DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İÇ ASYA TARİHİ

Cengizliler Çağı

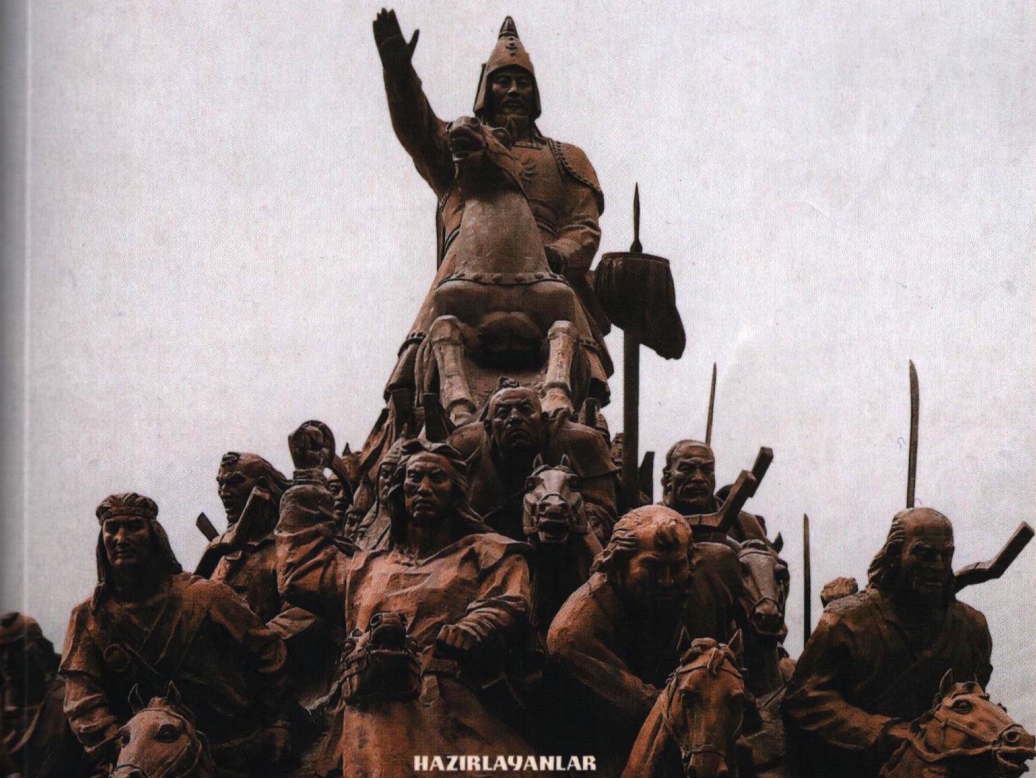

HAZIRLAYANLAR

NICOLA DI COSMO
ALLEN J. FRANK
PETER B. GOLDEN

ÇEVİRİ EDİTÖRÜ: ALTAY TAYFUN ÖZCAN

Kronik

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://rantey.org

CAMBRIDGE İÇ ASYA TARİHİ
CENGİZLİLER ÇAĞI

—

Editörler
NICOLA DI COSMO
ALLEN J. FRANK
PETER B. GOLDEN

KRONİK YAYINCILIK: 274
Asya Tarihi Dizisi: 26

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

ÇEVİRİ EDİTÖRÜ
Altay Tayfun Özcan

ÇEVİRİ
Altay Tayfun Özcan
Mustafa Uyar
Musa Şamil Yüksel
Muhammed Bilal Çelik

EDİTÖR
M. Murtaza Özeren

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

KAPAK GÖRSELİ
Cengiz Han'ın Ordusu Heykeli,
Ordos/İç Moğolistan

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Mart 2022, İstanbul

ISBN
978-625-8431-30-8

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah.
Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇ ASYA TARİHİ

Cengizliler Çağı

HAZIRLAYANLAR

NICOLA DI COSMO
ALLEN J. FRANK
PETER B. GOLDEN

ÇEVİRİ EDİTÖRÜ: ALTAY TAYFUN ÖZCAN

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Katkı Sağlayanlar

THOMAS T. ALLSEN The College of New Jersey'de emeritus profesördür. Yayınları arasında *The Royal Hunt in Eurasian History* (2006), *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (2001); *Commodity and Exchange in the Mongol Empire* (1997) ve *Mongol Imperialism: the Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251–1259* (1987) bulunmaktadır.

MICHAL BIRAN Kudüs'teki İbrani Üniversitesi bünyesinde yer alan Institute of Asian and African Studies'te profesördür. Temel çalışmaları arasında *Chinggis Khan* (2007), *The Qara Khitai Empire in Eurasian History: Between China and the Islamic World* (2005), Reuven Amitai,-Preiss ile eş editörlüğünü üstlendiği *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* (2005) ile *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia* (1997) yer almaktadır.

YURI BREGEL Bloomington'daki Indiana Üniversitesi bünyesindeki Central Eurasian Studies'de emeritus profesördür. Ana çalışmaları arasında *Khorezmskie Turkmeny v XIX veke* (1961), *Dokumenty arkhiva khivinskikh khanov po istorii i etnografii karakalpakov* (1967) ve *An Historical Atlas of Central Asia* (2003) yer almaktadır. Ayrıca Şir Muhammad Mirab Munis ve Muhammad Riza Mirab Agahi'nin *Firdaws al-Iqbal*'inin metin (1988) ve çeviri (1999) editörlüğünü de yürütmüştür.

STEPHEN F. DALE Ohio Eyalet Üniversitesi'ndeki South Asian and Islamic History'de profesördür. *The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire 1483–1530* (2004), *Indian Merchants and Eurasian Trade 1600–1750* (1994) ve *Islamic Society on the South Asian Frontier: the Mappilas of Malabar 1498–1922* (1980) başlıklı eserlerin yazarıdır.

DEVIN DEWEESE Bloomington'daki Indiana Üniversitesi bünyesinde Central Eurasian Studies'te profesördür. Yayınları arasında *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (1994) yer almaktadır.

NICOLA DI COSMO Princeton'daki Institute for Advanced Study bünyesindeki School of Historical Studies'e bağlı East Asian Studies'te Henry Luce Foundation'da profesördür. Yayınları arasında *The Diary of a Manchu Soldier in Seventeenth-Century China* (2006), Dalizhabu ile eş editörlüğünü üstlendiği *A Documentary*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

History of Manchu-Mongol Relations (1616–1626) (2003), Don J. Wyatt ile eş editörlüğünü üstlendiği *Political Frontiers, Ethnic Boundaries and Human Geographies in Chinese History* (2003), *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Powers in East Asian History* (2002) ve editörlüğünü yürüttüğü *Warfare in Inner Asian History (500–1800)* (2002) yer almaktadır.

ALLEN J. FRANK Maryland'daki Takoma Park'ta yaşayan, herhangi bir kuruma bağlı olmayan bir bilim insanıdır. Yayınları arasında *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde 1780–1910* (2001) ve *Islamic Historiography "Bulgar" Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia* (1998) bulunmaktadır.

PETER B. GOLDEN Rutgers Üniversitesi bünyesindeki Center for Middle Eastern Studies'in akademik direktörüdür ve Merkezi Avrasya Tarihi profesörüdür. Yayınları arasında Haggai Ben-Shammai ve Andràs Róna-Tas ile eş editörlüğünü üstlendiği *The World of the Khazars: New Perspectives* (2007), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (1992) ve genişletilmiş ikinci baskısının Türkçe olarak neşredildiği *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (2005), C. Zuckerman ve A. Zajaczkowski ile birlikte makaleler toplaması olan ve Osman Karatay tarafından hazırlanıp çevrilen *Hazarlar ve Musevilik* (2005), *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs* (2003), editörlüğünü yürüttüğü *The King's Dictionary. The Rasulid Hexâglot* (2000), *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia* (1998) ve *Khazar Studies*, iki cilt halinde (1980) yer almaktadır.

PETER JACKSON Keele Üniversitesi'nde Ortaçağ Tarihi profesörüdür. Temel çalışmaları arasında *The Mongols and the West 1221–1410* (2005), *The Delhi Sultanate: a Political and Military History* (1999) ve David Morgan ile birlikte çevirip eş editörlüğünü üstlendiği *The Mission of Friar William of Rubruck: his Journey to the Court of the Great Khan Mongke 1253–1255* bulunmaktadır.

BEATRICE FORBES MANZ Massachusets'deki Tufts Üniversitesi'nde Tarih Bölümü profesörüdür. Önceki çalışmaları arasında *Power, Politics and Religion in Timurid Iran* (2007), *The Rise and Rule of Tamerlane* (1989), editörlüğünü üstlendiği *Central Asia in Historical Perspective* (1994) ve *Studies on Chinese and Islamic Central Asia* (1995) yer almaktadır.

ARSENIO PETER MARTINEZ New York Eyalet Üniversitesi Middle Eastern-Islamic Studies'te ve New York Şehir Üniversitesi Social Sciences'ta emeritus doçenttir. Çok büyük oranda İç Asya tarihinin Farsça kaynakları üzerinde yayınlar

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yapmıştır. Pek çok çeviriye ilave olarak yayınları arasında *The Wealth of Ormus and of Ind': the Interregional Trade in Bullion, Intergovernmental Arbitrage, and Currency Manipulation in the Il-Khanate 1304–1350* (1995–1997) ve Changes *in Chancery Language and Language Changes in General in the Middle East with Particular Reference to Iran in the Arab and Mongol Periods* (1987–1991) yer almaktadır.

R. D. McChesney New York University bünyesindeki Middle Eastern Studies and History'de Emeritus Profesördür ve aynı zamanda Afganistan Dijital Kütüphanesinin direktörüdür. Son çalışmaları arasında *Central Asia: Foundations of Change* (1997) ve *Waqf in Central Asia* (1991) bulunmaktadır. Ayrıca Fayz Muhammed'in *Kabul under Siege: an Inside Account of the 1929 Uprising*'inin (1999) de editörü ve çevirmenidir.

James Millward Georgetown University bünyesinde yer alan Department of History and School of Foreign Service'de Toplumlararası Tarih Profesörüdür. Araştırmaları Çin-İç Asya ilişkileri, bilhassa da Sincan bölgesi üzerine yoğunlaşmıştır. *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity and the Empire in Qing Central Asia 1759–1864* (1998) ve *Eurasian Crossroads: a History of Xinjiang* (2007) başlıklı eserlerin yazarıdır.

Christian Noah Maynooth'da yer alan National University of Ireland'da (Rusya'yı da içeren) Doğu Avrupa Tarihi eğitmenidir. Yayınları arasında *Muslimischer Nationalismus im Russischen Reich. Nationsbildung und Nationalbewegung bei Tataren und Baschkiren 1860–1917* (2000) bulunmaktadır.

Istvàn Vàsàry Lorànd Eötvös University'de (Budapeşte) Turkic and Central Asian Studies'te Profesördür ve Macaristan Cumhuriyeti'nin eski Türkiye (1991–1996) ve İran (1999–2003) Büyükelçisidir. Son kitapları arasında *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1361* (2005), *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries* (2007); *Eski İç Asya Tarihi* (*Moğol-öncesi İç Asya*'nın Türkçe çevirisi) (1993, Macarca neşredilmiştir) ve *Altın Orda* (1986) ile *Altın Orda'da Kançılarya* (1987) (Her ikisi de Macarca olarak yayımlanmıştır) bulunmaktadır.

Veronika Veit Rheinische Friedrich Wilhelms-Universität Bonn'da Mongolian Studies'de Profesördür. Çalışmaları arasında S. Rasidondug'un işbirliği ile *Petitions of Grievances 18th to Early 20th Century* (1975), *1795 Iledkel sastir'ine göre Halha'nın Dört Hanı* (1990, Almanca) ve editörü olduğu *The Role of Women in the Altaic World* (2007) yer almaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İçindekiler

Katkı Sağlayanlar 4
Şekil ve Haritalar Listesi 10
Çevrimyazı (Transliterasyon) Hakkında Bilgi 11
Çeviri Editörünün Notu 13
Kısaltmalar 15
Haritalar 24

Giriş 35
NICOLA DI COSMO, ALLEN J. FRANS
PETER B. GOLDEN

BİRİNCİ KISIM
CENGİZLİLERİN YÜKSELİŞİ

1 • 1200 Yılı Dolaylarında İç Asya 45
PETER B. GOLDEN

2 • Doğu İç Asya'da Moğol Çağı 70
PETER JACKSON

3 • Cengiz Han'ın İstilasından Timur'un Yükselişine Orta Asya'da Moğollar: Ögedey ve Çağatay Soyunun İdareleri 100
MICHAL BIRAN

4 • Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa 133
ISTVÁN VÁSÁRY

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ KISIM
MOĞOL FÜTUHATININ MİRASI

5 • Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret 163
ARSENIO PETER MARTINEZ

6 • Göçler, Etnogenez 191
PETER B. GOLDEN

7 • Moğol İmparatorluğu'nda İslamlaşma 207
DEVIN DEWEESE

8 • Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar 228
THOMAS T. ALLSEN

ÜÇÜNCÜ KISIM
CENGİZLİLERİN ÇÖKÜŞÜ 1363–1700 DOLAYLARI

9 • Doğu Stepleri: Yuan Hanedanı Sonrası Moğol Yönetim Biçimleri (1368–1636) 257
VERONIKA VEIT

10 • 1450'lilere Kadar Timur ve Erken Timurlular 292
BEATRICE FORBES MANZ

11 • 1450'lerden 1526'ya Kadar Geç Timurlular 317
STEPHEN DALE

DÖRDÜNCÜ KISIM
TİMURLULAR SONRASI İÇ ASYA'DA GÖÇERLER VE YERLEŞİK HALKLAR

12 • Özbekler, Kazaklar ve Türkmenler 347
YURI BREGEL

13 • Batı Bozkırları: İdil-Yayık Bölgesi, Sibirya ve Kırım 367
ALLEN J. FRANK

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

14 • Doğu Türkistan (Sincan): 1300–1800 397
JAMES MILLWARD

15 • Türkistan'da Cengiz Geleneğine Dönüş: 1500–1785 420
R. D. McCHESNEY

16 • Batı Bozkırları: Rus Egemenliği Altında İdil-Yayık Bölgesi, Sibirya ve Kırım 455
CHRISTIAN NOACK

BEŞİNCİ KISIM

YENİ İMPARATORLUK MANDA REJİMLERİ VE CENGİZLİ DÖNEMİN SON (XVIII.–XIX.) YÜZYILLARI

17 • Çing ve İç Asya: 1636–1800 497
NICOLA DI COSMO

18 • Kazaklar ve Rusya 536
ALLEN J. FRANK

19 • Rusya ve İdil-Ural Bölgesi Halkları: 1600–1850 557
ALLEN J. FRANK

20 • Yeni Özbek Devletleri: Buhara, Hive ve Hokand: 1750–1886 573
YURI BREGEL

Bibliyografya 601

İndeks 681

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şekil ve Haritalar Listesi

Şekil

Çağataylı Hanların Kütüğü (1347'ye Kadar) 99

Haritalar

1 1250 dolaylarında İç Asya 24-25
2 Moğol İmparatorluğu 26-27
3 Timur zamanında Orta Asya 28
4 XV. ve XVI. Yüzyıllarda Orta Asya 29
5 1600 dolaylarında Mançurya ve Doğu Moğolistan 30
6 XVII. yüzyılda Orta Asya 31
7 Çing hanedanı idaresi altında İç Moğolistan 32
8 Çing hanedanı idaresi altında Dış Moğolistan 33
9 XVIII. yüzyılda Orta Asya 33

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çevrimyazı (Transliterasyon) Hakkında Bilgi*

İsim ve unvanlar dahil olmak üzere Arapça ve Farsça terimlerin çevrimyazısı, *International Journal of Middle Eastern Studies* dergisinde kullanılan sisteme göre yapılmıştır. Rusça kelimelerin çevrimi Kongre Kütüphanesi sistemine göre gerçekleştirilmiştir. Çinceler için ise *pinyin* çevrimyazı sistemi kabul edilmiştir. Türkçe isim ve terimler, olağan istisnalar (mesela č yerine ch kullanılmıştır) ile *Encyclopedia of Islam*'da kullanılan sisteme göre çevrimi yapılmıştır. Moğol kökenli terimlerin normalde Nicholas Poppe'nin *Grammar of Written Mongolian* isimli eserine göre çevrimi yapılmıştır. Ancak č, γ, ǰ, š harfleri istisna olarak sırasıyla ch, gh, j, sh şeklini almıştır. Q harfi 1600 yılı civarı ve sonrası terimler ve isimlerde kh olarak ifade edilmiştir. Özellikle bir halk veya siyasi birim Moğolca kökenli bir isim kabul ettiğinde (mesela Türkçe *Çağatay*, Moğolca *Chaghadai*; bu şekilde Moğolca *Chaghadaid* için Türkçe Çağataylı; Türk-Moğol halklarından birinin ismi olan Türkçe Nogay, Moğolca Noghai) pek çok Moğolca isim ayrıca Türkçeleştirilmiş biçiminde görünmektedir. Her iki şekil de dizinde gösterilecektir. Bu kurala uymayan belirli biçimler (mesela Qara Qitay'dan

* Bu bölüm kitabın orijinalinde izlenen çevrimyazı yöntemini vermektedir. Kitabın çevirisinde Türkçede ses karşılığı bulunan harfler (ç, ğ, ı, ş, y) kullanılmıştır. (ed. n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ziyade Kara Hitay) de bilimsel literatürde kullanılmış ve burada yer verilmiştir. Mançuca için ise Jerry Norman'ın *Manchu-English Lexicon* isimli çalışmasının sistemi takip edilmiştir. Yer isimlerinin, özel isimlerin ve unvanların ortak gösterimi ortak İngilizce yazımı biçiminde bırakılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çeviri Editörünün Notu

Türkiye'de tarih, son yıllarda "sevilmeyen bir ders" olmaktan çıkarak entelektüel bir meraka dönüştü. İlerleyen yıllarda bunun toplumun daha geniş bir kesimini içine alacağını öngörmek hiç de zor değil. Tarih okuru bugün, merak ettiği sahayla ilgili eskiyle kıyas bile edilmeyecek kadar çok sayıda kitapla karşı karşıya kalıyor, hem de daha önce duymadığı veya çok az bildiği konularla ilgili çeşitli eserlerin birbiri peşine neşredildiğini görüyor. Böylece bir yandan merakı çeşitlenirken diğer yandan da farklı bakış açılarını keşfederek meselelere daha değişik yönlerden bakabileceği bir ortama adım atıyor. Tarih incelemelerine paralel olarak tarih de çeşitleniyor adeta. Ancak bir konu hâlâ önemini koruyor: Okurların ilgisine ve merakına yeterli karşılığı verebilecek nitelikli eserlerin neşredilmesi. Yitip gitmiş ve bir daha geri getirilmesi imkansız olan bir dönemin mümkün olabildiğince yaşandığı şekliyle, yani gerçeğe en yakın bir biçimde kavranmasını sağlamak ancak bu sayede mümkün olabilir. Elinizdeki bu eser de böyle bir beklentiyi karşılayabilecek seviyede bulunmaktadır.

Cambridge Üniversitesi tarih çalışmaları serisi içerisinde 2009'da neşredilen bu kitap, 1200'lerin başından 1800'lere uzanan bir tarihî süreci konu edinmektedir. Bu süreç tam olarak, kitabın alt başlığına da konduğu gibi bir "Cengizli Çağı"dır. Bu çağda, Cengiz ile soyundan gelenlerden Timurlulara, Cungarlara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Kazaklara varıncaya kadar pek çok devir bulunuyor. Yine onlarla ilişki içerisindeki Osmanlılardan Memlûklara, Ruslardan Çinlilere varıncaya kadar pek çok devlet ve topluluk da kitabın konusu içine giriyor. Bu açıdan bakıldığında eser, bir halkın veya bir bölgenin tarihi olmaktan çıkarak dünya tarihinin bir döneminin anlatısı hâline dönüşüyor.

Eserin tercümesi sırasında metin içerisindeki yabancı dillerdeki ifade ve terimler Türkçede kullanılan şekilleriyle verildi. Bu noktada bilhassa bazı Çince ifadelerin Türkçeye aktarımında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Konuralp Ercilasun'a teşekkürü bir borç biliyoruz. Dipnot ve bibliyografyada yazarların takip ettikleri sistem ve transliterasyona bağlı kalındı. Tüm dikkat ve özene karşın var olabilecek hataların çeviri sahiplerine bildirilmesi ilerleyen yıllarda yapılacak baskıların daha iyi bir metin hâline getirilmesi noktasında yararlı olacaktır.

Altay Tayfun Özcan
Çeviri Editörü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kısaltmalar

AEMAe	*Archivum Eurasiae Medii Aevi.* Wiesbaden.
AOH	*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Budapest.
Bar Hebraeus/ Budge	*Bar Hebraeus, The Chronography, of Gregory Abu'l-Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus,* çev. E. A. W. Budge. Londra, 1932.
Bartol'd, *Sochineniia*	Vasilii V. Bartol'd, *Sochineniia.* Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury, 1963–77. 9 c.
al-Bīrūnī, *Āthār*	al-Bīrūnī, *Āl-Āthār al-Bāqiyya 'an Qurūn al-Khāliyya: Chronologie Orientalischer Völker,* Ed. C. E. Sachau. Leipzig: Brockhaus, 1878, yeniden baskı Leipzig: Brockhaus and Otto Harrassowitz, 1923, yeniden baskı Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science. Islamic Mathematichs and Astronomy 30, Frankfurt am Main, 1998.
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* Londra.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CAJ	*Central Asiatic Journal.* Wiesbaden.
CHChina, VI	Dennis Twitchett ve Herbert Franke, eds., *The Cambridge History of China,* vol. VI, *Alien Regimes and Border States, 907–1368.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
CHEIA	Denis Sinor, Ed., *The Cambridge History Of Early Inner Asia.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
CHIran, V	John A. Boyle vd., ed., The Cambridge History of Iran, vol. V, *The Saljuq and Mongol Periods.* Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
CHIran, VI	Peter Jackson ve Laurance Lockhart, ed., *The Cambridge History of Iran,* vol. VI, *The Timurid and Safavid Periods.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
CMCT	*Chiu Man Chiu Tang. The Old Manchu Archives,* vols. I-II, ed. N. Kanda, J. Matsumura ve H. Okada. Tokyo: The Toyo Bunko, 1972–5.
Dūghlāt/Ross	Dūghlāt, Haidar, *A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlāt,* ed. N. Elias, çev. E. Denison Ross, 2. b. Londra, 1898; yeniden baskı London Curzon Press, ve New York: Barnes and Noble, 1972.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Dūghlāt/ Thackson	Dūghlāt, Muḥammad Ḥaydar, *Mirza Haydar Dughlat's Tarikh-i-Rashidi: A History of the Khans of Moghulistan,* trans. W. M. Thakcston. Cambridge, Mass.: Harvard University, Press, 1996; Sources of Oriental Languages and Literatures 38; Central Asian Sources, III.
El[1]	*Encyclopaedia of Islam,* 1. b. Leiden: Brill, 1913–36.
El[2]	*Encyclopaedia of Islam,* 1. b. Leiden: Brill, 1960–2002.
HJAS	*Harvard Journal of Asiatic Studies.* Cambridge, Mass.
HUS	*Harvard Ukrainian Studies.* Cambridge, Mass.
Ibn al-Athīr/ Tornberg	Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fīal-Ta'rīkh*, ed. C. J. Tornberg. Beirut, 1965–6, pagination differs from the Leiden, 1851–76 b. 12 vols.
Ibn Baṭṭūṭa/ Defrémery	*Voyages d'Ibn Baṭṭūṭa*, haz ve çev. Charles Defrémery ve B. R. Sanguinetti. Paris: L'Imprimirie Nationale, 1969. 4 vols.
Ibn Baṭṭūṭa/ Gibb	Ibn Baṭṭūṭa, *The* Travels *of Ibn Baṭṭūṭa*, çev. Hamilton A. R. Gibb. Cambridge, Mass.: The Hakluyt Society, 1958–94. 4 vols.
Ibn Khaldūn	Ibn Khaldūn, 'Abd al-Raḥmān, *Kitāb al-'ibar*. Beyrut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1957. 7 vols. Yeniden baskı Beyrut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1983–6. 14 vols.
Ibn Khaldūn/ *Muqaddima*	Ibn Khaldūn, *The Muqaddima (Muqaddimatu'l-'alamati'bni Khaldun).* Beyrut, 1886.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ibn al-Nafīs	Ibn al-Nafīs, *The Theologus Autodidactus of Ibn al-Nafīs*, çev. Max Meyerhof ve Joseph Schact. Oxford: Clarendon Press, 1968.
IVRUz	Institut vostokovedeniia Akademii nauk Respubliki Uzbekistana (Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan).
JAOS	*Journal of the American Oriental Society.*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
al-Juvainī/ Boyle	al-Juvaini, ʿAṭā-malik, *The History of the World Conqueror*, çev. E. J. Boyle. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958. Yeniden basım Seattle: University of Washington Press, 1997. 2 vols.
al-Juvainī/ Qazvīnī	al-Juvainī, *Ta'rīkh-i Jahān-Gushā*, ed. M.Qazvīnī. Leiden ve Londra, 1912, 1916, 1937. 3 vols.
Jūzjānī/Ḥabībī	Minhāj al-Dīn al-Jūzjānī, *Ṭabaqāt-i Nāṣirī*, ed. ʿA. Ḥabībī. Tehran, 1363/1984.
JWH	*Journal of World History.*
Kāšγarī/ Dankoff	Maḥmūd al-Kāšγarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt al-Turk)*, haz. ve çev. R. Dankoff, J. Kelly'nin katkılarıyla. Cambridge, Mass., 1982–5. 3 vols.
Khvāndamīr/ Thackston	Khvāndamīr, *Ḥabību'siyar [sic]*, haz. ve çev. Wheeler M. Thackston. Cambridge, Mass.: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994. 3 vols.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Mengda beilu/ Wang	Zhao Hong, *Mengda beilu*, Wang Guowei, ed., *Menggu shiliao sizhong.* Taibei: Zhengzhong shuju, 1975.
Mengda beilu/ Olbricht, Pinks	*Meng-ta Pei-lu und Hei-Ta Shih-Lüeh*, sunuş Erich Haenisch ve Yao Ts'ung-wu, çeviren ve notlandıran Peter Olbrich ve Elisabeth Pinks. Asiatische Forschungen 56. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.
Munzavī, *Ganj-bakhsh*	Munzavī, Aḥmad, ed., *Fihrist-i nuskhahā-yi khaṭṭī-i Kitābkhānah-i Ganj-bakhsh,* vol. IV. Islamabad: Markaz-i Taḥqīqāt-i Fārsī-yi Īrān va Pākistān, 1982.
MWLD	*Manwen laodang [Manbun Rōtō] Tongki fuka hergei-i dangse. The Secret Chronicles of the Manchu Dynasty 1607–1637 A. D.* Çeviren ve notlandıran Kanda Nobuo vd. Tokyo: The Toyo Bunko, 1955–63. 7 vols.
Nakhchivānī, *Dastūr*	Nakhchivānī, Muḥammad b. Hindūshāh, *Dastūr al-kātib fī ta'yīn al-marātib (Rukovodstvo dlia pistsa pri opredelenii stepenei)*, ed. A. A. Ali-zade. Moscow: Nauka, GRVL, 1976; Pamiatniki literatury narodov Vostoka, Teksty, Bol'shaia seriia 9. 2 vols. in 3.
Al-Nasawī/ Buniiatov	Shihāb al-Dīn Muḥammad al-Nasawī, *Sīrat al-Sulṭān Jalāl al-Dīn Mankburnī (Zhizneopisanie sultana Dzhalal ad-Dina Mankburny),* haz. ve Rusçaya çeviren Z. M. Buniiatov. Moscow: Vostochnaia Literatura, 1996.
ONS .	*Oriental Numismatic Society.* Londra.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

PSRL	*Polnoe sobranie russkikh letopisei.* St Petersburg/ Petrograd/Leningrad, 1846– . 43 vols. bugüne dek.
Qarshī	Qarshī, Jamāl, *Mulkhaqāt al-ṣurāḥ*, in V. V. Bartol'd, *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia, vol. I (texts).* St. Petersburg Tipografiia imperatorskoi akademi nauk, 1900, s. 128–52.
Qāshānī	Qāshānī, Abū al-Qāsim ʿAbdallāh b. ʿAlī, *Ta'rīkh-i Uljaytū*, ed. Mahin Hambly. Tehran: Bangah-i tarjumah wa-nashr-i kitāb, 1969.
QGZ/Taskin	Ye Lungli, *Qidan guozhi: Istoriia gosudarstva kidanei (tsidan' gochzhi)*, çev. V. S. Taskin. Moscow, 1979.
QTZWHSL	*Qing Taizu Wuhuangdi Shilu.* In *Qing shi lu*, vol. II. Pekin: Zhonghua shuju, 1985.
Qutadghu Bilig	Yūsuf Khaṣṣ Ḥājib, *Kutadgu Bilig*, ed. R. R. Arat. Ankara, 1979.
Qutadghu Bilig/Eng.	R. Dankoff, çev., *Wisdom of Royal Glory.* Chicago 1983.
Rashīd al-Dīn/ʿAlī-zāde *et al.*	Rashīd al-Dīn, *Jāmiʿ al-Tavārīkh*, ed. ʿA. ʿA. ʿAli-zāde, A. A. Romaskevich ve L. A Khetagurov. Baku: Nashariyyāt–i farhangistān-i ʿulūm-i jumhūri-i sosiyālīstī-i Adharbayjān, 1957; Moskova: Nauka, 1965/68, 1980. 3 vols.
Rashīd al-Dīn/Blochet	Rashīd al-Dīn, Faḍlallāh, *Jāmiʿ al-Tavārīkh,* vol. II, ed. Edgar Blochet, E. J. W. Gibb Memorial Series 18. Londra ve Leiden: Luzac and Brill, 1911.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Rashīd al-Dīn/Boyle	Rashīd al-Dīn, Faḍlallāh Abū al-Khayr, *The Successors of Genghis Khan,* haz. ve çev. John A. Boyle. New York ve Londra: Columbia University Press, 1971.
Rashīd al-Dīn/Jahn	Rashīd al-Dīn, *Ta'rīkh-i Mubārak-i Ghāzānī,* ed. Karl Jahn. Gibb Memorial Series 14. London: Lusac& Co., 1940.
Rashīd al-Dīn/Karīmī	Rashīd al-Dīn, *Jāmi'al-Tavārīkh,* ed.Barman Karīmī. Tehran: Iqbāl, 1338/1959. 2 vols.
Rashīd al-Dīn/Rawshan and Mūsavī	Rashīd al-Dīn, Faḍlallāh, *Jāmi 'al-Tavārīkh,* ed. M. Rawshan ve M. Mūsavī. Tehran, 1373/1994. 4 vols.
Rashīd al-Dīn/ Thackston	*Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles,* çev. Wheeler M. Thackston. Sources of Oriental Languages and Literatures: Central Asian Sources 4. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998 9. 3 vols.
Secret History/ de Rachewiltz	Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: a Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century.* Brill's Inner Asian Library 7. Leiden: Brill, 2004. 2 vols.
Shāmī/Tauer	Shāmī, Niẓām al-Dīn (1937, 1956) *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Ẓafarnāma, par Niẓāmuddīn Shāmī,* ed. Felix Tauer. Prague: Oriental Institute, 1937, 1956. 2 vols. (Vol. II Ḥāfiẓ-i Abrū'nun eklerini içerir.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Simnānī, *Opera minora*	ʿAlāʾuddawla Simnānī, *Opera minora*, ed. W. M. Thackston, Jr. Cambridge, Mass.: Harvard University, Office of the University Publisher, 1988; Sources of Oriental Languages and Literatures, 10, ed. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Islamic Sources 2.
Simnānī, *al-ʿUrwa*	Simnānī, ʿAlāʾ al-Dawla, *al-ʿUrva li-ahl al-khalva vaʾl jalva,* ed. Najīb Māyil Haravī. Tehran: Intishārāt-i Mawlā, 1362/1983.
SR	*Slavic Rewiew.*
SVR	*Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii nauk Uzbekskoi SSR;* vol. III, ed. A. A. Semenov. Tashkent: Fan, 1955; vol. IX, ed. A. Urunbaev ve L. M. Epifanova. Tashkent: Fan, 1971.
Tavakkulī, *Ṣafvat al-ṣafā*	Ibn Bazzāz Ardabīlī, "Tavakkulī". *Ṣafvat al-ṣafā*,ed. Ghulām-riẓā Ṭabāṭabāʾī– Majd. Tebriz, 1373/1994.
al-ʿUmarī/ India	al-ʿUmarī, Aḥmad b. Yaḥya ibn Faḍlallāh, *A Fourteenth Century Arab Account of India under Sultan Muhammad Bin Tughluq. Being English Translation of the Chapters on India from Shihāb al-Diīn al-ʿUmarī's Masālik al-abṣār fi-mamālik al-amṣār,* ed. IqtidarH. Siddiqi ve Qazi M. Ahmad. Aligarh: Siddiqi Pub. House, 1972.
al-ʿUmarī/ Lech	al-ʿUmarī, *Das mongolische Weltreich: al-ʿUmarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fi-mamālik al-amṣār,* haz. ve çev. Klaus Lech. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968. Asiatische Forschungen 22.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

Vaṣṣāf	Vaṣṣāf, ʿAbd Allāh b. Faḍl Allāh, *Taʾrīkh-i Vaṣṣāf (Tajziyat al-amṣār va-tazjiyat al-aʿṣār)* (yeniden basım Tehran: Shamsī 1338 S/1959–60 tıpkı basım. Bombay, 1269 H/1852–3. Yeniden basıl Tehran: Ibn-i Sina, 1338/1959).
Yazdī/ʿAbbāsī	Yazdī, Sharaf al-Dīn ʿAlī, *Ẓafarnāma*, ed. Muḥammad ʿAbbāsī. Tehran: Amīr Kabīr, sh. 1336/1957. 2 vols.
YS	Song Lian, *Yuan shi* [The Official History of he Yuan]. Pekin: Zhonghua shuju, 1976. 15 vols.
Yule, *Cathay*	H. Yule, *Cathay and the Way Thither*. Work Issued by the Hakluyt Society, Series II, vol. XXXVII. Yeniden Basım Nendeln/ Liechtenstein: Kraus Reprint Limited, 1967.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

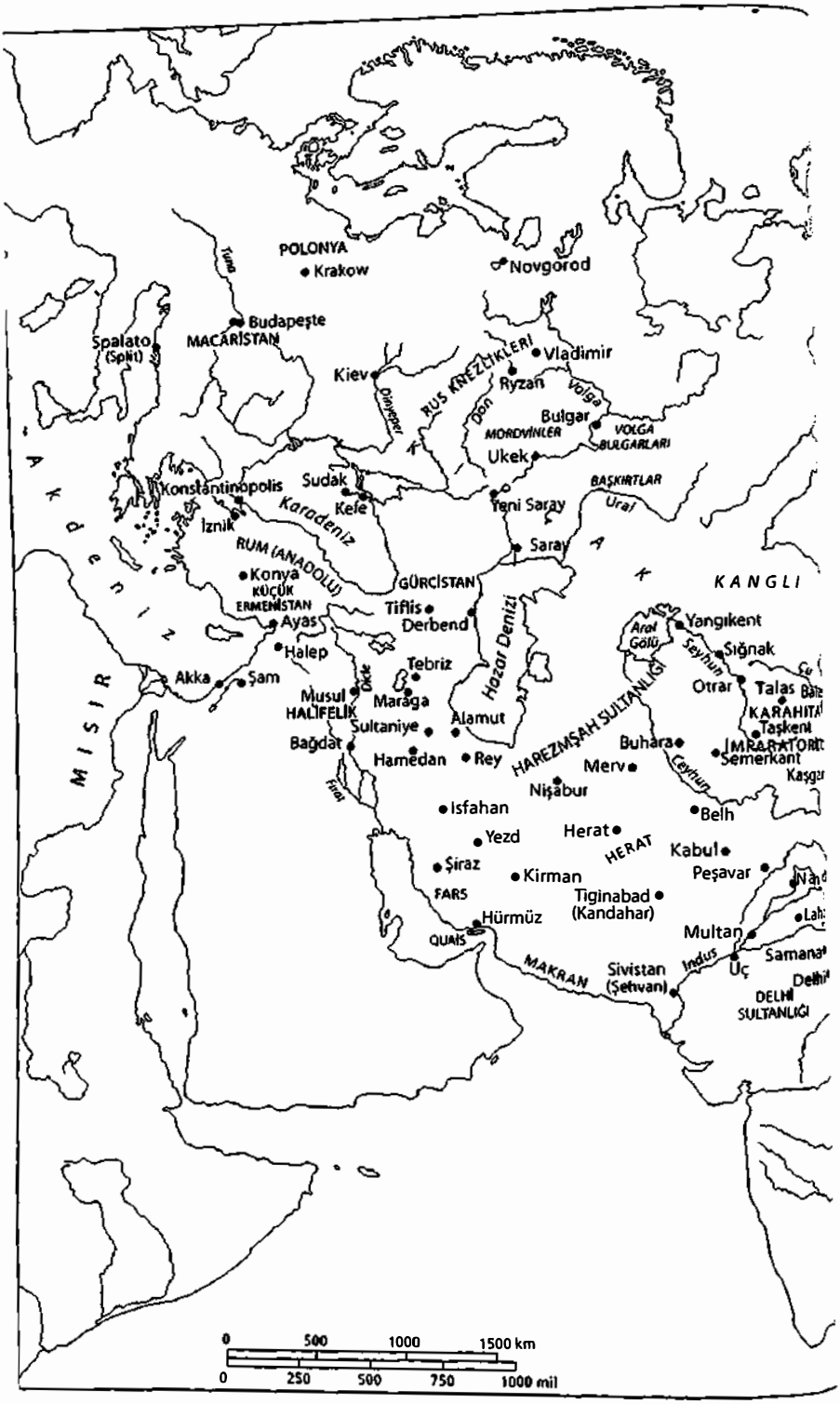

Harita 1 1250 dolaylarında İç Asya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

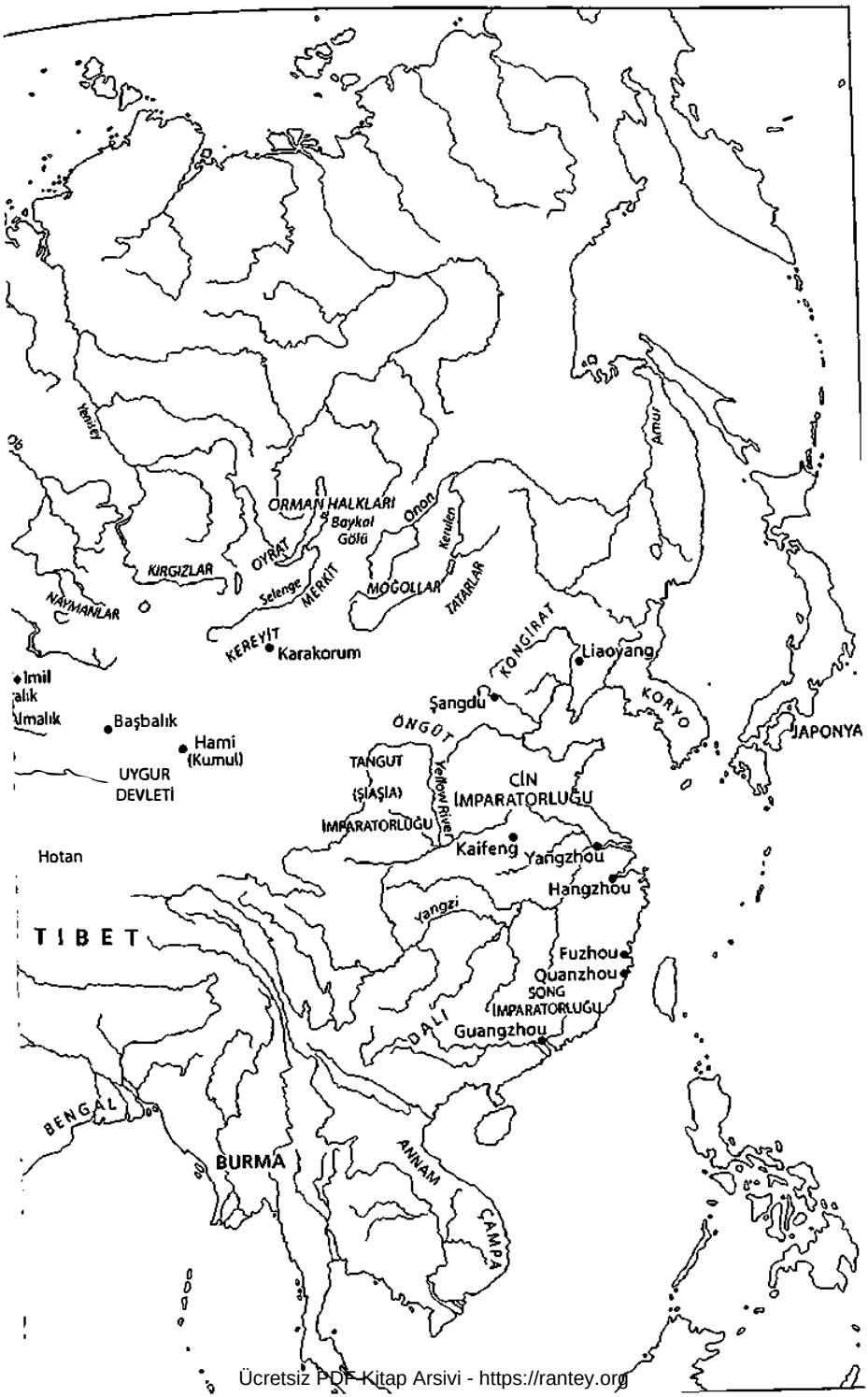

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

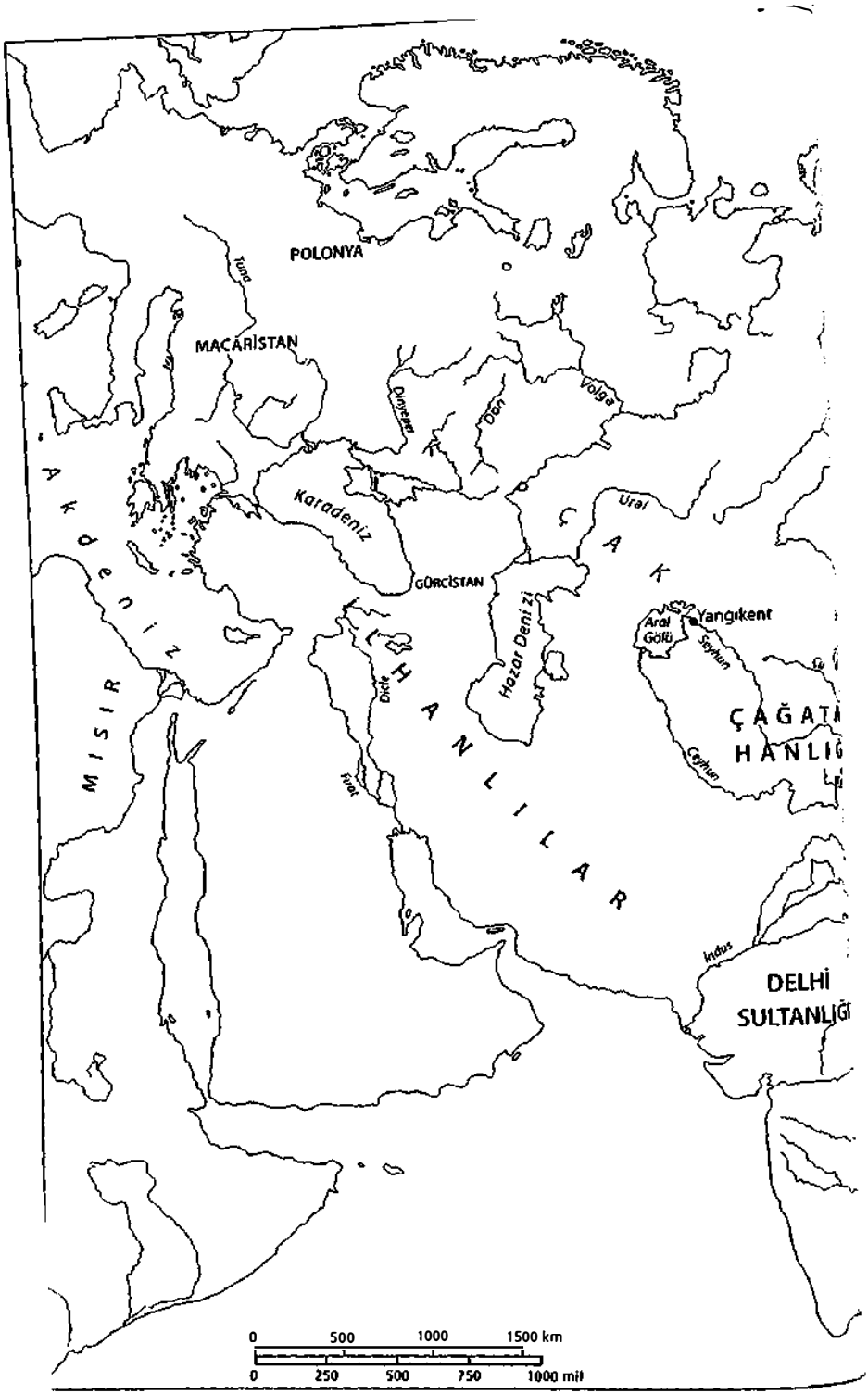

Harita 2 Moğol İmparatorluğu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

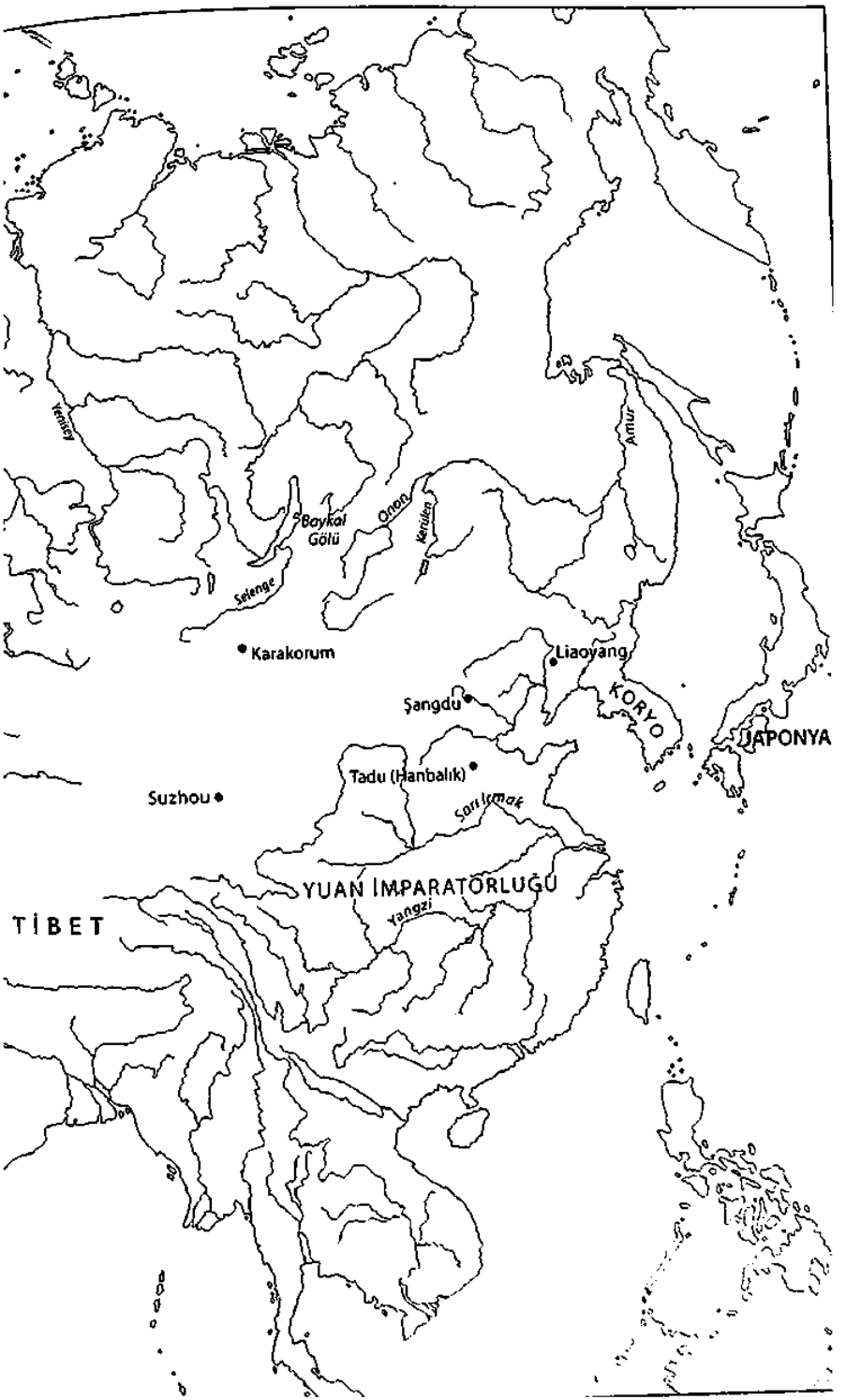

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

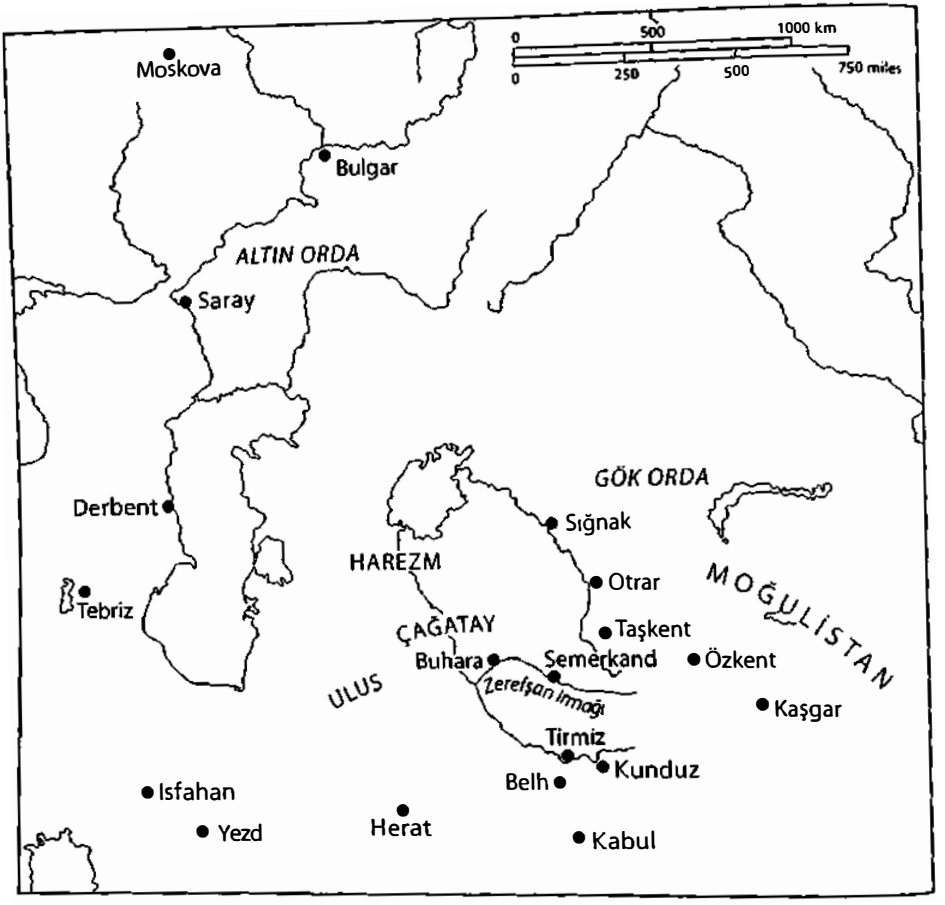

Harita 3 Timur zamanında Orta Asya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

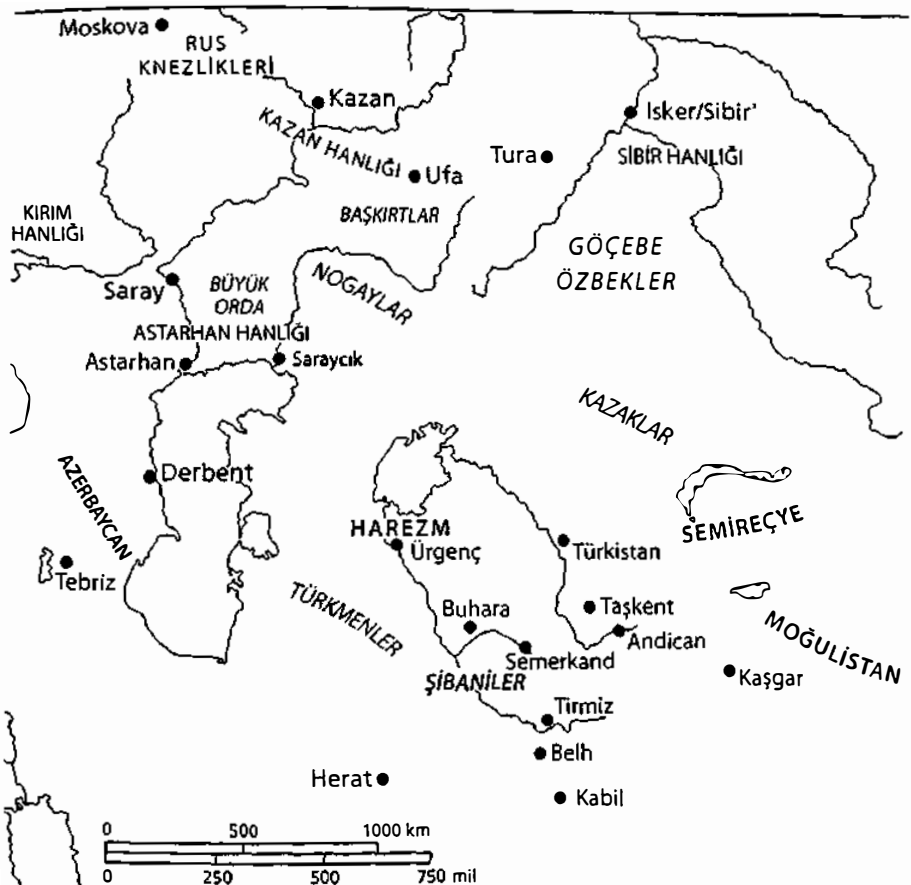

Harita 4 XV. ve XVI. yüzyıllarda Orta Asya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

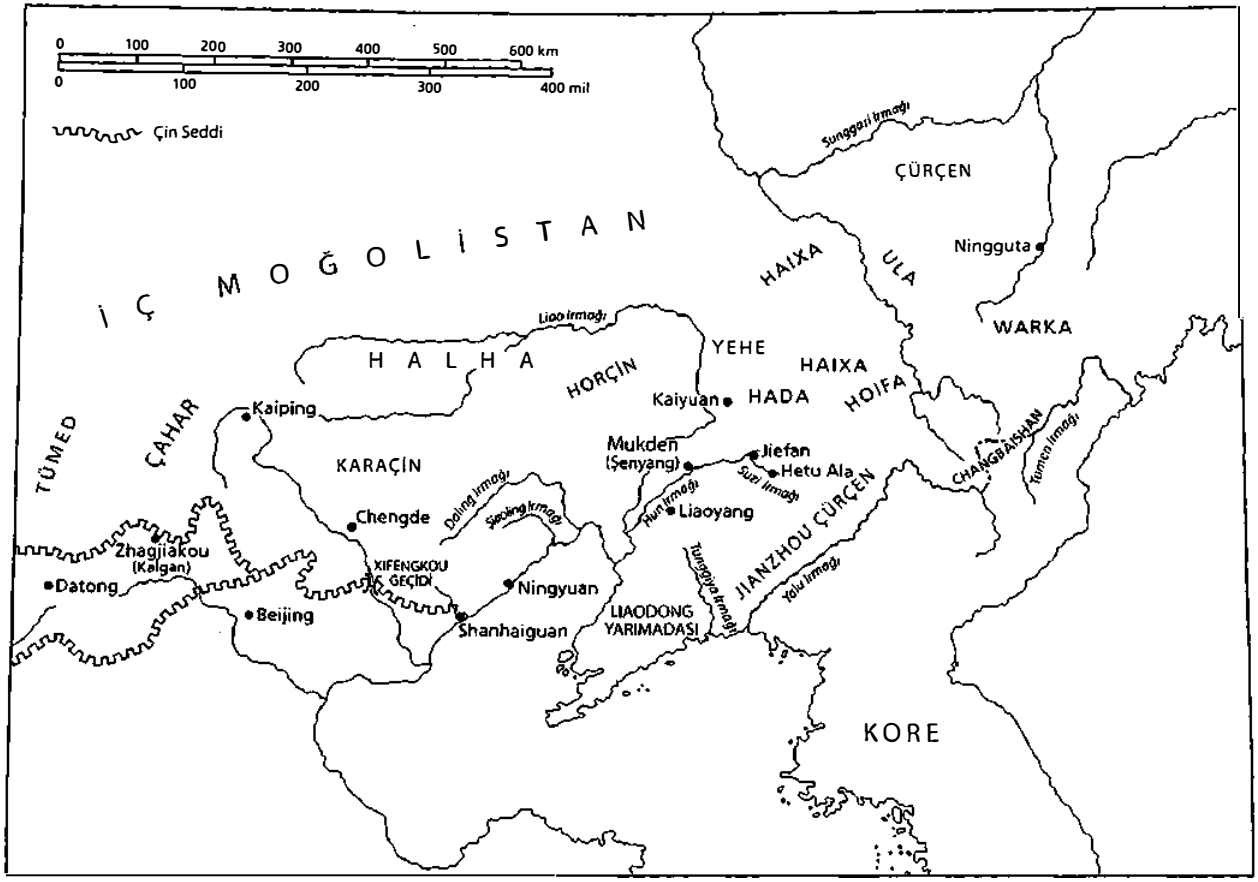

Harita 5 1600 dolaylarında Mançurya ve Doğu Moğolistan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

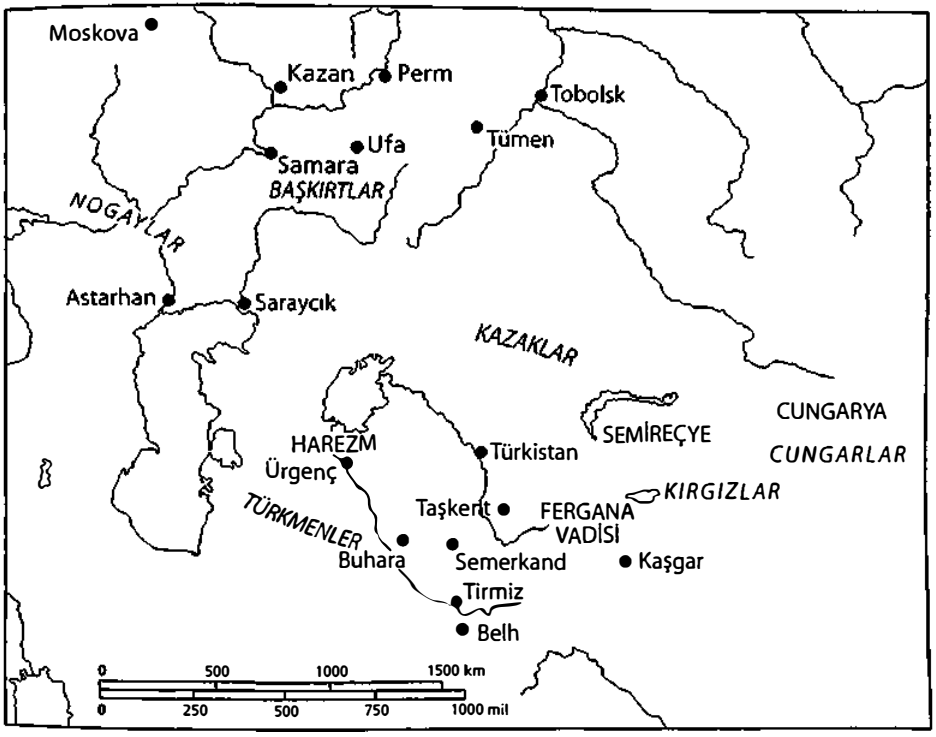

Harita 6 XVIII. yüzyıldı Orta Asya

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

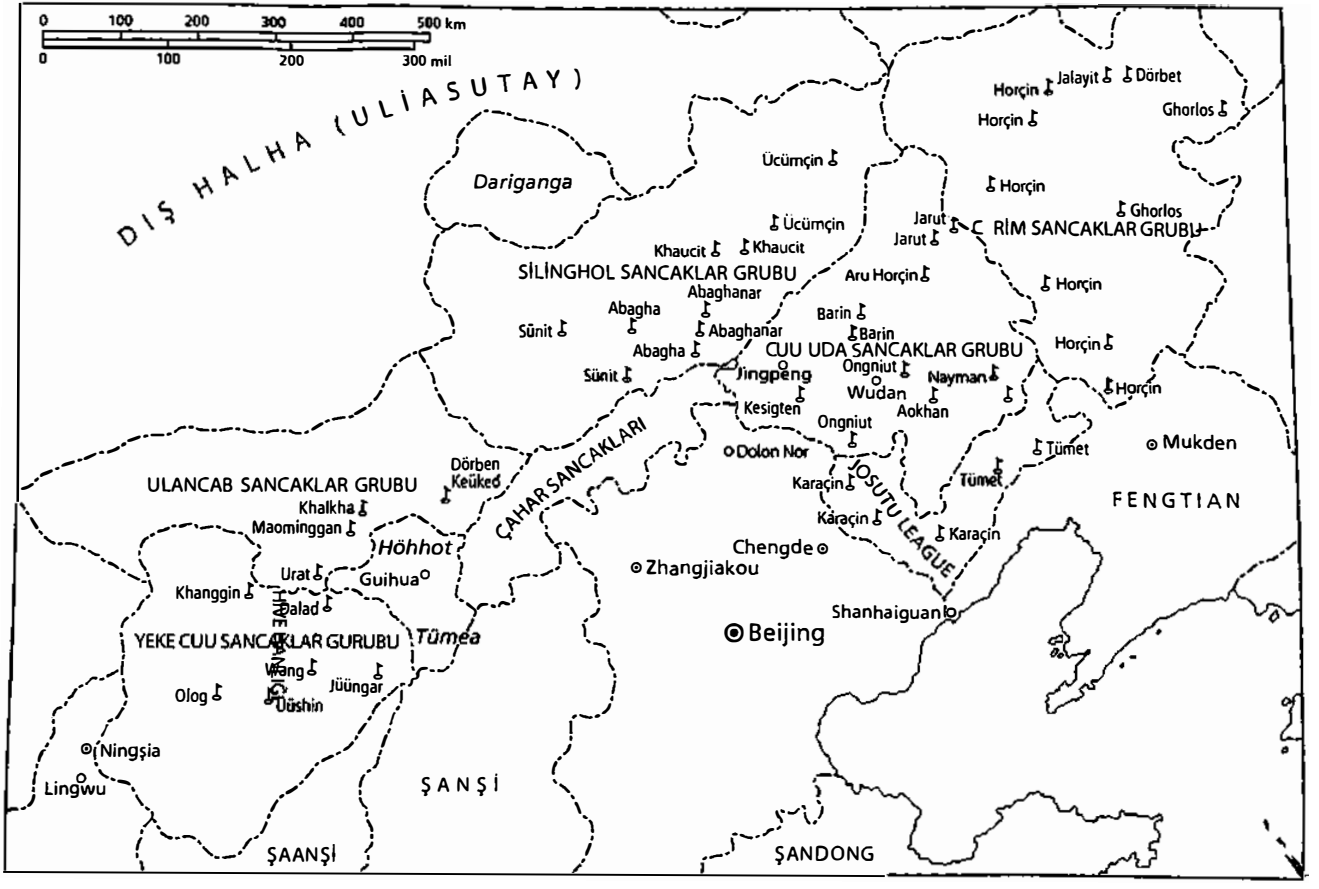

Harita 7 Çing hanedanı idaresi altında İç Moğolistan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

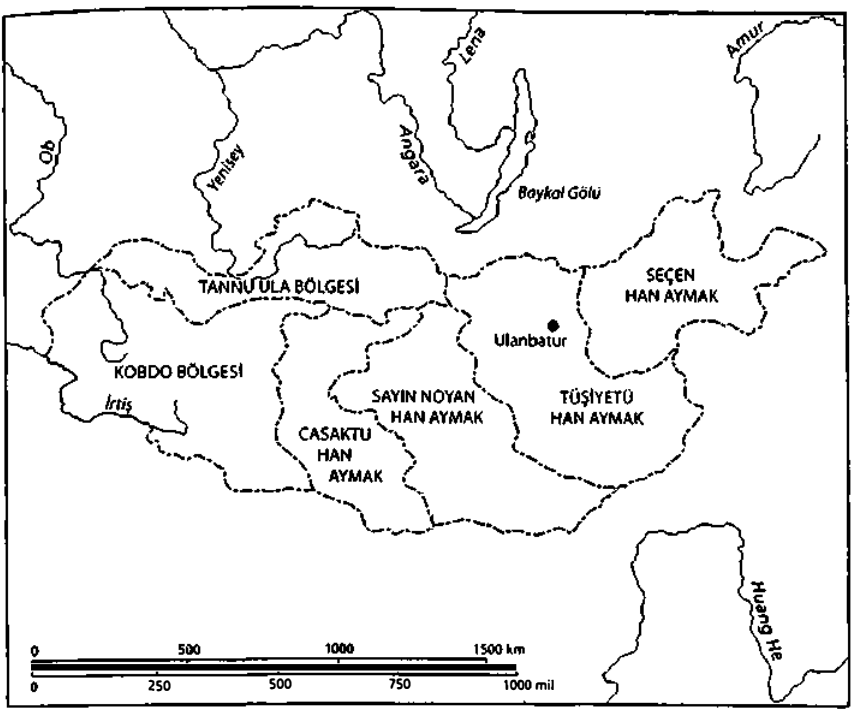

Harita 8 Çing hanedanı idaresi altında Dış Moğolistan

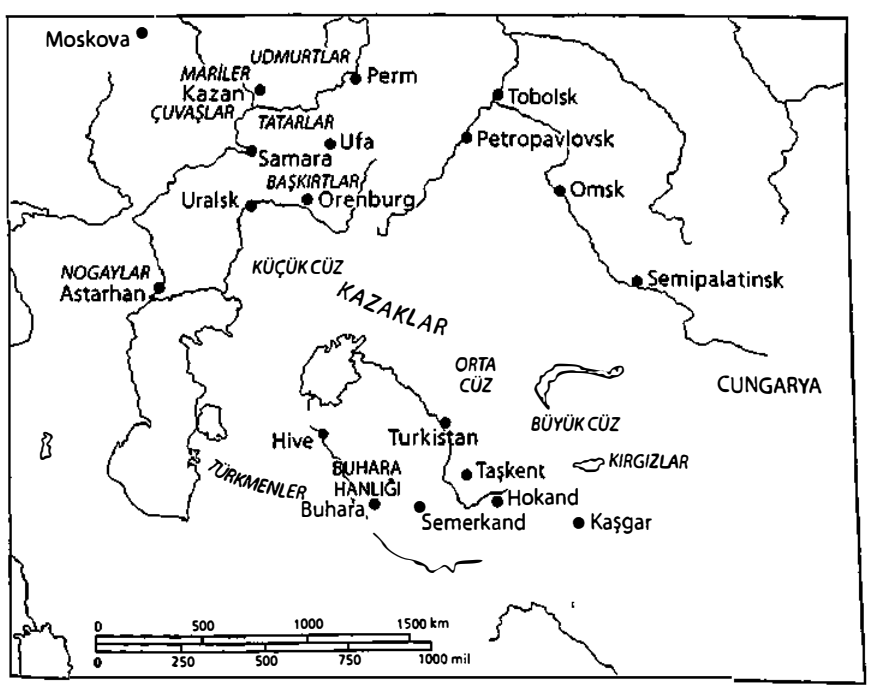

Harita 9 XVIII. yüzyılda Orta Asya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

NICOLA DI COSMO, ALLEN J. FRANK
PETER B. GOLDEN

Çeviri: Altay Tayfun Özcan

İç Asya tarihinin Cengizliler döneminin fiziki çerçevesini oluşturan geniş toprak parçası, doğuda Mançurya ormanlarından Volga Irmağı'nın batısında Karadeniz'e doğru uzanan bozkırlardır. Sibirya'nın orman ve tayga kuşağı bunun kuzey sınırlarını oluştururken Çin dünyasının tarım-yerleşim alanları, İslam dünyası ve Hıristiyan Doğu Avrupa onu güney ve batıda çevreleyen bölgelerdi. Çoğu, İpek Yolu ile efsanevî bağlantılara sahip vaha kent devletleri bir kenara, bu bölgenin önemli bir kısmı çayırlık alanları ve kuzeyde orman-bozkır kuşağı ile sınırlandırılmış bozkırı içeriyordu ve güneyde çöl veya çöllerle harmanlanmıştı.

Bu bölgenin tarihi, eski dönemlerden modern zamanlara değin, daha çok, bozkır dünyası göçerleri ile kuzeydeki epey az nüfuslu Ural veya Arkaik-Sibirya orman halklarıyla; güneydeki büyük oranda İranî dilde konuşan vaha kent ahalisinden müteşekkil yerleşiklerle; bozkır muhitinin kuzey ve güneyinde yer alan kimisi imparatorluk vaziyetindeki büyük devletlerle etkileşim odaklıdır. Cengizli Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi, pek çok yönüyle, kökleri ve siyasî gelenekleri Hsiung-nulara (MÖ III. yüzyıl – MS II. yüzyılın ortaları) kadar gerilere giden uzun soluklu göçer yönetim şeklinin bir doruk noktasıdır. Elbette Cengizli İmparatorluğu, bu yönetim şekillerinin bir bileşimiydi. Nitekim bozkır imparatorluk geleneği, Avrupa'daki Roma

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İmparatorluğu siyasî gelenekleri gibi, bir ideoloji sağlıyordu ki bu, İç Asya göçer dünyası tarafından kabul görüyor ve bir yönetim şablonu sunuyordu. Türk ve Uygur İmparatorluklarının ardından bu bölgede bir *translatio imperii* (hâkimiyetin nakledilmesi) hissi vardı, muhtemelen zaman geçtikçe giderek sessizleşmişti. Bozkır imparatorluk geleneklerinin devamlılığı hissi –her ne kadar Moğol halkları geçmişte Türk İmparatorluğu'nun bir parçası olmuşlarsa da– Uygur danışmanları ve bilginleri yoluyla muhtemelen Cengiz Han zamanındaki Moğollara kadar bilinirliğini sürdürmüştü. En temelde, bu gelenek fetihler yoluyla güç elde eden bir yönetici soya dayanıyordu. Cengizliler çağında bu aile, *Altan uruk* (Altın soy) olarak anılıyor; Türk ve Moğol halkları tarafından kullanılıp kökeni bilinmeyen bir unvan olan *Kagan* (daha sonra Ka'an, Han "İmparator") unvanını taşıyan, yüce ve ilahi emirle idarecilik süren bir kişi tarafından yönetiliyordu. Kağanın kişiliği kutsaldı ve idaresi de askerî başarıları, idare sürme karizmasına sahip olduğuna ilişkin somut göstergeleri ile Tanrı vergisi talihi sayesinde meşrulaştırılıyordu. Cengiz'den sonra İç Asya'daki yönetici ailelerinin onun soyundan gelmesi âdeti ortaya çıktı. Kağanın gücü, aynı zamanda, onun ortaya koyduğu, hangi idarecinin hüküm süreceğine ilişkin hukuki pratikler bütünü olan *törü* (aynı zamanda *töre*) ile de açıkça belirlendi. Moğol *yasak*ları (Türkçeleştirilmiş hali *yasa*), her ne kadar birbirleri arasındaki uyum tartışmalı kalsa da, *törü* ile mukayese edilmiştir.

Moğol devleti kuruluşunun ilk aşamasında, öncelikli olarak onluklardan yüzlüklere, binliklerden on binliklere ve giderek daha da büyüyen askerî birimleri içeren bir askerî hiyerarşiye dayanıyordu. Bunlar, kağanın ailesi ile boylarını ve kabilevi bağlarını terk ederek sadakatlerini efendilerine sunan *nöküd* (tekili *nökür*) olarak bilinen, "yakın arkadaş"larından oluşan en değerli komutanlarından müteşekkil küçük bir askerî elit tarafından idare ediliyordu. Aristokratik devlete model teşkil eden *comitatus*,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

muhafız ve onluk teşkilat gibi çeşitli kurumların kökeni, Moğolların İç Asya'daki emsallerine kadar geriye götürülebilir ve bunlar İç Asya İmparatorluk tarihini çevreleyen siyasî kültürden, bilhassa da Hsiung-nu, Göktürk, Uygur, Hazar ve Kitan İmparatorluklarından gelmiş olabilir. Diğer İç Asya siyasî oluşumlarında olduğu gibi Moğol devleti de çok ulusluydu ve Türk-Moğol dillerini konuşan çok sayıda göçer ile aynı zamanda diğer halkları da bünyesinde barındırıyordu.

Moğol İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı, daha önceki dönemlerde iç savaşların geleneksel topluluk kimliklerini değiştirdiği ve hatta imparatorluk döneminde de bu kimliği değiştirmeyi sürdürdüğü gibi, Moğolistan'daki Türk ve Moğol nüfusun sosyal yapısı üzerinde derin etkiler yarattı. Genel olarak konuşacak olursak, Moğolistan halklarının askerî bir kimliğe bürünmeleri, kağanın etrafında bütünleşmiş çok daha birleşik ve güçlü bir aristokrasi yapısının ortaya çıkmasına neden oldu ve bunlar, askerî unsurları ile ülüşleri üzerindeki egemenliklerinden gelen güç ve otoriteleri ile dikey bir hiyerarşi içerisinde yeniden organize edildiler.

Ayrıca, geleneksel İç Asya hattı boyunca bu askerî aristokrasi, kağan ile şahsi bir müttefiklik bağı kurmuş ve bir askerî sınıf olarak kendisinin devamlılığını hedeflemiştir. Geleneksel göçer toplumunun üzerindeki kalın askerî-aristokratik katmanın üstüne Moğol fetihlerinin ilk aşamasının kimliğini teşkil eden bir dizi savaş ve yayılmacı dürtünün ana itici kuvveti yerleştirilebilir. İmparatorluk sistemi, hayatta kalabilmek için, geniş zenginlik kaynaklarının devletin en üst sınıfının elinde toplanmasını gerektiriyordu. Bu zorunluluk, üretimi sınırlanmış kaynaklar arasındaki dengesizlik ve desteklenmesi gereken büyük askerî kurumlarla birleşince dış kaynakların elde edilmesi yönünde şiddetli bir baskı yaratıyordu. Cengiz Han'ın erken dönemdeki seferlerinde uluslararası ticaret yolları üzerinde egemenlik kurmak ve komşu devletlerden, bilhassa da Batı Şia Tangut devletinden

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve Kuzey Çin'deki Jin hanedanı Cürçenlerden haraç toplanması amaçlanıyordu.

XIII. yüzyılın başı ve ortasındaki Moğol fetihleri Türk göçer dünyasını tuzla buz etti, parçaladı ve ardından da bu yapının erken dönem boy yapısını yeniden kurguladı. Bu hadiseler ayrıca Merkezî ve Batı İç Asya'ya ve hatta Yakın Doğu'ya yeni bir Türk nüfus dalgasının ulaşmasına neden oldu ve bu bölgelerdeki Türkleşmeyi de hızlandırdı.

Moğolların Çin, İran ve Orta Asya ile Rusya'daki yerleşik halklar üzerine kendi idarelerini dayatmaları ile birlikte ortaya çıkan farklı şekillerdeki intibak süreci, bunların, önceden beri var olan sivil bürokrasi ve sosyal organizasyon modellerine dayanan çeşitli türden idare şekillerini devlet düzenlerine entegre etmelerine imkan sağladı. Moğol idare sisteminin bağdaştırıcı yapısının yerleşik halklar üzerinde kurulması, Moğol yönetim tarzının çeşitli türlerini üretti. Bu türler, tek bir modele uymamaktadır. Bunun muhtemel bir istisnası, ortak özellikleri, her bir devletin askerî mekanizmasında imtiyazlı ve yüksek bir sosyal sınıf çerçevesinde çok önemli bir yer tutan, kendilerini Moğol olarak tanımlayan kimselerdi. Ayrıca, birbirinden farklı Moğol devletleri boyunca uzanan büyük ve küçük merkezleri, çok sayıda kültürel etkiye gözle görünür şekilde açık kaldı ve fikirler, teknoloji, maddi unsurlar, dinler ve hatta yiyecekler ile eğlenceler bile Moğol önderlerinin genel olarak memnuniyet duydukları çok kültürlü ortam ve çeşitli karışık zevklerden faydalandı. Elbette Moğollar, kabul ettiklerine ve reddettiklerine göre tercihlerde bulundular ki bu, Moğolların din değiştirmesine çalışıp Budist rahiplerinden de Müslüman din adamlarından da daha az başarılı olan Hıristiyan misyonerler için apaçık acı bir şeydi. Nihai olarak din, uluslarının her biri için Moğolların egemenlik ideolojisindeki köklü değişimlerin en büyük ilham kaynağı hâline geldi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Cihanşümul Moğol devleti, başlangıçtaki fetih yıkıntılarından sonra bir yanından öbür yanına Avrasya'da, ekonomileri canlandıran ve ticareti kamçılayan bir *pax* (barış) yarattı. Bu, bir "birbirine bağlı cemiyetler... veya dünya ağı" çerçevesi ortaya koydu.[2] Cengiz'in neslinden gelenlerin, kendilerine tâbi olan halklar arasındaki yetenekli kimseleri belirleme ve onları Cengizli çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edebilecekleri bölgelere gönderme politikası Doğu ile Batı arasındaki kültürel etkileşim açısından büyük fırsatlar yarattı. Böylelikle bir Moğol memuru olan Bolad Aga, arkasında Yuan egemenliğindeki Çin'de hizmet etmiş bir geçmişle İran'a gelmiş ve Reşîdüddin'in İlhanlı resmi bakış açısı ile kaleme alınmış sıra dışı bir "dünya tarihi" kitabı olan *Câmiü't-Tevârîh* adlı eserinin en önemli kaynaklarından birisi olabilmişti.[3] S.A.M. Adshead'ın "temel malumat dolaşımı" olarak adlandırdığı[4] bilginin geçişliliği ve değiş-tokuşuna ilave olarak, entelektüel merkez ayrıca dinleri, uzun İpek Yolu bağlantısını da içeriyordu. Batı ve Merkez İç Asya ile İran'daki Moğolların tamamı İslamlaştı ve aynı zamanda büyük oranda da Türkleştiler. Cengizlilerin kalkanının altında güçlü bir yerli sufi etkisiyle İslam, Moğolistan dışında kalan Avrasya göçer dünyasının en baskın dini hâline geldi.

Burada aynı zamanda teknoloji transferi de, ama bilhassa savaş aletleri ile ilgili teknolojinin transferi de söz konusuydu. Buna, öncelikli olarak modern dünyanın şekillenmesinde son derece önemli bir rol oynayacak olan barutlu silahların yayılması da dâhildi. Aynı zamanda, insanların ve malların boylu boyunca Avrasya'da ve buradan da Akdeniz dünyasının güneyine akması, Eski Dünya'da salgın hastalığın yayılmasını da kolaylaştırdı. Adshead'ın özlü ifadesi ile "mikrobiyal ortak pazar"[5] XIV. yüzyılın

2 Adshead, 1993, s. 4.
3 Allsen, 1994b.
4 Adshead, 1993, s. 4.
5 Adshead, 1993, s. 4.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ortalarında Avrupa'yı ve İslam egemenliğindeki Akdeniz dünyasını kasıp kavuran Kara Veba ile tam olarak kendisini gösterdi.

Cengizli dönemi, dünya tarihinde Avrasya entegrasyonuna giden süreçte büyük bir adımdı ve Kuzey Afrika ve Güney Arabistan'daki bölgelere uzanan dünyayı veya dünya bilincini Moğol kontrolündeki sahalara yaydı. Kore, Çin, Hindistan, Rusya ve Kırım'dan Yemen ve Mısır'a kadarki Cengizli idarelerinin içinde veya dışında çok dilli sözlükler ve gramer kitapları hazırlandı. Birçok açıdan Moğol İmparatorluğu modern dönem öncesindeki dünya sistemlerinin bir doruk noktasını teşkil etmektedir.[6] Sistem Timurlu döneminde parçalanmaya başladığında Avrupa; Asya'nın güneydoğusu, güneyi ve doğusu ile daha başka bağlantılar kurmak üzere "keşif yolculukları" yapmak teşebbüsü ile gemilerine atladı ki bu, Modern Dünya Sistemi'ni haber veriyordu.[7]

Cengiz neslinin İç Asya'daki siyasî ehemmiyeti Cengiz hanedanının, bölgedeki göçer ve yerleşik devletleri üzerindeki etkisini kaybetmesinden çok sonrasına kadar devam etti. Cengizlilerin meşruiyeti bölgedeki Cengiz neslinden gelmeyen hanedanlar için önemli bir siyasî erkti. Timur gibi bazıları kukla Cengizlilere dayandılar. Bununla birlikte o bile kendisini Cengiz'in "damadı" olarak göstermeye çalıştı. Sonraki yıllarda daha başka egemenler de Cengizli hâkimleri birer vasal olarak kullandılar, tıpkı Osmanlıların Kırım hanlarını, Rusların Kasım hanlığını ve Kazaklar arasındaki Cengizli vasallarını elde tutmaları gibi. Hakikaten XVI. yüzyıl, bir zamanlar Altın Orda Hanlığı'na tâbi Moskova hanedanının Cengizli hanedanlık hiyerarşisini kendi bünyesine dâhil etmesine tanıklık etmişti. Cengizli meşruiyeti güçlü kalmaya devam etti. Yine de Cengizli meşruiyetinin güçlü tesiri, Cengizli olmayan idareciler tarafından, bir meydan okumayla

6 Abu-Lughod, 1989.

7 Avrupa'daki altın ve gümüş darlığı ile ticaret yolları boyunca kendisini gösteren rekabet de temel harekete geçirici güçlerdi. Bkz. Frank, A.G., 1998, s. 56–58.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

karşı karşıya kaldı, bilhassa da Altın Orda hanlarına karşı siyasî olarak karşı çıkan göçerler arasında. XV. yüzyılın başlarında Cengiz soyundan gelmeyenler Müslüman göçerlerin desteğini elde edebilmek adına İslami siyasî meşruiyet kanallarını kullanmaya başladılar. Bu gelişme kendisini ilk olarak Nogay Orda'da göstermektedir. Aynı zamanda XVI. yüzyılda Sibirya'da ve Kazaklar arasında, XVIII. yüzyılda da Orta Asya'da da kendisini gösterdiği apaçık bellidir. Diğer taraftan Cengizli halef devletlerinin politik gelişimi İç Asya'daki etnik kimliklerin gelişimi üzerinde de güçlü bir tesir bıraktı; bilhassa da Cengizlilerin egemen oldukları, ortak soy iddiası içerisindeki boy konfederasyonlarını teşkil eden bozkır göçerleri üzerinde. Bu gelişim, özellikle Kazaklar ve Sibirya Tatarları arasında, İslami köken efsaneleriyle de yakından ilişkiliydi. Bununla birlikte bu gelişmelerde Cengizli devletlerinin rolü kesinlikle göz ardı edilemez.

Moğolistan özelinde Altan Han'ın XVI. yüzyılın ortalarında Budizm'e geçişi, mevcut güç ile Tibet Budizm'i hiyerarşisinin ruhani gücü arasında "devletin dini kurumlardan üstünlüğü" ilkesinin aşamalı olarak onaylanmasını beraberinde getirdi. Bu, Moğol İmparatorluğu'na kadar geriye götürülebilir, en azından Kubilay Kağan ile Tibet baş rahibi 'Phags-pa arasındaki yakın ilişkiye kadar. Moğolların 1368'de Çin'de aldıkları mağlubiyetin ve Kuzey Yuan hanedanının Moğol ordusu ile halkını "yeniden devletleştirme" imkânını yitirmesinin ardından üstesinden gelinemeyen ayrılıkçı eğilimler Moğol birliğinin sürekli olarak kurulamaması ile yeni bir imparatorluk şeklinin belirmesine neden oldu. Çin ile gerçekleştirilen ticaret fırsatlarının yarattığı tesir ile baş gösteren göç hareketleri Çin'in kuzey hudutlarındaki Moğol nüfusunun ciddi bir artış göstermesine sebep oldu ki bu, ekonomik ve siyasî olarak hayatta kalmalarının dayanak noktası hâline geldi.

Moğolistan'daki siyasî kültür içerisinde Cengiz neslinin meşruiyeti ilkesi, çeşitli boyların (etno-siyasî grupların) verdikleri

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

desteklerin politik hak taleplerinde neredeyse vazgeçilmez olduğu Tibet tarikatları ile kurdukları yakın siyasî ilişkiler sebebiyle tedricen azaldı. Cengiz neslinden gelmeyen idareciler böylelikle kendilerini muhtemel idareciler ve hak sahibi olan Cengizli vârislerin rakipleri olarak düşünmeye başladılar. Mançuların yükselişi, Moğolların önemli bir kısmını Çing hanedanının bayrağı altında "yeniden devletleştirdi" ve Cungarların tam olarak yok oluşları, Moğol İmparatorluğu'nun yeniden toparlanması ihtimalinin kapısını tamamen kapattı.

Rus ve Çing imparatorluklarının genişlemesi ve göçerlerin "barutlu silah imparatorlukları" ile askerî olarak rekabet etmede yeteneksizliklerinin artışıyla göçerler bu imparatorlukların komşularının yörüngesine yerleştirildiler. Ayrıcalıklı Cengizliler, Mançular tarafından ortaya konan sınır yönetim bölgeleri boyunca yerel düzeyde tanınmaya devam etmek suretiyle siyasî otoritelerini sürdürdüler. Bununla birlikte bu konumları, Çing devletinin çerçevesi ve bürokratik yapısı içerisinde bulunuyordu. Zamanla Çing ve bilhassa da Rus İmparatorluğu bozkırdaki, hâlen daha konargöçer olan ve kimi zaman dik kafalı tâbileri üzerinde sıkı bir kontrol sağlama ve onları devletlerinin daha uysal hizmetkârları olma kalıbına sokma arayışı içerisine girdiler.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

BİRİNCİ KISIM

*

CENGİZLİLERİN YÜKSELİŞİ

ÇEVİRİ

ALTAY TAYFUN ÖZCAN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

1200 Yılı Dolaylarında İç Asya

PETER B. GOLDEN

Tuna'dan Mançurya'ya kadar uzanan bozkır hoşgörüsüzce "barbarların yaşanması zor toprakları" olarak adlandırılmıştır.[1] Komşuları tarafından açgözlü ve acımasız yağmacılar olarak görülen bu "barbarlar" büyük oranda kırda yaşayan göçebelerdi. Bu göçer dünyası batıda Macaristan ve Rusya ile çevrelenmişti ki bunlardan son zikrettiğimiz, Rurik hanedanının rakip kolları tarafından sürdürülen çekişmeler neticesinde zaman içerisinde giderek parçalara ayrılmış bir ülkeydi. Ancak her ikisi de, bozkır bölgeleri ile Macar ve Rus hükümdarlarının hizmetlerine aldıkları kırda yaşayan göçer toplulukları içeriyordu. Bozkır arazisi ve bunun güney kenarındaki meşhur İpek Yolu kentlerinin (Semerkant, Buhara, Kaşgar) güneyinde küçük Balkan devletleri, gücünü yitirmekte olan Bizans İmparatorluğu, Anadolu'daki Selçuklu devleti, Gürcülerin egemen olduğu Kafkas ötesi ve parçalara ayrılmış Abbasi Halifeliği ile Yakın Doğu'daki Selçuklu sonrası devletler bulunuyordu. Doğuda Çin de siyasî olarak parçalara ayrılmıştı. Kuzeybatıda, İç Moğolistan'dan Sincan'a kadar uzanan Ningşia, Şaanşi ve Kansu'da Tangutlar (Çince Şiaşia, 1038–1227) vardı. Bunlar Tibet-Burma dilleri ile ilişkili yahut bunların bir şubesi olan bir dil konuşuyorlardı.[2] Yangtze Irmağı'nın güneyinde

1 Meserve, 1982.

2 Bakınız, Dunnell, 1994, s. 154–158; Dunnell, 1996, s. 3–7, 27 vd.; Kychanov, 1968, s. 11–51, 57–64,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ise başkentliğini Hangzhou'nun üstlendiği, etnik olarak Çinli olan Güney Song devleti bulunuyordu. Mançu-Tunguz kökenli Cürçenler ise kuzeydoğuya egemendiler ve yönetici üst sınıfı beş merkez arasında (Pekin de dâhil) gidip geliyorlardı. 1125'te Cürçenler bir başka İç Asya Moğol halkı olan yahut muhtemelen Moğollara benzer etnik-lingüistik bağları mevcut bulunan[3] Kitan-Liao hanedanını (907–1125) devirdiler ve Çince bir hanedan ismi olarak Jin (Altın, 1115–1234) adını aldılar.[4] İç Asya'da Jin hükümdarı Altan Han (Moğolca Altın Han) olarak anılıyordu. Selefleri Liao hanedanı gibi Jin hanedanı da "ikili yönetime sahip imparatorluk" olarak hüküm sürdü[5] ve göçer ile yerleşik topluluklar için birbirinden farklı yöneticileri istihdam etti. Tangut hükümeti de "çok parçalı bir karışım"dı.[6] İkili yönetim sisteminin değişik türleri, bozkır ve yerleşik dünya tarafından çevrelenmiş olduğu durumlarda Karahanlılar, Harezmşahlar[7] ve belki de Karahıtaylar (1125–1212) tarafından da kullanılmış olmalıydı.[8] Bozkırın çevresindeki yerleşik devletlerin hemen hemen tamamı ise siyasî istikrarsızlıktan ötürü alaşağı edilmişti.

Göçerler her yerde zorlu komşulardı. Bir Karahanlı memuru olan Yusuf Has Hacip bir siyaset kitabı olan *Kutadgu Bilig* adlı eserinde (1069) göçerlerin sadece "nezaketsiz ve arsız ... aşağılık ve cahil hödük"[9] değil, aynı zamanda da tehlikeli olmalarından ötürü dikkatli bir şekilde ele alınmaları hususunda uyarıda bulunuyordu. Rus kronik yazarlarının, göçer atlıların huzur içerisinde topraklarını sürenleri köleleştirdikleri ve katlettiklerine ilişkin

3 "Moğolcaya benzer" diller "Ön Moğolca ile aynı kökenle ilişkiliydi". Bakınız, Janhunen, 2003b ve Janhunen, 1996, s. 146 vd.

4 Vorob'ev, 1975, s. 19–51; Franke, 1990; Franke, 1994a, s. 215 vd.; Chan, 1991.

5 Di Cosmo, 1999, s. 32–33.

6 Bakınız, Dunnell, 1996, s. 7–8, 145–156; ve Kychanov, 1968, s. 108 vd.

7 Karahanlı yönetimi için bkz. Genç, 1981, ve Necef, 2005, s. 235 vd. Harezmşah devleti ile ilgili olarak bkz. Buniiatov, s. 88–107.

8 Biran, 2005, s. 128–131.

9 *Kutadgu Bilig*, s. 58–59, 439–453. satırlar; Dankoff, 1983, s. 184–185.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

şikâyetleri[10] de bozkır-yerleşik sınırları boyunca yankılanacak türdendi. Rus İmparatorluğu'nun bozkırın derinliklerine doğru ilerlemesine karşın, modern dönemlerin erken safhasında bile Rus-Ukrayna sınırlarında yaşayan nüfus Afrika'dan sonra dünyadaki en büyük ikinci köle kaynağını oluşturuyordu.[11]

Batı Sahası: Volga-Ural Bölgesi ve Kıpçak Bozkırı

Kuman-Kıpçak-Kanglı boylarının memleketi olan Kıpçak Bozkırı (Farsçası Deşt-i Kıpçak), batı ve merkezî alanları da içine alacak şekilde Tuna'dan Harezm'e, Kazakistan'a ve Sibirya'ya yayılmış durumdaydı. Büyük oranda daha önceki yıllardaki Batı Sibirya merkezli Kimek konfederasyonundan türeyen bu yapı, XI. yüzyılın ilk yarısında burada egemenlik tesis etmiş muhtelif mahalli topluluklara bölünmüş vaziyette, başlarında herhangi bir önderin bulunmadığı bir beyler konfederasyonuydu. 1200'lerde bazı aileler (Şarukanlar gibi) mahalli üstünlük kazanmaya başladılar. Bununla birlikte bu boylardan hiçbirisi üst düzeyde bir otorite elde edemedi. Onların kendi içlerindeki tarihleri noktasında ise pek az şey biliyoruz. Mesela İbn Haldun iki Kıpçak boyu arasındaki eski bir kan davasına son derece kısa bir şekilde değinir[12] ve böylelikle boylar arasındaki çekişmelerle ilgili anlık bir bakış sunar. Kıpçak toplulukları çevrelerindeki devletlerin sistemleriyle tam olarak bütünleşmiş, birbirleri ile çekişen Rus Knez hizipleriyle çok yakın siyasî-askerî ilişkiler kurmuş ve evlilik bağları tesis etmişlerdi, Gürcü ve Harezm hanedanlıklarıyla oluşturdukları gibi. Bununla birlikte büyük oranda kuzeybatı Türkçe (Kıpçak) diyalektini konuşuyorlardı ki bu, içinde pek çok etnik unsuru barındıran bir birlikti. Boylardan bazıları, Ölberli

10 *PSRL*, I, s. 277.

11 Khodarkovsky, 2002, s. 22.

12 Ibn Khaldūn, 1983–6, X, s. 805.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ve Kitanoba gibileri Moğol muhitinden çıkmıştı. Diğerleri ise, Baya'ut/Bayavutlar gibileri ise hem Türk hem de Moğol dünyalarından neşet etmişti.[13] Batıda beylerin karargâhlarının çevresinde proto-kentler gelişmişti. Orta İç Asya'da Kıpçaklar Cend ve Sığnak'ı merkezî şehirleri olarak kullanıyorlardı.[14]

Dinî olarak Müslüman, köken olarak da Ogur-Türk olan Volga Bulgaryası Orta Volga'nın ticaret eğilimli bir devleti olup orman-bozkır kuşağına komşuydu ve hakim bir konumda bulunuyordu. Kuzey ormanlarının ürünlerini (bilhassa kürkleri) takipte Rus devletinin bir rakibiydiler ve ülkeleri, söz konusu emtianın Ceyhun üzerindeki şimdiki Özbekistan sınırları içerisindeki Harezm'e ve ardından da İslam dünyasının daha büyük bir kesimine naklinde ana yoldu. Hazarya'nın çöküşünün ardından (965–969 dol.) Bulgarya aynı zamanda Ruslarla Müslüman diyarlar arasında ticarî bir koridor hâline de gelmişti. Volga Bulgarları Volga'daki Fin unsurlarını asimile ettikleri gibi XIII. yüzyılın başları itibariyle komşu Ugra (Rus kaynaklarında Yugra) topraklarının içlerine doğru da ilerlediler. Moğol istilasının arifesinde Ruslarla yaşanan ihtilaf, iki tarafın Fin-Ugra orman kuşağı rekabetinde avantaj sağlama çabası gibi görünmektedir.[15]

Merkezî Saha: Batı ve Doğu Türkistan

Karahıtaylar

XIII. yüzyılın hemen başında Karahıtay devleti (1125–1218) Batı ve Doğu Türkistan'da –görünürde– egemen güç konumundaydı. Bununla birlikte "vasal" konumdaki Harezmşahlar ve Karahanlılar üzerindeki hakimiyeti sorunluydu.[16] Liao hanedanının

13 Golden, 1992a, s. 277–282 ve Golden, 2003.

14 Baypakov, 2001, s. 145.

15 Petrukhin ve Raevskii, 2004, s. 347–358; Khuzin, 1997, s. 101–110; Golden, 1992a, s. 253–258.

16 Barthold, 1977, s. 322–380; Bosworth, 1968, s. 4–11, 14–15, 52, 140–146; Golden, 1990, XIII. kısım.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bir üyesi olan Yelü Daşi, beraberindekilerle birlikte Moğolistan ve Uygurların Gaoçang'ı (Koço) üzerinden 1130–1131'de İrtiş ve İmil bölgelerine gelmişti. Burada Karahıtay İmparatorluğu'nu kurmuş ve kendisini, şimdiye değin İç Asya'da kullanılmayan bir unvan olan *Gürhan* (evrensel imparator) olarak adlandırmıştı. Türkçe ve Moğolcada *kara*, *kuzey* yahut *büyük* anlamlarına gelebiliyordu. "Kara Kıtay", 1125'ten önce Kitanlar tarafından *Kara Kitan* adının başka bir şekli olarak kullanılmıştı. Çin hanedanlık tarihleri de onları resmî olarak Batı Liao (*Xi Liao*) adıyla tanımaktaydı.[17] Liao devletinin İç Asya ve Çin geleneklerinin (Çin ve Kitan-Liao yazı sistemini de içeren)[18] ve hatta Budizm'in zengin bir karışımıyla Müslüman Fars-Türk Merkezî İç Asya'ya geçişleri görülmedik bir şeydi. İç Asya çapında uzun bir geçmişe sahip cemaatler olan ne –Karahıtay hanedanı tarafından himaye edilen– Budizm ne de Nesturî Hıristiyanlığı bir egemen konum iddiasında bulunabilmişti. Bununla birlikte Karahıtaylar arasındaki Nesturî Hıristiyanların varlığı ve Karahıtayların Selçuklular üzerine elde ettikleri zafer (1141), Müslümanları yenen bir Hıristiyan hükümdar ile ilgili Rahip Johannes anlatısına katkısı olan unsurlardan birisi olarak hizmet görmüş olsa gerektir.[19] Bundan daha fevkalade olan şey ise Karahıtay devletinin ayakta kalışıydı ki bu, büyük oranda bölgenin siyasî olarak parçalara ayrılmış olması ile Kitanların sapasağlam askerî yetenekleri ile teşkilatlanma kabiliyetlerinin bir neticesiydi.[20]

1143 itibariyle Gürhan'ın devleti Güney Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Sincan'ın bir kısmını da içerecek şekilde

17 Biran, 2005, s. 1, 19–41, 215–217; Wittfogel ve Feng, 1949, s. 619–674; Pikov, 1989, s. 53 vd.

18 Biran, 2005, s. 127–128.

19 Dunlop, 1944, s. 279–181; Adshead, 1993, s. 50; Biran, 2005, s. 176–180 (Karahıtay dini toplulukları ile ilgili olarak). Moğollar benzer bir propagandayı batıda da kullanmışlardı. Bkz. Jackson, 2005, s. 48.

20 Biran, 2005, s. 146–160. Karahıtay ordusu muhtemelen 80.000 ila 100.000 arasında bir askere sahip bulunuyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Altaylardan Mâverâünnehir'e kadar uzanıyordu. İç Asya tarihinde bir ara dönem olan Karahıtaylara yönelik değerlendirmeler muhteliftir.[21] Çin kültüründen etkilenmiş olsalar da Karahıtaylar mahallî Türk göçerlerine hitap eden bozkır imparatorluk geleneklerine bağlı kalmışlardı. Aynı zamanda bazı Liao idarî uygulamalarını da almışlardı. Buna karşın Karahıtay yönetiminin tam bir tasvirini yapmak zordur. Çoğu zaman yerli yapılara, gerek göçer Türklere ve gerekse de Müslüman Farslara uyumlu gibi görünüyorlardı. Ancak yine de daha sonraki yıllarda Cengiz soyu rejiminin model alındığı şekilde bir örnek olmadılar.[22]

Karahıtayların başkenti, bir zamanlar Karahanlıların merkezi olan Çu Irmağı vadisindeki Balasagun'da (Kırgızistan'daki Tokmak yakınlarında) yahut onun civarında yer alan, Kuz Ordu'ydu.[23] Bununla birlikte göçer Türkler ve yerleşik Fars ile Türk topluluklara hükmederek kat'i olarak göçer vaziyette kalmışlardır. Diğer taraftan yerleşik unsurlarının çoğu ile Türk göçerlerin bir kısmının dini İslam'dı. Sayı olarak azınlık olduklarını akıllarında tutan Karahıtayların idaresi son derece yumuşak ve müdahaleci olmayan bir eğilim taşıyordu ve çoğunlukla kendi görevlilerini bulundurmalarına izin verilen bağlı idareler (Harezmşahlar, Karahanlılar) yoluyla faaliyet gösteriyorlardı. Karahıtay devleti, Türk göçerleri ve Müslüman dünyasında büyük prestije sahip olan Çin ile evvelki birlikteliğinden fazlasıyla istifade etti.

---

21 Mesela bkz. Pikov, 1989, s. 161'de onlar bölgeyi zayıflatan ve siyasî birliği geciktiren, böylelikle de Moğol fethini kolaylaştıran bir "parazit" göçer devleti olarak anılırlar. Agadzhanov, 1991, s. 176–182'de "hissedilebilir bir iz" bırakmadıkları, fakat Moğolların onlardan idarî birtakım hususları "ödünç aldıkları" vurgulanır.

22 Biran, 2005, s. 128–131, 211. Bununla birlikte Morgan, 1986a, s. 49–51'de daha doğrudan "geleneksel bir ödünç alma" önerilir.

23 Biran, 2005, s. 104. Karahanlılar, Kuz Ordu ve Kaşgar olmak üzere iki merkeze sahiptiler. Bunlardan ilki daha üst bir konumda bulunuyordu. Bkz. Kotchnev, 2001, s. 51.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İç Asyalı kök ve gelenekleriyle birlikte Çin ruhu, İslam'a ihtida etme baskısını da hafifletti.[24]

İsyancı vasallar tarafından dikkati dağıtılan Karahıtaylar görünüşe göre XII. yüzyılın sonlarında devletlerini sıkıntıya gark edecek olan Moğolistan'da kaynayan çekişmeleri hafife almışlardı. Göçer unsurlarının artışı her zaman için, kederlerine eklenen yıkıcı bir güçtü. Son efendileri Yelü Zilugu (1178–1211), 1208'de Cengiz Han'dan kaçan ve akabinde hanedandan bir gelin verilen damadı, Nayman hanedan soylusu Küçlük tarafından tahttan indirildi. Zilugu öleceği 1213'e değin "emekli imparator" olarak kaldı. Devleti de beş yıl sonra Moğollar tarafından zapt edildi.[25]

Sonraki Karahanlılar

1030'larda Doğu ve Batı Türkistan şubelerine ayrılmış olan Karahanlılar (992–1211),[26] farklı egemenlik düzeylerini deneyimleyen Selçuklular, Karahıtaylar ve Harezmşahlar (sadece XIII. yüzyılın başlarında) üzerindeki güçlerini uzun zamandır yitirmişlerdi. Ülke içinde azılı boy üyeleri ve canları sıkkın şehir sakinleri ile mücadele içerisindeydiler. Meşhur kentler Buhara, Semerkant, Taşkent ve Kaşgar ve hatta Fergana'nın bayındır bölgeleri de egemenliklerinin birer parçasıydı. Türklerdeki hanedanın müşterek egemenlik haklarına uygun olarak Karahanlılar da topraklarını ülüşlere ayırma eğilimi içerisine girmişlerdi ki bu, istemeden de olsa müstakil şehirlerin, bilhassa şehirlerdeki kâtip-ulema sınıfı soyundan gelenlerin liderlikleri lehine gelişimine imkan tanıyordu.[27] Bunun sonucu olarak da Buhara gibi kentlerde gitgide, güçlü *reis*ler (kent önderleri) ya da *hatip*ler (Cuma vaizleri) arasından çıkan *de facto* yerel

24 Biran, 2005, s. 100, 203; Bosworth, 1968, s. 146 vd.

25 Biran, 2005, s. 64–65, 70–71, 74–86.

26 Karahanlıların soy kütüğü ile ilgili en güncel bilgi için bkz. Kotchnev, 2001, s. 52–66.

27 Mouminov, 2001, s. 132.

egemenlerle yüz yüze gelmeye başladılar. Burhanlılar (âl-i Burhan)[28] gibi aileler *Sadr* (Arapçadaki tam olarak göğüs, yürek, ön kısım manalarından hareketle toplum önderi) unvanını ellerinde bulunduruyorlardı. Selçuklular tarafından XII. yüzyılın başlarında ön plana çıkarılan bu kesim Karahıtay fetihleri zamanında muhtelif beyler arasında dikkatli hareketler sergileyerek konumlarını daha da pekiştirdi. Mesela bir Burhanlı XIII. yüzyılın başlarındaki karmaşa döneminde bir Karahıtay vergi tahsildarı olarak hizmet görüyordu.[29] Batı Karahanlılarda yaşanan iç mücadeleler ve Karahıtaylara karşı yükselen düşmanlık da Muhammed Harezmşah'a araya girme fırsatı sağlıyordu.

Karahanlı devletinin doğuşunda anahtar rolü oynayan Karluklar gibi önemli boy toplulukları XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başlarında Karahıtayların gönülsüz ve arada bir de asi haraçgüzârları olarak kendilerini gösteriyorlardı. Karahıtay baskısı bunlardan bazılarını Mâverâünnehir'in dışına çıkmaya zorladı. Onlar Kazakistan'ın güneydoğusundan Doğu Türkistan'a kadar uzanan bölgede başıboş bir vaziyette dolaşıp durdular ve birbirlerinden ayrı kısımlara ayrıldılar. Almalık (yada Almalıh, Sincan'da Kulca yakınlarında) ve Kayalık (yada Kayalıh, güneydoğu Kazakistan'da) doğu Karlukları ile ilişkili yerlerdi ve her ne kadar Müslümanlar tarafından idare ediliyorlarsa da Nesturî Hıristiyan ve Budist toplulukları içeriyordu.[30]

Harezmşah Devleti

Harezm en önemli İslami fikir merkeziydi ve aynı zamanda eski kültürünün pek çok unsurunu da koruyordu.[31] Moğol fetihlerinin

28 Pritsak, 1950, s. 81–96.

29 Barthold, 1977, s. 234, 326, 353–354; Bosworth, 1968, s. 137; Mouminov, 2001, s. 135–136; Biran, 2005, s. 72.

30 Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 108, 110–111; Golden, 1992a, s. 294; Kadyrbaev, 1990, s. 22–24; Biran, 2005, s. 39–40, 54, 74.

31 Mesela Harezmlilerde şenlikler ile ilgili bkz. al-Bīrūni, *Āthār*, s. 235–239.

arifesinde buranın egemeni olan Harezmşahlar, 170.000 askere sahip olduğu tahmin edilen ordusuyla genişleyen bir bölge gücüydü.[32] Bu devlet Selçukluların yetiştirdiği bir gulam (köle asker) hanedanı olan, Türk kökenli Anuştekinler (1077–1231) tarafından idare ediliyordu. Askerî kudretleri, bazı zamanlarda tehlikeli olabilecek şekilde çevrelerindeki bozkırdan gelen Kıpçak askerlerine dayanıyordu. Huzursuz bir Selçuklu tâbisi olan Harezmşah Atsız (1127–1156) 1141'de Katvan'da Selçuklular üzerine elde ettikleri zaferi takiben Karahıtaylara boyun eğmişti. Yeni efendilerinin ihtiyatlı ve fırsatçı vasalları olan Harezmşahlar[33] XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başları itibariyle İç Asya ve İran'daki egemenliklerini genişletmenin peşindelerdi ve aynı zamanda Bağdat Halifeliğinin toprakları üzerinde de gözleri vardı.

Harezm, artık Türkleşme yoluna girmiş Fars tarım ve şehir nüfusunu idare eden Türk askerî üst sınıfının bir karışımıydı. Yönetici aile, her ne kadar doğu Kıpçak-Kanglılarla, bilhassa da Bayavut (yahut Baya'ut) boyuyla evlilik ilişkisi içerisine girmişse de son derece önemli idarî ve askerî pozisyonda hizmet gören, çoğu kez dizginlenemeyen boy mensuplarını tam olarak denetim altına almayı başaramadı. Fakat Harezmşah Tekiş'in (1172–1200 Bayavut boyuna mensup hırslı eşi Terken Hatun[34]

Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 119–121'de Cengizliler öncesinde Türk-Harezm ortak yaşamının, sonraki İç Asya Türkçe edebî geleneklerinin gelişiminde önemli bir evre olduğunu düşünmüştür.

32 Kafesoğlu, 1956, s. 179.

33 Atsız'ın oğlu İlarslan (1156–1172) Karahıtaylara yıllık vergi ödüyordu ve tahtını Karahıtay yardımı ile elde eden oğlu Tekiş de evladını Karahıtayların memnuniyetini sürdürmesi hususunda uyarmıştı. Bkz. al-Juvainī/Qazvīnī, II, s. 16–20; al-Juvainī/Boyle, I, s. 289–293; Jūzjānī/Habībī, s. 300, 302; Biran, 2005, s. 41–44, 60 vd.

34 *Terken Hatun* genellikle boy aristokrasisinden olan kadınlar için kullanılan bir unvandı. Bkz. Bartold, 1977, s. 377,/2. dn.; Clauson, 1972, s. 544–545. Jūzjānī/Habībī, s. 300–301'de onun *Hüdavende-i Cihan*, yani "Dünyanın Kadınefendisi" olarak anıldığını ifade eder ve onu kocasını öldürecek kad kıskanç olarak anar. Onun boy bağlantılarına ilişkin farklı bir kayıt için bkz.

kendi akrabalarının yararına, ama çoğu kez de oğlu Muhammed'in (1200–1220) zararına devlet işlerine burnunu soktu ki bu, hiç de kolay olmayan bir ikili yönetimi yürürlüğe koymak demekti.[35] 1207'de Muhammed Buhara'ya egemen oldu. Ancak buna Karahıtay haraçgüzârı bir tâbi olarak sahip olabilmişti. Bununla birlikte 1210'da İlamiş bozkırı muharebesinde Karahıtay komutanı Tayangu'yu esir etti[36] ki bu, her ne kadar askerî olarak etkisiz olsa da yeteri kadar psikolojik ehemmiyete sahipti. Karahıtaylar artık zayıflıyor gibi görünüyordu. 1211–1212 itibariyle Gürhan'ın dâhilî sorunları Karahanlı yerel güçlerin takatsizliği ile birleşmiş ve Muhammed'in Mâverâünnehir'in önemli bir kısmında, İran'ın merkez ve doğusundaki bölgelerde egemenlik iddiasında bulunmasına izin vermişti.[37] Yine de bölgedeki Harezmşah egemenliği sağlam bir vaziyette değildi. Kıpçakların durumu da belli belirsiz vaziyetteydi. Bir zamanlar Selçukluların ve Gaznelilerin tâbisi durumundaki Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Gurlular (1000–1215) ise Doğu İran sahasında güçlü bir rakip haline gelmişlerdi. Bununla birlikte XIII. yüzyılın başlarında Gurlular içindeki ölümcül ihtilafları kullanan Muhammed en

---

al-Nasawī/Buniiatov, Arapça, s. 32, 51–52, Rusça, s. 65, 82 (ki burada onu devleti idare eden bir kadın olarak yüceltir); al-Juvainī/Qazvīnī, II, s. 109; al-Juvainī/Boyle, II, s. 378. Diğer kayıtlar Karahıtay bağlantısını reddeder. Şuradaki tartışmalara bkz. Biran, 2005, s. 144–145. Moğollar arasında da bir Baya'ut boyu vardı (bkz. Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 179–181) ki onlar Cengiz'in ilk destekçilerindendi.

35 Barthold, 1977, s. 379; Buniiatov, 1986, s. 128.

36 Al-Juvainī/Qazvīnī, II, s. 74–81; al-Juvainī/Boyle, I, s. 341–349'a göre Muhammed Tayangu'yu idam ettirmişti. Jūzjānī/Habībī, s. 307–308'de de yazar Tayangu'nun İslam'a ihtida ettiğini ve onun Harezmliler için Karahıtaylar konusunda bir bilgi kaynağı olduğunu ifade eder. İbn al-Athīr/Tornberg, XII, s. 267'de ise Tayangu'nun esir edildiği ve iyi bir muamele gördüğü belirtilir.

37 Bu kritik dönemde Karahıtay–Harezmşah ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Biran, 2005, s. 70–80. Ayrıca bkz. Barthold, 1977, s. 349 vd.; Kafesoğlu, 1956, s. 73 vd.; Buniiatov, 1986, s. 38–62, 70–87, 128–155.

sonunda egemenliğini burada da tesis etti.[38] Askerî güç kontrolü altında bulunuyor gibi görünmesine karşın devleti aslında pek de sağlam olmayan bir zemin üzerinde bulunuyordu ve 1220'de Moğollar tarafından hiç de zorluk çekmeden yıkılacaktı.[39]

Türkistan'da Etnik-Lingüistik Süreç

Batı Türkistan X. yüzyıldan itibaren "Türko-İran" şeklinde isimlendirilmiş bir bölge haline gelmişti. Burası, Türkçe konuşan göçer elitlerin, şimdiye değin büyük oranda Soğd dilinde konuşan –bilhassa da şimdi son derece önemli İslami kent merkezleri olan Buhara ve Semerkant gibi yerlerde ikamet eden– ancak şimdi yüzyıllardır devam eden bir süreçle büyük oranda Yeni Farsçaya adapte olmuş halkların bulunduğu bölgelerin hâkimleri haline geldikleri bir diyardı.[40] Yönetim dilleri ve üst kültür Fars ve Araplara özgüydü. Bunlardan Farsça Sâmânîlerin idaresi altında (819–1005) yeniden hayat bulmuş ve Türk elitleri tarafından hükmedilen devletlerde de büyük oranda kullanılmıştı. Bu Türko-İran siyasî ve edebî kültürü muhtelif Türk hanedanlar vasıtasıyla batıya doğru Anadolu'ya ve akabinde de Güney Asya'ya yayıldı.[41] Türkçenin Batı Türkistan dilleri üzerindeki etkisi

38 Jūzjānī/Habībī, s. 301–302,305–308, 318 vd.; al-Juvainī/Qazvīnī, II, s. 47 vd.; al-Juvainī/Boyle, I, s. 315 vd.; Bosworth, 1977, s. 68–69, 113–131; Buniiatov, 1986, s. 63–75; Nizami, 1998.

39 Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 116 vd.; Kafesoğlu, 1956, s. 233 vd.; Buniiatov, 1986, s. 128 vd.

40 Yeni Farsça (Farsça, Tacikçe, Darıca) hakkında bkz. Frye, 1975, s. 144, 168–174, 200–203. Soğdca bir müddet boyunca, daha çok dışarıda kalan kentlerde (mesela Balasagun) konuşulmaya devam edildi ve bugün sadece Tacikistan'daki Yahnobi dilinde varlığını korudu. Modern Özbek bilim insanları çok eski dönemlerde bu bölgeye gelmiş olan Türkçe konuşanların, Merkez İç Asya'nın nüfusunun IX. yüzyıl itibarıyla gerek yerleşik ve gerekse göçer olarak önemli bir kısmını oluşturduklarını öne sürmektedirler. Bkz. Shāniyāzov, 2001, s. 257–258.

41 Canfield, 1991b, s. 6, 12–13; Shāniyāzov, 2001, s. 305, 323 (Türkçe-Farsça/Tacikçe çift dillilik ile ilgili olarak).

XI. yüzyıldan önce hiç de fark edilebilir bir durumda gözükmemektedir. Bazı siyasî terimler hariç, terimler başlı başına karmaşıktır ve genellikle Türkçe kökenli de değildir. Bunun nedeni Türk göçerlerinin halen daha büyük oranda bozkır yerleşimcileri olmasıydı.[42] XI. yüzyıl itibariyle Karahanlı lügat yazarı Kaşgarlı Mahmut'un (eserinin yazıldığı tarih 1077 civarı) ifadelerinden açık olduğu üzere bu sahada hatırı sayılır bir dilbilimsel etkileşim söz konusuydu. Kaşgarlı, çift dilli yahut Farsça konuşan kent ahalisi ile karışan Türkleri eleştirmektedir. O, Türkçenin yanında Soğdcanın da konuşulduğu Balasagun, Tiraz (Talas) ve İsfîcâb gibi kentleri işaret etmektedir. Bu, artık Soğdların ya Türkleştikleri ya da Farslaştıkları sürecin son aşaması göstergesiydi.[43]

Bir diğer Kuzey İran dili olan Harezmcenin durumu da son derece karmaşıktı. Farsça, Türk kökenli Harezmşahların resmi devlet diliydi, ancak Harezmlilerin yerel dili başkent ahalisinin çoğunluğu tarafından konuşulmaya devam etti. Seyhun'un dışındaki Harezm (veya Soğd) kökenli kentlerde XI. yüzyıl itibariyle Türkçe konuşan nüfus da bulunuyordu.[44] En geç tarihli Harezmce metnin tarihi, bölgenin büyük oranda Türkleştiği XIII–XIV. yüzyıla aittir. Bununla birlikte Harezmcenin bundan sonraki dönemin bir kısmında da yerel bir dil olarak devam etmiş olduğu muhtemeldir.[45]

Efendilerini çoğu zaman değiştiren vaha kent devletlerinin bulunduğu Doğu Türkistan, Tohar ve Doğu İranlı (Hotanlı Saka) nüfusuna sahipti ki bunlar arasında Soğd ve Hint ticaret kolonileri de yer alıyordu. Hint dilleri Hotan, Kuça ve Kroran (Kroraina, Chin hanedanında Loulan) gibi önemli kentlerde idarî

42 Bregel, 1991, s. 55–56.

43 Kāšgarī/Dankoff, I, s. 83–84, 115; Krippes, 1991, s. 76, 78.

44 Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 116–117'de Türkleşme XI–XIII. yüzyıla tarihlenir; Buniiatov, 1986, s. 93–100. Harezmli vezirler her zaman Türk olmayanlardı.

45 Bregel, 1991, s. 59–60; Edel'man, 2000, s. 95.

işlerde kullanılıyordu. Soğdca ise ticarî bir *lingua franca* olarak hatırı sayılır derecede baskındı ve Hotanca güneyi domine ederken kendisi de en nihayetinde kuzeyde idarî bir dil olarak egemen bir vaziyetteydi. Bununla birlikte Karahanlıların 1007 civarındaki fethinden biraz sonra bu dil ortadan kayboldu. Toharca da sarayın önemli lisanlarından birisiydi.[46] Kaşgarlı Mahmut Hotanlıların kendi dillerini ve alfabelerini sürdürdüklerinden, ancak Türkçeyi yetersiz şekilde konuştuklarından bahseder. Kaşgarlı Mahmut, Hotanlıları Türk olarak (ki bu terimi elastiki bir şekilde kullanmıştır) düşünmemiş ve bu fikri, Türkçe konuşulan Kaşgar'ın yakınlarındaki köylerde yaşayan, bununla birlikte Hotan Sakacası bir dil kullanmaya devam eden Kancaklar için de benimsemişti.[47]

Uygurların, Moğolistan'daki imparatorluklarının inkırazından (840) sonra Doğu Türkistan'a doğru kalabalık şekilde akmaları bölgenin Türkleşmesi açısından son derece belirleyici bir etkendi. Memleketlerinin dışarısında yaşayan diğer Uygur idareleri daha güçlü düşmanlarına yenilirlerken *İdukut* (yahut *İdukkut*, yani Göğün gönderdiği hükümdar) idaresi, Karahıtayların egemenliği altında olmasına rağmen, esas kent merkezleri Beşbalık ve Koço'da XIII. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmeyi başardı. Uygurların yerel Toharca ve Farsça konuşan halkları asimile etmesi Kaşgarlı Mahmut'un zamanında bile hâlâ devam etmekte olan bir süreç içerisindeydi. Kaşgarlı Mahmut Uygurların "arı bir Türkçe" konuştuklarını, fakat "kendi aralarındaki" farklı bir dili de konuştuklarını belirtir[48] ki bu asimile edilmiş bir topluluğun iki dilli oluşunun açık bir göstergesidir. Türkleşme, hiç de beklenmedik bir şekilde olmadan, kuzeyden güneye

46 Tremblay, 2001, s. 24, 35, 148/244. dn. Bölgenin karmaşık etnik-siyasî tarihi ile ilgili olarak bkz. Tremblay, 2001, s. 29–46 ve Litvinskii, 1992. Karahanlı idaresinin 1030'larda devam ettiğine karşı çıkma ile ilgili olarak bkz. Necef, 2005, s. 204–206, 296; Kitapçı, 2004, s. 200–202.

47 Kāšgarī/Dankoff, I, s. 83–85; Tremblay, 2007.

48 Kāšgarī/Dankoff, I, s. 83.

doğru gelişmiş gibi görünmektedir. Uygurların çoğu yerleşik hayata geçmelerinden sonra Avrasya ticaret ilişkilerinde son derece önemli bir unsuru, kültür, din ve yazı sistemlerini Moğollar da dahil komşu göçer topluluklara taşıyıcı bir halk haline geldiler.[49]

Kırgızlar

Yenisey Kırgızları, çoğu zaman onları tâbiyet altına almaya çalışan Türk İmparatorluğu tarafından da tanınan güçlü bir kağanlık kurmuşlardı. Kırgızlar 840'ta Uygur Kağanlığı'nı yok ettiler, ancak Moğolistan'da bir merkez tesis edemediler. Bununla birlikte kuzeydeki memleketlerinde yaygın Müslüman ticaret bağlantılarının bir parçasıydılar ve *hutu* boynuzunun[50] (bu fildişi rengindeki obje öyle görünüyor ki soyu tükeneli çok olmuş mamut buluntularından elde ediliyordu) tedarikçilerinden birisiydiler. Kırgızların sonraki tarihleri karanlığa gömülmüş vaziyettedir. Baykal Gölü'nden Mâverâünnehir'in Karluk hudutlarına ve Altay'a, Tuva'ya ve kuzeybatı Moğolistan'a kadar uzanan sahayı egemenlik altında tutmuş olabilirler.[51] Sonrasında bir sürelik direnişin ardından Karahıtayların tâbileri olarak kendilerini gösterdiler. Bununla birlikte bu egemenliğin boyutu açık değildir. Kereyitler ile Naymanlar arasındaki savaş da Kırgız sınırlarına erişiyordu.[52]

Kırgızlar Moğolların "Orman Halkları" olarak andıkları, kimileri Türk kökenli, diğerleri de Moğol neslinden olup geride kalanı da kuvvetle muhtemelen Ural yahut hatta Paleo Sibir halklarından olanlar üzerinde belirli bir egemenlik tecrübesi göstermişlerdi.

---

49 Semënov, 1978, s. 32–34, 38–39; Dalai, 1983, s. 150–156; Allsen, 1983, s. 266–267; de Rachewiltz, 1983, s. 283–286, 288, 290, 295; Kadyrbaev, 1993, s. 55, 66 vd., 88–89, 120–121.

50 *Ḥudūd al-ʿĀlam*, 1962, s. 79–81; *Ḥudūd al-ʿĀlam*, 1970, s. 96–97.

51 Kyzlasov, 1984, s. 72–78.

52 Kyzlasov, 1984, s. 81–83; Biran, 2005, s. 15, 36, 41, 46, 57; Rashīd al-Dīn/ Rawshan ve Mūsavī, I, s. 126.

Reşîdüddin Kırgızların kontrol ettikleri sahada yahut çevresindeki alanda yaşayan "Orman Halkları"nı Urasut, Telengüt ve Kuştemi (Küştem[i]/Keştim[i], Moğolca Kesdim [Keştim]) olarak belirtir ki onlar Moğollara benziyorlardı ve Moğol tıbbının maharetli uygulayıcısıydılar.[53] XIII. yüzyılın başında Kırgız devleti Reşîdüddin'in Kırgız ve "Kim Kimçi'ut" (Kem-Kemci'üt) adıyla andığı iki bölgeyi içine alıyordu ki buralar Moğolistan sınırında bulunuyordu. Reşîdüddin buralarda "pek çok kent ve köyler ile çok sayıda bozkırlı"nın bulunduğunu,[54] yani gerek tarım gerekse göçer kır ekonomisine ev sahipliği yapan bir bölge olduğunu belirtir.[55] 1207'de Cuçi'nin "Orman Halkları"na (yani muhtemelen şimdiki Başkırdistan'daki doğuda kalmış Macarları ifade eden Bajigitlere kadar batıya uzanan topraklar) karşı düzenlediği seferin bir parçası olarak "Tümen Kirgisut" önderleri Yedi İnal, Aldı Er ve Örebek Digin Cengiz Han'a boyun eğdiler.[56]

Doğu Bölgesi: Moğolistan ve Halkları

Moğolca ve Türkçe konuşanlar bin yılı aşkın bir zamandır karşılıklı etkileşim halinde bulunuyorlardı.[57] Bu kültürel etkileşim Türk halklarının Moğolistan'da en önemli devletleri kurdukları (Türk ve Uygur İmparatorlukları) dönem boyunca giderek pekişti ve akabinde de Türk halkları (bilhassa Uygurlar), Moğolların yahut Moğollara benzer halkların (Kitanlar gibi) yarattıkları devletlerde son derece önemli bir kültürel kılavuzluk ile bürokratik çekirdek

53 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 106.

54 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 143. Kem, Kızgız devletinin özgün kalpgâhı olan Yenisey'in eski ismiydi.

55 Savinov, 1984, s. 89–103 (ki aynı zamanda Kırgız etnogenesisi ve göçlerinin karmaşıklığını da tartışır)

56 *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 163, 850, 853, II, s. 1047; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 143–144. Onlar, daha sonra bastırılacak olan Orman Halklarının 1218–1219'daki isyanının bir parçası oldular.

57 Schönnig, 2005.

kadro hizmeti sundular. Moğolistan'daki halkların pek çoğu (mesela Tatarlar, Kereyitler, Naymanlar ve Merkitler) Cengiz İmparatorluğu'nun kurulmasının arifesinde ya Türk kökenliydiler ya da Türk-Moğol neslinden geliyorlardı yahut Moğol boylarının kullandıklarından bağımsız Moğol dillerini konuşuyorlardı.[58]

Cüveynî, Cengiz Han'ın yükselişinden hemen önceki dönemde Moğolistan'ı gelişmemiş, anarşi içerisinde ve ardı arkası kesilmeyen savaş hali içerisinden çıkamayan bir ülke olarak tanımlar.[59] Kaynaklarımız bölgede elliye yakın boyun vardığını sıralar. Cengizli İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı, Moğolistan'daki Hsiung-nulara kadar geriye giden şaşılacak bir dayanıklılığa sahip bir geleneğe malik Türk-Moğol göçer temelli devletler zincirinin birçok bakımdan doruk noktasıydı.[60] Cengiz soyunun idaresi bu devletlerden çok daha karmaşık ve çok daha başarılıydı.

Tatarlar

XII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'daki en büyük güç Reşîdüddin'e göre her birisinin kendi ordusu ve efendisinin bulunduğu altı ayrı topluluktan müteşekkil Tatar boy konfederasyonuydu. Bunlardan birisi olan Tutukli'ur boyu en saygın olanıydı.[61] Tatar merkezî yerleşim alanı (yurt) Doğu Moğolistan'daki *Büyür* yahut *Büyir Nur*'du. Ancak Tatarlar toplamda 70.000 civarında haneyi içine alan sayısız "boylar ve kollara" sahiptiler.[62] Türkçe, Çince, Soğdca, Hotan Sakacası ve Farsça kaynaklar VIII. yüzyıla kadar geriye gidecek şekilde onlardan bahsederler ve Tatar

58 Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 125–126; Janhunen, 1996, s. 159 vd.

59 Al-Juvainī/Qazvīnī, II, s. 15; al-Juvainī/Boyle, I, s. 21.

60 Khazanov, 2003, s. 42–43.

61 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 79. *Tutuklık*, *tutık* ismi Türkçeden türemedir ki bu aslında eski Türkler arasında kullanılan Çince kökenli bir unvandır (Clauson, 1972, s. 453: *totok*).

62 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 76–79.

toplulukları Moğolistan, Güney Sibirya ve Doğu Türkistan'daki Kansu'da pek çok yerde varlık göstermişlerdir. Tatarlar bir zamanlar Türk devletinin bir parçasıydılar ve Uygurlar, Kırgızlar ve Kitanlarla da son derece yakın bir etkileşim içerisindeydiler. Liao hanedanlığının çöküşüyle birlikte daha önceki dönemlerde en önemli at tedarikçileri oldukları Jin hanedanlığının nüfuzu altına girdiler. Her ne kadar tarihleri iç çatışmalarla meşhur olsa da bazı zamanlarda Jin hanedanlığı çıkarına azılı boyları inzibat altına alıyorlardı ki bunun neticesinde Moğollarla uzun soluklu bir düşmanlık içerisine de girdiler. Bununla birlikte fırsat buldukça *Altan Han*'a karşı ayaklanıyorlardı. Güçleri ve Jin hanedanlığı ile özel ilişkilerinin bir sonucu olarak adları Çin'in kuzeyindeki bozkır halklarının umumî ismi haline gelmişti.[63]

Moğollar

Moğol boyunun esas unsurları aslında Güney Sibirya-Doğu Moğolistan ile kuzeybatı Mançurya hudutlarının avcı-balıkçı ahalisi olan orman halklarından birisiydi.[64] Her ne kadar Kitan devletinin bir parçası olduklarına yahut doğrudan bu devlet tarafından etkilendiklerine işaret eden kuvvetli bir delil bulunmuyorsa da[65] Moğol dilli halkların Liao döneminde Moğolistan'a akmaları onlar üzerinde etkili olmuştu. XII. yüzyılın öncesinde Moğol adı pek bilinmediği gibi kaynaklarda da bileşen unsurları tam olarak

63 Golden, "Tatar", *EI*², X, s. 370–371; Bailey, 1985, s. 92–94; Kljaštornyj, 1992; Kliashtornyi ve Savinov, 2005, s. 142–148; Biran, 2005, s. 25, 31–32; Viktorova, 1980, s. 160–164.

64 Bold, 2001, s. 82 onları Baykal Gölü'nün Kenti Dağlarına kadar uzanan güneydoğusuna yerleştirir. Şu anki bakış açıları için bkz. Kychanov, 1980, ve Kychanov, 1997, s. 174–177 ki o erken dönem Moğollarını Büyük Kingan Dağları çevresi ile Argun Irmağı'na yerleştirir.

65 Janhunen, 1996, s. 158'de onları "marjinal", "Mançurya'nın batısındaki "küçük ve tehlikeli bir boy" olup Kitanlarla erken dönemde yakın ilişki içerisinde bulunmuş olabileceklerini, ancak sonrasında yine onlar tarafından tamamıyla gölgede bırakıldıklarını düşünür.

belirtilmiş değildir. Gerçekte isimlerinin ilk defa ne zaman geçtiği belirsizdir ve bu, büyük olasılıkla Cengiz Han'ın devlet şeklini düzen içerisine alana değin de bir belirginlik kazanmış değildi.[66] Orman yerleşimcisi bileşenlerini (*hoi-yin irgen* Gizli Tarihçe'nin yazarı ve Reşîdüddin tarafından kaydedilmiştir) halen daha muhafaza ederlerken kısa süre önce Onon, Kerulen ve Tola ırmaklarına gelmiş olan Moğollar XII. yüzyıl itibariyle büyük oranda bozkır göçerleri olarak kendilerini göstermişlerdi. Her ne kadar bozkırlılar ile orman yerleşimcileri arasında bir zıtlık hâli vardıysa da birbirlerinden ayrıldıkları çizgi her zaman açık değildir.[67]

Soybilim

İki Moğol alt halk kümesi, *Niru'ın* (karakemik) ve *Dürlükin*[68] bir "bozkurt" (*börte çino*) ile bir "devetüyü renkte geyik" (*ko'a maral*)[69] soyundan geldiklerini iddia etmekteydiler ki bu hayvanlar İç Asya etnojeni mitinde uzun zamandır aşina olunan canlılardı. Daha sonraki yılların Cengiz Han'ı olacak olan Timuçin, diğer önde gelen Moğol boylarında olduğu gibi yarıefsanevi Alan Goa'nın (X. yüzyılın sonları–XI. yüzyılın başları?) kadınatalığını üstlendiği[70] Kıyatların bir alt kümesi olan Borçigin soyu içerisinde

66 Hambis, 1970, s. 126 ve Taskin, 1984, s. 56–57, 139, 141, 364, 365'te, X. yüzyılın ortalarında Xin Tangshu'da kaydedilen, Moğol dillilerden bir grup olan Şiveiler arasındaki Mengwu/Mengwa olarak tanımlanmışlardır. Viktorova, 1980, s. 161–162'de bu tanımlamayı şüpheyle karşılamıştır. Ayrıca bkz. Geley, 1979, s. 59–98.

67 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 54, 106–107; QGZ/Taskin, s. 305; Vladimirtsov, 1943, Vladimirtsov, 2002'de, s. 328–330, 334; Ratchnevsky, 1992, s. 6–7, 14. Onlar kır göçerliğine ilişkin pek çok kelimeyi Türkçeden almışlardır. Bkz. Kychanov, 1997, s. 177–178.

68 Muhtemelen "yerli" manasında *törülki* kelimesinden *Törülkin*. Togan, 1998, s. 125–126, 133.

69 *Altan Tobçi*, bkz. Lubsan, 1973, s. 53.

70 Moğolca *Alan Guu-a* (Go'a, "güzel" demektir, "devetüyü" manasındaki *ko'ai* ile karıştırılmamalıdır). *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 1, 244–245, 249–250; Kychanov, 1997, s. 177–179; Viktorova, 1980, s. 168, 171, 179–183;

dünyaya geldi (1160'ların ortalarında?).[71] Ailesi, kadınlarının güzelliği dillere destan olan Kongiratlarla (yahut Ongirat) *kuda* ilişkisi (evlilik ilişkisi ile alakalı bir terim) içerisiydeydi.[72]

Siyasî Doğuş: Kamuh Monggol Ulus

Kabul Han'ın (1130'lar) idaresi altında Moğollar, Moğolistan'daki boy ilişkileri içerisinde karışık siyasî-evlilik bağlarıyla önemli bir bölgesel güç olarak yekvücut haline gelmeye başladılar. Ancak Moğol boylarının tamamının bu devletin kuruluşu çabasında illa ki yer almış olmadıklarını belirtmek gerekiyor.[73] 1147'de Jin hanedanı Moğol beyini hükümdar olarak tanıdı ve kendisine tahıl, büyükbaş hayvan ve toprak imtiyazları gibi rüşvetler verdi.[74] Jinler ve aynı zamanda kendi çıkarlarına iş gören Tatarlar, *Kamuh Monggbol Ulus*'un (Bütün Moğolların Devleti) daha da gelişmesinin önünü kestiler. Nitekim Kabul'un boydaşı ve haleflerinden birisi olan Ambakay (1160 civarı?) Tatarlar tarafından ele geçirildi ve

---

Kyzlasov, 1984, s. 78–81; Vladimirtsov, 1922 ve 1934, Vladimirtsov, 2002'de, s. 148, 342–344. Alan Goa'nın beş oğlundan ikisi kendi kocası olan Dobunmergen'dendi. Borçiginler ise dul Alan Goa'nın ilahi bir müdahale ile "mucizevî" bir şekilde doğan üç oğlundan birisi olan en küçük oğlu Bodonçar'ın soyundan geliyorlardı.

71 Ratchnevsky, 1992, s. 15–19. Doğduğunda verilen ad Temuçin'di. Cengiz Han unvanı kendisine Moğolistan'daki boyları birleştirilmesinden sonra verilmiştir.

72 *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 14–15, 326; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 97, 157–159, Kongiratlar Kürla'ut, İlçigin ve Moğollarla *anda* ve *kuda* ilişkileri bulunan Barkutlarla çok yakın evlilik bağlarına sahiplerdi; Pelliot ve Hambis, 1951, I, s. 402 vd.; Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002'de, s. 343, *kuda* ilişkisi üzerine.

73 Munkuev, 1977, s. 379. Cengiz soyu öncesi tarihin ne kadarının, XIII. yüzyılın başındaki devletlerinin derin köklere sahip olduğunu göstermeye can atan imparatorluk çağındaki Moğolların geriye dönük tahminlerini içerdiği konusu belirsizliğini korumaktadır.

74 Kychanov, 1980, s. 146–147. XIII. yüzyıldaki Moğollar ile ilgili literatüre genel bir bakış için bkz. Sinor, 1989.

Kabul'un oğullarından birisi ile diğer yerel beylere yapıldığı gibi Jin hanedanının ellinde tüyler ürpertici bir sonla karşılaştı (bir tür işkence aletine çivilendi). Ambakay halkını intikamını alması çağrısında bulunarak can verdi. 1160'ların başlarında Tatarlar Moğol Hanı Kutula'yı[75] da yenilgiye uğrattılar ve çok sayıda fırka, Jin hanedanı saldırılarıyla daha da kabaran iç çatışmalar içerisinde darmaduman edildi. Bunların hepsi, Tatar-Moğol kan davasının sürüklediği, Tatarların Timuçin'in tarafından 1202'de neredeyse tam bir soykırıma tâbi tutulmalarını destekleyecekti.[76]

Kereyitler

Moğolların batısında Tola, Orhon ve Kerulen ırmakları boylarında yedi ana alt kümeye sahip olan Kereyit halkı (*irgen*) bulunuyordu[77] ki Moğolistan'ın merkezî doğu bölgelerinin çoğunu kontrol ediyor ve egemenliklerini Gobi Çölü'ne doğru güneye yayıyorlardı. Buraya İrtiş-Altay bölgesinden göçmüşler izlenimi vermektedirler. En yakın siyasî ve evlilik bağları kurdukları halk Moğolistan'ın doğusundaki rakipleri olan Tatarlar karşısında aldıkları yenilgi üzerine 1140 civarındaki dirilişlerinde yardımlarını gördükleri Naymanlardı. Her ne kadar muhtemelen Moğolca konuşan nüfusu çoğunluk teşkil ediyorsa da Kereyitlerin yönetici grubu Türk kökenli olsa gerektir ya da Türk topluluklarından, bilhassa da Uygurlardan

75 Cengiz Han'ın babası Yesügey Bahadır Kabul Han'ın torunu ve Kutula Han'ın da yeğeniydi. Bkz. *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 10; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 218 vd.; Ratchnevsky, 1992, s. 9 vd.; Vladimirtsov, 1922, Vladimirtsov 2002'de, s. 148, 168.

76 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 10–13; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 76–83, 186–187, 223 vd. (Kabul Han ve halefleri ile ilgili olarak), 262 (Ambakay'a yapılan işkence ile ilgili anlatı); Sandag, 1977, s. 26; Golden, "Tatar", *EI²*, X, s. 371; Kychanov, 1997, s. 179–181.

77 Togan, 1998, s. 63; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 111–112, 114–115 ki o *Kirayit*leri (Kereyit) beş olarak ve kendi efendileri bulunan, ancak "görünüş ve dil" hariç diğer Türk ve Moğol boylarıyla yakın bir bağ içerisinde bulunmayan "Türk boyları" (burada ismi genel olarak kullanır) arasında sayar.

derinden etkilenmişlerdi. Hanları hususî askerî ve şahsi muhafız birimi oluşturmuşlardı ki, bu, Moğolistan'da gittikçe gelişmiş bir siyasî yapı ile büyük bir hırsın varlığına delalet eder.[78]

Nesturî Hıristiyan misyonerleri 1007 dolaylarında[79] Kereyitleri ihtida ettirmeyi başardı ve hanlardan bazıları da Hıristiyan adları takındılar. XII. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle kardeşler arasındaki mücadeleyi takiben Kurcaguz (Kirakos) Buyruk Han'ın[80] en büyük oğlu olan To'oril (Türkçe Tuğrul), Cengiz Han'ın babası Yesügey Bahadır'ın yardımı sayesinde kendi egemenliğini tesis edebildi. Onlar, bozkır halkları arasında son derece önemli bir ilişkiyi ifade eden kandardeşi (*anda*) oldular ve genç Timuçin, Tuğrul'un karşı karşıya kalmaya devam ettiği aile içi mücadelelerde olduğu gibi bu ilişkiden de yararlanacaktı. Tuğrul'a daha sonraki yıllarda Jin hanedanı tarafından Ong Han (Çincede kral, prens manasına gelen *wang* unvanından) unvanı verildi ve Timuçin'in iktidara yükselişinde son derece önemli bir rol oynadı.[81] Reşîdüddin, Kereyitlerin erken dönem tarihleri ile Kurcaguz'un merkezinin "Orda Balasagun"da bulunduğuna ilişkin kimi ayrıntıları içeren "bir diğer Moğol kitabı"ndan bahseder.[82]

---

78 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 112–125 (onları Onan ve Kiluran, yani Kerulen boylarına yerleştirir); Togan, 1998, s. 11, 62 vd.; Ratchnevsky, 1992, s. 2–4.

79 Bar Habraeus/Budge, s. 184; Dunlop, 1944, s. 277–279.

80 Eski bir Türkçe unvan (Clauson, 1972, s. 387–388). Muhtemelen Moğolcada *Buyiruk* veya *Buyuruk* olarak telaffuz ediliyordu.

81 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 57; Bartol'd, "Obrazovanie imperii Chingizkhana", Sochineniia, V'te, s. 257; Vladimirtsov, 1922, Vladimirtsov 2002'de, s. 146, 154; Ratchnevsky, 1992, s. 31–33, 50–51; Togan, 1998, s. 70 vd.

82 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 112–124; Viktorova, 1980, s. 5, 168–170; *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 394–395, 553–554, 564, 629–630; Togan, 1998, s. 60–71. Kucakuz, Murguz/Marguz'un (Marcus) oğluydu ki Togan, 1998, s. 60–71'de onu Sarık Han olarak tanımlamıştır. Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 90–93 metni muğlaktır. Marguz Tatar Navur Buyruk Han tarafından esir edilmiş, "Curcah"lara (Cürçen) yollanmış ve Moğol Ambakay ile aynı şekilde acılar içerisinde can vermiştir. Marguz'un

Mergitler (Merkitler)[83]

Uduyut Mergit olarak da anılan Mergit birliği Reşîdüddin'e göre güçlü bir merkezî idareden yoksun en az dört savaşçı altgruptan müteşekkil "bir Moğol cinsiydi" (*sınf-ı ez Mugul*). XII. yüzyıl itibari ile esas önderleri Tokto'a Beki'ydi (Tukta Biki[84]). Baykal Gölü'nün güney kesimleri ile Kereyit ve Moğolların kuzey-kuzeybatısında Selenge ve Orhon ırmakları yakınında yaşıyorlardı. Bir gelin kaçırma meselesinden ötürü Moğollarla kan davalılardı.[85] Ekonomik meşgalesi orman ve bozkıra yayılmış tipik bir halktı ve aynı zamanda avcılık, kapanla tuzak hazırlamak, balıkçılık ve belki de bir ölçüde tarımla da uğraşıyorlardı.[86]

Naymanlar

XII. yüzyılın ikinci yarısında Karahıtay ittifakından çıkarak Jin müttefikliğine kayan[87] Naymanlar Moğolistan'ın kuzeybatısında,

---

eşi de Tatar Navur tarafından bir şenlik sırasında katledilmiştir. Bkz. Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 115–116.

83 En uygun şekil, Reşîdüddin'in eserinin en yeni kritik neşrinde belirtilen Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 93'teki *Mirgit*, yani *Mergit*'tir. Modern Moğolcada *Merget*, *Merged*. Tekili *mergen* "iyi nişancı, ağır başlı bilge" (Lessing vd., s. 537). Ayrıca bkz. Pelliot ve Hambis, 1951, I, s. 227–228, 273–274. Merkit Avrupa dillerinde en müşterek kullanılan şekildir.

84 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 93–97. *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 30, 32–34, 73 vd. *The Secret History*/de Rachewiltz (s. 32–34) bazen bu toplulukların üçüne atıfta bulunur (ki bunlardan birisi Uduyit Merkit'tir), "Üç Merkit" olarak. Beki baş şaman veya önder manasına gelmekteydi. Bkz. Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov 2002'de, s. 345–346.

85 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 11–12. Temuçin'in babası, annesini yani Höelün'ü Mergitlerden kaçırmıştı.

86 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 39–40 (Mergitler "bazı balıkçılar, samur avcıları ile vahşi hayvan avcıları tarafından uyarılmışlardı), 74 (Ong Han Mergitler tarafından yakalanmış ve onlar için buğday öğütmüştü ki bu, bir ölçüde tarımın varlığına işaret eder), 305, 527. Ratchnevsky, 1992, s. 5'te onların aynı zamanda rengeyiğine bindiklerini ifade eder.

87 Biran 2005, s. 46, 76/127. dn.

Hankay ve Altaylar arası ile daha sonraki devir Cengiz soylularının merkezi olacak olan Karakorum'dan (Türkler zamanından bu yana geleneksel bir siyasî merkez olan Orhon Irmağı üzerinde yer alıyordu) İrtiş Irmağı'nın batısına doğru uzanan sahada son derece büyük bir güçtü. Bu noktada Kıpçak-Kanglıların hudutları ile sınırlandırılmışlardı ki onlarla siyasî bağları da bulunuyordu. Kimi Nayman unsurları bozkır yerleşimcileri iken, diğerleri dağlarda yaşıyordu. Naymanların kuzey komşuları, Türk kökenli Yenisey Kırgızlarıydı. Kırgızların ötesinde de diğer "orman halkları" (Sibir ve Kesdim yahut Keştim gibi) yer alıyordu. Doğudaki sınırları ise Ong Han'ın Kereyitleri ile sürekli mücadele ve düşmanlığın hâkim olduğu yerlere uzanıyordu.[88] Her ne kadar Nayman kelimesi Moğolcada –muhtemelen onların konfederasyonlarını teşkil eden boy ya da içtimai altkümelerinin sayısını ifade eden– "sekiz" manasına geliyorsa da Naymanların etnik-dil mensubiyetleri meselesi, Türk mü yoksa Moğol mu oldukları belirsiz kalmaktadır. Diğer taraftan Budizm ve Nesturî Hıristiyanlığı da Naymanlar arasında bilinen dinlerdi.[89] XII. yüzyılın ikinci yarısında önderleri İnanç Bilge Bögü Han'dı ki oğulları Tayang ve Buyruk arasındaki rekabeti zar zor kontrol altına alabilmişti. Her ikisi de Cengiz Han'ın savaşları sırasında yok edildiler ve halkları da Moğolistan boyları ile birleşti. Hayatta kalan Nayman Han soylusu Küçlük, daha önce de belirtildiği üzere 1208'de Karahıtaylara kaçtı.[90] Onların Uygur kâtibi ve tamgacısı Tatar Tonga Moğol bürokrasisinin hizmetine alındı ve yeni efendilerine okuma yazma öğretti.[91]

88 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 125–126; *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 164, II, s. 849–855; Pelliot ve Hambis, 1951, s. 209.

89 Bartol'd, *Sochineniia*, V kitabında *Dvenadtsat' lektsii*, s. 125; *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 518, 553, 582, 682. VIII. yüzyılın ortalarına ait Uygur yazıtlarında belirtildiği üzere onlar Sekiz Oğuz olarak tanımlanıyorlardı. Bkz. Ratchnevsky, 1992, s. 1–2.

90 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 126–130; al-Juvaynī/Qazvīnī, I, s. 46; al-Juvaynī/Boyle, I, s. 61–62; Biran, 2005, s. 65, 75–76.

91 Vladimirtsov, 1922, Vladimirtsov, 2002'de, s. 171.

Oyratlar (Oyirat)

Dörben (Dört) Oyrat, Mergitlerin kuzeyinde Senggür Müren boylarında kuzey avcı-balıkçı orman halklarıyla komşu haldeydiler.[92] Sınırda bulunan bir Moğol halkı olan Oyratların Moğolcası, diğer Moğol lehçelerinden farklılaşmıştı. Bazı anlatılarda farklı bir halk olarak da görülmüşlerdir. Önderleri siyasî olarak güçlü, *beki* (güçlü) unvanını taşıyan şamanlardı. Moğollar onlarla *anda* ve evlilik bağlarına sahiplerdi. Cengiz Han'ın iktidarı ele aldığı sırada Oyratların önderi Kutuka Beki'ydi.[93]

Öngütler

Öngütler Ordos bölgesi ile yüzyıllardır yurt tuttukları İç Moğolistan'daki ötesinde yaşayan bir Türk halkıydı. Moğolistan'daki diğerleri için söz konusu olduğu gibi Hıristiyanlık onlara da Nesturî misyonerler eliyle gelmişti. Öngütler, Uygurlar ve Kereyitler gibi Moğolistan'daki halklar arasında çok net bir şekilde göze çarpan Türk siyasî ve kültürel tesirlerinin muhtemel kaynaklarındandılar. XIII. yüzyılın başlarında efendileri, Tegin Kuri unvanını takınan Alakuş'tu. Öngütler, kendilerini Çin seddini muhafaza etmek vazifesiyle topraklarına yerleştiren Jin hanedanına tâbi durumdaydılar. Bununla birlikte Alakuş, Cengiz Han'a çok erken bir tarihte tâbi oldu ve bundan ötürü kendisinden lütuf gördü. Ancak bu, onu, rakip hizip tarafından katledilmekten kurtaramadı. Yeğeni

92 Rashīd al-Dīn/"Alī-zāde et al., I, s. 204'te Sekiz Müren (Türkçe Sekiz ile Moğolca ırmak manasında Müren). Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 99, 103–109: Barkut, Kuri, Tö'eles, Tumat, Bulgaçin, Keremüjin, Urasut, Telengüt, Kuştami (Moğolca Kesdim) "Orman Uriyangkat" (Uriyangkatlardan farklı), bunların hepsi Kırgız yakınlarında yaşıyorlardı. Reşîdüddin (Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 106, 152), Uriyangkatlardan bazılarının Moğol olarak görürken diğerlerini bunun dışında tutmuştur. Ayrıca bkz. *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 134, 247, II, s. 787.

93 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 99–100; *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 527, II, s. 849.

ve halefi Şigü, adı Alakuş'un katledilmesine karışmış olmasına karşın Cengiz Han'ın kızı ile evlendi ve ondan iyilik gördü.[94]

Tüm bunlar Moğol İmparatorluğu'nun yükselişe geçmesinin arifesinde Moğolistan'daki temel güç unsurlarıydı. Onlar evlilik ve kan kardeşliği bağlarının karmaşık dokusu ile birbirlerine bağlanmış, süregelen kan davası ve düşmanlıklarla da birbirlerinden ayrılmış topluluklardı.[95] Maşaları Tatarlar üzerinden faaliyet sürdüren Jin hanedanı gelenekselleşmiş böl-yönet siyasetine uygun olarak bu ortamı kendi lehine kullanmaya teşebbüs ediyordu. Ancak bu, grupları hassas bir dengede tutmayı gerektiriyordu. Nitekim Tatarlar da kendi hırslarının peşindeydiler ve onlar da bundan ötürü kontrol altında tutulmalıydılar. Bu, Cengiz Han'ın Jin hanedanının sonunu getirmek için yararlandığı tehlikeli bir ortamdı.

---

94 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 112, 134, II, s. 656, 669, 685; Barthol'd, 1968a, s. 108. Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 130–132'de onların Altan Han adına Çin Seddi'nin koruyucuları olduklarını ifade ediyor ve isimlerini Moğolcadaki *öngü* kelimesinden aldıklarını belirtiyor ki, iddiasına göre bu kelime, seddin Moğolca adıydı. Öngütler aynı zamanda Çin kaynaklarındaki Bai Dada (Ak Tatarlar) ile de ilişkilendirilirler. Bkz. *Mengda beilu*/ Olbrichr, Pinks, s. 6.

95 Jacgid, 1988, s. 56–57.

2

Doğu İç Asya'da Moğol Çağı

PETER JACKSON

Moğolların Kökleri

Kitan-Liao İmparatorluğu'nun (907–1125) bir Mançurya topluluğu olan Cürçenler tarafından yok edilmesi, şimdiki Moğolistan'da bir güç boşluğu yaratmıştı. Kitanlar geçmişte garnizonlar vasıtasıyla bozkır bölgelerini kontrol etmişlerdi. Jin hanedanı (1123–1234) olarak anılmaya başlanan Cürçenler ise bütün enerjilerini, yerli Song hanedanının zararına Kuzey Çin'deki fetihlerini daha da ilerletmeye yönelttiler ve bozkırdaki güçlü mevkilerini, daha güneyde yer alan tahkimat hattı için terk ettiler ki kuzeyde kalan toprakları, burada yaşayan boyları birbirlerine düşürüp dolaylı yoldan etkileri altına alarak idare etmekten hoşnuttular. Bundan sonraki süreçte giderek Çinlileşen Cürçen-Jin hanedanından başka Moğol bozkırları hududunda hemen hemen üç gelişmiş güç daha bulunuyordu. Bunlardan birisi olan Kitan kaçakları, batı bölgelerinde yaklaşık bir yüzyıl boyunca (1130 dolayları–1218) Orta Asya'nın hâkimi olacak olan Karahıtay adıyla bilinen yeni bir imparatorluk inşa etmişlerdi. Bu devletin artık geçerliliği bulunmayan Liao hanedanından gelen ve *Gürhan* (dünya hâkimi) unvanını taşıyan hâkimi, Ceyhun boylarının aşağı kesimlerindeki Harezm'e kadar uzanan sahadaki Müslüman devletlerin bir kısmı üzerinde egemenlik kurma tecrübesini tatmıştı. Doğuya doğru ise, yarı-yerleşik bir hayat tarzı

içerisinde bulunan bir Türk halkı olup Tarım havzasının vaha kentleri ile Tiyanşan sıradağlarının kuzeyini ellerinde bulunduran Uygur hükümdarlığı uzanıyordu ki onların idukut unvanını taşıyan efendileri Karahıtaylara vergi ödüyordu. Uygurların güney komşusu ise Moğolların Tangu'ut (Tangut) olarak andıkları Tibet menşeli olması muhtemel bir halk tarafından idare edilen Şiaşia İmparatorluğu'ydu (982 dolayları–1227). Bu devletlerin her biri, Moğolistan'daki yerel boylarla ilişkilerini devam ettiriyordu. Bununla birlikte hiçbirisi bu karmaşık siyasette aktif bir arabulucu olabilecek yeterlilik içerisinde değildi.

Moğollar (*Mengwu*) ilk önce Tang hanedanlığı dönemine ait kaynaklarda kendilerini, imparatorluğun kuzey sınırlarının oldukça ötesindeki görece pek de önemli olmayan bir topluluk olarak gösterdiler.[1] XII. yüzyılın sonları itibariyle de Onon ve Kerulen ırmakları arasında göçer bir hayat sürmeye başlamışlardı. XII. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde bir "Büyük Moğol Devleti"nin (*Da Menggu guo*) belirdiğine ilişkin birtakım belli belirsiz deliller vardır. Bu yapı, sadece geçici bir konfederasyon gibi gösterilmişse de bu, aslında yerleşik Çinli gözlemcilerin yanlış anlamasından ibaretti.[2] Durum ne olursa olsun Cengiz Han'ın yükselişinin öncesindeki Moğolların yapılarının tasviri XIII. yüzyıl kaynaklarında bulunduğu şekliyle zayıf ve siyasî olarak da birbirlerinden ayrı kabilelerden birisi olup, bozkırdaki komşularına göre daha alt bir seviyede bulunduklarına yöneliktir. Bu güçlerden bazıları –Altaylar ile İrtiş bölgesinin yukarı kesimlerindeki Naymanlar ve Orhon ve Tula havzalarındaki Kereyitler (Kerait)– göçebe çoban olup at, koyun, sığır ve keçi yetiştiricileriydiler. Nayman ve Kereyitlerin her birisi, görünüşe göre Türk soyundan gelen kurucu hanedandan inen bir han tarafından idare ediliyorlardı ve muhtemelen Uygur ve Karahıtay İmparatorluklarından

1 Ratchnevsky, 1966.
2 Geley, 1979.

etkilenmiş olarak basit bir bürokrasiye sahip bulunuyorlardı. Yarı yerleşik bir hayat sürüp Türkçenin bir lehçesini konuşan ve başkentleri (Marco Polo'nun Tenduc olarak andığı) Tiande'nin de yer aldığı Sarı Irmak'ın büyük döngüsünün kuzeyinde ikamet eden Öngütler ise Cürçen-Jin hanedanından derinden etkilenmiş vaziyetteydiler. Siyasî olarak en az avantajlı olan unsurlar Yenisey'in yukarı mecralarındaki Kırgızlar, Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Oyratlar ile Selenge'nin aşağı kesimlerindeki ormanlarda bulunan saldırgan Merkitler gibi avcılık ve balıkçılık temelli bir yaşam tarzı süren orman halklarıydı (*hoi-yin irgen*), her ne kadar bunlardan sonuncusu Moğollar için bir askerî açıdan bir rakip olsalar da. Hiç şüphe yok ki bazı boylar karma bir ekonomiyi tecrübe ediyorlardı ve sürülerini kaybetmiş olan göçer topluluklar, babasının ölümünden sonra geleceğin Cengiz Han'ın ve beraberindekilerin başından geçtiği gibi kısa süreliğine de olsa orman tipi bir yaşam tarzı benimsiyorlardı.

Muhtemelen Moğolların en meşhur komşuları, otlakları doğuya doğru, Külün Nor ve Büyür Nor çevresine uzanan Tatarlardı. Adları gerek İslam dünyasında ve gerekse Çin'de doğu bozkırlarında yaşayan tüm halklar için, bilhassa da Türk olmayanlar için umumî bir ad hâline gelmişti.[3] Moğolların Batı Asya'ya geldiklerini bildiren Müslüman kaynak yazarlarının önemli bir kısmı için fatihler "Tatar"dı. 1221'de kuzeydeki Moğol askerî karargahını ziyaret eden Song hanedanı elçisi Çao Hung, "Kara Tatar", daha medenî olan "Ak Tatar" (yani muhtemelen Öngütler) ile fakir olup ata binmekten başka hiçbir özelliği bulunmayan "Vahşi Tatar" halk adlarından bahseder ve Cengiz Han ile onun Moğollarını bunlardan ilkine dâhil eder.[4]

Doğrudan Moğollardan neşet eden günümüze ulaşmış tek kaynak olup Cengiz Han'ın ölümünden hemen sonraya, 1228

3 Klyaştornıy, 1992.

4 *Mengda Beilu*/Olbricht, Pinks, s. 3.

dolaylarına tarihli *Gizli Tarihçe* (*Monggbol'un niucha tobcha'an*), bize, temel bileşenlerinin gevşek birer yapıya sahip olan boy (*irgen*) veya çoğunlukla sadece bir sülale yahut soydan (*obog*) müteşekkil bir dünyayı takdim eder. Burası, bu diyara özgü kan davaları ile komşu sülale ve boyların sürülerinin yağmalandığı yahut bireylerin ya da tüm bir sülalenin esir olarak sürülüp götürüldüğü akınlarla diğerlerinden ayrışan bir dünyaydı. Hem anaerkil geleneklerin devamlılığını sağlayan kadınlar hem de yeni efendileri tarafından hizmet sınıfında kullanılan erkekler köleleştiriliyorlardı. Bu şekilde uzun süredir devam eden hizmetliler (*ötegü bo'ul*) zaman içerisinde sorumluluk alabilecekleri vazifelere yükselebiliyorlardı, kendilerini başarılı bir komutanın yanında yeminli yoldaş (*nököd*, tekili *nökör*) olarak istihdam ettirmek üzere boylar arasında gidip gelen bağımsız savaşçılar kadar sık olmasa da. Bu durum bize, boyun ortak bir ataya sahip bir grup değil de, bir olmalarının sadece siyasî bir mahiyet arz ettiği birbirinden farklı unsurları kapsadığını hatırlatmaktadır. Boy şeceresi, dikkate alınmadığı durumda sürekli olarak değişen bir ittifak örüntüsünün ortasında uzun vadeli bağlaşımları tasvir etmek ve meşrulaştırmak için yapılan *ex post facto* (olup bittikten sonra) teşebbüsleri temsil eder.

Cengiz Han'ın Kariyerinin Erken Dönemleri

Temuçin'in (Cengiz Han) kökeni ve yükselişi *Gizli Tarihçe* ve *Altan Depter* (Altın Kitap) içerisinde bulunan alternatif bir geleneğe bağlı olarak yapılandırılabilir. Bu, 1285 dolaylarına tarihli kayıp bir Moğol kaynağıdır ki bu eserin *Şeng-wu çin-zheng lu* başlıklı Çince bir tercümesi vardır ve dahası, sonraki tarihlerde Fars tarihçi Reşîdüddin tarafından da istifade edilmiştir (1303–1304). Çocuk, henüz dokuz yaşında bulunduğu sırada, babası Kıyat boyunun Borçigin kolunun efendisi olan Yesügey, Temuçin'in annesi

Höelün'ü kaçırması ve evlenmesinin bir intikamı olarak Tatarlar tarafından zehirlendi. Dul kadın, küçük Temuçin ve kardeşleri ile birlikte Yesügey'in boydaşları ile sülalesi tarafından terk edildiler ve bunu müteakiben birkaç yıl boyunca büyük müşkülat içerisinde balık, av eti ile ne buldularsa beslenmek suretiyle bir o yana bir bu yana dolaştılar. *Gizli Tarihçe* Yesügey'i, söylendiği kadarıyla son derece güçlü hanları da içine alan, diğerlerinden farklı bir soy ağacı içerisine yerleştirir. Bununla birlikte bu hükümdarları XII. yüzyılın başlarındaki Büyük Moğol devletinin hâkimleriyle ilişkilendirme çabaları ikna edicilikten uzaktır. Şüphesiz ki Çao Hung adlı elçi, Cengiz Han'ın Tatarlarının İmparatorluklarını sırf kendilerini şanlı geçmişle ilişkilendirmek ve imparatorluk iddialarıyla övünmek amacıyla "Büyük Moğol Devleti" (*Da Menggu guo*) olarak andıklarını ima edecekti.[5]

Bir süre sonra Temuçin, Kongiratların efendisinin kızı olan ve Yesügey tarafından kendisinin eşi olması hakkını elde ettiği Börte'yi talep edebildi. Dahası Börte'nin çeyizi olan bir samur kürkünü, babasının kan kardeşi (*anda*) olan Kereyitlerin hanı Tuğrul'un hizmetine girmek üzere kullandı. Tuğrul'un kanatları altında, ve kendi *anda*sı olan Caciratların beyi Camuka'nın yardımıyla zaman içerisinde kayda değer bir askerî yoldaşa ve farklı zamanlarda Merkitlere, Tatarlara ve Naymanlara karşı kendi yararına çalışan savaşçılara sahip oldu. Bu seferlerin kronolojisi *Gizli Tarihçe*'deki pek de güvenilir olmayan tarihlemelere ve Çin kaynaklarındaki bölük pörçük kayıtlara dayalı olarak kurgulamak oldukça zordur. Kuzey Çin'deki Cürçen-Jin hükümeti, bozkır hududunu güvence altına almak amacıyla bu türden mücadeleleri diplomatik olarak kullanmaya her zaman hazırdı. Cürçen-Jin idaresi geleneksel olarak Tatarları arkaladıktan sonra 1196 dolaylarında bu sefer onların düşmanlarını desteklemeye başladı ki Tuğrul'a gelecek kuşaklar tarafından *Ong Han* olarak tanınmasına imkân sağlayacak Çince

5 *Mengda Beilu*/Olbricht, Pinks, s. 16–17.

bir unvan olan *wang* (prens) unvanını bahşettiler. Muhtemelen bundan önceki on yıldan fazla zamanını Jin hanedanının davetlisi olarak Kuzey Çin'de geçiren[6] Temuçin'e de daha alt düzeyde olan *ja'ut-kuri* unvanı verildi. Bu unvan bağlı prensliklerle Jin hükümetinin ilişkilerinin bir parçası olarak tanınması ile eş anlamlıydı. Jin idaresinin cesaretlendirmesi ile müttefikler saldırıya geçtiler ve Tatarları büyük oranda kırdılar (1202).

Kaynaklarımızdan hareketle Temuçin'in karizmatik bir lider, ister iyi tespit edilmiş ödüllerle isterse onun yararına hiç durmadan paylaşmakla katlandıkları zorluklarla olsun takipçilerinin bağlılığını elde etmede ve yardımlarını sağlamada yetenek sahibi bir kişi olarak portresini çizmek mümkündür. Bununla birlikte yükselişi hiçbir şekilde çizgisel bir ilerleme değildi. Talihinin en dip noktası 1202 dolaylarında Balcuna Gölü'nde sadece ve sadece kendisine yürekten bağlı insanlarla yapayalnız kaldığı bir sırada kendisini gösterdi ki "Balcuna sözleşmesi" olarak anılan bu vaziyet içerisinde yer alan kimseler daha sonraki dönemlerde en üst düzeyde makamlara ve ayrıcalıklara sahip oldular. Ancak koşulları uygun hale geldiğinde, ittifakı bozmaya muktedir olarak emsalleri ve hâmileri gibi bir konum elde etti. Camuka karşıt bir grup içerisinde yer alan ilk kişi oldu ve 1201'de Moğolların bir kısmı tarafından Gürhan ilan edildi. Bununla birlikte Tuğrul'un göstermelik bir yardımı ile alaşağı edildi. Temuçin'i kendi varisi yapması konusunda tazyike uğramış olan Tuğrul ise sonunda, haset oğlu tarafından kanatları altındakiyle ilişkisini sonlandırması hususunda ikna edildi, muharebede yenildi ve düşmanları Naymanların topraklarında kaçak bir vaziyette bulunduğu sırada katledildi (1203). Bunu, Temuçin'in, Moğol boylarının ve yeni tabiiyet altına alınmış Kereyitlerin başında yüzünü Merkit ve Naymanlara dönmesi takip etti. Merkitler, Tatar gibi yenildiler.

6 Cengiz Han'ın yaşamındaki bu muğlak dönem ile ilgili olarak bkz. Ratchnevsky, 1992, s. 49-50.

Naymanların Hanı Buyruk da mağlup düştü ve öldürüldü, halkı ise aynı şekilde yutuldu. 1206'da Timuçin'in egemenliğini kabul etmiş olan akrabaları, nökerleri ve boy ile sülale önderlerinin gerçekleştirildiği bir kurultayda, *Gizli Tarihçe*'deki sözlerle "keçe duvarlı çadırlarda yaşayan halk"ın imparatoru ilan edildi.[7] İşte bu toplantıda, eğer daha önce değilse, umumi olarak bilindiği şekilde Cengiz Han[8] unvanını takındı.

Çin ve Batı Asya'nın Fethi

Cengiz Han'ın bir yerleşik güce yönelik ilk saldırısı Şiaşia (Tangut) devletine yönelik oldu ki bu devletin efendisi Moğollara boyun eğdiği gibi vergi ödemeyi ve Moğol seferlerine askerî destek vermeyi de kabul etti. Zafer, Moğollara kuzey batıdan, artık bu yeni bozkır gücüne karşı açıkça düşmanlık içerisinde bulunan Jin İmparatorluğu'na ulaşmak noktasında bir seçenek sunuyordu. Cengiz Han Cürçen-Jin hanedanlığına karşı savaşını 1211'de başlattı. 1215'e gelindiğinde komutanlarından Cebe, doğu merkezleri Dong-jing'i (şimdiki Liaoyang) ele geçirirken Cengiz Han da başında bulunduğu kuvvetlerle Jin imparatorunun daha güneydeki Kaifeng'e ulaşmak üzere terk ettiği imparatorluk merkezini, Zhongdu'yu (şimdiki Pekin'e çok yakın bir yer) zapt etmişti. Bundan sonraki birkaç yıl boyunca Fatih'in dikkatini batıdaki gelişmeler dağıtmış ve bundan ötürü de Kuzey Çin'deki harekâtı yetenekli komutanı Mukali'ye (ö. 1223) tevdi etmişti ki adı geçen komutan fethedilmiş bölgeleri Çince *guo wang* (hükümranlık prensi) unvanıyla bir vali gibi yönetecekti.

Her ne kadar Cengiz Han Moğolistan'daki göçerleri tek bir çatı altında toplamışsa da düşmanlarının bir kısmı halen daha batıda bulunuyordu. Nitekim 1206'da Nayman hanedanından Buyruk'un oğlu Küçlük ve Merkit beyi Toktoa Beki İrtiş

7 *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 113, 135 (202 ve 203. başlıklar)

8 Bu unvan ile ilgili olarak bkz. Rachewiltz, 1989.

boylarını kendilerine mesken tutmuşlardı.[9] 1207 dolaylarında Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi, sınırları birbirine karışmış durumdaki "orman halkları"na –Kızgız, Oyrat ve Buryatlar– boyun eğdirmekle meşgul oldu. Oyrat beyi Kuduka Beki'nin de yardımıyla Toktoa Beki kıstırıldı ve 1208–1209'daki muharebede katledildi. Uygurların egemenliğindeki topraklara girmiş olan oğulları ise önce Moğollarla Uygur idukutunun ittifaken gerçekleştirdikleri bir saldırı ile bu bölgenin dışına atıldılar, ardından da bundan çok kısa süre sonra Kem Irmağı boylarında tamamıyla ezildiler. Hayatta kalan son bir oğul da Cuçi tarafından 1218 dolaylarında Yenisey üzerinde katledilecekti.

Küçlük'e gelince, Karahıtay İmparatorluğu'nda içtenlikle karşılandığı bir ortam buldu ki bir süre sonra Gürhan'ın kızkardeşi ile de evlendi. Bununla birlikte bundan sonra Nayman ve Merkit kaçaklarının önemli bir kısmının başında olmakla Gürhan'a sırtını dönerek Karahıtayların doğudaki tâbileri durumundaki Müslüman Harezmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş ile müttefik oldu. 1211 dolaylarında kayınpederini alaşağı etti ve Karahıtay tahtına kuruldu. Küçlük'ün, eski müttefiki Harezmşah ile sonradan düşman olması ise Cengiz Han'ın onun varlığını görmezden gelebileceği manasına kesinlikle gelmiyordu. Bundan ötürü de onu yok etmek üzere gönderilen Cebe, hem zaten Cengiz Han'ın haraçgüzârı olan Uygur idukutu tarafından hem de Küçlük'ün gün yüzü göstermediği Kaşgar ve Hotan gibi kentlerdeki Gürhan'ın Müslüman tâbileri tarafından memnuniyetle karşılandı. Sonunda Küçlük yakalandı ve Pamir taraflarında bir yerlerde katledildi (1218 civarı).

Her ne kadar Harezmşah Muhammed 1209'da Metkitleri kovalayan Moğol gücüyle çarpışmışsa da, Cengiz Han ile dostça ilişkileri geliştirdiği sırada Moğolların düşmanlıkları esasen Küçlük'e yönelikti. Ancak şahın, doğudaki komşularına karşı

9 Bundan sonrası için bkz. Buell, 1992.

duyduğu endişe birdenbire kabardı ve Otrar'daki Harezm valisinin, Moğol topraklarından gelen ve casuslukla suçlanan bir tüccar-elçi heyetini idam ettirmesi bir *casus belliye* (savaş nedeni) neden oldu. Bunun üzerine Cengiz, içinde daha önceki yıllarda Karahıtaylara tâbi durumdaki Uygur idukutunun ve Almalık ile Kayalık'taki Müslüman Türk beylerinin güçlerinin de yer aldığı güçlü bir ordunun teşkil edilmesi hazırlığına girişti. Komutanlarına güvenmeyen Muhammed, istilacılara karşı bir meydan muharebesi hazırlığına girişmedi, bunun yerine askerî gücünü garnizon kuvvetleri şeklinde birkaç farklı tahkimat arasında bölüştürmeyi tercih etti. Yedi yıllık sefer (1218–1224) boyunca Moğollar heyetlerinin katlinin intikamını şahın Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan'daki en gözde şehirlerini yakıp yıkarak aldılar. Harezmşah'ın oğlu ve fiili halefi Celaleddin, Cengiz Han karşısında, Hind içlerine kaçmasına neden olacak olan İndus kıyılarında tadacağı yenilgiye (1221) dek şimdiki Afganistan'da Moğol ordularına karşı kısa ve nafile bir direniş içerisine girdi. Muhammed de bundan önceki yıl Hazar Denizi'ndeki bir adada bedbaht bir şekilde son nefesini vermiş bulunuyordu. Sultan Muhammed'i takiple gönderilmiş olan Cebe ve Sübötei Kuzey İran ve Kafkasya yoluyla Pontus-Kafkasya bozkırlarına ilerlediler (1222–1223) ki vatanına ilerlemekte olan Fatih'e katılmadan önce, Kıpçaklar (Polovtsy) ile aralarında Güney Rusya knezlerinin de bulunduğu müttefikleriyle çarpıştılar.

Cengiz Han 1225 dolaylarında Moğolistan'a döndüğünde Harezm seferi için ordu desteği göndermekten imtina eden ve dahası Mukali'nin idaresindeki Kuzey Çin'deki destek birliklerini de çeken Şiaşia devletini yok etmeye karar vermişti. Bu, Cengiz Han'ın son harekâtı olacaktı. Nitekim 1227 Ağustosu'nda, komutanlarının Şiaşia merkezini ele geçirmeleri ve Şiaşia devletinin hükümdarını idam etmelerinden sadece birkaç hafta önce hayatını kaybetti.

İddia edildiği kadarıyla Cengiz Han yedi yıllık seferinden önce, 1218 dolaylarında halefini belirlemiş bulunuyordu. Gerek annesinin Merkitler arasında geçirdiği esaret günlerini takip eden zaman zarfında doğan ve meşruiyeti de bundan ötürü şüpheli olan büyük oğlu Cuçi'nin, gerekse de Cuçi ile ilişkileri son derece gergin olan ikinci oğlu Çağatay'ın hak iddialarını bir kenara iterek kararını ılımlı ve uzlaşmacı olarak görülen üçüncü oğlu Ögedey'den yana verdi ve bu da kardeşleri tarafından makul karşılandı. Bununla birlikte 1229'da Kerulen'de toplanan kurultayda *kağan* olarak tahta çıkmasına kadar bu vasiyet uygulanmaya konmadı. Bu iki yıllık süre bir sürtüşmeyi akla getirebilir, her ne kadar gerek Çağatay ve gerekse dördüncü oğul Tuluy yeni egemen ile itaat çerçevesinde bir işbirliği yapar gibi görünmesine ve Cuçi'nin de babasından önce hayatını kaybetmiş olmasına karşın.

İdaresinin ilk yılları boyunca Ögedey (1229–1241), 1232'de Kuzey Çin'deki harekât sırasında ölecek olan Tuluy'un omuzlarına yüklenen, ancak onun tarafından başarıyla sürdürülen Cürçen-Jin savaşına odaklandı. Sonunda Jin hanedanı 1234'te mücadeleden yenik ayrıldı ve Moğollar on iki aydan daha kısa bir zamanda, nefret ettikleri rakiplerine karşı Moğollarla paldır küldür işbirliği içerisine girmiş olan Song hanedanlığına karşı düşman kesildiler. 1229 kurultayını takiben taze kuvvetler batı bozkırlarına Kıpçaklar ile Volga Bulgarlarına saldırmak üzere ve İran'a halen daha faal durumdaki Harezm kalıntılarını temizlemek üzere gönderildiler. Bununla birlikte, ancak Moğolistan'da toplanan 1235'teki yeni kurultayda batıya yönelik geniş çaplı bir sefer kararı alınabildi. Bu sefer (1236–1242), görünürde Cuçi'nin oğlu Batu'nun önderliği ile imparatorluk hanedanının diğer kollarından gelen, aralarında Ögedey'in en büyük oğlu Güyük ile Tuluy'un en büyük oğlu Möngke'nin de bulunduğu, temsilcilerin iştiraki ile gerçekleştiriliyordu. Moğollar Polonya, Moravya ve Macaristan'a (1241–1242) hücum etmezden evvel

Volga Bulgarlarını yok ettiler (1237); Mordvinlere, Burtaslara ve Kıpçaklara boyun eğdirdiler yahut onları ortadan kaldırdılar ve pek çok Rus kentini de yağmaladılar (1237–1240). Sonunda da, kuvvetle muhtemel otlakların tükenmesinden, öncelikli görevlerini yerine getirmiş olmalarından ve kağanın ölümünün hanedan üyelerini ve komutanları bir sonraki hükümdarı seçmek üzere toplanmalarını gerektirdiğinden ötürü Avrupa'dan çekildiler.

Hükümdarın ölümü böylelikle bir kez daha bir ara dönem başlattı. Nitekim Batı bozkırlarındaki sefer sırasında Batu ve Güyük arasında ciddi bir sorun çıkmış ve Batu'nun kararını geciktirmesi, Güyük'ün kağan olarak seçilmesini beş yıl ertelemişti. Bir yerden sonra Cengiz'in en küçük kardeşi Temüge tahtı ele geçirmeye teşebbüs ettiyse de buna engel olundu ve Temüge, Güyük'ün tahta oturmasından sonra idam edildi. Güyük'ün kısa iktidarı (1246–1248) herhangi bir dikkate değer sefere sahne olmadı ve onun 1248 Nisanı'ndaki erken ölümü büyük bir iç savaşı engelledi. Nitekim kendisi büyük bir ordunun başında amcasının oğlu ve rakibi Batu'ya saldırmak niyetiyle batıya doğru hareket halinde bulunuyordu. Ögedey'in birbirlerinden ayrılmış haleflerinin karşı duruşuna karşın Batu imparatorluk idarecisi sınıfının Möngke'nin (1251–1259) şahsında Tuluy nesline geçmesini güvence altına almada önemli rol oynadı. Ögedey neslinden gelip de kafa tutanlar ve onları destekleyen Çağatay'ın torunları idam edildiler yahut sürüldüler ve ellerindeki mülkleri yitirdiler. Yeni iktidarın hükmü altında, imparatorluğun en batısında bulunan Cuçi'nin soyundan gelenler ve Asya'nın doğusundaki Tuluy'un soyundan gelenler artık üstünlük kurmuş bulunuyorlardı. Bu bağlamda, Cengiz Han'ın, Ögedey'in soyundan gelenlerin hükmünün Tuluy nesli tarafından sürdürüleceğinin öngörülmüş olmasının *Gizli Tarihçe*'ye uydurma bir kayıt olarak sokulmasına ilişkin bir delil de bulunmaktadır.[10] Bununla birlikte Ögedey'in

10 Allsen, 1987, s. 39–42.

ailesinin kağanlık karizmasını sürdürdüğüne ilişkin rakip gelenek, varlığını bundan sonraki tarihlerde de devam ettirecekti.[11]

Moğol Devletinin Hızlı Ortaya Çıkışının Saikleri

Göçer toplulukların askerî gücü –bozkır atlısının etkileyici hareket kabiliyeti, göçer yaşam tarzının zorluklarına dayanabilmesi, bir eğlence olarak iştirak ettikleri her yılki kış avcılık faaliyetleri sayesinde eğitimli hale gelmeleri– Moğol başarısını sadece kısmî olarak izah edebilir. Bu, Cengiz Han'ın bir komutan olarak üzerinde şüphe bulunmayan yetenekleri ile göçerleri çok daha sağlam ve çok daha disiplinli bir güç haline getirebilme kabiliyeti için de geçerlidir. Gerek Uzak Doğu'da ve gerekse Asya'nın batı bölgelerinde Moğollar, daha önce uzlaşı içerisine girdikleri, kuvvetli gibi görünen güçlerin bazı zayıflıklarından da fazlasıyla istifade ettiler.

Şimdiye kadar bunlar arasında en güçlüsü olarak sayılsa da Jin İmparatorluğu'nun olgunluk günleri gerilerde kalmıştı ve bir dizi taht mücadelesi onu güçten düşürmüştü. Karahıtay İmparatorluğu göçer Nayman ve Merkitlerin ülke içine akmasıyla istikrarını kaybetmiş bulunuyordu ve Uygur İdukutluğu ile Harezmşah Sultanlığı gibi tâbi devletlerinden bir zamanlar topladığı haracı da artık yitirmişti. Harezmşah'ın da Abbasi Halifesi ile girdiği acı münakaşa, hele hele Küçlük'ün Müslüman tebaasını korumadaki başarısızlığı ve onların Moğolların eliyle dinî özgürlüğe kavuşmaları, İslam'ın yararına bir Kutsal Savaş verdiğine yönelik bir iddiada bulunma ihtimalini baltalamıştı. Dahası, topraklarının önemli bir kısmını daha yeni –Mâverâünnehir'i 1212'de ve şimdiki Afganistan'ı da 1215–1216'da– zapt etmiş bulunuyordu ve egemenliğini tam olarak yerleştirmek için de hiç zamanı bulunmuyordu.

Cürçen-Jin hanedanlığına karşı savaşında istilacılar,

11 Şuradaki referanslar: Jackson, 2005a, s. 114 dn. 7.

toprakları Moğollar ile Jin hanedanı arasında mühim bir tampon bölge vaziyetindeki muhalif unsurların yardımlarından da fazlasıyla istifade ettiler. Nitekim birden çok etnik kimlikten müteşekkil Jüyin halkı Jin hanedanına karşı 1207'de isyan etmiş ve Moğollara başvurmuşlardı. 1203 gibi erken bir tarihte Temuçin ile iyi ilişkiler kurmuş olan Öngüt beyi de aynı şekilde kendisine askerî destek vermişti. Beyin, Jin hanedanının kışkırtmasıyla ortadan kaldırılmasının ise pek az bir etkisi oldu. Nitekim halefi de Moğol yanlısı bir siyaset gütmeye devam etti.[12] Çin-Moğol sınır hattının kontrol altında tutulması, Jin toprakları üzerine müteakip saldırılar düzenlemek üzere Cengiz Han'a bir sıçrama tahtası sağlıyordu. Daha doğuda, Mançurya'nın Liadong bölgesinde de Kitan soylusu Yelü Liuge Jin hanedanına karşı ayaklanmış ve –her ne kadar sonraki yıllarda bağımsızlık iddiasıyla ortaya çıkacak olsa da– Cengiz Han'a biatını arz etmişti (1212). Moğollara katılan diğer Kitanlar arasında geleceğin üst düzey bürokratlarından birisi olan Yelü Cucay da vardı. Buna ilave olarak Jin hanedanı, bazı Çin unsurlarının ve hatta Cürçenler ile komutanların birlikleri ile bile Moğollara sığınmasının da ceremesini çekiyordu. Nitekim 1217'de Mukali'nin idaresindeki ordunun 77.000'i Kitan, Cürçen ve Çinli yardımcı birliklerden oluşuyordu ki bunlar Moğol komutanın harekâtlarının başarısının devamında son derece belirleyici olmuşlardı.[13] Ayrıca Çinli uzmanlar kale kuşatmalarında (yangın çıkarma faaliyetleri ile hatta belki de patlayıcı malzemeleri de içerecek şekilde) Harezmşah seferi sırasında Cengiz Han'a eşlik ediyorlardı.[14] Nispeten erken bir zamanda Moğol ordularının fetihlerinde gerek bozkır ve gerekse de yerleşik unsurlar yer alıyorlardı ve Çinli askerî tekniklerden de yararlanıyorlardı.

12 Buell, 1979a.

13 Allsen, 1994a, s. 358.

14 Allsen, 2002a, s. 268–269, 277–279.

Moğol İdaresi

Bozkır devletleri kırılgan bir yapıda olmakla nam salmışlardı ve daha önceki zamanlarda eziyet görmüş konfederasyonların merkezkaç eğilimlerinin etkisini yok etmek üzere tedbirlere ihtiyaç duyuluyordu. Olumsuz bir seviyede bu; Tatar, Kereyit, Merkit ve Naymanlar gibi güçlü bir direniş sergilemiş olan boylara karşı sert bir tutum takınılmasıyla karşılanıyordu. Nitekim varlıklarını sürdürebilenler boy bağlılığının hiçbir izi kalmasın diye sistematik şekilde farklı askerî birimler arasında dağıtılıyordu. Hatta az veya çok, ama kendi istekleriyle boyun eğmiş ve bundan ötürü de dokunulmadan bütün halde kalmış olan boylar bile diğer boylara mensup olan komutanların hükmü altında vazifelendiriliyordu ve sonrasında da ufalanıyorlardı. Bu yolla imparatorluk hanedanına sadık yeni organizmalar ortaya çıkıyordu ki bunlar eski boy ve ailevî bağların üstüne çıkıyor ve onun yerine geçiyordu.[15]

Bununla birlikte aynı zamanda çok daha güçlü bir devlet yapısını oluşturmak gerekiyordu. 1206 kurultayı ile ilgili olarak bize söylenenin çoğu egemenlik ve teşkilat meseleleriyle ilgilidir. Cengiz Han'ın bize kadar ulaşan kanunlarının (Moğolca *yasak*, Türkçe *yasa*) önemli bir kısmı da askerî disiplinle alakalıdır: askerî birimden firar, muharebe sırasında sıvışma, düşman henüz yenilmemiş olduğu bir sırada yağmaya girişmek ve daha başka şeylerin cezaları. Eserini 1260 dolaylarında yazan ve bu kurallarla ilgili olarak temel kaynağımız olan Fars asıllı tarihçi Cüveynî ayrıca, hırsızlık gibi suçlara yönelik sıkı yasaklara gönderme yaparak "kınanan adetlerin" de ilga edildiğine değinir.[16] Cengiz Han, oğulluğu Şigi Kutuku'yu baş yargıç (*yeke yarguçi*) olarak atayarak da boylar üstü bir yargı kurumunun temelini atmış oluyordu.

---

15 Golden, 2000, bilhassa s. 22–26.

16 Cengiz Han'ın *yasa*ları için bkz. al-Juvaynī/Qazvīnī, I, s. 16–25; tercüme: al-Juvaynī/Boyle, I, s. 23–34; ve krş., bilhassa, Morgan, 1986a, s. 163–176; de Rachewiltz, 1993.

Ögedey'in iktidarından itibaren imparatorluğun Orhon Irmağı'nın yukarı kesimlerinde bulunan bir merkezi vardı, Karakorum ki 1235 civarından itibaren burada ilk kalıcı yapılar inşa edilmişti.[17] Burası, 1218 dolaylarında batıya doğru sefere çıkmasından önce Cengiz Han'ın askerî üssü olarak hizmet görmüştü. Halefleri zamanında saray, depolar ve imparatorluk hazinesinin en azından bir kısmını içeriyor olmasına karşın burası kaim bir merkez değil, imparatorun yıllık seyahat menzillerden sadece birisiydi. Bununla birlikte Ögedey yine de Karakorum civarında tarımı teşvik etmeye teşebbüs etti.[18] Dahası imparatorluğun çok önemli bölgelerini birbirine bağlayan *yam* yahut posta ağı istasyonlarını kurdu. Böylelikle Reşîdüddin'in bizlere ifade ettiği kadarıyla Karakorum ile Kuzey Çin'i bu şekildeki otuz yedi istasyon birbirine bağlıyordu.[19]

Bu önlemler at sırtında idare edilen imparatorluklarda temel bir şart olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğu, bu uyarıya kulak veren en seçkin bir hizmetkâr olarak bu şekilde idare edilmedi.[20] Ve burada, askerî sahada olduğu gibi, fethedilmiş yerleşik halkın temsilcilerinin aracı rolü de odak bir noktada bulunuyordu. 1204 gibi erken bir tarihte Temuçin, Nayman Hanı'nın mührünün eski muhafızı, Uygur asıllı Tata Tonga adlı kişiyi hizmetine aldı. Onun rehberliğinde Moğollar Uygur yazısını benimsediler ve ilk Moğolca resmî belgeleri kaleme almaya başladılar. Öngütler de Çin düşüncelerinin Moğollara aktarılmasında bir vasıta olarak hizmet gördüler. Diğer taraftan Moğolların hem yerleşik hem de göçer unsurları içinde barındıran ve bu yüzden de selefleri olarak saygı duyabildikleri Karahıtaylara da borçlu oldukları muallâktır. Nitekim Karahıtaylardan, vergilerin

17 Pelliot, 1925, s. 374.

18 Al-Juvainī/Qazvīnī, I, s. 169–170; al- Juvainī/Boyle, I, s. 213.

19 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 671; Rashīd al- Dīn/Thackston, II, s. 328–329.

20 Kitan asıllı Yelü Çucai'dan alıntı: Morgan, 1982, s. 135.

toplanması ve talep edilen yardımcı kuvvetlerin denetlenmesi için egemenlik altına alınmış ve halkı yerleşiklerden oluşan bir hükümdarı gözetim altında bulundurulmasından sorumlu olarak atanan *baskak* (Moğolca *darugal/darugaçi*) memuriyetini almış oldukları hususunda geniş bir mutabakat vardır.[21] Doğu Asya kökenli memurlar Orta Asya'nın yeni fethedilen yerlerin idarelerinde kullanılıyorlardı. Mesela Kitan asıllı Yelü Ahai ile oğlu Yelü Mian-sige peşi sıra Buhara bölgesine *baskak* olarak atanmışlardı.[22] Ancak memur kesim aynı zamanda birbirine aksi cihetlere de gönderiliyorlardı. Nitekim Cengiz Han 1223'te doğudan dönerken yanında Harezm'deki Ürgenç'ten Müslüman bir Türk olan Mahmut Yalavaç'ı (elçi) da Jin merkezi Zhong-du'yu idare etmek üzere getirmişti. Mahmut ve oğlu Mesut kentlerin geleneklerine ve kanunlarına uyum sağlamış iki Müslüman'dı. *Gizli Tarihçe*'ye göre[23] Cengiz Han Mâverâünnehir'in egemenlik altına alınmasını takiben kendilerine danışmıştı. Bu, büyük bir ihtimalle kent vergi sistemini öğrenme arzusundan ileri geliyordu.

Aslında Temuçin bir seferinde Tuğrul/Ong Han'ın büyük bir zorlukla yüz yüze geldiği bir sırada onu ferahlatmak adına göçer takipçilerinin üzerine vergi yükü yüklemişti.[24] *Kubçur* adıyla bilinen bu vergi, bir kelle vergisi olarak yerleşik toplumlar üzerine genişletildiğinde imparatorluk döneminde de devam ettirilmişti. Vergiye tâbi tutulan her bir bölgede sayımın gerçekleştirileceği ilan ediliyordu. Bu, ilk defa Kuzey Çin'de fethedilmiş yerleşik alanlara 1234'te uygulandı ve sayım 1236'da tamamlandı.[25] *Kubçur*, var olan, yani Moğol kökenli olmayıp yerleşik halklar tarafından daha önceki hükümdarlara geleneksel olarak ödenen ve yaygın

21 Morgan, 1982, s. 129–130. Ancak krş. Endicott-West, 1989a, s. 35 ve 151 dn. 55.

22 Buell, 1979b, s. 124–126, 131–141.

23 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 194–195 (263. başlık)

24 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 74 (151. başlık)

25 Abramowski, 1976, s. 128, 131; Allsen, 1981, s. 35.

olarak *kalan* olarak adlandırılan vergilere ilave olarak koyuluyordu.[26] Bunlar hem Müslüman diyarlardaki *haraç* gibi tarımsal vergileri hem de *tamga* adıyla umumî bir şekilde adlandırılan ticarî vergileri içeriyordu. Gelişigüzel, belirli bir zemine oturmayan bir karaktere sahip olan *kubçur* vergisi derinden hissedilir bir zorluğa ve ciddi bir öfkeye neden oluyordu. Nitekim göçer fatihlerin, tâbi toprakların ekonomisine kalıcı zarar verebilmelerinin ve bundan ötürü de halkın vergi ödemekle yükümlü kısmının hacmini zayıflatabilmelerinin yaratacağı tehlikeyi fark etmeleri biraz zaman alacaktı. Gelgelim fetihlerin hızı büyük ölçüde, kağanların son derece geniş kaynak depolarının musluklarını açma ve egemenliklerindeki yerleşik unsurun zenginliğinin önemli bir kısmının suyunu çıkartma yeteneğini ifade ediyordu.

Cihan İmparatorluğu İdeolojisi

Oluşmakta olan bir imparatorluğu ayakta tutabilmenin tek yolu, göçerlerin enerjilerini devam etmekte olan fetihler içerisine hapsetmekti. Moğolların dünyayı fethetmek düşüncesini hangi aşamada benimsedikleri belli değildir. Macar Dominiken Rahip Julian, 1236–1237'deki keşif görevinden döndükten sonraki raporunda Moğolların tüm dünyayı ele geçirmeyi amaçladıklarını belirtir ve bunu Cengiz Han'ın Harezm İmparatorluğu'nu yok etmesine tarihler.[27] En erken delil Hıristiyan Avrupa ile ilgili olarak kendisini gösterir. Cihan hâkimiyeti düşüncesi bağımsız güçlere gönderilen Moğol ultimatomlarındaki vurgularda da yer alır. Bunlardan eldeki en erken metin 1247–1248'de Papa'nın elçileri tarafından geri dönüşleri sırasında Papa'ya teslim edilenlerdir ve alıcısı olan kişiyi de Tanrı'nın buyruğunun gücüyle artık Moğollara tâbi olduğu şeklinde bırakıyordu. Bu noktada Moğollar

26 Bkz. Smith, 1970.

27 Dörrie, 1956, s. 172.

en azından, emrin bizzat Cengiz Han'a tevdi edilmiş olduğuna inanıyorlardı.[28]

İmparatorluk hükmü düşüncesi bozkır göçerlerinde yüzyıllar boyunca geçerli bir kavramdı ve büyük bir ihtimalle de Moğollara Uygur veya Kitan yardımcıları sayesinde geçmişti.[29] Cengiz Han işte bu ideolojik geçmişe sarılarak 1218 dolaylarında Türklerin Orhon vadisindeki kutsal sığınağın yer aldığı merkezdeki Karakorum'dan ayrılmıştı. Ancak henüz bu imparatorluk gelenekleri, sadece ve sadece –Göğün Cengiz Han'a sorumluluk verdiği ile ilgili *Gizli Tarihçe*'de yer alan ufak ayrıntılar gibi– göçerler üzerindeki egemenliğe odaklanmış vaziyetteydi ve yerleşik dünyayı içine almıyordu. Ancak 1223'te Cengiz Han Moğolistan'a dönüşe geçtiğinde artık, kendisine kafa tutmak üzere yeni bir güç merkezi oluşturmakla tehdit edildiği Küçlük gibi yok edilmesi gereken kaçakların varlığının yarattığı ortam içerisinde çoktan bozkır boyunca bir imparatorluk rolü girdabına girmiş vaziyete gelmişti. Artık gerek Jin ve gerekse Harezm İmparatorluklarının fethedilmiş topraklarının idaresi için iptidai yönetim tarzını bir kenara bırakmıştı. David Morgan'ın Moğolların, dünyayı fethettiklerini fark ettikleri sırada dünyayı fethetme programı içinde bulunduklarına inandıklarına ilişkin olarak ileri sürdüğü fikir[30] gerçeğe en yakın görüş olabilir. Bu gelişme muhtemelen Cengiz'in kendi yaşam süresine tarihlidir. Bu sadece, yukarıda belirtilen Rahip Julian'ın şahidi olarak ifade ettikleriyle değil, aynı zamanda Moğol hanının karargâhını 1237'de ziyaret eden Song elçilik heyetinin iddiasında da üstü kapalı bir şekilde zikredilir. Nitekim burada Fatih, ailesine, Kıpçak bozkırına boyun eğdirme meselesini yeniden ele almadan önce Jin idaresinin tamamıyla yok edilmesini emrettiği ifade edilir.[31]

---

28 Voegelin, 1941; de Rachewiltz, 1973.

29 Allsen, 1996.

30 Morgan, 1996.

31 *Mengda beilu*/Olbricht ve Pinks, s. 209.

Ulus

Bu ideolojik yön çerçevesinde Moğol İmparatorluğu –sınırlarının genişliği, yönetici uzman sınıfının yerleşik dünyadan alınarak istihdam edilmesi ve yerleşik tebaanın zenginliğini ele geçirebilme kapasitesi ile– İç Asya'daki seleflerinden çok daha ileri bir noktada bulunuyordu. Ancak bu, gözde büyütülmemelidir. Bozkırdaki geleneksel yöntem, fetihlerle ele geçirilen toprakların hanedanın tümünün ortak malı olarak sayılmasıydı ve her ne kadar kağan tarafından yönetilse de imparatorluklar aslında bir aile şirketi gibi idare ediliyordu. Hayatının farklı aşamaları içerisinde Cengiz Han, hanedana mensup erkek ve kadınların her birisine, hatta bazı Moğol komutanlarına da birer *ülüş* tahsis etti. Cüveynî sadece ve sadece Cengiz Han'ın, başhatunu Börte'den doğan dört evladına ülüş tahsis etmesine temas eder ve bu bölgelerin, oğulların yaşlarına göre imparatorluğun merkezinden dışarıya doğru uzandığından bahseder. Bu şekilde 1208 dolaylarında, kısa süre önce egemenlik altına alınmış "orman halkları"nı, yani daha açık şekilde Kırgız ve Oyratları ülüş olarak almış olan[32] Cuçi'ye, ilerleyen yıllarda "Kayalık ve Harezm'den Saksın ve Bulgar'ın ötesi hudutlarına, Tatar atlarının nallarının değdiği yere kadar uzanan ülkeler" de verilmişti. İkinci oğul Çağatay'a Uygur sınırlarından Semerkant ve Buhara'ya kadar olan ülke bahşedilirken üçüncü evlat Ögedey'in egemenlik sahası da doğuya doğru, Emil ve Kobak ırmaklarına doğru uzanıyordu. En küçük oğul olan ve bize söylendiği kadarıyla babası ile birlikte kalan Tuluy'un[33] ülüşü ile ilgili spesifik bir tanımlama yoktur. Ancak "Ataocağı oğlu" (*ottigin*) olarak Tuluy, Cengiz Han'ın Onon ile Kerulen'deki aslî yurdunu miras olarak sahiplenmişti. Bu kararlar imparatorluk dâhilinde geniş kapsamlı nüfuz alanlarının ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.

32 *Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 164–165 (239. başlık)

33 Al-Juvainī/Qazvīnī, I, s. 31–32; al- Juvainī/Boyle, I, s. 42–43 (büyük oranda değiştirilmiş).

İmparatorluk atılımının iki yönlü karakterinin belirtisi, orduları ile yerel askerî idarecilerin kompozisyonunda kendisini gösteriyordu. Ordular, ister sınırlar ötesine düzenlenen uzun soluklu seferlere çıksın, isterse de yeni ele geçirilmiş topraklarda garnizon kuvveti (*tammaci*) olarak bırakılsın, hanedanın çeşitli kollarına bağlı güçleri içeriyordu.[34] Bozkır bölgelerinin aksine fethedilmiş yerleşik ülkeler, yani Çin ve İran bir hanedan üyesinin ulusu olarak belirlenmemiş, bunun yerine "merkez ulusu"nun bir parçası, yani kağanın kendi memurları ve komutanlarının doğrudan idaresi altındaki ülkelerden birisi olarak kalmıştı. Bununla birlikte hanedandan diğer üyelere buradan gelirler bahşedilmiş ve bazı zamanlarda da kent ahalisinin tamamı onların ülüşü (Moğolca *kubi*; Çince *touhia*, *fendi*) olarak tahsis edilmiştir. Mesela yenilmiş Jin İmparatorluğu'nun halkının bölüşüldüğü sırada Ögedey Kağan, Taiyuan kentinin ahalisini Çağatay'a, Zhengding kentindekileri de Tuluy'un dul eşi Sorkaktani'ye bahşetmişti.[35] Yine –Profesör Paul Buell'in "ortak uydu yönetimler" olarak ifade ettiği– yerel hükümetler Kuzey Çin'de kurulmuştu ve Türkistan ile (1246'da) İran da sadece kağanın şahsi temsilcilerini değil, aynı zamanda Cengizli hanedanından gelen daha başkalarının temsilcilerini de ağırlıyordu.[36] Cengiz Han'ın ilk üç halefinin zamanı kağanların ülüşler üzerindeki otoritelerini güçlendirmesi girişimleri ile buna müsavi bir şekilde hanedandan erkeklerin de gerek kendi mülklerini genişletmeleri gerekse de kendilerine bahşedilmiş yerleşik alanların gelirlerine doğrudan erişmeye yönelik hararetli gayretleriyle kendisini gösterir.

Möngke hem var olan ülüş gelirlerinde değişiklik yapmayı hem de yeni tahsislerde bulunmayı planlamış gibi görünmektedir. Bir dereceye kadar bu, Möngke'nin tahta çıkmasına karşı

34 Aubin, 1969.
35 Allsen, 2001b.
36 Buell, 1979b, s. 141–147.

çıkan Ögedey ve Çağatay'ın neslinden gelenlerin budanmasıyla kolay hâle gelmişti. Ancak diğer taraftan bu durum, Möngke'nin, imparatorluk yapısındaki çatlakları gidermek üzere dış güçlere karşı düzenlediği yeni seferlerin kendisini göstermesine de imkân tanıyordu. Nitekim 1252–1253'ten itibaren ikinci kardeşi Kubilay Song hanedanlığı ile mücadele ile görevliydi ve kağanın Kubilay'ın, Çin'deki fetihlerini kendi ulusu üzerinde egemenlik kurması şeklinde bir tasarısının olduğuna ilişkin birtakım cüz'i deliller bulunmaktadır. Eş zamanlı olarak üçüncü kardeşleri Hülegü de İran ve Irak gibi hâlen tabiiyet altına girmemiş bölgelerin egemenlik altına alınması amacıyla (yine Çinli kuşatma uzmanlarının içinde yer aldığı) bir diğer kalabalık ordunun başkomutanı olarak tayin edilmişti. Möngke'nin Hülegü'yü de Asya'nın güneybatısında kendi ulusunun idarecisi olmasını hedefleyip hedeflemediği belli değildir. Nitekim Reşîdüddin, bunun kağanın gizli amacı olduğunu, ancak görevini tamamlar tamamlamaz Hülegü'nün Moğolistan'a dönmesini emrettiği iddia ederek şüpheli bir beyanda bulunur.[37] Ancak Batı Asya'da değişim Möngke'nin müttefikleri pahasına gelişmişti. Nitekim Hülegü'nün gelişi şimdiye değin Cuçi neslinden gelenlerin memnuniyet duydukları tesir güçlerini zayıflatıyordu. Zira Hülegü'nün ordusu Bağdat'ı yağmalamış ve Abbasi Halifeliği'ni de yok etmişti (1258). Moğollar bundan sonra ancak Mısır'daki Memlûklar tarafından Filistin'deki Aynicâlût'ta durduruldular. Bununla birlikte zafer aslında Hülegü'nün ordusunun önemli bir kısmıyla Azerbaycan'a doğru çekilmesinden sonra arda kalan Moğol gücüne karşı kazanılmıştı. Hülegü'nün bu aksiliğin intikamını alabilmesi, büyük oranda Moğol dünyasındaki gelişmelerden ötürü imkânsızdı.

37 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, II, s. 977; Rashīd al-Dīn/Thackston, III, s. 479 (düzenlenmiş). Krş. Allsen, 1987, s. 47–51 ve Jackson, 1999b, s. 29.

Moğol İmparatorluğu Birliğinin Parçalanması

Möngke'nin 1259 Temmuzu'nda Çin seferi sırasında ölümünü, Kubilay ve kardeşi Arık Böke'nin neredeyse eş zamanlı olarak Moğolistan ve Çin'de tertip edilen birbirlerine rakip kurultaylarındaki seçim takip etti (1260). Şimdi ilk defa çekişmeli bir seçim tam bir iç savaşın doğmasına neden oluyordu. Bu hâl kısa süre içerisinde Orta Asya'ya sıçradı ki her bir iddia sahibi Çağatay Ulusu'nun başına kendi adaylarını yerleştirmeye teşebbüs etmişti. Dahası bu eğilim batıya da yayıldı. Nitekim İran'ın kuzeyinde konuşlanmış durumdaki Hülegü, Kubilay'ı kağan olarak tanırken Cuçi Ulusu'nun başındaki Berke ise Arık Böke'yi destekliyordu. Uzak Doğu'daki mücadelede zafer Çin'in üstün kaynaklarına erişiyor olmanın tadını çıkaran ve sıkışıp kalmış kardeşinin topraklarına buğday nakliyatını kesmeye muvaffak olan Kubilay'ın tarafında kaldı. Arık Böke yeni bir güç alanı kurmak üzere nafile yere Moğolistan'dan Orta Asya'ya hareket ettiyse de ağabeyine boyun eğmek durumunda kaldı (1264) ve kısa süre sonra da hayatını kaybetti.

İmparatorluğun büyük bir kısmı şimdi bilfiil dört otonom kağanlığa bölünmüş hale gelmişti. Ancak yine de Cengiz soyu bir meşruiyet kaynağı olmaya devam ediyordu. Bu güçlerden sadece bir tanesi, Hülegü ve haleflerinin idaresindeki İlhanlılar, kağanı meşru idareci olarak tanıyorlardı. Cuçi nesli ise kağanın egemenliğine sadece bir süreliğine razı oldular. Kağan Orta Asya'daki Moğollar üzerindeki egemenliğini de uzun sürede devam ettiremedi. Nitekim 1268 ile 1271 arasında Ögedey'in torunu Kaydu, Ögedey ve Çağatay soyundan gelen hanedan üyelerini bir konfederasyon çatısı altına aldı ve Aral Denizi ile Seyhun boylarının aşağı kesimlerinden Uygur sınırlarına, hatta bir aralık Moğolistan'a kadar da uzanan bir devlet yarattı. Moğol dünyası kağanın otoritesini 1303–1304'e kadar bir daha asla tanımadı. Ta ki Kaydu'nun oğlu Çapar ve Çağatay'ın neslinden gelenler

Kubilay'ın torunu ve halefi Temür'e biat edene değin. Yine de bu yeni tesis edilen dostluk pek uzun sürmedi.

Moğolların Avrupa'da ve Yakın Doğu'daki ilerleyişlerinin durması bu karışıklıkların bir yansımasıydı ve bu, teoride olmasa da pratikte cihan egemenliği planının rafa kaldırılması manasına geliyordu. İmparatorluk sadece ve sadece Uzak Doğu'da genişlemeye devam etti. 1219'dan bu yana kesik kesik de olsa vergi ödeyen Kore 1270'lerin başlarında tam olarak tâbi bir hükümranlık hâline geldi. Tibet de aynı yıllarda kağanın nüfuz alanına dönüştürüldü. Kubilay artık kendisinin yeni üssü hâline gelen Çin'de, en büyük zaferinin keyfini sürüyordu. Kardeşi ile mücadelesi sırasında Kubilay (Marco Polo'nun eseri ile Coleridge'in meşhur şiirinde Hanadu olarak geçen) Şangdu'da ikamet etmişti ki Moğollar tarafından Hanbalık (Han'ın kenti) olarak bilen bu şehir, 1266'da yeni merkezi Zhongdu'nun inşasından sonra bile "yazlık merkez" olarak kullanılmaya devam edildi. Kaydu'nun muhalefeti bile kağanı Song hanedanlığına tamamıyla boyun eğdirmesine mani olamadı (1276–1279). Bundan önce, Çinli danışmanlarının kışkırtmasıyla kendi yönetim şekli yerine Yuan hanedanı şeklinde bir yapıyı benimsedi (1271). Yine de böylelikle Çin'deki ilk Moğol imparatoru olan ve ülkeyi ilk defa bir "barbar" idaresi altında birleştiren prensin ilk kağana eş değer olduğu fikri imparatorluğun genelindeki akrabaları tarafından kabul görmemişti.

Geç İmparatorluk Döneminde Doğu İç Asya

Cengiz Han'ın küçük kardeşleri Cuçi Kasar, Kaçi'un ve Temüge Otçigin'in soyundan gelenler "sol el orduları"na komuta ediyorlar ve Doğu Moğolistan ile Mançurya'daki ülüşlerini idare ediyorlardı. 1260 ile 1264 arasındaki iç savaş sırasında bu soydan gelenler Kubilay'ı destekledilerdi. Bununla birlikte kağanın merkeziyetçi politikası ve onların mülklerine muntazaman tecavüz etmesi Temüge'nin soyundan gelen Nayan'ın başını çektiği büyük bir isyanın

patlak vermesine neden oldu. Direnişçiler Kaydu ile temas kurdular, her ne kadar kendilerine yardım sağlayamayacak olsa da. Nihayetinde Kubilay'ın, kuvvetlerine bizzat komutanlık ettiği büyük muharebede acı bir şekilde yenilgiye uğramakla kalmadılar idam da edildiler ve toprakları ile kendilerine bağlı ülkeler imparatorluk hanesinin diğer üyeleri arasında pay edildi.[38] Nayan'ın oğlu Tokto'a görünüşe göre babasının mülkünün mirasçısı olmuş ve sonraki kağanlardan birinden Liao prensi unvanını almışsa[39] da gücü tedricen zayıflayacaktı. Bu dönem, Uzak Doğu'daki ulusların yarı otonom vaziyetlerinin sonu olarak kendisini gösterir. Nitekim zaman içinde Kubilay Mançurya'yı, Hanbalık merkezli idare sistemi içerisindeki Liaoyang bölgesine dâhil edecekti.

Kubilay'ın hiçbir netice vermeyen Orta Asya Moğollarını ayaklarının altına alma çabası ve aynı zamanda Kaydu ile geçimsizliği bir sonraki kısımda incelenecektir. Burada sadece mücadelenin kağanın Türkistan'dan daha büyük başarılar elde etmekle hoşnut olduğu Moğolistan'a ve diğer doğu bölgelerine kadar yayıldığını ifade etmekle yetinelim. Moğolistan ile temasın devam ettirilmesinde kilit nokta –Kubilay'ın Şangdu ve Dadu'daki kendi merkezlerinden hariç– eski Tangut devleti (Çince *Hehi*; Moğolca *Kaşi*) ve onun başkenti Ningşia'ydı.[40] Kubilay'ın yaşam süresi boyunca bu topraklar kağanın ikinci evladı Mangghala'nın ülüşüydü ve Temür'ün tahta çıkışını takiben burası Mangghala'nın oğlu Ananda'ya bahşedildi. Ananda İslam'a ihtida etti ve yeni dinini de, komutası altındaki Reşîdüddin'e göre sayıları neredeyse 150.000'i bulan orduya dikte etti.[41] Bu güç, Temür'ün, Kaydu ve Çağatay'ın soyundan gelenlerin saldırılarına karşı oluşturduğu

38 Jackson, 1999b, s. 33–35.

39 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, II, s. 913; Rashīd al- Dīn/Thackston, II, s. 448.

40 Dardess, 1972, s. 143–146.

41 Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, II, s. 950–951; Rashīd al- Dīn/Thackston, II, s. 465.

savunma sisteminin ayrılmaz bir parçasıydı. Ancak Ananda 1307'de, dul valide Bulughan tarafından Temür'ün yeğeni Kayşan'a karşı imparatorluk tahtına aday olmak üzere Hanbalık'a davet edildiğinde başarısızlığa uğramıştı. Davet suya düştü ve hem kendisi hem de destekçileri tutuklanıp muzaffer tarafından idam edildiler.[42] Bununla birlikte görünüşe bakılacak olunursa ülüşü oğlu Örüg Temür'e geçti.

Kubilay 1260'larda Yenisey bölgesini yeniden kalkındırmayı başardı. Bununla birlikte bu bölge iki kez daha tarumar edilecekti: Bunlardan ilki, oğlu Nomukan'a karşı isyan etmiş olan bir grup asi hanedan üyeleri tarafından 1277–1278'de, ikincisi ise kağanın Nayan'ın isyanı ile meşgul olmasından faydalanan Kaydu tarafından 1289'da. Bu sırada Kaydu Karakorum'u zapt etmeyi de başardı. Bu başarısının ehemmiyeti ekonomik olmaktan çok bir simge değer arz ediyordu. Zira Karakorum'u ele geçirmekle hiç şüphe yok ki ihtiyar kağanın gururuna acı bir darbe indiriyordu. Nitekim şanlı ataların, bilhassa da Cengiz Han'ın gömüldüğü yer burasıydı. Kaydu'nun güçleri 1293'e değin buradan çıkartılamadı. Kağanın Yenisey bölgesini elde tutmakta ısrarcı olmadığı görülmektedir. Ancak 1307'de torununun oğlu, Kağan Kayşan Moğolistan'ın önemli bir kısmını Çin yerel idare ağı içerisindeki Lingbei bölgesine kattı. Bölge daha sonraki Yuan imparatorları için pek az bir sorun teşkil edecekti. Hanedandan Alguy Temür'ün 1361'deki isyan teşebbüsü hiçbir zorluk çekilmeden bastırıldı ve Moğolistan, Yuan hanedanlığının yedi yıl sonra Çin'i terk etmek durumunda kaldığı bir sırada Kağan Togan Temür'ün bir sığınağı ve bir üssü olarak hizmet görecekti.

Moğol İdaresinin Tâbi Halklar Üzerindeki Etkisi

Diğer bozkır halkları gibi Moğollar da atalara saygı göstermek ve ölülerin ruhları ile irtibat kurmakla ilişkili, umumiyetle bilindiği

42 Vassaf, 1959, s. 498–501; Dardess, 1973, s. 13–15.

şekliyle Şamanizm'i tatbik ediyorlardı. Din adamları, yani şamanlar (Türkçe *kam*, Moğolca *böge*) esriklik durumuna geçiyor, ruhlar âlemiyle ilişki kuruyor ve bunun sonucunda da gerçek yaşamdaki işlere ilişkin yol gösteriyorlardı. Bununla birlikte göçerler diğer tüm inançları da eş değer şekilde kutsal olarak görüyorlardı. İmparatorluk idaresi, dini çoğulculukta birlik olarak karakterize edilebilirdi. Hıristiyanlığın Nesturî şekli en azından XI. yüzyıldan itibaren Moğolistan'da kendisini gösteriyordu, bilhassa da Tatarlar, Kereyitler ve Öngütler arasında. Diğer taraftan Cengiz hanedanının bazı üyeleri de farklı dinlere tâbi olmuşlardı. Mesela Batu'nun oğlu Sartak (ö. 1256–1257) söylenene göre bir Hıristiyan olarak vaftiz edilmişken amcası ve halefi Berke Müslüman ibadetlerini yerine getiren bir kişi olarak tasvir edilir. Buna karşın Cengiz Han iddia edildiğine göre soyundan gelenlere farklı dinler arasında ayrım gözetmemelerini tembihlemişti. Çeşitli dinlere mensup kutsal kimselere büyü ve şifa konusundaki yeteneklerine değer veren kağanlar ve akrabaları bu doğrultuda dini kurumlara hediyeler verdiler ve "dini sınıfları" kelle vergisinden (uğraş içerisinde bulundukları ekonomik faaliyetlerindeki tüm ithal ürünleri içermese de), askerî hizmetten ve hizmet yükünden muaf tuttular.[43]

Moğol hanlarını dini serbestiyet sağlamalarından ötürü övmeye gerek yok. Zira kaynaklarımız Moğol hukukunu dini uygulamaları bozkır gelenekleriyle çatıştığı noktada tâbileri üzerinde son derece baskıcı olarak tanımlarlar. Nitekim bir Rus knezi, bozkırda takip edilen levirat geleneği gereğince ağabeyinin dul eşi ile evlenmek durumunda bırakılmıştı. Yine İslami uygulamalarla da çatıştıkları konusunda da yeteri derecede bilgi sahibiyiz. Mesela Müslümanların aldıkları abdest, akan suyla yıkanmaya yönelik yasağa aykırı hareket ettikleri için yasaklanmıştı. Aynı şekilde, Müslümanların kurban gelenekleri de bozkırlıların

43 Jackson, 2005b, s. 262–268.

hayvanları beslenmek için öldürme metotlarına aykırılık teşkil ettiğinden men edilmişti. Ögedey'in iktidarında kardeşi Çağatay Moğol kanunlarının koruyucusu olarak nam salmıştı, bilhassa da Müslümanların aleyhine. Bu yasakların bozkırdan daha da uzaklarda kentli ahali arasında da mecburi tutulduğunu tespit etmek son derece zordur. Bununla birlikte Kubilay Kağan'dan sonraki, Müslüman davranışlarından şüphelenen kuşak, Müslümanların Çin'de gerek abdest almalarını gerekse de kurban ritüellerini uygulamalarını yedi yıl ve hatta daha uzun süre (1280–1287) yasaklamıştı. Diğer taraftan Kubilay 1271'den sonraki bir zamanda Çin toplumunda levirat uygulamalarını mecburi tutması da kayda değer bir durum arz eder.[44] Genel olarak konuşmak gerekirse –Kubilay'ın XIV. yüzyıldaki halefleri kanun maddelerini, fethedilenlerin yasalarına daha büyük bir önem vererek hazırlasalar da– Moğol yargısı bazı zamanlarda Çinlileri canından bezdiren bir kanun tatbik etmiştir.[45]

İç Asya'nın Avrupa ile Temasa Geçmesi

Moğol İmparatorluğu haklı olarak "şimdiye kadar devam eden süreçte kara imparatorlukları arasında en genişi" olarak tasvir edilmiştir.[46] 1261 dolaylarında birtakım kağanlıklara ayrılmasının eşiğinde bulunduğu sırada imparatorluk Kore'den Livonya, Lehistan ve Macaristan ile çevrelenen Hıristiyan Batı'ya ve Suriye'nin kuzeyine kadar uzanıyordu. Bunun bir neticesi olarak Moğolların anayurdu, daha önceki bozkırlı selefleri zamanındakinden asla tecrübe edilmemiş bir şekilde dünyanın çok uzak bölgeleriyle temas içerisine girmişti. Aynı zamanda birkaç on yıl boyunca eski dünyanın çoğunu kapsayan sistemin merkezini

44 Ratchnevsky, 1970; Birge, 1995, s. 107–146.
45 Ratchnevsky, 1993.
46 Morgan, 1986a, s. 5.

oluşturmuştu. Karakorum, 1241'deki Macaristan seferi sırasında sürüklenen Avrupalı Hıristiyan kölelerden müteşekkil bir koloniye ev sahipliği de yapıyordu. Bunlardan birisi olan Parisli gümüş ustası Guillaume Bucher Möngke için dört ayrı çeşit içki fışkırtan gümüş bir fıskiye imal etmişti. Diğer taraftan İç Asya Hıristiyan Batı ile ilk defa bir diplomatik ilişki içerisine giriyordu. Başlarında Plano Carpinili Johannes'in bulunduğu Papa IV. Innocent'ten gelen ve Moğolların yeniden bir Avrupa seferine teşebbüs etmelerine engel olmayı hedefleyen elçiler Batu'nun *ordo*sunun üzerinden geçip Moğolistan'daki Kağan Güyük'ün sarayına kadar yol aldılar (1246). Birkaç yıl sonra Moğol imparatorluk ailesinde ve üst düzey komuta heyeti arasında Hıristiyanların varlıklarına ilişkin şayia bir diğer Fransisken, Rubruklu Willem'in Latin Hıristiyan dünyasında en erken misyonerlik faaliyeti olarak Moğolistan'ı ziyaretine neden oldu (1253–1255). Şimdiye değin batılı tüccarlar da muhtemelen Kırım'dan daha doğuya adım atmamışlardı. Oysaki şimdi Venedikli Niccolo ve Maffeo Polo 1260'ların başlarında Kubilay'ın sarayına yolculuk etmişler ve bunlardan Niccolo'nun evladı meşhur Marco Polo 1274 ile 1291 arasındaki dönemi kağanın hizmetinde geçirmişti. XIV. yüzyılın ilk yarısı boyunca onları takip eden batılı tüccarların aksine Polo ailesinin fertleri kara üzerinden, muhtemelen Kansu koridorunu kullanarak Çin'e ulaştılar.

Her ne kadar Latin dünyası İlhanlılarla diplomatik ilişkileri sürdürdüyse de Carpinili Johannes'ten sonra diğer hiçbir Katolik heyetin, 1295 dolaylarında bilhassa İncil'i yaymak üzere Hanbalık'taki Temür Kağan'ın sarayına ulaşan Fransisken Giovanni di Montecorvino'ya değin Uzak Doğu'ya ulaştığı bilinmemektedir. Papa XII. Benedikt'in Togan Temür Kağan'a gönderdiği mektubu taşıyan Fransisken Giovanni di Marignolli'nin görevlerinden birisi de aynı şekilde bununla ilgiliydi. Öngüt boyuna mensup olup kendisine eşlik eden, arkadaşı ve öğrencisi

Nesturî Katolikosu III. Mar Yabhallaha ile 1287–1288'de Moğolistan'dan İran'a ve buradan da İlhanlıların bir elçisi olarak papalık divanını, Fransız ve İngiliz krallarını ziyaret etmek üzere yol alan Rahip Rabban Sauma da diplomatik bir ilişki çerçevesinde Uzak Doğu'dan Avrupa'ya yolculuk eden muhtemelen ilk yerli unsurdu.

Giovanni di Montecorvino'nun misyonerlik faaliyetleri Öngütlerin Nesturî Hıristiyan beyi Körgüz'ün (George) ihtidası ile şanslı bir başlangıç yaptı. Körgüz, Montecorvino'nun Tiande (Tenduc) yakınlarında bir kilise inşa etmesine izin vermişti ki bu yapı geçtiğimiz yüzyıl arkeolojik bir kazı neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Bey'in, John'un teşrifi ile vaftiz edilmiş bir bebeği de vardı. Bununla birlikte Körgüz'ün 1298'de Çağatay Moğollarının eliyle katledilmesi üzerine kardeşi, yeğenini himayesine aldı ve halkını da yeniden Nesturî inancına döndürdü. Böylelikle de Montecorvino'nun çalışmaları neticesiz kaldı. Bunun ardından çabasının adresi Hanbalık oldu ve 1307'de Papa V. Clement'in buyruğu ile kendisine katılan Fransiskenler de aynı şekilde faaliyetlerini Çin ile sınırlandırdılar. Her halükârda, Moğol çömezler için Katolik vaftizin manası, bunu idare eden kimselerin tam tersine şüpheli bir vaziyetteydi. Sadece sihir ve şifa ile –yalnızca tek bir dine yönelik özel bir lütfun işareti olarak yanlış yorumlanan– "kutsal kimseler" için de genişletilen ayrıcalıklar Moğol prenslerinin ilgisini kolayca çekiyordu. Hatta Körgüz, Montecorvino'ya destek vermekle birlikte bizzat kendisi konutunun yakınlarında bir Konfüçyist tapınağının kurulması iznini bahşetmişti.[47] Fransisken misyonerlik faaliyetleri, Ming hanedanının yükselişi öncesinde bile ölü doğmuş bir vaziyette kalmaya sürüklenmiş, Cizvit rahip Matteo Ricci'nin 1583'te Çin'e ulaştığında ise tamamen unutulup gitmişti.

---

47 Ch'en, 1966, s. 53–57.

Çağataylı Hanların Soy Kütüğü (1347'ye Kadar)

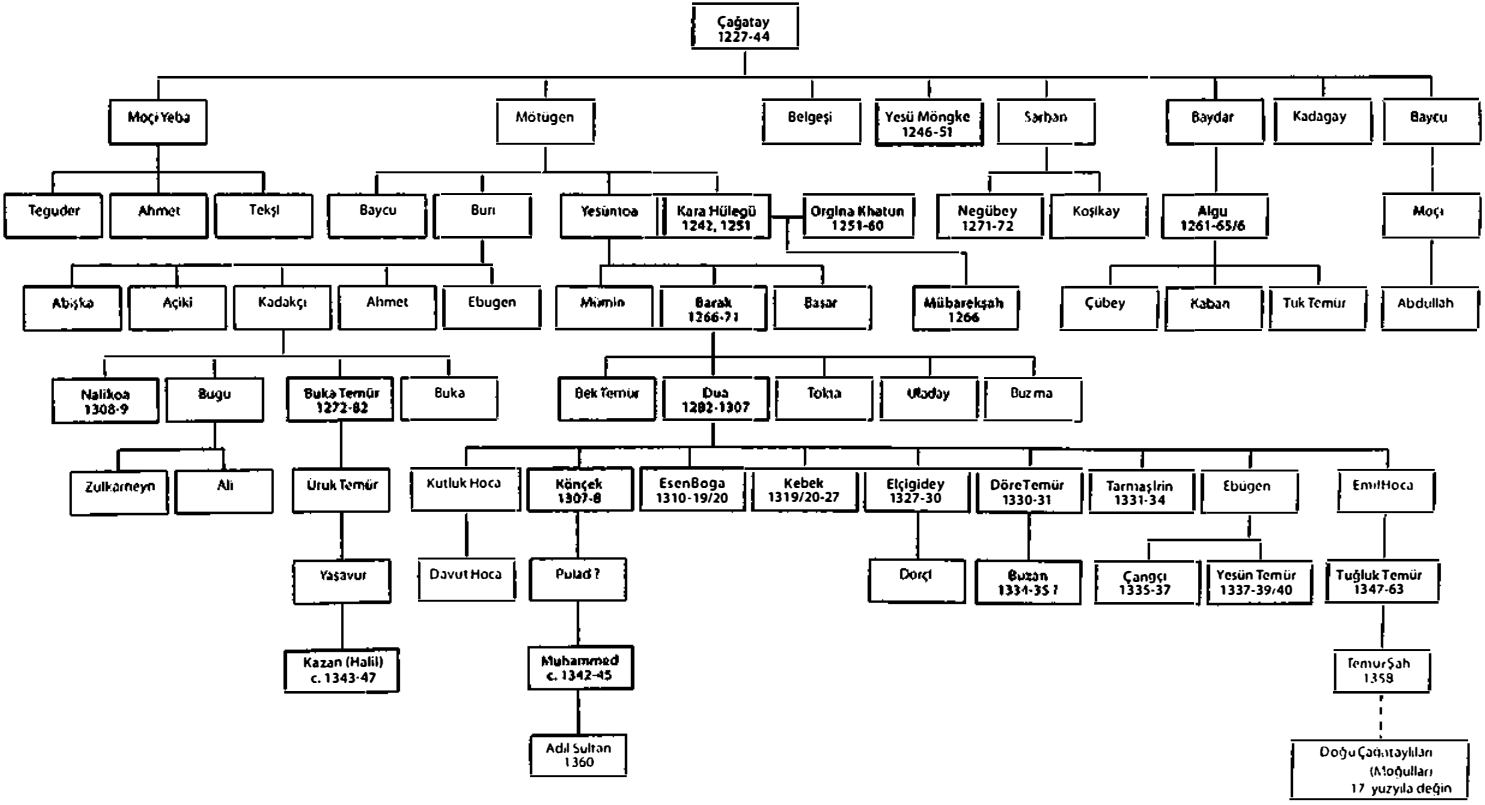

3

Cengiz Han'ın İstilasından Timur'un Yükselişine Orta Asya'da Moğollar: Ögedey ve Çağatay Soyunun İdareleri

MICHAL BIRAN

Orta Asya'daki[1] Müslüman ülkelerin tarihi açısından bir dönüm noktası olan Cengiz'in Müslüman dünyası üzerine düzenlediği sefer, Çin'in eşiğindeki başarılı bir göçer önderinden eşi görülmemiş ölçekte bir dünya fatihine dönüşümünü tamamlayan bir hadise olmuştur. Karahıtayların ve Harezmşah idaresinin hızlı bir şekilde yok edilmesi sadece Cengiz'in kontrolündeki insan gücünü ve sınırlarını etkili bir şekilde genişletmedi, aynı zamanda tüm dünyayı fethetmek üzere Tanrı tarafından belirlenen kişi olduğuna yönelik umumî kanaati de besledi. Dahası bu fetihler, Moğolistan göçerleri için yüzyıllardır nirengi noktasını teşkil eden Çin'dekinden farklı bir mahiyet arz eden Müslüman yerleşik kültürünü ardına kadar ona açıyor ve bundan ötürü yönetiminin kültürel, askerî ve idarî vasıta havuzunu da genişletiyordu. Orta Asya söz konusu olduğunda pek çok bölgenin ilerleyen dönemlerde beliren siyasî kültürü, etnik kompozisyonu ve meşruiyet fikri ile hukuku Cengiz Han'a kadar geriye gider. Ancak yine de Moğol fethini takip eden bir buçuk yüzyıllık dönem bu bölgenin altın çağı olmaktan son derece uzaktı. Dahası, Cengiz idaresi

1 "Orta Asya" burada Ceyhun ile şimdiki Sincan'ın doğu sınırları arasındaki bölgeye işaret etmektedir.

altındaki Orta Asya'nın büyük oranda Çağatay Hanlığı ile ilişkili tarihi bir şekilde çağdaşı Moğol devletleri ile yahut Orta Asya tarihinin diğer dönemleriyle kıyaslandığında yazılı kaynakların azlığından ötürü daha az tetkik edilmiş vaziyettedir. Bu kısım, Moğol idaresi altındaki Orta Asya'nın 1347'ye kadarki siyasî tarihini irdeliyor ve başlıca ekonomik ve kültürel-dinî meseleleri kısaca tartışıyor.

Siyasî Tarih

Algu'nun İdaresine Değin Birleşik İmparatorluk (1220'ler–1260'lar)

Cengiz Han ülüş alanlarını oğulları arasında paylaştırdığında Çagadai (Türkçesi Çağatay) Uyguristan'dan Ceyhun'a kadar uzanan bölgeyi almıştı ki burası kabaca şimdiki Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan'ın güney kesimi ile Sincan'ın güneyine tekabül etmektedir. Çağatay, İli Irmağı üzerinde yer alan Almalık (Sincan'ın kuzeybatısındaki şimdiki Kulca) çevresinde ikamet etmekteydi. Cengiz'in veliahdı konumundaki Ögedey ise Emil ile Cungarya'daki Kobak (Sincan'ın kuzeydoğusunda ve Kazakistan'ın güneyinde) arasındaki küçük bir bölgeyi elde etmiş, ancak kağan unvanı ile Karakorum'da idare sürüyordu. Gerek Ögedey ve gerekse de Çağatay'ın soyundan gelenlerin toprakları Moğol istilasından önceki neredeyse yüz yıllık dönemde Karahıtay idaresi altında bulunmuştu. Bu son derece kozmopolit ve çok dilli alan XII. yüzyılın ikinci yarısının önemli bir kısmında görece istikrarın ve refahın tadını çıkarmıştı. Yine de, doruk noktasında dahi bu bölge, İran ve Çin'den farklı olarak kurulu bir imparatorluk geleneğinden ve güçlü bir yerleşik kültür temelinden yoksundu. Bu barış şartları XIII. yüzyılın başlarında Karahıtay hanedanındaki bozulma, Karahıtaylarla Harezmşah arasındaki mücadeleler ile Cengiz Han'ın Moğolistan'da yükselişinin tepkimelerinin bir

neticesi olarak ağır bir şekilde taciz edildi ki bu gelişmeler Karahıtayların Uyguristan ve Mâverâünnehir'deki egemenliklerinin kaybıyla neticelendi.[2]

Moğolların Orta Asya'yı fethi, doğu kesimlerinde şaşırtıcı şekilde yumuşak bir tarzdaydı: Uygurlar 1209'da kendi istekleriyle Cengiz Han'a boyun eğdiler ve gelişmekte olan imparatorluğun en önemli kültürel aracısı oldular. Onları 1211'de Kayalık ve Almalık'taki Karluklar takip etti. 1218'de Cebe, Nayman hükümdarının, Karahıtay tahtının gaspçısı ve Cengiz'in Moğolistan'daki egemenliğini tehdit eden oğlu Küçlük'ü yok etmek üzere batıya sevk edildiğinde Karahıtay ordusunun çoğunu Moğol ordusuna dâhil ederek hedefindekini takip etmiş ve öldürmüş, ancak bu sırada Semireçye ve Tarım havzasına ciddi bir zarar vermemişti. Bununla birlikte Moğolların Mâverâünnehir'i ele geçirmeleri, ardından da Harezmşah'ın yönetimindeki bölgeleri fetihleri son derece sertti. Ancak hızlıydı. Nitekim Moğolların 1219 sonbaharında Seyhun'u geçmelerinin ardından bir yıldan daha az bir sürede Moğollar tüm bölgeyi idareleri altına almışlardı ve Mâverâünnehir'in başarılı bir şekilde yeniden ayağa kaldırılması işi Cengiz'in zamanında ciddiyetle başlamıştı.[3] Bununla birlikte Moğol idaresinin parçası olan ilk bölgelerden birisi olarak Orta Asya'nın –insan ve maddi– kaynakları, sürekli olarak büyüyen imparatorluğun yararına, çoğu zaman da yerel giderler menfaatine akıtılmaya devam edildi.

Moğol hukuku (yasak veya yasa) ve ritüeller konusunda yetkin bir kimse olan Çağatay, Moğol Orta Asyası'nda kalmaya devam etti. Söylentilere göre bir hanlığa mâl olan merhametsizliği ile kötü bir şöhret kazanmıştı. Yine de, 1229'da babası Cengiz Han'ın yerine tahta çıkan küçük kardeşi Ögedey'in egemenliğini kat'i surette kabul etmişti. Çağatay, Cengiz Han'ın yaşayan

2 Bkz. Biran, 2005.

3 Jackson'ın bu kitapta yer alan bölümüne bakınız. Fetih ve yeniden inşa faaliyeti ile ilgili bkz. Biran, 2007, s. 47–70.

en büyük oğlu olarak (Cuçi 1227'de ölmüştü) büyük bir saygı görüyordu ve kendi saray ile muhafızlarına sahipti. Bununla birlikte egemenliğindeki toprakların yerleşik alanlarında bulunan kağanın temsilcilerinin yakın denetimi çoğu zaman bir gerginlik nedeniydi. 1238'de becerikli bir kalbur ustası olan Mahmut Tarabî'nin başında bulunduğu Buhara ahalisi Moğol malî taleplerine karşı isyan ettiğinde Çağatay bu isyanın bastırılmasında hiçbir şekilde yer almamış, bunu kağanın ordusuna bırakmıştı. Kent, gözü dönmüş Moğol öcünden ancak kağanın Türkistan'daki en baş yöneticisi olan Mahmut Yalavaç'ın müdahalesi ile kurtulabildi. Ancak bundan kısa süre sonra Çağatay, Mâverâünnehir'de kağana ait bir toprak parçasını bir başka kişiye devretmesi üzerine Mahmut ile anlaşmazlık içerisine düştü. Mahmut durumu Ögedey'e şikâyet etti ise de kağan kardeşini affetti ve meseleye konu olan toprakları Çağatay'ın ülüşüne dâhil etti, Türkistan'ın yerleşim görmüş alanlarını Mahmut'un oğlu Mesut'un idaresine emanet ederken, Mahmut'u da Çin'e gönderdi.[4] Ögedey'in ölümünün ardından Çağatay, kağanın Horasan'daki idarecisi Körgüz ile bozuştu ki sonrasında adı geçen kişi Çağatay'ın sarayında idam edildi. Daha 1242'de bile Çağatay'ın soyundan gelen hanedan üyeleri Altın Orda Hanı Batu ve Ögedey'in eşi olup ölümünden sonra naibe olarak idare süren Töregene'nin (1241–1246) temsilcileri ile Horasan egemenliği için çekişiyorlardı.[5]

Çağatay 1244 dolaylarında öldü[6] ve yerini torunu Kara Hülegü aldı ki babası, Cengiz'in gözdesi olup Bamyan'daki Moğol kuşatması (1221) sırasında hayatını kaybeden Mötügen'di. Her ne kadar Kara Hülegü; Cengiz Han, Çağatay ve Ögedey tarafından veliaht olarak belirlenmişse de, Güyük 1246'da gücü eline

4 Al-Juvainī/Boyle, s. 107–114; Rashīd al-Dīn/Boyle, s. 156; Allsen, "Maḥmūd Yalavač", De Rachewiltz vd. 1993'te, s. 124.

5 Harawī, 1994, s. 127–128; Rashīd al-Dīn/Boyle, s. 189–190; Jackson, 1992, s. 344.

6 Qarshī, s. 138.

aldığında, Çağatay'ın hayattaki en büyük oğlu olup Güyük'ün de dostu olan Yesü Möngke lehine tahttan indirildi. Bununla birlikte o daha çok içicilikte üstündü. Güyük'ün ölümü (1248) ile birlikte Çağatay'ın soyundan gelenlerin çoğu, Tuluy'un oğlu Möngke'nin (1251–1259) tahta çıkmasına karşı Ögedey'in soyunu destekledilerdi. Tuluy darbesi bu nedenle Orta Asya Moğollarını çok kötü etkiledi: Ögedey soyunun ulusu tamamıyla paralandı ve Ögedey soyundan gelen pek çok kişi ya idam edildi ya da Orta Asya'dan sürüldü, orduları imparatorluğun öteki kolları arasında dağıtıldı ve toprakları da büyük oranda kağanın idaresi altına dahil edildi. Sadece ve sadece Möngke'yi destekleyen az sayıda, görece daha az önemli Ögedey soylusu küçük ve sağa sola dağıtılmış yurtlukları elde ettiler. Çağataylılar ulus statülerini yitirmedilerse de mevkileri epeyce zayıfladı: önde gelen hanedan mensupları ve komutanları ya idam edildi ya da sürgüne tâbi tutuldu. Yesü Möngke de Möngke'yi destekleyen Kara Hülegü lehine tahttan indirildi. Bununla birlikte Kara Hülegü Türkistan'a ulaşamadan hayatını kaybetti ve yerine dul eşi, Cengiz Han'ın torunu Orgina geçti. Bu kadın henüz bebeklik çağındaki evladı Mübarek Şah yerine bir naibe olarak idare sürecekti. Çağatay'ın soyunun zayıflığı Cuçi'nin soyu tarafından hemen kullanıldı. Nitekim Cuçi'nin neslinden gelenler kontrol altında tuttukları sahayı Mâverâünnehir ve Batı Türkistan'a kadar genişlettiler. İki yenik ulus böylelikle kudretten yoksun bir istikrarsız seviyeye inmiş oluyordu.[7]

Möngke'nin ölümünü (1259) takip eden Kubilay ile Arık Böke arasındaki mücadele, sıkıntıya düşmüş olan Orta Asya uluslarının, kendi talihlerini yeniden ayağa kaldırabilmeleri için bir fırsattı. Tuluy soyundan gelen rakipler, Çağatay hanedanından birinin müttefikliğini sağlamaya çalışmışlardı ve her birisi kağanlığa kendi himaye ettikleri kişileri tayin ediyorlardı. Mesela Kubilay, Çağatay'ın torununun oğlu olup Çin'de büyüyen

7 Allsen, 1987, s. 30–34.

Abişka'yı Orgina ile evlenmek üzere göndermişti, ancak Arık Böke, Türkistan'a ulaşmasına fırsat vermeden Abişka'nın ölümünü sağladı. Ardından da kendisinin desteklediği, Çağatay'ın Baydar kolundan torunu Algu'yu ulusun başına geçmek üzere atadı. 1261'de Arık Böke, Algu'yu Orta Asya'dan Moğolistan'a sevk edilecek ihtiyaç maddelerinin tedarik edilmesini sağlamak üzere gönderdi. 1260'ların başında Altın Orda'nın İlhanlılardan ötürü kaygı duymasından yararlanan Algu (idaresi: 1261–1266), eski Çağatay topraklarının yönetimini ele geçirdi. Altın Orda'nın, Ögedey soyunun ve kağanın zararına daha da fazlasını zapt etti. Bundan sonra 1263'te desteklediği Arık Böke yerine Kubilay'ın saflarına geçti ve böylelikle de Kubilay'ın zaferini büyük oranda kolaylaştırdı. Bunun bir ödülü olarak da Kubilay, Algu'nun, Altaylardan Ceyhun'a kadar uzanan topraklar üzerindeki egemenliğini, aynı zamanda Ögedey soyunun memleketi de dâhil olmak üzere onadı. Bundan önce Algu zaten kendisi ile evlenen Orgina ile Orta Asya'da tecrübeli bir idareci olan Mesut Bey'in müttefikliğini de elde etmişti.[8] Ancak Çağatay neslinin Algu'nun başarılarının meyvelerini yemesine fırsat kalmadan Ögedey'in torunu Kaydu bu tablo içerisinde kendisini gösterdi ve Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirdi.

Kaydu'nun Hükümdarlığı: 1271–1301[9]

Kaydu (1236–1301) Ögedey'in oğlu Kaşi'nin evladı olup Ögedey'in ordasında büyümüştü. 1251'deki taht tartışmalarına karışmak için henüz çok gençti ve Möngke 1252'de Güney Kazakistan'da yer alıp Algu'nun Almalık'taki merkezinden çok da uzakta bulunmayan Kayalık kentini ona pay olarak vermişti. Kaydu, Ögedey nesli davasına Möngke'nin iktidarı sırasında başlamış olsa gerektir. Bununla birlikte Kubilay ile Arık Böke arasındaki

8 Barthold, 1977, s. 488–492; Liu Yingsheng, 2006, s. 143–170.

9 Bu kısım büyük oranda Biran, 1997'ye dayanmaktadır.

savaş şüphesiz ki ona, Ögedey ulusunun talihini yeniden ayağa kaldırmaya teşebbüs etme izni veriyordu. İlk rakibi, Kubilay'a katılmasının ardından idaresini Orta Asya üzerine yayma girişiminin bir parçası olarak Kaydu'ya saldıran Algu oldu. Kaydu bu gelişme üzerine yardım istemek için yüzünü Altın Orda Hanlığı'na döndü. Altın Orda Hanlığı'nın yardımı ile önce Algu'dan intikam almayı başardıysa da, ikinci girişiminde ağır bir yenilgiye uğradı ve durumu ancak Algu'nun ölümü ile (1266'nın başında) kurtarabildi.

İlhan Hülegü (1265) ve Altın Orda Hanı Berke'nin (1267) ölümlerine çok yakın bir zamanda gerçekleşen Algu'nun vefatını takip eden Orta Asya'daki siyasî boşluk ve aynı zamanda Kubilay'ın Çin'deki endişeleri, Kaydu'nun, egemenliğini doğuya doğru genişletmesini sağladı. Kubilay'ın sarayına ulaşan ricalarını reddetmesinden sonra Kaydu Talas ve Almalık'ı zapt etti ve kağanın egemenliği altındaki Uygur merkezi Beşbalık'a (şimdiki Turfan yakınlarında) akın etti. Bir Ögedey isyancısının kendi meşruiyeti için potansiyel bir tehdit olduğunun farkında olan kağan 1268'de buna karşılık verdi ve ordusu Kaydu'yu önce Almalık'tan, sonra da Çağataylılar siyasetine bir kez daha müdahil olduğu Talas'tan püskürttü.

Algu'nun ölümünün ardından Orgina, 1266 Mart ayında kağanın izni olmaksızın oğlu Mübarekşah'ı tahta oturttu. Bununla birlikte birkaç ay sonra Mübarekşah, Kubilay'ın ordasında büyümüş olan yeğeni Barak (idare süresi: 1266–1271) tarafından tahttan indirildi. Onu Kaydu'ya karşı kullanmak isteyen Kubilay, Barak'ın Orta Asya'ya dönme ricasına razı oldu. Barak sırtını Kubilay'a hemen döndüyse de, Kaydu'ya saldırmak için de nedenleri vardı. Zira Kaydu'nun Talas'ı kaybetmesinden sonra Mâverâünnehir'e saldıracağından korkuyordu. 1268'de Barak, Kaydu'yu Seyhun kıyılarında kat'i bir yenilgiye uğrattı, ancak Kaydu ve Altın Orda'nın birleşik güçlerine galip gelemedi. Bunun üzerine batıya doğru kaçtı ve Kaydu'nun elçileri kendisine barış teklif ettiği sırada

yoğun bir şekilde Buhara ve Semerkant'ı yağmalamakla meşgul oldu. Ardından da hanedan üyeleri 1269 baharında Talas'ta bir kurultay tertip ettiler ki burada, Mâverâünnehir'in gelirlerinin üçte ikisinin Barak'a, üçte birlik kısmının da Kaydu ve Altın Orda Hanı Mengü Timur'a (idare süresi: 1267–1281) devredilmesine karar verdiler. Ayrıca, idaresinin Mesut Bey'in sorumluluğuna verilen Mâverâünnehir'in yerleşik nüfusunun çıkarlarının müdafaa edilmesi konusunda da uzlaştılar. Hanedan üyeleri, bir zamanlar kağana tâbi durumdaki Mâverâünnehir askerleri ile sanatçılarını da kendi aralarında taksim ettiler ve kullanacakları mera alanlarını da belirlediler. Bu zamandan itibaren Orta Asya Moğolları artık kağanın otoritesini kesin olarak tanımamaya başladılar.

Bununla birlikte payından memnun olmayan Barak sonraki yıllarda İlhanlı egemenliği altına girmiş olan, ancak atalarının yurtluğu olarak gördüğü Horasan'ı istila etmeyi tasarladı. Uzun süren hazırlıkların ardından Barak 1270'lerin başında Ceyhun'u geçti ve Horasan'da egemenliğini kurdu. Bununla birlikte İlhan Abaka'nın (idaresi: 1265–1281) ordusu 1270'in temmuz ayında Herat'ta kendisi ile karşı karşıya gelince, Kaydu'nun muharebe öncesinde çekip giden ordusunun ihanetinin de etkisiyle müthiş bir yenilgiye uğradı. Barak Mâverâünnehir'e kaçtı ve kısa süre sonra da öldü (Ağustos 1271). Ordusunun önemli bir kısmı Kaydu'ya katıldı ve Barak'ın ölümünden bir aydan daha az bir zaman geçtikten sonra Kaydu Talas'ta kağan olarak tahta çıkarıldı. Ögedey Kağan'ın soyundan gelmekten başka aynı zamanda Çağatay ulusunun başına atama yapabilecek kadar güçlenmiş bir durumdaydı. Bundan ötürü, Herat muharebesi Kaydu'nun tahta çıkışını sağladığı gibi aynı zamanda Çağatay ulusunun da bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur.

Ancak bu, itirazsız bir şekilde gerçekleşmedi. Nitekim gerek Barak'ın, gerekse de Algu'nun oğulları, Kaydu'nun Negübey b. Sarban b. Çağatay'ı (idaresi: 1271–1272) Çağatay hanı olarak

ataması üzerine Kaydu'ya karşı ayaklandılar. Kaydu, Negübey'i infaz ettirdi ve Mötügen'in oğlu Büri'nin –ki ailesi kimi hadiselerde Çağatay tahtına çıkmak üzere mücadele etmişti– torunu Buka Temür'ü (idaresi: 1271–1282) tahta oturttu. Abaka Orta Asya'daki bu karışıklıktan istifade etmeye teşebbüs etti. Ordusu 1273'te Buhara'yı istila etti ve İran'a dönmezden evvel burayı kül etti. 1276'da ise kent Barak ve Algu'nun evlatları tarafından tekrar yağmalandı. Barak'ın evlatları ile Kaydu arasındaki uzlaşı ancak 1282'de Kaydu'nun Barak'ın oğullarından Dua'yı (idaresi: 1282–1307) Çağatay hanı olarak ataması ile sağlanabildi. İkisi arasında, Kaydu'nun ölümüne değin süren işbirliği Dua'ya Çağatay ulusunu yeniden teşkilatlandırma imkânı verdi. Bununla birlikte Algu'nun oğulları kağanın hizmetine girdiler ve XIV. yüzyılın ortalarına ve sonuna değin Hexi'de (bir zamanlar Tangutlara ait olan bir bölge) bir askerî kontrol mıntıkasının idarecisi olarak varlık sürdüler.[10]

Barak'ın 1270'teki yenilgisiyle Kaydu'nun elde ettiği bir diğer önemli kazanç Mesut Bey ile ittifakı oldu. Mesut Bey ve evlatları Kaydu ile soyuna 1300'lerin başına kadar hizmet ettiler ve onların teşvikleriyle, Kaydu'nun neslinin egemenliği altındaki yerleşik sahaların yeniden iyileştirmesi meselesi denetim altına alındı.

Kaydu'nun başarılarından haberdar olan ve egemenliğini tanıması taleplerini sürekli reddetmesinden ötürü sinirleri gerilen Kubilay, daha alt bir hiyerarşide bulunan Tuluy soylularından oluşan bir müttefik gücünü, oğlu Nomukan'ın idaresinde Kaydu'ya karşı Almalık'a sevk etti ve 1275'te buna önemli komutanlarından birisi olan An Tong'u da kattı. Eş zamanlı olarak Kubilay, Nomukan'ın askerî gücünü desteklemelerini sağlamak adına Tarım havzası ile Uyguristan'da da egemenlik iddiasında bulunmaya teşebbüs etti. Bu, elbette Kaydu'nun işini tehlikeye sokuyordu. Bununla birlikte Nomukan'a eşlik eden hanedan

10 Çağatay'ın söz konusu nesli için bkz. Liu Yingsheng, 2006, s. 475–480.

üyeleri 1276'da isyan ettiler. Bunu, Moğolistan'ı basmaları, ardından Nomukan ile An Tong'u Kaydu'ya göndermeleri ve kendisinin desteğini talep etmeleri takip etti. Kaydu bu durum üzerine Nomukan'ı Altın Orda'ya gönderdiyse de muhalif hanedan üyelerine katılmaktan kendisini sakındı. Bunun yerine Algu'nun oğullarına karşı Buhara'da mücadeleye tutuşmakla meşgul oldu. Bu sırada Kubilay'ın aklının gerek bahse konu olan isyancılarla gerekse Song hanedanlığı idaresine karşı nihai bir saldırı gerçekleştirmekle meşgul olması (1276–1279) Kaydu'nun, doğudan bir tehlike ile karşılaşmadan Orta Asya'yı ele geçirmesine imkân sağladı. Dahası Kubilay'ın 1282'de isyanı bastırmasından sonra çok sayıda asker –ve bazı kaçak hanedan üyeleri– Kaydu'ya katıldı ki böylelikle askerî gücü daha da arttı. Aynı yıllarda Kaydu, Çağatay neslinin kadim merkezi Almalık'ı da yeniden zapt etti. Tüm bunlar Dua'nın Kaydu'nun liderliğini seve seve kabul etmesini kolaylaştırıyordu.

1280 ve 1290'lar Kaydu'nun devletinin gücünün doruk noktasıydı. Bu dönem boyunca Orta Asya Moğolları mütemadiyen, Yuan egemenliğindeki Çin'i canından bezdirmeye devam ettiler; Tarım havzasını ve Uyguristan'ın bir kısmını ele geçirdiler ve Kubilay'ı daha önceki on yıllar boyunca yoğun bir şekilde yatırım yaptığı bölgeden çekilmek zorunda bıraktılar. Ayrıca 1285'te Tibet'te patlak veren 'Bry-Gung ve Cengiz'in kardeşi Otçigin'in soyundan gelen Nayan'ın 1287'de Mançurya'da çıkarttığı gibi ayaklanmaları da desteklediler. Kubilay Mançurya'da mücadele ettiği sırada Kaydu ve Dua Moğolistan'ı istila ettiler ve 1289'da Karakorum'u ele geçirdiler. Kubilay bu durum üzerine ordusunu kadim Moğol başkentini müdafaa etmek için Moğolistan'a sevk etti ve Orta Asyalı hanedan üyeleri birkaç ay sonra burayı boşalttılar. Ancak yine de 1293'e değin Batı Moğolistan'ın önemli bir kısmına egemen olmayı sürdürdüler. Yuan birliklerinin Yenisey bölgesinde yeniden egemenlik sağlamasından sonra bile

Kaydu'nun gücü Kubilay'ın Moğolistan'daki gelirlerini tehdit edebilme kudreti gösteriyordu ve aynı zamanda Uyguristan'ı da tedricen topraklarına katmayı sürdürüyordu.

1280'lerin sonlarından itibaren Kaydu ve Dua'nın orduları Orta Asya'nın diğer sınırlarında da aktiftiler. 1288'in hemen başlarında İlhanlı topraklarını istila ettiler ve Horasan'ın bir kısmını ele geçirdiler. Burada, aynı zamanda isyancıları da desteklediler. Nitekim 1290 başlarında Horasan'ın idarecisi olup isyan etmiş olan Nevruz'a yardım etmek üzere bir ordu gönderdiler. Bununla birlikte Nevruz bağımsızlığını kazanmaya teşebbüs ettiğinde Kaydu'nun ordusu onu yenilgiye uğratmak adına hızlı hareket etti ve böylelikle de 1294'te, ileride İlhan olacak olan Gazan'a teslim olmasını kolaylaştırdı. Nevruz'un ayaklanması sırasında Kaydu'ya katılan İlhanlı taraf değiştirenler yine de ilerleyen yıllarda Orta Asya'dan gelecek istilalarda –Çağatay güçleri Horasan ve Mazenderan'a ulaştıklarında; 1300–1301'de ise daha da batıya, Fars ve Kirman'a uzandıklarında– yarar gösterdiler. Kaydu bu akınlarda yer almamış olsa da oğlu Sarban'ı bu cephede bırakmıştı. Ancak Horasan sınırlarında etkili olan kişi daha çok Dua idi. İstilacılarla Yuan ordusu arasında pek çok çarpışmanın yaşandığı Yuan sınırı aksine İlhanlılar Orta Asya askerleriyle muharebe meydanlarında karşı karşıya gelmekten sıklıkla uzak duruyor, bunun yerine Altın Orda ve Memlûk sınırlarına daha fazla alaka gösteriyorlardı.

İran içlerine gerçekleştirilen istila hareketleri, Çağatay neslinin genişleme faaliyetlerinin bir diğer yönü olan Afganistan ve Hindistan'a doğru güney yönlü gerçekleşen saldırılarla bağlantılıydı. 1262 gibi erken bir dönemde Algu, şimdiki Afganistan'ın önemli bir kısmını zapt etmiş olan, aslında bir Altın Orda garnizonu olsalar da şimdiye değin bağımsız hâlde bulunan Karaunasların (veya Negüder) yurtluğu olan Gazne bölgesini zapt etmeye teşebbüs etmişti.[11] 1270'lerin başlarında ise bölge İlhanlılara tâbi

11 Karaunaslar için bkz. Aubin, 1969.

durumdaydı ve İlhan Abaka buranın başına, tahttan indirilmiş ve kendisine sığınmış Mübarekşah'ı getirmişti ki kendisi 1279'a kadar bu görevde kaldı. 1290'larda Nevruz, Kaydu'nun hizmetinde bulunduğu sırada Negüderlerin komutanı olarak tanımlanıyordu ve onun İlhanlılara dönüşü Orta Asyalıların çıkarlarını son derece olumsuz şekilde etkilemiş olmalıydı. Ancak 1290'ların ortalarından sonlarına kadar Çağatay neslinden gelenler Gazne'yi yeniden kontrolleri altına aldılar ve bu saha Dua'nın oğlu olup daha kuzeyde bulunan Sarban ile işbirliği içerisindeki Kutluk Hoca'nın sorumluluğuna verilmişti. Bundan sonra Gazne Çağatay hükmünün bir parçası olarak kalmaya devam etti ve aynı zamanda, daha önce bahsi geçen İran ve Delhi Sultanlığı içlerine düzenlenen çeşitli istilalarda bir üs vazifesi gördü. Hindistan'a düzenlenen harekât ile ilgili en erken kayıt Kaydu'nun komutanlarının Pencap'ı işgal ettikleri 1297–1298'e tarihlidir ki görünüşe göre bu, Orta Asya Moğollarının bu bölgeye karşı düzenledikleri küçük ölçekli –hepsi başarılı olmayan– pek çok seferden sadece birisiydi. 1299–1300'de Kutluk Hoca'nın kuvvetleri çok daha büyük bir tehlike yaratmışlardı. Doğrudan Delhi'ye ilerledikten sonra Sultan'ın ordusunu yenilgiye uğratmış, ancak sonrasında Kutluk Hoca'nın ölümcül bir yara almasından ötürü çok sayıda ganimetle birlikte geri çekilmişlerdi. Çağataylıların bu hat üzerindeki baskıları, onun ölümünden sonra da devam edecekti.

Kaydu'nun Altın Orda ile münasebetleri, her ne kadar Mengü Timur Talas uzlaşısındaki payını asla alamamışsa da nispeten dostçaydı. Ölümünden Nogay'ın zamanına kadar (1280–1299)[12] Altın Orda iç rekabetlerden ötürü sıkıntı içerisine düşmüş ve Orta Asya'daki egemenliğinin bakiyelerinden kısa bir süre için el çekmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte XIII. yüzyılın sonlarında Kaydu ve Dua kuzey komşuları olan, Cuçi'nin en büyük oğlu Orda'nın soyundan gelenlerin idaresinde bulunup

12 Cuçi soyundan gelen ve Altın Orda hanları ile ortak bir hükümdar gibi hareket eden Nogay için bu eser içerisinde Vásáry'nin bölümüne bakınız.

teorik olarak Altın Orda'nın tâbisi durumundaki Ak Orda'nın iç işlerine karıştılar. Kaydu ve Dua kendi adaylarını Ak Orda tahtına oturtmaya çalıştılarsa da bu adayın rakibi sırtını, Altın Orda Hanı olan Tokta (idaresi: 1290–1312) ile, 1298'de Altın Orda-Yuan ve İlhanlıları Orta Asya Moğollarına karşı müttefik hâle getirmeye teşebbüs eden kağan arasında gelişen ilişkilere dayıyordu. Bu ittifak hiçbir zaman gerçeğe dönüşmemişse de bu tehdit, Kaydu'yu kuzey sınırında ciddi bir kuvveti yerleştirmeye mecbur bırakmıştı.

Bundan önce Orta Asya askerlerinin çeşitli cephelere bölünmesi zarureti 1290'ların ortalarından sonlarına değin Yuan hanedanının elinden ardı ardına yenilgi almalarına neden oldu ki Kubilay'ın torunu, yeni Kağan Temür (idaresi: 1295–1307) hudut savunmasını güçlendirmiş ve Kaydu'nun ordusundan hainleri de kendisine çekmişti. 1298'in sonlarında Dua bu kötüye gidişe bir dur demiş ve Yuan sınır komutanlarını gafil avlamış, bu sırada Temür'ün damadı olup Yenisey'in batısındaki askerî karargâha komuta eden Körgüz'ü de esir etmişti. Öfkeden küplere binen Temür artık Orta Asya tehdidini yok etmeye karar vermişti. 1300'de makamına yeni atanan komutan Kayşan (Temür'ün halefi) idaresindeki son derece kalabalık bir ordu Kaydu ile karşılaşmak üzere Altay bölgesine doğru harekete geçti. Nihai muharebe 1301'in eylül ayında Altayların güneyinde gerçekleşti. Kaydu ile Dua'nın askerlerinin çoğu bu işin içerisinde bulunuyordu. Son derece şiddetli bir mücadelenin ardından Kaydu zafer kazandı. Ancak kısa süre sonra ölümü, Yuan hanedanlığının bu muharebeyi kendi zaferleri olarak takdim etmesine imkân tanıdı.

Kaydu Orta Asya'daki Moğol devletinin gerçek kurucusudur. Onun idaresi altında bu devlet, kağandan bağımsızlığını iddia etmiş ve kesin bir siyasî ve ekonomik istikrar kazanmıştır. Bununla birlikte Kaydu asla, kendi ordularını muhafaza eden Çağataylıları parçalara ayırabilecek kadar güçlü değildi ve bu ulus

onun devletinin içerisinde bulunuyordu. Onların bu özel konumu, Ögedey neslinin devletinin Kaydu'nun ölümünden kısa süre sonra çöküşüne neden oldu.

Çağatay Soyunun Dönüşü: Dua Hanedanı ve Emirlerin Yükselişine Kadar Rakipler (1301–1347)

Kaydu'nun ölümüyle birlikte Çağataylılar, Dua'nın idaresi altında yeniden bağımsızlıklarına kavuştular. Bununla birlikte Ögedeylilerin yok oluşu ve bunun yansımaları hanlığın istikrarını baltaladı. Ölüm döşeğinde Kaydu, Dua'nın tavsiyelerine ihtimam göstermelerini vasiyet etmişti. Hükümdar yapıcı konumunu kullanarak Dua, Kaydu'nun veliaht olarak belirlediği Orus'u değil, Kaydu'nun büyük, ancak daha az yetenekli olan oğlu Çapar'ı tahta oturttu. Kimi Ögedeylilerin karşı koymasına karşın 1303 baharında Çapar resmî olarak Emil'de makamına yerleşti. Bundan kısa süre sonra Dua, Orta Asya Moğollarının siyasî konumundan birdenbire ayrıldı ve Yuan hanedanlığı ile barış yapma peşine düştü. Hareketini Cengiz birliği, Moğol yayılmasının sürmesi arzusu, imparatorluğun ticaret yollarının güvenlik altına alınması ve Çağatay ordusu ile tâbilerinin ferahlaması ile izah etti. Çok daha bariz olan neden ise Orta Asya üzerine Ak Orda'nın 1302–1303'te yeniden teklif ettiği bir müttefik Moğol saldırısından duyulan korku ile Dua'nın Ögedey kontrolünden kurtulma isteğiydi.

Temür, Dua'nın barış teklifini büyük bir memnuniyetle kabul etti. Zira Kaydu'nun aksine Dua, kağanın meşruiyeti için hiçbir tehdit teşkil etmiyordu, kuzey sınırlarının teskin edilmesinin ekonomik-askerî avantajları da yeterince açıktı ve Kaydu'nun otuz yıllık faaliyetlerinin ardından Yuan hanedanı zaten Orta Asya'daki egemenliğinden vazgeçmiş bir vaziyetteydi. 1304'ün sonlarında Dua ve Çapar, Timur'a teslim oldular ve böylelikle Moğol dünyasında küresel bir barış yaratıldı ki bu, Moğollar

arasındaki diğer anlaşmazlıkların tasfiyesini de içeriyordu.[13] Dua hiç şüphe yok ki barışı, Çağatay neslinin Moğol olmayan tek açık kapısı olan Hindistan içlerine doğru sürdürdüğü yayılma için kullanmıştı. 1303 ve 1305'te Çağatay orduları Karaunaslarla koordineli bir şekilde Delhi'yi tehdit ettiler. Daha küçük ölçekli akınlar takip eden yıllarda devam etti. Bununla birlikte Ögedeyliler ile Çağataylılar arasında, saldırganların birlikleri içerisinde kendisini gösteren anlaşmazlıklar Delhi Sultanlığı'nın, sonrasında Gazne'ye çekilecek olan istilacıları yenmelerine imkân tanıdı.[14]

İronik bir şekilde Orta Asya'da umumî barış ancak ve ancak Ögedey ve Çağatay nesli arasındaki kanlı savaşın başlamasıyla belirdi. Çapar önayak olduğu barışın nimetlerinden faydalanamadı. Sadece Dua'nın eşiti olarak muamele görmedi, aynı zamanda topraklarından bir kısmını Çağataylılara terk etti. Çağataylıların Orta Asya'da Ögedeylilerin yerini alma girişimleri Mâverâünnehir, Talas ve daha da önemlisi Kaydu'nun varisi Orus'un Kaydu'nun seçkin birlikleri ile birlikte karargâh kurduğu Yuan sınırlarında bir dizi çatışmanın önünü açtı. Çağataylılar sadece Yuan hanedanının yardımıyla zafer kazanmaya muvaffak olabildiler. 1306 Haziranı'nda Dua ve Altaylardaki Yuan ordusunun komutanı olup gelecekte kağan olacak olan ve Orus'un kendisine komplo hazırladığına inandırılarak Dua tarafından yönlendirilen Kayşan'ın (idaresi: 1308–1311) birleşik orduları Orus'a ağır bir darbe indirdiler. Orus'un askerlerinin önemli bir kısmı, Kaydu'nun maiyetindeki önde gelen kimseler de dâhil olmak üzere kağana teslim oldular ve böylelikle Ögedey neslinin ordusunun önemli bir kısmı Yuan garnizonlarının içinde eriyip gitti. Yuan hanedanı, böylelikle bir zamanlar Çapar'ın egemenliği altında bulunan İrtiş ve Altay bölgesini egemenlik altına aldı. 1307'de bu bölgeler, Moğolistan'ın önemli bir kısmı ile birlikte

13 Biran, 1997, s. 70–75.

14 Vassâf, s. 510, 517; Jackson, 1999a, s. 222–231.

bir zamanlar Kaydu'nun idaresinde bulunan son derece kalabalık göçer nüfusun yurdu haline gelen Yuan Lingbei bölgesi içerisinde düzen içerisine alındı. Aynı zaman dilimi içerisinde Kaydu'nun diğer destekçileri de çeşitli cephelerde yenilgiler aldılar; ya İlhanlılara ya da Altın Orda'ya sığındılar. 1306'nın sonlarında umutsuz bir vaziyette bulunan Çapar bu şartlar içerisinde Dua'ya sığındı. Dua, Çapar'a bir yurtluk arazi ile gelir tahsis etti, ancak Çağatay hanı Ögedey sınıfını bölmeye devam etti. Dua, Çapar'ı bir başkası, Kaydu'nun oğlu olduğundan başka hakkında bir şey bilinmeyen Yançiçar lehine tahttan indirdi ve Güyük'ün torunlarına da özel haklar bahşetti. Sadece, Dua'nın 1307'nin başlarında hayatını kaybetmesi Ögedey ulusunun tamamen çözülmesine bir süre için de olsa mani olacaktı.[15]

Dua'nın yerine oğlu Könçek (idaresi: 1307–1308) geçti. Könçek, Dua'nın Hindistan'a yayılma siyasetini, Ögedey gücünü kısıtlama politikasını ve hiçbir zaman gerçeğe dönüşmemişse de Çağatay topraklarının tam da göbeğinde yer alan Talas, Taşkent ve Semerkant'tan toplanan vergilerde hak sahibi olduğunu iddia eden[16] yeni Yuan kağanının taleplerine karşı çıkılması siyasetini devam ettirdi. Könçek'in zamansız ölümünden sonra tahta Dua'dan önce Çağatay hanı olan Böke Temür'ün kardeşi ve bir Müslüman olan Nalikoa oturdu. Ancak muhalefet, ilk olarak en yakın aile üyeleri arasında başladı ve hanın Müslüman siyaseti takip etmesi ile Dua neslinden gelmemesinden ötürü güç kazandı. Muhalefet Dua'nın oğlu Kebek'in etrafında bütünleşiyordu ki Kebek, Nalikoa'nın Dua'ya bağlı komutanlarının yardımıyla hanı 1308/1309'da tam da toy sırasında suikasta uğrattı.

Bu mücadeleler, yeniden gücü ellerine geçirmeleri için Kaydu'nun evlatlarına son bir fırsat yaratıyordu. 1309'da Nalikoa ile savaşı henüz yeni bitirmiş olan Kebek'e saldırdılar. Çağatay

15 Vassâf, s. 510–512; Qâshânî, s. 33–36, 54; Biran, 1997, s. 73–77.

16 *YS*, böl. 22, s. 502–503.

ordusunun tamamı ve Ögedey neslinden gelen bazı işbirlikçilerinin katılımı ile Kebek onları yenmeyi başardı ve böylelikle 1310'da Çapar (yolda hayatını kaybeden Yançiçar ile birlikte) Yuan hanedanlığına tâbi oldu. Çapar'ın Yuan sarayına varışı –ki bu, Kaydu'nun 1264'ten itibaren reddettiği bir seyahatti– Dadu'da resmî bir törenle kutlandı. Çapar, Kaydu'nun Çin'deki "dondurulmuş" yurtluklarını ve oğlu ile torununa aktardığı *koşucular prensi* (Henan'da) unvanını elde etti. 1310 aynı zamanda Ögedey devletinin sonu demekti. Nitekim Kaydu'nu Altayların batı ve güneyindeki arazileri Yuan hanedanının eline geçerken arda kalan Ögedey toprakları da Çağatay Hanlığı tarafından istila edildi. Ögedey'in soyundan gelenler Yuan, Çağataylı ve hatta İlhanlı hiyerarşisinde hizmet gördüler. Bununla birlikte artık kendilerine ait bir idareleri yoktu ve Orta Asya'daki hükümlerini Çağatay nesline bıraktılar.[17]

Çapar'ın yenilgiye uğramasından sonra 1309'da Kebek Afganistan'dan merkeze çağrılan ağabeyi Esen Boga'nın (idaresi: 1309/1310–1320) tahta geçişini organize etti. Esen Boga, bir mükâfat olarak Kebek'in, muhafız alayı için hanlığın en yiğit bahadırlarını seçmesine izin verdi ve onu Fergana ve Mâverâünnehir'i yönetmek üzere batıya gönderdi.[18] Bir diğer kardeş ise Karaunaslar ve Hindistan sınırları üzerindeki Çağatay egemenliğini vurgulamak üzere gönderildi. Bununla birlikte Esen Boga'nın iktidarının asıl zorlu sınavı doğudan yükseldi. Yuan hanedanın Çapar'ın egemenliğini ele geçirmesinden sonra Çağatay neslinden gelen hanedan üyelerinin yazlak ve kışlakları Yuan kontrolü altına girmiş ve Yuan ile Çağatay ordularının Uyguristan ve Altaylarda birbirlerine yakın bir konumda bulunmaları, anlaşmazlık için pek çok gerekçe yaratmıştı. Tam da bu sırada Yuan hanedanının Orta Asya'nın ticaret hacmini sınırlama girişimi bu gerginliği bir

17 Liu Yingsheng, 1986; Biran, 1997, s. 69–80.

18 Qāshānī, s. 149–150; Natanzī, s. 107; Vassāf, s. 518–520; Kato, 1991, s. 103.

üst seviyeye taşıdı. Yuan askerî birliklerinin komutanları ile mera hakları ile ilgili olarak gerçekleştirilen müzakerelerinin neticesiz kalması ve Afganistan'daki komutanının İlhan Ölceytü (idaresi: 1305–1316) tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından Esen Boga bir Yuan-İlhanlı ittifakından korkmaya başladı. Yuan ve İlhanlı elçilerini alıkoydu ve yeni Altın Orda Hanı Özbek (idaresi: 1312–1342) ile ilişki kurdu. Bununla birlikte Özbek, kağanın yanında yer almayı seçti ve hatta kalabalık bir kuvveti Çağatay sınırlarına karşı gönderebilirdi de. 1314'te Esen Boga iki kez Yuan sınır komutanlarının üzerine hücum ettiyse de mağlup oldu. Yenilgisini tazmin edebilmek için Kebek'i Horasan'ı istilaya gönderdi. O, burada bir İlhanlı ordusunu mağlup etti ve bunu Esen Boga'nın Horasan'da kendisine iştirak etmesi takip etti. Artık Kaydu'nun eski birlikleri ile daha da güçlenen Yuan askerî gücü Esen Boga'nın bu sıradaki yokluğunu fırsat bildi ve 1316'da Çağatay topraklarının derinliklerine dalıp Talas ile Issık Göl'e kadar ulaştı ve Esen Boga'nın hanesini yağmaladılar. Yuan ordusu kısa süre sonra geri çekildiyse de sınır üzerindeki konumlarını güçlendirdiler ve Uygurların merkezi Kara Koço'yu egemenlikleri altına aldılar. Yuan-Çağatay sınırları üzerindeki küçük ölçekli mücadeleler Esen Boga'nın iktidarının 1319–1320'deki sonuna kadar devam edecekti.[19]

Eş zamanlı olarak, Kebek'in batıdaki başarıları da hanedandan Yasavur'un İlhanlılara sığınması ile buhar olup gitti. Buka Timur'un torunu olup, bundan ötürü de Dua soyundan gelmeyen Yasavur, Kebek'in gelişinden önce Mâverâünnehir'deki en önemli Çağatay komutanıydı ve sıklıkla da anlaşmazlıklar yaşıyorlardı ki bu, bilhassa da 1315'teki Horasan istilası sırasında kendisini göstermişti. 1316'da, bir Yuan zaferi ve Ölceytü ile dikkatli temasların ardından Yasavur Mâverâünnehir'i yağmadan

19 Al 'Umarī/Lech, s. 79; Yuan Jue, tarihsiz, böl. 34, s. 512–513; Qāshānī, 202–205; Liu Yingsheng, Amitai-Preiss ve Biran, 2005'te, s. 339–353.

geçirdi ve Ceyhun'u beraberinde kendi tümeninden başka, daha başka hanedan üyeleri ve askerleri, 30.000–40.000 savaşçı ve onların aileleri ile birlikte geçti. İlhan Ölceytü büyük bir memnuniyet içerisinde kendisini Horasan'a atadı ve bu atama Ölceytü'nün halefi Ebu Said (idaresi: 1316–1335) tarafından da onandı. Bununla birlikte Yasavur hükmetmede çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldı, bilhassa da Herat'taki Kart hanedanı üzerindeki idaresinde. Ancak İran ve Irak'ı da egemenliğine katmak noktasında büyük bir istek duyuyordu. 1319'da Ebu Said'in içte ve dışta karşı karşıya kaldığı zorlukları fırsat bilerek ona karşı ayaklandı. Bunun üzerine Ebu Said yardım istemek için yüzünü Çağataylılara döndü ve 1320'de Esen Boga'nın tahtına kurulmuş olan Kebek bu isteği memnuniyetle kabul etti. 1320 baharında Kebek'in askerleri Yasavur'u yok etti ve daha sonra Mâverâünnehir'e dönecek olan emirleri ile soyunun önemli bir kısmını geri kazandı.[20] İktidarı Çağatay Hanlığı'nın doruk noktası olarak kendisini gösteren Kebek, aynı zamanda Afganistan'daki Karaunaslar üzerine de zafer kazandı ve 1321–1322'de Hindistan'a düzenlenen Çağatay seferlerini de yineledi. 1322'de Özbek ile müttefik hâlde Horasan'ı istila etti. Ancak Kebek'in kardeşi olup Afganistan'daki Çağatay birliklerinin komutanı olan Tarmaşirin üzerine gerçekleştirilen 1326 İlhanlı karşı saldırısı can sıkıcı oldu. Tarmaşirin kötü koşullar içerisinde geri çekilse de Gazne Çağatay neslinin elinde kalmaya devam etti.

Tahta çıkmasından sonra Kebek böyle bir hareketin ekonomik yararların farkında olarak Yuan hanedanı ile barış siyaseti takip etti. Bununla birlikte öncelikle akınlara devam edilmesini tercih eden doğudaki emirlerin muhalefetini ezmesi gerekti. Sonunda 1323'te Yuan hanedanına tâbi oldu ve böylelikle bundan sonraki on yıllar boyunca devam edecek olan bir vergi ilişkisi kurulmuş oldu. Anlaşma kapsamında Kebek Uyguristan'da yeniden

20 Kempiners, 1985, özellikle s. 64; Kato, 1991.

hüküm sürecekti ki Turfan'dan bir Moğolca belgede onun emirlerinden bahsedilmektedir.[21] Bununla birlikte Kebek'in asıl ilgilendiği şey batıda kalmaktı ve onun meşhur olduğu husus aktif bir dış siyasetten çok ulus içindeki meseleleri şekillendirmesiydi. Seleflerinin aksine Mâverâünnehir'de ikamet etti ve Nahşeb yakınlarında Karşi'de bir başkent inşa ettirdi ve savaştan zarar ziyan görmüş topraklarında tarım, ticaret ve kent yaşamını yeniden ayağa kaldırmaya çalıştı. Kendi adını taşıyan sikkeler kestirdi (Kebek, Rusça'daki *kopeyka* kullanımı buradan gelmedir) ve Hanlıkta yeni bir idarî taksimat başlattı. Tümen şeklindeki bu düzende 10.000 askeri besleyebilecek alanlar emirlerine yurtluk olarak bahşedildi. Ayrıca onların güçlerini sınırlandırmak üzere büyük zahmetlere de girişti ve böylelikle adil bir hükümdar olarak ün kazandı.[22]

1327'de Kebek'in yerine kardeşi, tecrübeli bir asker olup Budizm ve Hıristiyanlığın her ikisine de hevesli Elçigidey (idaresi: 1327–1330) geçti. Almalık'a döndü ve devletinin doğu kesimleriyle daha çok alakadar oldu. 1328–1329'da, Kayşan'ın (Yuan Wuzong, idaresi: 1308–1311) en büyük oğlu olup 1317'den bu yana amcasından kaçak hâlde Çağatay neslinin yanına sığınmış olan, ancak şimdi Yuan tahtına gözünü dikmiş Koşila'nın da iştirak ettiği bir Yuan darbesine karıştı. Himaye ettiği kişinin –ki 1329'un başlarında Moğolistan'da tahta oturmuş, ancak birkaç ay sonra kardeşi ve veliahdı tarafından zehirlenmişti– başarısız olmasına karşın Elçigidey Yuan hanedanlığı ile son derece dostça ilişkiler içerisinde olmaya devam etti. Aynı sırada kardeşi ve Afganistan'daki temsilcisi Tarmaşirin de Delhi'yi yağmalamış ve Gazne'ye dönmeden evvel eline büyük miktarda yağma edilmiş malı geçirmişti.

21 Cerensodnom ve Taube, 1993, s. 183; Franke, 1962, s. 404, 406.

22 Mesela, Ibn Battuta//Gibb, s. 557–558; Natanzī, 1957, s. 107–108, 110–111; Yazdī, 1972, s. 181–182; Kato, 1991, s. 111–115.

Elçigidey'in yerine kardeşi Döre Temür (idaresi: 1330–1331) geçtiyse de bir süre sonra tahta bir diğer kardeşi Tarmaşirin (idaresi: 1331–1334) oturdu. Kebek gibi o da Mâverâünnehir'de kaldı ve tarım ile ticareti teşvik etti. Ancak Kebek'in aksine dinine bağlı bir Müslüman'dı ve askerlerinin arasında da İslamiyet'i yaymak için (zaten çoğu da Müslüman'dı) canla başla çalışıyor, ihtida etmiş olmasını Mısır'daki Memlûkler ve Delhi Sultanlığı ile diplomatik ve ticarî ilişkilerini kolaylaştırmada kullanıyordu. Tarmaşirin Yuan hanedanlığı ile dostluk çerçevesindeki ilişkileri sürdürüyordu. Bununla birlikte muhtemelen doğudaki komutanlarından çekiniyor, bundan ötürü de idaresi altındaki toprakların doğu kesimini ziyaret etmekten kaçınıyor ve geleneksel toya iştirak etmiyordu. Doğudaki komutanlar tarafından yasaya karşı gelmek olarak görülen bu tutum, İslam ve yerleşimcileri koruyan siyaseti ile ve aynı zamanda talihsiz ailevî konumu ile birleşince vaziyeti hızlı bir şekilde düşüşe geçti. 1334'te Tarmaşirin'in yeğeni olup Döre Temür'ün evladı olan Buzan, sonunda doğudaki komutanların başlattığı isyanın başına geçti ve Tarmaşirin'i tahttan indirdi.[23]

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesiyle hanlık, idare süren hanın kimliğinin bile sisler içerisinde kaldığı bir karmaşa dönemine girdi. Hanların, emirlerle kıyaslandığında daha da kudretsiz bir hâle gelmeleri de bunu doğrulamaktadır.[24] Bu dönem, bir Ögedey darbesi de dâhil, şiddetli taht mücadeleleri ile; farklı dinî aidiyette ve coğrafî konumda bulunan hükümdarlarla; Altın Orda'nın Orta Asya üzerindeki alakasının artışı ile; Çağatay egemenliğinin Horasan'da genişlemesi ile tanımlanmaktadır. Bununla birlikte bu dönemde daha çok Karaunas komutanları ayrıcalık kazanmışlardı ve onlardan birisi en nihayetinde 1347'de hanı tahtından indirecekti.

---

23 *YS*, böl. 31, s. 696–701; Biran, 2002b, s. 742–752.

24 Bu döneme ilişkin klasik bir anlatım için bkz. Barthold, 1956–1962, I, s. 51–54, 134–138. Ayrıca bkz. Manz, 1989, s. 21–57; Liu Yingsheng, 2006, s. 430, 450.

Bazı kaynaklar Buzan'ı han olarak tanırlar, bununla birlikte burada elbette daha başka hak iddiasında bulunan kişiler de vardı (hatta bir Tuluy adayı da dâhil). İktidar bundan sonra Dua'nın oğullarından Ebügen'den torunu Çangşi (idaresi: 1335–1337'nin başları) eline geçti. Hıristiyanlığı kayırmakla birlikte koyu bir Budist olan Çangşi Almalık'a geri döndüyse de tahta çıkışından iki yıldan az bir zaman geçmişken kardeşi Yesün Temür (idaresi: 1337'nin başı–1339 veya 1340) tarafından öldürüldü. Müslüman kaynakları Yesün Temür'ü aklını kaybetmiş, annesinin göğsünü yarmakla meşhur bir kişi olarak tanımlar. Bununla birlikte Turfan kökenli bir Moğolca belge faal bir idare sergilediğini gösterir ve onun adını taşıyan çok sayıda sikke de gerek Almalık'ta ve gerekse de Mâverâünnehir'de hüküm sürdüğüne işaret eder.[25] 1338–1339'da Issık Göl mıntıkasını etkilemiş olan salgın onun egemenliğinin zayıflamasına neden olmuş olsa gerektir ve 1339 yahut 1340'ta ise Ögedey ailesinden Ürük Temür'ün oğlu Ali Sultan tarafından tahttan indirilmiştir. Bununla birlikte koyu bir Müslüman olup Almalık'taki Hıristiyanlara zulmeden[26] bu gaspçı, Çağataylı komutanlar tarafından gayet hızlı bir şekilde tahttan indirildi. Ancak bu kargaşa Altın Orda'yı Orta Asya meselelerine dâhil olmak noktasında cesaretlendirdi ve sadece Özbek'in 1342'deki ölümü büyük bir sefere son verdirebildi.[27] Diğer taraftan görünüşe bakılacak olunursa 1340'ların başlarında Çağatay Hanlığı tahtında aynı zamanlarda iş başında bulunan Dua'nın oğullarından Köncek'in evladı Muhammed Pulad (veya Muhammed b. Pulad) ile Yasavur'un oğlu Halil Sultan da dâhil birkaç Han adayı bulunuyordu. Nitekim nümizmatik deliller Muhammed'in 1345'te Almalık'ta, Halil'in de 1342–1343'te Buhara'da hüküm

25 Aubin, 1976, s. 24; Fedorov, 2001; Fedorov 2002; Cerensodnom ve Taube, 1993, s. 181.

26 Ghaffārī, 1964, s. 198; Rashīd al-Dīn/Boyle, s. 28; *Shajarat al atrāk* varak 114b; Yule, 1967, s. 31–32, 212.

27 Al-Shujā'ī, 1985, II, s. 214, 234.

sürdüklerini göstermektedir. Halil, muhtemelen Yasavur'un oğlu Kazan olarak tanımlanabilir ki pek çok Müslüman kaynağına göre o 1343'te Muhammed'i takiben tahta oturmuştur. Halil ve Kazan'ın her ikisi de Mâverâünnehir'de ikamet ediyorlardı. Bununla birlikte Halil'den sadece İbn Battuta ve menakıbnâmelerde (Bahaeddin Nakşibend'in hocası olabilecek bir derviş olarak) bahsedilmekteyken Kazan Timurlu kaynaklarında fena bir idareci ve kaprisleriyle emirlerini kendisinden soğutan şeytani bir zalim olarak tanımlanır. Bu görüşü dengeleyebileceğimiz hiçbir alternatif delil bulunmamaktadır.[28] Bununla birlikte Kazan zamanında Çağataylılar, İlhanlıların çöküşünden (1335) faydalanarak Horasan'daki egemenliklerini güçlendirdiler. Horasan'daki bu yeni toprakların önemli bir kısmı Karaunas komutanı Kazgan'ın idaresi altına girdi. Ancak Kazgan, 1347'deki ikinci denemesinde Kazan'ı tahttan indirmeyi başardı. Kazgan'ın tahta çıkmasıyla Mâverâünnehir'de gerçek güç hanlıktan emirlere geçti, her ne kadar o ve onun halefleri Çağatay ve Ögedey nesillerinden gelen kukla hanları tahta çıkarsalar da.[29]

Kazgan'ın tahta çıkışı ile eş zamanlı olarak doğudaki Çağatay komutanları da Dua'nın en küçük oğlu Aksu'dan torunu olan Tuğluk Temür'ü (1347–1363) tahta oturttular. Moğolistan'a İslam'ı getirmekle tanınan Tuğluk Temür, 1360 ve 1361'de Mâverâünnehir'i istila etti ve Çağatay Hanlığı'nı yeniden bir bütün hâline getirme girişiminde ölene kadar bu bölgeyi elinde tuttu.[30] Bununla birlikte Kazgan'ın torunu Hüseyin'i yenen Timur'un yükselişi (1370), Mâverâünnehir'deki Türk-Moğol göçerleri ve

28 Paul, 1990, s. 284–291.

29 Kazakhan ile ilgili olarak bakınız, mesela, Aubin, 1976, s. 23 vd.; Natanzī, 1957, s. 113–117; Khvāndmīr/Thackston, c. 3/I, s. 91–93, 380–383.

30 Moğolistan Çağatay neslinin doğu topraklarının adıydı ve şimdiki Kırgızistan, Kazakistan'ın güneyi ve Sincan'ın önemli bir kısmını içine alıyordu. Tuğluk Temür ile ilgili olarak bkz. Dūghlāt/Thackston, I, s. 6–14; Kin Hadong, Amitai-Preiss ve Morgan, 1999'da, s. 299–304.

Moğolistan'daki doğu Çağataylıları şeklindeki Çağatay ulusu içerisindeki ayrımı gerçek bir vaka hâline getirdi. Kökleri en az Kebek'in zamanına kadar uzanan bu siyasî ayrım Orta Asya'nın erken zamanlarını da karakterize etmektedir. Mâverâünnehir'deki komutanlar, Timur zamanı için de geçerli olmak üzere, kukla hanları (daha çok Ögedey neslinden olmak üzere) tayin etmeye devam ettiler. Bununla birlikte doğuda emirler tarafından sürdürülen kısa süreli egemenlik döneminin ardından gerçek güç Moğol hanları tarafından yeniden kazanıldı ki onlar XVII. yüzyılın sonlarına değin hüküm süreceklerdi.[31]

Ekonomi ve Yönetim

Orta Asya'daki Moğol devleti göçer ve yerleşik memleketlere bölünmüşlerdi. Bunlardan göçerler onluk askerî birimler halinde teşkilatlandırılmışlardı ve hanedan üyeleri ile komutanlara tâbi durumdaydılar. Kaydu'nun idaresi altında ordusu ve Çağatay birlikleri arasında kat'i bir ayrım vardı. Çağataylılar aynı zamanda hükümdarın korunması ve hizmetinin görülmesini yerine getiren *keşigi* (koruma) de devam ettiriyorlardı. Hanlar ve hanedandan erkekler de kendi muhafızlarına sahiplerdi ve bu birimler bazı zamanlarda efendilerinin ölümünden sonra da kimliklerini muhafaza ederdi.[32] Daha Kaydu'nun idaresi altındayken Han genellikle Yuan sınırında bulunurken hanedandan erkekler ise diğer cephelerde, bilhassa Mâverâünnehir'de (İlhanlılarla yüzyüze) ve Afganistan'da (Hindistan ve öncü Karaunaslarla ile yüzyüze) bulunurlardı. Bu vazifeleri yerine getirenler genellikle taht için önde gelen adaylar olurdu. Ancak Kebek batıya taşındığında

31 Bu eser içerisinde Manz ve Millward tarafından kaleme alınan bölümlere bakınız.

32 Ibn Battūta/Gibb, s. 557–558; Rashīd al-Dīn/Boyle, s. 148, 155, 257, 313–315; al-Juvainī/Boyle, s. 273; Manz, 1989, s. 34, 83, 164–165; Ando, 1992, s. 89–90; Biran, 1997, s. 81–92.

egemenliğini Yuan cephesinde vurgulamakta sıkıntı çekmişti. Yine Tarmaşirin de doğudaki komutanların sadakatini sağlayamamış ve iktidarını takip eden yıllarda Karaunaslar bir hanedan üyesine değil, bir emire tâbi durumdaydılar. Karaunasların emirinin artan kuvveti, Kazgan'ın 1347'de Mâverâünnehir egemenliğini almasıyla zirveye yükselmişti.

Muhtemelen Kaydu'nun zamanında, ancak kesinlikle Kebek'in zamanında Hanlık gelirleri bir tümenlik ordunun masraflarını karşılayabilecek bir bölgeyi ifade eden *tümen*lere (Moğolca 10.000) bölünmüştü. Tümen kumandanları, bölgelerinin vergilerini toplamakla yükümlülerdi. Ancak eğer vardı ise, yönetim ve askerî tümenler arasındaki ilişkiyi saptayabilmek zordur.[33]

Burada mütalaa ettiğimiz dönem boyunca Moğollar kır hayatı sürerek, avcılık yaparak, akınlara çıkarak –ve vergi toplayarak– göçer vaziyette kaldılar, her ne kadar bunlara ek olarak tarım hayatının varlığı kanıtlanmışsa da. 1320'lerde Mâverâünnehir Moğol emirleri kendi çiftliklerine, bahçelerine ve değirmenlerine sahiplerdi ve genel itibari ile Semireçye'deki boydaşlarından çok, yerleşik alanlara yakın bir vaziyette yaşamayı arzu ediyorlardı.[34]

Orta Asya'nın yerleşim görmüş alanları XIII. yüzyıl boyunca önce kağanlara, sonra da Algu ve Kaydu'ya bağlı olarak Yalavaç ailesinin idaresi altındaydı. Bu idarecilerin altında da pek çok yerel hanedan da güçlerini muhafaza etti (Almalık, Otrar, Talas, Şaş, Hocend, Fergana, Tirmiz ve Hotan'da). Sadrlar (dinî önderler) ise diğer kentlerde (Kaşgar ve Buhara'da) egemen bir konumda bulunuyorlardı.[35]

Kaydu'nun ölümünden sonra Çağataylılar kendi idarî mekanizmalarını kurdular. Bu sistem hanın koruma sınıfına dayanıyordu ve Tarmaşirin'in idaresi altında dört memurdan müteşekkildi.

33 Biran, 1997, s. 99–100; Matsui, 2005, s. 79.

34 Natanzī, 1957, s. 107–108; Qāshānī, s. 208; Chekhovich, 1965, s. 58, 65, 67, 68, 75, 83, 84, 107; Manz, 1983.

35 Biran, 1997, s. 98–99.

Bunlar hanın vekili (bir emir), vezir, mabeynci ve damgacıydı.[36] Kentlere *şıhne*ler yerleştirilmişlerdi ve en azından Turfan'da, vergi toplama memurları ile *yam* noktalarını denetleyen kimseler arasında karmaşık bir ast üst ilişkisi söz konusuydu.[37]

Turfan belgeleri ana bileşeninin *alim birim* –toprak ve ticaret vergilerini de içeren genel bir vergi– ve *kalan*ın (hizmet vergisi) olduğu karmaşık bir vergi sisteminin bulunduğunu göstermektedir. Bunun yanında *kubçur* (kelle vergisi) ve yam sisteminin giderlerini (ki kalan yükümlülüğünün önemli bir kısmı da buna tahsis edilmişti) karşılamak üzere çeşitli talepler de ilave vergilere dâhildi. Çin kâğıt parası Uyguristan'da kullanımda olduğu sırada pek çok iş değiş tokuş üzerinden yapılıyor ve vergiler de aynî olarak ödeniyordu (şarap, deri, pamuk, buğday gibi).[38] Bununla birlikte Çağatay hükmünün geçtiği diğer yerlerde vergilerin çoğu nakit olarak ödeniyordu. Daha 1220'lerde Moğollar Orta Asya'daki para ekonomisini canlandırmanın yollarını aramışlar ve Möngke (1251–1259) zamanında altın, gümüş ve bakır sikke kesme işi geniş ölçekli bir şekilde Almalık'ta kaldığı yerden yeniden başlamıştı. 1271'de Kaydu'nun tahta oturmasıyla aynı zamanda Mesut Bey Orta Asya'da yüksek oranda gümüş içeren sikkelerin kesildiği 1281–1282 bir para dolaşım reformunu uygulamaya sokmuştu. 1281–1282'de Kaydu'nun idaresinin istikrar kazanmasının ardından bu sikkeler Mâverâünnehir ve Fergana'da, ve hatta Almalık ve Kaşgar'da darp edilenlerle daha da çoğaldı. Her ne kadar sikkeler isimsiz ve üzerinde bir şekil bulunmuyorsa da onların benzer ağırlıkları, beyazlıkları ve temel şekilleri kesilmeleri sırasındaki merkezî bir denetime işaret etmektedir.[39] Bir diğer reform Kebek tarafından başlatıldı ki o,

36 Ibn Battūta/Gibb, s. 557–558.

37 Qāshānī, s. 205; Weiers, 1967; Dang, 2004, s. 15–22. Turfan'daki durumun hanlığın diğer bölgeleri için de tipik bir örnek teşkil edip etmediği kesin değildir.

38 Matsui, 2005, s. 72–79; Liu Yingsheng, 1995, s. 209.

39 Davidovich, 1970a, s. 64–65; Biran, 1997, s. 101.

kendi adına sikke bastıran ilk handı. İran'da XIV. yüzyılın hemen başlarındaki Gazan Han'ın reformlarını takiben Kebek, altı küçük gümüş sikkeye (dirhem) eşdeğer, yeni bir ağırlığa sahip gümüş sikke (dinar) bastırdı ve bu, XIV. yüzyılın ortalarında Mâverâünnehir'deki para ekonomisinin gelişmesiyle neticelendi.[40]

Merkezî bir konumda olmasından ötürü Çağatay Hanlığı birleşik imparatorluk dönemi boyunca İpek Yolu ticaretinde en önemli rolü üstleniyordu. *Ortak*ların (Moğol hanedan üyelerinin ticarette işbirliği yaptıkları tüccarlar) çoğu ya Orta Asyalı Müslümanlar ya da Uygurlardı. Elbette onlar kendi memleketleriyle ilişkilerini muhafaza ediyorlardı ve bundan ötürü de imparatorluğun tamamına yayılan bir ticaret ağı yaratılıyordu. Sonrasında, her ne kadar sıklıkla yaşanan savaşlar ve siyasî kargaşalar ticari çıkarlara zararlar verdiyse de ve doğu ile batı arasındaki ticareti deniz yollarına kaydırsa da hanlar ticareti geliştirmek noktasında son derece aktif bir çaba içerisindeydiler. Mesela Kaydu ile Dua, Fergana'nın ticaret merkezi olarak hizmet görmesi için Andican kentini inşa ettiklerinde ticarî çıkarlar onların politik duruşlarını da etkilemişti, bilhassa da Yuan hanedanlığı ile ilişkileri açısından. Yuan hanedanlığı ile uzlaşılıp da Çin'e vergilerin düzenli bir şekilde gönderilmesiyle ticaret bilhassa 1320'lerde ve 1330'larda zirve yaptı ve İpek Yolu Avrupalı ve Müslüman tüccarlara açıldı. Tarmaşirin'in ihtidasını ardından Iraklı, Suriyeli ve Hint tüccarlarının Mâverâünnehir'de aktif olduklarını ve sıklıkla yönlerini Çin veya Altın Orda'ya doğru çevirdiklerini görüyoruz.[41] Orta Asya ihraç ürünleri tarım ürünleri (meyve ve tahıl), hayvan (at, deve, kaplan, leopar), yeşimtaşı, değerli taşlar, tıbbi bitkiler,

40 Davidovich ve Dani, 1998, Asimov ve Bosworth, 1998'de, s. 406–408; al-'Umarī/Lech, s. 47; al-'Umarī/India, s. 48–49; Ibn Battūta//Gibb, s. 542–569.

41 Allsen, 1989. Örnek olması açısından bakınız: [*YS*], böl. 51, s. 3568; 53, s. 3592; 59, s. 3752; 62, s. 3987; 65, s. 4204; 73, s. 4635; Ibn Battūta//Gibb, s. 546–548; al-'Umarī/Lech, s. 41; al-'Umarī/India, s. 48–49; Yule, 1967, s. 31, 147, 212.

pamuklular, şarap ile köleydi. Burada ayrıca ticarî bir borç verme altyapısı, imarethaneler, yolların bakımı, posta istasyonları ile eşyaları yüklemek için hayvan da bulunuyordu.[42]

Hanlar atölyeleri korusalar da ve bölge tekstil, mücevherat ve silah üretimine devam etse de Çağatay neslinin idaresi altındaki sanatkârlık görünüşe göre, bölgenin en iyi sanatkârlarının birleşik imparatorluk döneminde ve sonrasında Moğolistan ve Çin'e gönderilmelerinden ötürü Moğol öncesi dönemdeki seviye ile kıyas edilebilir düzeyde olmadı.

Tarım hayatı, gerek sürekli savaşlardan gerekse göçerlerin çokluğundan ötürü sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Bununla birlikte hanlar tarafından ortaya konan başarılı şenlendirme gayretleri de söz konusuydu. Tarım Mâverâünnehir'de ilk Moğol fethinden sonra yeniden canlandırıldı. Kaydu'nun istikrarı (1280 ve 1290'larda), Kebek ve Tarmaşirin idarelerinden (1320 ve 1330'lar) sonra bu sefer sadece kısmî bir başarı söz konusu oldu. Uygurların tarım hayatı büyük oranda XIV. yüzyılda yeniden ayağa kalktı. Bununla birlikte Semireçye'de çok sayıda tarım arazisi 1250'lerde mera haline gelmiş durumdaydı. XIV. yüzyılın ortalarındaki savaşlar ise bölgenin tarım hayatında ve kent merkezlerinde nihai bir çöküşe neden oldu.[43]

Kültür ve Din

Orta Asya'daki Moğollar mütalaa edilen dönem boyunca göçer bir vaziyette kaldılar. Hareketli saraylar kullandılar ve misafirlerini de altına boğulmuş otağlarında ağırladılar. Kebek, Karşi'de

42 Mesela, al-'Umarī/India, s. 49; al-'Umarī/Lech, s. 47–48; Ibn Battūta//Gibb, s. 542–569; *YS*, böl. 24, s. 550, 551, 555; böl. 27, s. 620, 629; böl. 28, s. 631–632; *Jingshi dadian, zhan chi*, 1960, böl. 19420, s. 2, 14; Liu Yingsheng, 1995, s. 202, 209; Dang, 2004.

43 Barthold, 1956–1962, I, s. 52–53; Biran, 1997, s. 102–103; Chekhovich, 1965, s. 40, 41, 42, 94; Ibn Battūta//Gibb, s. 567, 571–572, 574, 590.

yeni merkezini inşa ettiğinde burası otağlardan oluşan bir kent durumundaydı. Taşınabilir saraylar ise çeşitli kökenlerden gelen ehil kimselerin alışılagelmiş bir Moğol karışımını, hekimler, astronomi bilginleri, âlimler, şairler, tüccarlar ve askerî uzmanları içeriyordu. Avcılık da hanlar için sevilen ve riayet edilen bir faaliyet olmaya devam etti ve kadınlar Çağataylıların siyasetleri ile himaye etme kültüründe merkezi bir rol üstlendiler.[44]

Turfan'daki Çağatay resmî yazışmaları Moğolca yapılıyordu, en azından 1369'a kadar ve Yuan etkisiyle tavsiye edilen 'Phags-Pa mührü burada pek nadiren kullanılmıştır.[45] Bununla birlikte daha Çağatay'ın zamanında sarayı *Ulug Ev* olarak anılıyor, Kebek ve Tarmaşirin Türkçe konuşuyor, Türkçe Çağatay damgalarının üzerinde de kendisini gösteriyordu.[46] Çağatay sikkelerinin çoğu ise Arapça işaretler taşıyor ve abidevî yazıtlar da Arapça ve Farsça olarak yazılıyordu.[47]

Çağatay, Moğol törenleri ve örfî hukuk (*yasak* veya *yasa*) konusunda bir uzmandı. Tören hususundaki, bilhassa da ateş kültü konusundaki bilginliği onu daha sonraki Moğol folklöründe şamanların koruyucusu hâline getirecekti.[48] Moğol kurallarını zorlamadaki harareti (ve bazen Müslüman olanlarla çatışması) Çağatay'a İslam karşıtı bir nam kazandırmıştı. Bununla birlikte Müslümanlar –İslam hukukundan hiç de altta kalmayacak şekilde sihirde ustaydılar– sarayında son derece önemli görevleri ellerinde tutmuşlardı.[49] Bu şöhrete ve Müslüman yahut Budist hırslarına

44 Mesela, Waley, 1931, s. 97, 110, 116, 120; *YS*, böl. 151, s. 3581; Rashīd al-Dīn/Boyle, s. 143, 149–151, 154; al-Juvainī/Boyle, s. 272–276; Khvāndmīr/Thackston, s. 44, 46; Ibn Battūta//Gibb, s. 557–558; Natanzī, 1957, s. 110; Biran, 1997, s. 2, 94, 97; O'Kane, 2004.

45 Ligeti, 1972, s. 208–237; Franke, 1962, s. 407.

46 Al-Juvainī/Boyle, s. 504, 507, 536, 538, 563, 586, 612; Ibn Battūta//Gibb, s. 557; Franke, 1962, s. 407.

47 O'Kane, 2004, s. 277–278; Babajanov, 1999.

48 Birtalan, 2005, s. 308.

49 Khvāndmīr,/Thackston, s. 44, 46; al-Juvainī/Boyle, s. 272–276.

ilişkin birtakım vakalara karşın Kaydu ve Çağatay hanlarının çoğu, egemenlikleri altındaki topraklardaki temel dinlere, İslam'a, Budizm'e ve Hıristiyanlığa karşı son derece hoşgörü içerisinde olmuşlardır. Bazı hanlar (Dua, Elçigidey, Çangşi, Yesün Temür) Budizm'e yakın durmuşlardır ve hatta Tuğluk Temür İslam'a ihtidasından sonra bile söylendiğine göre Tibet'ten bir Budist öğretmen talep etmiştir. Yine çoğu Budist metinler olan Turfan'daki Moğolca belgeler, Budizm'in bu bölgedeki Moğollar arasında rağbet gördüğüne işaret etmektedir. Budist mabetler (Çin'de olduğu gibi) hizmet vergisinden de muaflardı ve bazı zamanlarda buna toprak ve alım-satım vergisi de dâhildi.[50] Çağatay'ın kendisinin vaftiz edildiği söylenmektedir ve sonraki bazı hanlar da (Elçigidey, Çangşi) Hıristiyan misyonerlerine karşı son derece yakın bir tutum sergilemiş, Papa ile diplomatik temaslar içerisine girmişlerdi.[51]

Çağatay neslinin İslamlaşması, batıda başlayıp doğuya doğru yayılan kademeli bir süreçti. Diğer Moğol hanlıklarında olduğu gibi, büyük oranda ordudaki ve yerel halktaki Müslümanlarla bağlantılar ve bunun yanı sıra sufi misyonerlerinin faaliyetleri ihtida etmelerinin en temel güçlendiricileriydi; buna karşın yasaya bağlı Çağataylar arasında İslam'ın kökleşmesinin Batı Asya'daki diğer Moğollar arasındakinden çok daha uzun sürmüştü. Tarmaşirin, Moğol Mâverâünnehiri'ne İslam'ı getirmekle meşhurdur ve onun İslam yanlısı siyaseti hanlığın Müslüman karakterine şüphesiz ki katkıda bulunmuştu. Bununla birlikte çok sayıda emir, hanedandan bazı kimseler ve kısa ömürlü iktidarlara sahip olan hanlar ile sıradan Moğollar onun yükselişinden önce İslam'a geçmişlerdi. Tuğluk Temür ve haleflerinin idaresi altındaki Moğolistan'da sufilerin İslam'ı yerleştirmelerinden evvel birkaç on yıl gerekmişti.[52] Az sayıdaki Çağatay yapısı –Tuğluk Temür'ün

50 Natanzī, 1957, s. 114; Ligeti, 1972, s. 115–183; Matsui, 2005, s. 72, 76; Roerich, 1949–1953, II, s. 504; Jackson, 1992, s. 345.

51 Yule, 1967, s. 31–32, 34–35, 81–88, 213–214; Ryan, 1998, s. 364–368.

52 Biran, 2002b; Kim, 1999; Li Yixin, 1998.

Almalık'taki mozolesi ve Bayan Kuli Han'ın (Kazgan'ın kukla hanı, 1348–1358) Buhara'daki mezar yapısı– Müslüman dönemine tarihlidir ve çok açık şekilde İlhanlı tarzından etkilenilmiştir.[53]

Çağatay egemenliğindeki halkın çoğu Müslüman'dı, ancak burada aynı zamanda hatırı sayılır derece bir Budist ve Hıristiyan topluluğu da vardı. Uyguristan ağırlıklı olarak Budist'ti ve daha küçük Budist topluluklar Hotan, Kaşgar ve Kayalık'ta da bulunuyordu.[54] Her ne kadar Uygurlar Yuan egemenliğindeki Çin'deki Budistlerle yakın ilişkilerini sürdürüyorlarsa da Aleksandr romansının Moğolca versiyonu ve Turfan'da gün yüzüne çıkarılmış Arapça bir kehanet kitabı Batı'nın kültürel tesirinin Çağatay topraklarının doğu kesimlerinin çoğuna bile ulaştığını göstermektedir.[55]

Nesturî topluluğu en başta Semireçye ve Semerkant ile sonrasında Almalık olmak üzere Orta Asya'ya yayılmış durumdaydı. Issık Göl'deki topluluk 1338–1339'da salgın, Ali Sultan'ın katliamları ve aşama aşama gelişen İslamlaşmadan ötürü ortadan kalktı. Bununla birlikte mezar yazıtları Almalık'taki Nesturî varlığının 1360'ların ortalarından sonlarına değin sürdüğüne işaret etmektedir.[56] Yine de Orta Asya'daki Katolik misyonerlik faaliyetleri Tarmaşirin'in ihtidasına karşın 1320 ve 1330'larda iyice gelişti. Bu faaliyet, Çin'deki misyonerliğin bir meyvesi olarak başladı ve Almalık (1320'lerin ortaları) ile Semerkant'ta (1329) piskoposluk kuruldu. Almalık piskoposu ile yoldaşları 1339'da Ali Sultan tarafından katle uğratıldılar ve yeniden ayağa kalkma teşebbüsleri –Nesturîlerde olduğu gibi– hanlığın doğu kesimlerindeki İslamlaşmanın ardından buharlaşıp gitti.[57]

Çağataylıların Müslüman tâbileri hakkındaki bilgilerimiz daha fazladır. Her ne kadar Çağataylı döneminin temel özelliği

53 O'Kane, 2004, s. 277–288; Babajanov, 1999, s. 197–207.
54 Liu Yingsheng, 2006, s. 555–564.
55 Ligeti, 1972, s. 184–207.
56 Niu Ruji, 2007; Liu Yingsheng, 2006, s. 543–554.
57 Ryan, 1998, s. 371–373.

âlimlerin dışarıya göçü olsa da, şüphesiz ki ilim faaliyetleri hanlık içerisinde devam etmişti. Çağataylıların İslamlaşmasından önce Almalık, Hocend ve Tirmiz'deki yerel Müslüman hanedanlar Müslüman âlimler istihdam ediyorlardı. Seyhun bölgesi, merkezi Sığnak ile son derece ehemmiyetli bir mevkide bulunuyordu ve Buhara, Moğol öncesindeki prestijini Şemsü'l-eimme Kerderî (ö. 1246) Hafızeddin el-Kebir (ö. 1296) ve Mahbubî sadrları (1346'ya kadar kanıtlanmış) yoluyla koruyorlardı.[58] Buhara'daki medreselerden birisi Möngke'nin karısı tarafından, diğeri ise Mesut Bey tarafından inşa edilmişti ve Tarmaşirin'in ihtidasının ardından onun emiri Gazne'de bunlardan pek çoğunu inşa etti. Hukuk ve aynı zamanda hadis, Kur'an, Arapça gramer ve edebiyat bu medreselerde okutuluyordu ve astronomi, matematik, tıp, şiir ve felsefe dallarındaki bilimsel faaliyetler de aynı zamanda devam ediyordu.[59] Mâverâünnehir akademik prestiji bir ölçüde yeniden elde etmişti. En azından Hindistan ile kıyaslandığında. Nitekim 1330'lar civarında Delhi Sultanı Muhammed b. Tuğluk Mâverâünnehirli âlimleri egemenliğindeki topraklara çekmeye teşebbüs etmişti ve bu işi sonuca bağlamak için büyük paralar yatırmaya da hazırdı.[60]

Çağataylar arasında bağımsız sufiler de etkindiler ve Tuğluk Temür'ün ihtidasında övgüye mazhar olmuşlardı. Çağatay Buharası sufi faaliyetlerinin, bilhassa da Kübrevî tarikatının yükselen bir merkeziydi. Necmeddin-i Kübra'nın (ö. 1220) talebeleri arasında Seyfeddin Baharzî ve Baba Kemal Cendî kolu özellikle faaldi. Altın Orda Hanı Berke'nin (1257–1267) ihtidasıyla nam

58 Mesela, Qarshī, s. 140–143; Sakhāwī, 1966, II, s. 194–195; al-Dhahabī, 1982–1996, LVII, s. 138–139, 266; LVIII, s. 97; LX, s. 178–179.

59 Mesela, al-Juvainī/Boyle, s. 84–85; Sakhāwī, 1966, s. 194–195; Mu'īn al-Fuqarā, 1960, s. 21, 31, 33, 36–37, 40, 53–54, 55, 56, 64, 71, 75; al-Dhahabī, 1982–1996, LVII, s. 266; LVIII, s. 116, 122; LIX, s. 57; LX, s. 178–179; Brockelman, 1938, s. 257, 297.

60 Al-'Umarī,/India, s. 48–49.

kazanmış olan Baharzî (ö. 1261) Buhara'da Möngke'nin karısının bağışlamasıyla kurulan önemli bir vakfı elinde bulunduruyordu. Burası, XIV. yüzyılın ortalarına değin ailesinin idaresi altında kaldı ki buradan hatırı sayılır bir ekonomik güç elde ettiler ve bölgenin zenginliklerinin bir kısmı kölelerin satın alınmasında, onların ihtida etmelerinde ve azat işlerinde kullanıldı. Öğrencilerinden birisi Mesut Bey'in şeyhlerinden olan Baba Kemal Cendî (ö. 1273) Seyhun bölgesi ile ötesinde göçerler ve yerleşikler arasında son derece etkindi. Buharalı Kübrevî sufileri Hindistan'a, Keşmir'e, Çin'e ve hatta Volga boylarına kadar ulaşmışlardı ve Hanlık içerisindeki kültürler arasındaki bağlantılarda en önemli unsur hâline gelmişlerdi.[61]

Hanlığın doğu ve batısındaki farklı ekonomik ve kültürel yönelimler 1347'deki çözülüşüne katkı sağladı. Daha güçlü ve daha zengin Moğol Hanlıkları arasında sıkışmış, iç çekişmeler ile siyasî istikrarsızlıktan ötürü canından bezmiş, boy ölçüşen iki ulusa doğru genişlemişti ve Çağatay Hanlığı'nın sicili komşularından daha az gösterişliydi. Buna karşın, Mâverâünnehir'deki Türk-Moğol göçerlerinin kendilerini Orta Asya'nın doruk noktalarından birisi olan Timur ile halefleri zamanında bile Çağatay ulusu şeklinde anmaya devam etmeleriyle kanıtlandığı üzere Çağatay'ın adı bir ölçüde prestijini muhafaza ediyordu. Bu itibarla, Çağatay adının aynı zamanda XV. yüzyıl ve ilerleyen dönemde bu bölgede serpilecek olan Doğu Türk edebiyatı lehçesine verilen ad olması kesinlikle bir rastlantı değildi.

61 Kim, 1996; DeWeese, 1988; DeWeese, 1994b.

4

Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa

ISTVÁN VÁSÁRY

Cengiz Han'ın emirlerine dayanan bir Moğol kanunnamesi olan yasanın tüzüğüne göre imparatorluğun tamamı hanın ailesinin mülküydü ve ailenin her bir ferdi de bu mülkü, ortaya konmuş ilkelere uygun olarak bölüşmüştü. Her bir yeni fetih ise eklenen ganimetin bölüşülmesi gerekliliğini ortaya çıkarıyordu. Cengiz'in ilk eşi Börte de dört erkek evlat dünyaya getirmişti ve Cengiz, daha hayattayken imparatorluğu "her birisini hükümdar olarak düşünüp dört *külüg* (sütun) olarak andığı"[1] oğulları arasında bölüştürmüştü. En küçük evladı Tuluy "ocağın koruyucusu"ydu (Moğolca *otçigin*) ve bundan ötürü de Tola, Onon ve Kerulen ırmakları boylarındaki kadim merkezî Moğol topraklarını miras olarak elde etti. Üçüncü oğlu Ögedey ise Balkaş gölünden batıya doğru İmil ve İrtiş ırmaklarına kadar uzanan toprakları aldı. İsmi daha iyi bir şekilde Türkçe şekliyle Çağatay olarak bilinen ikinci oğlu Çaghadai (daha sonra Ça'adai) yasanın resmi muhafızı oldu ve İli, Çu ve Talas ırmakları (bugün Semireçye) boylarınca uzanan eski Karahıtay merkezini elde etmiş, sonrasında Mâverâünnehir ve Kaşgar bölgesi de onun egemenliği altına girmişti. Nihayetinde Cengiz, İrtiş Irmağı çevresindeki topraklar ile Altay Dağlarının yer aldığı bölgeyi batı bozkırlarını

1 Rashīd al-Dīn/Thackston, I, s. 147 = Rashīd al-Din/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 301.

ve aynı zamanda Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmesi emri ile ilk evladı Cuçi'ye vermişti.[2]

Cuçi, beklenmedik bir şekilde babasından altı ay önce 1227'de hayatını kaybetti. Reşîdüddin'e göre Cuçi, neredeyse kırk erkek evlada sahipti ki, yazar bunlardan on dördünün adını zikreder.[3] Bunlardan dördü, sonraki yıllarda kendi hanedanlarını kuracaklardı: Orda, Batu (Cuçi'nin varisi konumu bizzat Cengiz tarafından onaylanmıştır), Şiban (veya Şeyban) ve Toka Timur.[4] Orda, küçük kardeşi olan ikinci evlat Batu'nun tarafını tutarak babasının makamına yerleşmeyi reddetti. Bununla birlikte Batu sağ kanadı idare ederken Orda da sol kanadın efendisi sıfatıyla son derece ehemmiyetli bir rol üstlendi. Orda'nın egemenliği, aynı zamanda, Büyük Han Möngke tarafından da tanınıyordu ki fermanlarında Orda'nın adına her zaman öncelik veriyordu.[5]

Cengiz'in oğullarının toprakları olarak belirlediği Ülüş İmparatorlukları Moğolcada *Ulus* adıyla anılıyordu. Doğu Avrupa ile Avrasya bozkırlarının batı kesimlerinde Batu'nun iktidarı sırasında kurulmuş olan imparatorluk hem Rus hem de Müslüman kaynaklarında pek çok defa *Cuçi Ulus* adıyla zikredilmiş olmasına karşın Rusçada XVI. yüzyılı takip eden yıllarda ve şimdi de modern tarihçilikte Altın Orda olarak anılmıştır.[6] Peki bu isim nereden gelmişti?

---

2 Rashīd al-Dīn/Thackston, II, s. 359 = Rashīd al-Din/Rawshan ve Mūsavī, II, s. 731.

3 Rashīd al-Dīn/Thackston, II, s. 348 = Rashīd al-Din/Rawshan ve Mūsavī, II, s. 709–710.

4 Cengiz hanedanının nesli için en iyi kaynak Reşîdüddin'in eseri ile şimdiye değin yayımlanmamış iki kaynaktır: Reşîdüddin'in Şu'ab-i pençgâne adlı eseri ile bunun Timurlu dönemi zeyli olan Mu'izzü'l-ensâb'dır. Bilimsel literatürde, ilk kaynak eserin İstanbul'daki yazması ile ikinci kaynağın Paris'teki yazmasına sıklıkla yapılan atıflar her iki kaynağın güvenilir edisyonlarına yapılan atıfların yerini tutmaz. Şiban'ın soyu için bakınız: Sultanov, 2002.

5 3. dipnota bakınız.

6 Rusça tabir *Zolotaya Orda* için bakınız: Mitroshkina, 1968; Bogatova, 1970.

Ordu kelimesi (yahut *orda*) Türk ve Moğol dünyasında eski ve umumî bir kelimeydi ve aslen "hükümdara ait karargâh, hükümdar otağının kurulmuş olduğu yer" manasında geliyordu.[7] Büyük Han'ın ikamet ettiği bu yer çoğunlukla Reşîdüddin ve Plano Carpinili Johannes'in çalışmalarında açık bir şekilde beyan edildiği üzere "altın" özelliği ile bahse konu oluyordu.[8] Öyle görünüyor ki, ilerleyen yıllardaki Ulus Hanları, Büyük Han'ın merkezi otoritesinin zayıflamasının bir neticesi olarak gittikçe Büyük Han'ın özelliklerini devraldı ve böylelikle de Batu'nun ve onun neslinin ikametgâhı da Altın Orda halini aldı. Ruslar Ülüş İmparatorluğu'nun tamamını ifade etmek üzere bu ismi ödünç almış olabilirler.

Batı Seferi 1236–1241

1235'te toplanan kurultayda bir sonraki sene büyük bir batı seferinin düzenlenmesi kararı alındı. Böylelikle 1236'da Altın Orda mecazi olarak "doğuyordu". Deşt-i Kıpçak'ın ve Doğu Avrupa'nın fethi, imparatorluğun askerî gücünün tamamını hareketliliğe sevk edecek kadar büyük bir girişimdi. Batu başkomutandı, ancak Cengiz'in ailesinin her bir kolunun temsilcileri de sefere kendi tarafıyla dâhil oluyordu. Daha 1221'den 1223'e kadar Doğu Avrupa'yı yağmalamış olan şanlı şöhretli komutan Sübötei (Sübe'etei) de bu seferde yer alıyordu.[9]

Avrupa'da Moğolların büyük Avrupa seferi planlarını duyan ilk kişi Macar Dominiken rahip Julian'dı. Dominikenler, Macaristan topraklarında 1221'de belirmişlerdi ve öncelikli görevleri

7 Clauson, 1972, s. 203; Doerfer, 1963–1975, II, s. 452.

8 *Ordu-yı büzürg-i zerrin*, "büyük altın çadır": Rashīd al-Din/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 536 (biraz yanlış yorumlama ile: Rashīd al-Dīn/Thackston, II, s. 260. *Orda aurea*: Plano Carpini (*Ystoria Mongalorum*, IX.32): Wyngaert, 1929, I, s. 118.

9 Rashīd al-Dīn/Thackston, II, s. 325 = Rashīd al-Din/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 665–666.

de Kumanların Hıristiyanlığa geçişini sağlamaktı.[10] Baybars (Macar kaynaklarında Barts) önderliğindeki ehemmiyetli bir Kuman grubu vaftiz edildi ve 1227'de Macar Krallığı'nın egemenliğini tanıdı. Bu başarının bir neticesi olarak Estergon Başpiskoposu Robert, Kumanlara yönelik misyonerlik faaliyetleri için, merkezi Moldavya'daki Milkó (Milcov) kentinde yer alan bir piskoposluk kurdu.[11] Macar kilise politikasının bir diğer hedefi ise Volga bölgesindeki pagan Doğu Macarlarının Hıristiyanlığa geçişlerini sağlamaktı. Bundan ötürü de Dominiken tarikatından dört din adamı –bunlardan birisi de Kardeş Julian'dı– 1235 baharında Latin kaynaklarında *Magna Hungaria* şeklinde anılan topraklardaki Doğu Macarlarını bulmak ve onları Hıristiyanlığa döndürmek için seyahate giriştiler. Julian 1236'da, Volga Bulgaristanı'ndan çok da uzakta olmayan bir yerde Doğu Macarlarından bazılarını buldu. Onların arasında bulunduğu sırada Tatar ordusunun beş gün uzaklıkta (muhtemelen Ural Irmağı taraflarında) karargâh kurmuş olduklarını ve Almanlara karşı harekete geçmeye hazırlandıklarını öğrendi. 1237'deki ikinci Dominiken misyonu ise Suzdal Knezliği sınırlarında rahiplerin durdurulmaları üzerine Macarlara ulaşamadı. Burada bulundukları sırada Tatarların 1236 sonlarında Volga Bulgar topraklarını yakıp yıktıklarını ve Rus knezliklerine karşı da sefere niyetlendiklerini öğrendi.[12]

Moğol ordusunun ilk durak yeri Ryazan'dı. Eski Rus kenti 1237 Aralık ayında ele geçirildi ve bunu, Kolomna ve Moskova'nın düşüşü izledi. Bir sonraki kurban, bu dönem Rusyası'nın Büyük Knezlik merkezi olan Vladimir'di. Yuri Vsevolodoviç kentten kaçtıysa da Tatarlar kenti 1237 Şubatı'nda zapt ettiler.

10 Dominikenlerin misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak bakınız: Altaner, 1924. XIII. yüzyılda Macaristan'daki Dominikenlerle ilgili olarak bakınız: Pfeiffer, 1913.

11 Bu hadise ile ilgili olarak bakınız: Makkai, 1936; Pashuto, 1966.

12 "Riccardus Raporu" ve "Julianus Mektubu" olarak anılan metnin pek çok edisyonu arasında özellikle bakınız: Dörrie, 1956.

Bu arada Vladimir Knezliği'nin ikinci idare merkezi olan Suzdal da bir diğer Tatar ordusunun avı olmuştu. Bu hadiselerin ardından Kuzey Rus şehirleri birbiri peşine boyun eğdiler: Büyük Rostov, Yaroslavl', Pereyeslavl' Zalesskiy ve Tver bunlar arasında en önemlileriydi. Bahar taşkınları ve sağanak yağışları, takip edebilecek Tatar akınlarına bir süreliğine ara verdirdi ve böylelikle de Novgorod ile Rusya'nın daha kuzeydeki sahaları Tatar kuşatması ve zaptından kendilerini kurtarabildiler. Batu ve ordusu bundan sonra güneye yöneldi ve Kozelsk ile Kaluga'yı ele geçirdiler. Moğol ordularının bir kısmı Mordvin topraklarını ve hatta Klyazma, Murom ve Gorohovets kentlerinin yakınlarına kadar olan sahayı yakıp yıkarken, diğer bir kısım ise güneye doğru ilerleyerek Pereyeslavl' ve Çernigov'u ele geçirdi. Aralığın sonlarına gelindiğinde Kırım'daki bir liman kenti olan Sudak (Soldaia) kentini bir kere daha yakıp yıkarlarken 1238'de Tatarlar artık Dnyeper'in doğusundaki Kumanya'yı fethetmiş bulunuyorlardı. 1240 yılının aralık ayında Rusya'nın eski merkezi Kiev de ellerine geçti. Büyük Knezlik merkezi her ne kadar kuzeye doğru Vladimir ve Suzdal'a doğru kuzeye kaymışsa da takip eden yüzyıllar boyunca Kiev Rus kilisesinin merkezi ve Rus devletinin bir sembolü olarak kalmıştı. Kiev'in zaptının ardından en batıdaki Rus Knezlikleri Galiçya (Galiç/Halyç) ve Lodomeria (Vladimir) da birbiri peşine düştü.[13]

Merkezî ve Batı Avrupa yolu artık açık vaziyete gelmişti. Batu, Tatarların egemenlik iddiasını Dnyeper'e kadar uzanan sahadaki Kumanlar üzerine yaymış olan ve kaçak Kumanları memleketine kabul etmiş olan Kral IV. Béla'ya karşı duydukları müthiş öfkeden ötürü çok uzun zamandır Macaristan'a saldırmayı planlıyordu. Batu kararını verdi ve Tatar kuvvetleri hızla Polonya, Moravya ve Macaristan'a üç koldan daldılar.

13 Rusya seferinin en ehemmiyetli kaynakları PSRL serisi içerisinde hazırlanmış Rus kaynaklarıdır. Bu hadiselerin bir anlatısı için bakınız: Spuler, 1965, s. 16–20; Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 207–217.

Polonya ve Macaristan Seferleri, 1241

Kaydu ve Baydar'ın komutası altındaki bir Tatar gücü Krakow'a doğru ilerledi ve Leh kuvvetlerini Chmielnik'te kat'i bir yenilgiye uğrattı. Bunun ardından Oder boyunca ilerledi ve Yukarı Silesia'yı geçmek suretiyle, önemli bir kent olan Breslau'yu (şimdiki Wroclaw kenti, Polonya'da) yakıp yıktı ve yok etti. Kuzey yönünde yollarını takiple fatihler, Liegnitz'de (şimdiki Legnica kenti, Polonya'da) Silezya Dükü II. Henry idaresindeki bir orduyla karşılaştılar ve Alman ve Polonya süvarilerinin en iyi birimleri, Macar Kralı IV. Béla'nın ordusunun Muhi Ovası'nda kat'i bir yenilgi almasından sadece iki gün önce, 9 Nisan 1241'de bu meydanda gerçekleşen muharebede yenilgiye uğradılar.[14] Artık Alman topraklarının kalbine uzanan yol Tatarların önüne açılmıştı. Bununla birlikte Almanya, Kaydu ve Baydar'ın Moravya'ya koşuşturmaları ve Macaristan'daki kardeşleriyle birleşmek için acele etmelerinden ötürü büyük bir felaketten kurtuldu.

Polonya ve Moravya seferleri ile eş zamanlı olarak Batu'nun idaresindeki bir diğer Tatar gücü ise Karpatları aşmış, Kadaan komutasındaki üçüncü bir kısım ise Transilvanya'ya girmişti. Bu Tatar hücumu ile ilgili en güvenilir çağdaş anlatılar İtalyan kökenli bir din adamı olup Nagyvarad'da ikamet eden Rogerius (ö. 1266) ile Spalato Başdiyakozu Thomas (ö. 1268) adları ile ilişkilidir. Kaleme aldıkları *Carmen Miserabile* ve *Historia Salonitanorum Ponticifum* kitaplarında Macaristan'ın Tatarlar tarafından ele geçirilmesini, güvenilir ve şaibeden uzak şahsi gözlemlerine dayanan anlatıları ile sunarlar.[15] Macarlar, Tatarlara karşı çok kötü savunma tedbirleri almışlardı. Dahası kral ile asiller arasındaki derin karşıtlık hali, yapılması gereken ilk faaliyetleri dahi felce uğratıyordu. İç çekişmelerin en açık nedeni Kumanların ülkeye davet edilmiş

14 Polonya seferi için bakınız: Spuler, 1965, s. 22–23.

15 Szentpétery, 1937–1938, II, s. 543–588, ve Gambos, 1937–1943, III, s. 2232–2244.

olmalarıydı. Kumanlar, başlarında beyleri Köten ile 1239'da Macaristan'a sığınmak için ricacı olmuşlar ve Kral IV. Béla da kendisini teşvik eden gerek dini ve gerekse askerî düşünceler içerisinde Kumanları memnuniyetle ülkesine kabul etmişti. Kuman kalabalığının topraklarında belirmesi Macar toplumu içerisinde büyük bir gerginlik yarattı. Zira Kumanlar çoğunlukla hayvancılıkla meşgul konargöçer kimselerdi ve kendilerini tarımla uğraşan köylü temelli bir feodal topluma adapte edebilmeleri mümkün değildi.

Tatarların Rus topraklarını yakıp yıktıkları ve ardından da Karpat Dağlarını geçtikleri haberini alması üzerine Kral IV. Béla, Palatin unvanlı komutanı Dénes'i Rusya Kapısı olarak anılan Verecke Geçidi'ni müdafaa etmesi için gönderdi. 896'da Macar halkının bir kısmının dağların üzerinden geçtiği yer de, Moğol istilasının şimdi tehdit ettiği yer de tam olarak işte burasıydı. 1241 yılının mart ayının başında Tatarlar Verecke Geçidi'ndeki Macar savunmasını söküp attılar. Kral bu sırada Tuna'nın sol kıyısında, Pest'te, asillerinin ordusu ile din adamlarını ve aynı zamanda savaşa çağırdığı Kumanları bekliyordu. Bu sırada ana Tatar gücünün başındaki Batu Verecke Geçidi üzerinden ülkeye girmişken güneydeki güç de şimdi Moldavya ve Valaçya'da bulunan Kuman topraklarına uzanmıştı. Bu gücün, Büyük Han Ögedey'in oğlu Kadaan'ın idaresindeki kuzey kanadı Karpatları aşmış ve biraz sonra da Transilvanya'daki bir Sakson kenti olan Radna'yı ele geçirmişti. Bu arada mart ayının sonlarında büyük komutan Sübötei, Tatar ordusunun güney kısmının ana grubunu Oituz Geçidi içinden Transilvanya'ya geçirdi. Son olarak Tuluy'un oğlu Böçek ve askerleri Valaçya'yı ve istedikleri zaman Macaristan'a güneyden sokulabilecekleri Szörény (Severin) Banat'ı yağmaladılar. Macar Kralı'nın durumu, yaklaşan Tatar komutanlarının kıskacından kurtulmasını sağlayabilecek daha büyük ve daha disiplinli bir orduya sahip olmamasından ötürü ümitsiz bir vaziyetteydi.

Tatar tehdidinin büyümesi gölgesi altında asiller ve halk aynı şekilde bir abalı arayışına giriştiler ve bunu da Kumanlar arasında buldular. Neticede, Alman ve Macarlardan müteşekkil Buda ahalisi Köten ve maiyetindekileri katlettiler. Kuman ordusu efendilerinin katledildiğini öğrendiklerinde yönlerini Bulgaristan'a çevirdiler ve kasabaları yakıp yıkarak ilerlediler. Bu sırada sonucu belirleyecek muharebe de yaklaşıyordu. Bu mücadele, 11 Nisan 1241'de Sajó ve Hernád ırmaklarının birbirine karıştığı Muhi Ovası'nda meydana geldi. Macarların üst düzey dini heyeti ile asiller sınıfı bu muharebe meydanında yitip gitti. Roger ve Splitli Thomas'ın her ikisi de yıkımın sarsıcı resmini çizerler.[16] Neyse ki kral kaçmaya fırsat buldu ve eşiyle birlikte Avusturya sınırında buluşmak niyetiyle sıvıştı. Sonrasında IV Béla Zagrep'e kaçtı ve bunu Dalmaçya'daki Spalato'ya (Split) yönelmesi takip etti.

Bu arada, Kadaan da Transilvanya'yı kırıp geçirmekle meşguldü. Tatarlar Orta Çağ Macaristanı'nın en önemli kentlerinden birisi olan Nagyvárad'ı yakıp yıktılar. Muhi'deki zaferlerinin ardından Batu'nun idaresindeki ordu da Pest'e doğru harekete geçmiş ve kent ahalisini biçmişti. Nisan ayının sonlarında Tatar ordusu kuzeyden gelip Polonya, Moravya ve Macaristan'ın üst kısımlarını da viraneye çevirdi. 1241/1242 kışı o kadar sertti ki Tuna Irmağı tamamıyla dondu ve Tatarlar buzun üzerinden geçmeyi başardılar. Tuna'nın öte yakasının kaderi mühürlenmişti. Batu'nun idaresindeki ordu hiç vakit kaybetmeden Macaristan'ın en müreffeh kenti olup kraliyet sarayının merkezi olan Esztergom'u kuşatmayla ele geçirdi ve ardından da Pannonya tepelerine doğru akarak yolları üzerindeki her şeyi yakıp yıktı.

Batu'nun ordusu Tuna'nın öte yakasında kalırken Kadaan'ın ordusu ise 1241 Mart ayında Spalato'dan ayrılarak Trau'ya (Trogir) yönelmiş IV. Béla'nın peşine düştü. Tatarlar Trau müdafilerini teslim olmaya ikna edemeyince tüm kudurmuşluklarıyla

16 Szentpétery, 1937–1938, s. 569–571; Gambos, 1937–1943, III, s. 2235–2238.

Cattoro'ya (Kotor) yöneldiler ve burayı temeline varıncaya kadar yakıp yıktılar. Bunun ardından Sırp toprakları üzerinden Macaristan'dan ayrılan Tatar ordusuyla Kanaan'ın kuvvetlerinin bir araya gelecek oldukları Bulgaristan'a yöneldiler. Kral Béla ancak ve ancak Tatarların, yıkılmış memleketlerinden kesin olarak ayrılmalarından sonra Macaristan'a dönebildi.

Kadaan'ın ordusunun Dalmaçya'dan bu kadar çabuk bir şekilde ayrılmasının iki nedeni vardır. Bunlardan ilki ana hedefi olan Kral Béla'nın yakalanmasının başarılamamasıydı. İkincisi ise Batu'nun Büyük Han Ögedey'in 1241'in son günlerinde hayatını kaybetmesi haberinin kendisine ulaşmasından ötürü geri çekilme emri yayınlamasıydı. Ölümcül kasırga artık dinmişti. Bir buçuk yıl boyunca devam eden yıkım döneminin ardından Macaristan Tatar işgali tehlikesini artık üzerinden atmış bulunuyordu.

Hükümdar Tayin Edici ve İmparatorluk Mimarı Batu

Batu ve ordusu yeni Büyük Han'ın seçimine katılmak üzere doğuya doğru yol almaya başlamışlardı. 1242'de Cengiz'in hayatta kalan son oğlu Çağatay'ın da ölümüyle hiçbir torun Batu kadar güçlü değildi. Batu, Büyük Hanlık seçimi ile imparatorluğun siyasetinde perde arkasında en etkili kimse haline gelmişti. Her ne kadar Batu Ögedey kolunun tamamının düşmanı olsa da ve onların egemenliklerine karşı böbürlense de, bu sırada Ögedey koluna karşı açık bir şekilde karşıtlık gösteremezdi. Bunun bir neticesi olarak Ögedey'in dul eşi, naibe Töregene zafer kazandı ve oğlu Güyük 1246'da Büyük Han seçildi. Bu önemli hadisenin tanığı olan Plano Carpinili Johannes Orhon Irmağı'nın kaynağı yakınlarında toplanan kurultayı detaylarıyla anlatmıştır.[17] Bununla birlikte Güyük kısa süre sonra öldü ve Batu'nun tercihi 1250'de Büyük Han olarak seçilecek olan Tuluy'un oğlu Möngke

17 Carpini, *Ystoria Mongalorum*, IX.28–45; Wyngaert, 1929, I, s. 116–26.

oldu. Böylelikle Ögedey ve Çağatay kolları güçlerini kaybettiler ve müthiş bir baskı altına alındılar. Ögedey neslinden gelenler bir daha eski konumlarını elde edemezlerken Çağatay nesli ancak sonraki yıllarda Orta Asya'da yeniden güç kazanabildi.

Altın Orda toprakları neredeydi? Altın Orda'nın merkezî bölgesi bir zamanlar Kuman konfederasyonun ülkesi olan Deşt-i Kıpçak adıyla anılan büyük bozkırdı. Bu bölgenin sınırları Sibirya'nın doğusundaki İrtiş Irmağı'ndan Sibirya'nın güney batısı boyunca, Kazak bozkırı ve güney Rus ovalarından Dnyester Irmağı'na kadar yayılıyordu. Diğer taraftan fatihler buranın batısındaki bölgeyi de göçerleştirmişlerdi. Altın Orda Hanlığı'nın güneyindeki mülk Kırım yarımadasını, Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarındaki kadim tarım ve kentli toplulukları ve hatta Aral Denizi'nden batıya doğru uzanan Harezm'in kuzey kısmını da içeriyordu. Kuzey hudutları Rus knezliklerine kadar yayılmışken kuzey batısında eski Volga Bulgar Devleti Altın Orda'nın bir parçası haline gelmişti. Eğer bu toprakların etnik kompozisyonuna bakacak olursak, başından itibaren Moğolların farklı Türk unsurlarına göre azınlıkta kaldığı hemen fark edilir. XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Türk halkları içerisinde tamamıyla çözülmüş bir vaziyete geldiler. Demografik olarak hâkim durumdaki Türk unsurunun haricinde Kuzey Kafkasya'da İranlılar ve Harezmliler yaşıyorlarken küçük bir oranda Yunanlar, Ermeniler, Yahudiler ve İtalyan toplulukları da Kırım'da ikamet ediyorlardı. Altın Orda'nın sınırları, bilhassa da doğu ve batıdaki hudutları istikrarsızdı ve sonraki dönemlerde de değişkenlik arz edecekti. Böylelikle Altın Orda Tatar devleti Moğollar tarafından organize edilmiş Deşt-i Kıpçak göçerlerinin halefleri olan Türklerin çoğunlukta bulunduğu bir imparatorluktu.

Büyük bir dünya imparatorluğu olan Moğol devleti 1260'larda, büyük oranda fetih öncesindeki siyasî ve kültürel yapılar modelinde parçalara ayrıldı. Moğol hanedanlıkları tarafından idare

edilen Çin ve İran bağımsız hale geldiler. Bu kadim medeniyetlerin topraklarına yerleşen göçer Moğollar ve onların soyundan gelenler devlet yönetme sanatı konusunda çok şeyler öğrendiler. Fethedilmiş halklar ve kültürler yüz yıllık süre içerisinde fatihleri ve kültürlerini eritmeyi başardı. Bununla birlikte bu durum Altın Orda için geçerli değildi. Her ne kadar buradaki Tatarlar kendi etnik kimliklerini gayet hızlı bir şekilde yitirmişlerse de içinde eridikleri Türk halkı da onlar gibi göçer gelenek ve kültürü takip ediyordu. Bundan ötürü de Çin ve İran'ın aksine buradaki Moğol fatihleri yerleşik idare geleneklerine ve kültürlerine daha az bel bağlıyordu. Şu son derece manalıdır ki Altın Orda çok daha uzun yıllar boyunca bir Tatar devleti olarak kalmıştır ve Ruslar da Çin ve İran'dan çok daha uzun süre Tatar yönetimi altında cefa çekmiştir. Aynı zamanda Tatarların Rus knezliklerine yakın bölgelere yerleşmeyip merkezlerini daha güneydeki bozkır bölgesine yerleştirmelerinin Rusların bir tarihî talihsizlikleri olduğunu ifade edebiliriz. Göçer Tatar vergileri topladıktan sonra ve bir köyü yağmalayıp ateşe verdikten sonra göçer dünyasına gerisingeri dönüyordu. Rusların medenî etkisi bundan ötürü de Altın Orda Tatarlarına ancak sınırlı bir oranda ulaşıyordu, diğer taraftan da Ruslar Tatarların nüfuzu altında ağır bir ızdırap çekiyorlardı.[18]

Batu Han, Volga Irmağı'nın aşağı kesimlerini ulusunun merkezi olarak seçti ve ırmağın sol kıyısı üzerinde göçer tarzında ordusu ve sürüleriyle birlikte karargah kurdu. Ocak ayından ağustos ayına değin çobanlar ırmağın yukarılarına doğru, hemen hemen şimdiki Saratov'un bulunduğu yere kadar giderler, ağustos ayından aralık ayına kadar da ırmağın aşağısında şimdiki Astarhan bölgesindeki geniş delta araziye doğru gelirlerdi. Yaylakları epeyce kuzey bölgelere kadar varırken kışlakları Hazar Denizi kıyılarına kadar

18 Tatar-Rus ilişkileri ve Rus tarihi üzerindeki Tatar etkisi ile ilgili en önemli incelemeler şunlardır: Vernadsky, 1953; Halperin, 1985; Halperin, 1986; Ostrowski, 1998.

uzanırdı.[19] 1250'lerin başlarında Batu, Volga deltası üzerinde Altın Orda Hanlığı'nın merkezi olacak olan Saray adlı bir kent kurdu. Bilimsel literatürde bu kent bazen, kaynaklarda Yeni Saray (Saray el-Cedid) olarak anılan diğer bir kentten farklı olduğunu vurgulamak için Eski Saray adıyla ifade edilmiştir. Genel kanıya göre, bunlardan ilki şimdiki Astarhan bölgesindeki Selitrennoe gorodişçe'ye konumlandırılırken Yeni Saray ise Volgograd bölgesindeki Tsarevskoe gorodişçe'ye yerleştirilir.[20]

Volga'nın aşağı mecraları uluslararası ticaret yolları ile su yollarının kavuşma noktası olmasından ötürü ehemmiyetli bir konuma sahipti. Gerek Batu gerekse halefleri her türlü imtiyazı tanımakla bölgedeki Müslüman tüccarlarını cesaretlendiriyorlardı. Bunun bir neticesi olarak ticarete bağlı olan kent hayatı da Batu'nun idaresi döneminde büyük bir refaha kavuştu.[21] Böylelikle Müslüman doğu, Tatar fatihlerinin yarattığı yıkımdan yavaş yavaş doğrulmaya başladı ve Moğollara karşı hiçbir sempati beslemeyen Cüzcanî gibi tarihçiler bile Batu'yu adil bir hükümdar ve Müslümanların bir dostu olarak takdir ettiler.[22] Tatarların gelecek kuşakları Batu'yu, hayatını kaybetmiş Moğol hükümdarlarının ölümlerinden sonra anıldıkları geleneksel unvanları olan *Sayin* Han, yani "İyi Han" olarak andılar.[23]

---

19 Plano Carpinili Johannes (*Ystoria Mongalorum*, IX.13: Wyngaert, 1929, I, s. 108) Moğol beylerinin Dnyeper, Don, Volga ve Yayık ırmakları boyunca nasıl göç ettiklerini gayet iyi bir şekilde betimler.

20 Egorov, 1985, s. 112–117. Son zamanlarda bu görüş I.V. Evstratov, V.G. Rudakov, E.Yu. Goncharov ve daha başkaları tarafından şüpheyle karşılandı ve hem Saray'ın hem de Saray el-Cedid'in Selitrennoe gorodişçe'deki alan olduğu ifade edildi. Netice olarak burada sadece bir merkez Saray bulunuyordu ve Tsarevskoe gorodişçe ise Gülistan olarak anılan bir diğer kent olarak tanımlanabilirdi. Her iki görüşün de kendisine göre güçlü tarafları vardır ve bu, daha ileri tartışmalara gerektirmektedir. Bakınız: Goncharov 2003.

21 Altın Orda Hanlığı'nın kent ve yerleşim birimleri için bkz. Egorov, 1985.

22 Juzjani//Habibi, II, s. 176.

23 Boyle, 1970.

Berke Han: İslam'ın Yayılışı

Batu 1255 (veya 1256'da) öldüğünde en büyük oğlu Sartak, Karakorum'daki Büyük Han Möngke'nin sarayında bulunuyordu. Büyük Han, Sartak'ı babasının ulusunun varisi olarak tayin etti. Bununla birlikte Sartak, topraklarına dönerken hayatını kaybetti. Batu'nun küçük oğlu Ulakçı onun yerine tahta çıktıysa da çok kısa süre sonra o da vefat etti ve böylelikle 1257'de Batu'nun kardeşi Berke, han oldu. Berke, Möngke'nin Büyük Han seçildiği 1251 kurultayında ağabeyinin emri üzerine bulunmuştu. O, tahta çıktığı sırada genç yaşta bulunmayan tecrübeli bir önderdi.

Muhtemelen tahta geçmesinden çok önce İslamiyet'e geçmiş olan Berke Han, imparatorluğunun kaderini tayin etti. Gerçek şu ki Altın Orda Hanlığı'nın bir Müslüman devleti haline gelmesi Berke zamanının en önemli hadisesiydi. İhtidası İslam'ın yolunu açtıysa da onun döneminde göçer Moğol toplumunun sadece çok dar bir tabakası Müslümanlığa geçmişti.[24] Berke Han, ağabeyi Batu ile birlikte Altın Orda'nın gerçek kurucusu olarak görebileceğimiz faal ve yetenekli bir hükümdardı. Batu, imparatorluğun yapısını ortaya koyarken, Berke ise Altın Orda'yı hakiki bir devlet olarak teşkilatlandırmıştı.

Batu'nun iktidarı zamanında başlayan sağlamlaştırma programı Berke'nin idaresi altında devam etti. Bu gelişim aşamasının önemli bir kısmı Büyük Han Möngke'nin 1257'deki emri ile yapılan ve toplanan vergilerin imparatorluğun tamamında organize bir hale sokulmasını sağlamak üzere gerçekleştirilen nüfus sayımıydı.[25] Sayımı gerçekleştiren ve vergileri toplayan Türkçe *baskak* ve Moğolca *daruga* olarak anılan[26] Tatar memurları Rus knezliklerinin tamamında bir karşı duruşla yüz yüze geldi. Rostov, Vladimir, Suzdal ve Yaroslavl'da bu görevliler ortadan

24 Berke'nin ihtidası için bkz. Vásáry, 1990, s. 230–252.

25 Allsen, 1987.

26 Vásáry, 1976; Vásáry, 1978; Ostrowski, 1998i s. 38–45

kaldırıldılar. Bununla birlikte kısa süre içerisinde Ruslar, Galiçya ve Lodomeria topraklarının sahibi olan Knez Daniil gibi Tatar emirlerine boyun eğmek zorunda kaldılar ve uyum gösterdiler. Rus knezliklerinin tamamı bir daha geri dönülemez şekilde Tatar kontrolü altına girmiş oluyorlardı.[27]

Moğol idaresi altındaki İran'a karşı savaş da Berke'nin iktidarı zamanında başladı. Büyük Han Möngke, Müslüman Yakın Doğu'nun ve Çin'in boyun eğdirilmesi meselesinin halledilmesine karar vermişti ve bundan ötürü de kardeşi Hülegü'yü İran Müslüman dünyasının tamamıyla ezilmesi için gönderirken bir diğer kardeşi Kubilay'ı ise Çin'in tamamının egemenlik altına alınmasının hızlandırılması için doğuya sevk etmişti. Her iki sefer de imparatorluk çapında ele alındı ve belki de bu harekâtlar Moğol dünya imparatorluğunun tarihindeki böylesi son çabalardı. Başlangıcından bu yana Hülegü ile kuzeni Berke arasındaki ilişkiler gergindi. Bağdat'ın zaptının ardından Altın Orda ve İran'da yeni yeni gelişmekte olan Tatar devleti açık bir şekilde birbirlerine meydan okudular. Her ne kadar Azerbaycan tamamıyla Hülegü'nün idaresi altında bulunuyor olmasına karşın Cuçi'nin halefleri ile Hülegü'nün halefleri arasında bu bölgenin kontrolü için yüz yıl sürecek olan bir mücadele patlak verdi. Altın Orda Hanlığı İran'ı idare eden Moğollara karşı mücadelelerinde Memlûk idaresindeki Mısır'ı doğal bir müttefik olarak bulmuştu. Ortak düşmana ve dine sahip olmalarından ötürü Altın Orda Hanlığı ile Memlûk Sultanlığı müttefik olmakta haklılardı. Memlûk idaresini pekiştiren Sultan Baybars 1261'de elçilerini Berke Han'a gönderdi ve takip eden yıllarda Altın Orda ile Mısır arasında heyetlerin birbiri peşlerine gidiş gelişleri sistematik bir hal aldı. Uzun vadede Altın Orda Hanlığı Azerbaycan'a egemen olmada başarısızlığa uğradı ve bu bölge İran İlhanlarının elinde kalmaya devam etti.[28]

---

27 Spuler, 1965, s. 34-35

28 Altın Orda-İlhanlı-Memluk ilişkileri hakkında geniş bir literatür bulunmaktadır. Bilhassa bkz.: Amitai-Preiss, 1995; Zakirov, 1966.

Büyük Han Möngke'nin ölümünün ardından kardeşi Arık Böke Karakorum'da Büyük Han seçilirken bir diğer kardeşi Çin'i idare eden Kubilay ise de bu makama talip oldu. Berke, Arık Böke'ye omuz verirken Hülegü ise Kubilay'ı destekledi. Bu mücadele en nihayetinde Kubilay'ın 1260'taki zaferi ile neticelendi. Bu tarihten sonra Kubilay herkes tarafından Büyük Han olarak tanındı. Moğol dünya imparatorluğu, merkezini Çin'e taşıması ve Büyük Han unvanı ile Çin İmparatoru unvanını bir arada kullanmaya başlamasından ötürü Kubilay'ın idaresiyle yeni bir evreye adım atıyordu. Böylelikle Kubilay'ın uzakta bulunan Altın Orda'da olup bitenlere söyleyecek bir şeyi yoktu.

Nogay ve Dönemi

Batu'nun soyundan gelen ve Berke'nin halefi olan Mengü Timur (1267–1280), selefleri tarafından ortaya konan yapıyı devam ettirdi. Artık Altın Orda Hanlığı Batu ve Berke zamanındaki gibi fiili bir bağımsız devlet değil, aynı zamanda meşru bir devlet haline de gelmişti. Bu hakimiyet telakkisini vurgulamak için Mengü Timur, Kırım, Bulgar, Saray ve Harezm'de darp edilen sikkelerde kendi ismini kullanan ilk Altın Orda Hanı olmuştu.[29]

Mengü Timur'un iktidarı sırasında Kırım'da İtalyan kolonileri kuruldu. Burası Orta Çağ Levant ticaretinde çok mühim bir rol oynadı ve doğu ticaret yollarından gelen ipek, baharat ve hatta köle gibi ticaret unsurlarının pazarlara aktarımında en temel işlevi gördü. Bu ticaretin merkezi bir Ceneviz kenti olan Kefe'ydi (şimdi Feodosiya) ve burası XIII. ve XV. yüzyıllarda

29 Bu sikkelerle ilgili olarak bkz. Ağat, 1976, s. 54–55. Gümüş ve bakır sikkeler daha Berke'nin iktidarı sırasında (1257–1267) Kırım ve Bulgar'da tarih olmaksızın, sadece *Padişah-ı İslam Nasirü'd-dünya ve'd-din* ibaresiyle darp ediliyor ve üzerine de egemenin bir ayırt edici işareti olarak bir *tamga* ilave ediliyordu. (Bu sikkeler için bkz. www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1249 erişim: 11 Ağustos 2007.)

altın çağını yaşamıştı. Altın Orda'nın egemenlik haklarına dayalı olarak Kırım kentlerindeki Tatar egemenler bu ticaretten kendi paylarına düşeni alıyorlardı. Bu sırada iki İtalyan kent devleti Cenova ile Venedik arasındaki rekabet Kırım'da da devam ediyordu. Cenovalılar sonunda Venediklileri Kefe'nin dışına çıkartmayı başardıklarında onlar da Don Irmağı'nın ağzında bulunan Tana kentini (bugün Rusya'daki Azov'da bulunmaktadır) elde ettiler ve burada kendi ticaret merkezlerini kurdular.[30]

Mengü Timur'dan sonra tahta kardeşi Tuda Mengü (1280–1287) oturdu. Son derece dindar bir Müslüman olup kendisini sadece derviş ve şeyhler arasında huzurlu hisseden Tuda Mengü zayıf bir idareciydi ve devlet işlerini aslen güçlü bir kişi olan Emir Nogay idare ediyordu. En sonunda Tuda Mengü kenti isteği ile, yeğeni Tola Buga lehine tahttan çekildi.

Tuda Mengü'nün iktidarı zamanında kendisini gösteren siyasî istikrarsızlık Tola Buga'nın tahta çıkışıyla daha da derinleşti. Cuçi soyundan gelen Nogay şimdi gücünün zirvesinde bulunuyordu. 1260'lardan vefat ettiği 1300'e değin (1290'dan 1312'ye kadar idare süren Tokta'nın iktidarı sırasında) Nogay, Altın Orda Hanlığı'nda o kadar büyük bir güce erişti ki bu dönem "Nogay ve dönemi" şeklinde adlandırılmıştır.[31] Her ne kadar kendisi Cuçi soyundan geliyor olsa da sadece imparatorluğun Don boylarından batıya doğru uzanıp giden batı kesimini doğrudan idare eden bir on binlik komutanı, yani bir "tümen beyi" idi. Sadece hayatının sonlarına doğru han unvanını üzerine aldı. Bununla birlikte sadece bir gaspçı olarak görüldü.[32]

---

30 Kırım'da bulunan Venedik ve Cenevizlilere 1333 ile 1381 arasında bahşedilen Tatar imtiyaz belgelerinin çağdaş Latince ve İtalyanca tercümeleri son derece önemli kaynaklardır. Bunların edisyonları için bkz. Von Hammer-Purgstall, 1840, s. 517–522; de Mas Latrie, 1868; Thomas ve Pedrelli, 1880, 1899, I, s. 243–244, 261–263, 311–313, II, s. 24–25; Desimoni, 1887. Bu belgeler üzerine modern bir inceleme için bkz. Vásáry, 2007, Grigor'ev ve Grigor'ev, 2002.

31 Bkz. Veselovskii, 1922.

32 Vásáry, 2005, s. 88–91.

Nogay kendisini 1260'lardaki İran seferlerinde fark ettirdi, ardından 1265'te Balkanlardaki Bizans-Bulgar mücadelesinde boy gösterdi ve neticede Bizans imparatorunun kızı Euphrosyne ile evlendi. Bundan sonra Nogay ve idaresindeki Tatarlar Bizans İmparatorluğu ile Bulgaristan arasındaki güç mücadelesinde daimî bir aktör haline geldi. 1280 ve 1290'lardaki Bulgar tarihini Nogay'ın Tatarlarının oynadıkları rolü anlamadan kavrayabilmek mümkün değildir.[33]

Nogay'ın yardımıyla tahta oturan Tokta Han (Moğolcası Tokto'a) faal ve ehliyet sahibi bir idareci olduğunu ispat etmişti. Siyasî istikrarsızlıkla mücadelesi, sonunda Nogay ile karşı karşıya gelmesine kadar vardı. Anlaşmazlık sonunda 1300'de Kügenlik'te çözüldü. Tokta muzaffer olurken Nogay ise muharebe meydanında hayatını kaybetti.[34]

Nogay'ın ölümünün ardından Altın Orda Hanlığı, onun Balkanlar, Bulgaristan ve Bizans İmparatorluğu üzerinde gösterdiği etkinliği bir daha asla sergileyemedi. XIV. yüzyılda Anadolu'dan gelip Balkanlara yaklaşan Osmanlılar, Tatarların etki alanı sadece Tuna'nın aşağı kesimlerine erişmişken bu topraklarda kontrolü sağlamayı başardılar.

Altın Çağ: Tokta, Özbek ve Canıbek

Nogay'ın mağlubiyetinin ardından Tokta tüm gücünü imparatorluğun inşasına yöneltebilirdi. Merkezî idareyi güçlendirdi ve ticaret ile kent kültürünü ileri bir aşamaya taşıdı. Halefi Özbek'in (1312–1342) uzun iktidarı sırasında Altın Orda altın çağına erişti. Merkezkaç eğilime sahip güçler üzerinde sıkı bir denetim kurmayı başaran faal bir idareci olan Özbek, selefi Tokta'nın aksine gençlik dönemlerinden itibaren Müslüman'dı ve

33 Vernadskii, 1927; Vásáry, 2005, s. 71–98.

34 Tizengauzen, 1884, I, s. 90–91, 113–114 (Baybars). Ayrıca bkz. Vásáry, 200[illegible] s. 91.

dahası Berke tarafından başlatılan Altın Orda'daki İslamlaşmayı da ileri bir aşamaya taşıdı. Bunun bir neticesi olarak İslam hiç olmazsa idareci sınıf arasında, hakiki bir kök buldu ve Altın Orda İslam dünyasının bir parçası haline geldi.[35] Daha önceki Tatar idarecilerinin görece hoşgörülü dini siyaseti Özbek Han zamanında da devam etti ve Müslüman olmayan unsurlar, bilhassa da Ortodoks ve Katolikler büyük oranda sakin bir hayat sürdüler. Rus Ortodoks kilisesi Mengü Timur'un idaresi sırasında 1267'de Tatar hanlarından umumî bir vergi muafiyeti hakkı aldı ve sonrakiler de bu hakkı yenilediler.[36] Tatarların başkentinde yaşayan Ruslar için Saray'da bir Ortodoks piskoposluğu bulunuyordu. Bununla birlikte Rus kilisesi Tatarlar arasında hiçbir zaman bir misyonerlik faaliyeti içerisine girmedi.[37] Diğer taraftan Katolik misyoner tarikatları, özellikle de Fransiskenler oldukça faaldiler ve ana üsleri de Kırım ve Saray'daydı. Bununla birlikte Papalığın ve Fransiskenlerin, Tatarların Hıristiyanlaşması ümitleri elbette temelsizdi ve gerçekleştirilememiş olarak kaldı.[38]

Özbek Han idaresi altında Altın Orda, Doğu Avrupa ve bilhassa da Ruslara yönelik son derece dikkatliydi. Rus knezleri arasında Vladimir Büyük Knezliği en önemli aktördü. Bu knezlik unvanının bahşedilmesi Altın Orda hanının kararına bağlıydı. Büyük Knezlik unvanına atanma Rus knezleri arasında daimî bir sorun kaynağıydı ve Tatar idaresinin etkili bir vasıtasıydı. Hanın desteği demek Büyük Knezlik unvanını elinde tutan kişi için ardında kalan diğer knezler üzerinde çok büyük bir güç manasına

35 İslamlaşma süreci ile ilgili olarak bkz. DeWeese, 1994a.

36 Han yarlıklarının edisyonları için bkz. *Pamyatniki Russkogo Prava*, 1952–1963, III, s. 364–491. Bunun değerlendirilmesi ile ilgili olarak bkz. Grigor'ev, 2004.

37 Altın Orda'da Rus kilisesi ile ilgili, bilhassa da Saray'daki ile ilgili olarak bkz. Poluboiarinova, 1978, s. 22–34.

38 Moğollara yönelik Katolik misyonerlik faaliyetleri ile ilgili oldukça geniş bir literatür vardır. Bkz. Pelliot, 1922–1923; Pelliot, 1924; Richard 1977.

geliyordu. 1320'lerde Moskova'nın yeni knezi İvan Kalita Büyük Knezlik unvanını elde etti ve Rus-Tatar ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Moskova Büyük Knezliği, Rus knezlerinden Tatarlar adına alınan vergilerin toplanması hakkını aldı ve bunun bir neticesi olarak da egemenliği ve zenginliği genişledi. Kuzey Doğu Rusya'nın bu iktisadî canlanışı, takip eden yüzyıllarda Moskova'nın siyasî yükselişinin yolunu açacaktı.[39]

Özbek'in oğlu Canıbek'in (1342–1357) iktidarı dışarıdan parıldıyorsa da dikkatli bir gözlemci yıkımın işaretlerinin su üstüne çıktığını hissedebilir. Yüz yıldır Azerbaycan'a egemen olma düşü iktidarının sonlarında, 1357'de gerçekleşmişse de bu, büyük oranda Altın Orda'nın çok güçlü bir hale gelmesiyle değil, İran'ın burayı elinde daha fazla tutamayacak kadar zayıflamasıyla ilgiliydi. İran Cengizlilerinin soyu olan Hülegü'nün ahfadı, son İlhan Ebu Said'in 1335'teki ölümü ile birlikte yok oldu ve bunu, uzun bir karmaşa dönemi takip etti. Bununla birlikte Canıbek, zaferin tadını ancak kısa bir süre için tadabildi. Tebriz'de kendi adına para darp ettirip Saray'a geri dönerken hayatını kaybetti ve tahtı oğlu Berdibek'e geçti.[40]

Çöküş ve Karışıklık (*Bulgak*) Dönemi, 1359–1380

Berdibek (1357–1359) kuvvetle muhtemel babasını katlederek babasının tahtına yerleşti. Ancak kısa süre sonra bu sefer de kendisi öldürüldü. Berdibek'in katlinden sonra Altın Orda umumi bir karışıklık içerisine düştü ve takip eden yirmi yıllık dönemde üniter bir siyasî düzen kurulamadı. 1359 ile 1380 arasındaki dönemde ardı ardına yirmi beşten fazla han (tam bir rakam

39 Ostrowski, 1998, s. 108–132.

40 Tizengauzen, 1884, I, s. 372–373, 388–399 (Ibn Haldun), II, s. 230–231, 101–102 (Tarih-i Şeyh Üveys); Iudin, Baranova and Abuseitova, 1992, s. 134–135, 107–108. Canıbek'in idaresi ile ilgili olarak bkz. Spuler, 1965, S.99–109.

kaynaklarda bulunmamaktadır) birbirinin yerine tahta geçti. Entrika, katl ve gasp alelade bir şey haline geldi.[41]

Tatar idarecilerinin bastıkları sikkeler, bu dönemdeki karmakarışık siyasî ilişkileri yazılı kaynaklardan çok daha güvenilir şekilde tasvir etmektedir. En dikkate değer mücadeleler Saray'daki politik merkez etrafında odaklanıyordu. Mesela H. 762/11 Kasım 1360 – 30 Ekim 1361'de Saray el-Cedid'de şu altı (!) han adına sikke kesilmişti: Mahmut Hıdır, Temür Hoca, Abdullah Keldibek, Ordu Melik ve Murid.[42] Böylelikle, tek bir yıl içerisinde başkent en az altı defa el değiştirmiş oluyordu.

Doğu Avrupa halkları, bilhassa da Ruslar ve Litvanyalılar bu siyasî istikrarsızlığı iyi bir şekilde kullandılar. Altın Orda sınırları hem doğudan hem de batıdan küçülüyordu. 1362'de Siniye Vodı'da (bugün Bug'un sol kolu olan Siniukha Irmağı) Litvanyalılar Tatarları yenilgiye uğrattılar ve sonunda da Podolya'yı Altın Orda'nın elinden koparıp aldılar. Sonrasında Litvanyalılar Kiev'i Tatarlardan çekip aldılar ve bir Litvanya dükü burada idare sürmeye başladı.[43]

1360'ların başlarında Kuzey Harezm bölgesi, Ürgenç kentiyle birlikte Altın Orda Hanlığı'ndan ayrıldı ve Türkleşmiş bir Moğol Kongirat boyundan neşet eden bir sufi hanedanı buranın yönetimini ele geçirdi.[44] Volga Bulgar toprakları ve küçük bir şehir olan Narovçat ile birlikte Mokşa Irmağı bölgesi kendisini bağımsız hanlar olarak gören önemsiz beylerin idareleri altında kendi geçimlerini sürdürdükleri birer merkezdi. Altın Orda'nın merkezî bölgelerinde iki güç birbirleri ile mücadele hâlindeydi.

41 Bu dönemin anlaşılması müşkül bilgilerini aydınlatıcı bir teşebbüs için bkz. Grigor'ev, 1983.

42 Ağat, 1976, s. 160–161.

43 Spuler, 1965, s. 116–119.

44 Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 283. Harezm'de kesilen H. 760–781 tarihli Sufi sikkeleri için bkz. www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1260 (Erişim tarihi 11 Ağustos 2007)

Bunlardan Cengiz soyundan gelmemekle birlikte hanedandan kimseleri tahta çıkartabilen Emir Mamay Volga'dan batıya doğru uzanan bölgelerde, Kırım ve Kuzey Kafkasya da dâhil, egemenlik kurmuştu. Gök Orda'nın hanları ve han adayları ise Volga ve doğusundaki sahada, Saray ve çevresi de buranın içerisinde bulunmak suretiyle idare sürmeye devam ediyorlardı. Bu karışıklık döneminde Ruslar için savaşçı bir bey olan Mamay ile iyi ilişkiler kurmanın, Saray'da devamlı surette değişen hanlarla iyi ilişkiler tesis etmekten daha önemli olması gayet doğaldır.

Dmitriy İvanoviç'in iktidarı boyunca (daha sonra Dmitriy Donskoy olarak anılacaktır, idare ettiği yıllar: 1362–1389) Moskova'nın manevi ve ekonomik gücü, iki mühim karşı taraf olan Tver ve Ryazan Knezliklerinin bağımsız siyasetlerini takip etmeyi sürdürmelerine karşın, sürekli bir yükseliş ivmesi yakalamıştı. 1378'de Dmitriy'in güçleri, Moskova'ya ilerlemekte olan Tatar süvarilerini Voja Irmağı çevresinde durdurmayı başardı. Bu yenilginin öcünü almak isteyen Emir Mamay, Büyük Dük Jagiello'nun Litvanya kuvvetlerini almaya ve Ryazan Knezi Oleg'in Rus ordusunun kendisine katılmasına muvaffak oldu. Bu sırada Knez Dmitriy'in idaresindeki Rus ordusu Moskova yakınlarındaki Kolomna'da bir araya gelmiş bulunuyordu. Rus kilisesi Dmitriy'i kat'i surette destekliyordu ve daha sonraki yıllarda bir aziz olarak kutsanacak olan Radonejli Sergey muharebe için kendi kutsama yetkisini devretti. Rus müttefik gücü güneye doğru ilerleyerek Don'u aştı ve Kulikovo Ovası'nda Tatar ordusu ile karşı karşıya geldi. 1380 Eylülü'nde, Ruslar burada, 1223'teki Kalka hezimetinden bu yana Tatarlara karşı ilk ciddi zaferlerini kazandılar.[45]

Rus halkının kaderi noktasında muharebenin psikolojik yansıması, gerçek neticelerinden çok daha büyüktü. Nitekim Tatar devleti, Kulikovo'yu takip eden yıllarda gücünü hızla yeniden

45 İvan Donskoy ve Kulikovo üzerine, gerek İmparatorluk gerekse Marksist Rus tarihçiliğinin karakteristik vatansever vurgusuyla bkz. Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 289–294.

kazandı. Eğer Kulikovo'nun ehemmiyetini, Tatarların bakış açısından sorgulayacak olursak, muharebe Ruslar için ne kadar olumlu ise onlar için de o denli az olumsuz olmuştur. Bundan ötürü diyebiliriz ki, Kulikovo Tatarlara zarar verdiğinden çok Ruslar için faydalı olmuştur.

Gök Orda ve Toktamış

Yirmi yıllık karışıklık döneminin ardından Gök Orda kökenli Toktamış'ın şahsında kabiliyetli yeni bir han ortaya çıktı. Tatarlar Ural Irmağı'nın batısında kalan bölgeleri *Ak Orda*, yani *Beyaz Orda* olarak anarlarken Ural ile İrtiş ırmaklarının arasında kalan bölgeyi de *Gök Orda*, yani *Mavi Orda* olarak anıyorlardı.[46] Eğer Ruslar tarafından kullanılan *Cuçi Ulus* terimi bir Tatar deyiminin tercüme şekli değilse, iki Orda umumî bir ada sahip değildi. Başlangıçta Batu, ağabeyi, ilk evlat Orda'yı Gök Orda'nın Hanı olarak tanımıştı. Bununla birlikte bunlardan ikincisi, Cuçi'nin tüm ulusunun yani Altın Orda'nın sol kanadı olarak bağımsız olarak değil de askerî bir mahiyette tanzim edildi.[47] Esas itibariyle, bir zamanların Deşt-i Kıpçak'ın doğu kesimleri olan bugünün Kazak bozkırı Gök Orda egemenliğindeki göçerlerin ana memleketi hâline gelmesinden başka, aynı zamanda, hanların ikamet ettikleri Sığnak'ın üzerinde bulunduğu Seyhun Irmağı'nın aşağı

46 Ak Orda ve Gök Orda terimlerinin birbirlerine karıştırılması ile ilgili Fars tarihçilerin zamanına, bilhassa Ak Orda tabirini sol kanat için kullanan Muineddin Natanzi (şöhret bulması 1410), zamanına kadar uzanan hatırı sayılır örnekler vardır. Bkz. Aubin, 1957, s. 68–102. Von Hammer-Purgstall, Spuler ve Grekov ile Yakubovskiy tarafından kaleme alınan standart metinlerde ve aynı zamanda onların görüşlerini yineleyen bir dizi çalışmada Gök Orda'nın batı kol (Sağ el), Ak Orda'nın da doğu kol (Sol el) olduğu iddia edildi. Bununla birlikte son otuz–kırk yıllık incelemelerde benim de şu anda kabul etme eğiliminde olduğum şekilde gerçek durumun bunun tam tersi olduğu akla yakın bir hâle geldi. Bu görüşler için bkz. Fedorov-Davydov, 1968; Iudin, 1983 (Iudin, Baranova ve Abuseitova, 1992 içinde).

47 Allsen, 1987, s. 5–40.

ve orta kesimleri boyunca uzanan kadim kültür merkezleri de onlara aitti.

Gök Orda, Orda'nın torunlarından olan kendi hanlarına sahip olsalar da Saray'da idare süren Ak Orda'nın Batu soyundan gelen hanlarına itaat etmek durumundaydılar. Bundan ötürü para kesmek yahut Altın Orda'nın seferlerine iştirak etme hakkına da sahip olmadılar. Gök Orda'da sikke bastıran ilk han, Sığnak'daki bağımsızlığının bir işareti olarak Hicri 768 ve 769'da (1366–1367) sikke kestiren Mübarek Hoca'ydı.[48] 1368'de Sığnak'ta idareyi ele alan Urus Han da tam olarak bağımsız bir şekilde idare sürmüştü.[49] Bu arada, onun bir zamanlar Semerkant'taki Emir Timur'a kaçmış genç bir akrabası (muhtemelen yeğeni) olan Toktamış onun tahtında hak iddia eden güçlü bir figür haline geldi. Timur'un kendisi Cengiz soyundan gelen birisi olmasa da bir Türk-Moğol boyu olan Barlas boyuna mensuptu ve bu dönemde Mâverâünnehir'in hâkimi iken Çağatay'ın soyundan gelenler üzerinde de egemenlik kurmuş bulunuyordu. Timur bir süre sonra Gök Orda'nın hanı olacak olan ve başkenti Sığnak'ta H. 780'de (1378–1379) kendi adına sikke kestirecek olan Toḳtamış'ı memnuniyetle destekledi. Toktamış, Kulikovo'da Rusların Mamay'ın kuvvetleri üzerinde zafer kazanmasından hemen sonra Kalka Irmağı boylarında Mamay'ın ordusunu ezip geçti. Bunun üzerine Mamay Cenevizliler tarafından 1382'de öldürülecek olduğu Kırım'daki Kefe'ye kaçtı.

Gök Orda ve Ak Orda Özbek ve Canıbek zamanında olduğu gibi bir kez daha tek bir önder altında birleşiyordu. Muzaffer yeni han Rus knezliklerini itaat altına alma zamanının sonunda

48 Vásáry, Şamiloğlu ve Kocaoğlu 2009 içinde, baskıda.

49 Cuçi'nin on üçüncü oğlu Toka Timur'un soyundan gelen Mübarek Hoca ile Urus Deşt-i Kıpçak'ın doğusunda iktidarı ellerine geçirmişlerdi. 1360'larda Orda'nın erkek soyu Batu'nun erkek soyu gibi tükenmişti (Vásáry, Şamiloğlu ve Kocaoğlu 2009 içinde, baskıda), bununla birlikte bazıları Urus'un Orda soyundan geldiği konusunda ısrarcıdır (krş. Sultanov, 2001, s. 140–144).

geldiğini görüyordu. Toktamış'ın Tatarları doğrudan Moskova üzerine yürüdü. Don fatihi Büyük Knez Dmitriy İvanoviç, hazinesi ile birlikte Moskova'dan ayrılarak Kostroma'ya girmek zorunda kaldı ve Tatarlar Moskova'yı yağmalayıp, yakıp kül etti. Toktamış böylelikle göz açıp kapayıncaya kadar Kulikovo muharebesinde yükselişe geçen Rus ümidini yok etmiş oldu. Moskova'nın Tatar boyunduruğunu kırmak için bir yüz yıla daha ihtiyacı olacaktı.[50]

Rusları terbiye ettikten sonra Toktamış hızla Harezm'deki egemenliğini yeniden kazandı ve 1381'den sonra yeniden kendi adına sikke kestirmeye başladı.[51] Bunun ardından Kafkasya'yı aşıp egemenlik altına almak için Canıbek'in 1357'deki ölümünden bu yana elden çıkıp Türk-Moğol Celayir hanedanının eline geçmiş olan Azerbaycan'a girdi. 1386'da yakıp yıkmak suretiyle buranın merkezi Tebriz'i ele geçirdi.[52]

Toktamış ve hamisi Timur arasındaki çarpışma öyle görünüyor ki kaçınılmaz ve zaten eli kulağındaydı da. 1387'de Timur başkent, "sadakatsiz" Ürgenç'ten merhametsizce intikam alırken Harezm'i yeniden zapt etti. Bundan sonra, sadakatsiz Toktamış Han ile hesabını görmek üzere olayların seyrine bakabilirdi.

Toktamış ve Timur Arasındaki Kavga

1391 kışında Timur, Toktamış üzerine büyük bir sefer düzenledi. Semerkant'tan ayrılarak görünüşe göre muharebeden kaçınmak üzere bozkırın derinliklerine doğru ilerleyen Toktamış'ın peşine düştü. Timur en nihayetinde onu Samara bölgesindeki Kundurça Irmağı boylarında, ırmağın Samara kentinin kuzeyinde Volga'ya aktığı noktada yakaladı. Toktamış'ın ordusu kat'i bir

50 Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 316–329.

51 Bu sikkeler için bkz. www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1259, erişim tarihi: 11 Ağustos 2007.

52 Tizengauzen, 1941, II, s. 226–227, 97–98 (Zayn al-din'in *Tarih-i Güzide-i Hamdullah Mustavf-ı Kazvini* adlı eseri). Krş. Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 330–332.

yenilgiye uğradı ve Timur'un güçleri büyük bir yağmayı ellerine geçirdiler.[53] Ancak bu, ezici bir darbe değildi.

Kaçan Toktamış'ın ateşli siyasî faaliyetleri ona Lehistan ve Litvanya'nın müttefikliğini kazandırdı. Yeniden güç kazandı ve 1394'te Derbend'i geçmesinin ardından Timur'un İran ve Şirvan'daki topraklarına saldırdı. Artık Toktamış meselesine bir nihayet vermenin peşine düşen Timur Kafkasya'yı güneyden aştı ve Terek Irmağı boylarına karargâh kurdu. 1395 Nisanı'nda Altın Orda'nın kalabalık ordusunu yeniden yenilgiye uğrattı ve Toktamış, peşinde Timur olmak üzere Volga'ya doğru kaçtı. Bunu Timur'un büyük bir kent olan Ükek'i (şimdiki Saratov'un karşısında) tahrip etmesi izlediyse de Toktamış tüymeyi başardı ve kuzeye doğru Volga Bulgaristan'ına kaçtı.

Timur artık Toktamış'ın, hayatta kaldığı süre boyunca kendisini için güçlü bir tehlike teşkil ettiğini ve bundan ötürü de Altın Orda'yı tarumar etmesi gerektiğini fark etmişti. Süvarileri öncelikle Altın Orda'nın batı kısımlarına daldılar ve buradan da Rus kentlerine doğru kuzeye ilerlediler. Yelets kentini yakıp yıktıktan sonra Don Irmağı'nın ağzında bulunan zengin bir ticaret şehri olan Azak'a ilerlediler. Timur sadece Müslüman yerleşimcilerin canına kıymadı, ama kenti yağmalayıp kül etti. Bundan sonra Dağıstan'ın dağlık kesimlerini de yağmaladı ve Volga deltası üzerindeki ticaret merkezi olan Hacı Tarhan'a (şimdiki Astarhan) doğru ilerledi. 1395 kışında Timur'un ordusu buz tutmuş Volga Irmağı'nı geçtikten sonra kente girdi ve burada taş üzerinde taş bırakmadı. Bir sonraki hedefi ise Altın Orda'nın merkezi Saray'dı.[54]

Azak, Hacı Tarhan, Saray ve 1388'de yok edilen Harezm'in merkezi Ürgenç Çin ve İç Asya'yı Avrupa'ya bağlayan ticaret

53 Kıpçak bozkırına doğru düzenlenen sefer ile ilgili anlatı için bkz. Shāmī/Tauer, I, s. 117–125. Ayrıca krş. Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 354–61.

54 Timur'un Toktamış üzerine gerçekleştirdiği ikinci seferi ile ilgili anlatı için bkz. Shāmī/Tauer, I, s. 157–166. Ayrıca krş. Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 361–373.

yolunun en önemli noktalarını teşkil ediyorlardı. Burası Altın Orda'nın ekonomik gücünün odak noktasını teşkil eden ticaretin kervan yoluydu ve böylelikle Timur sadece Altın Orda'yı değil, aynı zamanda bu kentlerin hizmet ettiği Avrasya ticaretinin bu parçasını da yok etmiş oluyordu. Bu kentler her ne kadar yeniden ayağa kaldırıldılarsa da eski büyüklüklerine, zenginliklerine ve ihtişamlarına bir daha asla kavuşamadılar. Toktamış'ın bu iki yenilgisi Doğu Avrupa'daki hayat üzerinde kat'i bir değişim yarattı. Sovyet tarihçi A. Yakubovskiy, S. Solov'ev'i takiben, haklı olarak, Timur'un kasıtlı olmasa da Ruslara büyük bir hizmet sunduğunu ettiğini belirtti. Zira Altın Orda'nın zayıf düşmesinden, herkesten çok onlar yarar sağlamışlardı.[55]

1396'da Timur, arkasında, Altın Orda Ovası üzerinde kavrulmuş ve içten içe yanan bir yıkım bırakarak buradan ayrıldı. Toktamış bir sığınmacı haline dönüştü ve Urus Han'ın torunlarından birisi olan Timur Kutluk (1397–1400) yeni han oldu. En başından itibaren Toktamış'ın siyasî bir karşıtı olan Timur Kutluk, dış ilişkilerinde, Altın Orda'nın dizginlerini elinde tutan Timur'a sadık bir kimseydi.

Timur Kutluk'un idaresinde ve XV. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca, Nogay ve Mamay gibi Altın Orda'nın üçüncü "Han yapıcı"sı olarak düşünebileceğimiz Edige kendisini gösterdi. Adı, birbiri ardına tahta çıkan hanların isminden çok daha etkili bir şekilde bu döneme damga vurmuştu. Daha sonraki dönemdeki Nogay Tatarlarının çekirdeğini teşkil edecek olan Türk-Moğol boyu Mangıtların efendisi olan Edige, Nogay ve Tatar folklorunun destansı bir kahramanı da olacaktı.[56]

Bu sırada Toktamış, Kiev'den kendi vatanını yönetmekte olan Litvanya Büyük Knezi Vitautas'a (Witold) kaçmıştı. Vitautas, Toktamış'ın Tatarlarının bir kısmını Trakai'deki (Troki)

55 A. Yakubovskiy: Grekov ve Iakubovskii, 1950, s. 373

56 Edige ve Mangıtlar için bkz. Trepavlov, 2001b, s. 51–89. Nogay Tatarlarının bir destan kahramanı olarak Edige için bkz. Schmitz, 1996.

Vilnius (Wilno) bölgesine yerleştirdi. Polonya ve Litvanya'daki bu Tatar yerleşimleri el değmemiş hâlde günümüze kadar ulaşmıştır. Birkaç bin kadarı ise Polonyalılar ve çevredeki Belaruslular tarafından asimile edilmişlerdir. Bununla birlikte, yine de, şimdiki Polonya'da Bialystok bölgesinde ve Litvanya ile Belarusya'nın belli bir kısmında Müslüman miraslarını muhafaza etmişlerdir.[57] Toktamış'ın Tatarları Vitautas'ın gücünün bir yardımcı sınıfı haline geldi ve birleşik Litvanya ordusu Dnyeper'i aşarak bu ırmağın kollarından birisinin üzerinde, Vorskla'da karargâh kurdu. Bununla birlikte Litvanya-Tatar ittifakı Timur Kutluk'un Altın Ordası'nı yenemedi ve 1399 Ağustosu'nda Vitautas geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak şimdi, Toktamış sonunda tarih sahnesinde gözden kayboluyordu. Yenik önder, Cuçi ulusunun Batı Sibirya'daki kuzeydoğu köşesine kaçtı ki burada ümidini kaybetmiş bir mülteci haline geldi. Bununla birlikte Timur'un 1405'teki ölümünden birkaç hafta önce Toktamış'ın elçileri beklenmedik bir şekilde büyük hükümdarın sarayında beliriverdi. Timur, bir zamanlar hizmetinde bulunan Altın Orda emiri Edige'ye karşı ondan yararlanabilmek ümidiyle Toktamış'ın özürünü kabul etti. Ancak Timur birdenbire 1405'te öldü ve Toktamış da 1406'da bir Sibirya kenti olan Tümen'de (Şimdiki Tiumen) hayatını kaybetti. Böylelikle bu iki arkadaş ve ölümcül düşmanlar arasındaki otuz yıllık drama sona ermiş oluyordu.

Toktamış'ın ölümü ile birlikte ufalanmış birleşik Altın Orda'nın bir zamanki şanlı tarihinin yeniden canlanma ihtimali de yok oluyordu. Tatarlar halen daha Orta Asya ve Doğu Avrupa'nın XV. ve XVI. yüzyıllarında önemli bir güç olma özelliğini koruyorlardı. Bununla birlikte Edige'nin döneminden sonra Altın Orda Kazan, Kasım, Kırım, Astarhan ve Sibir ile Nogay Ordası olarak anılan bölgesel idarelere bölündü.

57 Bkz. Kryczyński, 2000; Borawski ve Dubiński, 1986.

İKİNCİ KISIM

*

MOĞOL FÜTUHATININ MİRASI

ÇEVİRİ

MUSTAFA UYAR

5

Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret

ARSENIO PETER MARTINEZ

Kurumsal Gelişme

Birbirine tezat teşkil eden kurumsal gelişme dereceleri, iki Tuluy hanlığında –ki bunlar Hülegü (İlhanlı) hanedanlığı ve Yuan yönetimleridir– ve Cuçi nesli veya Altın Orda hanlığında görülebilir. Bunların üçü de fetihçi, istilacı, esasen tahripkâr birer hiyerarşik kabile konfederasyonu şeklinde ortaya çıkmışlardı. Fakat, Tuluy soylu hanlıklar insani ve maddi kaynaklarını doğrudan yöneterek hakiki devletlere dönüşürken, veya en azından buna başlarken, Cuçi yönetimi kurumsal örüntüsü bakımından evrensel yapılanma safhasına geçmeyi başaramayıp doğuş aşamasındaki bir devlet şeklinde kaldı. Ögedeyli ve Çağataylı hanlıkları da Tuluylulara benzer bir değişime maruz kaldı. Fakat bunların hâkimiyeti altındaki bozkırların tarım arazilerine ve pastoral-göçerlerin yerleşik tarım nüfusuna oranla fazlalığı, devlet olma yönündeki gelişimlerini duraksattı.

1260'lara gelindiğinde Moğol yayılmasının yavaşlaması ve nispeten istikrardaki gelişme, bölgelerarası ticaretin yeniden başlamasını sağladı. Bu canlanma, Moğol hükümdarları tarafından da teşvik edilmekteydi. Zira bu, tımar birliklerinin sadakatlerini temin için dağıtacakları gelirler ve tüketim malları demekti. Hanlıkların ticarî gelirlere bağlılıkları farklılık arz etmekteydi. Cuçiler, neredeyse tamamen ticaret gelirlerine bağlıydılar; hatta, Rus

prensliklerinin önemli haraçlar ödemeye başlamalarından sonra bile ticarî gelirler kritik derecedeki önemini korudu, çünkü bunlar tamamıyla nakitti ve ticarî emtia, para yerine kullanılıyordu. Bununla birlikte, her iki Tuluylu hanlığında yönetici elit, kendi hayatiyetleri yeni yöneticilere hizmeti emrettiğinden, mevcut bürokratik idarenin en üst mevkilerine hâkim oldular. Çin'de, Moğol fethiyle gelen bozulma, ülkenin genişliği sayesinde hafiflemişti. Tahribat, Yangtze'nin kuzey bölgesiyle sınırlandı. Güney Song ve Nan-Chao, tahripten masun kaldı; zira buralar Moğol hâkimiyetine girdiğinde, zaten Hitan ve Çinlileşmiş unsurlardan müteşekkil, kendilerine sadakat gösterecek ve yeni topraklardaki yerli mevkidaşları üzerinde söz sahibi olacak bir bürokrasiye sahiplerdi. Bin yıllık tecrübeye dayalı zengin bir siyasî hazineyi haiz geleneksel temele dayalı bürokrasi, Moğollara Çin genelinde halkın ve ekonomik üretimin etkin bir kontrolünü sağladı; zira idarî yönetimin alt kademeleri halk ile önemli derecede bir çıkar ortaklığına sahipti ve bu, askerî birlikler sağlama şeklinde cereyan eden bir nevi iş birliğini de beraberinde getirmekteydi. Her ne kadar mahdut olsa da, yönetim içinde terfi imkânının varlığı, alt yönetim kademelerinin üstlerine olan sadakatini muhafaza etmekteydi. Benzer bir durum Hülegü hanedanlığı yönetiminde, Horasan, Kûhistân ve Azerbaycan'dan daha az tahribata uğrayan Irak ve güney İran'da hassaten mevcuttu. İran'ın tahripten korunan bölgelerinde ve on üçüncü asrın sonlarından hemen önce tedricen ve büyük oranda sulh yolu ile tâbi kılınan Rum Selçukluları idaresindeki Anadolu'nun orta-doğusunda,[1] Moğol öncesi idarî yapıları içinde eğitilen yöneticiler, varlıklarını korudular. Bunlar içinde, hilafetten gelen tecrübeli devlet adamı İbn el-Alkamî, Rûm Selçuklularından Sâhib Atâ Fahrüddin Alî ve Muînüddin Pervâne, Alamût Haşşaşîlerinden Nasîrüddin Tûsî,

1 Bununla birlikte süreç, özellikle yakın muasır tarihçiler el-Aksarâyî ve İbn Bîbî tarafından dikkate alındı ve onların derin bir içerlemesine sebebiyet verdi. Bkz. Martinez, 1987–91, s. 107 vd., Özellikle 110 vd. ve 115.

Harezmşahlara hizmette bulunmuş Cüveynîler, İlhanlı yönetiminde yükselen Sadüddevle ve eşi benzeri olmayan Reşîdüddin yer alır. Dahası bunlar, istisnai kabiliyetteki Hülegü, Argun ve Gazan gibi Cengizli yöneticilerle; Samagar, Tağaçar, Nevrûz ve Çobân gibi mahir kumandanlarla geniş çaplı ekonomik politikaların ikamesinde iş birliği yaptılar: toprak mülkiyeti tapularının yeniden tasdiki ve vadesi dolmuş yahut belirsiz tapular üzerinde otuz yıllık bir moratoryumun tesisi; askerler için iktaların teşkili; tarımsal kolonileşme için genç erkek ve kadın köleler temin etme; devletin teçhizat ve silah üretiminin, sözleşmeli tedarikçilerden silah temininin yeniden düzenlenmesi; devletin ilk etaptaki borçlanmasına, vergi tahsildarlarının ve erzak tüccarlarının verdiği şahsi kredilere dayalı spekülasyonu ortadan kaldıracak, Wang Anshi'nin bürokratik istismarı önlemek üzere tesis ettiği, finansın merkezileşmesine benzer bir *tekel* altında tüm vergi toplama merkezlerini konsolide edecek olan silah, levazımat üreticilerine ve vergi tahsildarlarına, faiz gelirli borç vermelerin yasaklanması; daha önce değeri düşürülmüş gümüş ve altın sikkelerin yeniden ayarlanması; beraberinde yeni ayar yükseltmelerini ve sikke kesimini getiren, belli bir program dâhilinde gümüş sikkenin değerinin küçültülmesi yahut zayıflatılması esasına dayalı, Güney Hindistan'dan kopya edilen uygulama olan *bettâ* veya *bikâr* yoluyla gümüş sikkenin tedavülü ve kullanımı. Bu, aynı zamanda tâbilere ait birimlerin ortadan kalkmasına ve imparatorluğun madeni paralarının, tüm ağırlıklarının, katı ve sıvı ölçülerinin standardizasyonuna yol açtı. Posta sistemine gayriresmi erişim kısıtlandı. Benzer şekilde, konaklamalardaki suiistimalleri ortadan kaldırarak, hanlık ordugahı (*ordu*) kumandanlığını, giysi hazinesini, ahırlarını ve dul prenseslerinin hanelerini bir düzene koydular. Cengiz'in soyundan gelen erkeklerin üreme eğilimi ve özellikle de harekâtlar artık uzun sürmediğinde, zevke aşırı düşkünlüklerinin etkilerinden genç ölmeleri göz önüne alındığında,

bu dul prenseslerin sayılarının hayli fazla olması gerekirdi. Çin'den ödünç alınan itibari kâğıt parayı tedavüle sokma girişimi akim kaldı. Cuçili, Ögedeyli ve Çağataylı ülkelerinde karşılaştırılabilir bir kanuni düzenlemeyi bilmiyoruz.

İbn Haldun'un işaret ettiği gibi, göçer fatihler tarafından kurulan rejimlerde gelir krizleri, askerî düzen ve aşiret aristokrasisi içinde, düzenli şekilde yıkıma yol açan bir memnuniyetsizliğin yayılmasına neden oldu. Dahası, Moğol yönetimleri çekişmeli taht değişimlerine, dolayısıyla istikrarsızlığa ve parçalanmaya, diğer çağdaş monarşilere göre daha yatkındı. Çünkü ilk monarşideki taht değişimi bir tür seçime dayanıyordu ve bu nedenle ilk çocuğun halef kabul edilmesi durumuna göre, anlaşmazlığa daha elverişliydi. Böylelikle, tüm imparatorluk birimlerinin maruz kaldığı ticaretin daralması ve genel ekonomik tersyüz oluş sonucu, eyalet garnizonları komutanlarının egemenliği ele geçirip yerel gelirlerin kontrolünü ele alması, adamlarına ödeme yapması ve böylece varlığını sürdürmesi nedeniyle 1330'lar ile 1360'lar arasında bölünme meydana geldi.

XIV. yüzyıldaki gelir krizleri, güneş sabitindeki bir değişikliğe bağlı olarak meydana gelmişti. Bu değişim, ekvatoral kavurucu bölgeyi daraltti ve soğuttu, iç ve dış atmosferik dolaşımı azalttı ve dünyanın enlemsel hava bölgelerini ekvatora yaklaştırdı. Batı rüzgarlarının gelmesiyle birlikte kuzeydeki ılıman enlemler, yıl boyunca daha fazla yağış ve daha düşük sıcaklıklar yaşadı. Yüzyılın ilk on yıllarından başlayarak, daha soğuk ve yağışlı hava, tohum verimini düşürdü, tahıl fiyatlarını yükseltti ve genel bir beslenme darboğazı yarattı. 1315 ve 1316'da tahıl mahsulleri yetersiz kaldığında ortaya çıkan erzak krizi, Britanya Adaları'nda, Kuzeybatı Avrupa'da ve Polonya gibi daha doğuda, hem kentsel hem de kırsal alanları etkiledi. Ortaya çıkan ölüm oranı bir süreliğine gerilimi azalttı, ancak yeni hava koşulları yoğunlaştıkça, nüfusun geniş kesimleri, bağışıklık sistemlerini tehlikeye atan ve

genel hastalanma oranını artıran müzmin beslenme yetersizliklerine maruz kaldı. Bu, kısmen, yüzyılın ortalarına yakın bir vakitte kendini gösteren Kara Veba'nın ölümcüllüğünün sebebini açıklıyor. Çin'de, 1332'de Yangtze Vadisi'nde daha yağışlı havanın neden olduğu felaketli sellerle başlayan, yedi milyon insanı öldüren, yaygın kıtlık yaratan bir dizi doğal afet ortaya çıktı ve bu durum, yüzyıl ortalarında haydutluğun yayılmasına yol açtı ve eski bir keşiş liderliğinde bu hareket yabancı karşıtı bir isyana dönüştü. Bu keşiş, ülkeyi yeniden birleştirdi, ilk Ming imparatoru oldu ve Moğolları 1368'de bozkırlara geri püskürttü.

Gelir talebinin kontrolsüz büyümesi, fatihlerin fethedilenlerce asimile edilmesiyle daha da şiddetlendi. Bu durum, Moğolların kalıcı mevzilere göçürüldüğü Çin hariç tüm imparatorluk bölümlerinde hızlıydı. Bununla birlikte, tersine bir durum da vaki olup, Çin'deki birçok üst sınıf yerli unsur, evlilik yoluyla askerî düzenin orta ve üst seviyelerince asimile edildi ve onlarla bütünleşti. Talep, birincinin sıradanlığının, ikincinin ayrıcalıklı konumuna, sosyal akranları olan orta ve üst sınıfların maddi standartlarına yükseltilmesinden kaynaklanıyordu. Diğer bir neden, fatihlerin maiyetinin, üstlerinin gücünün fethedilenlerin sömürülmesinden kaynaklandığını; fakat bunun ancak kendilerinin iş birliğiyle mümkün olduğunu fark etmesiydi. Bununla birlikte, gelirler üzerindeki yük, öncelikle askerî yapı ve Moğol aristokrasisindeki demografik genişlemeden kaynaklanıyordu. Bu nüfus artışı, yüksek doğum oranları, çok kadınla evlilik cari olsa bile, birlikteliğin tam anlamıyla sağlanmadığı ve evlilik dışı cinselliği şiddetle reddedip doğurganlığı teşvik eden askerî toplumların, dünya görüşlerinin olmasa da, kültürel kompleksinin bir sonucuydu.[2]

2 Farsçaya giren ve bu bakımdan daha önce sahip olmadığı ince nüanslarla zenginleştirilen "Moğol" sözcüğü, kadınlar arasında derbederlik ve gevşek cinsel alışkanlıklar için, erkekler arasında ise öz disiplin, uyanıklık ve beceri eksikliğini kınamak için kullanılmasının yanı sıra pis şekilde cinsel ilişkide bulunmakla ilişkilendirilmiştir. Kadın bakıcılar tarafından, sorumluluklarındaki rol

Dahası, çok eşlilik asimilasyona neden olan birincil faktördü. Savaşçı toplumlar, sürekli olmasa da sıklıkla sefer yapmak gerektiğinden yüksek ölüm oranlarına sahipti. Bu yüzden de daimî insan gücü değişimine ihtiyaç duyuyor ve bu nedenle yüksek doğum oranlarına değer veriyordu. Bunlar, modern dönem öncesi bebek ölüm oranları göz önüne alındığında, büyük miktarda kadın ve erkek ebeveyni lüzumlu kılıyordu. Dahası sosyal tutumlar, Moğol kadınlarının yüksek talep görmesi ve ailelerine yüksek çeyiz getirmeleri anlamına geliyordu. Ordunun üst ve astları, işgal ettikleri mevkiye bağlı olarak eşlerini, cariyelerini ve hizmetçi kızlarını kendilerinden daha düşük statüdeki Moğol dışı müttefiklerden, esirlerinden veya köle pazarından temin ediyordu. Bu sosyal gerçeklik, pastoral göçebe fatihlerin ortak etno-linguistik dönüşümlerini açıklamaktadır: Magyar önderliğindeki Türkçe konuşan unsurlardan Uralca konuşan Macarlara;[3] Türk soylu olup VII. yüzyıldan IX. veya X. yüzyıllara kadar güney Slav dili konuşan Bulgarlara; XIII. ve XIV. yüzyıllarda Moğol olup Türkçe konuşan Müslüman Tatarlara kadar...

Çin'de gelir artışına olan talep, açıkça ortadadır. Kubilay'dan sonra halk üzerinde artan vergi oranı ve XIV. yüzyılın başlarında ve ortalarında, Toğan Temür yönetimindeki Bayan ve Toğtu'nun rağbet görmeyen reformları –teftiş sisteminin kaldırılması, tüm sınıfların etnisiteye göre ayrılması ve malî adem-i merkeziyetçilik, ki bunlar isyan ve gaspı önlemek için ise de etkileri bakımından aynı sonucu doğuruyordu– temelde artan açıklara ve malî krizin kötüleşmesine verilen tepkiydi. İlhanlı devletinde İlhanlı hükümdarı Ebu Said, beceriksizce veya sorumsuzca hizipçiliği azdırdı. 1335'te öldüğünde İlhanlı, birkaç ardıl devlete ayrılıp Arran ve Azerbaycan üzerindeki iddialarından asla vazgeçmeyen Cuçililer tarafından işgal edildi. Cuçili toprakları bizzat, 1357'de

---

beklentilerinin içselleştirilmesini teşvik etmek ve davranışlarını kontrol etmek için kullanılıyordu. Bkz. Martinez, 1987–91, s. 132 vd.

3 Bkz. Halasi-Kun, 1986 [1988], s. 37–8.

Canıbek'in ölümünden kısa bir süre sonra, *Velikaya Zamayatnaya*'ya, yani "Büyük Bela"ya maruz kaldı. Böylece yine kifayetsizlik ve tartışmalı veraset, Batu'nun torunları arasında neredeyse yirmi yıl süren bir iç savaşa neden oldu Hanlık, kısmen Toktamış döneminde toparlandı, Temür'ün saldırılarına dayandı ve geçici olarak bir istikrar ölçüsü kazandı. Artık Altın Orda'yı oluşturan Moğol-Tatar yönetimi, XV. yüzyılın üçüncü on yılında batı bölgelerini Giraylılara kaptırdığında ölümcül bir şekilde zayıfladı, ancak yine de Saray civarında 1480'lere kadar hayatta kaldı. Çağataylı ulusu, baştan sona Temür'ün vesayeti altında yeniden oluşturuldu, fakat kendisi veya torunları meşru, aynı zamanda *de facto*, egemenliği üstlendiklerinde bu vesayet kalktı.

XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Altın Orda'daki fatihler, daha kalabalık, temelde kendileri gibi daha önceki bozkır siyasetlerinin bıraktığı pastoral-göçebe askerî unsurlar tarafından dil ve din bakımından asimile edildiler. Moğollar onları ikincil yardımcılar şeklinde kendi askerî teşkilatlarına dâhil etme konusunda sağduyuya sahip olduklarından, bunları mağlup ettiler, ama kovmadılar. Bununla birlikte, asimilasyon İslamlaşmayı gerektirdiğinden, fatih ile fethedilen arasındaki kültürel ayrımı genişletmişti. Dahası, vergi mükellefleri ile tahsilatçılar arasındaki ilişki pek dostane olmadığından, Altın Orda'nın *regime foncier*inin vergi toplama faaliyetine girmesini kısıtlaması, fatihler ve Doğu Slav toplumu arasında karşılıklı bir endişe yarattı. Doğu Slavlarının Doğu Rusya'daki tarımsal kitlelerine, Ukrayna ve Ruthen dilindeki *seliane* vb. kelimelerin aksine Rusçada "köylüler" için sıradan bir kelime hâline gelen *krestiane* (*khrestiane*/*khristiane*'den gelmektedir, "Hıristiyanlar") adı verilmesi önemlidir. Bu şüphesiz, herkesçe bilinen ve diğer başka farklılıkların oldukça bilincinde olan vergi tahsildarları tarafından aşağılayıcı bir şekilde kullanıldı. Benzer bir gelişme, *villanus* teriminin İngilizce ve Roman dillerine "villain" ve "villein" [hain/kötü adam] olarak gelişmesine yansımıştır.

Fetihlerden önceki yüzyılda doğu bozkırındaki sosyal sistem, yakın zamanda gelen Moğolların kendilerini düşmanlarla çevrili bulduğu ve hayatta kalmanın güçlü liderlik ve katı itaate bağlı olduğu dönemde, daha ayrıntılı hâle gelmişti. Kaynaklarda açık bir ifade yoktur, fakat vasallık, görünüşe göre tıpkı Fransa'da, ruhani sınıfa dâhil olmayan her Hıristiyan özgür kişinin kendisini bir lorda bağladığı Viking baskınları sırasında olduğu gibi, tüm Moğollar için zorunlu hâle geldi. Lord ve vasal şeklindeki bu bölünmenin evrenselliği, Cengiz'in iradesinin temellerini oluşturmaktadır; ordu birliklerini on binlere ve savaşçıları ise bin kişiden oluşan *temme*lere (muhtemelen "emanet, *precarium*") ayırıp bunlara imtiyazlar vermenin yanında, fethettikleri ve işgal ettikleri toprakları oğullarına, kardeşlerine, *nokod*larına ve bunun gibilere ikta (tekil. *Kubi* "fief", ya da *omçu/emci* [Fars. *încî*] "miras, mülk payı") şeklinde verdiler. Hem fethedilenler hem de askerî üst ve astlar, tahsis edildikleri Cengiz hanedanı ve Moğol aristokrasisi üyelerinin mülkleri veya vasallarıydılar, ancak tahsis geçiciydi; askerlerin bir tımardan diğerine yeniden tahsisi ve fethedilen tebaanın ise kalıcı biçimde hükümdarın egemenliğindeki topraklara sürülmesi söz konusuydu. Bu türden iki sürgünün gerçekleştiği bilinmektedir: İlki 1252'de Möngke tarafından emredildi ve 1250'lerin ortalarından sonuna kadar Rus topraklarında yapıldı. İkincisi ise 1275'te Rusya'da gerçekleştirildi ve Song'u fethetmek için askere ihtiyaç duyan Kubilay tarafından 1272 veya 1273'te emredilmişti. Sürülenlerin sayısı oldukça fazlaydı ve torunları Toğ Temür'ün muhafızları arasında bulunuyordu (Wenzong, 1328–32). Cengizlilerin birliğinin yok edilmesiyle, bu alt grupların çoğu yerel komutanlara ve aristokratlara tahsis edildi veya yöneticinin kişisel birlikleriyle birleştirildi.

Sosyal yapıları ve kültürleri göz önüne alındığında, Moğolların sınıf farklılıklarını genişletmesi şaşırtıcı değildi. Bu, özellikle, ilk Kazakların en azından kısmen köleleştirilmekten kaçabildiği,

hem İlhanlılarda hem de Altın Orda'da borçlanma şeklindeki köleliği getirdikleri kırsal toplum için geçerliydi. İslam hukukunda Müslümanların köleleştirilmesine dair kati bir yasak bulunduğundan, gayrimüslimlerin küfrü, yani "imansızlığı" (etimolojik olarak "paganizm") ve Müslüman savaşçıların, antlaşma ile korunmayan gayrimüslimlerin şahıslarına ve mallarına karşı cihat yürütme hakkının mevcudiyeti, onları köle hâline getirdi. Dahası, Altay ve diğer Kuzey ve Doğu Asya halkları için, Riasanovsky'nin belirttiği gibi, topluluğun iflas eden fertlerinin, anti-sosyal unsurların ve mağlup olmuş düşmanların köleleştirilmesi normaldi. Köleliğin idam cezasına bir alternatif olduğu Roma'daki gibi, Çin'de de Sui ve Tang hanedanlığı zamanından kalma hanedan yasalarına dâhil edilen beş standart cezadan biriydi. Zaten Zhou yönetiminde tutsaklar ve hükümlüler, torunları ile birlikte iki köle işçi kategorisinden birini oluşturuyordu. Balazs'ın tahminine göre, Kuzey Çin'deki Wei ve Cürçen döneminde köleler yalnızca özgür köylülerden daha fazla sayıda olmayıp, aynı zamanda, Justinianus'un kanunnamesinde okuduğumuz şekliyle (*servus aut colonus ... servus vel colonus ... servus qui quasi colonus in agro erat*) geç ve son Roma dönemlerinde olduğu gibi, ikincisinin birincisine dönüşme eğilimi de vardı. Moğollara gelince, Reşîdüddin bizi, "Cengizli iç savaşlarında, birbirlerinin çocuklarını yakalayıp tüccarlara sattıklarına ve hatta, yoksulluktan birçoğunun kendi çocuklarını sattığına" ikna ediyor. Yine Reşîdüddin, uygulamanın, Moğollar ve Uygurlarla borç sözleşmeleri olan "zavallı fakirlere" (*mudbirân*) kadar genişletildiğini söylüyor. Borçlarını ödeyemedikleri için bu kimseler, eşleri ve çocuklarıyla birlikte "esaret zilleti" (*zill-i esîrî*) içine düşüyorlardı. Aynı şekildeki bir sonucu yaratan uygulama, Gazan Han'ın kervan yollarını korumaya yönelik kurumundan, kolektif sorumluluktan (*homologya* benzeri olan *'uhde*) da geliyordu, fakat bu sadece kırsal alanlarda uygulanabilirdi. Çünkü kentsel bölgelerde "uygulanamaz, [uygulanması] imkânsız" (*mutéazzer*)

idi. Bu, Brian McKnight tarafından incelenen, yerel bazda işlenen her türlü suçtan kırsal bir bölgedeki insanları sorumlu tutan ve neo-Konfüçyüsçüler tarafından Legalistlerden kopyalanan *Baojia* (tam olarak "kefalet ailesi" demektir) üzerinde modellenmişti.

Moğol imparatorluk bölümleri, diğer fetihçi devletler gibi meşruiyet sorusundan kaçınıyorlardı. Kendilerinin varlığını yeterli gördükleri fetih veya ilahi emir/yönetme hakkıyla meydana çıktılar. Kültürel asimilasyon ile, Yuan'da Lamaizm'in ve diğer hâkimiyet bölgelerinde ise İslam'ın himayesi yoluyla geçmişe dönük bir meşruiyet aranıyordu. İlkinde, dine Çin pratik yaklaşımı göz önüne alındığında, politika etkisizdi. İkincisinde ise başarılı oldu, çünkü yarı-ruhani yasal-yargı sınıfında somutlaşan kurumsal İslam, rejimle simbiyotik olsa da, İslami III. yüzyılın sonundan itibaren özerk hâle geldi ve özerkliğine saygı duyan herhangi bir rejimi de destekledi. Aslında, halkın direnişi normalde imkânsızdı, çünkü fethedilen üst sınıflar her yerde Moğol desteğine dayanırken, fethedilen nüfusun gayri askerî ve suçlu olmayan çoğunluğu silah kullanmaktan kesin bir şekilde menedildi ve ordudaki muhalif unsurlar, maddeten marjinalleştirildi. XIV. yüzyılın ortalarında yaşanan krize kadar, fatihler yekvücut hâlde kalırken, alt sınıflar lidersiz oldukları için etkili bir direniş gösteremezlerdi. "Büyük Bela" gecikmeli de olsa Rusya'ya geldiğinde, prensler, geleneksel düşmanları Töton taktiklerini benimseyen üstün ordusuyla geniş Polonya-Litvanya devletine karşı Orda'nın desteğine ihtiyaç duyduklarından "Moğol Boyunduruğu"ndan vazgeçmediler. Başarılı bir ayaklanma, ancak rejimin kendi askerî teşkilatı içindeki muhalifler tarafından tetiklendiğinde ve önderlik edildiğinde ya da rejimin eşit iki veya daha fazla rakip gruba bölünmesiyle mümkün olabilirdi. Ardından, yenilen halk daha önce marjinalleştirilmiş, şiddet unsurları etrafında birleştikçe isyanlar patlak verdi. Bu, Horasan'da 1330'ların sonlarında Serbedârîler liderliğinde; Çin'de ise 1350'lerde gerçekleşti.

Rusya'da etkili bir direnişin imkânsızlığı hem göçebe hem de yerleşik nüfuslardan etkilenmemiş unsurların erişilemez ve savunulabilir alanlara çekilmesine neden oldu. Başlangıçta buna izin verilmiş olabilir, çünkü bu durum potansiyel isyancı liderleri yerel takipçilerinden ayırarak rejimin amaçlarına hizmet ediyordu. Böylece, bu dönemde her iki toplumdan marjinal unsurlar bir araya gelerek kanun dışı Kazak (veya *Kossak*) gruplarını oluşturdular. Bu terim "serseri, disiplinsiz bir kişi" anlamına gelir ve görünüşe göre Moğolca *gasagan* "inatçılık, dik başlılık" veya *gazigu* "sapık, sapkın" kelimesinden neşet eder. Genişletilmiş biçimleri ise "gelenek dışına çıkma, yasanın ihlali, anomi, uygunsuzluk" anlamlarına gelir.[4] Diğer Moğol hükümranlıklarının sınırları içinde ve gerçekte göçer siyasetine dayansa da yerleşik dünya ile benzer gelişmeler yaygındı: Araplar, veya Hafsî devletinin "[baş eğmemiş] bedevileri"; İlhanlılardan Memlûklere sığınan Suriye hudutlarındaki Oyratlar; Karaunaslar, veya "soysuz [Moğollar]", ki Hint-İran sınırlarında *nigûdârîyân* veya "göçebeler" (Moğolca tekili *negüder*) olarak da adlandırılırlar; Ege hinterlandında ve Anadolu'da Toroslar boyunca "büyük" veya "gerçek Türkler" olan *etrâk-i ûç* ve *etrâk-i Karamân* veya "Bizans ve Kilikya-Ermeni sınır topraklarının Türkleri". Bu gruplardan biri vasal Rum Selçuklu devletinde mali baskıya maruz kalan ve göçün kurbanı olan (*celâ'-i vatan*) kabile efradını ve mültecileri (Arapça-Türkçe tekili *celâ'lî*) içine almış ve diğer grupları da absorbe ederek Osmanlı devletine dönüşmüştü. Gazan'ın iktidarını pekiştirmesinden önce İlhanlı'daki gibi, hükümetlerin zayıf olduğu noktalarda da "kaçak köleler... Moğollar, Müslümanlar, dönmeler, Kürt, Lur, Şol, Suriyeli bedeviler, ayak takımı, küçük suçlular, bazı köylüler ve dış bölgelerdeki sakinler" *(gulâmân-i gorihte... Moğûl u Tâzik u mürted u Kürd u Şul u Şâmî... ve rünûd u evbâş...*

4 Bu terim hakkındaki tartışma için ayrıca, bu kitabın 12. bölümü, 15. ve 16. dipnotlarına bakınız.

bâ'zi rustâ'ihâ ve etrâf-nişînân)[5] Zagros'ta haydutlarla bir araya gelir ve ciddi sorunlar çıkarırdı.

Gelirler

Gelirler, başlangıçta, hâkimiyet bölgelerinde mevcut Moğolistan'ın fethinden önceki dönemlere kadar uzanan vergiler ve angaryalar şeklinde elde ediliyordu. Buradaki toplum, belirgin çizgilerle belirlenmiş sınıfsal tabakalara ayrılmıştı: Aristokrasiyi oluşturan hanedanlık unsurları, akraba ve hükümran ailesine evlilik ve *andalal* yani "kan kardeşliği" ile bağlı olanlar ve "yoldaş" ya da "hizmetli" anlamındaki *nökürlel* ile birlikte sıradan (*karacu*) zengin (*bayan*) kabileler, yanaşma, tâbi ve köle (*bogol/bo'ol*) konumları. Mülkiyet ya özel ya da toplumsaldı ve sürülerden, tarım arazisinden, otlaktan, vasallardan ya da serflerden ve aşiret reislerine, diğer bireylere ya da ailelere bağlı silah imalatçıları da dâhil kölelerden oluşuyordu. Aristokratların veya muaf tutulan kişilerin elinde olmayan özel mülkiyet vergiye tâbiydi (*albatu*). Ortak mülkiyet de genellikle sürülerden, imalathanelerden ve bozkır ile tarım arazileri arasındaki sınır topraklarında mahsullerden alınan bir ondalık şeklinde vergilendirmeye tâbi tutuldu. Vergi, şeflerinden veya reislerinden oluşan konseyler tarafından mülkiyet sahibi klanlar ve aileler arasında paylaştırılıyordu. Paylaştırma hukuki veya fiilî biçimde geçerli kaldığı sürece ortak mülkiyet, rotasyona ve periyodik yeniden dağıtıma tâbi olmasına rağmen kısa vadede özeldi. Aristokratik veya hanedana özgü gelirler, toplumun geri kalanının yükümlü olduğu yarı-feodal vergilerden oluşuyordu. Gazan Han, askerler için tımarların (*iktâ'ât*) tahsisini emreden kararnamesinde (*yarlıg*), geleneksel Moğol vergi yükümlülüğünün dört kategorisini listelemişti ki bunlar ya lağvedildi ya da hafifletildi. Bunlar, (1) sürü hayvanları için bir vergi (*kobçûr/kobçûr-i mevâşî*); (2) imparatorluk posta sistemini işletme hizmeti

5 Rashīd al-Dīn/Jahn, s. 277.

(*besten-i yâmhâ-yi büzürg*); (3) Cengiz Han kanununun getirdiği "ağır yükler" (*ibâ-yi yâsâk-i saht*); ve (4) angaryalar veya kişisel görevler yahut da hizmetler (*kalânât*). Bu kategoriler, muhtemelen Vladimirtsov[6] tarafından XVII. yüzyıla ait iki eserden, Halha yasası ve Sagang Sechen'in *Erdeni-yin Tobçi*'den çıkarılan beş daha spesifik harçla aynı vergilerin çoğunu kapsamaktadır: Şöyle ki (1) hayvancılık ve hayvancılık ürünleri, özellikle et, süt ve fermente süt veya *koumis/kımız* (*alban kabçîur, sigüsün*); (2) feodal efendinin evinde hizmet, hassaten yakıt olarak kullanılmak üzere kuru hayvan gübresi/tezek toplama (*argal tegekü*); (3) özellikle büyük avlarda veya savaşlarda efendinin maiyetinde hizmet (*ayan alba*); (4) efendinin nakliyat veya posta hizmetine katılım veya aynı şey için binek temini (*ulaga sigüsün*); ve (5) hem tanık hem de kurul üyesi olarak mahkemeye katılım (*sikaga*).

En eskisi Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 1274) devlet maliyesi üzerine risalesi olan Fars kaynaklarının bakış açısından Moğolların gelirleri, sahipsiz hazineleri, hediyeleri ve benzerlerini saymazsak dört kategori altında toplanır: (1) Geçiş ücretleri, gümrük vergileri ve diğer vergiler; ister kendi bölgelerinde, ister transit geçiş hâlinde olsun bölgeler arası ticarete uygulanan refakat veya koruma ücretleri. Bunlar ayni vergiler değil, nakdî vergiler olduğu için kolayca alınıyor, tahsis ediliyor ve aktarılıyordu. Altın Orda ve İlhanlı kaynaklarının yanı sıra Pegolotti'nin el kitabında bunlara *tamgâ* (İtalyanca tekili *tamunga/tamenga/camunoca*)[7] adı verilir ve burada bir vergiyi veya talebi de ifade eder. (2) Köleler de dâhil olmak üzere ganimet ve liderleri vasal statüsüne düşürülmüş dolaylı yönetim altındaki tarım toplumlarından gelen haraç. Aksarâyî, Hülegü'nün, Rum Selçuklu Sultanlığı'nı II. İzzüddin Keykâvûs ve IV. Rüknüddin Kılıç Arslan arasında 1259'da, Bağdat'ın düşüşünden hemen sonra ikiye böldüğünde

6 Vladimirtsov, 1948, s. 211 vd.

7 Hoten Saka dilinde, *tamga* şeklinde daha eski bir terime rastlanmıştır, bkz. Bailey, 1979, s. 147b.

"200.000 gümüş dirhem, 500 [parça] *nacçi* veya brokar ve İtalyan *cammocche*si, altın sırma ile bezenmiş 3.000 külah, 500 at ve 500 katırı haraç olarak yüklemişti.[8] (3) *Kob[i]çûr* veya genellikle göçebelerin sürülerine konan onda birlik vergi. Sadece Cengizli aristokrasisinin üyeleri, evlilik yoluyla müttefik olan aileler ve muhtemelen kendilerini yiğitlikleri veya diğer hizmetleriyle öne çıkarıp *tarhan* olarak belirlenen aslen düşük statüdeki kişiler bundan muaf tutuldu. (4) Doğrudan idare edilen topraklarda tarım ve zanaat üretiminden kaynaklı, çoğunlukla ayni vergiler. Gazan Han'ın İlhanlı'nın ekonomisini tamamen parasallaştıran reformlarından sonra, para ve tartı gibi devlet tarafından gerçekleştirilen hizmetler için veya komisyonculuk, meyhanelerde şarap satışı, genelev ve hamam kullanımı gibi devlet tarafından sağlanan, yahut denetlenen hizmetlerin kullanımı için birçok nakit ücretlendirmeyi de bunlara ekleyebiliriz. Böylece, XIV. yüzyıl hiciv ustası Ubeyd-i Zâkânî, "*hammâmî*", yani hamam işleticisini "zina [*aslında* sodomi] vergisi tahsildarı" (*tamgâcî-yi cimâ'*) şeklinde tasvir eder. Bir ekonomi yeterince paraya tedavülünde hâlâ geride ise, komütasyon imkânsızdı; Rusya'da, ilk genişleme döneminde olduğu gibi, angaryalar hassaten önemliydi. Toprak ağası kumandanların, tarım vergilerinden, en azından teoride, hukuki bakımdan sorumlu olmaları dışında, askerî nüfus ile Çin'de Konfüçyüsçü ilmî sınıf ve belgeli takipçileri dâhil din adamları, büyük ölçüde vergiden muaf tutuldu. Rusya'da Moğol politikasının bu özelliği çok önemliydi, çünkü Ortodoks Kilisesi'nin olağanüstü bir zenginlik ve güç toplamasına olanak sağladı.

Fetihler sırasında askerler, ondalık birimlerde toplandılar. Ancak bu birimler genellikle güvenli bir mesafeden, ele geçirilen diğer hayvanların da eklendiği, Moğolistan'dan getirilen sürüler tarafından takip edildiğinden, esasen otarşikti. Cephe ileri taşındıkça, hatların arkasındaki haraç tahsilatı alt birimden üst düzey

8 Al-Aq-Sarāyī, s. 62.

Moğol veya müttefik komutanlara geçti. Asayişin sağlanmasıyla birlikte mali idare, kademeli olarak kumandanlardan alındı ve eş zamanlı şekilde ast ve üst için ayni sübvansiyonlar getirildi. Görev, çoğu Uygur, Hotenli, Keşmirli ve Tibetlilerden oluşan sivil bürokratlara düşmüştü. Çağatay ulusunda bu görevliler Sino-Türk-Moğolca bir terim olan *bitikçi* "yazıcı, kâtip" ve *bakşi* "kâtip vekili" (Çince *boşi* "öğretmen, usta") şeklinde adlandırıyordu ve bu kullanım Hindistan'a geçmiş, Urdu/Hint dilinde *bahşi*, "tabur mutemedi" manasını almıştı. Netice itibariyle levazımat, başta ticarî mallar, sonra da nakit şeklindeki bağışlarla desteklenmiş olsa da bunlara *tagar* (Moğolca "bir çuval tahıl, kuru mercimek, bakliyat vb.", daha münasip tanımı ise "ham yünden dokunmuş halı, çuval veya torba") denilmeye devam edildi. Bu gelişmenin ilk işareti, Ögedey'in Uygur ve Mâverâünnehir bölgesi mali yönetimini organize etmek üzere Mahmûd Yalavaç'ı atamasıdır. Zamanla, askerî kurum veya yöneticilerin desteğine bağlı olan kısım, değişmez bir şekilde otarşiden çıkıp sübvansiyonlara neredeyse tamamen bağımlı hâle gelirken, komutanlar arasında politik olarak bağlantılı olanlar, zimmete geçirme, gasp ve toprak edinme fırsatları sebebiyle ücretli hükümet atamalarına yöneldi. Hem Cüveynî hem de Reşîdüddin, acı ve sert bir şekilde Moğollar ile yerelde istihdam edilen yöneticilerin yolsuz iş birliğinden şikâyet etmişlerdir.[9] Orta ve Batı Asyalı Müslümanların başlangıçta en yüksek kademelerde istihdam edildiği ve mali-finans bürolarında Farsçanın kullanıldığı Çin'de, Kubilay'ın sert adımlar atmasına kadar yolsuzluk daha da yaygınlaşmıştı.

Aksine Cuçi nesli, tarımı kendi kırsal-göçebe askerî yapılarından korumakla yetiniyorlardı. *Regime foncier*leri, temel işlevlerine ayırdılar: Tarım ve madencilik endüstrilerinin yönetimi ve gelirlerin ayni ve nakdî olarak toplanması, hesaplanması. İlkini, vasal Rus prenslerine devretmişlerdi; ikincisini ise taahhüt sahiplerine

9 al-Juvainī/Qazvīn ī, I, s. 4 vd.; Rashīd al-Dīn/Jahn, s. 313 vd.

emanet ettiler. Her ne kadar bedenen çalışma şüphesiz Rus hizmetkârlarına veya kölelerine verilmiş olsa da, fetih sonrasındaki hesaplama işi, ilk üç veya dört kuşak boyunca kâtiplerin elinde kaldı. Bunların çoğu, Moğol veya müttefik *daruga*ların veya *baskak*ların –Türkçe ve Moğolca "zalim" veya "zorba" anlamına geliyordu– eşlik ettiği Orta Asya'dan Sartlar ya da Müslümanlardı. Maliye müteahhitlerinin en zenginleri Moğol hanedan üyelerinin, aristokratların ve kıdemli komutanların "iş ortakları" olan *ortak* adlı tüccarlara katılmasıyla Cuçi neslinde vergi tahsili, imparatorluğun diğer bölümlerine göre daha da gelişti. Başlangıçta iltizamlar rekabete dayalı ihale yoluyla elde ediliyordu, ancak zamanla vergi oranları, mevcut bir tabana göre belirlenen artışlara dayanıyordu ve muhtemelen bu yapılırken, çiftçi birlikleri ve mali görevliler ile de müzakere ediliyordu. Bunlara "ilave" vergiler de eklendi ve idaresi, 1327 veya 1328'de tüm Rus gelirlerinin, mantıklı bir adım olan, Büyük Knez unvanıyla birlikte Moskovalı I. Ivan'a (1325–40) verildiği zamana kadar kademeli şekilde konsolide edildi. Bu, elbette, Rusya'nın yeniden birleşmesinin başlangıcıydı. Artık Müslümanlardan yerli Hıristiyanların eline geçen vergi tahsilatının işleyişi, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgeler arası ticaretin Altın Orda'ya kayması sonucu Orda ve Rus prensliklerinin ekonomilerinin genel olarak parasallaşması ve vergilerin kademeli biçimde nakit gelirlerine dönüştürülmesiyle büyük ölçüde kolaylaştı. XIII. yüzyılın son on yıllarında, Batı'nın Hindistan ticaretinin Mısır'dan kendisine kaymasıyla birlikte İlhanlılarda da benzer bir parasallaşma meydana geldi. Bu parasallaşma, Gazan Han'ın mali tarım reformlarının uygulanmasını kolaylaştırdı.

Ticaret

Orta Çağ'ın sonraki devirlerinde büyük ticaret, Latin Batı ile Güney Hindistan, Doğu Hint Adaları ve daha az ölçüde Çin

arasındaydı. Doğu'nun lüks malları, Batı'daki daha zengin sınıflar tarafından her zaman talep görüyordu, ancak Doğu'da bunlara çok az talep vardı ve kronik biçimde dengesiz olan Doğu ticareti, Roma döneminden itibaren Avrupa'daki birçok gümüş kaynağının tükenmesiyle, keskin bir şekilde daralmıştı. Orta Çağ'ın başlarında, takas edilen malların hacmi/değeri genellikle düşük kaldı. Bununla birlikte, ilk olarak X. yüzyılın sonlarına doğru Goslar kenti yakınlarında, daha sonra da Orta Almanya'daki diğer yerlerde ve doğu ile güneydeki topraklarda, nihayetinde özellikle Sardinya'da olmak üzere Avrupa'daki diğer yerlerde zengin gümüş madenlerinin açılması ile Batı'nın dış ticareti, ihraç edilen gümüş ile yeniden dengelenecekti. XI., XII. ve XIII. yüzyıllarda gümüş üretimi ve bu ticaret eşzamanlı olarak genişledi. Dahası, gümüş doğuya doğru ilerledikçe değer kazandı, çünkü Batı'da altınla kıyaslandığında bol miktarda bulunan gümüş, Doğu'da, özellikle Batı ve Güneydoğu Afrika'nın yanı sıra Güney Hindistan'da, altının çoğu Orta Çağ'da çıkarıldığından, buralardaki altınla karşılaştırıldığında nispeten kıttı. Altın da ters yönde hareket ederken benzer şekilde değer kazanıyordu.

Dört tür emtia mevcuttu: (1) Çoğunlukla az hacim veya ağırlığa sahip olan ve bu nedenle düşük nakliye maliyetleri ve yüksek kâr marjlarına sahip pahalı mallar, *spezierie* veya "baharatlar" olarak adlandırılan aromatikler, çeşniler, boyalar, ilaçlar, ipekler ve diğer lüks kumaşlar, değerli taşlar, mücevherler vb., çoğunlukla Hindistan, Hint adaları ile Çin'den ve Rusya'dan kürkler; (2) külçe, normalde yukarıdakiler arasında sınıflandırılmış idi; (3) daha düşük maliyetli, daha geniş talep gören daha hacimli ürünler yani (a) tahıl, kereste, demir içeren metaller, balmumu ve lüks olmayan kumaşlar ve (b) taşınabilir, bozulmayan veya konserve gıda maddeleri (yenilebilir yağlar, şeker, şarap, kuru meyve, tuzlu balık ve havyar vb.) ve (4) köleler. Baharatlar, mücevherler ve külçe en kârlı mallardı; diğerlerinin kârlılığı daha düşüktü,

ancak talep ve arz bağımsız olarak dalgalandıkça önemli ölçüde değişiyordu. Dört imparatorluk ülkesi de ilk iki türe ortak oldu, son ikisi ise Altın Orda'nın ilgi alanındaydı.

Ticaretten elde edilen gelirler istikrarsızdı. Bu, rotaların güvenliğine ve dolayısıyla hükümetlerin güvenliği sağlama, tüccarları ve onların mallarını koruma becerisine bağlıydı. Bu hususlardaki başarısızlık, tüccarları alternatif güzergâhlar aramaya zorluyordu. Ayrıca ticaret, kârlılığa ve dolayısıyla malların fiyatıyla nakliyesinin tüccara maliyeti arasındaki farka; bir yandan kendi harcamalarına, diğer yandan ise satış gelirlerine bağlıydı. İlki bir ölçüde kontrol edilebilirdi. İkincisi ise kötü hava koşulları ve kötü hasadın neden olduğu tahıl fiyatlarındaki artışların bir sonucu olarak periyodik, döngüsel ve dolayısıyla kısa vadeli küçük çaplı krizlerle ilintili talebe bağlı oldukları için çoklukla mümkün değildi. Diğer taraftan sosyo-politik, ekonomik ve hatta iklimsel değişiklikler büyük, sisteme özgü ve yapısal bakımdan müzmin krizler üretti.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Doğu-Batı ticareti üç yoldan ve çoğunlukla deniz yoluyla ilerliyordu: Mısır üzerinden güneyden geçen ve düşük nakliye maliyetlerine, fakat yüksek vergiler ve harçlara sahip güzergâh; Akdeniz'in Asya kıyısı ile Basra Körfezi arasında, daha yüksek nakliye maliyetlerinin düşen ücretlerle dengelendiği, karadan giden bir aşamaya da sahip büyük ölçüdeki denizyolu olan orta yol; son olarak kuzeyde, Avrasya üzerinden Çin, Hindistan, vb. için genelde karadan geçen güzergâh. Bu rota Karadeniz veya Akdeniz limanlarından başlayabilirdi ve ilk karayolu ayağı İlhanlı veya Altın Orda topraklarından geçerdi. İlhanlı karayolu güzergâhı, ilkin Marco Polo'nun babası ve amcası tarafından kat edilmişti. Marco ile gerçekleşen ikinci yolculuklarında ise deniz yoluyla gitmeyi planlamışlardı, ama Hürmüz'de deniz yolunun kapatıldığını (muhtemelen Seylan'a gerçekleşen Malay saldırısı sebebiyle) öğrendiklerinde karadan ilerlediler.

Nitekim İlhanlı ayağı, karayolu üzerinde 1330'lara kadar tercih edilen bir yoldu ve ardından bu trafik, Pontus limanlarına kaydı.[10] Söz konusu dönemde, her üç güzergâh da, her biri veya her bir ayağı diğerinden daha fazla olmak üzere, farklı alt dönemlerde kullanıldılar. Böylelikle güzergâhlar üzerindeki hükümetler, gelirlerinde genişleme ve daralmalar, buna bağlı olarak da farklı parasallaşma dereceleri gördüler. Ticaretten elde edilen yükselen ve yüksek parasal gelirlerin askerî kurumlarının kontrolünü sağlamlaştırmalarına ve mali-finansal operasyonlarını rasyonelleştirmelerine olanak tanıyan dönemler yaşadılar. Diğer zamanlarda gelirlerin azalması ise bu kontrolü gevşetti ve daha az verimli tahsilatlara ve ödemelere dönüşü zorladı. Bu, parçalanmalarına ve çökmelerine veya yok oluşlarına sebebiyet verdi. İlk güzergâh Memlûk, ikincisi ise İlhanlıların kontrolündeydi. Üçüncüsünün batı ayağı ise ya İlhanlı ya da Cuçi soyunun kontrolü altındaydı.

Emtia değer oranı üzerinden hesaplanan İlhanlıların ticareti ve ticaret gelirleri düşerken, Ebu Said'in 1335 yılında ölümü ile ortaya çıkan hizipçilik, ticaret yollarını güvensiz hâle getirdi ve devletin yollarının boykot edilmesi, bunların parçalanmasına

10 Bu, XIV. yüzyılın ilk üçte birinde kuzeydoğu İran'da darphanelerin öneminin artmasıyla oluştu. 1258 ile 1297–8 yılları arasında, tüm altın-gümüş sikke kesimi yüzde 5 olarak hesaplanırken bunun ramamı gümüş idi. 1298–9 ve 1333–4 arasında, toplamda yüzde 21,7'nin 13,2'sini altın, 6,5'ini ise gümüş olarak çıkardıkları hesaplanmıştır. 1334–5 ve 1355–6 arasında, aynı yüzde oranları 3,7 ve 4,5 idi. Bkz. Martinez, 1984, Tablolar VII-IX, s. 140 vd. Benzer şekilde Esterâbâd, Dâmgân, Simnân, Şehristân, Câcerm, Cürcân, Sebzivâr, Habûşân, İsferâyin, Nîşâpûr, Tûs ve Baherzan'daki otuz dokuz İlhanlı altın ve gümüş sikke numunesinin tamamı –2001 basımlı Albüm'de ve Lane-Poole'a ait 1877, 1881, 1890–1 tarihli kataloglarda yer alır– Argun ve Tugâ Temür dönemleri arasında, yani 1283–4 arasında ve neredeyse kesin olarak 1340'ların başlarında çıkarıldı. (Son tarihli numune 1342–3'te Câcerm'de çıkarıldı.) Bu otuz dokuzundan on tanesi altındır. 1300–01 ve 1332–3 arasındaki otuz üç numuneden on tanesi altın; 1328–9 ve 1332–3 arasındaki on numuneden yedisi de altındır ve bunlar, Delhi Sultanlığı'ndan Orta Asya'ya altın ihracatı gösterir.

neden oldu. Ticaretinin bir kısmı Mısır'a kaydı. Venedik, Papalığın Memlûklerle ticaret yasağına getirdiği "değişiklikleri" müzakere etti, "bir lütuf hediyesi" aldı ve yirmi iki yıllık bir aradan sonra, iki nokta arasında *muda* veya düzenli geçiş için devlet tarafından inşa edilen, sahip olunan ve kiralanan silahlı kadırga konvoyları, 1345'te İskenderiye'ye düzenli seferlere başladı[11] (*concessio gratiae navium pro viaggio Alexandriae*).[12] Ancak asıl fayda sağlayan, hem Çin'e hem de Hindistan'a erişimi mümkün kıldığından, Orda ile savaşa yol açan bir tartışmayı Venedik ve Cenova'nın hızla çözüme kavuşturduğu Altın Orda oldu.

Altın Orda'nın ticareti, Kırım'daki Karadeniz limanlarından ve Don'un ağzından cereyan ediyordu. Konstantinopolis'in Dördüncü Haçlı Seferi'nde (1204) düşmesiyle Venedik, Bizans İmparatorluğu'nun "çeyrek ve buçuk" (3/8) payına sahip olduğunu iddia etti ve diğerlerinin yanı sıra Kırım'ın Gothia olarak adlandırılan, başlıca limanları Soldaia (Suğdak, Suğdaya) ve Kefe olan güney kıyılarını ele geçirdi. Bununla birlikte, Konstantinopolis'in Grekler tarafından geri alınmasıyla (1261), Venediklilerin yerini, Karadeniz'in seyrüsefer ve ticaretinde münhasır haklar talep eden Michael Palaeologos'un (1261–82) Ceneviz müttefikleri aldı. Onları ve Don ağzının yakınında Porto Pisano adlı bir atölye kuran ve bir süre Venediklileri dışlayan Pisalı rakiplerini kabul etti. Cenova'nın Karadeniz ticaretinin büyük araştırmacısı George Bratianu, Kefe'deki Ceneviz kolonisinin kuruluşunu 1265'e dayandırıyor. Öyle olsa dahi, birkaç yıl sonra Mengü Temür, Kefe'yi, onu bir Ceneviz'e satan akrabası Uran Temür'e verdi. Bir süre sonra Palaeologos, Venedik ile, bu devletin Karadeniz'e erişimini sağlayan bir barış anlaşması imzaladı.

---

11 Thomas ve Pedrelli, 1880, I, s. 277, no. 144.

12 Arapça *mu'ādā* terimi *'adv*'dan türemiştir ve "karşı çıkmak, karşı durmak, düşman olmak" anlamlarına kadar iki zıt anlam arasında salınır.

Kefe'nin kaderi, 1263 yılında Baybars'ın Michael Palaeologos ve Berke ile imzaladığı antlaşmalar ve Moğol hükümdarlarının açık fikirli hoşgörüsü ile belirlendi. İkinci antlaşma İlhanlı'yı, bundan sonra politikalarını koordine edecek ve İlhanlı genişlemesini daha fazla kontrol edecek iki düşman komşu arasına hapsetti. İlki Mısırlı tüccarlara boğazlardan serbest geçiş izni verdi ve Papalık ambargosuna rağmen Ceneviz ve Mısırlı tüccarların iş birliği içinde olduğu, memlûk olarak eğitilecek çocuk ve gençler de dâhil olmak üzere Mısır ile Orda arasındaki zengin köle ticaretinin temelini attı.

Pontus limanlarının ticarî faaliyeti, temelde iki ayrı ticaretten ibaretti. Mısır ile olan alışveriş, Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri arasındaki ticaretin bir parçasıydı ve bu, Grek kolonizasyonu zamanına kadar geçmişe uzanıyordu. Diğeri ise özellikle ipek olmak üzere Batı ile Doğu ve Güney Asya arasındaki kara ticaretiydi. Bu ikinci ticaret, bir veya iki yüzyıl boyunca milattan önceki son asırda ve yine VI. yüzyılda açılmıştı. Ögedeyli soyunun nihai yenilgisiyle, savaşan taraflar arasında barışın tesis edilmesinin ardından ticaret, üçüncü kez açıldı ve XIV. yüzyılın ilk ve orta on yıllarında gelişti. Hacim olarak ilk dönemdeki ticareti asla geçemedi, ancak kâr marjı çok daha yüksek olduğu için değer kazandı. Elde ettiği gelirlerin artması ve azalması, Altın Orda'daki merkezcil ve merkezkaç kuvvetlerinin dengesini belirledi.

İlginçtir ki, karasal Avrasya ticaretinin yükselişinden önce Cenevizler üç kenarlı bir ticaret geliştirdiler; bunun için Karadeniz'deki Rum Selçuklu limanlarını, özellikle de Samsun, Sinop ve "Vatiza"yı 1270'lerin başlarında kalkındırdılar. Buralarda Batı'da ve Altın Orda'da yönetici üst sınıfa veya kumandanlara dağıtılmak üzere saraya satılacak malları –Anadolu'da Hülegü tarafından talep edilen lüks kumaşlar ve süslü şapkalar gibi– temin etmek için İlhanlı topraklarında gümüş satıyorlardı. Cenevizler, bunların Suğdak'ta –Kefe'de değil– satışından elde ettikleri gelirle, Akdeniz

genelinde ihraç edecekleri malları Kırım'dan satın alıyorlardı. Bu nedenle Bratianu tarafından yayınlanan Kefe, Suğdak vb. ait birkaç noterlik belgesi bile, Kırım ticaretinin XIV. yüzyıldan çok daha önceye ait ticarî emtiasını ortaya koymaktadır: Batı'dan ve İlhanlılardan ithal edilen mallar, özellikle Musul ve Gilan'dan ipek (*seta gaieli, fardelum unum sete guieli, qui est menarum quinquaginta* [krş. Pegolotti'nin *seta ghella*]), altın sırma, keten bezi, Lombard bezi, kadife veya velur, "Rheims'den beş balya kumaş" (*balletas quinque telarum de Rens*), Pegolotti'nin Tana ile ilgili bölümünde de göze çarpan Girit, Grek ve İtalyan şarapları ile sikke ve külçeler hâlinde gümüş.[13] Kölelerin yanı sıra ihracat, balmumu, keten, tuzlanmış mersin balığı ve diğer balıklar, havyardan[14] ve tabii ki tahıl, buğday, arpa ve darıdan oluşuyordu ve buna, Konstantinopolis ve Pera ile Yunanistan ve takımadalardaki diğer şehirler kısa sürede tamamen bağımlı hâle geldi.

Pontus ticaretinin Venedik için önemi ve onu çevreleyen sıkıntılar, Venedik'in Cuçili soyu ve idarecileri ile geleneksel rakibi Cenova'yla yürüttüğü diplomatik müzakerelere ve anlaşmalara yansımaktadır. Biri Özbek (1312–42) ile, ikisi Canıbek, biri Berdibek ile 1333, 1342, 1347 ve 1358 yıllarında olmak üzere dört antlaşma imzalandı ve aynı zamanda Suğdak "lordu", veya

13 Bratianu, 1929, s. 190, 239 vd., 244, 321 ve özellikle s. 306–7. Pegolotti, 1936, s. 24–5, 208, 297, 300. Gümüş külçe Rusçada *grivna*, "büküm" olarak adlandırıldı, çünkü Keltler gibi Vikingler de onu boyna takabilmek için büküp uzattılar. Kuman-Kıpçak dilinde külçe, Farsçadan gelen *sēmlsîm* karşılığı olarak *sem* veya *som* şeklinde adlandırıldı. Bu terim İtalyancada *sommo* oldu.

14 Mersin balığı ve havyar, büyük olasılıkla, Marco Polo'nun Ceneviz nakliye gemilerinin mevcudiyetini fark ettiği ve Kuban Nehri üzerinden Karadeniz'e nakledildiği Hazar'dan geliyordu. Bu rota, iri mersin balığı karkasları için dağlık bölgelerden çok daha uygun ve Akdeniz veya Karadeniz'deki Anadolu limanlarından Hazar'a değin çok daha uzundu. Aksine, Alburz tarafından korunan, Ölceytü'nün ülkeyi fethinden ve ilhakından önce *de facto* bağımsız bir devlet olmasına rağmen Gilan ipeği, Tebriz'den temin ediliyordu; Polo, 1903, I, s. 52; Bratianu, 1927, s. 276–7. "Lo Copa" limanının önemi için bkz. Lopez ve Raymond, 1955, s. 244 d.n.

valisinden bir *privilegium* elde edildi. Bu ayrıcalık, bir zamanlar Canıbek'in babası Özbek'in en sevdiği karısı ve hâlâ güçlü olan Taydûla Hâtûn'un Ermeni bir *ortağı*nın zararını tazmin etmeleri karşılığında Venediklilere, Suğdak'ta ve diğer iki limanda adilane muameleyi garanti ediyordu. Benzer bir antlaşma 1356'da daha önceki bir Suğdak valisi ile de imzalanmıştı. Son olarak 1383'te, Venedikli tüccar için tazminat ve güvenlik talep eden ve ona Venedik ticaretinin kendisi ve tebaası için ne kadar yararlı olduğunu (*multum accomoda et utilis suo imperio et suis*)[15] hatırlatan bir elçilik heyeti, Toktamış'a gönderilmişti. Venedik Senatosu'nun (*consilium rogatorum* veya *pregadi*) 1344 ile 1348 yılları arasında yaptığı görüşmelerde Canıbek'in hâkimiyetindeki "Tana ticaretine" ve "bu kısımlardaki konulara" sık sık atıflar bulunur.[16] Sorunlar, Venedik'in ezelî rakibi Cenova ve Canıbek'in başarısız Kefe kuşatması esnasındaki askerî ve diplomatik ittifakıyla doruğa ulaştı. Bu sırada adamları, şehre bir vebalının cesedini fırlattı; ki Kara Veba'nın Batı'ya girmesinin bu yüzden olduğu iddia edilir.

Kara Veba sebebiyle, ekonomik ve sosyal yaşamın geri kalanında olduğu gibi ticaret de ciddi şekilde kesintiye uğradı, kalıcı olarak azaldı ve dönüşüm geçirdi. Batı'da veba işçileri öldürdü, ancak diğer üretim araçlarını –toprak, likit ya da sabit sermaye ve doğal kaynaklar– olduğu gibi bıraktı. Üst sınıfların ücretleri düşürmeye yönelik yasal girişimlerine rağmen, yeni emek kıtlığı Batı'da reel ücretleri yükseltti ve bu ücretleri XV. yüzyılın sonlarına kadar tahıl ve diğer temel fiyatlara kıyasla yüksek tuttu. Ayrıca zenginliği, toplumun her düzeyinde hayatta kalanlar arasında

15 Thomas ve Pedrelli, 1880, II, s. 111.

16 Thomas ve Pedrelli, 1880, I, s. 320–41 (no. 170). Bunlara, *Libri Commemoriali*'nin *Regesti*'sinde kayıtlı, en yüksek seviyede gerçekleşen, Venedik ve Cenova arasındaki danışma ve anlaşma raporlarını da ekleyebiliriz, bkz. Pedrelli, 1876–96 (9 Haziran ve 18 Haziran 1344), VI, s. 19; (10 Haziran), II, 2, 21, 22; (2 Temmuz 1345), s. 138–9, 144, 147–8 (no. 125, 129, 152, 164 ve 169).

yoğunlaştırdı. Aynı zamanda, nüfusun çoğunluğunun elinde bulundurduğu gümüş veya daha doğrusu külçe, değer kaybeden ve altın olarak tutulan likit varlıklara nispetle değerlendiğinden, etkin talebe ilişkin genel eğilimler ucuz temellerden uzaklaştı ve çok daha kaliteli gıda ve içeceklere yöneldi. Nitekim pahalı *spezierie*, artık fiyatta orta seviyeye gelip üreticilerin tahıllardan et ve süt ürünlerine geçmesine neden olarak buğday veya çavdar ekiminde uzmanlaşan geniş alanlarda bir dereceye kadarki tek türlü tarım, toprak ağaları ve küçük çiftçiler artık tahıl yerine çiftlik hayvanları, şarap ve bira, peynir ve benzeri yiyecekler yetiştirmeyi veya üretmeyi daha kârlı buldular. Sonuç olarak, birincil kaynakları Karadeniz'in kuzey ve kuzeybatı bölgeleri olan ucuz tahıl piyasası, ithalatla doldurulmak zorundaydı. Böylece Pontus İmparatorluğu, Latin Batı ve Asya arasındaki *spezierie* transit ticaretinin büyük olasılıkla çoğunu kaybederken ticareti de tahıl, kereste, balmumu, tuzlanmış balık, havyar ve tabii ki, büyüyen işgücünü doldurması gereken ve artık kentsel nüfusun daha büyük bir kısmı tarafından bedeli karşılanabilecek köle ticaretinde büyüdü. Kâr marjlarında kaybedilen şey, büyük ölçüde hacim şeklinde telafi edildi. Böylece ticaret, 1320'lerden sonra başka her yerde daraldığı için, sadece yüzyılın ortasına kadar olmak üzere, Karadeniz'de ve Trans-Avrasya karayolu boyunca büyümeye devam etti.

Batı'daki emeğin kıtlığı ve pahalılığı ile kentsel nüfusun geniş kesimlerinin satın alma gücündeki iyileşme, VIII., IX. ve X. yüzyıllarda Batı'nın köle ticaretinin, hiçbir zaman olmadığı kadar gelişen yeniden canlanmasına neden oldu. Bu onun geçici olarak yeniden canlanan doğu ticaretini, Karolenj İmparatorluğu'nun doğu seferleri boyunca Hıristiyan askerler ve simsarlar tarafından yakalanan ve topladıkları mallara kattıkları henüz Hıristiyanlaşmamış Slav kölelerle dengeledi. Köleliğin yeniden ortaya çıkışı, İtalya'da Russo, Tartaro, Schiavo, Schiavone, Schiavetto,

Schiavino gibi soyadlarının bolluğuna yansımaktadır.[17] Bu soyadların tümü, çoğul biçimleriyle birlikte, onları Pontus limanları üzerinden, –köle ticaretinin kârlılığı, aşırı arz nedeniyle azaldığı zamana kadar– görünüşe göre büyük miktarlarda, taşıyan kişiler tarafından verilmişti.[18]

Karasal Avrasya ticaretindeki düşüş ile iki faktör, alışılageldik şekilde ilişkilendirilmektedir. Beazley'e göre bunlardan biri,

---

17 Günümüz İtalya'sında "Rossi"den sonra en çok kullanılan ikinci soyadı olan "Russo", bugün 3.168 yerel idarede (belediyeler) ve 500'den fazla sayıda Napoli, Roma, Torino, Palermo'da ve büyük yoğunluklarla Lombardiya, Piedmont ve tüm *Mezzogiorno*'da karşımıza çıkıyor; 567 yerel yönetimde "Schiavo", Campania ve Milano civarında ve Venedik'in hemen batısındaki aşağı Po'da yoğunlaşıyor; hemen hemen tamamı Kuzey İtalya'da olmak üzere 184 belediyede "Tartari" Bologna çevresinde büyük bir yoğunluğa sahip, ancak daha küçük oranda Veneto ve Liguria'nın yanı sıra Lombardiya ve Piedmont'ta bulunuyor; "Tartaro", az önce bahsedilen bölgelerdeki 113 komünde ve aynı zamanda güneyde mevcut. Kölelere verilen diğer isimler "Greco" ve "Turco"ydu ve Pontus bölgesinden bazı kölelere kolayca verilebilecek isimler ise "Saraceno" ve "Moro" olup herhangi bir Mağribî veya Afrikalı için geçerliydi. "Greco", çoğunlukla güneyde ve Lombard ve Piedmont'ta 2.227 komünde, 842 komündeki "Turco" ise, Liguria, Piedmont, Lombardiya, Veneto, Campania, Apulia ve Calabria'da yoğunlaşıyor; 1.432 komündeki "Moro", Veneto ve Lombardiya'da yoğunlaşıyor ve 226 belediyedeki "Saraceno" çoğunlukla güneyde, Lombardiya ve Piedmont'ta karşımıza çıkıyor. Bkz. "L'Italia dei Cognomi" (www.gens.labo.net/en/cognomi/). Milan, Torino, Roma ve daha az bir ölçüde Bologna ile ilgili yoğunluklar, bu merkezlerde alt sınıf erkeklere dönük istihdamın mevcudiyeti ile açıklanacaktır, çünkü kölelerin erkek torunları, İtalyanlar gibi muhafazakâr, ataerkil bir toplumda, nesiller boyunca aile mülkiyetinin ve statüsünün korunması için geliştirilmiş sosyal ve yasal kurumlar sebebiyle, içine doğdukları sınıfı kolayca aşamazlardı. Güneydeki yoğunluklar, özellikle Campania (*Terra di Lavoro*) ve Sicilya'da, tarım veya çiftçilik köleliğine işaret ediyor.

18 Aralık 1438'de Konstantinopolis'teki manastırından yazan Fransisken Bartolomea di Giano (Bartholomaeus de Jano), güvenilir tanıkların ona şu anda 1.000 gencin Tana, Kefe veya Mavro Castro'da (Akkerman) on, altı, hatta dört florine satın alınabileceğini söylemektedir. Konstantinopolis'e yılda otuz veya daha fazla köle gemisi geliyordu ve bunların insan yükleri, mevcut tedarikin yüzde biri dahi değildi, bkz. *Epistola de crudelitate Turcorum*, Migne, 1866, 1055. sütun vd.

Avrupalı tüccarlar için asayiş ve güvenli geçiş sağlayabilen merkezî bir güç oluşturan "evrensel bir imparatorluk görüntüsünün ortadan kalkmasıydı". Diğeri ise Batılılara karşı Moğol fatihlerinin, kendi soylarından gelenlerin kültürel bakımdan asimile edilmesiyle daha da şiddetlenen, itirafında sakınca görmedikleri düşmanlığıydı. Böylelikle Beazley, "Müslüman bağnazlığının Türk-Tatar zihnine aşılanmasını" ve "XV. yüzyılın Yukarı Asya'sı kadar anarşik ve çok tehlikeli bir Doğu"nun ortaya çıkışını birbiriyle ilişkilendirmeye kadar ilerliyor.[19]

Ancak gerçeklik daha karmaşıktı. Baharatlar, ipekler, çeşniler, aromatikler, altın, inciler vb. gibi pahalı *spezierie* ürünlerinin kara ticareti daraldı ve bunları gerçekleştiren Peruzzi ve Pegolotti'nin Bardi'si gibi büyük ticarethaneleri ile birlikte, yarattığı büyük kâr da kayboldu. Ancak kuzey Pontus limanlarından köle, şeker, kürk, tahıl, balmumu, tuzlu balık ticareti, büyük ölçüde bu ürünlerin nispeten ucuz olması ve Batı'daki tüketim kalıplarının değişmesi nedeniyle başarılı oldu. Gerçekten de bu ticaret, XV. yüzyıl boyunca gördüğümüz, büyüyen kentsel bir orta sınıfın yaşam standartlarının iyileşmesine; Fransa'da, özellikle fiyat ve ücret verilerinin eksiksiz, güvenilir bir şekilde bulunduğu İngiltere'de gümüş karşılığı temel gıda maddesi ve emtia fiyatlarının sürekli deflasyonuna veya istikrarına katkıda bulundu.[20] Avrupa artık 1270'ler ile 1330'ların başı arasında olduğu gibi spekülatörlere satılacak ithal altın karşılığında gümüşün değerini

19 Beazley, 1897–1906, III, s. 376.

20 Lord Beveridge'in, gümüş granülü bazında yirmi yıllık ortalama buğday fiyatları için bkz. Postan ve Habakkuk, 1966–89, II, s. 166 ve 205'te (1. baskı; s. 215 ve 255, 2. baskı); bu belki David L. Farmer'ın yıllık ortalama fiyatları ile karşılaştırılabilir, bkz. Thirsk, 1967–2000 ve III, s. 502–98. Ayrıca tarımsal fiyatların seyri için krş. Tablo 5.12, s. 593 ve Appendix H, s. 515–20 ve önemli emtia fiyatlarının düşüşü ile ardından istikrarı için bkz. Appendix G, s. 512–16. D'Avenel'in Fransız buğday fiyatları ile ilgili verileri için bkz. Abel, 1986, s. 304. (Bunlar Abel tarafından düzgün bir şekilde on yıllık ortalamalara dönüştürülmüştür).

düşürememiş ve ihraç edememiş olabilir, fakat sürekli olarak ürettiğinden daha fazla gümüş ihraç etti. Çünkü kuzeyden, Pontus limanlarından gelen bu ürünler cazip fiyatlara sahipti ve büyük talep görüyordu. Batı'daki gümüş üretimi yaklaşık 1300'den sonra düşüş gösterdi, hatta neredeyse durdu ve teknolojik yenilikler ise aslında başlangıçta mütevazı, ancak kümülatif bir artışa yol açtı ve bu, Almanya'da XV. yüzyılın sonunda "madencilik ve metalürjide bir patlama" ile sonuçlandı.[21] Yine de sadece Batı'nın gümüş kaynakları artmadı, hatta azalmaya devam etti. Açıkça görülüyor ki, Batı sürekli olarak dolaşımdaki gümüşünün, daha doğrusu külçelerinin değerini düşürüyor ve ihraç ediyor; stoklarını, madenlerinden yeni gümüş üretebileceğinden daha hızlı ihracata sunuyordu.

Ticareti yapılan emtia türlerindeki değişim ve bunların mümkün kıldığı kâr marjları çok önemliydi. *Spezierie* ticaretinden elde edilen yüksek gelirler, İtalyanların seyahat ettiği karavanlara refakat sağlayan ve vergi tahsildarlarıyla doğrudan ilgili bulunan Cuçili soyu mensuplarına ve diğer yönetici elitlere gidiyorken köle, tahıl ticaretinden elde edilen kâr, vb. artık Müslüman ve *zimmi* tüccarlara, özellikle de kendilerini "atölyelerine" mecbur bırakmakta olan İtalyanları destekleyen Ermeni kompradorlara gitti. Dahası, Müslüman tüccarın tavır ve davranışları artık Moğol soyluları tarafından kontrol edilmiyordu. Bunlar, Batı nüfuzunun potansiyel faydalarını hemen görmüş ve teşvik etmişti, ancak Canıbek döneminde ticarî gelirlerdeki keskin düşüş ve bunun sonucu olarak önceden olduğu gibi, sadakati ödüllendirememesinin ve onun ölümü veya öldürülmesi ardından gelen parçalanmalar yüzünden otoriteleri ciddi şekilde zarar görmüştü. Müslüman kentlilerin doğal liderleri, müritlerinin değerleri ile *Weltanschauung*'unu belirleyen ve güçlendiren ulema idi. Bu dünya görüşü, eşit bir yaratılış, insanlık veya ortak

21 Bkz. Neff, 1987, s. 723-39.

çıkarlar temelinde inananlara ve inanmayanlara eşit değer vermiyordu. Pontus ticaretine İtalyanların katılımı, Osmanlıların Cenevizleri 1475'te Kefe'den kovmasına kadar devam etti. Ancak bu noktadan çok önce, Akdeniz'in güney ve doğu limanlarında Batılı ihracatçılar ve onların iç ticareti ve Hindistan ötesi ticaretini tekelleştiren meslektaşları, yerli Müslüman ortakları arasında uzun süredir var olan aynı keskin ayrışma gelişti.

6

Göçler, Etnogenez

PETER B. GOLDEN

Etnogenez: Orta Asya'da Klan, Kabile ve Devlet Organizasyonu

Orta Asya'da göçerler; sülaleler, aileler ve boylar halinde, gerçek veya hayali erkek ortak atalara dayanan soylar şeklinde organize olurlardı. Her ne kadar ortak bir ismi, toprağı, kültürü, dili ve siyasî çıkarları paylaşsalar da kabileler, birbiri ile geçimsiz ve iktidar çatışmalarına[1] meyyal idiler. Bu oluşumlar için kullanılan yerel terminoloji değişken olup kendilerini tanımlayan Arapça, Farsça ve hatta yerli kaynaklarda pek bir kesinlik arz etmez.[2]

1 Pershits ve Traide, 1986, s. 144–6; Di Cosmo, 1999, s. 18 d.n. 60; Barfield, 1990, s. 164–5.

2 Türkçe terminoloji için bkz. Golden, 2001, s. 21–5; Clauson, 1972, s. 96, 121–2, 152–3, 214–15, 306; Tenishev, 1997, s. 307–9, 316–18, 323–4, krş. *Uruğ/uruk* "ortak atadan gelen soy, kuşak, klan"; *oğuş*, muhtemelen erken dönemlerde "aile" olup sonradan klan ve kabileden daha küçük birim idi (daha sonra ise "klan, klan mensubu, kabile"); *bod* (sonraları *boy*) "klan" (daha sonra yine "kabilenin bir kolu, kabile"); *bodun* "kabileler birliği, halk"; *oba* "klan, kabile"; *kün* "halk, insanlar, köleler"; *uluş/ulus* "halk, kabile, ülke, devlet"; *ell/il* "kabileler birliği, ülke, devlet, imparatorluk". Moğolcada temel birimler *oboğ, obuğ, ovoğ, omoğ* "aile, klan, kabile", ya da "babadan gelen soy birliği" yanında "ispatlanabilir soy akrabalığı" üzerine kurulu *aymağ/oymağ* "kabile"; *yasutan* "aynı kabileye veya halka ait olmak, millet, halk"; *irgen* "halk"; *ulus* "halk, miller, devlet, imparatorluk". Ortak erkek atadan inen soy, *yosun* "kemik" olarak adlandırılırdı. *Oboğ*lar, *irgen* veya *ulus* şeklinde bir

Genişleyen klanlar, güç ve otorite bakımından kabileye benzer.[3] Kabileler, genelde serbest ve çoklu etnik yapıdaki birlikler olup yerleşik komşu devletlerle etkileşimlerine bağlı olarak potansiyel devlet niteliğindedirler.[4] Göçerlere dayalı devletlerde fetihlerle iktidara gelen yönetici klan, ülke üzerinde müşterek bir egemenliği tasarruf eder. Bu, rekabete dayalı veraset sistemi demektir ve sürekli olarak büyüyen imparatorluk ailesinin[5] herhangi bir ferdi, devamlı şekilde taht mücadelesine sebebiyet veren saltanat iddiasında bulunabilir.[6] Taraflar için yok edici mahiyetteki çatışmaların önlenmesine yönelik, paylaşımcı yönetim tesis etme çabaları, başarısızlıkla neticelenmiştir. Bazı halklar arasında, iktidarı seçici kurul (yani, Moğol *kurultay*ları) belirler. Yönetici klan içinde destek, genelde soylu anneden doğan prense verilir.[7]

---

araya gelirdi, bkz. Lessing vd., 1982, s. 414, 430, 598, 873; Luvsandendev ve Tsedendamba, 2001, I, s. 67, II, s. 279, 454, IV, s. 470. Moğol sosyal yapısı ve Cengizli İmparatorluğu'nun şekillenmesinin meydana getirdiği değişimler, Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 295–488'de incelenmiştir. Bu terimlerin çoğunun tanımı kolay değildir. Bu sebeple Geley, 1979, s. 60'ta, anahtar sosyal birim olan *oboğu* meydana getirebilecek karmaşık durumlara işaret ettikten sonra, belki de en iyi tanımlama şekli olarak "niteliği belirsiz toplumsal grup" demeyi tercih etmiştir. Kabile ve akrabalık paradigması için, "aristokratik sınıfları", step siyasasının etrafında şekillendiği sosyo-politik birimler şeklinde gören Sneath 2007'e müracaat ediniz.

3 Bkz. *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 249; Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 341 vd.; Allsen, 1994a, s. 324–5; Kychanov, 1997, s. 181–2.

4 Khazanov, 2003, s. 26–9, 36–9; Barfield, 1990, s. 166.

5 Cengiz Han'ın, öldüğü sıralarda (1227) 100'e yakın yaşayan torunu vardı. Oğulları (mesela Cuçi'nin kırk oğlu vardı) ve torunları da üretkenlikte idiler. Bkz. Abuseitova vd., 2001, s. 167, 171.

6 Fletcher, 1979–80, s. 237–40; Fletcher, 1986, 36–8; Barfield, 1989, s. 27–8, 138; Trepavlov, 1993, s. 102–10.

7 Türk Kağan'ın (553–572) bir oğlu, annesinin "aşağı tabakadan" olması yüzünden, kağanlığa geçmekten alıkonmuştu. Bununla birlikte Türk yönetici hanedanlığının kurucusu Aşina, bir cariyenin oğlu idi, bkz. Liu Mau-tsai, 1958, I, s. 6, 43; Drompp, 1991, s. 98. Moğollar arasında yaşça büyüklük de rol oynardı, Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 345–7.

İktidarın zirvesindeki yönetici klanın beraberinde, içinden çıkmış olduğu kabile de vardı. Bunun altında, kurucu birliğin çekirdek kabilelerinin hiyerarşisi gelirdi ve bu kabileler gönüllü bir şekilde tabi olmuşlardı. Daha aşağıda diğer pastoral göçerler, avcı orman kabileleri ile fetihler ve toplumsal üst tabakalaşma sürecinde eklemlenmiş yerleşik halklar bulunur. Tâbi kabileler bazen asıl idarecilerinin yönetiminde kaldılar; fakat çoğu zaman fethedilen yöneticiler veya şefler, hanedan üyeleri veya güvenilir soylardan kişiler ile değiştirildi. Kabilevi aristokratların (yani Türkçe *beg*ler) varlığına rağmen yüksek hareket kabiliyetine sahip toplumdaki rolleri, yerleşik dünyadaki arazi sahipleri veya hizmet sınıfındakilere göre daha sınırlıydı. Sosyal derecelendirmede en altta köleler bulunuyordu.[8] Göçerlere dayalı devletler çöktüğünde, kabileler başka bir yönetici klan egemenliğinde yeni bir hükümet şekli oluştururlar, yahut da toplumun en yalın haline dönüş yaparak daha karmaşık bir hükümet biçiminde tekrar bir araya gelmek üzere, bir katalizörü beklerlerdi.[9]

Yönetici kabilenin etnonimi, tâbi halkların siyasî adı olurdu.[10] *Türk*, *Tatar* ve *Moğol* (*Mongğol*, Arapça ve Farsçada *Moğûl* şeklini almıştır) isimleri bu şekilde yayılmıştır. İmparatorluk komşuları da etnonimin, herkesi kucaklayan siyasî adlandırma şeklindeki kullanımını teşvik etmişlerdi.[11] Önceleri Çin'deki Cengizli idaresinde hizmet veren Moğolların ve diğer "bozkır sakinleri"nin geçmişleri hakkında çokça bilgi sahibi[12] Bolad Aka gibi kişilerden bilgi alan ve bu malumata dayanan Reşîdüddin (ö. 1318), Türk-Moğol step halkı için genel isim olarak *Türk* adını kullanır. O ayrıca, *Tatar* ve sonra ise *Moğûl* isminin, farklı gruplarına ve

8 Khazanov, 2003, s. 37; Pritsak, 1952, s. 52–4; Eberhard, 1970, s. 113–17; Golden, 1982, s. 49–51.

9 Golden, 1987–91; Khazanov, 2003, s. 42.

10 Türk kabile isimleri sistemi hakkında bkz. Németh, 1991, s. 54 vd.

11 Bkz. Golden, 2001, s. 13–20; Geley, 1979, s. 72.

12 Allsen, 1994b.

isimlerine rağmen diğer tüm Türk kitlelerinin (*esnâf*) ortak adı haline geldiğini belirtir.[13] *Moğûl*'un birkaç anlamı vardır: Moğol ırkı, Türkleşmiş Moğollar, özellikle eski bozkır kültürünü devam ettiren "Moğolistan (Çağatay ulusunun doğu bölümü, güneydoğu Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan) göçerleri anlamına gelirdi ve son olarak da (XV. ve XVI. yüzyıllarda) dağılmış Cengizli memleketlerindeki Orta Asya göçerlerinin ortak adı haline gelmiştir.[14] Türk ve Moğolların ortak menşeine dair hikâyeler de yaygındır.[15]

Fetihlerin Etkisi

Moğol genişlemesi, bugün onları bulduğumuz[16] coğrafi yapılanmaları meydana getiren ve bazı bölgelere ise önemli sayıda Moğol unsur (daha önce de mevcut) ekleyen, Türk halklarının[17] batıya doğru gelişen bir dizi göçün sonuncusuna yol açtı. Erken X. yüzyıl Kitan fetihlerinden bu yana devam eden Moğolistan'ın Moğollaşma de süreci tamamlandı.[18] Mâverâünnehir'in büyük

13 Rasīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 39–41 (Bölüm şu başlığı taşımaktadır: "Eskilerde kendi adlarıyla, şimdilerde *Moğûl* adıyla bilinen Türk kabileleri (*akvâm*) hakkında", s. 77–78. Çin kaynakları *Dada*'yı (Tatar) bozkır halklarının birkaçı için benzer biçimde kullanır. Farsça *esnâf*, Arapça *sınf*, –çoğulu *esnâf*– kelimesini ben "tasnif" şeklinde almaktayım, "çeşit, türler" veya "bir bütünü oluşturan parçalar" şeklinde tanımlanabilir. Bu konuda, *sınfı* "aile, türsel sınıf" anlamındaki *cins*ten daha küçük birimler şeklinde tanımlayan Lane, 1968, s. 1735'e bakınız; ayrıca yine bu kelimeyi "aile, kabile, millet olarak tarif eden Dozy, 1968, 1, s. 849'e müracaat ediniz.

14 Bkz. Abuseitova vd., 2001, s. 194; Kim, 1999.

15 Rasīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 47, 147; Dobrovits, 1994.

16 Sovyetlerin milliyet inşası, bu süreci tamamlamıştır.

17 Moğolistan'ın batısında Türkçe konuşanların sayısı artmasına rağmen, Kıpçak (Kuzey-Batı), Sibirya (Kuzey-Doğu), Türkî (Güney-doğu) ve Oğuz (Güney-batı) Türk kitlelerinin coğrafi dizilişi aslında değişmemiştir, Golden, 1992a, s. 291 vd.

18 Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsiiin his Sochineniia*, V, s. 86; Golden, 1992a, s. 184–5.

şehirlerinden (Buhara gibi) bazıları konuşma dilinde büyük ölçüde İranlı kalmıştır, ancak bölgenin geri kalanı ezici bir çoğunlukla bu dönemde Türkleşmiştir. Bugün yerli nüfusun yaklaşık yüzde 89'u Türkçe konuşmaktadır.[19] Moğolistan'ın batısındaki Cengizli devletlerinde de Türk dili *lingua franca* olmuş ve giderek devletin dili haline gelmişti.[20] Fetihler, Yakın Doğu'ya yeni Türk dalgaları getirmiş, Anadolu ve Azerbaycan'ın büyük bir kısmının Türkleşmesini sağlamıştır.[21] Moğollar egemenliklerindeki imparatorluk boyunca yetenekli tebaalarını taşıyarak kültür ve dil alışverişi olanaklarını artırmışlardır.[22]

Cengizli orduları, yeni boyun eğdirilmiş Moğol ve Türk boylarını[23] bozkırdaki en yaygın siyasî yapılaşma biçimini kullanarak bir araya getirdiler: üst tabakalaşma.[24] Fethedilen kabileleri tamamıyla içine alan daha önceki bozkır imparatorluklarının aksine Cengiz Han, Moğolistan'da Tatarlar, Mergitler, Naymanlar ve Kereyitler gibi rakip aşiret birliklerini parçaladı ya da onluk birimlere ayırdı ve bu politika Gansu'nun (1227)[25] Tangutlarına (Xixia [Şişia]) ve Kıpçak-Kanglı kabilelerine kadar teşmil edildi. Moğollar, özellikle diğer bozkır halklarının direnişinden endişe duyduklarından, onlara şedit davrandılar. Böylece 1221 seferinde, fethedilen Kıpçak-Kanglı kitlesi Moğol ananesine göre saçlarını kesmek zorunda bırakılarak ve daha sonra Moğol askerî

19 Bregel, 1991, s. 54, 60.

20 Bartol'd, *Istoriia turetsko-mongol'skikh narodovin his Sochineniia*, V, s. 211, 213.

21 Golden, 1992a, s. 283–308.

22 Bkz. al-Juvaynī/Qazvīnī, I, s. 95, 101; al-Juvaynī/Boyle, I, s. 122, 128; Allsen, 1997b, s. 35–6, ve Allsen, 2001a.

23 Bkz. al-Juvaynī/Qazvīnī, I, s. 63; al-Juvaynī/Boyle, I, s. 82; Kadyrbaev 1990, s. 45–6.

24 Deer, 1938, s. 10–16; Pritsak, 1988.

25 *The Secret History*/de Rachewiltz, I, s. 125–6, "sağ kalan Merkitleri, son ferdine kadar oraya buraya dağıttığını" haber verir. Kychanov, 1968, s. 315–30; Allsen, 1997a, s. 17–18.

birlikleri arasında dağıtılarak kimliksizleştirildi.[26] Bu savaşlardan sağ kurtulan Moğol ve Türk unsurlar, İç Asya'nın Cengiz orduları arasında dağıtıldılar ve sonuçta, fetih sonrası Türk halkları arasında bu isimleri taşıyan aşiretler veya yeniden kabileleşmiş gruplaşmalar ortaya çıkacaktı.[27] Benzer bir kader, farklı etnik ve aşiret kökenli daha büyük askerî birliklere dönüştürülen daha küçük kabileleri (Moğollar da dâhil)[28] de bekliyordu. Bunların isimleri (örneğin Calayır, Barulas) alt birim veya klan adları haline geldi. Aşiretlerin (ve diğerlerinin) Cengiz prenslerinin kişisel ordularına dağılması ve tahsisi, norm halini aldı. "Uygurlar, Karluklar, Türkmenler, Kaşgarlılar ve Küçenlerden" oluşan çok dilli üniteler de hiç bilinmiyor değildi.[29]

Bozkır halklarının fethine yönelik bir başka yaklaşım ise stratejikti. XIII. yüzyılın başlarında İç Asya'nın, dünyadaki toplam at popülasyonunun yarısı kadarını oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bu popülasyon, göçerlerin kontrolü altındaydı. Böylece, ikincisine, yani göçerlere boyun eğdirmek insan ve at kaynaklarından zengin hisseler getiriyordu. Moğollar çatışmalara, her süvariye on ila yirmi adet at düşecek şekilde girerlerdi,[30] ki buradan sayısız miktarda asker ve at kaynağına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Cengiz Han, sadakatleri bir liderin başarısı ve cömertliğiyle azalıp çoğalan kabilelerin savrulabilirliğini, kendi hanedanının itaatkâr hizmetkârları *Altan Uruğ* ("Altın Klan") ile değiştirmeye çabaladı. Cengiz'in, klanlarını ve kabilelerini kendisine hizmet için terk eden silah arkadaşları olan *nökür*ler, bu yeni dinamiğin

26 Rasīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 492, 500–03; Allsen, 1987, s. 190 vd.

27 Sultanov, 1982, s. 15, 31; Pishchulina, 1977, s. 233; Golden, 1992a, s. 291–2, 299–300; Kuzeev, 1974, s. 181–2, 222–8, 233, 311–12, 360, 466–8.

28 Morgan, 1986a, s. 89. Önceki müttefikler, birtakım kabilesel kimliklerini korur vaziyette absorbe edildiler. Moğol klanının (*oboğ*) yarı askerî birimlere (*otoğ*) dönüşmesi hakkında bkz. Vladimirtsov, 1934 Vladimirtsov, 2002, s. 424–9.

29 Rasīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 74.

30 Adshead, 1993, s. 61.

başat gücü oldular[31] ve onun kişisel muhafız birliği *keşig*i[32] oluşturdular. Bunun, Liao (Kitan) veya Kereyitlerde emsallerinin olup olmadığı belirsizdir.[33] Moğol toplumundaki iç çatışmalar ve sosyal tabakalaşma, Cengiz Han'ın programının ön koşullarını çoktan yaratmış olabilir. Klanlar büyümüştü ve çoktan parçalanmıştı. Onların reislerinin *nökür*leri ve irsî nitelikleri bulunan hizmetkârları (*ötegü boğol* "bağlı vasallar") vardı.[34] Cengiz, bu yapıları bir imparatorluğa uyguladı; genel itibariyle kabileleri geleneksel liderliklerinden sıyırdı ve orduları arasında dağıttı.[35] Tabiiyet karşılığında hizmetkârlar, liyakate dayalı bir sistemde yükselebilir ve mükâfatlarını doğrudan devletten alabilirlerdi.[36] Cengizliler hâkimiyetinde, seçkinler (kökeni ne olursa olsun) *nökür*ler ve tebaa kabileler, yani *ötegü boğoll bo'ol*[37] oldular. Cengizli ideolojisi, "keçe duvarların arkasında yaşayanlara" (göçerler) ve onların Bozkır İmparatorluk Geleneği'nin ortak mirasından ve soy ağacından neşet eden "etnik birliğine" hitap ediyordu.[38]

---

31 *Nökür* "arkadaş, refik", liderin şahsi maiyeti, bkz. Németh, 1952; Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 385 vd.; Ratchnevsky, 1992, s. 13.

32 Hsiao, 1978, s. 34–5; Allsen, 1987, s. 99–100; Farquhar, 1990, s. 2, 245; Morgan, 1986a, s. 90.

33 Wittfogel ve Feng, 1949, s. 540–1; Barfield, 1989, s. 174–5; Bartold, *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia* adlı eserinde, V, s. 135–6; Togan, 1998, s. 11, 75, 108–21; Biran, 2005, s. 114, 202.

34 Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 354 vd.; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 66, 225, 321; Kychanov, 1997, s. 181–3; Golden, 2000, s. 24–5.

35 Khazanov, 1984, s. 239; Morgan, 1986a, s. 90'da Cengiz Han'ın doğrudan Cengizli hanedanlığına ve askerî birliğine sadık "suni bir kabilevi sistem" oluşturduğu sonucuna varır. Kitanlar da halkları ve kabileleri ortadan kaldırmışlardı, bkz. Wittfogel ve Feng, 1949, s. 46–50, 86 vd., 193; Jagchid, 1981, s. 71, 83–4.

36 Togan, 1998, s. 8, 11–12, 137–40, 146. Önceleri kabilevi elitler, yağmalarda aslan payını alıyorlardı.

37 Vladimirtsov, 1934, Vladimirtsov, 2002, s. 394–5; Togan, 1998, s. 117.

38 Moğollar, Batı Kıpçaklarını "biz ve siz aynı soydanız (*cins*), Aslar bize yabancıdır diyerek onları İranlı Alan-As müttefiklerinden ayırmışlardı, Ibn al-Athīr/Tornberg, XII, s. 385–6; Rashīd al-Dīn/Rawshan ve Mūsavī, I, s. 534;

Cengiz'in bireyleri ve grupları, imparatorluğun ihtiyaç duyulan yerlerine taşıma isteği, özellikle Türk halkları arasında etnik sonuçlar doğuracaktır. Büyük Kağan Möngke'nin 1259'da ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu, Cengiz Han'ın baş hatunu Börte'den olma dört oğluna paylaştırdığı hatlar boyunca parçalanmaya başladı: Cuçili, Çağataylı, Ögödeyli ve Tuluylu ulusları. Yeni siyasî düzende iktidar, ancak bir *Altan Uruğ*[39] üyesi tarafından elde tutulabilirdi. İran'da Tuluy'un oğlu Hülegü (ö. 1265) tarafından kurulan devlet (İlhanlı), teknik olarak tabi/tali iken pratikte İç Asya uluslarıyla aynı seviyedeydi.[40]

Cuçi Ulusu'nda Etnik Süreçler

İşgalci Moğolların Türkleştirilmesi (orduları zaten Türk unsurları içeriyordu), çağdaş müşahitleri sarsmıştı. Bir Memlûk tarihçisi olan el-Ömerî (ö. 1348/9), Kıpçak bozkırları hakkında yorumda bulunurken, Moğolların Kıpçakları tebaaları yapmalarına rağmen, "[onların] hepsinin, adeta Kıpçaklaştığını, sanki bir soydanmış gibi [*cins-i vâhid*]" olduklarını; "çünkü Moğûlların Kıpçak topraklarında ve onların topluluklarıyla evlilik bağları nedeniyle yaşadıklarını" bildiriyordu.[41] Cuçi ulusuna yerleşen Moğolların, nispeten az sayıda olması, şüphesiz süreci ilerletmişti. Moğolca, devlet ve yazışma dili[42] iken Kıpçak Türkçesi *lingua franca* oldu.[43]

Trepavlov, 1993, s. 57–8.

39 Al-Juvainī/Qazvīnī, I, s. 31; al-Juvainī/Boyle, I, s. 42–3; Barthold, 1977, s. 392–3; Jackson, 1978, ve Jackson, 1999b; Allsen 1997a, s. 1–23; Abuseitova vd., 2001, s. 168 vd.

40 Bkz. Allsen, 1991. XIII. yüzyılın sonu ve erken XIV. yüzyıl dolaylarında İran'daki Moğol eliti İslamlaşmış, dil olarak da Türkleşmiş veya İranlılaşmıştı, bkz. Martinez, 1987–91.

41 Al-'Umarī/Lech (Arapça), s. 73.

42 Spuler, 1965, s. 285–7; Grigor'ev, 1981.

43 Spuler, 1965, s. 288–90; Schmieder, 1994, s. 141. Güçlü Karluk-Karahanlı unsurlarıyla Harezm Türkçesi de Volga bölgesinin kültürünü ve dilini etkiledi,

Cuçi bölgesi, Volga'nın aşağısındaki idarî merkezleri (Saray, Saray-Berke)[44] ile Tuna'dan Batı Sibirya'ya, Kazakistan'a ve Mâverâünnehir sınırlarına kadar olan toprakları kapsıyordu. Başlangıçta buna *Uluğ Ulus* (Rus. *Bol'şaia orda* "büyük orda") da deniyordu. XVI. yüzyılda, "Altın Orda" olarak adlandırıldı. Kesin tanımları tartışılan "Gök/Kök Orda", "Ak Orda" ve "Boz Orda" dâhil olmak üzere bir dizi ana ve çok sayıda küçük birimden oluşuyordu.[45]

Pontus-Volga-Ural göçerleri ezici bir çoğunlukla Kıpçak Türkçesini konuşuyorlardı. Tek istisna, Orta Volga-Kama bölgesindeki Bulgar-Ogur ağzını (XIV. yüzyıla kadar) muhafaza eden veya hem Bulgarca hem de Kıpçakça konuşup çeşitli derecelerde iki dilli hâle gelen Müslüman Volga Bulgar halkıydı.[46] Cengiz istilası Volga Bulgar devletini ortadan kaldırdı ve Kıpçaklaşmayı genişletti. Bazı Bulgar toplulukları, Çuvaş halkını doğuran yerel Fin halklarıyla karışarak kuzeye doğru hareket etti.[47] Altın Orda'nın diğer halklarıyla kaynaşan ve Kıpçakça konuşan Volga Bulgarları, günümüzün Volga-Ural (Kazan, Astarhan, Mişar) ve Sibirya Tatarlarını meydana getirdi. Kıpçak gruplaşmalarını ve ülke içinde yerinden edilmeleri içeren bu süreç, muhtemelen Kazan Hanlığı'nın XV. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemine değin tamamlanamamıştır. Özbek'in (1312–42) din değiştirmesinin

Caferoğlu, 1964, II, s. 107 vd. Harezm Kıpçakçası ve Kıpçak edebiyatındaki hem tercümeler hem de orijinal eserler için bkz. Ercilasun, 2004, s. 373–404, ve Turan, 2007, s. 681–96. İlhanlı devletindeki kültürleşme ve Türkleşme hakkında bkz. Martinez, 1986 [1988], s. 213–16.

44 Fedorov-Davydov, 1994, s. 10–12, 20–4.

45 Allsen, 1985–7; Iudin, 1983 şurada yeniden basılmıştır: Iudin, Baranova ve Abuseitova, 1992, s. 14–56; Abuseitova vd., 2001, s. 173; Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 189–95; Golden, 1992a, s. 297–9.

46 Ogurcadan (bugün sadece Çuvaşçada varlığını devam ettirmekte ve Orta Volga bölgesinde 1.800.000 kişi tarafından konuşulmaktadır) Kıpçakçaya geçiş, Arapça, Volga Bulgarcası ve iki tür Ortak Türkçeyi birleştiren mezar yazıtlarında (c. 1281'den 1361'e kadar) dikkati çekmektedir, bkz. Erdal, 1993, s. 10–22.

47 Kuzeev, 1992, s. 234–6; Kakhovskii, 2003, s. 315 vd.

ardından Volga Bulgarları ülkesinde uzun süredir yerleşmiş olan İslam'ın yayılması, özellikle devletin yerleşik unsurları için başka bir kimlik kaynağı temin etti.[48] Kıpçakça konuşan gruplar, Altın Orda bölgesinin çevresine gelerek Kırım Tatarları[49] ile Sibirya hanlıklarının[50] ve Nogay Ordası'nın[51] temellerini attı. Cengizli olmayan bir Mangıt, yani Edigu (ö. 1420) tarafından kurulan Nogay Ordası hanedanlığı, İslam'ın ilk liderlerinin soyundan geldiğini iddia ederek konumunu meşrulaştırdı.[52]

XVI. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'i Temürlülerden alan ve Özbek hanlıklarını kuran Kıpçak Özbekler ile XV. yüzyılda aynı kitleden ayrılan Kazaklar ve Kara Kalpaklar da benzer kökenlere sahipti.[53] Bu sonuncusu, Kırım, Volga-Ural-Sibirya Tatarları, Özbekler ve Kazaklardan farklı olarak, Cengiz kökenli bir han ailesine sahip değildi. Komşu Başkır halkı arasında da benzer bir Kıpçaklaşma süreci yaşandı; bu, Ogurlu, Ortak Türk, Fin-Ugur ve İranî unsurlardan kaynaklı, karmaşık etnik kökenlerden oluşan bir birlikti.[54]

---

48 Bkz. DeWeese, 1994a. "Bulgar" mirası için karşı iddialar Tatar, Başkır ve Çuvaş bilim insanları tarafından ileri sürülmüştür, krş. Zakiev, 2003; Kakhovskii, 2003. Bu miras mevzusu hakkında özellikle bkz. Frank, 1998.

49 Kırım Tatarları, Kırım'daki Türkleşmiş Moğol ve (kendileri de bizzat karışık orijine sahip) Kıpçakların bir karışımı olup onların Kıpçak (doğu ve batı) ve Oğuz kökleri, bir dizi farklı lehçede ortaya çıkar, Kozlov ve Chizhova, 2003, s. 143–9; Golden, 1992a, s. 388–9. Kıpçak sorunu hakkında genel bilgi için bkz. Stoianov, 2006.

50 Safargaliev, 1960, Muslimov, 1996 içinde, s. 468–77.

51 Kuzeev, 1992, s. 67–85, 99–102, 238–47, 313–14; Golden, 1992a, s. 301, 324–6, 392–6; Trepavlov, 2001b, s. 51 vd.

52 Bartol'd, "*Otets Edigeia*", *Sochineniia*, II/1, s. 797–804; DeWeese, 1994a, s. 382–92; Trepavlov, 2001b, s. 64.

53 Özbekler ve ardından gelen Cuçili hükumetleri için bkz. Grekov ve Iakubovskii, 1998, s. 297–312; Safargaliev, 1960, Muslimov, 1996, s. 453 vd.; Akhmedov, 1965a, s. 11–16; Spuler, 1965, s. 85–7; Golden, 1992a, s. 297–302; DeWeese, 1994, s. 336–48; Gökbel, 2000, s. 87–97; Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 195 vd.

54 Bkz. Kuzeev, 1974, s. 288, 376 vd., ve Kuzeev, 1992, s. 112–13, 236–8.

Bazı Kuman-Kıpçak grupları Moğol zaferi[55] ardından Macaristan'a kaçmış olsalar da sayıları, Cengiz kuvvetlerinden kaçan veya Cengiz güçlerinin bir parçası olarak bölgeye büyük ölçüde Kıpçak gibi diğer Türk unsurlarla artırıldı.[56] Diğer Kıpçaklar, savaş becerilerinin yerel aristokrasiye girmelerine imkân sağlayan Romanya, Moldavya, Balkanlara ve Bulgaristan'a kaçtılar. İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun ve müteakip birkaç Bulgar kraliyet ailesinin tesisinde kilit rolü oynadılar.[57] Kıpçaklar, Doğu Akdeniz İslam topraklarındaki askerî kölelerin (*memlûk*lerin) önemli bir insan kaynağıydı.[58]

Çağatay Ulusunda Etnik Süreçler

1340'lara gelindiğinde, nüfusu pagan Moğol ve Türk kabilelerinin akınıyla artan bu sorunlu bölge, (ismin daha yaygın olan Türkçe kullanımı olan) *Ulus Çağatay* ve Moğolistan'a bölündü. İlki Kıpçak, Türk, Moğol ve Türkleşmiş Moğol kabilelerinin karışımıyla birlikte kentsel ve kırsal yerleşik İran nüfusunu içine alan Batı Türkistan'ın çoğunu kapsıyordu.[59] Moğolistan, önemli ölçüde Türkçe konuşan nüfusa sahip Doğu Türkistan'ı, Kırgızistan'ın bazı bölgelerini ve Kazakistan'ı içeriyordu. Moğolca, Tuğluk Temür (1359–63) döneminde resmî belgelerde

55 Berend, 2001; Murguliia ve Shusharin, 1998, s. 153 vd.

56 Dashkevich, 1988, s. 63–4, Kuman-Kıpçakların Moğollar tarafından kovulduğunu veya öldürüldüğünü ve yerlerine Kıpçakça konuşan diğer göçerlerin getirildiğini öne sürmektedir. Bu tür kapsamlı sonuçları teyit edecek veriler eksiktir. Kıpçak birliğinin etno-linguistik karmaşıklığı hakkında bkz. Golden, 1995–7. *Codex Cumanicus* Türkçesi bir dizi Kıpçak lehçesini yansıtmaktadır, bkz. Golden, 1992b, s. 41–3. Metnin en son edisyonu için bkz. Drimba, 2000 ve bu çalışmanın daha geniş siyasî, kültürel ve dilsel değerlendirmesi için bkz. Schmieder ve Schreiner, 2005.

57 Krş. Terterîler ve Şişmanîler, Rásonyi, 1981, s. 141 vd.; Lăzărescu-Zobian, 1984; Fine, 1987, s. 183–4, 198–9, 220–1, 224–8; ve Vásáry, 2005.

58 Ayalon, 1963.

59 Manz, 1989, s. 22–40, 154 vd.; Shāniyāzov, 2001, s. 384–402.

hâlâ kullanılmaktaydı.[60] Kentsel nitelikteki Mâverâünnehir'in köklü merkezlerinden ilerleyen İslam, komşu pagan bozkır sakinleri arasında yayılmaya devam etti. Kaşgar'ın yanı sıra, zayıf Çağataylı merkezî otoritesi tarafından geciktirilen Doğu Türkistan'ın İslamlaşması, Cengizliler arası çekişme, vasal devletlerin ve çok sayıda pagan Türk ve Moğol göçerinin direnişi sonucu daha yavaş ilerleme kaydetti. Dönüşümler, genellikle zora dayalı şekilde, XIV. yüzyılın sonlarında ve XV. yüzyılın başlarında hızlandı.[61] Yerleşik, ticarete eğilimli, o ana kadar Maniheist, Budist ve Nesturî Hıristiyan olan Uygurlar da Karahanlılar tarafından başlatılan bir süreçle İslamlaştırıldı. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, *Uygur* adı bile unutulmuştu ve tüm "Moğûllar" Müslüman'dı.[62] Mâverâünnehir'de, Türk ve İran-İslam kültürünün bir başka sentezi, Karahanlı Türkçesine dayanan yeni bir Türk edebî dili olan "Çağatayca"yı üretti.[63]

Moğolistan'da, "Çağataylıları" küçümseyerek onları *Karaunaslar*, yani karışık soydan insanlar olarak adlandırdılar.[64] Onlar da Moğolistanlı göçebelere *Cete* veya *Çete* ("haydutlar") adını verdi.[65] *Cete/Çete* arasında öne çıkan kişiler, yerel güç odakları olan Dughlat, Kereyit, Kanglı ve diğerleri idi.[66] Kazak (Türkçe "özgür savaşçı, bozkır yağmacısı") *Cete/Çete*'nin

60 Dūghlāt/Ross, s. 55–6.

61 Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsiiin his Sochineniia*, V, s. 146–69; Kempiners, 1988, s. 169–70.

62 Dūghlāt/Ross, s. 12–15, 58, 148, 360; Kitapçı, 2004, s. 202 vd., 233 vd.

63 Bu edebî dili tanımlamadaki karmaşıklıklar, kökenleri ve dönemlendirilmesi için bkz. Caferoğlu, 1964–9, II, s. 102–49, 195–229 ve görüşlerin özeti için bkz. Ercilasun, 2004, s. 404 vd.

64 Bartol'd, *Istoriia kul'turnoi zhizni Turkestana*, şu kitaplarında: *Sochineniia*, II/1, s. 265 ve *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia*, V, s. 156, 169–70; Manz, 1989, s. 32–4, 159–65; Abuseitova vd., 2001, s. 195–6; Morgan, 1986a, s. 95, onları "bileşimli kabile" olarak tanımlar.

65 Dūghlāt/Ross, s. 75 (değerlendirme), 148. *Cete/çete*'nin kökeni ve etimolojisi belirsizdir.

66 Kim, 1999, s. 300–06.

eşdeğeriydi.[67] Her iki terimin de Moğol öncesi dönemde varlıklarına dair kanıt yoktur.[68] Bu, "özgür" savaşçı kitlelerinin ve tekrar kabileleşen ilkel bütünler şeklindeki Cengizli askerî birliklerinin anarşik dünyasıydı.[69]

Daha kuzeydeki topraklarda, Cengizliler arası türbülans, Kırgızların Yenisey'deki atalarının topraklarından hareketini başlattı.[70] Bu etnik adı taşıyan halklar daha sonra Moğolistan'a geldi. Burada, bugünkü Kırgızistan topraklarında, şimdi dil olarak Kıpçaklaşan ve diğer Türk gruplarını bünyesinde barındıran modern Kırgız halkı şekillendi.[71]

Cengizli Dünyasının Yeni "Kabileleri"

XIV. yüzyıldan önce, özel savaşçı reislerin orduları, eğer vardıysalar bile, dikkate değer bir siyasî güce sahip değildiler. Şimdi, yeni kabileler formuna sokulan ve bazen kurucularının isimlerini taşıyan bu askerî kümelenmeler, önemli birliklere dönüşebilirdi. Bu ortamda, Edigu ve Temürlenk gibi Cengizli olmayanlar, sözde

67 Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia*, V, s. 169–70; Mano, 1978; Pishchulina, 1977, s. 15, 189; Iudin, 1983 Iudin, Baranova ve Abuseitova içinde yeniden basılmıştır, 1992, s. 52–3 ve 157 n. 78.

68 *Kazak* terimi, ilk defa XIV. yüzyıl ortalarına ait Memlûk kaynaklarında geçer, krş. *Kitāb-i Mecmū'-i Tercümān-i Türkiyya ve Acemī ve Mugalī*, yakın zamanda Toparli ve diğerleri tarafından hazırlanmıştır, 2000, Arapça, s. 26b: "*kazak el-mücerred*" (serbest, özgür); Ebu Hayyân (? ya da onun doğu Kıpçak kökenli öğrencisi Salîhüddin Halîl b. Aybeg, bkz. Halasi-Kun, 1985 [1987], s. 169–73), *Al-Tuhfat al-Zakiyyaf fi'l-Lughat al-Turkiyya*, ed. Atalay, 1945, faksimile, s. 24b: *Kazak başlı; "âzib"* ("Bekar, tek").

69 Toktamış'ın Ötemiş Hacı tarafından *Cengiz-Nâme*'de kaydedilen "Kazak" faaliyetleri için bkz. Iudin, Baranova ve Abuseitova, 1992, s. 142 (*kazaklab yürüb*) ya da *Yasa'ları*, Çağataylı şehzade Yasa'ur, Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia*, V, s. 172

70 Kyzlasov, 1984, s. 92–9; Karypkulov vd., 1984–5, I, s. 381–90.

71 Bkz. Abramzon, 1971, s. 10–70; Golden, 1992a, s. 404–6; Baktygulov, 1996, s. 164–79.

Cengizli efendilerinin[72] varlığıyla değişen derecelerde meşrulaştırılan siyasî bir öneme ulaştılar. "Özbekler",[73] "Nogaylar" ve "Çağataylar" ortaya çıktığı gibi, Türk egemenliğindeki Anadolu'da da "Osmanlılar" ve "Karamanlılar" belirmişti. Kişiden türetilmiş isimlendirme, göçebeliğe ve savaş gücüne dayanan eski Türk ve Moğol etnonimlerinden ayrılışı işaret eder.[74] Bu yeni "kabileler", geleneksel "akrabalık" bağlarından çok, Cengiz ordularının ve kişisel güçlerin *nökür* haline gelen dünyasından neşet ediyordu. Çağdaş Türk kahramanlık destanlarında, reis ile *nökür*leri arasındaki kişisel bağ, siyasî sadakatin temeliydi. Dolayısıyla Dede Korkut hikâyelerinde,[75] *bey*in *nöker*lerinden ayrılması, kıyamet tarzı tabirlerle ifade edilir: *qiyamatuñ bir güni ol gün oldi, Big nökerinden nöker biginden ayrildi*[76] ("O gün kıyamet günü gibiydi, *bey* kendi *nöker*inden, *nöker* de *bey*inden ayrıldı"). Dolayısıyla, Cengiz fetihlerinin miraslarından biri sosyo-politik grupların yeniden yapılandırılması ve yeniden tanımlanmasıydı.

Moğol İmparatorluğu'nun insan gücünü konuşlandırmasına göz atıldığında, İç Asyalı Doğu Türkleri (Uygurlar) Batı Avrasya ve Yakın Doğu'da görev yaparken, Batı Avrasya bozkırlarından hem Türklerin (Kıpçaklar) hem de İranlıların (krş. Alan-As, Moğolların Asud'u) Yuan Çin'inde, yüksek ve alçak mevkilerde görev aldığı görülür. Cengiz ülkesi, farklı ulusların kurduğu fay hatları

72 Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia*, V, s. 148–51, 160–5, 171–2; Pishchulina, 1977, s. 12–13, 39; Kempiners, 1988, s. 171, 177–8; Manz, 1983, s. 81–2; ve Manz, 1989, s. 43.

73 Bartol'd, *Dvenadtsat' lektsii, Sochineniia*, V, s. 142–3, eserinde, "Özbek" (Uzbek) ile İslamlaşma sürecinde önemli amil olan Cuçili Özbek Han'ı ilişkilendirir; bu herkesçe kabul edilmeyen bir varsayımdır.

74 Németh, 1991, s. 56 vd.; Ratchnevsky, 1966, s. 173–4. Kabile altı birimler, insan ismi kaynaklı adlar kullanabilirdi.

75 *Dede Korkut* hikâyeleri, anlatılarak aktarılan ve *Oğuz-nâme*lerden çıkan Oğuz-Türkmen halklarının kahramanlık destanlarıdır, bkz. Tezcan, 2006, s. 609–20. Ayrıca Uygur *Oğuz-nâme*leri de mevcuttur, bkz. Bayat, 2006, s. 17, 19, 32 vd.

76 Ergin, 1964, s. 25.

boyunca bölündüğünde bu bölünmeler, büyük ölçüde zaten kurulmuş olan Türk dil gruplaşmalarının coğrafyasını takip etmiş ya da pekiştirmiştir: Oğuzca konuşanlar esas olarak İlhanlı yönetimi altındaydı; Moğol fetihleri birçok Oğuz-Türkmen kabilesinin batıya doğru kaymasına neden olarak Türkmenistan, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'da zaten önemli olan Oğuz varlığını da etkiledi. Moğol dönemi kuşkusuz Azerbaycan'ın Türkleşmesi bakımından çok önemliydi. Nitekim Oğuz boylarının bakış açısına göre, Anadolu ve İran'ın Türkleştirilen kısımları, tek ve aynı aşiret gruplaşmalarını temsil ediyordu. Cengiz'in hâkim olduğu topraklarda olduğu gibi Moğol (Celayir, Süldüs vb.) ve Türk unsurları (Uygurlar, Kıpçaklar, Karluklar vb.) hem yönetici hem de asker olarak kontrolleri altındaki bölgelere getirildi. Moğollar bir süre hem resmî hem de başka amaçlarla kullanılmaya devam etti. Ancak, Gazan dönemine gelindiğinde (o, Moğolca ve Türkçeye ek olarak biraz Arapça, Hintçe, Keşmirce, Tibetçe, Çince ve "Frenk" dili biliyordu), Türkçe seçkinler arasında muhtemelen yaygındı. İslamlaştırma genellikle Türkleşmeyi de beraberinde getirmekteydi.[77] Osmanlıların çökmekte olan İlhanlı ülkesinin sınırlarına erişmesi, bu değişen Cengizli dünyası bağlamında görülmelidir. Yeni Cengizli uygulamasına uygun olarak Osman'ın takipçileri, *nökür*leri, yukarıda da belirtildiği gibi, kendilerini "Osmanlı" ya da "Osman'ın hizmetkârları" olarak adlandırdılar.

Türkçe konuşanlar, *Ulus Çağatay*'da yoğunlaşmışlardı. Kıpçak-Kanglı kabileleri, Cuçi, Çağatay ve Ögedey *ulus*ları arasında bölünmüştü. Diğer Türk ve Moğol gruplarını (örneğin Nayman, Kereyit, Mergit ve Celayir) karıştırarak, bugün Başkırlar, Özbekler, Kara Kalpaklar, Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar, Altay Türkleri, Nogaylar ve Kırım Tatarları[78] arasında bulunan Kıpçak ve

77 Sümer, 1980, s. 143–5; Spuler, 1985, 379–81.

78 Vostrov ve Mukanov, 1968, s. 32–6, 41–5; Kuzeev, 1974, s. 356–9, 466–9; Sümer, 1980, s. 142, 149, 634, 540; Togan, 1998, s. 124–5; Gökbel, 2000, s. 135–45.

Kanglı klan isimlerini de koruyan yeni halklar oluşturdular. Moğolca, Türkçenin aksine, ana topraklarının ötesine önemli ölçüde yayılmadı.[79] Dilsel olarak Moğolcanın Türkçe üzerindeki etkisinin incelenmesi, şu anda yeni bir değerlendirme aşamasındadır.[80] Ancak Türkçe, dinamik hareketini sürdürerek Orta Asya'nın bazı bölgelerindeki konumunu pekiştirdi, diğerlerinde ve Orta Doğu'nun önemli bölgelerinde genişledi.

Cuçi ülkesinin çevresinde uzanan Mari ve Udmurtlar gibi Finno-Ogur halklar, Moğolların etkisini, büyük ölçüde Türklerin ve Doğu Slavlarının süzgecinden geçmiş hâlde aldılar. Bazı Finno-Ogur gruplaşmalar Türkleşip Volga-Ural Türk halkları içinde alt katmanı oluşturmuşlardır. Fakat onların tarihi, yazılı kayıtlara çok az yansımıştır.[81]

79 Afganistan'daki Moğolca, neredeyse yok olmak üzeredir, bkz. Weiers, 2003, s. 248–9.

80 Önceleri, Türkçedeki Moğolca alıntı kelimelerin sayısının, bu dillerin (yani Volga-Ural Kıpçak kitleleri) Moğol merkezinden uzaklaştıkça azaldığı ve bu kelimelerin çoğunun daha doğudaki Türk aracılar tarafından aktarıldığı düşünülüyordu. Yakın zamandaki araştırmalar, etkinin daha önemli ve doğrudan olduğunu göstermektedir, bkz. Csáki, 2006. Bu meselenin karmaşıklığı hakkında, bkz. Tuimebaev, 2005.

81 Kuzeev, 1992, s. 85–8, 229–34; Kozlova, 1978, s. 75–7; Ivanova, 1994, s. 175–6.

7

Moğol İmparatorluğu'nda İslamlaşma

DEVIN DEWEESE

Moğolların yönettiği dünyada ve Moğolların kendileri arasında İslamileşmenin tarihsel sürecini anlamak, kaynakların doğası gereği karmaşıktır. Bu sürecin etkilerini ve hatta daha fazlasını görmemizi, din değiştirme konusuna getirdiğimiz varsayımları ve bunun nasıl ölçülmesi veya tespit edilmesi gerektiğini belirleyen bu kaynaklar, ilhamlarında çoğunlukla dinîdir. Her durumda, kaynaklarımıza, aşağıdakilerle ilgili olarak, geçmişte tipik biçimde yöneltilenlerden daha verimli sorular sormak önemlidir:

(1) Sadece Moğollar arasına onların dinlerini değiştirmek için giden İslam'ın temsilcilerini değil, aynı zamanda İslam'ın "dâhilî" vasıtalarını ve Moğollar tarafından fethedilen bölgelerdeki kurumsal ve toplumsal altyapı ile halkları da kapsar şekilde İslamlaşmanın taşıyıcıları ya da "aracıları";

(2) Hem seçkinler, özellikle yöneticiler, hem de Moğolların askerî gücünün temelini oluşturan sıradan göçebeler olmak üzere İslamlaşmanın hedefleri;

(3) Dinî değişimi ve onun sosyal getirilerini kolaylaştıran faktörler; örneğin, sosyal ve kültürel prestij, arttırılmış ekonomik erişim ve katılım, siyasî meşruiyet (ister Cengizli yasasına karşı Moğollar için dâhilî meşruiyet, ister Moğolların fethedilenler üzerindeki kontrolü için olsun), sosyal entegrasyon (hem evlilik bağlarını hem de daha geniş toplumsal farkındalık ve özdeşleşme konularını içerir) ve uzmanlık gerektiren bilgi (örneğin tıp, simya

veya büyücülük) ve/veya dinî "aracıların" karizmatik etkisi;

(4) Din değiştirme veya dinî değişimin ifade edilme biçimlerinin çeşitliliği (ör. ritüel bağlamlarda, hukuki alanlarda, miras ve aile ilişkilerinde veya yaşam tarzında; şecere özdeşleştirmelerinden ve sahiplenmelerden, "doktrinel" veya inandırıcı formülasyonlara, mitolojik hayal gücünün bütünleştirici ifadelerine kadar değişen birbirleriyle ilintisiz alanlarda); ve

(5) "Din değiştirme" ve İslamileşmenin bünyesinde saklı bulunan değişimin doğası.

Moğol döneminde, İslamileşmeye dair kaynaklarımız bağlamında bu konuların ele alınması, önceki yaklaşımların birkaç standart unsuruna meydan okuma veya onları revize etme ihtiyacını ortaya koymaktadır. Örneğin, kaynaklarımızın hanedanlığın din değiştirmesine odaklanması, İslamlaşmanın tarihsel seyrinin doğru bir yansıması olmaktan çok, kaynaklarımız arasında hâkim saray tarihçiliğinin bir ürünü biçiminde kabul edilmelidir. Sıradan göçebelerin dönüşümü hakkındaki verilerimiz seyrek olsa dahi, –büyük hükümdarın etkisi ile başlayan "yukarıdan aşağıya" dönüşüm varsayımı modelinden vazgeçersek– bir hükümdarın ihtidasının, tâbilerinin dönüşümünün başlangıcından çok uzakta bulunduğunu varsaymak mantıklıdır. Bu, özellikle Moğol halefi devletler için, ardıllık mücadeleleri dönemlerinde ve hanların politik bakımdan zayıf olduğu ve başka bir meşruiyet kaynağına (yani, Cengizli olmayan) ihtiyaç duyduğu dönemlerde geçerlidir.

Daha genel biçimde, dinsel dönüşümler analizimizde ortaya koyduğumuz alternatifler, din değiştirmede "dinî" ve "dünyevi" güdüler arasında varsayılan basit ikilemden başlayarak (sanki "din" sadece camide veya manastırda bulunuyormuş gibi) çoğu zaman yararsızdır. Böyle bir dikotomi, dinin hayatın neredeyse tüm yönlerini sardığı, özellikle de seküler toplumda kesinlikle "dünyevi" kaygılar olarak kabul edilen sağlık ve refah gibi konularla doğrudan bağlantılı toplumlar için tamamen uygun değildir. Aslında, birçok tarihçinin, belirli bir din değiştirmenin

"samimiyeti" ve daha geniş olarak, bir dizi fikrin benimsenmesi ve bir "gönül değişikliği" dönüşümü üzerine odaklanması, genellikle hedef dinin kendi ahlakına dayanmakta olsa bile, din değiştirmenin tarihsel etkisini ölçmek bakımından verimsizdir ve güdülerle ilgili üretken olmayan varsayımlar ve keşiflere yol açıp bilimsel dikkati gözlemlenebilir olandan –yani daha önemli ve daha görünür olan toplumsal ilişki, giyim ve yemek tarzındaki değişiklikler, kendini tanımlama ve benzeri– uzaklaştırıp ölçülemez olana doğru yönlendirir. Sonunda, belirli bir hükümdarın dönüşümünün "samimiyeti" hakkında soru sormak, aynı idarecinin bir eşine duygularının "samimiyetini" sormak gibidir. Sonuçta ne bilinebilir ne de tarihsel bakımdan önemlidir; dışarıdan görünür sosyal, ailevi ve kurumsal sonuçları bağlamında bir dönüşüm veya bir evlilik, daha kolay değerlendirilebilir.

Moğol döneminde İslamlaşmanın ortaya çıkardığı tarihsel problemlerle ciddi bir şekilde ilgilenecek isek, bu tür bakış açıları çoğaltılabilir ve öyle de olmalıdır; kaynaklarımız, her ne kadar, daha bol, daha erişilebilir ya da farklı türlerde olsa bile, bu konulara değinmeden onları yorumlarsak yanlış yola sapmış oluruz. Alanın durumu göz önünde tutulduğundan, aşağıdaki kısa araştırma, kaçınılmaz olarak seçici ve basitleştirilmiş biçimde ele alınmıştır; fakat burada ortaya konan daha geniş sorunların bazılarının değerlendirilmesine de çalışılmaktadır. İslamlaşma, tüm Moğol ardıl devletlerinde çeşitli derecelerdeki kalıcı tesirlerle meydana geldi. Ancak Moğol öncesi dönemde önemli bir Müslüman varlığı bulunanlarında, doğal olarak bu etki en fazlaydı: Yani İlhanlı İran'ı, Altın Orda ve Çağatay ulusunda.

İlhanlı İran'ı

İran merkezli İlhanlı devleti, İslam'ın derin köklerinin bulunduğu topraklarda ezici çoğunluktaki Müslüman nüfusu yönetiyordu. Aynı zamanda, o dönemde, tahribi, İslam dünyasına yönelik

yıkıcı bir darbe şeklinde görülen Abbasi Halifeliği'ne dayanan kökenleri vardı. Bu gerçekler, kaynakların göreli bolluğuyla birlikte, tanıdık bir tema olan fatihlerin fethedilenler tarafından kültürel fethi; Moğol tahribinin sonucunda beliren ilk "pişmanlık" ile Moğol hükümdarlarının Müslüman padişahlar şeklinde kutlanmasına kadar uzanan bir yörüngede, İlhanlılar arasındaki İslamlaşma çalışmasına özel bir cazibe kazandırmaktadır.

Kaynakların bolluğu, yalnızca zenginlikleri açısından değil, aynı zamanda çeşitliliği bakımından da vurgulanmaya değerdir; diğer Moğol ardıl devletlerindeki hakkında yalnızca tahmin yürütebileceğimiz İslamileşme süreci için önemli aşamaları açıkça görmemize izin vermektedirler. İlhanlı hükümranlığı, Cüveynî ve Reşîdüddin'in eserleri gibi Moğollara ilişkin en temel tarihyazımı üretimlerinin bazılarının mekânı olarak bilinir. Bunlardan özellikle ikincisi, Moğol hükümdarları, Müslüman bir tarihsel çerçeve içinde kendi hatırat kayıtlarının hâmileri hâline geldikçe (Cengiz Han'ın atalarının soyağacındaki yerini dahi etkileyen bir süreç), İlhanların tarihsel vizyonunun İslamlaştırılması konusunda paha biçilmez bir kaynaktır. Ancak bu gibi önemli çalışmaların ve Moğollarınki ile Müslüman geleneklerini bilinçli olarak bütünleştirme amacı güden daha geniş, geç dönem İlhanlı projesinin ötesinde, İlhanlı yönetimi ve onun ardılı devletler de başka türde edebi eserler ürettiler ve bunlar da tipik olarak "tarihsel" kaynaklar altında sınıflandırılmamakla birlikte, İlhanlı yönetimindeki İran ve Orta Doğu'daki Moğol ve Müslüman toplumunun "ara yüzü" ile doğrudan alakalıydılar. Ancak bu malzemenin büyük bir kısmı henüz önemli ölçüde incelenmemiştir. Örneğin, *Destûrü'l-kâtib*[1] adıyla bilinen eser, idarî el kitabı hüviyetindedir; mütemayiz İbn el-Fuvatî (ö. 1323)[2] tarafından kaleme alınan son derece zengin biyografik materyal; XIII. ve XIV. yüzyıllarda

1 Nakhchivānī, *Dastūr*.

2 Ibn al-Fuwatī, *Majmaʿ*.

üretilen ve genellikle saray tarihlerinin perspektifine paha biçilmez bir denge sağlayan bol miktardaki sufi edebiyatı literatürü.

Sufilere ilişkin malzeme, İlhanlı ülkesindeki Moğol-Müslüman ara yüzü için özel bir öneme sahiptir. Bu malzeme, Safevî hanedanının atası Erdebîlli Şeyh Safîyüddin (ö. 1334) üzerine yazılan *Safvetüs-Safâ*[3] (XIV. yüzyılın ortalarında derlenmiş, ancak XVI. yüzyılda tahkik edilmiştir) gibi hagiografik eserleri içerir; IX. yüzyıl şeyhi Ebu Yezid Bistâmî'nin mirasıyla bağlantılı bir sufi topluluğunu ele alan ve bu yapı üzerinde Ölceytü'nün himayesini de tasdik eden, 1330'dan kalma ve neredeyse hiç bilinmeyen *Destûrü'l-cumhûr* adlı hagiografik bir eser;[4] Argun'un Müslüman Ahmed Tegüder'i mağlup ettiği 1284'te Kazvin yakınlarındaki savaştan önce manevi bir krizin ardından Argun'a hizmeti terk eden Sufi Alâ'üddevle Simnânî'nin (ö. 1336) çoğunlukla kişisel yazıları, ki Simnânî'nin bu telifâtı, örneğin Budist rahiplerle (dediğine göre Hintler, Tibetliler ve Uygurlar) tartışmalarını veya Simnânî'yi saray hizmetine geri dönmeye ikna etmeye çalışan Argun'la yaşanan gergin tanıklıkları anlatan uzun otobiyografik pasajları içerir.[5]

İlhanlı "hükümranlığının" İslamileşmesinin genel seyri, Ahmed Tegüder[6] tarafından temsil edilen ilk "başarısız" aşaması ile meşhurdur ve belirleyici aşama ise, Gazan Mahmûd yönetiminde başlamıştır. Bu aşamaların İlhanlı ülkesindeki Moğol birlikleri arasında gerçekleşen kademeli bir İslamlaşma sürecini maskelemesi, yalnızca Gazan'ın dinî dönüşümünde Emîr Nevrûz'un rolünü vurgulayan rivayetlerden değil, XIII. yüzyılda Moğollar, soylular ve benzer şekilde halk arasında yayılması hakkındaki dağınık

3 Tavakkulī, *Safvat al-ṣafā*.

4 Bilinen üç yazma için katalog tanımlarına bkz. *SVR*, III, s. 223–4, no'lar. 2293–4, ve Munzavī, *Ganj-bakhsh*, IV, s. 2075, kat. no. 2464/MS no. 5753.

5 Simnānī, *al-'Urwa*, s. 314–25 (Farsça metin), 508–14 (Arapça versiyon); benzer malumat için krş. Simnānī, *Opera minora*, s. 117–20, 186–8.

6 Ahmed Tegüder hakkında bkz. Amitai-Preiss, 2001 ve Pfeiffer, 2003.

kayıtlarda da açıkça görülmektedir: Örneğin, önde gelen Horasan âlimleri ve şeyhleri ailesinden ünlü sufi figürü Sadüddin Hammûyî (veya Hamuveyî, öl. 1252) ile ilgili sahip olduğumuz birkaç kayıt vardır.[7] Ailenin şöhreti göz önüne alındığında, bu figürlerin Moğolların İslamlaşmasındaki rolünün, Müslüman seçkinler ile bölgede konuşlanan Moğol yetkilileri ve birlikleri arasında yerel düzeyde bağların kurulmasını yansıtması muhtemeldir. Bu tür bağlar hiç şüphesiz, Moğolların "tabana özgü" düzeyde yerel topluma entegrasyonunu kolaylaştırdı, ama aynı zamanda İslamlaşmanın birlikler arasındaki etkisinin Moğol hanedanlığı düzeyinde hissedilmesi için de bir yol açtı ve –bir mekanizma– oluşturdu.

Ancak Gazan örneğinde, onun din değiştirmesi ve tahta geçmesi ile ilgili açıklamalar, gerçek ve paradigmatik gidişat arasındaki gerilimi daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. En eski rivayetler, rakibi Baydu'ya karşı kazandığı zafer ve iktidarı sağlamlaştırmasının ardından İslam'ı benimsediğini ilan ettiğini ima eder ve başarısı, Ahmed Tegüder'in ölümünden sonraki on yılda güçlerin yeni bir gruplaşmaya girdiğini kanıtlamaktadır. Daha sonraki kayıtlar ise, savaş meydanında, zaferi için gerekli olan İslami dönüşümünün ve, her ne kadar hayali olma ihtimali varsa da, Gazan'ın İslam'ın yanında "belirme" isteğinin, bunun karşılığında da askerlerinin ve bunların liderlerinin onu destekleme arzusunun altını çizerek, önceki rivayetlerin ana fikrini kabul etmektedir. Gazan'ın din değiştirmesindeki "aracının" rolü de ilgi çekicidir. Nevrûz, genç hükümdarın dine katılımında ve dönüşümünde açıkça merkezî bir rol oynamışsa da çoğu kaynak (örneğin, ilk başta Reşîdüddin ve XIV. yüzyılın başlarındaki Memlûk müverrihleri) Gazan'ın İslam'ı benimsemesini, yukarıda ismi geçen Sadüddin Hammûyî'nin oğlu (ve tarihçi Cüveynî'nin damadı) Sadrüddin İbrahim Hammûyî'ye (ö. 1322) bağlamaktadır. Burada şüphesiz Sadrüddin'in rolünün hakiki olduğunu,

7 Bu aile hakkında bkz. Elias, 1994.

ancak Moğol zevklerine uygun tarzdaki bir doktrin yorumlayıcısı olarak özel maharetinden ziyade, bu rolün her şeyden önce onun sosyal ve ailevi şöhretine dayandığını anlamamız gerekir. Sadrüddin'in katkısıyla ilgili, dahası, onun rolü hakkında nadir bir bakış açısı kombinasyonuna sahip olduğumuz için şanslıyız: Onunla Gazan'ın din değiştirmesini birbirine bağlayan çok çeşitli bağımsız kaynaklara ve onun rolü hakkında daha sonraki dönemlere ait ayrıntılara sahibiz (bu durumda mit olmaktan çok edebî); ayrıca diğer Moğol yöneticilerinin durumu hakkında eksik kaldığımız bir şeye sahibiz: Sözlerinin mühendisliğini bizzat Sadrüddin İbrahim'in yaptığı Gazan'ın İslam'a ilişkin resmî, kamuya açık beyanının tarihsel bağlama sokulmuş bir görgü tanığı ifadesine.[8] Bu açıklama, alışılmadık bir ritüel ortamına yerleştirilen genç hükümdarın suskunluğunu, sadece dokunaklı bir şekilde göstermekle kalmamakta ve bize, din değiştiren kişinin düşünmesi gereken şeyden ziyade yapması gerekene odaklanmasını hatırlatmakta; aynı zamanda İslam'ın, askerleri arasında yayılmasının, onun din değiştirmesi yönünde bir teşvik olduğundan açık bir şekilde bahsetmekte ve dönüşümünün törensel ilanının bir kutlama, ziyafet ve hediye verme için fırsat hâline getirilmesini, daha geniş bağlamda ifade etmektedir.

Bununla birlikte, kaynaklarımız Sadrüddin'in, Gazan'ın din değiştirmesindeki payında hemfikir olmayıp diğer sufi şeyhlerine kilit rolü atfetmesi de öğreticidir; söylem birliğinin olmayışı bize, böyle bir olayda, tek elden çıkan prestijden ziyade, tüm dinî etkilerden azade bir gerçeklik hakkında daha fazla bilgi verebilir; bununla birlikte Gazan'ın gerçekten de "kültürleşme" ve İslam'ı benimsemesinde ona hizmet vermiş, veya sonradan gelenler tarafından böyle tavsif edilen birçok kilit figürle ilişkide bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

---

8 Bu şeyhin şahsiyetine ilişkin malumatın tercümesi için bkz. Melville, 199 ayrıca bkz. Amitai-Preiss, 1996.

Şii İslam'a geçmeden önce İran'ın İlhanlı dinî pazarında var olan inançların çoğuyla ilgilendiği anlaşılan Gazan'ın kardeşi ve halefi Ölceytü'nün birden fazla defa din değiştirmesi, farklı bir dizi meseleyi ön plana çıkarmaktadır.[9] Ölceytü'nün Farsça yazılan başat tarihi, özellikle Moğol ve Müslüman geleneklerinin karşılıklı kültürler arası yorumları için iyi bir kaynaktır; Moğolların Hanefi ve Şafii fıkıhçıların münakaşalı hınçlarına duyduğu tiksintinin buradaki tasviri, Müslüman toplumun iç eleştirisini dışarıdan gelenlerin ağzına koyan bir rivayet olabilirken, Şii İslam'ın örtük denklemi –yetkinin, toplumsal kurucunun doğal soyuna verilmiş olması– ve Cengizli egemen iktidar prensibi ve bunun sonucunda Sünnîlerin, Cengizli kanından olmayan emirlerin dahi uygun hükümdarlar olabileceğini düşünenlerin eşdeğeri biçiminde görülerek reddedilmesi, bir yöneticiden iyilik bekleyen ve onu kahramanları olarak görecekleri Şiiler tarafından hevesle vurgulanan bir temas noktası şeklinde belirmektedir.

İlhanların din değiştirmesinin son bir mirası, çağdaşları için ortaya attığı sorunların devam eden yankısı olarak burada belirtilebilir; Reşîdüddin ve diğer birçokları Gazan'ın İslam'ı benimsemesini kutlarken, onun ülkesi dışından bazıları, din değiştirmesinin niteliğinde hatalar buldu. İbn Teymiye'nin (ö. 1328) Gazan'ın Müslümanlığına –ve onu değerli bulanlara– yönelik eleştirisi, bugün bile Müslümanların yapması gereken görevler hakkındaki tartışmayı çerçevelemeye devam etmektedir.[10]

Altın Orda

Pek çok bakımdan Cuçi ulusunun İslamlaşması, her şeyden önce etnik-dinî sonuçları açısından Müslüman dünya için en önemli ve uzun vadeli sonuçları doğurdu. Dikkate değer bir dizi günümüz Türk "ulusal" ve etnik grup, kökenlerini, toplumsal anlamda

9 Bkz. Pfeiffer, 1999.

10 Örnek olarak bkz. Jansen, 1986.

Altın Orda dönemine ve etno-politik geleneklerine borçludur. Cuçi ulusunda İslam'ın benimsenmesinin bugünkü mirasçıları Tatarlar, Başkurtlar, Karakalpaklar, Kazaklar ve Özbekler şeklinde adlandırılan Türk halkları ile Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki daha az sayıdaki etnik gruplardır. Bu halklar geleneksel olarak, Cuçi ulusunun idaresi altında, kendi İslamlaşmalarını, bugün hâlâ dolaşan masallarda ve efsanelerde toplumsal oluşumlarının anahtarı olarak ifade ettiler.[11] Altın Orda'nın Müslümanlaşmasının da kısa ve uzun vadeli siyasî sonuçları vardı. Bunlardan ilki, Cuçi ulusu ile Mısır Memlûkleri arasındaki uyum; ikincisi ise, yüzyıllar boyunca sürecek Moğol iktidarının kalıntıları ve yükselen Rus devleti arasındaki savaşlardı.

Altın Orda, İlhanlı ülkesinden daha fazla biçimde, dışarıdan gelen çok sayıda İslamileştirme vasıtasından ve fethedilen halklar içindeki yerli geleneklerden etkilendi. Cuçi ulusu toprakları bünyesinde, Kırım da dâhil olmak üzere sadece Kafkasya ve Karadeniz kıyılarının Müslüman "sınır" bölgeleri değil, aynı zamanda Bulgar ülkesi, üç yüzyıl boyunca İslam medeniyetinin en kuzeydeki ileri karakolu ve Orta Asya'nın geleneksel Müslüman merkezlerinin en küçük kısımları, Harezm (Horezm) ve aşağı Seyhun Havzası da bulunuyordu. Bu yerleşim bölgelerinin dışında, bozkırda da İslam, Moğol fetihlerinden önce Deşt-i Kıpçak göçebeleri arasında, büyük ölçüde Harezmşahlar devletiyle olan siyasî ve ekonomik bağları sayesinde açıkça biliniyordu. Batu'nun Altın Orda'nın kalbini 1236'dan 1241'e kadar fethetmek ve örgütlemek için komuta ettiği orduları arasında zaten Müslümanlar vardı. Cüveynî'nin rivayetine göre Batu, sefer başlamadan hemen önce Müslümanlardan kendisiyle bir araya gelip zafer için dua etmelerini istedi, yine, savaşta başarı için yalvarmak üzere tek başına bir tepenin üstüne çıkmıştı.[12]

11 Daha geniş malumat için bkz. DeWeese, 1994.

12 Al-Juvaynī/Boyle, I, s. 270–1.

Her halükârda, Altın Orda'nın diğer Moğol halef devletlerinden daha önce, 1257'de Berke'nin ihtidası sonucu bir Müslüman hükümdarı vardı.[13] Kaynaklar onun ne zaman ve nasıl Müslüman olduğu konusunda farklılık göstermektedir; Müslüman olarak yetiştirildiğine, Hucend'de bir Müslüman âlimin yanında ders aldığına, 1251'de Möngke'nin tahta çıkarılması kurultayından döndüğü sırada Buhara'da Müslümanlığa geçtiğine ve İslam'ı, ancak han olduktan sonra kabul ettiğine dair teyitler bulmaktayız (Mısır kayıtlarında Berke'nin Memlûk sarayına gönderdiği elçilik haberlerinde işaret edilen ikinci rivayet, Rubruck'un 1253'te Berke'nin Müslüman olma "iddiasına" atıfta bulunmasıyla yalanlanmaktadır). Dahası, Berke'nin din değiştirmesini ve/veya dinî eğitimini, Buharalı Seyfeddin Bâherzî ile ilişkilendiren önemli bir tanıklık vardır; Berke'nin, Möngke döneminde Çağataylıların ve Ögedeylilerin kovulmasından sonra Mâverâünnehir üzerindeki *de facto* yönetimi, gerçekten de Bâherzî'nin buradaki şöhretinin yüksekliğiyle denk düşmektedir. Bütün bu anlatımlarda hakikat unsurlarının bulunması, hayli mümkündür; her halükârda bariz olan şey, Berke'nin İslam'ı benimsemesinin siyasî, diplomatik ve askerî meselelerdeki önemli etkisinin ve aynı zamanda Müslümanlığı kabul etmiş çok sayıda Moğol emirinin varlığının, çok sayıda ve kesin muasır kanıtlarının bulunduğudur.

Berke'nin İslam'a girmesi, Altın Orda'nın güneyinde İlhanlı devleti kurulduğu sırada Berke'nin tahta çıkmasından kısa bir süre sonra Hülegü'nün fetihleri sonucunda gelişen mücadeleye, dinî bir boyut kazandırdı. Azerbaycan'ın tartışmalı bölgesi üzerindeki mücadelenin, Hülegü'nün Berke'nin dinî cemaatinin manevi liderine (halife) yönelik saldırısının neden olduğu gerginlik yaşanmasaydı da ortaya çıkacağı bir tarafa bırakılırsa; dinî yorumların ve bazı politikaların gerekçelerinin benimsenmesi,

13 Berke hakkında Richard, 1967; Vásáry, 1990 adlı çalışmalara ve benim DeWeese, 1994a'da yer alan yorumlarıma müracaat ediniz.

hatta planlanması, İslamlaşmanın tarihsel gerçeğinin, bazen "samimi" dönüşümün bir ölçüsü olarak talep edilen dar tanımlı "dinî" motivasyonlardan daha az bir parçası değildir. Her halükârda, eserini 1260 civarında yazan Cûzcânî, Hülegü'nün halifeliği yıkmasının, herhangi bir şekilde tek başına bir *casus belli* olarak olmasa da, çağdaşları tarafından en azından karşılık verilmesi gereken gerçek bir hakaret ve meydan okuma şeklinde görüldüğü konusunda ısrar ediyor.

Berke'nin Müslüman olması örneği, bunun öneminin çağdaşları tarafından hemen fark edilmesi ve buna eşlik eden "ani" bir mitleştirme göz önüne alındığında da öğreticidir. Daha sonraki gelenek, onun dönüşümünü çok çeşitli efsanevi ve hagiografik kavramlara dayalı bir dizi temayla çevreleyecekti. Fakat Cûzcânî, yine Berke'nin henüz bebek iken onu Müslüman yapması için, Müslüman bir kadına emzirilmek üzere verildiği şeklindeki yaşamı boyunca süregiden hikâyenin dolaşımını doğrulamaktadır. Hikâye, daha sonraki zamanlarda Berke ile ilgili olması bakımından daha da ayrıntılı bir biçimde ele alındı, ancak daha XI. yüzyılda Karahanlı "ilk Müslüman" Satuk Buğra Han'ın ihtidasına ilişkin bir hikâyeyi yansıtmaktadır ve Berke döneminden kısa bir süre sonra da Oğuz Han destanına uyarlanacaktı.

Berke'nin ardından, Müslüman olmayan hanlar tahta geçti; ancak onun ihtidası –veya sadece Batu'nun torunları tarafından yönetilen topraklarda önemli bir Müslüman kitlenin varlığı– Moğol seçkinleri arasında müttefikleri olan bir Müslüman taraftarı hizbin ortaya çıkmasını teşvik etmiş görünmektedir. Bunların içinde, sonradan Tokta Han ile din karşıtlıklarının şekillendirdiği ve muasırlar eliyle yapılan tasvirlere konu edilen bir mücadelede karşı karşıya gelen Berke'nin destekçilerinden Nogay figürünün bulunduğu açıktır. Tokta'nın 1313'teki ölümünü, geniş bir kaynak dizisinin, Cuçi ulusunun belirleyici biçimde İslamlaşmasıyla adını ve soyunu tipik biçimde ilişkilendirdiği

yeğeni Özbek'i iktidara getiren bir darbe izledi. İlk rivayetlerde, yine, Özbek'in iktidar mücadelesi sırasında zaten bir Müslüman olduğu ve zaferinin ardından mağlup edilen ve öldürülenlerin, kısmen onlara İslam'ı empoze etmeye çalıştığı için buna maruz kaldıkları ifade ediliyor (ya da, İslamcı hizbin tarafını tuttuğu için, etiketlerin belki de inanç ya da uygulama göstergelerinden ziyade sadakat ve bağlılık sloganları şeklinde daha fazla anlam ifade ettiğini varsayabiliriz). Daha sonraki hikâyeler Özbek'in ihtidasını, hükümdarlığına iyice yerleştirir ve bunu, sufi evliyalarının mucizevi kerametlerine bağlayarak dramatize eder.

En azından bazı kökleri Altın Orda'da bulunan sözlü geleneğin bu tür sonraki yankılarının yanı sıra, Cuçi ulusunun tarihi veya İslamlaşması hakkında Altın Orda'dan hiçbir yerli kaynağa sahip değiliz. Ancak Arapça, Farsça ve Türkçede üretilen eserler de dâhil olmak üzere, hâlihazırda Berke'den başlayarak Altın Orda hanlarının İslami yazını himaye ettiğine dair kanıtlarımız vardır. Bunlardan çoğu şu an mevcut değildir, fakat günümüze kadar gelen eserler bile nadiren, dinî ve tarihî konulara yoğunlaşan ciddi bir çalışmanın odağı olmuştur. Bu, özellikle bazı Türkologların dikkatini çeken XIV. yüzyıla ait birkaç Türkçe eser için geçerlidir. Bununla birlikte onların çalışmaları da henüz tamamen filolojik konuların ötesine geçmemiştir. Ancak, Altın Orda'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda devam eden dinî dönüşümle ilgili potansiyel kaynaklar arasında yer alan diğerleri neredeyse tamamen göz ardı edilmektedir. Potansiyel bakımdan çok büyük bir değere sahip (ihmalinin sebebi dili olsa da), kesin bir şekilde Ebu Bekir Rûmî tarafından, Özbek Han ile oğlu Canıbek'in hükümdarlıkları döneminde ve Kırım'da yazılan (yazımına 1320'de başlandı) sufi irfanının geniş bir özeti olan Farsça *Kalender-nâme*, buna örnektir.[14]

14 1360'ta istinsah edilen yegâne nüsha Taşkent (MS IVRUz 11668, 400 varak hâlinde) muhafaza edilmektedir ve SVR, IX, s. 471–4, no. 6705'te tanımlanmıştır.

Çağatay (Çağaday) Diyarı

Son olarak Çağatay ulusu, tipik biçimde, İslamlaşmaya geç giren ve Moğol İmparatorluğu halefi olarak İslam'ın benimsenmesine en dirençli devlet –kısacası, sonunda İslam'ı benimseyen üç Cengiz hanedanlığından "en az Müslüman olanı"– şeklinde tanımlanır. Bu nitelemeyi, onu haklı gösterebilecek bazı tarihî ve dinî birçok nedeni varsa da Çağatay *ulus*unu Moğol halef devletlerinin *en* Müslümanı şeklinde kabul etmek için, daha fazla değilse de, hayli gerekçe mevcuttur. Çağatay *ulus*unun kentsel ve yerleşik bölgelerindeki İslam'ın katıksız gücü ve Moğol idaresinde yer alan bu bölgelerdeki yerli Müslümanların önemi göz önüne alındığında, bu hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. Moğolların Orta Asya'yı fethi, yine de, bazen tasvir edildiği gibi dinî bir "medeniyetler çatışması"ndan uzaktı. Birçok yerel Müslüman yetkili ve dinî figür Moğollarla iş birliği yaparken Moğolların en inatçı muhalifleri, genellikle Orta Asya şehirlerinde garnizon şeklinde mevzilendirilmiş gayrimüslim askerî kuvvetlerdi. Yerel Müslüman nüfus, Harezemşah'ın emperyal arzuları dolayısıyla öfkeliydiler. Çünkü yerelde Müslüman yöneticileri saf dışı bırakmış, beynelmilel biçimde ise Abbasi halifesine meydan okumuştu; bunlar sebebiyle o, artık İslam'ın savunucusu değildi.

Bununla birlikte İslam'ın savunucuları, Mâverâünnehir kentlerinde, Horasan'ın bazı kısımlarında ve Tarım Havzası'nın batı ve güney kesimlerindeki İslam medeniyeti yanında din âlimlerinin mukim olduğu, kadim merkezlerde vardı ve bunların tümü Çağatay ulusuna dâhil edildi. Dahası, XIII. yüzyılda Müslüman ilmi, bu önde gelen kent merkezlerinin çok ötesine ulaşmıştı ve bu dönemin fıkıhçılarını, "Türkistan'ın en uzak köşesindeki" İmil kasabasından ve Çağatay ulusunun kalbindeki İli Vadisi'nin bir kasabası olan Kayalık'tan (Kayalığ) duyuyoruz.[15]

15 Ibn al-Fuwatī, *Majmaʿ*, II, s. 284, 303–4.

Tüm bu bölgeler, göçebeler arasında da bir İslamlaşma vasıtası olarak hizmet verebilecek önemli bir Müslüman nüfus alanını sağladı. Bu, yerel coğrafyanın göçebe grupların kasabalara ve tarım bölgelerine yakın olmasını sağladığı ve kabile mensupları ile yerleşik Müslüman nüfus arasındaki ekonomik ve sosyal bağları güçlendirdiği Mâverâünnehir gibi bölgelerde özellikle doğruydu. Çağatay *ulus*unun, yerleşik kültürün ürünlerini ve diğer cazip taraflarını küçümseyerek "daha saf" bir göçerliği destekleyebilecek açık bölgeleri varken, kökleri "göçebe muhafazakârlık"tan kaynaklanan İslam'a karşı acımasız Çağatay düşmanlığı anlayışı, terk edilmesi gereken yaygın varsayımlardan bir diğeridir.

Çağatay'ın soyundan gelenler arasında da İslam ve Müslümanlar, oldukça erken zamanda başarılı oldular. 1260'larda yenilenen Çağataylı bağımsızlığının mühendisi, Algu'nun ilk olarak Kubilay'ın kardeşi ve rakibi Arığ Böke tarafından tahta geçirilmesi ve ardından Algu'nun desteğini Kubilay'a kaydırması sonucu çıkan kargaşa sırasında, onların bu mücadelelerinden yararlanarak Çağataylı bağımsızlığı ortamını hazırlayan kişi, Mahmûd Yalavaç'ın oğlu Mesûd Bek idi; o, bir sufi şeyhinin müridi olup bir vasıtayla ünlü Necmeddin-i Kübra'ya (ö. 1221) bağlıydı. Mesûd'un oğulları, en azından 1280'lerin sonlarına kadar Çağataylı diyarındaki nüfuzlarını sürdürdüler. Dahası, Çağatay'ın soyundan gelenler arasında, Berke'ninkinden biraz daha geç bir biçimde hanedanın din değiştirmesi söz konusuydu, zira Algu, kaynakların bir Müslüman olduğunu doğruladığı Mübarek Şah tarafından *ulus*ta han olarak takip edilmişti (adından yola çıkarak bu iddia ileri sürülmektedir; fakat bu çağdaki Moğol seçkinleri arasında, doğumda verilen isimler, genellikle olgunluktaki dinî aidiyetin zayıf bir göstergesidir). Mübarek Şah daha sonra Kubilay tarafından gönderilen Barak eliyle tahttan indirildi; 1270 yılında Kubilay ile ayrılan ve Ögedeyli Kaydu ile birleşen Barak, İlhanlı Abaka'ya karşı düzenlenen bir seferde mağlup edildiği

sırada, ölümünden kısa bir süre önce Buhara'da İslam'a geçti, ancak Kaydu'nun emriyle, Moğol kaidelerine göre defnedildi. Bu entrikalar ve mücadeleler böylece ne tek bir güçlü hükümdar –yani Kaidu'ya kadar– ne de sarayda tutarlı veya geri döndürülemez bir İslamileştirme üretti; fakat Mübarek Şah ve özellikle Barak örnekleri, İslam'ın, *ulus* içindeki siyasî hizalamalarda çoktandır bir faktör olduğunu öne çıkarmaktadır.

1330'lara kadar Çağataylı diyarında bir daha önemli bir kimse ne ihtida etti ne de İslam bir hami buldu. Cemâl Karşî, Kaydu'nun, ihtida etmediği halde, Müslümanlara karşı adaletini ve ihtimamını –Moğol dönemindeki Müslüman müellifler arasında oldukça tanıdık bir durumdur– över ve aynı şekilde Kaydu'nun oğlu Çapar'dan da aynı şekilde söz eder (ancak isminin, "Cafer"in yanlış telaffuzu olduğu konusunda ısrar eder). 1314'te Alâ'üddevle Simnânî, Argun yönetimindeki hanedanlık hizmetinden feragatini, daha önce Kaydu'nun başka bir oğlu, Şah Oğul'un[16] hizmetindeki müritlerinden olup Kaydu'nun haleflerinin de İslam'a karşı duyarsız kaldığını öne süren Muhsinüddin Muhammed Türkistânî hadisesiyle kıyaslar. XIV. yüzyılın başlarında, İslam'ı benimsemesinin aile mirası olabileceği düşünülen Naligu (annesi, Kirmân'ın Müslüman Karahitay hanedanlığındandı) tarafından, iktidar girişiminde başarısız bir hanedanlık üyesi ihtidası örneği görebiliriz; ancak bu Çağataylı, 1308 civarında iktidarlarını pekiştiren Duva'nın oğulları tarafından saf dışı edildi. Çoğu gayrimüslim kalırken, İslam'a bağlılığını ilan ile artan bir destek arayışı, muhtemelen, Çağataylı prenslerinden Yasavur –Bedrüddin Maydânî'nin (Çağataylı Hanı Kebek b. Duva'nın nedimi, İbn Battûta'dan da tanınan bir sufi ve fakih) eliyle İslam'a girmişti ve bu kişinin Çağataylı ordusunun başarısı aleyhine Müslüman nüfusu desteklediğinden şüphelenilmekteydi– belirmektedir.[17] Yasavur

16 Simnânî, *Opera minora*, s. 8.

17 Yasavur'un faaliyetleri için bkz. Kato, 1991.

sonunda Ölceytü'ye sığınmak zorunda kaldı ve kısa süre sonra ona da isyan etti. Sebep olarak onun İslam'a karşı "samimiyetsizliğini" değil, açıkça Moğol siyasetinin karmaşıklığını ileri sürdü.

Duva'nın oğullarının hükümdarlıktaki son temsilcisi, Tarmaşirin İslam'ı kabul etti ve açıkça Müslüman bir hükümdar şeklinde hüküm sürmeye çabaladı (1330'ların başında).[18] Bu olayı teyit eden kaynaklardan, 1340'ların başına ait el-Ömerî'nin rivayeti, Tarmaşirin'in İslam'a girmesi hakkında hükümdarın kendi rolünden ziyade (her ne kadar Tarmaşirin'in samimiyetini onaylayıp şeriata desteğini övse de) bu ihtidanın bağlamına ve sonuçlarına odaklanması bakımından özellikle değerlidir. El-Ömerî'ye göre Tarmaşirin, emîrlerine ve askerlerine, tıpkı kendi yaptığı gibi İslam'ı benimsemelerini emrettiğinde, aralarında, kendisinden önce Müslüman olmuşlar bulunduğu gibi, onun çağrısına uyup din değiştirenler de oldu. İslam'ı tebliğlerinde "Türk'ün esnekliğinden" yararlanan ve Tarmaşirin'in halkını "dinin en gayretkeş milletine" dönüştüren ülkenin imam ve şeyhlerinin Tarmaşirin'e yardım ettiğini de eklemektedir. Çağatay ulusu yöneticilerinin Cengiz Han yasasına ve Moğolların geleneksel törenlerine sarılmak konusunda en sebatkârları olduklarını kabul etmekle birlikte el-Ömerî, bu ülkenin hem göçebe hem de yerleşik nüfusunun, hükümdarlarından önce İslam'ı benimsediklerini ve "hükümdarlarının inançsızlığına rağmen" bundan hiçbir zarar görmediklerini bir kez daha teyit ediyor.[19] El-Ömerî'nin ikinci yorumunun ilk bölümü –daha öne çıkan retorik ehemmiyetine rağmen, el-Ömerî'nin yapmak istediğinin aksine– Çağatay idaresi imajını İslam düşmanı şeklinde pekiştirmede etkili olmuşsa da, pasajın geri kalanı, Tarmaşirin'in gerçekleştirdiği "hanedanlık ihtidası" öncesinde İslam'ın "tabanda" hem geniş hem de derin bir şekilde yayıldığına dair açık argümanı öne sürmesiyle dikkat çekicidir.

---

18 Tarmaşirin'in Müslümanlığı hakkında referans kaynaklar için bkz. Biran, 2002b.

19 Al-'Umarī/Lech, s. 38–41 (metin), 117–19 (tercüme).

Bu tür bir İslamlaşmanın, özellikle Çağatay ulusunun doğu kesimlerinde, el-Ömerî'nin umduğu kadar ezici olmadığı, 1334'te Tarmaşirin'i iktidardan düşüren isyanla anlaşılıyor. Onu, İslam'ın şiddetli düşmanları şeklinde tasvir edilen Çağatay hanedanından hanlar ve kısmen dinî bağlılık temelinde tanımlanan siyasî hizipler arasındaki –elbette, sadece kısmen, fakat belirli bir kesimi harekete geçirme açısından önemli– gerilimler izledi. Bu gerilimler, Çağataylı ülkesinin batı kesimindeki siyasî durumun neden tam da bu noktada çökerek, güçlü kabile reislerinin Çağataylı prenslerini desteklediği ve kendi aralarında savaştığı bir kaosa dönüştüğünü açıklamaya yardımcı olabilir. Bu durum, 1360'ların sonlarında ve 1370'lerin başlarında, Timur gibi bir kumandan tarafından iktidarın pekiştirilmesine kadar büyük ölçüde devam etti. XIV. yüzyılın ortalarında, gerçekten de, sadık Müslümanlar şeklinde tanımlanan, ancak hanların pek öneminin kalmadığı bir dönemde, bir Çağataylı hanları veya müstakbel hanlar silsilesine rastlıyoruz. Gerçek güç, Kazgan ve oğlu Abdullah (Timur'un nihai rakibi Mîr Hüseyin'in babası) gibi güçlü emirlerin eline geçtiğinde, Yasavur'un oğlu Halil Sultan gibi Müslüman Cengizli aktörleri, Mâverâünnehir'de iktidarı ele geçirmek için Herat'ın Kert idarecilerinden yardım isteyen samimi gözüken bir mücadeleciden, Seyfeddin Bâherzî'nin sufi geleneğine bağlı Buhara'sında kendi defin yerini seçen Buyân/Bayan Kuli gibi bir dizi kukla hana veya tasavvufi inzivasından, tahta oturtulmak üzere çekildiği söylenen, fakat kısa sürede bertaraf edilen Kâbul-Şah'a kadar bir diziden oluşuyordu. Böyle bir ortamda Çağataylı prensi olmanın tehlikeleri göz önüne alındığında, kana dayalı hanedan üyeleri, hırslı emirler için potansiyel öncüler şeklinde faydalı olabildikleri gibi, yine bu nedenle diğer hırslı emirlerin de ana hedefleri hâline geldiklerinden, bu tür derviş-şehzadeler hakkındaki rivayetler, muhtemelen sadece söylentiler veya abartılardan ibaret değildi. Hatta, bir sufi *hankâh*ında inzivaya

çekilmek, bir Cengizli sultanın, ruhani yeteneği ne olursa olsun, hayatta kalması için gizli bir yol gibi görülebilirdi.

Bu arada, eski Çağataylı hükümranlığının doğu kesiminde, Moğol dünyasında, Tuğluk Timur Han (ölümü takriben 1363) hadisesiyle meşhur bir hanedanlık üyesi dönüşümünün en son örneğine rastlıyoruz. Bu figürün bir Müslüman olarak statüsü, Timurlu tarih yazımının XV. yüzyıl eserlerinde ortaya çıkmaktadır; fakat hayatının çoğu ve onun ihtidasının genişletilmiş tam bir anlatısı, ilkin yalnızca XVI. yüzyılın ortasında, Mîrzâ Muhammed Haydar Dûğlât'ın *Târîh-i Reşîdî*'sinde kaydedilmiştir.[20] Bu eserden, Moğol askerî güçlerinin İslamlaşması ve hepsinden önemlisi bu hanın siyasî meşruiyet ihtiyacı da dâhil olmak üzere, diğer hanedanlık içi din değiştirenlerle, şüphesiz tarihsel bakımdan pek çok paralelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. İlk kaynaklarda, onun Cengizli soyu hakkındaki tutarsızlıkların yanı sıra Mîrzâ Muhammed Haydar'ın onu, Dûğlât kabilesinden bir emir tarafından tahta aday olarak keşfedilen "buluntu" bir çocuk yapma hikâyesi, hanlık meşruiyetinin güvenilmezliğini ve İslam'ın benimsenmesinin yine siyasî hizalanmaların güçlendirilmesinde rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda *Târîh-i Reşîdî*'nin rivayeti, hem han ile bir sufi şeyhi arasındaki ilk karşılaşmada hem de dramatik "müsabakada" (ki bu hadisede bir Moğol güreşçinin naif şeyh tarafından yenilmesi söz konusudur ve bu anlatıyla hikâye doruğuna varır) ihtida anlatılarındaki standart temaları ele almaktadır. Bu örnekte de yine Tuğluk Timur Han'a odaklanan din değiştirme anlatısı, bazı çevrelerde yankılanmaya devam etti. Altın Orda'da kök salmış anlatılar kadar yaygın olmasa da hikâyenin genişletilmiş versiyonları, en azından XIX. yüzyılın sonlarına kadar onun dönüşümünde etkin şeyhlerin soyundan gelenler arasında dolaştırıldı.

İslamlaşan Moğol dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Çağatay *ulus*unda popüler düzeydeki Müslümanlaşma sürecine

20 Dūghlāt/Thackston, s. 6–11.

ilişkin bilgilerimiz oldukça nadirdir. Bununla birlikte, bu durumda, en azından XIII. ve XIV. yüzyıllar boyunca Mâverâünnehir'in sosyal ve dinî tarihini aydınlatan, yerel hagiografik eserler ve diğer dinî literatür hâlinde, büyük ölçüde kullanılmamış çok çeşitli materyale sahibiz. Bunlar bir yandan, göçebe gruplar ve genellikle kalıtsal biçimde organize edilen yerel sufi çevreler arasındaki ortak bağların İslamlaşma süreci için önemini ve bunun göçebe topluma, dinî çerçeveli sosyal bağlar yoluyla Müslüman olmaları için bir koridor açtığını öne sürmektedirler.[21] Bu tür ilişkiler bazı açılardan şeyhler ve hükümdarlar arasındaki bağlılık ve etkileşim kalıplarına benzerdir ki bunlar, bir yönetim bahis mevzuu olduğunda kaynaklarımızda daha kolay görülebilir.[22] Bu dinî literatür ayrıca, dine yeni dâhil edilenlerin Müslüman hukuk normlarına beklenenden daha sıkı uyulması yönündeki çağrılarının da cazibesini artırmaktadır.[23] Bu bağlamda, Timur'un Çağatay *ulus*unun siyasî ortamından çıkması ve Timurlu döneminde devam eden İslamlaşma, son olarak bize, İslamlaşmanın, hanedanlık dönüşümü veya devlet desteği yoluyla bir defada ve herkes için gerçekleştirilen soyut bir adım olarak değil, parametreleri devamlı ve artan biçimde değişen bir süreç şeklinde anlaşılması gerektiğini hatırlatmalıdır. Timurlu döneminde, nihayetinde, İslamlaşma daha az bir aidiyet ve cemaatsel kimlik seçimi hâline geldi ve daha çok İslam'ın ne olduğu ve neyin iyi bir Müslümanda bulunması gerektiği şeklinde nominal bir İslami toplumda devam eden iç diyalog hâlini aldı. Dolayısıyla bu süreç bugün de devam ediyor; fakat tarihçiler, Müslüman dinî yaşamına dair en kısıtlayıcı yaklaşımları ayrıcalık şeklinde benimsediklerinde ve bu katı görüşlerin dışındaki her şeyi standardın altında ya da "eksik" bir İslam'ın yansıması biçiminde ilan ettiklerinde, yanlış yola sapmaktadırlar.

21 DeWeese, 1996a ve DeWeese, 1996b

22 Bu tür yapılanmalar hakkında bkz. Paul, 1990 ve Potter, 1994.

23 DeWeese, 1999a.

Yankılar

Moğolların yönettiği alanlardaki İslamlaşma süreci, nihayetinde hem öncesinde hem de sonrasında daha geniş İslamileşme cereyanlarından ayrılamaz. Yine de Moğol dönemi kendine özgü yeni siyasî, sosyal ve dinî koşulların yanı sıra, Mısırlı müellif İbnü'n-Nefîs'in[24] 1270 yılı civarlarında, biraz örtülü biçimde ifade ettiği gibi, eşsiz bir çelişkiyi de getirdi: Aslında Moğollar İslam dünyasına yıkım getirdiler; fakat ihtidaları, Dârü'l-İslâm'ın önemli derecede genişlemesini de sağladı. İslam dünyasında Moğol mirasını ele alma süreci, özellikle Moğol geleneklerinin, Moğolların ardıl devletlerinin çökmesinden sonra da –Cengizli yasası çerçevesinde– uzun süre yaşadığı bölgelerde sorunlu olmuştur. İslam dünyasının diğer yerlerindeki müellifler Cengiz Han ve Moğolların menfî etkilerini vurgulayabilirken, hâmileri daha çok Cengiz Han soyundan gelmelerine dayanarak hükmetme hakkı iddia edenler, Moğolların Müslümanlık şeklinde beliren çelişkileriyle başa çıkmanın daha yaratıcı yollarını buldular.

Dinî sembolizmin özellikle zekice bir örneği, 1504 civarında Özbeklerin Cengizli hükümdarı Muhammed Şibânî Han'a ithafen Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin Çağatay Türk tarihini derleyen isimsiz bir müellif tarafından sunulan açıklamada yer alır; hanın kendisinin sağladığı malzemeleri kullanarak ve onu, pagan geleneklerine ait unsurları kökten sökme niyetiyle İslam'ın destekçisi şeklinde tasvir eden bu müellif, Moğolların İslamileştirilmesi konusunda onun sahip olduğu anlayışı, ünlü bir sufi şairine ve Moğol fetihlerinin çağdaşı olan bir şahsiyete atfeder, ki o da Celaleddin Rûmî'den (ö. 1273) başkası değildir.[25] Kaynağın ifadesine göre Rûmî, müritlerine: Müslüman dünyasına verdikleri tahribata rağmen Moğolların, tıpkı simyadaki gibi

24 Ibn al-Nafîs, s. 66–7 (tercüme), 41–3 (metin).

25 *Tavārīkh-i guzīda-yi nuṣrat-nāma*, Londra, British Library MS Or. 3222, vd. 4a–5a.

Müslümanlara dönüştürülebileceğini ve bu şekilde Moğolların, (müritlerinin arzuladığı şekliyle) yok edilmekle değil, "Müslüman olmakla ve adaletle" ortadan kaybolacaklarını, böylece "Moğol" adını taşımayı bırakacaklarını; "tıpkı simya yoluyla altın üretimindeki gibi, içindeki bakırın artık kalmayıp tamamen altına dönüşeceklerini" söylemektedir. Burada kullanılan betimleme, belki de, karmaşık ve gizemli kalmış bir süreci tanımlamayı amaçlayan birçok modern tarzdan daha üstündür.

8

Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar

THOMAS T. ALLSEN

Bir yüzyıldan fazla bir süredir, Moğol İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki yeri yoğun tartışmalara neden oldu ve çoğu, büyük ölçüde ulusal duygular ve resmî ideolojinin yönlendirmeleriyle yoğun bir biçimde renklendi. Bazılarına göre Moğol saldırısı, insanlık tarihinde geriletici bir güçtü ve hegemonyaları altına düşen sayısız uygar toplumun tabii gelişimini "geciktirdi". Diğerleri ise aksine, Moğolların dinî toleransını ve Avrasya kara kütlesinin büyük bölümlerinin siyasî birliğini sağlamasını, böylece Doğu-Batı iletişimini kolaylaştırmasını methetmektedir. Ancak imparatorluğun "*Pax Mongolica*" veya "Tatar Boyunduruğu" olsun, hangi yüzünün vurgulanması seçilirse seçilsin, Cengizlilerin aslında kıtadaki kültürel ve ticarî ilişkileri büyük ölçüde yoğunlaştırdığından şüphe edilemez. Bu temasların bazıları, kesinlikle, patlama niteliğindeki genişlemelerinin istenmeyen sonuçları olarak ortaya çıksa da uzun mesafeli mübadelelerin çoğu, doğrudan askerî fetihleri ilerletmek, siyasî prestiji artırmak veya yerel kültürel zevkleri tatmin etmek için tasarlanmış emperyal politikalarla ilişkilendirilebilir. Bu kıtalararası kültürel trafiğin izini sürerken, ayrıntılarla başlayacak ve ardından genel açıklama ve yorumlama mevzularına döneceğiz.[1]

1 Aksi belirtilmedikçe, bu bölüm için kullanılan materyal kaynakçada listelenen önceki yayınlarımdan gelmektedir.

Halkların Yer Değiştirmesi

Kültür, elbette nesneler, metinler veya doğrudan insan aracılığıyla ve çeşitli yollarla aktarılabilir. Normalde tüm bu biçimler bu aktarımda rol alır, ancak Moğol çağında halkların hareketi, toplulukların imparatorluğun bir kültürel bölgesinden sıklıkla ve zorla yeni bölgelere iskânı özel bir önem kazandı. Bu uygulama büyük ölçüde, Cengiz Han'ın haleflerinin egemenliğinde Kore'den Suriye'ye kadar uzanan Moğolların uzak erimli askerî harekâtlarının tabii bir tali sonucuydu. Bu ölçekteki operasyonlar, savaşçı insan gücünün imparatorluğun hem yerleşik hem de göçer kesimlerinden sistematik olarak seferber edilmesini gerektiriyordu.

Bu konuşlandırmalara mevzu olan mesafeler, etkileyici olup modern çağ öncesi ulaşım koşulları altında hayli benzersizdir. Kuzey Kafkasya'nın Farsça konuşan halkı Alanlar, 1230'ların sonlarında Moğollara boyun eğdi ve daha sonra 10.000'i anavatanlarından yaklaşık kuş uçuşu 4.700 kilometre uzaklıktaki Kuzey Çin'e nakledildi. 1250'lerde, Baykal Gölü'nün batı kıyısından bir orman halkı (*hoi-yin irgen*) olan ve Moğolca konuşan Oyratların bir "ordusu", 4.000 kilometre mesafede yer alan İran'a kadar Hülegü'ye eşlik etti. Batı İran'da görevlendirilen 1.000 Çinli kuşatma mühendisi, yine aynı tarihlerde daha da uzağa gitmek suretiyle yaklaşık 5.200 kilometre yol kat etti. Çoğu durumda, bu mevzilendirmeler kalıcıydı ve bunlardan ancak birkaçı uzun yürüyüşle evine döndü.

Sivil nüfus transferleri de yaygındı. 1221'in başlarında, işgalden sadece aylar sonra Moğollar, fetih sırasında çok zarar görmüş olan yerel ekonomiyi eski hâline getirmeye yardımcı olmak için Semerkand'da büyük ölçüde Çinli, Kitan ve Tangut zirai kolonileri kurmuşlardı. Bir süre sonra, Fars kaynaklarında Hitâyân olarak adlandırılan bir başka Kuzey Çin birliği Merv'e geldi. Oradan Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine yerleştirildiler; sayılarına ilişkin elde hiçbir rakam yoktur, fakat Çinliler, Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki

oldukça büyük bir kasaba olan Hûy'da nüfusun çoğunluğunu oluşturduğuna göre, sayıları binlerle baliğ olmalıdır. Nakledilen sivillerin doğuya doğru akışı, benzer oranlardadır. Moğollar, Semerkand'dan, Pekin'in kuzeyindeki Sîmâlî/Xinmalin'de, üzüm ve diğer meyveleri yetiştirecekleri 3.000 haneye yerleşti.[2] Başkentin batısındaki Hongzhou'ya taşınan bir başka Türkistanlı Müslüman kolonisi, Yuan sarayı için un ve yemeklik yağ üretiyordu.

Zanaatkârların ve diğer başka türlerden uzmanların hareketi, eşit derecede geniş kapsamlıdır. Türkistan seferinin hemen ardından binlerce çeşit Müslüman zanaatkâr "Doğu'nun en uzak ülkelerine" gönderildi. Çoğunlukla, İran'daki birçok Çinli teknisyen, özellikle demir ustaları ve marangozlar, Kuzey Çin'deki 1252 nüfus sayımında kaydedilmiş zanaatkâr ailelerden seçilen bir birim olan muhasara mühendisleri grubuyla beraber gelmişti.

Çiftçiler ve zanaatkârlar gruplar hâlinde seferber edilme ve nakledilme eğilimindeyken ayrıca Moğollar, bazılarını uzak ve tek yönlü görevlere gönderdikleri birçok yüksek vasıflı uzmanı bireysel olarak alıkoymuş veya yanlarına çekmişlerdir. Bu şekilde istihdam edilenlerin meslekî ve etnik geçmişleri son derece farklıydı: Rus kuyumcular, Nesturî şarapçılar ve Müslüman müzisyenler Doğu Asya'ya gönderilirken, Çinli aşçılar, Moğol güreşçileri ve Uygur kâtipleri İran'a gönderildi. İnsan yeteneklerine dayalı bu kıtalararası trafikte özel önem taşıyanlar, dil uzmanlarıydı. Cengiz Han başta olmak üzere Moğollar, büyük ve çok milletli devletlerini yönetmelerine yardımcı olmak için çok dilli insanları hevesle aradılar. İstihdam edilenler, genellikle uzun mesafe tüccarı ya da doğu ve batıdaki Moğol saraylarının kozmopolit atmosferlerine yerleştirilip orada yetiştirilen kişilerdi. XIV. yüzyılda Çin klasiklerini Moğolcaya çeviren bir mütercim olan Çağan'ın kariyeri, bu türden bir örnektir; o, 1220'de teslim olan Afganistan'daki Belhli bir ailenin soyundan geliyordu ve bu aile

2 Pelliot, 1927, s. 261–79.

daha sonra, genç Çağan'ın Moğol hizmetinde büyüdüğü ve bir dizi sorumlu askerî ve sivil dairenin yer aldığı Çin'deki Yuan sarayına taşınmıştı.[3] O sıralarda Çin'de görev alan diğer yabancılara yapıldığı gibi, Çin edebiyat kültürüne hâkim olmak hayli teşvik ediliyor ve iyi şekilde ödüllendiriliyordu; elbette orijinal etnik kimliklerini korurken, tabii ki, Yuan idaresine sadakatlerini sürdürdükleri sürece...[4]

Metinlerin Aktarımı

Bu tür becerilere sahip kişilerin, tâbi halkların kültürel ve edebi kaynaklarından yararlanmaları gerekiyordu ve bu "kitabî" bilgilerinin bir kısmı uzun mesafeler boyunca ve bazen dilsel bakımdan farklı kısımlar arasında aktarılıyordu. İlhanlı sarayındaki ünlü bilim ve devlet adamı Reşîdüddin (1247–1318) himayesinde, devlet yönetimi ve hukukla ilgili Çin eserleri XIV. yüzyılın başlarında Farsçaya çevrildi, ki bunların bir kısmı hâlâ mevcuttur.[5] Doğu Asya metinleri, 1285 yılında İran'a gelen ve Çin yönetiminde uzun bir müddet deneyim ve Çin hakkında derinlemesine bilgi sahibi, Yuan sarayında yüksek rütbeli bir Moğol yetkilisi olan Bolad Aka ile Reşîdüddin arasındaki dikkat çekici bir iş birliği ile ele alındı. Reşîd onun yardımı yanında İlhanlı sarayının aktif desteğiyle içine Çin ve Moğol kaynaklarından elde edilen birçok malzemeyi, XIV. yüzyılın başlarında meydana getirilen ve Avrasya'nın kapsamlı tarihi olan *Câmîü't-Tevârîh*'e (*Tarihlerin Toplamı*) dâhil etti.

Saray tarafından da teşvik edilen, onların ortak ürünlerinden bir diğeri de zirai bilimler alanındaydı. Reşîdüddin, Gazan (1295–1304) döneminde İlhanlı ekonomisini yeniden canlandırmak için başlatılan reform paketinin bir parçası olarak, Çin

3 Fuchs, 1946, s. 62–4.

4 Bu hususlarda bkz. Brose, 2002.

5 Muginov, 1958, s. 369 ve 374.

mahsulleri ve yetiştirme yöntemleri hakkında kapsamlı bir bölümü içeren *Eserler* ve *Bayındırlıklar Kitabı*'nı (*Kitâb-ı Âsâr û Ahyâ*) meydana getirdi.[6] İranlı idareci, burada yine Moğol meslektaşının Yuan sarayında edindiği eski tecrübesinden yararlandı. Zira o burada birkaç yıl boyunca, Çin'de faydalı tarımsal bilgilerin taşrada yayılmasına adanmış saygın bir kurum olan Ziraî Müfettişler Büyük Dairesi'ne (*Dasinong si*) reislik etmişti. Daha da önemlisi 1273'te bu daire Bolad'ın yönetimindeyken, *Ziraatin ve İpekböcekçiliğinin Esasları* (*Nongsang jiyao*) adlı kendi el kitabını yazdı. Özellikle çok saygın bir Moğol aracısı tarafından yorumlandığında, Yuan adet ve uygulamalarının yanı sıra Çince eğitimi ve metin gelenekleri, resmî olarak İslam'a dönmesinden sonra bile İlhanlı sarayında önemli bir ağırlığa sahipti.

Yabancı metinlerin aktarımı, genellikle uzmanların taşınmasıyla ilişkilidir ve 1220'den 1320'ye kadarki dönemde Cengizliler kendi amaçları için Çin ile Doğu İslam dünyası arasında canlı bir bilim insanı, âlim alışverişini başlattı. Kağan Möngke (1251–9) döneminde doğuya gönderilen Buharalı gökbilimci Cemâlüddin, daha sonra Yuan sarayının arşivi olan İmparatorluk Kütüphanesi Riyaseti'ine (*Mishu jian*) bağlı bir rasathanenin başı oldu. Kubilay (1260–94) ve halefleri için takvimler, astronomi aletleri ve yeryüzünü gösterir bir küre imal etti. 1273'te derlenen bir envantere göre rasathanede matematik (Arapça çeviride Öklid), astronomi, astroloji, takvimler, bilimsel araçlar, teknoloji, kronoloji ve haritacılık üzerine çalışmaları içeren önemli bir İslami ilimler kütüphanesi vardı.[7] Müslüman âlimler için "çalışma" kütüphanesi olarak Riyaset'e gönderildiği anlaşılan bu eserlerin hiçbiri, bilindiği kadarıyla, Çinceye çevrilmedi. Yine de Cemâlüddin ve onun Çinli-Müslüman karışımı personelinin en büyük girişimlerinden biri, 1291'de çıkarılan Moğol İmparatorluğu'nun haritalı

6 Lambton, 1999.

7 Kōdō, 1957, s. 103–18.

bir atlası niteliğindeki *Büyük [Yuan] Hanedanlığı'nın Kapsamlı Yer Adları Sözlüğü* (*Da [Yuan] itong zhi*) olup Çinli bilim adamlarına Müslüman coğrafyasının ve haritacılığının zenginliklerini, özellikle Batı Avrasya hakkındaki ayrıntılı bilgileri sundu.

İran'daki İmparatorluk Kütüphanesi Riyaseti'nin tam bir eşdeğeri yoktu, fakat Hülegü tarafından Azerbaycan'daki Merâga'da kurulan rasathanenin benzer özellikleri ve işlevleri vardı. Burası, birçok konuda ve birçok dildeki bilimsel kitapların büyük bir hazinesiydi ve Yuan Riyaseti'nde olduğu gibi, ortak bilimsel projeleri yürüten çok uluslu bir kadroya sahipti.[8] İlk reisi, ünlü bilge Nasîrüddin Tûsî, en az bir Çinli gökbilimciyi havi bir ekiple çalışarak, 1270'lerin başlarında meşhur *İlhanların Astronomik Cetvelleri*ni (*Zîc-i Îlhânî*) hazırladı; ki bu cetveller Avrasya'nın başlıca takvim sistemleri, Yunanlar, Araplar, Farslar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Çinliler ve Moğollar arasında tarihleri dönüştürmek için bir dizi çizelgeyi içeriyordu. Bunlara ilk etapta idarî gayelerle ihtiyaç duyuldu; fakat aynı zamanda bu eser, *Câmî'ü't-Tevârîh*'i farklı zaman hesaplama yöntemlerini kullanarak çok çeşitli kaynaklardan derleyen Reşîdüddin gibi tarihçiler için de büyük değer taşıyordu.

Hekimler de benzer şekilde meslekî literatürleriyle seyahat ettiler. Çin, Kore, Tibet, Hint, Uygur, Müslüman ve Doğu Hıristiyanlarına ait olmak üzere çok çeşitli tıbbi geleneklerde eğitim almış pratisyenler hevesle istihdam edildiler ve uzun erimli seferlerde Moğol hanedan üyelerine ve komutanlarına refakat ettiler.[9] Doğu Asyalı doktorların ilk dalgası Cengiz Han ile Müslüman topraklarına gelmişti, ardından Hülegü'nün maiyetinde yeni bir grup geldi. İkinci grup, XIII. yüzyıl boyunca saray hekimleri olarak zanaatlarını uyguladıkları İran'da daimî şekilde kaldı. Bir eczacının oğlu ve kendisi de bir hekim olan Reşîdüddin, bu

8 Sayılı, 1988, s. 187–223.

9 Genel bilgi için bkz. Olschki, 1960, s. 414–32.

literatüre büyük bir ilgi duyuyordu ve onun himayesinde Çin tıbbına dair bir dizi bilimsel eser önce Farsçaya sonra da Arapçaya çevrildi. Bunların bazıları kayıptır, ancak tansiyon veya nabız teşhisi üzerine bir çalışma ve insan anatomisine dair bir kitaptan kalan görseller, *Çin Bilimleri Üzerine İlhanların Hazine Kitabı*'nda (*Tanksûknâme-i Îlhânî der fünûn-i 'ulûm-i Hitâî*) günümüze kalmış olup, özellikle Reşîdüddin tarafından yazıldığı muhakkak olan önsözü, Çin kültürünün birçok başarısını methetmektedir.[10]

Öteki taraftan Batılı tıp pratisyenleri, çoğunlukla Doğulu Hıristiyanlar, ilk olarak Güyük (1246–8) döneminde Moğolistan'a geldi ve daha sonra Çin'de Kubilay'ın hizmetine girdiler. Bunların başında, 1263 civarında, hanedanlığın sonuna kadar farklı isimler altında devam eden Garp Tıbbı Dairesi'nin (*Xiyu iyao si*) müessisi *Îsâ Kelimeçi* de (Jesus the Interpreter) vardı. Yuan sarayı ayrıca "Batılı" *materia medica* ve tıp literatürüne de ilgi gösteriyordu. Bir Müslüman "tıp klasiği", büyük olasılıkla İbn Sina'nın *Kânûn*'u, İmparatorluk Kütüphanesi Riyaseti'nde barındırılıyordu. Diğer tıp literatürü de bu çevrede dolaşmış olmalıdır, zira Ming dönemi başlarında Müslüman farmakolojisine dair birkaç eser yazılmıştır. En dikkate değer olanı, *Huihui yaofang*, yani "Müslüman Tıp Reçeteleri" adlı, görünüşe göre Arapça-Farsça harfleriyle sayısız bitki ve ilacın isimlerini Çince transkripsiyonlarıyla ve çevirileriyle birlikte veren, Farsça kaynaklardan türetilmiş karma bir eserdir.

Emtianın Dolaşımı

Kültürün aktarımı için en yaygın aracılar nesnelerdir. Moğol döneminde, seçimi Moğol zevklerinden ve ihtiyaçlarından büyük ölçüde etkilenen ganimet, ticarî emtia ve görkemli hediyeler şeklinde çok miktarda mal dolaşıyordu. Tercihleri, ganimet olarak

10 Rall, 1960, s. 152–7 ve Jahn, 1970, s. 134–47.

ele geçirdikleri veya haraç şeklinde talep ettikleri şeylerde hayli net biçimde ortaya çıkmaktadır: Atlar, sürü hayvanları, yük hayvanları, silahlar, altın, gümüş, mücevherler, sofra takımları, ev eşyaları, giysiler ve tekstiller, yani askerî malzemeler ve göçebe bir yaşam tarzına uygun taşınabilir değerler.

Talep edilen bu mallardan biri öne çıkmaktadır: görkemli kumaşlar. Moğollar için giyim, özellikle de altın sırmalı kaftanlar, siyasî kültürlerinde önemli bir unsurdu. Moğolcada *cisun* olarak adlandırılan bu giysilerin özenle sahnelenen tayin törenlerinde cömertçe bahşedilmesi, siyasî hiyerarşileri tesis ve ilan ediyordu. Aynı zamanda hükümdar ile tebaası arasındaki çok önemli kişisel bağları yaratıyor yahut da güçlendiriyordu. Başlangıçta Moğollar ihtiyaçlarını yağma ve haraç yoluyla elde ediyorlardı, fakat bu gereksinimleri o kadar fazlaydı ki kısa süre sonra dokumacıları, devlet atölyelerinde ve zanaatkâr kolonilerinde altın sırma üretmek için alıkoymaya ve nakletmeye başladılar. 1220'lerde Moğollar, Herat'tan 1.000 hane Müslüman mütehassısı Tianshan'ın kuzey yamaçlarındaki Uygur başkenti Beşbalık'a, Türkistan'dan birkaç bin dokumacıyı ise sonraki yıllarda kendi özel zanaatlarını Çinli ailelere öğretecekleri Pekin çevresindeki çeşitli yerlere gönderdiler. Burada da diğer durumlarda olduğu gibi, arzulanan nesnelere el konulması şeklinde başlayan şey, doğrudan insanlara el konulmasına ve onların nakline; ilginin kayda değer biçimde, ürünlerden üreticilere doğru kaymasına yol açtı.

Malların kültürel sınırlar ötesine taşınması, Moğol döneminde hükümetin ve özel ticaretin genişlemesiyle daha da hızlandı ve bunun da hem tüketiciler hem de üreticiler için önemli sonuçları oldu. Diğer emtianın yanı sıra İran'da Çin malları, özellikle mavi ve beyaz porselen için güçlü ve kalıcı bir talep yarattı. Buna karşılık, kuzey Jiangsu'daki Jingdezhen'de yer alan Çin imalat merkezi, İran pazarının en çok tercih ettiği renk tonlarını elde etmek için Doğu Avrupa'ya kadar uzanan mesafeden kobalt ithal

etti. Doğu Asya mallarına ve tarzına yönelik bu ilgi o kadar yaygındı ki Yezd ve İsfahan halkı, XIII. yüzyılın sonlarında yeni bir ev endüstrisi geliştirdi ve yerel olarak yetiştirilen su kabaklarından, porselen eşya (*âlât-i Hitâî*) tarzında dekore ettikleri şarap bardakları imal ediyorlardı. Moğolların imparatorluk girişiminin yarattığı beğeni ve tarzdaki kıtalararası akımlara duyarlılık, hiçbir şekilde elitlerle veya saray destekli atölyelerle sınırlı değildi.

Kültürel Kaynakların Dağıtımı

Bu kültürel trafiğin ölçeğini ve kapsamını açıklarken, bir faktör direkt olarak kendisini gösterir: Moğol İmparatorluğu'nun muazzam büyüklüğü. Bu, şimdiye kadar yaratılmış en büyük yekpare kara imparatorluğuydu ve topraklarının toplamı bakımından dünya tarihindeki en büyük ikincisiydi; ki sadece 1920'lerin İngiliz İmparatorluğu tarafından geride bırakıldı. Dahası, eski zamanların ilk evrensel imparatorluğunu oluşturan Ahamenişler (MÖ 559–330) gibi, Cengizli devleti de seleflerinden yaklaşık dört veya beş kat daha büyüktü.[11] Bu nedenle, bu iki yönetim yalnızca kendi zamanlarının en büyüğü olmayıp en yakın rakipleriyle kıyaslanamayacak kadar da büyüktüler; bu, eşi görülmemiş bir şeydi, muasırlarının özel kozmik veya göksel lütuflar haricinde anlamakta zorlandıkları bir şeydi. Daha somut olarak, siyasî örgütlenme ölçeğindeki bu önemli genişleme, birleşik imparatorluğun sınırları içinde (1206–60) ve onun halefleri –Yuan, İlhanlılar, Altın Orda ve Çağatay Hanlığı– tasarrufunda çok çeşitli doğal ortamlar ve kaynaklar var demekti. Moğol İmparatorluğu'nun Pasifik'ten Atlantik'e, subarktikten subtropiklere kadar malzeme ve ürünlere doğrudan veya hazır erişimi olduğundan, "doğal kaynaklar piyangosu" kavramı, normalde gerçek anlamdaki otarşiye ve hatta kendi kendine yeterliliğe engel olan

11 Karşılaştırma için Taagepera, 1978, s. 126'daki tabloya bakınız.

hammaddelerin rastgele dağılımı, onların durumunda pek geçerli değildi.

Daha büyük bir sonuç olarak, Moğolların sınırları içinde zengin kültürel kaynaklar da vardı. Kuşkusuz, Cengizlilerden önce hiçbir devlet, Avrasya'nın insan yetenek havuzunun bu kadar büyük bir kısmına, astronomlardan hayvan eğitmenlerine, dokumacılardan şarap üreticilerine kadar her şeye komuta etmemişti. Bütün bunlar, Moğolların üç medeniyetin ana bileşenlerini doğrudan yetkileri altında birleştirmeleri ile mümkün olmuştu: Çin, İslami ve Ortodoks Hıristiyanlık. Kuzey Çin 1234'te düştü ve sonraki birkaç on yılda Moğollar, Çin'in geri kalanını ve kültürel hinterlandını, Kore ve Vietnam'ı fethetti; sadece Japonya onların elinden kurtuldu. İslam dünyasında, ilk olarak 1230'lar ve 1240'larda kuzey İran'ı ve Küçük Asya'yı ele geçirdiler ve 1250'lerin sonlarında ise en önemli merkezleri, Mezopotamya ve Batı İran'ı işgal ettiler. Doğu Ortodoks "milletlerine" gelince Moğollar, 1230'larda ve 1240'larda yalnızca hinterlantlara, Rusların prensliklerine ve Gürcistan'a boyun eğdirirken, merkez niteliğindeki budanmış hâlde bulunan Bizans devleti, kontrollerinin dışında kaldı.

Amaçlarımız açısından, Moğolların boyun eğdirttiği uygarlıkların her birinin daha geniş değişim ağlarına dâhil olduğunu ve bu nedenle her birinin interaktif, politik olarak birleşik olmasa da kültürel bir topluluk biçiminde işlediğini kabul etmek önemlidir. Bu tür "kültürel imparatorluklar", kurumlarını, ideolojilerini ve maddi kültürünü, antik çağları ve başarı konusundaki itibarları nedeniyle çevredeki halklar tarafından bir model, meşruiyet ve prestij kaynağı olarak görülen bir merkezden ödünç alıp uyarlayarak büyürler.[12] Böylece genişlemesi, çoğunlukla, dayatma yoluyla değil, kendine mal etme yoluyla gerçekleştirilir. Bu elbette, devleti askerî vasıtalarla büyüyen ve uzun zaman önce

12 Kültürel imparatorluklar kavramı için bkz. Lohuizen-de Leeuw, 1970, s. 41 vd.; Obolensky, 2000, s. 272 vd. ve Holcombe, 2001, s. 30 vd.

kurulmuş üç kültürel imparatorluğun üzerinde, tek bir siyasî imparatorluğun dayatılmasıyla sonuçlanan Cengizliler durumunun tersidir. Ve bu dayatma, sırasıyla Moğollar egemenliğindeki değişimin bazı temel özelliklerini, özellikle de kronolojisini ve yönünü açıklamaktadır.

Kültürel Trafiğin Yönü

Dönemlere ayırma şemaları genellikle ve en iyi ihtimalle kabaca tahminler olsa da, Moğollar egemenliğindeki kıtalararası değişimin kronolojisi, imparatorluklarının yükselişi ve genişlemesi sırasındaki esaslı ve tarihlenebilir anlarla anlamlı bir şekilde ilişkilendirilebilir. İlk aşama ve tartışmasız tetikleyici olay, 1219–21 tarihli Türkistan seferi oldu. Batıya yönelik bu büyük çaplı saldırı için Moğollar, Doğu Asya'nın kaynaklarını seferber ettiler –askerler, savaş malzemeleri, Çinli hekimler ve mühendisler dâhil olmak üzere çeşitli uzmanlar. Aktif operasyonların sona ermesinden ve garnizonların yerleştirilmesinden hemen sonra Moğol liderliği kazanılan zaferlerin meyvelerini, ganimetler, değerli eşyalar ve insani yetenekleri toplayarak doğuya geri döndü ve böylece bu, Çin ile doğu İslam dünyası arasında muazzam bir kültürel alışverişi başlattı. İkinci aşama, 1255–60'ta Hülegü'nün Abbasilere karşı seferi ile geldi. Yine işgalci güçler, çoğu daimî şekilde İran'da kalacak önemli sayıda Doğu Asya askerî ve uzman personelden oluşuyordu. Üçüncü ve son aşama Bolad Aka'nın 1285 yılında İlhanlı sarayına gelişiyle ilişkilendirilebilir. Bu dönem, mübadelenin doğasındaki kesin bir değişime tanıklık etti; ilk iki dalgada ağırlık, nesneler ve topluluklar şeklinde taşınan insanlar üzerineyken, bu son aşamada esas olarak metinlerin ve bireysel uzmanların hareketi görüldü.

Bu mübadelenin ana ekseni açıkça Moğolların hâkim olduğu iki kültür imparatorluğu, yani Çin ve İslam uygarlığı arasında dönüyordu. Bu durum, üçüncüsü olan Ortodoks Hıristiyan

dünyasının neden eşit bir ortaklığa sahip olmadığı ya da Doğu Avrupa'daki Moğol harekâtının neden eşdeğer bir mübadele üretmediği sorusunu gündeme getiriyor. Bunun birkaç nedeni vardır; bunların bazısı Moğol imparatorluk siyasetine ve bazısı ise üç kültürel dünyanın farklı karakterlerine dayanıyor.

Bunların ilki, 1259'da Möngke'nin ölümüyle ortaya çıkan Cengizli dâhilî çatışmasının, Hülegü ile Kubilay'ın torunları arasında istikrarlı ve uzun vadeli bir siyasî–askerî ittifaka yol açmasıdır. Tuluyluların büyük hanlığa yükselişine ve imparatorluğun en verimli yerleşik bölgeleri olan Kuzey Çin ve İran'ı ele geçirmelerine öfkelenen Cuçi, Ögedey ve Çağatay hatlarının saldırılarını savuşturmak üzere, Tuluylular, bir araya gelmek zorunda kaldılar. Sonuç olarak, Yuan ve İlhanlı saraylarının iletişimde kalmak, ortak düşmanlara karşı savunmalarını koordine etmek, bilgi ve personel alışverişine devam etmek için cebri nedenleri vardı.

İkincisi, hem Yuan hem de İlhanlılar büyük ölçüde yerleşik tebaaya sahip aynı bölgeyi paylaştılar ve bu nedenle benzer yönetişim sorunlarına sahiplerdi; bu da beraberinde deneyim ve personel paylaşımı için bir başka nedeni daha getiriyordu. Onların durumu, bozkırda kalan ve en kalabalık yerleşik topraklara sahip Rus knezliklerini bir tür "uzaktan kumanda" ile yöneten Altın Orda gibi rakiplerininkiyle keskin bir tezat oluşturuyordu.[13]

Son ve daha da temel zemindeki eksen ise, Çin ve İslam dünyasının mübadele edilebilecek eşdeğer kültürel varlıklara sahip olduğu basit gerçeğinin tali bir sonucudur. Moğollar, kuşkusuz, Doğu Slav askerleri ve zanaatkârlarıyla –metal ustaları, yay imalatçıları ve benzerleriyle– ilgilendiler, fakat Rus knezliklerinde veya Gürcistan'da astronomlar/astrologlar, hekimler, coğrafyacılar, kartograflar ve matematikçiler bulunmuyordu, en azından Çin veya İran'dakilerle boy ölçüşecek durumda ve prestijde değillerdi. Benzer şekilde Rusya'da, imparatorluğun

13 Wittfogel, 1963, s. 635.

başka bir yerinde potansiyel olarak istihdam edilebilecek idarî personel havuzu yoktu. Bu yine, Kuzey Çin ve İran'daki durumla, yani yüzyıllardır İç Asyalı fatihlerin, yerleşik tebaalarını kontrol ve sömürmelerine yardım etme konusunda yetenekli yöneticiler yetiştiren bölgelerle tam bir tezat oluşturmaktadır. Bu sebeple, Müslüman memurlar ve tacirler Yuan bürokrasisine çeşitli görevlerde hizmet ederken, Alanlar gibi Ruslar da Çin'e yalnızca askerî birlik gönderdiler.

İletişim

Kültürel kaynakların coğrafi dağılımının bize alışveriş hakkında anlatacak çok şeyi vardır, fakat bu tür varlıkların alan boyunca yayılması da bir iletişim meselesidir. Bozkır göçerleri malları, hayvanları ve insanları uzun mesafelerde taşıma ile meşguldüler, yani lojistikte çok iyiydiler. Yine de göçer yaşam tarzlarını korurken tarımsal ürünlerden de yararlanma niyetinde olan Moğol seçkinleri, yeni elde ettikleri servetlerini taşımak ve depolamak için bir ölçüde ülkenin yardımına ihtiyaç duyuyordu.

Bu tür önlemler çeşitli biçimler aldı. Genişlemesinin erken döneminde imparatorluk seyahat yolları, köprüler ve sandal hizmetleri için çok fazla altyapı yarattı. Bu tür gelişmeler özellikle önemliydi, çünkü hem hanlar hem de sıradan çobanlar, öküzlerle çekilen büyük arabalar ile göçer hâlde kalmıştı ve imparatorluk politikası, birçok kişinin uzak ve alışılmadık iklimlerdeki görevlere giderken zorlu arazileri geçmesini gerektiriyordu. Seçkinler için destek, bozkır boyunca kışlık karargâhlar şeklinde kullanımı yanında siyasî, zanaat ve tedarik merkezleri olarak işlev gören küçük "kasabaların" kurulması ile de sağlandı.[14]

Marco Polo'nun canlı tasviri sayesinde çok daha iyi bilineni, Moğolların kapsamlı posta taşıma sistemidir. İstasyon ağlarının

14 Egorov, 1969, s. 39–49.

(*yam*, çoğulu *yamud*) İç Asya'da eski kökleri olmasına rağmen, çok önemli bir açıdan, yani geniş ölçeği bakımından benzersizdi. Erken imparatorluk döneminde nakil istasyonları, orta Moğolistan'ın başkenti Karakorum'dan güneyde Çin'e ve batıda aşağı Volga'ya uzanıyordu. Bazı zamanlarda Amerikan midilli ekspresiyle karşılaştırılmış ise de böyle bir tasvir çok sınırlayıcıdır; çünkü Moğol sistemi, yedek atlılarla mesajları iletmekten çok daha fazlasından sorumluydu. Sağlanan hizmetler üç çeşitti: İnsanları, kuryeleri, memurları ve elçileri taşımak için *morin* veya "at" istasyonları; Han ile doğrudan iletişim için *narin* ya da "hassas [çalışan]" istasyonlar; malların topluca taşınması için *tergen* veya "vagon" istasyonları. Sonuncusu hayati öneme sahipti, çünkü başkent, Moğolların "oturan şehri" Karakorum ile kraliyet kampları veya *ordo*ları, yani "hareketli şehirleri", bozkır ortamında doğal olmayan ve sürdürülemez mal, insan ve hayvan yoğunlaşmaları oluşturuyordu. Dolayısıyla vagon istasyonlarına, bu açığı dış dünyadan gelen malzemelerle kapatmak için ihtiyaç vardı.

Bu açık sadece altyapının genişletilmesini değil, uzun mesafeli çalışan tüccarla ilgili özel düzenlemelerin yapılmasını de gerektiriyordu. Moğol sarayları, işbirliklerini sağlamak için tüccarların posta sistemine erişmelerine izin vererek nakliye masraflarını üstlendi, ortak ticarî girişimler için sermaye sağladı ve talep edilen malları seyyar kamplarına ulaştırmaları için suni şekilde yükseltilmiş fiyatlar teklif ettiler. Tacirler aslında, Cengizlilere yiyecek ve lüks malların sağlanmasında uzmanlaşmış lojistik memurlar biçiminde hizmet ediyorlardı. Temel işlevleri, Eski Rusça isimleri olan *ordobazarets*, yani "karargâh tüccarı" ile iyi ifade edilirken, asıl kimlikleri Çince *wolotu şangfan huihuiren*, "kamp ticareti yapan Müslüman" ile doğru bir şekilde aktarılır. Moğollar, büyük ölçüde günlük ihtiyaçları karşılamak için onların hizmetini alırken, imparatorluklarından çok önce kurulan ve siyasî sınırlarının çok ötesinde faaliyet gösteren alışveriş ağlarına dâhil oldular. Elbette

bu, Eski Dünya tarihini antik çağlardan bu yana karakterize eden, metaların, ideolojilerin, teknolojilerin ve hastalıkların geniş çaplı dolaşımını sağlayan ve birbirine kenetlenmiş ağlardı.[15]

Bu ağların daha önceki ve en üretkenlerinden biri, Budizm'in Hindistan'dan bitişik bölgelere yayılması sonucunda gelişmiştir. Moğolların 1240'larda ve 1250'lerde Tibet ve Keşmir üzerindeki gevşek hükümdarlık biçimleri, XIII. yüzyılda epey zayıflamış olsa da, bu eski ağın kuzey kolunu geçici olarak yeniden harekete geçirerek görünür ve kıtasal ölçekte kültürel sonuçlar doğurdu. Çin'deki Tibetli rahipler, Kubilay'ın lütfunu başarıyla kazanmışlar; Yuan dinî politikası ve tören hayatı üzerinde önemli bir etkide bulunmuşlardı; bu sırada Keşmirliler sivil görevlerde hizmet vermiş ve saray tarafından desteklenen Budist çeviri projelerine katılmışlardı. Aynı zamanda, bazı Budist kitleleri, erken dönemde İlhanlıların desteği ve himayesiyle birçok dinî cemaat ve türbe kurdukları İran'a yerleştiler. Gazan'ın İslam'ı kabul etmesinden kısa bir süre sonra ülkeden sürülmesine rağmen, bunlardan olan Keşmirli bir rahip, Reşîdüddin'in, Budist doktrini üzerine uzun bir açıklama içeren *Hindistan Tarihi*'ni hazırlamasına yardım etmişti.[16]

Bununla birlikte, bu canlanma, Orta, Güney ve Doğu Asya'nın büyük bir kısmına yayılıp uygun bir şekilde adlandırılan "Enternasyonal Budizm"in eski etkisinin ve gücünün soluk bir yansımasıydı.[17] Yüzyıllar boyunca, Budist tacirler ve kurumlar bu geniş topraklarda bölgeler arası alışverişe hâkim olmuşlardı, fakat Budizm'in, anavatanı Hindistan'daki düşüşü yavaş yavaş üstünlüklerini yıprattı. XI. ve XII. yüzyıllar boyunca Arap ve İranlı tüccarlar, Budist rakiplerini Hint Okyanusu güzergâhı boyunca bertaraf ettiler; Müslüman diasporaları ve kurumları, Çin ve Hint pazarlarını organize ve birleştirme konusunda başrolü

15 Bu alışverişin bir envanteri için bkz. Kroeber, 1952, s. 383–93.

16 Franke, 1981; Jahn, 1956b ve Jahn, 1956a.

17 Bu tanımlama için bkz. Adshead, 1988, s. 52–3 ve 102.

üstlendiler.[18] Uzun zamandır süregelen Budist sistemin İslamlaştırılması, artık Çin'den Hindistan'a ve batıdan Afrika ve Akdeniz dünyasına uzanan etkileşimli bir kültürel-ticarî topluluğun oluşmasına yol açtı.[19] Song 1279'da düştüğünde ise Moğollar, başkaları tarafından oluşturulmuş bir iletişim ağına doğrudan erişimi miras aldı. Bu, İç Asya'daki hanedanlık çekişmeleri karadan seyahati engellediğinden, Yuan sarayı için daha da önemli hâle geldi.

Moğollar, bozkırın kuzeyinde, ormanlık bölgeye ve ötesine Kuzey Kutbu'na doğru uzanan bir dizi eski haraç ilişkisini canlandırdı ve yeniden yarattılar. Burada Moğollar, kılavuzluğunu Ruslar, Volga Bulgarları, Kırgızlar ve Mançurya eyaletleri gibi özellikle "kuzey mallarının" –ki en önemlisi kürk olup sadece bununla münhasır değildi– ihracında uzmanlaşmış selefleri tarafından inşa edilen sistemleri taklit ettiler ve bazı durumlarda ise bunları basitçe kendi "üzerlerine geçiriverdiler". Böylelikle, Cengizliler Doğu ile Batı arasındaki "medeniyet-ötesi alışverişlerde" ve Kuzey ile Güney arasındaki "trans-ekolojik değiş tokuşta" önemli, bazen belirleyici bir konuma sahip oldular, ki bunlar beraberce bir kıtasal ticarî-kültürel alışverişi şekillendirmekteydi.[20]

Her iki mübadele eksenine özel ürünleri, rotaları ve piyasa mekanizmaları ile bu kolay erişim, Cengizlilerin etkili hareket aralığını büyük ölçüde artırdı. Bu mesafeler, XIV. yüzyılın başında İlhanlılar için ulaşılabilir olan ürün türleriyle ölçülebilir. Hint Okyanusu güzergâhı boyunca İran, güneybatı Çin ve Tibet'in sınır bölgelerinde bulunan bir bitkiden yerel, halk tarafından "mayalanarak" elde edilen ve Orta Doğu'da standart bir baş ağrısı ilacı *şâh-sînî* gibi bir ilaçla, Güney ve Doğu Asya ilaçlarının uluslararası trafiğinin aktif bir katılımcısıydı.[21] Daha da uzakta bulunan, sarayların tercih ettiği yırtıcı kuşların membaı niteliğindeki

18 Bu geçiş için bkz. Sen, 2000, s. 165–8, 236 ve Clark, 1995, s. 50–65.

19 Voll, 1992, özellikle 219.

20 Christian, 2000; özellikle 7–9.

21 Rashīd al-Dīn, 1980, vr. 136r, levha 16, Farsça metin ve s. 39, Almanca terc.

akdoğan, kendilerine İran'dan 5.000 ila 6.000 kilometre mesafeden hem Kuzey Pasifik hem de Kuzey Atlantik'ten gelen bir yarı arktik türdü.[22] Bu bize, İlhanlıların malları uzaktan çekebilme yeteneğinin, kültürel erişiminin, o zamanlar bilinen dünyanın en dış sınırlarına ulaşmış olduğunu söylemektedir.

Aracılık

Moğolların, daha geniş bir yaygınlıkta ve perspektifteki kültürel varlıkların seçimine ilişkin rolleri dikkate alındığında akla gelen ilk soru, göçerlerin bozkırın uzak bir köşesinden, çeşitli yerleşik tâbilerinin farklı kültürel kaynaklarıyla nasıl tanışmış oldukları-dır? Cevabın bir kısmı, teslim olan halkların Moğollara düzenli şekilde, fatihleri memnun edeceklerini düşündükleri çeşitli "hediyeler" sunmasıdır. Kuzey Çin'den İslami Doğu'ya, uzlaşma şartları talep eden heyetler, haraç malları ve yetenekli bireyler (aktörler, müzisyenler, hayvan eğitmenleri ve dokumacılar) eşliğinde, teslim olan şehirlerden çıktılar ve böylece fatihlere, yerel metaların ve becerilerin birer numunesini temin ettiler.

Bu cazip şekilde paketlenmiş manzaralar Moğolların ufkunu genişletirken, yerel zevkler ve tercihler de arayışa yol gösterip onu yönlendirdi. Bu durum, şehirler yağmalanmadan önce akademisyenleri, doktorları ve teknisyenleri ortaya çıkarmak için memurlarını (*şizhe*) gönderdikleri Kuzey Çin'deki Moğol uygulamasından da anlaşılmaktadır.[23] Başlangıçta halkların tesliminin ardından onları ayırarak ve canlarını bağışlayarak gerçekleştirilen bu tür arayışlar, sonraki on yıllarda, her vasıftaki insani ve ekonomik varlıkları tavsif ve harekete geçirmenin ana yöntemi biçiminde Çin'den ödünç alınan bir teknik olan sistematik nüfus sayımı ile değiştirildi.[24]

22 Polo, 1935–8, I, s. 178; al-Qāshānī, 1969, s. 49, 53, 205 ve Paviot, 2000, s. 315–16.

23 Haenisch, 1969, s. 11v, Çince metin ve s. 25, Almanca terc.

24 Brosset, 1850, s. 551.

Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla nüfus kayıtlarının askerî, tarım, tüccar, esnaf ve hekim haneleri için ayrı kategoriler içerdiği açıktır; bu nedenle, 1250'lerde Cengizli yöneticiler, elleri altındaki yetenek havuzları hakkında kapsamlı bilgiye sahiplerdi.

Tasniften sonra kültürel varlıklar, Moğol seçkinleri ve bir dereceye kadar da sıradan çobanlar arasında bolca paylaşıldı. Kuzey Çin'deki zaferlerinin ardından Moğol komutanları, biriken ganimet paylarını sistematik olarak savaşa katılan tüm askerlere, imparatora ve "kuzey çölünde" ikamet eden yüksek rütbeli subaylara pay ettiler.[25] Gerçekten de bu tür uygulamalar, hükümdarların yanı sıra liderlik mevkilerine aday olanların cömert olmasını ve servetlerinin bir kısmını maiyetleri ve takipçileri arasında dağıtmalarını bekleyen göçebe toplumda kökleşmiştir. Bozkır siyasetlerinin temel yapı taşları olan vasalların ve tâbilerin yaratılması, çeşitli mekanizmalar yoluyla gerçekleştiriliyordu: Ziyafetlerin ve içki partilerinin tertibi, görkemli giysilerin bahşedilmesi ve toplu avların ardından gerçekleşen oyuna katılma. İlk Cengizliler, memurlar için öngörülen maaşları sağlamadığından "ödenekleri", düzensiz mal armağanları, tarım arazilerinden elde edilen gelirler ve giderleri sarayca karşılanan ve davet edilenlerin iyi bir yaşamın tadını çıkardıkları uzun kutlamalar ile törenlere katılım şeklinde yapılıyordu.

Askerî-siyasî liderliğin daha yüksek seviyeleri için, imparatorluğun kazancını oluşturan bu paylar sadece prestijli metalar değil, yetenekli insanlar, özellikle de zanaatkârlar, yani "yurt oğulları" (*ger-un kobegud*) diye adlandırılan ve genelde yeni efendileriyle seyahat eden vasıflı insanlar şeklini de almıştı. Her türden uzmanı elde etmek için rekabet, misalen altın veya güzel atlar için olduğu gibi, bazen yoğunlaşıyordu ve seçkinler arasında her türden hisse takas edilebiliyordu. Örneğin Ögedey, bir zamanlar Beşbalık'a

25 *Mengda beilu*/Wang, s. 446–7. Ayrıca yorumları için bkz. Haenisch, 1943, s. 5–8.

yerleşen Heratlı dokumacılar karşılığında Türkistan'daki ziraat yapılan beş köyü "takas" etmişti. Bütün bunlar, artık göçerlere özgü toplum ve siyaset nosyonlarıyla uyumluydu ve emperyal bir ölçekte hayata geçirilmişti. Bu da malların ve insan kitlelerinin farklı kültürel kısımlar arasında hareket etmesine neden olmaktaydı.

Moğolların bu kıtalararası kültürel trafiğin seçilmesindeki ve aktarılmasındaki merkezî konumunu gösteren, Avrasya'nın her iki ucundan gelen güçlü ve tutarlı gerekçeler bulunmaktadır. Giyilebilen veya kolayca taşınabilen birçok ürün, elbiseler, mücevherler ve diğer sanat türlerinin (veya zenginliklerin) onlar tarafından kabul edilmesi gayet anlaşılırdır. Moğolların yerleşiklere özgü askerî teknolojiyi ve idarî yöntemi benimsemesi ve yayması da aynı şekildedir. Peki, kent temelli medeniyetin daha karmaşık gelişmişlikleri, özellikle de âlimâne metin oluşturma geleneği vasıtasıyla aktarılan bilimsel bilgi ne durumda idi? İlk bakışta, göçebelerin bu tür entelektüel birikimin tanımlanmasında, değerlendirilmesinde ve aktarılmasında aracı olmaları çok mümkün görünmeyebilir. Ancak tıp teorisi ve astronomi alanlarında bile Moğolların izi açıktır ve kolayca kanıtlanabilir.

Moğolların yerleşik tıp geleneğiyle ilk tanışmaları Çin'de meydana geldi ve bu deneyim, kalıcı bir etki bıraktı. Elbette bu zamana kadar Çin tıbbının uzun bir tarihi, zengin bir literatürü ve her biri kendi terapilerine ve teorilerine sahip kimliğini bildiğimiz bazı ekolleri vardı. Popüler bir düşünce ekolü, fiziksel ve ruhsal sağlığın, çevrede bulunan *çi*, "yayılımlar/dalgalar" veya "nüfuzlar" ile insan vücudu arasındaki etkileşim tarafından belirlendiği ve bu etkileşimlerin nabız teşhisi yoluyla değerlendirilip tedavi edilebileceği inancına dayanıyordu. Bu tür kavramlar, yani insan yaşam gücünün merkezi olan ruhun kan ve dolaşım sisteminde yer aldığına dair uzun süredir varlığını koruyan inanış, göçerlerin dinî inançlarıyla aynı değilse de uyumluydu. İlaveten bu uyumun bir sonucu olarak erken dönem Moğol sarayı, nabız teşhisini coşkuyla

benimsedi ve daha sonra Yuan'da bu ekolün klasik metinleri, hekimlerin eğitimi ve imtihan edilmesinde zorunlu hâle getirildi. Bunların başında, Reşîdüddin'in *Tanksûk-nâme*'sinde çeviri için seçilen ve başlıca Çin eseri olan *Maijue*, yani "Nabzın Sırları" vardı. Kısacası, İran'da araştırılan Çin tıbbı teorileri, yerel Müslüman uygulayıcıların tercihleri veya çıkarları tarafından değil, Moğolların kültürel filtreleri tarafından belirlendi.

Moğollar için yerleşik dünyadan hekimler, şifacı şamanların işlevsel dengiydi ve beklenmedik bir şekilde astronomlar/astrologlar, onlardaki kutsal şamanlarının muadili biçiminde görülüyorlardı. Gökbilimcilerin, gök tutulmalarını ve hareketlerini hatırı sayılır bir doğrulukla tahmin etme yetenekleri, Cengizlilere yeryüzünde evrensel hâkimiyet için bir yetki veren, yerel dini Gök kültü olup Tengri'ye odaklanan bir halk için güçlü bir cazibeye sahipti. Burada yine gökbilimciler, bilimsel fikirlerini veya bilgilerini uzaktaki meslektaşlarıyla paylaşmak istedikleri için değil, Moğol hanlarının çeşitli politik nedenlerden dolayı hizmetlerine ihtiyaç duyduklarından Çin ve İran arasında değiş tokuş edildiler. Tüm modern öncesi imparatorluklarda dikkatle yönetilen kehanet, ihtişamı artıran, politikayı onaylayan, moral oluşturan, halkın dikkatini ve fikrini belli bir noktaya odaklayan temel bir siyasî araçtı. Cengizliler bunun bir istisnası değildi; her türden "fütüroloğu" istihdam ettiler ve bu en değerli keşiflerini, yani Çin ve İran'ın astronomlarını/astrologlarını, imparatorluğun her yerinde öne çıkardılar.

Sonuçlar

Moğollar döneminde, kültürel kaynaklar Avrasya'nın geneline imparatorluk tahsisleri, ganimetlerin paylaşılması, ticaretin yayılması ve Cengizlilerin düzenli olarak kendi aralarında ve yabancı saraylarla değiş tokuş ettikleri saltanat hediyeleri yoluyla taşınmıştır.[26] Bu trafiğin sonuçlarını değerlendirirken, imparatorluğun muazzam

26 Latin Batı için bkz. Arnold, 1999, s. 119-33.

büyüklüğü ve yüksek prestiji nedeniyle, Moğol seçkinleriyle yakından özdeşleşmiş bazı ürünlerin sahte adlar altında dolaştığı vurgulanmalıdır; mesela Hindistan'dan İngiltere'ye kadar meşhur olan "Tatar kumaşı" ve Doğu Avrupalıları cezbeden "Tatar zırhı", İslami atölyelerin ürünleriydi. Başka bir deyişle Moğollar, kendi etnik kültürlerini ihraç etmekle değil, başkalarının kültürel varlıklarını seçmek, taşımak, göstermek ve bazı durumlarda ise "akredite etmek" ile uğraşıyorlardı.

Ancak, gösterilen her şeyin benimsendiğini varsaymamak gerekir. Genel bir önerme olarak, fikri niteliklerin, tıbbi teorilerin ve benzerlerinin, tipik olarak dünya görüşleriyle bağlantılı olduklarından; ayrıca, kabul edilmeleri, alıcı toplumun temel değerlerini sorgulamasını ve hatta miras kalan kısımlarını atmasını gerektirdiğinden, pek iyi bir şekilde dolaşıma girmediğini söylemek yerinde olur. Buna karşılık, yabancı maddi kültür, daha özel olarak sanat, genellikle sıcak bir şekilde kabul edilip yerel koşullara ve zevklere yaratıcı bir şekilde uyarlandı. Moğol çağının en iyi belgelenen örneği, manzaranın artan önemi, bulutların ve ufukların işlenmesi ve renk kullanımında kendini gösteren İran resmi üzerindeki derin ve kalıcı Çin etkisidir.[27]

Teknolojiler de hareket hâlindeydi ve Moğollar vasıtasıyla kıtanın büyük bir bölümüne yayılmıştı. Marco Polo'ya göre Kubilay'ın emri üzerine, –burada Mısır anlamına gelen– "Babilonie" ülkesinden insanlar, Quanzhou'nun (Zaytun) kuzeyindeki Yongzhun'da bir fabrika kurdular ve yerel halka, o ana kadar Çin'de bilinmeyen bir ürün olan rafine şeker yapmak için Batı Asya'nın arıtma tekniğini öğrettiler.[28] Bu rivayetin teyidi Çin kaynaklarında bulunur ve bu doğrulama, 1276'da "toz şeker üretiminin idaresi için" Hane Erzak Dairesi'nin (*Xuanhui şi*) bir şubesi olan Şeker Dairesi'nin (*Şatang ju*) kurulduğu şeklindedir.[29] Bu özel örnekteki tanışma,

27 Soucek, 1980, s. 86–109 ve Inal, 1976, s. 108–43.

28 Polo, 1935–8, s. 347. Müslümanların teknikleri için bkz. Sato, 2004, s. 94–7.

29 *YS*, 87, s. 2204.

muhtemelen, Yuan sarayının, rafine şekerde memleketlerinin hoş tadını bulan Batı Asyalı birçok hizmetçiye sahip olması gerçeğiyle ilgilidir. Bir sonraki örnekte yer alan damıtılmış alkolün yayılmasında ise, Moğolların kendi zevkleri çok önemlidir.

Yerli içkisi *koumiss/kımız* olan Moğollar, komşu toplumların alkollü içeceklerine –üzüm şarabı, bira ve bal likörü– büyük bir ilgi gösterdiler. İmparatorluğun yaşamındaki tüm önemli siyasî ve sosyal olaylara damgasını vuran ve eşlik eden genel içki meclislerinde bu içeceklerden büyük miktarlarda tüketiliyordu.[30] Fermantasyon eski bir teknik olsa da damıtılmış alkol, en az iki kez keşfedilen, nispeten yeni bir buluştu; birincisinde Sicilya'da XII. yüzyılda ve daha önce ise, "yanmış" veya "ateşlenmiş" şaraplardan ilk kez sosyal içecekler olarak bahsedilen Tang döneminde.[31] Biraz beklenmedik bir şekilde, *koumiss*in damıtılmış versiyonuna ilk olarak Çin'de rastlanırken, bu büyük olasılıkla Yuan hizmetindeki Batı Asyalılar tarafından, daha özel olarak şerbet –serinletici şeker, narenciye suyu ve gül suyundan oluşan ve yaygın olarak Orta Doğu tıbbı ve mutfağında kullanılan damıtılmış içecektir– imalatçıları tarafından üretilmişti. Bu, Moğolca alkollü likör için kullanılan *araki*, Arapça "terlemek" olan '*arak*tan türetilmiş olup hurma veya kuru üzüm şarabından damıtılmış içkiler için genel isim niteliğindedir. Her halükârda bu teknik ve ürün, Arapça-Moğolca adı altında Çin'den Orta, Kuzey ve Güney Asya'ya hızla yayıldı. Bu örnekte Moğol İmparatorluğu'nun, Avrasya'nın bir bölgesindeki teknolojik gelişmeleri diğerlerine yayan devasa bir yankı tahtası olarak çalıştığını görüyoruz. Yine bunu başka, önceden var olan ve aynı derecedeki patlayıcı teknolojiyle, barutla yaptı.

IX. ve XII. yüzyıllar arasında kademeli olarak gelişen Çin menşeli barut, artık sağlam bir şekilde yerleşmiş durumdaydı. Fakat bu teknoloji Moğolların yükselişine kadar Doğu Asya ile sınırlı kaldı.

30 Smith, 2000.

31 Huang, 2000, s. 203–31.

İlk olarak Jin'e yönelik harekâtları sırasında el bombası ve roket şeklindeki patlayıcılarla karşılaştılar ve kısa süre sonra, 1220'lerin başındaki Türkistan seferinde kullandıkları bu cihazları benimsediler. Yine otuz yıl sonra, Hülegü'ye İran'a kadar eşlik eden Çinli muhasara mühendislerinden oluşan birliğin saflarında barut imalatçıları (*huojiang*) vardı. XIII. ve XIV. yüzyıllar boyunca Avrasya'nın karmaşık toplumlarının çoğuna ulaşan bu yeni teknolojinin yayılmasında, Moğol aracılığından şüphe edilemez.

Gelişiminin bu aşamasında barutlu silahlar, hiçbir zaman belirleyici olmadı ve kesinlikle Moğolların hakiki askerî başarısını açıklamamaktadır. Nitekim bu çağ boyunca, bu birinci nesil ateşli silahlara itimat edilmediğinden ve fiziksel etkileri kadar psikolojik olarak da kullanıldığından, kuşatma çalışmalarında bile kenarda kaldı. Yine de barutun yayılması, uzun vadede, savaşın dönüşümünde önemli bir adımdı. Dahası, barutun sonraki tarihi, yaratıcı bir süreç olarak yayılmayla ilgili çok önemli bir noktayı göstermektedir. Ödünç alınan bu teknoloji Latin Batı'da, özellikle kararlılığını ve patlayıcı gücünü artıracak şekilde önemli ölçüde iyileştirildi ve kısa süre sonra Ming hanedanına Mançuları savuşturmak için yardım eden Cizvitler tarafından yeniden Çin'e getirildi. Burada, diğer durumlarda olduğu gibi, yabancı malları yeni kültürel ortamlarda yeniden üretme girişimi, genellikle çeşitliliğe ve yeniliğe, ardından da geliştirilmiş yeni ürün için ikincil bir yayılma turuna yol açar.

Moğol İmparatorluğu, teknolojileri hareket ettirmenin yanı sıra kendi sınırları içinde ve ötesinde coğrafi bilgi akışını da teşvik etti. Bunu birkaç şekilde yaptı: Her şeyden önce imparatorluğun büyüklüğü, iletişim sistemi ve saraylarının şöhreti, kıtanın dört bir yanından çok sayıda tüccar, misyoner, yetkili ve maceracıyı cezbetti ve bazıları dönüşlerinde yaptıkları seyahatlerin raporlarını hazırladı. Toplam yolculuk sayısı bilinemiyor, ancak yakın zamanda yapılan bir araştırma, yalnızca Batı ve Doğu Hıristiyan

aleminden 126'dan fazla kişinin veya heyetin 1242 ile 1448 arasında Orta ve Doğu Asya'ya ulaştığını varsayıyor.[32]

Bu akışın bir başka nedeni de Moğolların askerî, idarî ve ideolojik amaçlarla sistematik olarak coğrafi verileri araştırması ve biriktirmesidir. Kendi elçileri topografik istihbarat toplarken, Cengizli sarayları stratejik konumlarla ilgili tüm yabancı elçileri sorguladı, boyun eğen devletlerden haritalar talep etti ve büyük kartografik projeleri himaye etti. Yuan saraylarının Asya kıtasına dair bilgileri genellikle ilk elden olsa da, Asya denizciliği ve Uzak Batı toprakları hakkındaki algıları, çoğu zaman, şüphesiz çağın en sofistike seyir ve kartografik malumata sahip Müslüman dünyasının coğrafi bilgisine dayanıyordu. Dahası, sarayın denizaşırı ticaret girişimlerine açık ve aktif katılımı, bazı Çinli yetkilileri deniz yollarını dolaşmaya ve bulgularını kaydetmeye teşvik etti. Eldeki bu tür kaynaklara bakarak, Yuan'ın Doğu denizlerine olan aşinalığının, Zheng He'nin meşhur seferleri ile çok yakından ilişkili olan erken Ming dönemindekinden üstün olmasa da, en azından eşit olduğu ileri sürülebilir.[33]

Ancak bu bilgi akışı sadece rotalar, sefer talimatları veya doğal ve kültürel kaynakların konumu ile ilgili değildi; aynı zamanda teknik ve sanatsal şöhretlerin reklamının yapılmasına, yayılmasına ve artmasına da hizmet etti; bu da yabancı malların benimsenmesini ve arzulanmasını teşvik etti. Bu, Batı Avrasya'daki Çin'deki gelişmelere duyulan ilginin artmasında görülebilir.

Elbette Müslümanların Çin'e dair rağbeti, Moğollardan çok daha önce mevcuttu. Çinli sanatçıları ve zanaatkârları dünyanın en iyisi olarak yücelten bazı değerlendirmeler oldukça genelleştirilmiştir, fakat diğerlerinin övgüleri ayırıcı bir formülle ifade edilmektedir.[34] X. yüzyılda yazan Sâlibî, Arap topraklarında iyi işlenmiş herhangi bir mutfak edevatının direkt Çinlilere atfedildiğini

32 Reichert, 1992, s. 288–93.

33 Ptak, 1995, Deng, 1997, s. 57–8 ve 159.

34 al-Mas'ūdī, 1861, I, s. 322–4, 357 ve al-Andalusī, 1991, s. 7.

belirtiyor. Daha sonra Çinlilerin kendilerine atfettiği bir sözü kaydeder: "Bizim dışımızda, dünyadaki insanların hepsi kördür; sadece tek gözlü olan Babil halkı hesaba katılmazsa."[35] Bu ifadenin tam şekli, yakın çağdaşı Mervezî tarafından ayrıntılı olarak verilmiştir:

> Çin halkı [ona göre] el sanatlarında en yetenekli insanlardır. Bu konuda onlara hiçbir millet yaklaşmaz. Rûm halkı [zanaatta] oldukça beceriklidir, fakat Çinlilerin seviyesine ulaşmazlar. Çinliler, [yalnızca] tek gözlü, yani işin sadece yarısını bilen Rum halkı dışında, tüm insanların zanaatta kör olduğunu söyler.[36]

Moğol dönemine geldiğimizde, başlangıçta genel terimlerle ifade edilen Çin sanatçılığına duyulan bu yüksek saygı artık, Batı Avrupalılar arasında da görülmekteydi.[37] Ancak daha da ilginç olanı, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren, Avrupalılar için Çin sanatlarının ve zanaatlarının üstünlüğüne dair eski Müslüman formülünü tekrarlayan ve onaylayan yazarların varlığıdır. İlhanlı sarayında hayli zaman geçiren Küçük Ermenistan prensi Hayton (Het'um), "Hıtaylılar, kendilerinin iki gözle gördüklerini, Latinlerin tek gözle gördüklerini ve diğer milletlerin ise kör olduğunu söylerler."[38] Bu deyiş, daha sonra XIV. ve XV. yüzyıl Avrupalı yazarlar ve gezginler tarafından tekrarlandı ve kabul edildi.[39] Latin Batı'da da, tıpkı Müslüman Doğu'da olduğu gibi artık, yabancı ve zekice olan her şeyin Çin'den olduğu varsayılıyordu.

Açıkçası, Çinlilerin Moğol döneminde Avrupa'ya yayılan emtianın üretimindeki mükemmelliği hususundaki şöhreti, Müslümanların kendi Şark'ına ait Müslüman imgelerini ve edebî formüllerini devraldı ve bünyesine kattı. Bu, elbette, bariz şekilde Arap ve Fars öncülleri ve benzerleri bulunan bir kullanım

35 Al-Tha'ālibī, 1968, s. 141.

36 Marvazī, 1942, s. 14.

37 Örnekler için bkz. Dawson, 1980, s. 22 ve Boccaccio, 1949, X.3 (s. 498).

38 Hayton, 1906, s. 121.

39 Mandeville, 1983, s. 143; González de Clavijo, 1928, s. 289 ve Lord Stanley of Aldershot, 1873, s. 58–9.

olan "çini"ye –Çin tarzı çömlek ve porselen sofra takımlarının kısaltması– yönelik bir Avrupa açıklığının ve iştahının artmasına zemin hazırladı.[40]

Netice

Avrasya bozkırının göçerleri, uzak kültürleri ve halkları birbirine düğümleyen bağlantılardı. Bunların arasında en fazla sayıdaki bağlantıyı, Moğollar oluşturdu. Çünkü imparatorlukları ve mükemmel iletişim sistemleri, Cengizlilerin gelişinden çok önce mevcut; kültürleri, ticareti ve eyaletler arası ilişkileri birbirine bağlayan ve etkileşime sokan bilgi devrelerine dayanıyordu. Bu nedenle Moğollar, önceden var olan bu ağlardan ve aynı zamanda genişletilmiş devrelerden yararlandı.[41]

Moğolların yerleşik medeniyetler arasındaki arabulucu biçimindeki inkâr edilemez rolü, bozkır ve yerleşik toplumlar arasındaki kültürel ilişkilere dair düşüncelerimizde tashihler yapılmasını gerektiriyor. Göçerler üzerindeki Çin, Tibet veya Müslüman etkilerini düşünmeye alışkınız. Bu tür formüllerin elbette geçerliliği vardır, fakat bu, yanıltıcı bir izlenim bırakmaktadır; böyle bir çerçeveye yerleştirilen göçerler, pasif alıcılar şeklinde ve kurnaz, kültürel olarak daha sofistike komşuları ve rakipleri tarafından aşıldıkları biçiminde görünmektedirler. Belki de göçerlerin, yerleşik kültürü aktif ve seçici bir şekilde sahiplendikleri yönünde düşünmenin zamanı gelmiştir. Gerçekten de Moğol İmparatorluğu'nun kıta ölçeğinde yaptığı şey buydu: Çok çeşitteki tebaasının zengin kültürel kaynaklarını, kendi ölçeğine ve tercihlerine göre tahsis etti. Ayrıca bunu yaparken Büyük Moğol İmparatorluğu, Avrupa'nın denizcilik genişlemesinin arifesinde, Avrasya için kültürel kliring dairesi işlevini gördü ve bu, zamanında hakiki manada küresel bir değişim ağını oluşturdu.

40 Yule and Burnell, 1903, s. 198–9.

41 Krş. Kradin, 2002, s. 380, 383 ve Adshead, 1993, s. 70.

ÜÇÜNCÜ KISIM

*

CENGİZLİLERİN ÇÖKÜŞÜ
1363–1700 dolayları

ÇEVİRİ
MUSA ŞAMİL YÜKSEL

9

Doğu Stepleri: Yuan Hanedanı Sonrası Moğol Yönetim Biçimleri (1368–1636)

VERONIKA VEIT

1626 yılında Cürçen lideri Nurhacı'nın sekizinci oğlu Hung Tayşi[1] babasının yerine Aysin (="Altın") hanedanına han olmuştur. On yıl sonra, Mayıs 1636'da Chongde (1636–1643) unvanı ile kendisini imparator ilan etmiş ve hanedanın adını da Da Qing olarak değiştirmiştir.[2] Birkaç Moğol boyu temsilcisi gelerek kendisini tebrik etmişler ve yönetimine resmen bağlılıklarını bildirmişlerdir. Olayların akışından da anlaşılacağı üzere bu hareket Moğol tarihinde bir dönüm noktası olacaktır.

Yuan hanedanının yıkıldığı 1368'den 1636'ya kadar geçen yıllar Moğol tarihinde sıklıkla "karanlık" olarak nitelendirilen bir döneme işaret eder ki, bu döneme bu terimi atfeden kimse XIX. yüzyıl Rus âlimi A. M. Pozdneev'dir. "Karanlık", çünkü Cengiz İmparatorluğu'nun yıkılması ve halef devletlerinin ortadan kaybolmasından sonra zaman içerisinde ortaya çıkan Moğol konfederasyonları artık evrensel rol oynayamadılar, aksine bölgesel güç olarak kaldılar. Karanlık, çünkü Cengiz Han'ın yükselişinden önceki döneme benzer şekilde olaylar hâkimiyet için boy içi acımasız savaşların, entrikaların, siyasî komploların, ihanet ve cinayetlerin oluşturduğu kaotik bir tabloya neden oluyordu.

1 Yanlış şekilde Abahay olarak da adlandırılır. Krş. Stary, 1984.

2 Hauer, 1926, s. 396–7.

Velhasıl karanlık, çünkü elimizde olayları kaydetmiş olan çağdaş ve yerli Moğol kaynağı bulunmamaktadır. Elimizdeki en erken kaynaklar XVII. yüzyıla ait olup, bunlar da tarihsel gerçeklikten ziyade edebî nitelik yönüyle öne çıkmaktadırlar. Tarihçiler böyle bir karanlığa bir az olsun ışık tutabilmek için Çin kaynaklarının, Moğol yazılı geleneklerinin ve sonraki Mançuca arşiv belgelerinin kritik korelasyonuna bağımlıdırlar.

Ming hanedanının iktidara gelişi ve Moğolların 1368'den hemen sonra ana vatanlarına dönmeleri her iki tarafı da gelecekteki siyasî politikalarının rotası konusunda katî bir sorun ile karşı karşıya getirmiştir. Moğol fethinin vermiş olduğu tecrübe Ming hanedanının bozkırlara yaklaşımını o kadar derinden etkilemişti ki, onların sınır politikaları daha önceki hanedanların politikalarından tamamen farklıydı. Ming hanedanı, göçebelerle hediye, ticaret ve evlilik ittifakı ile uzlaşmak yerine farklı stratejileri seçti. İlk askerî faaliyetleri Moğol akınları tehlikesini tamamen durdurmaya yeterli gelmeyince, sadece bozkır göçebelerini topraklarına sokmamaya çalıştılar. Ming hanedanı ilk olarak Moğolların XV. yüzyılda hareket etmek zorunda kaldıkları Ordos platosunun açık bölgeleri boyunca topraktan istihkâmlar ve duvarlar inşa ettiler. Bu engeller zaman içerisinde Pekin'e kadar devam ettirildi. Ming hanedanı bugün Çin Seddi'nin bir parçası olarak hayran kaldığımız taş duvarları XVI. yüzyıla kadar inşa etmeye başlamadı.

Uzağı göremeyen böyle bir sınır politikası, umut edilen güvenliği sağlayamadan Ming hanedanının askerî ve ekonomik kaynakları üzerinde sabit ve zayıflatıcı bir baskıya neden oldu. Vergi ve ticaretin uzun vadede barış için en ucuz ve en etkili araç olduğu çok geç anlaşıldı. Zayıflayan Ming hanedanının kendilerini daha sonra Cürçen ve Mançu olarak adlandıracak olan diğer İç Asya güçleri tarafından gerçekleştirilen akınlara ve onların nihaî fetihlerine karşı koyacak gücü kalmamıştı.

Moğollara gelince, onlar da Çin'deki Yuan hâkimiyetini unutmamışlardı. Hâlâ kendilerine ait olarak gördükleri şey üzerindeki hak iddiası, bozkırlara döndükten sonraki ilk Moğol siyasetinin seyrini güdülemiştir. Kubilay, Yuan hanedanlığını kurduğu zaman Moğolların ana yurdu, ya da eski Merkezî Kağanlık (*ulus*), önceki başkent Karakorum ile birlikte eski önemini yitirmişti. Bozkır taşra olurken güç merkezi yerleşik bölgelere kaydı. Sonuç olarak Yuan döneminde *Helin* olarak adlandırılan Merkezî Kağanlık, kendisini siyasî durgunluğa indirgenmiş olarak buldu ki, rolü daha sonra Türk fatihi Timur'un ülkesi olacak olan geleneksel Batı Çağatay Hanlığı'nın saldırılarına karşı yapılan harekâtlarda olduğu gibi en fazla muharebe intikal bölgesi olmaktan öteye geçmiyordu.

Bununla birlikte hâlâ Merkezî Kağanlık'ta yaşayan Moğol boyları, güneyinde ve doğusunda var olanlar ile birlikte, kendi emellerini geliştirmişlerdi. Bundan dolayı, kadim rivayete göre 60.000 civarında olan Yuan Moğolunun dönüşü ile birlikte, bozkır göçebelerinin eski lanetleri olan ve tarih boyunca nadiren kaçabildikleri boylar arası iktidar çekişmeleri bir kez daha alevlendi. Sonunda da Moğollar için sadece Çin'e karşı değil kendi siyasî kaderleri açısından da birleşik bir cepheyi temsil etme şansının tamamını kaybettiler.

Kubilay'ın Torunlarının Çin'e Hâkim Olma Konusundaki İlk İddiaları

Son Yuan İmparatoru Togan Temür[3] 1370 yılında Jehol'un kuzeybatısında Yingchang'da öldü. Oğlu Ayuşiridara,[4] Yuan İmparatorluk otoritesini devraldı, ama hemen ardından kendisini geçici başkentinde Ming kuvvetlerinin saldırısına uğramış buldu.

3 Franke, 1976.
4 Dreyer ve Chan, 1976.

Uğradığı şaşkınlık ve aldığı mağlubiyet karşısında küçük bir kuvvet ile Gobi üzerinden 1378 yılında ölene kadar ikamet edeceği Karakorum'a kaçtı. Böylece Karakorum bir kez daha Moğol Hanı'nın tahtı oldu, çünkü Ayuşiridara'nın kendisini Yuan imparatorlarının meşru varisi olarak gördüğüne hiç şüphe yoktur. Aynı iddia kendi hanedanlarını Kuzey Yuan olarak adlandıran bozkırdaki Moğol hanlarının en azından ilk ikisi Ayuşiridara ve Tokuz Temür[5] tarafından da açık bir şekilde devam ettirildi. Bu iddiayı ispatlayacak bir diğer delil de Ayuşiridara'nın Çin geleneğine göre hükümdarlık unvanı (Xuanguang) kullanması ve dört adet Çin dilinde Devlet Damgası basmasıdır ki, bunların iki tanesi 1370, 1372 ve 1375 yılına aittir.[6] Bu dört damganın hepsi de Çince olan kitabelerine göre güya Merkezî Sekreterlik, Dinsel Töre ve Ayinler Bakanlığı (*zhongshu Ii bu zao*) tarafından basılmıştı. Ayuşiridara artık Merkezî Sekreterlik ofislerine giriş yetkisine sahip değildi. Fakat orada basılmış damgalara sahip olduğu iddiası Yuan hanedanının hâlâ Ming toprakları dışında iktidarını devam ettirdiğini destekleme teşebbüsü olarak görülmelidir. Ayuşiridara, ölümünden sonra Zhaozong ve Biligtü kağan olarak kutsandı. Ayuşiridara'nın küçük kardeşi Dokuz Temür, Kuzey Yuan Hanı olarak iktidara geldi. O da Çin hükümdarlık unvanını (Tianyuan) kullandı ve ölümünden sonra kendisi de kutsandı ki, bu sadece Moğolca bir isim altında Uskal Kağan olarak yapıldı. Onun Yuan İmparatorları silsilesini devam ettirme isteği de 1379 tarihli olan ve güya Merkezî Sekreterlik, Dinsel Töre ve Ayinler Bakanlığı tarafından basılan devlet damgasıyla aynı şekilde belgelenmiştir.[7] Bununla birlikte bu resmî iddia eylemleri, eşdeğer bir askerî güç ile desteklenmemiştir. Aksine Moğollar, Ming ordusunun zayıflatıcı yeni askerî seferlerine maruz

5 Dreyer, 1976.
6 Weiers, 2002, s. 2-6.
7 Weiers, 2002, s. 6

kalmışlardır. Bununla birlikte askerî başarısızlıklar Moğol iddia sahiplerini, kaybetmiş oldukları şeyi yeniden elde etme teşebbüslerinden hiçbir şekilde vazgeçirmemiştir. Özellikle Ayuşiridara, Ming hanedanının hakkından feragat etmesi ve İmparator Hongwu'nun[8] otoritesini kabul etmesi şartıyla tekrarlanan barış tekliflerini tamamen göz ardı etmiştir. Hatta Moğolları Karakorum'a kadar takip ettikleri sırada Çin ordusu tarafından tutsak alınan Ayuşiridara'nın oğlu Maydiribala'ya Ming sarayının nazik muamelesi bile babanın, imparatorun mektuplarına en azından bir cevap vermesine sevk edemedi. O, sadece sınır akınları düzenleme ve güçlerini yeniden bir araya getirme siyasetini devam ettirdi. Ming hanedanının böylesine kırılmamış Moğol heyecanı karşısındaki tepkisi başlangıçta son derece soğukkanlı idi. Diplomatik heyetler, soylu tutsaklara karşı gösterilen nezaket, hatta Ayuşiridara'nın matem törenlerine katılması için gönderilen özel elçi ve imparatorun şahsi övgüsü kesinlikle Ming hanedanının Moğolların iyi niyetini kazanma isteklerinin bir delili olarak görülmelidir. Aynı zamanda arkada kalan Moğol kuvvetlerini kontrol altında tutmak da onların çıkarları için zorunlu idi. Böylece başarılı bir şekilde Ayuşiridara ve Dokuz Temür'ün başlıca taraftarlarına boyun eğdirdiler ve nihaî olarak Moğollara 1388 yılında ezici bir yenilgi tattırdılar. Bu muharebe silahlı Ming-Moğol mücadelesine geçici bir süreliğine son verdi.

Çin tahtı üzerindeki sonraki Yuan iddiaları bağlamında ilk defa XVII. yüzyıl kroniği Altan Tobçi'de kayıt edilmiş olan ilginç bir Moğol efsanesini nakletmek gereklidir.[9] Bu efsane Yuan başkentinin düşmesinden sonra İmparator Hongwu Ming Taizu'nun Togan Temür'un eşlerinden birisi olan ve o dönemde iki veya üç aylık hamile olan bir Moğol prensesini ele geçirmesi hikâyesini anlatır. Prenses hamilelik süresinin uzaması ve böylece bebeğin

8 Teng, 1976.

9 Bawden, 1955, s. 154-5.

babasının kimliği hakkındaki tüm şüphelerin ortadan kalkması için dua eder. Nihayetinde prenses doğum yaptığında Ming Taizu çocuğu kendi çocuğu olarak görür ve bu çocuğu İmparator Yongle olarak kendisine halef yapar. Aslında gerçek olan ilk Ming imparatorunun yerine torunu tahta çıkmış, fakat daha sonra amcası Zhu Di, İmparator Yongle tarafından tahtından indirilmiştir. Bu efsane XVII. yüzyıl Moğol kaynaklarının bir kısmında bağımsız şekilde yer almakta ve XIX. yüzyıl sözlü Ordos geleneğinde de yaşamaktadır.[10] Fiiliyatta gerçekleşmeyen Çin imparatoru olma iddiası ancak efsanevî atalık rüyasında gerçek olmuştur.

Birleşik İktidar İçin Bozkırda Yaşanan Yıkıcı Savaş

Moğol kuvvetlerinin 1388'de almış oldukları mağlubiyet Yuan iddiası güdenlerin gücünü gelecek birkaç yıl için kırmıştı. Dokuz Temür 1388/1389 kışında bir akrabası tarafından öldürülene kadar mülteci olarak yaşadı. Onun ölümünden sonra Kubilay soyundan gelen idareciler kısa süreli iktidar süren zayıf hanlar dönemine girdiler ve sadece birkaçı doğal nedenlerle hayatını kaybetti. Şecereleri, tarihler konusunda küçük farklarla Moğol ve Çin kaynakları tarafından benzer şekilde tasdik edilir:[11] Engke Corigtu (sal. 1389–1392), Elbeg (sal. 1393–1399), Güng Temür (sal. 1400–1408), Ölcey Temür (sal. 1408–1410), Delbeg (sal. 1411–1415). Sonrakiler Oyratların elinde sadece birer kukla idiler. Moğol boyları üzerindeki kontrolleri olsa olsa itibariydi ve hiç birisi de Yuan hanedanının devamına dair iddiaları ortaya koyamadılar. Rekabet, o günün düzeni, siyasî parçalanma ise sonuçtu. *Moğolların Gizli Tarihçesi*'nde "keçe duvarlı çadırların" halkları olarak adlandırılanların tamamını bir araya toplayan Cengiz Han'ın başarısı, egemenlikte kendi ailesinin imtiyazlı olmasından ziyade merkezî idareye sahip bir devlet olarak

10 Serruys, 1972, s. 19–20.

11 Pokotilov, 1949, s. 64

kurumlaşmaya sevk edemedi.[12] Merkezî devlet idaresine karşı boya dayalı idarenin doğasında var olan uyuşmazlık, başlangıçta bozkır göçebelerinin dinamik yükselişine katkıda bulunduktan sonra, en sonunda onların felaketlerine neden oldu.

Moğol siyaseti Lu Jia'nın Han İmparatoru Gaozu'ya (sal. MÖ 202–195) yapmış olduğu meşhur aktarmadaki ilkeden farklılaşmamıştı ki aynı ilke daha sonra Yelücucay tarafından Ögedey'e ve son olarak da Liu Ping-Çung tarafından kendisine sunulan tezkerede Kubilay'a aktarılmıştı: "Bir imparatorluk at üstünde fethedilebilir, ama at üstünde idare edilemez."[13] Ayrıca XIII. ve XIV. yüzyılda Moğollar modern anlamda bir milliyet kavramına değil, sadece idareci veya idarecilerine bağlı bir halk kavramına sahiptiler ki, bu popüler değil, aristokratik bir kavramdı.[14]

XV. yüzyılda Moğolistan'da meşhur oyuncularla birlikte meydana gelen olaylar zinciri adeta Shakespearevâri bir drama ile kıyaslanacak kadar karmaşıktı. Bu entrika ve savaş karmaşasına biraz netlik kazandırmak için ilk olarak temel karakterleri ve şahısları kişisel çıkarları ile birlikte tanıtmak faydalı olacaktır:[15] (1) İyi yapılanmış idaresi ve işlevsel olarak güçlü ordusu ile Ming Çin'i; (2) Cengiz Han ananesi gereğince Moğol boylarını yönetme hakkına sahip olan ve sadece üstünkörü bir federasyon olmakla birlikte fonksiyonel bir idaresi ve emrinde yeterli ordusu bulunmayan Kubilay'ın soyundan gelen önceki Yuan Moğolları; (3) İdare hakkına sahip olmayan, diğer bir deyişle kayda değer bir yönetimi ve askeri bulunmayan bireysel boy liderlerinden oluşan Kubilay'ın diğer ahfadı; (4) Kubilay'ın torunlarından başka Merkezî Kağanlık'ın eski ana yurdunda kalmış olan ve sadece sıkı olmayan boy organizasyonları oluşturan diğer Moğollar ve (5) son olarak da Moğol kabilelerinin en karmaşık ve en sağlam

12 *Secret History*'de Rachewiltz, I, s. 133.

13 Krş. de Rachewiltz vd., 1993, s. 248–9.

14 Krş. Bawden, 1968a, s. 5–6.

15 Ayrıca krş. Weiers, 2004, s. 159–61.

grubunu oluşturan Yukarı Yenisey boyundaki anayurtlarında bulunan Oyratlar, diğer deyişle "Orman Sakinleri. Oyratlar, Moğol İmparatorluğu'na Cengiz Han büyük oğlu Cuci tarafından 1218 yılında katılmışlar ve asker vermeye zorunlu kılınmışlardı. Türlü türlü bağlar onları Cengiz Han'ın yönetici hanedanına bağlamış ve liderleri de imparatorluk döneminde önemli makamlara gelmişti. Oyratlar XIV. yüzyılın sonlarına doğru eski Merkezî Kağanlık'ın güney ve güneybatısına, Kingay Gölü ve Tarım Havzası'nın batısına göçmüşlerdi.

Gelişen dramanın temel oyuncuları şüphesiz Ming Çin'i, Cengiz soyundan gelen önceki Yuan Moğolları ve Oyratlar idi. Son ikisi arasında Moğol boylarının üzerinde liderlik mücadelesi XV. yüzyılın başlarında patlak verdi. Moğol geleneğine göre, bunun nedeninin bir Oyrat tarafından kışkırtılan kurnazlık, ihanet ve cinayet dolu bir olay olduğu söylenmektedir.[16] Olayın gerçek arka planında, büyük olasılıkla Yuan Moğollarının, Oyratların Kubilay'ın bütün Moğolların Büyük Hanı olma hakkına meydan okumaya imkân verecek bir konuma geldiklerine inanmaya zorlanmış olmaları yatmaktaydı. Elbeg 1399 yılında bir Oyrat'ın elinden dehşet verici bir ölüm tatmıştı. İmparator Yongle tarafından kendisine zeamet verilmiş olan Hamili Engke Temür, Büyük Han Güng Temür tarafından öldürülünce kumpaslar ve karşı kumpaslar serisi devam etti.[17] Bu da Çin ile Cengizliler arasında tansiyonun oldukça yükselmesine neden oldu, hatta açıkçası Cengizliler ile diğer Moğol rakipleri arasında da gerginliğe neden oldu. Cengizli olmayan bir şef olan Arugtay,[18] Güng Temür'ü öldürdü ve kendi tercih ettiği bir diğer Cengizli olan Ölcey Temür'ü, Bunyasiri adıyla onun yerine Büyük Kağan yaptı. Ardından da Arugtay ve Ölcey Temür, uzlaşma sağlamak için İmparator Yongle tarafından gönderilen elçiyi öldürdüler.

16 Bawden, 1955, s. 157–9.

17 Mote-Goodrich, 1976a.

18 Rossabi, 1976a.

Bu cinayet Çinlilere karşı açık bir şekilde meydan okumaydı. İmparator Yongle'nin stratejisi Moğol şeflerinin en zayıflarını sırasıyla desteklemek ve aralarında bir rekabet ortaya çıkmasına neden olmak suretiyle, Çinlilerin eski bir geleneği olan "barbarları kullanarak barbarlara boyun eğdirme" siyasetini takip etmek oldu. Bunu başarmak için Batula Çingsang[19] olarak da bilinen Oyrat lider Mahmud'u, Arugtay ve Ölcey Temür'e saldırması için kışkırttı ve yenilen bu ikili Kerulen Irmağı'na geri çekilmeye zorlandı. Nihaî şekilde boyun eğmelerine yönelik yapılan ikinci sefer başarısızlıkla sonuçlanınca Ming imparatorunun kendisi bizzat Arugtay ve Ölcey Temür'e karşı savaşa girişti. Sonuç olarak Moğollar Onon Nehri'nde bozguna uğradılar ve farklı yönlere kaçtılar. Ölcey Temür, Mahmud'a tutsak düştü ve öldürüldü. Mahmud, Ölcey Temür'ün oğlu Delbeg'e lütuf gösterdi ve onu Büyük Han ilan etti. Böylece kumpas tam kıvamına gelmiş oldu. Çinlilerin cezalandırıcı seferinden kaçıp kurtulan Arugtay, Ming hanedanı ile yeniden iyi ilişkiler arayışına girdi ve onlara "Mahmud'un Çin topraklarına baskınlar planladığını" bildirdi. Mahmud, Ming hanedanının yeniden teveccühünü kazanmış olan Arugtay'dan şüphelendi ve Delbeg Han askerleriyle desteklenen ordusuyla onun üzerine yürüdü. Bu olay İmparator Yongle'nin 1414 yılında Moğollar, yani Mahmud ve Delbeg üzerine üçüncü kez sefere çıkmasına neden oldu. Tula ve Kerulen'in yukarı boylarında meydana gelen çarpışmada Çinliler büyük bir zafer elde etti. Mahmud'un ihanetini unutmayan Arugtay almış oldukları bu mağlubiyetten istifade ederek Mahmud'u ve himayesindeki Delbeg Han'ı 1415 yılında öldürdü.

Mahmud'dan sonra oğlu Togan, Oyratların reisi oldu. Arugtay böylece Cengizli ordugâhında olduğu gibi Moğol rakipleri arasında da en avantajlı konuma sahip olmuştu. Hâl böyleyken, taraftarlarını beslemek ve ödüllendirmek için daha çok ganimet

19 Rossabi, 1976b.

toplamaktan oluşan kendi siyasî amaçlarının peşinden koştu. Çin sınırındaki yerleşim yerlerini talan etti, Pekin'den gelen ve Pekin'e giden kervanları yağmaladı, Moğolistan ve Orta Asya'ya yol alan Çin elçilerini taciz edip soydu. Arugtay'ın devam eden bu tahrikleri İmparator Yongle'yi 1423 sonbaharında dördüncü kez Moğollar üzerine sefere çıkmaya sevk etti. Fakat İmparator, Arugtay üzerine çıktığı bu son sefer sırasında hastalanarak 1424 yılında öldü ve Arugtay böylece mağlup olmadan kurtuldu. İçeriden yeni bir tehdit ile karşılaşan Arugtay ise Çinlileri taciz etmeyi bıraktı. Çünkü liderleri Togan idaresinde yeniden güç kazanan Oyratlar onu doğuya doğru harekete geçirdi. Ayrıca Kubilay soyundan gelen Tokuz Temür'ün torunlarından biri olan Tokta Buka'ya Cengiz Han'ın küçük kardeşi Otçigin'in soyundan geldiği iddia edilen ve Arugtay'ın namzedi olan Aday karşısında Moğolların yeni Büyük Han'ı olduğunu iddia etmişlerdi. Togan, kızını Tokta Buka ile evlendirdi ve böylece Kubilay hanedanı ile olan bağını daha da sağlamlaştırdı. Togan'ın kendi annesi, Prenses Samur da Büyük Han Elbeg'ın kızı olup Borcigit kabilesinden gelmekteydi. Bu arada Çin ile olan kârlı haraç (hediye) ilişkisini devam ettirmekte olan Arugtay en sonunda sayısız silahlı Moğol-Oyrat çatışmalarının birisinde bugünkü İç Moğolistan'a bağlı Baotou şehri yakınlarında 1434 yılında öldürüldü.

Togan, Arugtay'ın himaye ettiği Aday'ı 1438 yılında öldürdü ve Tokta Buka'yı, Dayisung Han adı altında Moğolların Büyük Han'ı olarak atadı. Togan 1439 yılınca ölünce yerine, Oyratları gücünün zirvesine çıkaracak olan yetenekli oğlu Esen geçti.[20] Başarılı askerî seferleri aracılığıyla kısa sürede Tarım Havzası'ndaki Hami şehrinden Kore'ye kadar uzanan geniş bir bölgeye hâkim oldu. Buna rağmen ne Esen'in ne de babası Togan'ın Moğolların Büyük Hanı olmak istemediklerini, aksine Kubilay'ın torunlarının kendi kontrolleri altında bulunmasıyla

20 Rossabi, 1976c.

yetindiklerini ifade etmek ilginçtir. Oyratların diğer Moğol boylarının bağlılıklarını gereksiz bir şekilde kaybetmekten ve sonu gelmeyen daha fazla çatışmayı ateşlemekten korktuklarını kabul etmek mantıklı görünmektedir.

Bununla birlikte Esen belli bir kibrin kurbanı olmuş gibi görünüyor. Ming sarayı sadece Esen'in toprak kazanımlarını kuruntu etmemiş, ayrıca Oyratların haraç uygulamaları meselesinden de endişelenmiştir. Moğollar için bu haraç elçilikleri en kazançlı teşebbüs olarak görülmüştür. Çünkü Moğolların en yaygın haraç metası olan atların az miktarı bile genellikle değerli karşı-hediyeler ve elçilerin yol masraflarının karşılanması şeklinde geri ödüllendirilmiştir. Ayrıca ticaret yapma fırsatına sahip olmaları da cabası idi. Esen bu sistemin avantajını git gide artan bir şekilde kullandı ve 1442 ile 1449 yılları arasında 2.000'den fazla elçi heyetini nispeten az sayıda at ile Çin'e yolladı. Çin de buna değersiz hediyeler, yetersiz ödemeler ve hatta elçilere kötü muamele ile karşılık verdi. Can sıkıcı olan son olay, yani Esen'in oğlunu bir Çinli prenses ile evlendirme teklifinin sözde reddedilmesi, Ming-Oyrat anlaşmazlığını zaman içerinde silahlı bir çatışmaya çevirdi. Esen, himaye ettiği Cengizli Dayisung Han'ın desteği ile savaşa hazırlandı. Oyratlar galip geldiler, hatta İmparator Zhengtong'u[21] 1449 yılı Eylül ayında Pekin'in kuzeyindeki Tumu'da ele geçirmeyi de başardılar. Ancak Oyratlar, Pekin üzerine üşüşüp avantajlarını kullanmak yerine, ödüllerini alarak geri çekildiler. Bu arada Çin hem toparlanmak için zaman kazandı hem de tutsak alınan imparatorun küçük kardeşi de tahta çıkarıldı. Bu nedenle elindeki tutsağın değerinin azaldığını gören Esen fidye isteyerek Pekin üzerine harekete geçti. Bu isteği reddedilince de Pekin'i kuşattı, fakat beklenmedik kararlı bir savunma neticesinde geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Çin-Oyrat ilişkisi 1450 yılı sonlarına kadar, iki tarafı da uzlaştırıcı başarılı görüşmeler

21 Tu Fang ve Fang, 1976.

serisi sonrasında Esen'in İmparator Zhengtong'u serbest bırakmasına kadar düşmanca devam etti. Kaynaklar meselenin memnun edici bir şekilde çözümüne yardımcı olacak olan dokunaklı bir detayın, yani Esen ile tutsağı arasında aşikâr bir sempati bağının meydana geldiği konusunda hem fikirdiler.

İmparatorun serbest bırakılması ve yeniden tahta çıkarılmasından sonra Esen ile Esen'in "kuklası" olmaktan ziyade kendi çıkarlarına uygun siyaset izlemek isteyen Dayisung Han arasında gerginlik yeniden arttı. Fakat öz kardeşi Ağbarçi Cinong'un Oyrat tarafını tutup kendisine ihanet etmesi üzerine Dayisung 1452'de yenilgiye uğradı ve savaş alanından kaçarken öldürüldü. Esen ise sonunu hazırlayacak bir harekette bulunarak kendisini Moğolların Büyük Hanı ilan etti. Nitekim bu hareket çok geçmeden mahvolmasına da neden oldu. Çünkü Esen baba tarafından Borcigit kabilesinden gelmediği için Cengiz ananesine göre Han unvanı iddiası geçerli bir iddia değildi. Ayrıca yükselen muhalefetin, Esen Han'ın maiyetine karşı olan keyfî davranışları, gitgide artan ahlaksız tavırları ve aşırı derecede içki içmesinden kaynaklandığı da ifade edilmektedir. Şüphesiz XV. yüzyılın en yetenekli liderlerinden birisi olan Esen, ölümü 1455'te, daha önce babasını öldürmüş olduğu bir kimsenin elinden tattı.

Sonraki yirmi yıl, bir kez daha boylar arası mücadelelerin olduğu ve siyasî düzenin tamamen ortadan kalktığı bir dönem olarak karakterize edilir. Moğol kaynakları gibi Çin kaynakları da tarihler[22] ve takip eden Büyük Hanların isimleri açısından biraz karışıklık içerisindedirler: Mar-körgüs (ayrıca Mergüs veya Ükegtü Han [ö. 1465 civarı] olarak da bilinir);[23] Molon (ayrıca Tögüs [ö. 1466 civarı] olarak da bilinir);[24] Mandugul (ayrıca Mandulu [ö. 1479 civarı] olarak da bilinir ve bu üçünden en

22 Söz konusu dönem için şimdiye kadarki en dikkatli ilgileşim daha hâlâ Pokotilov ve Franke'nin 1949'daki çalışmalarında bulunabilir.

23 Serruys, 1976a.

24 Pokotilov ve Franke, 1949, s. 45–9, 64.

güçlü olanıdır).[25] Moğol kabile liderlerinin bağımsız olmaya ve Çin sınırına cesurca akınlarda bulunmaya çalıştıklarından başka haklarında çok da fazla bilgiye sahip değiliz.

Cengizlilerin Geri Dönüşü

Batu Möngke Dayan Han[26] ile birlikte Cengizli idareciler sahneye geri döndüler. Onun kariyerini ayrıntılı olarak incelemek birçok problemi ortaya koyar. Serruys, "Sonuç olarak onunla ilgili tarihi materyaller son derece kafa karıştırıcıdır, tüm yönleri açıklığa kavuşturmak ve Çin kayıtları ile Moğol kaynaklarını başarılı bir şekilde uzlaştırmak neredeyse imkânsız görünmektedir" der.[27] Ama yine de Dayan Han'ın kendi tarihini ve olayların akışını aydınlatmak için yeteri kadar delil vardır.

Kişisel adı Batu Möngke olan Dayan Han, Moğol geleneğine göre ağabeyi Büyük Han Dayisung'a ihanet eden ve Oyratlara sığınan Agberci Cinong'un torununun oğlu olarak 1466 civarında doğmuştu. Batu Möngke'nin babası Bayan Möngke genç yaşta öldürülmüş, annesi ise 1470 yılı civarında Oyratlar tarafından esir alınmıştı.[28] *Altan Tobçi*'ye göre Batu Möngke çocuk iken, Mandugul Han'ın dulu olan bilgili, yetenekli ve güzel kadın Mandukhay Seçen Hatun'un bakımına verilmişti.[29] Moğol geleneğine göre o daima bir kahraman figürü olmuş ve günümüze kadar kendisine çok saygı duyulmuştu. Mandugul Han arkasında erkek zürriyet bırakmadan 1479 yılında ölmüştü. Prenses Mandukhay, Batu Möngke reşit olana kadar naiplik yapmış ve sonra da kendinden 16 yaş küçük olan Batu Möngke ile evlenmişti.[30] Bu birliktelikten tam sekiz çocuk meydana geldiğine göre

25 Pokotilov ve Franke, 1949, s. 48–50, 64, 75–9.
26 Miller, 1976.
27 Miller'e göre alıntılanmıştır, Miller, 1976, s. 17.
28 Moğol kaynaklarına göre olguların ilgileşimi için krş. Serruys, 1958, s. 12–15.
29 Bawden, 1955, s. 182–4.
30 Bawden, 1955, s. 184 n. 3.

bu evliliğin iyi yürüdüğü söylenebilir: Törü Bolud ve Bala Bolud ikizleri (d. 1482); prenses Töröltü ve prens Barsu Bolud Sayın Alag ikizleri (d. 1484); Arsu Bolud; Alcu Bolud ve Ocir Bolud (d. 1490); ve son olarak oğlan Ara Bolud.[31] İkinci ve üçüncü eşlerinden de dört tane oğlu olmuştu ki, aralarından kuzeydeki Yedi Boy Kamp (Moğ. *otag*) Kalkası'nın yönetici prenslerinin Atası olan Geresence (d.1489) de vardı. Batu Möngke oğulları sayesinde Yüan İmparatorluk hanedanı kurucusu Kubilay ile olan soy bağına binaen nihaî olarak Cengiz Han'a ulaşan gelecekteki Moğol idarecileri silsilesini meydana getirdi.

Batu Möngke'nin hükümdarlık ismi olan Dayan Han, sözde kendisini Yuan hanedanına bağlama teşebbüsüdür ki, Dayan, Çince Dayuan kelimesinin Moğolcaya alıntılanmış halidir.[32] Moğolların yeni Büyük Hanı olarak Dayan, Moğol kabilelerini bir araya getirme ve Moğol İmparatorluk Konfederasyonunu yeniden canlandırma rüyasını gerçekleştirmeye çok yaklaştı. Öncelikle ana iki amacı Oyratların üstesinden gelmek ve takipçilerinin bağlılığını iktidarda başarılı olup maddi yönden kazanç vaat etmek suretiyle güçlendirmekti. Oyratların lideri İsmail'i 1480'lerde yenmesinin üzerine Dayan kısa sürede Moğol kabilelerinin lideri olarak kabul görmeye başlamıştı. Çin topraklarına yapmış olduğu başarılı akınlar da kendisine daha fazla itibar kazandırdı. Ayrıca Sarı Irmak kıvrımı sınırlarındaki yaylayı ele geçirerek topraklarını daha da genişletmeye başladı. Dayan'ın ilhakına kadar bu bölgede bir süreliğine ne Çinliler ne de bozkır göçebeleri yaşamışlardı. Bölge o tarihten itibaren "çadır-saray" anlamına gelen "Ordos" olarak adlandırılmaya başlamış, çünkü söylendiğine göre Kubilay Han döneminde Cengiz Han'ın Sekiz Ak Otağ, anıt mezarı ve kültünün yeri bu bölgede kurulmuştu.[33]

31 Serruys, 1958, s. 16-17.
32 Serruys, 1958, s. 12.
33 Sagaster, 1976, s. 193-202.

Dayan Han 1500 yılı civarında Liaodong ve Ordos'ta yer alan bazı güvenli üsleri kaldırdı. Çünkü onun birleşik güçleri Çin'e iyi organize edilmiş saldırılar düzenleyebiliyorlardı. Bu dönemde Çin'in askerî kumandanlığı, geç-Ming dönemi felaketi olan haremağası entrikaları dolayısıyla son derece yeteneksiz olduğunu gösterdi. Şayet Moğol birliği, geçici bir süreliğine de olsa, bozulmasaydı Dayan Han askerî gücü sayesinde şüphesiz Çin'in tam kalbine kadar gidebilirdi. Sebep şaşırtıcı olmayan bir şekilde ölümcül "querelles mongoles (Moğolların kavgaları)"lere bir örnek idi ki, bu da Moğol birliğinin istikrarsızlığını açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Moğol askerî geleneğine göre Dayan Han ülkesini doğrudan Büyük Han Dayan'a bağlı olmak üzere Çahar, Beş Boy Kamp Kalkası ve Uriyangkad'ı kapsayan Doğu ya da Sağ Kanat (Moğ. *ger*), Cinong'a bağlı olmak üzere Ordos, Tümet ve Yüngsiyebü'den oluşan Batı ya da Sol Kanat şeklinde ikiye bölmüştü. Dayan bu makama oğlu Ulus Bolud'u atamak istediği zaman güçlü Ordos idarecisi Mandulay Agulhu'nun muhalefeti ile karşılaştı. Mandulay, Dayan'ın topraklarını genişletmesi ve gücünü arttırmasından rahatsız olmuş olan Oyrat İbrahim[34] ile ittifak yaptı. İbrahim 1510 yılında Ulus Bolud'u öldürdü ve savaş patlak verince Mandulay Agulhu ile birlikte güney batıya kaçarak Dayan Han'ın tekrarlanan seferlerinin hedefi olacak olan bu bölgede kaldı. Düşmanca hareketler 1533'te Dayan'ın torunlarından Gün Bilig Mergen'in İbrahim'in kuvvetlerini nihaî olarak ortadan kaldırana kadar durmadı. Kısa süre sonra da İbrahim öldürüldü. Kaynaklar onun ordusunun 15.000 civarında son derece çevik süvari kuvvetinden oluştuğunu ifade eder. Dayan'ın kuvvetleri 1517, 1523 ve 1532 yıllarında Pekin'e kadar ciddi baskılarda bulunmakla beraber, Moğollara karşı elli yıllık askerî başarısızlık gösteren Ming kuvvetleri karşısında ilk defa mağlup oldular. Dayan Han çok geçmeden başlangıçta çok

34 Rossabi, 1976d.

etkileyici bir şekilde birlik altına almayı başarmış olduğu Moğol kabileleri üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeye başladı. Dayan Han'ın ölüm şartları ve tarihi kesin olmamakla birlikte büyük ihtimalle 1532 ya da 1543 yılında gerçekleşmiştir.[35] Dayan Han arkasında Moğolların Büyük Han'ı olarak beş halef bırakmış ve her biri önceki Han'ın hayattaki en büyük oğlu olarak iş başına gelmişti: Bodi Alag (ö. 1547), Darayisun (ö. 1557), Tümen Yasaktu (ö. 1592), Buyan Tayici Seçen Han (ö. 1604) ve Ligdan (ö. 1634). Fakat sadece son Moğol Büyük Hanı Ligdan dışında hiç birisi hâkim oldukları topraklar dışından destek alamadılar.

Geleneksel Moğol tarih yazıcılığına göre Dayan Han başarılı askerî girişim, şahsi kahramanlık ve kazanım ülkülerinden hoşlanan Moğol yaradılışlı gerçek bir kahraman idi. Moğol kabilelerinin birliğini sağlamaya ve Oyratları kontrolü altına almaya muvaffak olmuştu. Çin topraklarına yapmış olduğu akınlar sayesinde taraftarlarını çok arzu edilen maddeler ile donattı. Batu Möngke Dayan Han hatırı sayılır bir başarı kazanmakla birlikte bütün, ya da çoğu Moğol kabileleri üzerinde merkezî otoriteyi sağlamakta başarılı olamadı. Onun zayıflığı kazançlı akınlar yapmak yerine siyasî bir hamle olan bir *Cinong* atama örneğinde olduğu gibi yerel kabileler üzerinde kendi isteğini uygulamaya koymaya çalışır çalışmaz açık bir şekilde ortaya çıktı. Varisleri tarafından yaratabilecek bir göçebe imparatorluk ise hayal olarak varlığını devam ettirecekti.

Altan Han ve Kuzey Budizm'in Rolü

Dayan Han'ın on bir oğlu ve yirmi yedi tane torunu olmak üzere birçok erkek ahfadı vardı. Bunların hepsi kendinden fazla yaşamamış olsa da öldüğünde hayatta olanlar onun kontrolünde olan toprakları ve kabileleri derhal kendi aralarında paylaştılar.

35 Okada, 1966.

Dayan sonrası Moğol kabilelerinin siyasî haritası kendisini daha sonra Doğu Kanat'ı ve Batı Kanat'ına bölünmüş altı tümen olarak ortaya koyar.[36] Sol Kanat Büyük Han, Dayan Han'ın torunu ve halefi olan Bodi Alag (1504–1547) tarafından idare ediliyordu. Buradaki tümenlerin terkibi şu şekildeydi. Birinci tümen Çahar, Abaka, Abakanar, Aokhan, Dörben Keüked, Kesigten, Muuminggan, Nayman, Ongniut, Kağucit, Sünit, Üçümüçin ve Urad kabilelerinden oluşuyordu. İkinci tümen Yedi Boy Kamp Kalkası ve Beş Boy Kamp Kalkası'ndan (Bagarin, Jarut, Kunggirat, Bayicut, Ucirat) meydana geliyordu. Üçüncü tümen Uriyangkad, Aru Korçin, Dörbed, Ghorlos, Calayit ve Korçin kabilelerinden oluşuyordu. Sağ kanat ise Cinong, yani Dayan Han'ın üçüncü oğlu Barsu Bolud Sayın Alag (1484–1532) tarafından idare ediliyordu. Birinci tümen Ordos'tan oluşmaktaydı. İkinci Tümen Tümet kabilesinden, üçüncü tümen ise Asud, Karaçin ve Yüngsiyebü kabilelerinden oluşmaktaydı.

Babadan kalma topraklar (Moğ. *ulus*) içerisindeki bu parçalanma Moğol kabilelerinin dağılımının, çok küçük değişiklik olmakla birlikte, Qing döneminin tamamında ve XX. yüzyılda geçerliliğini sürdürecek olan son halini oluşturacaktı. Böyle bir parçalanma Moğol Büyük Hanı'nın nazik konumunu daha da zayıflatmasının yanı sıra şahsi emelleri beslerken, bölgesel idarecilerin de güçlenmesini teşvik etti. Bunlar arasında dikkate şayan olan Geresence'nin *ulus*u olan Yedi Boy Kamp Kalkası'nın üç Han'ı vardı: Tüsiyetü Han Gömbodorci (d. 1655), Yasaktu Han Subadi (d. 1650) ve Seçen Han Şoloy (d. 1655).[37] Fakat onların akıbeti bu bölümün kapsamı dışında kalmaktadır.

Bu dönemin en önemli ve en güçlü bölgesel yöneticisi açık ara fark ile Altan Han'dır (1507–82).[38] Dayan Han'ın torunu ve Barsu Bolud'un yedi oğlundan ikinci olan Altan Han *ulus* olarak on

36 Serruys, 1958, s. 16–18, 40, 151–4; Veit, 1986a, s. 390.

37 Veit, 1986b, s. 435–7.

38 Serruys, 1976b, s. 6–9.

iki Tümet'i Şansi sınırının kuzeyinde, bugünkü İç Moğolistan'da bulunan otlakları ile birlikte idare etmiştir. Babasının Jinong makamı ise Ordos *ulus*u ile birlikte en büyük oğlu Gün Bilig Mergen'e (1506–1542) geçmiştir. Yetenek, siyasî zekâ ve savaşlardaki talihi sayesinde Altan Han kırk yıl hüküm sürmüş ve kardeşinin ölümü üzerine Sol Kanat'ın da gayri resmî başı olmuştur.

Dönemin sembolik Büyük Han'ı ise otlakları Liaodong'da Hsingan Dağları'nın batı eteklerinde bulunan Çahar'ı idare eden Tümen Yasaktu idi. Altan Han ve kardeşi dedeleri Dayan Han'ın sınır bölgesine sık sık akınlar yaparak Çin'i baskı altında tutma politikasını devam ettirdiler. Bu hareket biçimi kırk yıl sürdü ve 1550 yılında Altan Han'ın Çin kapılarına dayanması ile zirveye çıktı. Moğolların geleneksel amacı taraftarlarını bir arada tutabilmek için mal ve güç beklentisini devam ettirmekti. Bunu başarmanın favori vasıtası ise Çin'i haraç imtiyazı vermeye ve at pazarları açmaya razı etmekti. Bu politika Moğol liderlerini yiyecek, kıyafet ve lüks eşyalar ile donatmaya hizmet etti. Altan Han'ın bu malları barışçıl yollarla elde etmek istediğine dair delillere sahibiz. Fakat 1570 öncesi tüm teklifleri Ming sarayı tarafından şüphe ile karşılandı ve reddedildi. Bundan dolayı o da eski bozkır taktiği olan sınır akınlarına başvurdu. Siyasette bir değişimin görülmesi 1570 yılı Ekim ayına kadar mümkün olmadı. Bu sırada Altan Han'ın torunlarından Dayçing Tayşi (yaklaşık 1552–1582) dedesine olan şahsi garezi dolayısıyla Çin'e iltica etti. Datong'un güçlü general-yöneticisi olan ve Moğolların durumunun farkında olan Wang Chonggu'nun tavsiyesi üzerine Dayçing Tayşi koruma altına alındı ve Altan Han'ın torunu için duyduğu endişeden faydalanılmak suretiyle bir barış yapıldı.[39] Sonuç olarak varılan anlaşmayla yıllık haraç sunulması ve sınır boyunca birkaç noktada açık at pazarı açılması için hazırlıklar yapıldı. Ayrıca Altan Han'a *Şun-i wang* ("Meşru ve Sadık Prens")

39 Serruys, 1976b, s. 7.

unvanı verildi.[40] Emniyetsiz geçen birkaç on yılın ardından kuzey sınırı en sonunda, yeni yükselen güç olan Cürçenlerin Moğol kabileleri ile anlaşarak XVII. yüzyılın başında Çin'i bir kez daha tehdit edene kadar sürecek olan bir barış dönemi ile tanıştı.

Altan Han siyasî yeteneğini Çin ile ilgilenirken ispatlarken, askerî teşebbüslerinde şanslı olduğunu da ortaya koydu. Oyratlara baş eğdirerek onları eski Moğol başkent bölgesi olan Karakorum'dan çıkardı. Bu topraklar Geresence ve Kalka tarafından devralındı ki, Kalkaların toprakları kabaca günümüz Moğolistan Cumhuriyeti'ne karşılık gelmektedir. Altan Han ayrıca Tibet ve Kuzey Sincan sınırındaki Qing Hai'ın batısına kadar olan bölgelere de başarılı seferler düzenledi. 1560 yılı civarında Köke Hota[41] şehrini yeni başkenti olarak kurdu.

Altan Han'ın adı Moğollar arasında Tibet Budizmi'nin (Lamaizm) yeniden canlanması ile birlikte anılmaktadır. Yuan hanedanı döneminden bu yana Moğolistan'da Lamaizmin tamamen ortadan kalkmadığına dair, her ne kadar arada sırada ve bölük pörçük olsa da Ming döneminden kalma delillere sahibiz. Moğol asil sınıfı üyeleri, bu din ile az ya da çok tanışık ve bu dönemde oynamış olduğu rol hakkında da biraz bilgiye sahip gibi görünmektedir.[42] Altan Han'ın Budizm ile şahsen ilk tanışması büyük ihtimalle 1573'te batıya yapmış olduğu bir sefer sırasında geçekleşmiştir. Söylendiğine göre esirleri arasında Buda'nın öğretilerini telkin edip kendisini Budist yapan iki tane da Lama vardı.[43] Moğolistan'ın dinî tarihindeki dönüm noktası üç yıl sonra, Altan Han'ın büyük yeğeni, yani kardeşi Gün Bilig Mergen'in torunu olan Kutuktay Seçen Khung Tayşi'nin[44] (1540–1586) kendisini Lhasa'daki Bras-spun Manastırı'nın büyük bir ruhanî prestij

40 Serruys, 1960.
41 Hyer, 1982.
42 Serruys, 1963.
43 Bawden, 1968b, s. 28.
44 Serruys, 1976c.

ve bütünlüğe sahip olan başrahibi Bsod-nams rgya-mtsho'yu[45] (1543–1588) Moğolistan'a davet etmeye ikna etmesiyle yaşandı. Erdeni-yin Tobçi'in 1662 yılında kaydettiği üzere Khung Tayşi, Altan Han'a şunu söylemiştir:

> Şehrimizi [yani Pekin] fetheden Çinlilerden intikamını aldın ve onlarla ilişkiler kurdun. Karakorum'u ele geçiren Oyratlardan öcünü aldın, onları yenerek baş eğdirdin. Artık yaşın ilerliyor ve ihtiyarlık dönemine giriyorsun. Bilge, şimdiki ve gelecekteki alınyazısı için gerekli olan şey İnanç'tır der. Şimdi öyle görünüyor ki batıdaki karlı ülkede de [yani Tibet], bedensel formda, Kudretli Kahin ve Zavallı Olan, Bodhisattva Avalokiteshvara, hayat sürmekte. Şayet onu davet eder ve bir zamanlar Kubilay ile Lama Pagspa arasında var olduğu gibi Kilise ile Devlet arasındaki ilişkiyi yeniden kursak mükemmel olmaz mı?[46]

Olayların akışının, şüphesiz geriye dönük olarak eklenmiş bu şekildeki dindar yorumlamasından önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Altan Han belli ki Budist dini ile devlet arasında var olan eski ittifaka başvurma niyetinde idi. Bu ittifak "İki Düzen" (Moğ. *hoyar yosun*) siyasî teorisine göre düzenlenmişti. Bunun Kubilay'ın sarayındaki en büyük savunucusunun, mucidi değil, Ph'ags-pa Lama (1239–1280) olduğu söylenmektedir.[47]

Hoyar yosun[48] ilkesinin işaret ettiği ikili düzende lama tarafından kontrol edilen din ile hükümdar tarafından kontrol edilen devlet birbirine muhtaçtır. Lama dini öğretmek zorunda, hükümdar ise herkesin huzur içinde yaşamasını temin eden düzeni sağlamalıdır. Lama Buda'ya, hükümdar ise Cakravartin, yani Üniversal Budist Hükümdarı'na tekabül eder. Mevcut durumda bu siyasî teorinin en ilginç özelliği ise cakravartin hükümdarlığı

45 Petech, 1976a.

46 Schmidt, 1961, s. 225. Çeviren. Bawden, 1986b, s. 29.

47 Franke, 1978, s. 61.

48 "İki Düzen" tasviri için bkz. Franke, 1978, s. 52–61 (arasında).

sorunudur. Bir dünya dini olarak ulus üstü karakteri ile Budizm, Çin merkezli ve tek kültürlü imparator modelini aşan bir üniversal hükümdarlığın kavramsal modelini sağlar. Bundan dolayı kanun çarkını döndüren üniversal hükümdar olan cakravartin-raja modeli Hindistan, Tibet ve Orta Asya'daki hükümdarlara çok cazip gelmektedir. Kubilay'ın Yuan tahtına oturması, ya da gasp etmesi, üzerine Çin'deki hâkimiyetini de meşrulaştırmıştır. Hatta geçmişe yönelik olarak XIII. yüzyıldan bu yana cakravartin hükümdarlık kavramı, efsanevi Mahasamadi ve Sakya kralları ile Ašoka ve Tibet'in Budist kralları ile başlayarak Cengiz Han'ın kendisine kadar Budist kutsal idarecilerin atalarının halefliği ile donatmak suretiyle, Cengizli soyunu kutsamak için de kullanılmıştır. Bundan dolayı Moğol imparatorları bir Çin hanedanını sadece fiili halefleri olarak görünmezler, üstelik Üniversal Budist Hükümdarları, cakravartin-rajaları olarak da sahneye çıkarlar. Moğol imparatorlarının Lamacı Budizm tarafından bu şekilde kutsanmaları özellikle XVII. yüzyılın başından beri Moğol tarih yazıcılığı üzerinde kalıcı bir etkiye sahiptir.[49]

Altan Han'ın kendisinin tüm bu imaların ne kadar farkında olduğunu doğrulayamıyoruz. Ama kendisini Tibetli ruhanî lideri davet etmeye sevk eden ve İki Düzen ideolojisine başvurarak Moğol Kabilelerine hâkim olma iddiasını güçlendiren şeyin kesinlikle siyasî endişeler olduğunu açık bir şekilde görüyoruz. Dolayısıyla 1578 yılında Altan Han ile Ssod-nams rgya-mtsho Qing Hai gölü kıyısındaki bir tapınakta buluştular. Bu vesile ile Altan Han Tibetli ruhaniye Vajra-dhara Dalay Lama unvanını tevcih ederken, karşılığında o da Altan Han'ı Cakravartin Seçen Han olarak adlandırdı ve Kubilay'ın tecessüdü olarak ilan etti. Sbod-nams rgya-mtsho böylece Üçüncü Dalay Lama olarak bilinmeye başladı ki, iki atası büyük reformcu Tsong kha pa'nın (1357–1419) birinci ve ikinci halefleri idi. Altan Han çok geçmeden

49 Schuh, 1977, s. 58–69.

1582 yılında vefat etti. Moğol-Budist bağlantısının gücü Dalay Lama'nın 1588 yılında Moğolistan'da, Pekin'e giderken, ölmesi üzerine aşikâr oldu. Tümet soyluları Altan Han ailesinin bir üyesini ellerinde tutma fırsatını kaçırmadılar ve onun büyük torununu, aynı zamanda Cengiz Han'ın da büyük torunu, yeni tecessüd olarak ilan ettiler. Böylece dördüncü Dalay Lama olan Yon-tan rgya-mtsho (1589–1617)[50] daha sonra Tibet içinde bağımsız bir gelişme olarak devam edecek olan uzun tecessüd silsilesi içerisinde Tibetli olmayan ilk kimse olarak yerini almış oldu.

Budizm'in Tibet versiyonu bu tarihten itibaren Moğollar arasında hızlı bir şekilde yayıldı ve konumunu sağlamlaştırdı. Misyoner lamalar Moğol toplumu arasında aktif hale geldiler ve Moğol soylularına eşit dereceye yükselecek olan konumlarının da farkına vardılar. Onların misyoner faaliyetleri daha çok Moğol soyluları ve yöneticilerine yönelikti ki, böylece Bawden'in ifade ettiği üzere "şu "cuius regio eius religio" (kimin toprağı, onun dini) ilkesine benzer bir şey yürürlükteydi.[51] Misyonerlerin en meşhuru Moğolların Aziz Boniface'ı olan Torgut Neyci Toyin (1557–1653)[52] idi ki, onun sahip olduğu üstün teoloji bilgisi, tedavi yöntemi ve sihir gücü yaşlı şamanları alt etmeyi başardı. Böylesi misyoner çalışmaları zaman içerisinde sıradan Moğol halkının kitlesel olarak da Budizm'i kabul etmelerini sağladı.

Altan Han'ın örneği yerel bir idareci olan Kuzey Kalka'nın Abaday Han'ı tarafından kısa süre içinde tekrarlandı. Onun 1586'da eski başkent Karakorum'un yerleşim yerinin yanı başında büyük Erdeni Juu tapınağını inşa ettirdiği söylenmektedir.[53] Kalka arasında da Budizm'in siyasî rolünü şekillendirmeye doğru kararlı adım 1639 yılında atıldı ve siyasî deha Tüsiyetü Han Gömbodorci 1635'te doğan küçük oğlunu Kalka soylular

50 Petech, 1976b.

51 Bawden, 1968b, s. 32.

52 Heissig, 1953, s. 1–44; 1954, s. 21–38.

53 Bawden, 1968b, s. 31.

meclisi tarafından ülkedeki dinî inancın başı olarak kabul edilmesini sağladı. Tibet'te eğitim alarak Dalay Lama'dan kendisi ve yedi halefinin daha sonra taşıyacak olduğu Jebtsundamba unvanı aldı. Gömbodorci'nin Budizm ile ittifak içinde merkezî olarak çekici bir güç yaratma konusundaki ileri görüşlü kararı sadece o dönemde onun amacına hizmet etmedi. Aynı zamanda Kalka 1911'de Qing hanedanı tarafından idare edilen Çin'den bağımsızlığını istediği zaman siyasî bir faktör olarak devam etti. Hatta yıkışılışından sonra bile Jebtsundamba Kutuktu hemen hemen her yerde Moğol sempatisi için doğal toplanma noktası oldu.[54]

Budizm, siyasî yönü dışında Moğol toplumunun kültürel ve ekonomik gelişimi üzerinde de önemli bir etkiye sahip olduğunu da ortaya koydu. Diğer metinler gibi Budist Kanjur ve Tanjur'dan kanunî metinler çevrildi ve dağıtıldı. Bunlardan yerel bir ayin kitabı ortaya çıktı. En azından üst sınıflar için yeni, aynı zamanda zenginleşen ve yerli edebî türleri canlandıran bir literatür bolluğu kullanıma sunuldu. Manastırlardaki eğitim aktivitelerinin teşvik etmesiyle Tibetçenin yanı sıra ana dil Moğolca okuma ve yazma bilgisi de yayıldı. Son olarak Tibet Budizmi, soylularla olan yakın ilişkisi, başarılı misyonerleştirme ve eğitimsel çalışmaları nedeniyle kısa sürede Moğolistan'da güçlü bir konuma geldi. Manastırlar ayrıca 1930'larda mülklerine el konulup ortadan kaldırılıncaya kadar kendilerini korkunç bir ekonomik güç yapacak olan arazi, sermaye, kitap, eser ve diğer hazineler türünden hatırı sayılı bir sermaye biriktirmeye başladılar.[55]

Moğol – Ming Çin'i İlişkileri: Savaş, Haraç ve Ticaret

Tarihinin çoğunluğunda Ming hanedanı için bozkır göçebeleri bir tehlike oluşturmuşlardır. Diğer taraftan Moğollar için Ming Çin'i ise hak ettiklerini düşündükleri şeyi, yani haraç elçiliği ve

54 Bawden, 1968b, s. 53, 195.
55 Bawden, 1968b, s. 157–70.

ticaret yapma hakkını, almaya davet anlamına geliyordu. Birbirlerine karşı bu şekilde farklı kavramsal anlayışa sahip olduklarından Moğol ve Ming ilişkilerini değerlendirirken bunu akılda tutmamız gerekmektedir.

Serruys'a göre Çin, materyal ve kültürel zenginlikteki üstünlüğünü barbarları büyülemeye ve onları kendi yörüngesine çekmeye yeterli olarak görmektedir.[56] Yabancı milletler ile olan ilişkiler genellikle "haraç" ya da imparatora sunulan bağlılık, yani Çin hâkimiyetini kabulü ima eden hareket şeklinde yürümüştür. Haraç sunma statüsü verilmesi Çin sarayının takdirine bağlı olarak ya verilen ya da geri çekilen bir lütuf meselesi idi. Bu nedenle, Ming döneminde uygulandığı şekliyle, haraç sistemi haklı olarak siyasî bir ilişkinin maddî tezahürü olarak adlandırılabilir. Diğer yandan, bozkır göçebelerinin görüşlerine daha temelde karşı çıkılamazdı. Çin kültürü, kesinlikle belli bir çekiciliğe sahip olsa da, onlar için hiçbir zaman komşularına olan ilgilerinin belirleyici faktörü olmadı. Onların gerçekten peşinde oldukları şey kârdı. Haraç göndermek suretiyle imparatora bağlılık göstermeleri Çin sarayı tarafından Çin tabiiyetinin resmen tanıması olarak algılanmakla birlikte, bu Moğollar tarafından aslında Orta Asya geleneklerine göre bir bağlılık eylemi olarak görülüyordu. Bu geleneklere göre Han'ın, genellikle eşitler arasında, tanınması ve ona bağlılığın bildirilmesi gönüllü bir hareket olup, güç ve uygun mükâfatlar karşılığında sunulacak sadakat ve hizmetleri ima ediyordu. Bu nedenle bazı Moğol tarihlerinin iddia ettiği üzere Moğollar, Ming sarayı tarafından bağışlanan zengin geri dönüş armağanı ve paraları ile ticarî imtiyazları, Çin "hanı"nı saygılı bir şekilde tanınmalarının karşılığı ve kendisine sunulan hizmetlere yakışan bir ödül olarak gördüler.[57] Şüphesiz Ming sarayı da Moğolların haraç ve ticaret sisteminden mümkün olduğu

56 Serruys, 1967, s. 19.

57 Örnekler için bkz. Serruys, 1967, s. 22-5.

kadar faydalanma teşebbüslerinin, hatta daha önce gördüğümüz gibi bu sistemin avantajını kullanırken bazen çok utanmaz olduklarının da farkındaydı. Bu nedenle Ming hanedanının savaş veya en azından sınır baskınları anlamına gelse de Moğollardan gelen haracın bedelini her zaman ödemeye hazır olmadığı gayet anlaşılabilir bir durumdu. Bu vaziyet Ming sarayının yüzleşmesi gereken sürekli bir ikilem olmuş ve asla tatmin edici bir şekilde de çözülememiştir. Şensi'nin üç askerî bölge genel valisi 1532'de şunu arz etmişlerdir: "[Moğolların] arzularını tatmin etmek zor olacak; eğer razı olmazsak, hızlı bir şekilde sınır ihlalleri gerçekleşir; şayet boyun eğersek, onlara güvenemeyiz."[58]

Ancak, siyasî ve ekonomik etkileri olduğu için, sorun sadece Moğolların aç gözlülüklerinden daha karmaşıktı. Bir göçebe bozkır hanına bağlılıklarını bildirmeleri, onu liderleri olarak tanımaları ve kendi aralarında dayanışma içinde birleşmeleri için kabileleri teşvik etmek amacıyla, diğer önkoşulların yanı sıra maddî mal ve güç alanında başarı umudunu vadetmek zorunda idi. Bozkır-göçebe imparatorluklarının tarihindeki birçok örnek bu noktayı tasvir eder. Ayrıca bozkır göçebeleri günlük hayatlarında imrenilen ipek, ipekten giysiler veya diğer lüks eşyaların yanı sıra tahıl, un, pamuk kumaş, metal kap veya metal aletler gibi Çin mallarına gerçekten ihtiyaç duymaktaydılar. Ekonomileri hareketli, geniş bir göçebeliğe dayanmaktaydı ve bundan dolayı da kuraklık ve kıtlıktan çok çabuk etkileniyordu ki, sık sık görülen ve uzun süren boylar arası savaş dönemlerinden bahsetmeye gerek bile yoktur. Barfield'a göre Moğol-Ming ilişkilerinin başına geri döndüğümüz zaman, Yuan hanedanının çöküşünün Çinli milliyetçilerin yabancı karşıtı ayaklanması sonucu değil, aksine "*Tianming*"i (Tanrı'nın Çin imparatoruna verdiği yeryüzünü yönetme yetkisi) kaybeden hanedana karşı geleneksel bir ayaklanma sonucunda gerçekleştiğini görürüz.[59] Bu yüzden ilk Ming

58 Serruys, 1967, s. 34.

59 Barfield, 1992, s. 231.

İmparatoru Zhu Yuanzhang, Yuan'ın geri çekilmesinin karmaşasıyla Çin'de kalan Moğol askerî birliklerini teslim olmaya teşvik etti ve onları kendi ordusuna dâhil etti. O, ayrıca geride kalan Moğol ailelerinin ve daha önce Moğolların hizmetinde bulunan diğer Orta Asya yabancılarının Çin'de yerleşmesine de izin verdiği gibi, birtakım Yuan kurumu ve siyasetini de muhafaza etti.[60]

Yine de bozkırdaki Yuan tahtında hak iddia edenler ve onların Moğol taraftarları yeni kurulan Ming hanedanı için potansiyel bir tehdit oluşturdular. Moğol ordusunun Çin'i yeniden fethetme gücü olmadığı ölçüde muhtemel bir tehdit idi. Ama gerçekte Moğollar kuzey batı sınırının Ming kontrolünü hâlâ tehdit edebilirlerdi. Bundan dolayı İmparator Hongwu'nun öncelikli stratejisi temel olarak savunmaya yönelikti. Moğolistan topraklarına olan birkaç başarılı seferi ise fethetme girişiminden ziyade Yuan hanları Ayuşiridara ve Dokuz Temür'ün askerî gücünü imha etmek için düzenlenmişti. İmparator aynı zamanda Moğol akınlarına karşı koymaları için sınıra askerî birlikler de yerleştirmişti. Bu amaçla, 1370 yılında kuzey ve batı sınırlarındaki stratejik bölgeleri dokuz büyük oğluna zeamet olarak verdi. Belki oğullarının en hırslısı ve en beceriklisi olan ve daha sonra İmparator Yongle olarak tahta çıkan dördüncü oğlu Zhu Di, Pekin'deki merkezi ile *Yan Prensi* unvanını aldı.[61] Bir diğer tedbirse modern Jehol eyaletinin kuzey kesimi ve kuzeybatı Mançurya'da Üç Uriyangkad Kumandanlığı'nın kurulması oldu. 1389 yılında Douyan, Taining ve Fuyu olarak bilinen üç kabile grubunun Moğol prensleri Çin boyunduruğunu kabul edip, kendi topraklarını bağımsız olarak yönetmeye devam ettiler. Hediye-getiren statüsü bahşedilen ve Ming askerî rütbesi elde eden bu kimseler sınırdaki askerî birliklere hizmet ettiler.[62] Daha sonra gelen Ming

60 Serruys, 1980, s. 19–21.

61 Mote ve Goodrich, 1976b.

62 Serruys, 1980, s. 282–6.

imparatorları da bu örneği takip ederek günümüz Mançurya'sında çoğu Cürçen olan birçok kumandanlık oluşturdular.[63] Ayrıca Ayuşiridara'yı gönüllü olarak Çin'e boyun eğmeye teşvik etmek için yapılan çok sayıdaki girişimde İmparator Hongwu'nun Moğollara yönelik stratejisinin daha savunmacı karakteri ortaya çıkar. Daha önce gördüğümüz üzere bunların hepsi bütün barış teklifleri ve lütuflarla birlikte görmezden gelinmiştir. Savaşı, tercih ettiği politika aracı yapan ve ihtiraslı bir şekilde Moğolistan'a sefer düzenleyen tek Ming imparatoru, tahtın üçüncü sahibi olan Zhu Di, İmparator Yongle idi.[64] Ming başkentini güneydeki Nanjing'den kendisine babası tarafından aslen prenslik zeameti olarak verilen kuzeydeki Pekin'e taşıdı. Yeni başkent aslında bozkırları kontrol etmek için stratejik olarak daha avantajlı bir konuma sahip olmakla birlikte, daha sonraki olayların da göstereceği üzere aslında daha savunmasızdı. İmparator Yongle 1403 yılında tahta çıktığı zaman Yuan tahtında hak iddia edenlerden gelen tehdit de ortadan kalmıştı. Fakat özellikle Arugtay tarafından idare edilen Oyratların da aralarında bulunduğu yeni Moğol konfederasyonları tehlikesi yükseliyordu. İmparator Yongle kabile siyasetini ustalıkla idare etmek, liderler arasında ittifaklar değiştirmek ve bozkırı birleştirmeye en yatkın olanlara saldırmak suretiyle işe başladı. Bununla birlikte imparator daha önce bahsi geçen Moğolistan üzerine büyük ölçekli altı seferi düzenlemek zorunda kaldı. Onun 1424 yılında son seferinden dönerken ölmesi Moğolistan'daki geniş ölçekli Ming askerî girişimlerinin sona ermesine yol açmasına karşın, Esen, Dayan ve Altan Han örneklerinin gösterdiği gibi bozkır ihtiraslarının sona ermesine neden olmadı. Oyrat konfederasyonunun hanı olan Esen, maksimum kar elde etmek için özellikle haraç elçiliklerini ustalıkla kullanma yolunu seçti. Bu taktikler Ming sarayı tarafından

63 Serruys, 1967, s. 6–7; Serruys, 1955, s. 73–92.
64 Franke, 1945.

engellendiği ve İmparator Zhengtong'un cüretkârca esir edilmesi de dâhil olmak üzere askerî eylemler beklenen olumlu sonuçları vermediği zaman, Esen Han nihayet daha uzlaşmacı bir yaklaşımı benimsedi. Ming sarayı daha az zarara uğramayı yeğledi ve haraç elçilikleri karlı ticarî olanaklarıyla birlikte kabul edilebilir sayılara indirgenmiş olarak yeniden başladı. Böylece Çin ve Oyratlar arasındaki iyi ilişkiler yeniden tesis edildi. Bundan sonra, Ming idaresinin, Batu Möngke Dayan Han ve Altan Han altında yeniden başlatılan Moğol saldırılarına karşı giriştiği askerî eylemler, her iki Moğol liderinin de icra tarzlarını (*modus operandi*) dağınık sınır baskınlarından iyi örgütlenmiş saldırılara dönüştürmesine rağmen, giderek savunmacı hale geldi. XVI. yüzyılın sonunda bir çeşit çıkmaza ulaşıldı. Bunun bir yandan beceriksiz Ming askerî direnişinin, diğer yandan kabileler arası mücadeleler yoluyla giderek zayıflayan Moğol birliğinin sonucu olduğu söylenebilir. Her iki taraf arasındaki marifetli diplomatik müzakereler en sonunda Ming sarayı ile Altan Han arasında 1571 yılında barış anlaşması imzalanmasına olanak sağladı. Bu bağlamda Altan Han'ın 1582'deki ölümünden sonra, eşlerinden birisi olup güya Üçüncü Hanım olarak çağrılan Erketü Hatun veya Noyanci Cüngin'nin (1551 civarı–1612) Moğolistan'da büyük güç elde etmesi ve nüfuzunu Çin ile iş birliği ve barışçıl ilişkiler lehinde kullanması oldukça ilginçtir. Bu hatun o kadar muktedir idi ki, Serruys onun hakkında şu ifadeleri kullanır: "Çinli sınır yetkilileri onu, Moğol şehzadelerinin 1570'ten önce çok yaygın olan sınır baskınlarına dönmeden sadık bağımlılar olarak kalmalarını garantileyecek, tek olmasa da, en iyi kişi olarak gördüler."[65]

Ming hanedanının ilk yıllarında Moğollar ile savaş, gücünü korumak için gerekli bir strateji oldu, daha sonra da sınırları istikrara kavuşturmak için uygun bir siyaset meselesi halini aldı. Haraç sistemi ve ticaret imtiyazları Ming'in bozkır ile barışı

65 Serruys, 1975, s. 191.

sağlamak için ödemek zorunda olduğu bedel idi. En sonunda bunun, savaştan ve sınır garnizonları oluşturmaktan çok daha etkili ve çok daha ucuz bir yol olduğunun anlaşılması, hanedanın son dönemlerinde yani çok geç olunca gerçekleşti. Sınır bölgesi 1571 yılı anlaşmasından sonraki elli yıl boyunca barış içinde kaldı. Bu dönem Ming Çin'i ile Moğol boylarının üçüncü bir güç olan Cürçenler ile karşılaşmalarıyla sona erdi.

Moğol Kabilelerinin Nurhaci ve Hung Tayşi Liderliğinde Aysin Devletinde Birleştirilmesi

Ming Çin'i tarihi boyunca sadece batı ve kuzey sınırları boyunca bozkır göçebelerini barındırmak zorunda değil, aynı zamanda kuzeydoğu sınırındaki Cürçen kabileleriyle de mücadele etmek mecburiyetindeydi. Cürçenler 1231 yılında Moğollar tarafından yok edilinceye kadar Çin'in kuzey kesimini yöneten Jin hanedanını kuran halkın soyundan geliyorlardı. Daha çok avlanma, balıkçılık, çiftçilik ve çiftlik hayvanı yetiştirme faaliyetlerinde bulundukları anavatanlarına geri dönmüşlerdi. Ming döneminde Yalu'nun batısında, Kore sınırı boyunca, Güney Mançurya'da ve Amur'un yukarı kesimlerinin en kuzey-doğusunda, dağılmış kabile grupları halinde yaşadılar ve Çin ile genel olarak barışçıl bir ilişki sürdürdüler. Doğrudan temasta bulunan bu kabileler, daha önce sözü edilen Uriyangkad kumandanlıklarının aksine Ming askerî yardımcı kuvvetlerinin bir kısmını oluşturan *wei-suo*[66] adlı küçük birimler halinde düzenlenmişlerdi. Onlar da haraç sisteminden ve ticarî imtiyazlardan faydalanıyorlardı. XVI. yüzyılın sonuna doğru, Cürçen kabile gruplarından birinin lideri olan Nurhaci (1559–1626) daha sonra Cengiz Han olacak olan genç Temüçin'inkine benzer koşullar altında bir iktidar konumuna yükseldi.[67] Nurhaci akrabaları ve Cürçen kabileleri üzerindeki

66 Serruys, 1955, s. 2–8; ayrıca bkz. n. 63 ve n. 64.

67 Fang, 1964a.

yetkisini pekiştirmek için geleneksel savaş taktiklerini, evlilik ittifaklarını ve Çin haraç sistemini kullandı. En etkili önlemlerinden biri de yeni bir askerî örgüt kurmaktı. "Oklar" (Ma. *niru*) olarak bilinen ve "Sancaklar"dan (Ma. *gūsa*) oluşan bir kabileler üstü ordunun yapı taşları olan birlikleri oluşturdu. En sonunda kurulacak olan *Sekiz Sancaklar*, Jianzhou Cürçenlerin (daha sonra Mançular) siyasî ve askerî örgütünün çekirdeğini oluşturdu. Nurhaci'nin başarısı kısa zamanda komşu Moğol kabilelerinin dikkatini çekti. En erken XVI. yüzyılın sonlarında bunun ilk farkına varanlar ve iletişime geçmek isteyenler Korçin Moğolları ile Beş Boy Kamp Kalkası idi. Bunu düzenli bir elçi değiş-tokuşu izledi ki, bunlar aslında siyasî itaat faaliyetlerinden çok diplomasi eylemleri olarak görülmelidir. Her iki kabile grubu da Yukarı Liao Nehri boyunca uzanan otlaklarıyla Nurhaci'nin yakın komşularıydı. 1607'de Beş Boy Kamp Kalkası'ndan Enggeder Tayşi, adı geçen aşiret gruplarının liderlerinin elçilerinden oluşan bir grubun başında Nurhaci'ye atlar ve develerden oluşan bir hediye takdim etti ve ona yeni bir unvan olan "Kündülen Han" diye hitap ederek büyük saygı gösterdi.[68] Nurhaci orduyu yeniden düzenlemenin yanı sıra bir sivil idare kurmak için de girişimde bulundu. 1599'da Moğol alfabesinin Cürçen diline uyarlanmasını emretti. 1599 yılına kadar Moğolca, Cürçenlerin kendi aralarında olduğu kadar Moğol boylarıyla olan iletişimde de kullandığı tek yazı diliymiş gibi görünmektedir.[69] Nurhaci, 1616 ile 1620'ler arasındaki bir dönemde, Moğollarla olan ilişkilerinin yanı sıra diğer tüm olayların ve kararların yazılı belgelerini saklamak için kayıt ofisi (Ma. *bithey curgan*) kurdu.[70]

Nurhaci, 1616 yılında kendisini han ilan edip bağımsız bir Cürçen devleti kurduğu zaman sadece bir kabile lideri olma safhasının ötesine geçti. Eski Jin (Çince "altın" anlamında) hanedanının

68 Farquhar, 1968, s. 198-9.

69 Farquhar, 1968, s. 203.

70 Weiers, 2001.

planlanmış bir devamı olarak ona "Aysin" (Mançuca "altın" anlamında) adını verdi. Yeni bir "Altın Devlet" ilanı Çin egemenliğinin reddedilmesi ve Ming hanedanı için bir isyan hareketi anlamına geliyordu. Mücadele halindeki bu üç devlet –Ming Çin'i, Aysin devleti ve Moğol Konfederasyonu– için 1618/19 yılları bir dönüm noktası oldu. Siyasî barut fıçısı üzerindeki son kıvılcım olarak olaylar zincirini ateşleyen şey ise ekonomik problemler üzerindeki açık bir çatışmaydı. Nurhaci'nın genişleyen devleti yerel kaynaklarının fazlasına ihtiyaç duyuyordu ki, bu ihtiyaç Ming'in haraç ve ticaret ayrıcalıklarını bahşetmeyi durdurmasından sonra çok daha fazla hissedildi. Cürçen konfederasyonu arasında anlaşmazlığa neden olmak için Yehe halkını da Nurhaci'den başarılı bir şekilde uzaklaştırmışlardı. Atalarının Tümet soyundan olduğu söylenen yarı Tunguz/yarı Moğol boyu olan Yeheler, kârlı gelir kaynakları olarak kullandıkları ve tamamlayıcı şehirler (Moğ. *idekü hota*) olarak bilinen on üç Çin şehrini hâkimiyetleri altında tutuyorlardı.[71] Nurhaci, Yehelere kolayca baş eğdirdi ve ardından da Çin sınırlarını yağmalaya girişti.

Bu aşamada Moğollar tekrardan sahneye çıktılar. 1604 yılında Ligdan (1592–1634) kendini Moğol konfederasyonunun Büyük Han'ı olarak ilan etti. Daha önce görüldüğü üzere Dayan Han'ın ölümü sonrasında yaşanan feodal parçalanma uzun zamandan beri bölgesel liderlerin yükselişini desteklediğinden Ligdan'ın iktidarı yalnızca itibarî idi. Ancak Ligdan farklı arzular besliyordu. Hedeflerini, atası Cengiz Han örneği kadar yükseğe koyarak boyları, yeni ve güçlü bir Moğol devleti altında yeniden birleştirmek istedi. Kendi kendine vermiş olduğu unvanların bazıları bunu ispat etme noktasında oldukça cömerttir: "Kutsal Cakravartin Ligdan Kutuktu Dayming Cengiz Han", "Baturu Cengiz Han", "Dayming Seçen Cengiz Han".[72] Ligdan'ın tahta çıktığı sırada emrinde

71 Heissig, 1979, s. 19.

72 Heissig, 1979, s. 30–1.

Çahar, Kesigten ve Khaucit boyları bulunmaktaydı. Ayrıca, Altan Han'ın iktidarı, Çahar boyunu Datong'un kuzeyindeki eski otlaklarını terk etmeye ve Liaodong'daki Liao Nehri boyunca doğuya doğru hareket etmeye zorlamıştı. Ligdan, Moğol boylarının bağlılığını kazanmak ve Büyük Han olarak konumunu pekiştirmek istiyorsa, kendi değerini kanıtlaması gerekiyordu. Bu nedenle türlü türlü olan faaliyetlerinden ilki ve en önemlisi taraftarlarını tatmin etmek için yeterli maddi malzemeyi organize etme sorunuydu. Ming idaresi ile at ticareti yapmak bu açıdan yararlı bir ek işti. Son, ama çok önemlisi ise ideolojik düzeyde, Budizm'in yayılmasında Altan Han'ı geçmeyi hedeflemesi idi ki, böylece kendisine ek bir meşruiyet getirisi sağladı. Döneminin birçok yerel Moğol idarecisi gibi Ligdan da tamamlayıcı erzaklar elde etmek için tarıma ve sözde "tamamlayıcı şehirlerin" desteğine güvenmeye başlamıştı. Bu döneme kadar makul derecede huzur içinde olan Ligdan ve Nurhaci arasındaki ilişki, bu "tamamlayıcı şehirlerden" birisi yüzünden, meşhur Guangning olayı dolayısıyla çatışmaya dönüştü. 1619'da Nurhaci, Liao Nehri'nin batısında, Çin Seddi'nin yakınında bulunan ve Ligdan'ın kendi gelir kaynağı olarak gördüğü Çin'in Guangning kentini tehdit etti. Bunu 27 Kasım 1619 ve 20 Şubat 1620 tarihlerinde etkileyici ve manidar mektup alışverişi takip etti.[73] Ligdan, Nurhaci'nin iktidarını "sadece otuz bin Su Cürcid'in komutanı" şeklinde küçümseyerek onu aşağılarken, Nurhaci de Ligdan'ın birleşik Moğol boyları üzerindeki hâkimiyet iddiasını "çok eski zamanların gerçekleri hakkındaki palavra" olarak nitelendirerek misillemede bulundu. Bu, doğrudan bir askerî harekâta yol açmasa da, Moğol Han'ı ile Aysin hükümdarı arasındaki çatışma su yüzüne çıktı ve diğer Moğol boylarını da hangi tarafta yer alacaklarına dair bir karar vermeye zorladı. Sonuç olarak 1620 ve 1632 arasındaki yıllar iktidar rekabetinde sürekli değişen

73 Weiers, 1979a, s. 74-7.

ittifaklar ve karşı ittifaklar tablosu ortaya koydu.[74] Moğol kabilelerinin 1619'dan önce Nurhaci ile daha çok diplomasi faaliyetleri şeklinde olan ilişkileri, şimdi kesinlikle siyasî bir karakter kazandı. İttifak serilerinin ilki Beş Boy Kamp Kalkası ile olan anlaşma idi.[75] Bu tür anlaşmalar Nurhaci ve daha sonra Hung Tayşi'nin Ming hanedanına meydan okumasında kendilerine güç verdi ve Çin topraklarını fethederken Moğolları da değerli müttefikleri yaptı. Mançu belgelerinde şu şekilde anlatılan bir yemin töreniyle kutsandılar: "Gök'e ve Yeryüzü'ne yemin ederek beyaz bir at ve siyah bir öküz öldürdüler; tütsü yaktılar ve kâseleri et, kan, kemikler, ruhlar ve toprakla doldurdular. Beise ve Amban'ın hepsi koşum takımlarını vurdular ve dokuz kez secdeye gittiler, bunun üzerine belgeler okundu ve ardından da yakıldı."[76] Yeminin bir kopyası daha önceden kayıt ofisinde ("*bithey curgan*") kayıt altına alındığından metin hâlâ mevcuttur. Benzer şekilde 1626'da Korçin ile[77] 1628'de de Karaçin ile[78] ittifaklar yapıldı. İlk Aysin-Moğol anlaşmaları aşağı yukarı eşit ortaklar arasında yapılırken, güç dengesi birkaç yıl içinde Aysin lehine değişti.

Nurhaci 1626'da öldü ve sekizinci oğlu Hung Tayşi (1592–1643)[79] Sure Han unvanını alarak Aysin devletinin hükümdarı oldu. Çincesi *Tianzong* olan bu unvan aynı zamanda onun ilk hükümdarlık döneminin (1627–1635) de adıydı. Hung Tayşi müttefik Moğol boylarını nüfuz sahasının bir parçası olarak görüyor, bundan dolayı da sadakat ve askerî desteklerini talep etme hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Onun hâkimiyet iddiası, birkaç Moğol boyunun soylularıyla yapılan 1631 ve 1632 tarihli toplantılarda ortaya konan ve hâlâ ikili müzakerelerin bir sonucu

74 Veit, 1986a, s. 398–9.
75 Weiers, 1987.
76 Weiers, 1979b, s. 150.
77 Weiers, 1983.
78 Weiers, 1996.
79 Fang, 1964b.

olan bir dizi yasa ile de ayrıca belgelendi.[80] Son ama en önemlisi ise Nurhaci ve Hung Tayşi'nin Çin ve Orta Asya'daki güçler arasında tarihin uzun süreli ve değişmeyen pratiği olan evlilik ittifakları sözleşmesini çok iyi bir şekilde kullanmalarıdır. Mançu-Moğol evlilikleri güçlü ve çok yönlü aile bağları yaratacaktı. Belki bunun daha sonraki en önemli örneklerinden birisi, Kangşi İmparatorunun büyükannesi ve bir Korçin prensesi olan ve torununun eğitimi üzerinde büyük etkisi bulunan İmparatoriçe Xiaozhuang Wen Huanghou (1613–88)[81] idi. Yabancı milletlerle yapılan bu evlilik uygulaması, Mançular Çin'in imparatoru olduktan sonra bile, XIX. yüzyıla kadar devam etti.

Ligdan Han'ın alın yazısına dönecek olursak, Moğol boylarının karşı çıktığı yeni bir Moğol imparatorluk konfederasyonunu meydana getirme tutkusu değil, aksine despotluğu, küstahlığı ve diğer kabile liderlerini sürekli taciz etmesi de dâhil olmak üzere onun yöntemlerinin acımasızlığıydı.[82] Tibetli soyluların davet edilmesi, eğitimli lamalar, tapınakların tomurcuklanması veya Kanjur şer'î metinlerinin tercümesi için bir yayın komitesinin kurulması gibi Budizm'in yayılmasına yönelik kayda değer çabaları bile yolculuğunu değiştiremedi.[83] Hung Tayşi "tamamlayıcı şehirler" üzerindeki rekabetlerinin yanı sıra, özellikle Ligdan'ın Çin ile olan sürekli ve başarılı at ticaretinden de rahatsız oldu. Hal böyle olunca da son çok çabuk geldi. Hung Tayşi Mayıs 1632'de müttefik Moğol kabilelerine Ligdan'a karşı bir seferde kendisine katılmalarını emretti. Bunu duyan Ligdan, kalan tüm güçlerini topladı ve iki yıl sonra muhtemelen çiçek hastalığından öleceği Qing Hai bölgesine kaçtı. Cengiz Han'ın Sekiz Ak Otağ anıtını yanında götürdüğü için Büyük Han olma arzusu son ana kadar canlı olmalıydı.[84]

80 Weiers, 1979b, s. 137–90; Weiers, 1986.

81 Gates ve Fang, 1964.

82 Heissig, 1979, s. 31–3.

83 Heissig, 1979, s. 20–2.

84 Onlar daha sonra Ordos'a döndüler, krş. Heissig, 1979, s. 38–40.

Hung Tayşi mağlup Çahar halkı ile Ligdan'ın eşlerine ve çocuklarına merhamet gösterdi. Oğullarından ikisi Hung Tayşi'nin bir Korçin prensesinden doğma kızlarından birisi olan Prenses Makata (1625–1663) ile birbiri ardına evlendiler. Ligdan'ın torunu Burni daha sonra Qing hanedanına karşı isyan girişimi sırasında öldürüldü.[85] Onun ölümüyle, Cengiz Han'ın en küçük oğlu ve Kubilay'ın babası olan Tuluy-Borcigit'in büyük erkek soyu tükenmişti. Tüm Moğolların Büyük Han unvanıyla ilgili bir iddia bir daha asla ileri sürülmedi. 1636 baharında on altı Moğol boyundan –Çahar, Korçin, Calayit, Dörbed, Ghorlos, Aokhan, Nayman, Tümet, Jarut, Dörben Keüked, Aru Korçin, Ongnig, Karaçin, Urat ve Kara Çerik– kırk dokuz şehzade muzaffer Hung Tayşi'ye resmî olarak bağlılıklarını bildirdiler. O andan itibaren sadece onun yeni devletinin, daha sonra Mançuryalı Qing hanedanının başında olduğu Çin İmparatorluğu'nun, bir parçası haline geleceklerdi.[86] Hung Tayşi bundan bir yıl önce halkından Cürçen (*jušen*) olarak bahsetmeyi yasaklamış ve bundan sonra Mançu adının kullanılması gerektiğini buyurmuştu.

1368 yılında Moğollar Çin'i terk etmişlerdi ve artık Çin'in hükümdarı değillerdi. 1636'da ise, her ne kadar Çin'in hükümdarı olmasalar da, en azından ülkenin yeni fatihleri Mançuların müttefikleri olarak Çin'e yeniden girmeye hazırlandılar.

85 Fang, 1964c.

86 *Huang-tsing k'ai-kuo fang-lüeh*, s. 395–6.

10

1450'lilere Kadar Timur ve Erken Timurlular

BEATRICE FORBES MANZ

Hem Müslüman hem Türk hem de Moğol olan Timur veya Timurlenk, yerleşik ve göçebe dünya arasındaki sınır olan Mâverâünnehir'de iktidara geldi. Onun görkemli fetih hareketi Batı Moğol İmparatorluğu'nun çoğunu kapsadığı gibi merkezî İslam topraklarının tamamını da içine aldı. Bu dönemde Cengiz Han'ın torunları İran, Çin ve Çağatay Hanlığı'nın batı bölgesi üzerindeki fiilî hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğu fikri, önemini korumakta ve Cengiz soyu da önceki imparatorluğun birçok bölgesinde meşru hâkim güç için gerekliliğini devam ettirmekteydi. İran, Mâverâünnehir ve Batı Moğolistan'da hâkimiyeti ele geçmiş olan Türk-Moğol boy reislerinin tamamı konumlarını Cengiz hanedanı ile resmi bağlılıkları sayesinde güçlendirdi.[1]

Çağatay Hanlığı'nın batı kısmında yer alan Mâverâünnehir, Kunduz ve Bağlan'da toplanmış olan Moğol askerî birliklerinden (*tamma*) gelişmiş bir grup olan Karaunasların toprakları olan ve Belh'ten Gazne ve Kandahar'a uzanan bölgeyi de içermekteydi. Tarmaşirin Han'ın (1331–1334) iktidarının ardından hanlık karmakarışık bir hal almış ve doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmaya başlamıştı. 1347'de Karaunasların reisi Kazgan[2] Çağataylı

1 Aubin, 1991, s. 175–84.

2 Sık sık Kazagan olarak tabir edilir.

Kazan Han'ı öldürdü ve Cengiz Han soyundan gelen bir kukla han aracılığıyla hâkimiyetini meşrulaştırmak suretiyle batı bölgelerinin idaresini ele aldı. Aynı yıl içerisinde Tuğluk Timur güçlü Duğlat kabilesinin yardımıyla doğu hanlığının idaresini ele geçirdi. Duğlatlar Kaşgar merkezli vaha bölgesini kontrol ettiler ve reisleri de *beglerbegi* makamını tekeline aldı. O zamandan beri batı bölgesi *Çağatay Ulus*, halkı da Çağatay olarak bilinir. Doğu kısmı ise ya Moğolistan ya da Doğu Çağatay Hanlığı olarak adlandırıldığı gibi halkı da Moğollar veya *Çete* olarak bilinir.[3]

Çağatay Ulus en güzel şekilde boy konfederasyonu olarak karakterize edilebilir. Siyaset, istikrarsızdı; liderlik çoğunlukla rekabet gerektiriyordu, boylar ise bağlılıklarında merkezî idareye aday olan kimseleri destekleyen rakipler olarak sık sık bölünmüş bir haldeydiler. Boy ya da boy üstü iktidar mücadelesini kaybedenler çoğunlukla *ulus* dışından, Horasan'ın İranlı güçlerinden ya da Doğu Çağataylılardan yardım istiyorlardı. Celayirliler, Sulduzlar ve Timur'un kendi boyu olan Barlaslar gibi birçok boy Cengiz Han tarafından Çağatay'ın emrine verilen liderlerin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı.[4] Anlaşılan, boylar kendi bölgelerinde vergileri toplamaktaydı ve üyeleri de yerleşik elitler ile yakın ilişki içerisine girmişlerdi. Bazı yerel idareciler ve dinî şahsiyetler, özellikle de Bedahşan Şahları ve Tirmizli Hanzade Seyyidleri, siyasî mücadelelerde aktif rol oynadıkları gibi soylular ve sufi şeyhler de şehir savunmalarına katılıyorlardı.

Timur'un İktidara Yükselişi

Her ne kadar *ulus*, Doğu Çağatay Hanlığı'ndan ayrılmış olsa da her iki tarafın bu bölünmeyi kalıcı olarak görüp görmedikleri kesin değil ve siyasetleri de birbirine bağımlıydı. *Ulus* 1361 yılında Karaunas Kazgan'ın fazla hırslı olan oğlu Abdullah'ı tahtından

3 Aubin, 1969; Kim, 1999, s. 300–02; Michal Biran'ın bu kitaptaki bölümü.

4 Barlas kabilesi ve komuta mirası için bkz. Grupper, 1992–4, s. 11–97.

edince, Tuğluk Timur Han bölgeye hâkim oldu. Bölgenin fethi büyük ihtimalle kendisinin merkezîleşme ve İslamileştirme siyasetiyle alakalı olduğundan Mâverâünnehir şehirlerinin topraklarına bağlanması kendisine büyük bir avantaj sağlayacaktı.[5] Çağatay Ulus'un bazı boy beyleri Tuğluk Timur'a katılırken, Timur'un kabilesinin başında bulunan Hacı Beg Barlas da dâhil olmak üzere bazıları kaçtı. Timur'un adını ilk olarak işte bu dönemde duyuyoruz ki, o sırada muhtemelen 30 yaşlarındaydı.[6] Timur her ne kadar idareci soyundan gelmese de Hacı Beg'in yokluğunda boyunun yönetimini kendisine vermeye Tuğluk Timur'u ikna etti. Ardından da Hacı Beg ile arası kötü olan boy beyleriyle, özellikle de Karaunasların yeni lideri olan Kazgan'ın torunu Emir Hüseyin ile derhal bir ittifak ağı kurdu.

Takip eden yıllarda Emir Hüseyin, taraftarlarından Timur ile birlikte Mâverâünnehir'e hâkim olmak için savaştı ve arada sırada da Horasan'a sığınmak zorunda kaldı. Her ikisi de burada birkaç yıl kalıp yerel idarecilere hizmet ettiler. 1365 yılında Emir Hüseyin *ulus* üzerinde hâkimiyet kurmayı başardı. Her ne kadar bu dönemde Moğol tehlikesi ortadan kalksa da, Timur ve diğer boy beylerinin giderek artan muhalefetlerini karşılamak zorundaydı. Timurlu hanedan tarihleri Timur'u Emir Hüseyin'in baş rakibi olarak gösterseler de, onun mevcut birkaç muhaliften birisi olarak işe başlamış olması ve zaman içerisinde büyük bir güç haline gelmesi daha muhtemeldir. 1366–1368 yıllarını kapsayan iki yılın büyük bölümünü Horasan ve Moğolistan'da geçiren Timur, Emir Hüseyin'in toprakları dışında kalan Belh'te başkentini kurmaya karar verdiği zaman başarılı bir isyana girişti ve kısa bir süre sonra da Emir Hüseyin öldürüldü.

Timur 9 Nisan 1370'te bir kurultay düzenledi ve Cengiz Han soyundan gelen Suyurgatmış'ı Çağatay Ulus üzerinde Han

5 Kim, 1999, s. 302–3.

6 9. dipnota bkz.

ilan ettirdi. Suyurgatmış, Çağatay soyundan değil Ögedey'in soyundan gelmesine rağmen Timurlu kaynakları bu konuda herhangi bir yorum yapmazlar. Timur başkent olarak Batı Çağatay Hanlığı merkezine yakın olan Semerkand'ı seçti ve Emir Hüseyin'in Cengiz Han soyundan gelen eşi Saray Mülk Hanım ile evlenerek *güregen* (han damadı) unvanını kullanmaya hak kazandı. Hâkimiyetinin ilk on iki senesinde bazen Moğollar bazen de Harezm hâkimi tarafından desteklenen boy beylerinin sayısız meydan okumasına göğüs gerdi. En güvendiği gücü, aralarından en önemli komutanlarını ve isyankâr boy beylerinin yerine atayacağı kimseleri seçtiği şahsi taraftarlarıydı. Bu tür atamaların ilki Barlas kabilesinden en yakın arkadaşı olan ve Emir Hüseyin'e ait Karaunas birliklerine atadığı Emir Cakü idi. Yeni elit sınıfının kendisine olan bağlılığını sayısız evlilikler aracılığıyla daha da sağlamlaştırdı.

Timur'un ilk seferleri Moğol İmparatorluğu'nun mirasına olan ilgisini çok iyi yansıtmaktadır.[7] 1370–1372 yılları arasında, daha önce Çağatay hanlarına isyan etmiş olan Duğlatların emiri Kamareddin üzerine yürüdü. Kamareddin, Duğlat boy beyliğini Tuğluk Timur tarafından *beglerbegi* olarak atanmış yeğeni Hudaydad'dan almıştı. Ayrıca merkezî iktidarı ele geçirerek hanlık iddiasında bile bulunmuştu. Hanlık içerisindeki anlaşmazlığa rağmen Kamareddin, ordusu Moğolistan'ın zorlu iklimsel ve topolojik şartlarından çok sıkıntı yaşayan Timur için saf dışı bırakılması kolay bir rakip değildi.[8] Timur, Cengiz Han'ın Kat ve Hive gelirlerini Çağatay'a verdiğine dair müphem bir iddiaya dayanarak Harezm'in Kongiratlı sufi hanedanına karşı düzenleyeceği seferlerin ilkine 1372 veya 1373'te girişti.[9]

7 Timur'un ilk seferlerinin tarihi kesin değildir, çünkü İranlı tarihçiler 12 Hayvanlı takvimden yaptıkları tarih çevirilerinde uzlaşı halinde değillerdir.

8 Kim, 1999, s. 299–307.

9 Woods, 1990a, s. 104.

Saltanatı mesafe kat ettikçe Timur iktidar iddialarını da artırdı. 1375 ve 1378 yılları arasında Kamareddin üzerine düzenlediği bir diğer başarılı sefer sonrasında en büyük oğlu Ömer Şeyh'i Endican hâkimi olarak atadı ve böylece Fergana Vadisi üzerinde hak iddiasında bulundu. Bu hareket *Çağatay Ulus* içerisindeki muhalif emirler tarafından desteklenen Kamareddin'in ani tepkisine yol açtı. Bunun üzerine Timur birkaç kez daha sefere çıkmak zorunda kaldı ve en sonunda onu sürgüne yolladı. 1375–1377'de kuzey sınırındaki Gök Orda'da taht iddiasında bulunan Toktamış'ın kendisine sığınmasıyla Timur'un saygınlığı biraz daha arttı. Toktamış'ın 1379 kışında tahta oturmasına yardım eden Timur, böylece Cuçi soyundan bir hanı himayesine almak suretiyle kendisini Cengiz Han kalıbında bir fatih olarak sunmaya başladı. 1379–1380'de Harezm'e başarılı bir sefer düzenleyerek Ürgenç şehrini yerle bir etti, halkını hisselere ayırdı ve yeni başkentini bezemek üzere bilim adamları ile zanaatkârları koruma altına aldı. Büyük ihtimalle Moğol fetihlerini anımsatmak için tasarlanmış olan bu hareketiyle ilk seferlerine göre köklü bir tarz değişikliğine gittiğini gösterdi. Ertesi yıl üçüncü oğlu Miranşah'ı Horasan valisi olarak atadı ve idarecilerine, özellikle de Herat'ın Kert hükümdarlarına, baş eğdirmek üzere seferler dizisine girişti. Kertleri 1381 yılında mağlup etti ve 1383'te bir isyan sonrasında da bu hanedanı ortadan kaldırdı.

Ardından hâkimiyetini batıya doğru genişletmeye başlayan Timur 1384 yılında Mazenderan'ı alarak bölgeyi, daha önce İlhanlı tahtında hak iddia eden bir kişinin oğlu olan ve Cengiz Han soyundan gelen yerel Lokman b. Tagay Timur'a bağışladı. Her ne kadar Lokman'a İlhanlı unvanı olan *padişah* unvanını muhafaza etme izni verse de onu açıkça kendi tebaası olarak görüyordu. Ardından Olcaytu'nun türbesinin bulunduğu ve daha sonraki İlhanlı hükümdarlarının tahta çıktıkları yer olan Sultaniye'yi aldı. Bu tarihten sonra Timur, İlhanlı mirası üzerinde açık bir şekilde

hak iddia etmeye başladı ki, bu bağlamda ilerleyen zamanlarda Timur için doğum tarihi olarak 1336 yılının seçilmesinin son İlhan Ebu Said'in ölüm tarihi ile üst üste gelmesi kayda değerdir.[10]

Büyük Fetihler

Timur'un İlhanlı toprakları üzerindeki hak iddiaları rakipsiz olarak devam etmedi. Daha önce himaye ettiği Toktamış 1382 yılında Altın Orda tahtını ele geçirmiş ve derhal Timur'a karşı Memlûk sultanları ile bir ittifak yapmıştı. 1385–1386 kışında Toktamış Tebriz'e saldırarak Altın Orda'nın Transkafkasya'daki iddialarını tekrardan ortaya koydu ve her iki hükümdarı da on yıl uğraştıracak olan bir kavgayı başlattı.[11] Timur bahar mevsiminde İran üzerine olan "Üç Yıllık Sefer"ine girişti ve yazın Türk-Moğol lideri Ahmed Celayir'i Azerbaycan'da mağlup etti. 1387'de Toktamış bir kez daha saldırıya geçti. Kendisini karşılayan Timur, Timurlu kaynaklarına göre galip geldi. Ancak nümizmatik deliller bu olaydan sonra devam eden birkaç yıl boyunca Bakü, Derbent ve diğer şehirlerin Toktamış'ın hâkimiyetinde kaldığını göstermektedir.[12]

1387 yılı sonunda Timur, Toktamış'ın Kamareddin'den yardım alarak Mâverâünnehir'e saldırmış olduğu haberini aldı. Toktamış birkaç yerel müttefike sahip idi ki, bu kargaşa Timur'un tabileri arasında isyanları teşvik etti. Bu nedenle doğuya dönen Timur, Toktamış'a bağlılık bildirmiş olduğu aşikâr olan Harezm üzerine yürüdü ve Ürgenç'i bir kez daha yerle bir etti. Toktamış'ı hoş bir şekilde karşıladığı için, Doğu Çağatay Hanı Hıdır Hace üzerine 1389 baharında iki sefer düzenleyerek Zaysan Gölü ve Çaliş'e kadar harekâta devam etti. Ardından Toktamış'ı İtil Nehri'ne kadar takip etti ve 18 Haziran 1391'de onu burada mağlup etti.

10 Manz, 1998, s. 113–114; Nagel, 1993, s. 175.

11 Manz, 2001, s. 137–41.

12 Yazdī/'Abbāsī, I, s. 298–302; Safargaliev, 1967, s. 146–7.

Timur'un kuzey bozkırlarına yapmış olduğu ilk ana sefere baktığımızda ise bölgesel hedeflerindeki bir yön değişimini, yani yerleşik alanlara doğru daha büyük ilgi gösterdiğini görürüz. Bu arada Timur'un ordusu bozkır ve dağlık alanlardaki zorluklara katlanırken, yerel İranlı idareciler ise onun yokluğundan istifade etmişlerdi. O, Cuçi topraklarını ülkesine katmaya teşebbüs etmedi, ama bu tarihten itibaren çocuklarını atamak suretiyle yerleşik ülkelerde yerel idareler kurmaya başladı. 1391–1392 yılında torunu Cihangir oğlu Pir Muhammed'i Kabil'e idareci olarak atadı. 5 Ağustos 1392 tarihinde İran'a yapacağı "Beş Yıllık Sefer"e girişerek Muzafferîler hanedanını ortadan kaldırıp Güney İran'ı en büyük oğlu Ömer Şeyh'in idaresine bıraktı. 1394 sonlarına doğru Toktamış'ın yeniden Kafkaslara saldırmış olduğunu öğrenerek onun üzerine yürüdü. 15 Nisan 1395'te Terek Irmağı'nda Toktamış'ı kat'i surette mağlup ederek Moskova yakınlarına kadar sefere devam etti. Hacı Tarhan ve Saray şehirlerini yağmalayarak Altın Orda'yı bir daha toparlanamayacak şekilde zayıflatsa da bölgede kalıcı bir idare kurma teşebbüsünde bulunmadı.

Timur dönüşte Azerbaycan'a oğlu Miranşah'ı atarken, onun Horasan'daki makamına ise dördüncü oğlu Şahruh'u gönderdi. Aynı dönemde anne tarafına ait soyu ile öne çıkan torunu Cihangir oğlu Muhammed Sultan'ı kendisine veliaht olarak atadı. Cihangir, Timur'un hür eşinden olan tek oğlu olduğu gibi, Muhammed Sultan'ın annesi de Cengiz soyundan gelen Hanzâde idi. Kendilerini halef adayı olarak gören iki şehzadenin ayaklanma teşebbüsünün arkasında da büyük ihtimalle bu atama yatmaktaydı. Bu iki şehzade Miranşah ve babasının ölümü üzerine Fars hâkimliği kendisine miras kalan Ömer Şeyh oğlu Pir Muhammed idi.[13] Timur'un bundan sonraki seferleri ise İslam dünyasındaki rakiplerini yok etmeye yönelik olarak kurgulanmıştır. Aralık 1398'de ordusunun yakıp yağmaladığı Delhi'yi aldı,

13 Woods, 1984, s. 333–4; Hâfız-i Abrû, 1997–9, II, s. 317–20.

ardından Semerkand'da bir süre kalarak 1399 yılı sonbaharında Yakındoğu'daki "Yedi Yıllık Sefer"i için şehirden ayrıldı. Onun ana hedefleri Memlûk sultanı Ferec ve Osmanlı sultanı Bayezid idi. 1400 yılı sonbaharında Suriye'yi işgal etti, Memlûkları yendi ve birçok şehri yağmaladı. 1402 baharında Anadolu'ya yöneldi ve Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında Bayezid'i yendi. Bozkırda olduğu gibi burada da kalıcı bir yönetim kurmadı.

İslam dünyasında üstünlüğünü kuran Timur, eskiden kalma bir sevdaya, yani Çin'in fethine kapıldı. 1397'de Çin elçilerini gözaltına almış ve ardından da Kuzey Yuan tahtında hak iddia eden ve ölümüne kadar maiyetinde kalacak olan Tayşi Oğlan veya İlçi Timur'u baş üstünde tutmuştu.[14] 1404 sonbaharında sefere hazırlanmak için Semerkand'da bir kurultay düzenledi. Ruy Gonzales de Clavijo liderliğindeki İspanyol elçileri, Timur'un Çinlilere karşı olan aşağılayıcı tavırlarını kaydetmişlerdir.[15] Timur 27 Kasım 1404 tarihinde Otrar'da kışlamak üzere büyük bir orduyla yola çıktı, ancak 17 veya 18 Şubat 1405'te orada vefat etti.

Timur'un Ülkesinde Teşkilat

Timur'un gücü hem göçebe hem de yerleşik kaynakları kullanma yeteneğinde yatıyordu. Ordusunun ana kuvvetini, yerleşik bölgelerden gelen süvari ve piyade birlikleri ile desteklenmiş olan Çağatay süvarileri oluşuyordu. Kendisine tâbi olan liderler, seferlerine asker göndermek zorunda oldukları gibi yerel göçebeler de askere alınırlardı. Moğollar tarafından oluşturulan bölgesel İranlı kuvvetler (*çerig*), valileri tarafından yönetilen eyalet ordularının bir kısmını oluşturuyordu. Muazzam askerî yetkiyi nadiren bir başkasına devreden Timur, seferlerine genellikle birleşik bir orduyla çıktı, ancak çeşitli yönlere birlikler göndermeyi belirli aralıklarla durdurdu.

14 Togan, 1958, s. 284–5. Bu kişi 1408'de Kuzey Yuan'ın hükümdarı olan Olcaytu Bünyaşiri ile özdeşleştirilecektir, bkz. Honda, 1958, s. 239

15 Clavijo, 1928, s. 222–3.

Böylece ezici gücünü tahmin edilememe avantajıyla birleştirerek düşmanlarının kafasını karıştırdı. Ordusu üzerinde olağanüstü bir kontrole sahipti ve meşhur katliamlarını seçilmiş şehirlerde gerçekleştirdi. Her ne kadar ordusu yağmalamada bulunsa ve zaman zaman kasıtlı yıkıma yol açsa da ordunun ayrılmasından sonra çoğunlukla tarımı eski haline geri getirmek için tedbirler aldı.

Timur'un örgün idaresi hakkında çok az ayrıntıya sahibiz. Kendisiyle birlikte seyahat eden İranlı bürokratlardan oluşan merkezî bir divanın (*dîvan-ı a'lâ)* yanı sıra işlevi belirsiz olan ve Uygur alfabesiyle yazan Türk kâtiplerinden oluşan bir başka *divan* daha vardı. Tarih kitapları muhtemelen Moğol *yargu* mahkemesine eşdeğer olan ve Türk-Moğol komutanları için mahkeme işlevi görmüş olan bir *divan-ı buzurg*'dan da bahsederler. Sarayda ve orduda çoğu makamın Moğolca veya Türkçe isimleri kullanılmaktaydı. *Emîrü'l-ümerâ* (*beglerbegi*) makamı açık bir şekilde görülmekle birlikte bu makam Altın Orda'da sahip olduğu kadar önem taşımıyordu. Hükümetin iki kolu tamamen ayrı değildi. Özellikle Türk-Moğol komutanları, başta vergi toplama ve yerel divanlarının teftiş edilmesinde soruşturulmasında İranlı bürokratların işlerine sık sık dâhil oluyorlardı.[16]

Timur tabiiyetindekileri büyük ölçüde ustalıkla idare etmek ve dengede tutmak yoluyla kontrol etti. Cengiz Han gibi o da ordusunu başında kendi soyundan gelen kimselerden veya şahsi taraftarlarından atadığı komutanların olduğu onluk sistemdeki birliklerden oluşur şekilde organize etti. Çağatay Ulus boylarını yok etmedi ama onların siyasî otoritelerini zayıflattı. Kendi taraftarlarının ailelerinin, onları farklı yerel ordular arasında taksim etmek suretiyle, yeni güç merkezleri oluşturmalarına izin vermedi.[17] Timur, yerleşik bölgelerdeki Kertler ve Muzafferîler gibi en güçlü hanedanları yok ederken, çoğu küçük hanedana ise dokunmadı.

16 *Mu'izz al-ansāb fī shajarat al-ansāb*, Paris, Bibliothèque Nationale, MS no. 67, 97b-98b; Manz, 1989, s. 115–16, 167–75.

17 Manz, 1989, s. 84–8, 118–27.

Timur sadece daha önce Moğol hâkimiyeti altındaki Farsça konuşulan yerleşik topraklar üzerinde kalıcı bir yönetim kurdu. Hem tarımı hem de ticareti teşvik etti. Tarihçilerin onun güvenlik ve ekonomik altyapıya olan ilgisinden bahsederler. Yabancılarla olan irtibatları da kendisinin uzun mesafeli ticareti geliştirme arzusuna işaret eder.[18] Hürmüz'ün zengin limanını kontrol eden hanedan büyük ölçüde bağımsız ama itaatkâr kaldı, pazarları da Timurlu tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edildi. Bu sayede deniz yolu kuzey İran ve Mâverâünnehir'i aşan kara yollarına bağlandı.[19] Çin ile ticaret diplomatik ilişkilerin askıya alındığı dönemlerde bile Timur ve halefleri tarafından teşvik edildi.[20]

Veraset Mücadeleleri

Timur'un halefi olan Cihangir oğlu Muhammed Sultan 1403'te öldü ve hemen ardından Timur başka bir halef atamadı. Bu süre zarfında, Cengiz Han'ın topraklarının uluslara dağılımını hatırlatan büyük bir yeniden yapılandırma gerçekleştirdi. Ülkesini dört bölgeye ayırarak her birini çocuklarından birinin ailesinin hâkimiyetine verdi: Azerbaycan ve Irak Miranşah (1367–1408) soyuna, güney ve merkezî İran Ömer Şeyh'in (1354–1394) çocuklarına, güneydoğu bölgeleri Cihangir oğlu Pir Muhammed'e (1376–1407) ve kuzeydoğu toprakları ise Şahruh (1377–1447) ve oğullarına bıraktı. Hayatının son günlerinde Muhammed Sultan'ın üvey kardeşi olan Pir Muhammed'i kendine veliaht olarak tayin etti. Pir Muhammed güçlü bir komutan olmadığı ve merkezden çok uzakta, kenar bir eyalet olan Kabil'i idare ettiği için uygun bir seçim değildi. Timur'un ölümüyle birlikte iki aşamalı bir mücadele ortaya çıktı. Birincisi bölgesel üstünlük kurmak

18 Aka, 1996, s. 15–21.

19 Kauz, 2001, s. 37, 55–6; Samarkandî, 1941–9, s. 767–8; Clavijo, 1928, s. 152–3, 159–63.

20 Kauz, 2005, s. 6–8, 26–8.

için her aile içinde verilen mücadele, ikincisi ise hanedanın hükümdarlığını elde etmek için Semerkand çevresinde verilen mücadele idi. Azerbaycan Timur'un kontrolüne hiçbir zaman tam olarak geçmemişti ki, Miranşah kolu da kısa süre içinde buradan uzaklaştırıldı. Yani Karakoyunlu Türkmenleri 1408'de Miranşah'ı öldürerek Azerbaycan'ı ele geçirdi. Merkez ve güney İran'da ise Ömer Şeyh'in çocukları birbirleriyle savaştılar. Timur öldüğü zaman Şiraz'da valilik yapan ve yaşça en büyük olan Pir Muhammed b. Ömer Şeyh, Şahruh ile barış yaptı. Ancak 18 Mayıs 1409'da bir taraftarı tarafından öldürülünce, daha genç ve daha hırslı olan kardeşi İskender üstünlük kazandı.

Merkezî iktidar mücadelesi ise Timur'un ölümünden hemen sonra başladı. Miranşah'ın oğlu Halil Sultan, kendisini tahta çıkaracak emirlere sahipti. Annesi Cihangir'in dulu olan ve onun ölümünden sonra Miranşah ile evlenen Hanzâde idi. Timur'un baş emirlerinin karşı çıkmalarına rağmen Halil Sultan 18 Mart'ta Semerkand'a girdi ve hükümdar ilan edildi. Kukla han olarak yeğeni Muhammed Cihangir b. Muhammed Sultan'ı atadı. Halil Sultan'ın kendisi Cengiz Han'ın kanını taşıdığı halde bu atama muhtemelen Muhammed Sultan'a hizmet etmiş ve onun soyuna sadık kalmış olan emirleri yanına çekmek için tasarlanmıştı.[21] Halil Sultan sarayındaki Cengiz Han soyundan gelen şehzadeleri onurlandırmak ve Timurluları Cengiz Han'ın soyuna bağlayan bir soy kütüğü hazırlanmasının emretmek suretiyle hanedanın Moğol gelenekleriyle olan bağlantısını vurguladı.[22] Çin ile samimî ilişkiler hızlı bir şekilde yeniden kuruldu.[23]

Halil Sultan ile Şahruh, Halil Sultan'ın Mâverâünnehir'de hüküm süreceği, Şahruh'un ise kendi adına para bastırmaya başladığı Horasan'ı kontrol edeceği konusunda anlaştılar.[24] Bununla

21 Komaroff, 1986, s. 216.
22 Ando, 1996, s. 17–22.
23 Kauz, 2005, s. 82 vd.
24 Komaroff, 1986, s. 216.

beraber Şahruh, Timur tarafından varis olarak atanan ve Şubat 1407'de öldürülene kadar Mâverâünnehir'e saldırılarına devam eden Pir Muhammed b. Cihangir'e destek oldu. Halil Sultan'a yönelik en büyük tehdit Muhammed Sultan'ın küçük oğullarından birini tahta çıkarmayı amaçlayan Hudaydad Hüseynî ve Şeyh Nureddin liderliğindeki Sultan Muhammed'in emirlerinden geldi. Görünüşe göre hâlâ Çağatay Hanlığı'nı Çin'in yardımıyla yeniden birleştirmeyi ümit eden Doğu Çağatay Hanlığı'ndan da yardım aldılar.[25] Halil Sultan ise büyük ölçüde, Mâverâünnehir'e yerleşmiş olan ve hazinesi tükendiğinde kendisini terk etmeye başlayan, yabancı birliklere bağlıydı.

Şahruh bütün Timurlu mirzaları arasında erken dönem iktidar mücadelesine en az dâhil olan kimseydi. Bu nedenle, hazinesini harcamamış ve akrabalarının yenilgisinden faydalanmak için iyi bir konuma sahip olmuştu. Emir Hudaydad 1409'da Halil Sultan'ı ele geçirdi ve onu Mâverâünnehir'e davet etmiş olduğu Şahruh'a teslim etti. Şahruh 13 Mayıs 1409'da Semerkand'a geldi ve şehre oğlu Uluğ Bey'i vali atadıktan sonra başkenti olarak kalacak olan Herat'a döndü.

Şahruh'un İlk Hükümdarlık Yılları

Şahruh'un mutlak iktidar iddiası ve Mâverâünnehir'i bünyesine katması, muhtemelen Horasan'da kalmasını beklemekte olan Hudaydad ve Şeyh Nureddin'i şaşırttı.[26] Hudaydad kısa süre sonra öldürülse de Nisan 1410'da Şeyh Nureddin saldırıya geçti ve Mâverâünnehir ordusunu mağlup etti. Bununla birlikte Semerkand'ı ele geçirmeye çalıştığında soylular kendisine şehre giriş izni vermediler. Eyalette asayişin sağlanması için Şahruh'un iki sefer düzenlemesi gerekti ve Uluğ Bey'in valiliği de ancak Şeyh Nureddin'in

25 Kim, 1999, s. 314–18.

26 Hâfız-i Abrû, 1993, I s. 278–81.

1411'de öldürülmesinden sonra güvenli hale geldi.[27] Şahruh'un ordusu 1412–1413'te ise Harezm'i Cuçioğullarından aldı.

Şahruh'un hükümdar olarak ilk görevi kardeşi Miranşah'ın intikamını almak ve –İlhanlı ülkesi olan– Azerbaycan'ı tekrardan ele geçirmekti. Ancak bu isteği merkezî İran'da "Sultan" unvanını kullanan ve yerel yöneticilerle yazışmak suretiyle Şahruh'a karşı bir ittifak kurmak isteyen yeğeni İskender b. Ömer Şeyh tarafından geciktirildi. 1414–1415 arasındaki iki sefer neticesinde Şahruh, İskender ile kardeşlerini yenilgiye uğrattı ve kendi oğlu İbrahim Sultan'ı Şiraz'a vali atadı. Bir diğer oğlu Baysungur Mazenderan ve Batı Horasan valisi olarak atansa da zamanın büyük kısmını Herat'ta geçirmeye devam etti. Şahruh 20 Ağustos 1420'de Karakoyunlu Kara Yusuf'a karşı Azerbaycan'a sefere çıktı. Zorlu bir düşman olan Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un 13 Kasım 1420'de doğal sebeplerden ölmesi Şahruh için bir şans oldu. Şahruh bölgeyi ele geçirip Kara Yusuf'un oğullarını yenmeyi başardı, ancak bir Çağataylı vali atamadan bölgeden ayrıldı. Şahruh, Timur'un hâkimiyeti altına aldığı toprakların neredeyse tamamını ele geçirmişti.

Timur döneminde Şahruh'a hizmet etmek için atanan emirlerin çoğu daha sonra Şahruh'a karşı sadakat göstermediler. Fakat sahip oldukları yetkiyi şahsen Şahruh'a borçlu olan emirler kendisine iyi hizmet ettiler ki bu bağlamda her ikisi de merkezi hükümette ve yerel işlerde aktif olan iki kişi, Alike Kükeltaş ve Emîr Firuzşah öne çıkar. Ayrıca babası Timur'un maiyetinden Gıyaseddin Tarhan'ın çocukları ve güçlü eşi Gevherşad'ın kardeşleri de özellikle ilk dönemlerde önemli bir rol oynadılar. Timur gibi Şahruh da seferlerine katılan ve kendi bölgelerindeki problemlerden sorumlu tutulan şehzade valileri sıkı denetim altında tuttu. Şahruh, İranlı bürokratlara divanında Timur'a göre daha fazla özerklik verdi, ancak onları periyodik suçlamalar ve hesapların

27 Manz, 2007, s. 24–8.

incelenmesi yoluyla denetledi. Şahruh'un hükümdarlık süresinin çoğunda *sâhib-i divan* olan Gıyaseddin Pir Ahmed Hafî varlıklı, çevresi geniş ve neredeyse tüm tarihçiler tarafından övülen birisi olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte, çoğu zaman kendi seçimi olmayan bir ortak ile çalışmak zorunda kaldı ve özellikle Baysungur ve Emir Firuzşah olmak üzere birçok mirza ve emir divan işlerine derin şekilde dâhil oldular.[28]

22 Ocak 1427'de bir Hurûfî, Şahruh'a Herat Cuma camiinden ayrılırken suikast düzenledi. Olay çok sayıda Hurifî'nin infazına ve onlarla bağlantılı olduğu düşünülen dinî figürlerin taciz edilmesine neden oldu. Gösterilen bu sert tepki, kariyerine Huttelan'da Kübrevî şeyhi Hoca İshak'ın müridi olarak başlayıp daha sonra Luristan'da etkili olan ve kendisini mehdi olarak gören Muhammed Nûrbahş da dâhil olmak üzere, siyasî hedefleri olan çağdaş dinî hareketler hakkında duyulan endişeyi göstermektedir.[29] 1428–1429'da Karakoyunlu İskender, Sultaniye de dâhil olmak üzere batı Timurlu topraklarını yağmalaya başlayınca Şahruh tekrar batıya yöneldi. Şahruh, İskender'i 18 Eylül 1429'da Salmas'ta mağlup etti ve Kara Yusuf'un en küçük oğlu Ebu Said'i Karakoyunlu tahtına oturttu.

Şahruh'un Sonraki Hükümdarlık Yılları

1429–1430'da Cuçi soyundan gelen ve taraftarlarına "Özbekler" adı verilen Ebu'l-Hayr Han, Aral Gölü bölgesinde iktidara çıktı ve kısa süre sonra ordusu Harezm'e saldırmaya başlayarak 1434–1436'da Harezm'in kuzey bölgelerini ele geçirdi. Şahruh 1431'den bu yana sınırlarını korumak amacıyla kış boyunca Mazenderan'a bir ordu yerleştirse de, saltanatının sonunda Özbekler düzenli olarak Mâverâünnehir'e akınlar yapar hâle gelmişlerdi.

28 Manz, 2007, s. 88–99.
29 Bashir, 2003, s. 44–65.

İskender'in idaresindeki Karakoyunlulardan gelen yeni bir baskı Şahruh'u 1434–1435'te Azerbaycan'a üçüncü kez sefer düzenlenmeye sevk etti. Şahruh rakibini bir kez daha yendi ve Karakoyunlu tahtına bu kez Cihanşah b. Kara Yusuf'u oturttu. Batı sınırları güvende olmasına rağmen Şahruh'un devletin içindeki kontrolü zamanla zayıfladı. Ana problem kıdemli emirlerinin ve yetişkin oğullarının çoğunun ölmesiydi. Kabil valisi olan oğlu Suyurgatmış 1426'da, divanda önemli bir yeri olan Baysungur 20 Aralık 1433'te ve Fars valisi olan İbrahim Sultan 3 Mayıs 1435'te ölmüştü. 1430'ların sonunda birkaç büyük emirin ölmesi ve 1440 yılında ise Emir Alike'nin hayatını kaybetmesi üzerine Firuzşah en önde gelen emir oldu. Gücünü kötüye kullanmaya başlayan Firuzşah bunu özellikle *sâhib-i divan* Pir Ahmed Hâfî ile çatıştığı divanda yaptı.[30]

Şahruh 1444 yılı baharında ciddî bir şekilde hastalandı ve hâkim olduğu tüm topraklarda huzursuzluklar çıktı. Şahruh yerine bir veliaht atamamış olduğundan eşi Gevherşad, çok düşkün olduğu torunu Alâüddevle b. Baysungur'a biat etmesi için Firuzşah'ı zorladı ve bu hareket diğer mirzaları kızdırdı. Bu arada Firuzşah'ın adı büyük bir divan yolsuzluğuna karıştırılmıştı. Şahruh iyileştiğinde bu yolsuzluk soruşturuldu ve Firuzşah suçlu bulundu. Bundan dolayı onuru kırılan Firuzşah öldü.[31] Oğlu Muhammed Cuki de aynı yıl ölünce Uluğ Bey, Şahruh'un hayatta kalan tek oğlu haline geldi. Şahruh 1442'de kuzey İran valiliğine Baysungur oğlu Muhammed Sultan'ı atamış ve Şahruh hastayken kuzey ve orta İran'daki birçok yerel yönetici onu hami olarak görmüşlerdi. Sultan Muhammed'in 2 Mayıs 1446'da İsfahan'ın ileri gelenlerinin davetiyle şehre girmesi, doğrudan Şahruh'a bir meydan okuma olarak yorumlandı.[32] Sağlığı bozulmuş olmasına rağmen Şahruh torununun üzerine sefere çıktı. Sultan

30 Manz, 2007, s. 96–7.

31 Samarkandî, 1941–9, s. 793–5, 837–40.

32 Manz, 2007, s. 252–7.

Muhammed b. Baysungur batıya kaçınca Rey yakınlarında kışlayan ve gelecek baharda torununa karşı giriştiği sefere devam etmeyi planlayan Şahruh 13 Mart 1447 tarihinde vefat etti.

Mâverâünnehir

Timur başkenti Semerkand'ı hırsıyla uyumlu bir şekilde geliştirmek için kariyeri boyunca ele geçirdiği yerlerdeki zanaatkârları Semerkand'a getirmişti. İbn Arabşah'a göre Timur Semerkand yakınlarında, fethetmiş olduğu bölgelerin başkentlerinin ismini taşıyan yeni kasabalar da kurdurmuştu ki, bu bağlamda müstahkem Şiraz kasabası sonraki tarihçiler tarafından dile getirilmiştir.[33] 1373–1374'te Timur, doğduğu yer olan Keş'te ikinci bir başkent inşa etti ve burada görkemli bir saray ve bir dizi dini bina da yaptırdı.[34] Hem şahsi taraftarlarının hem de hem de boy mensuplarının oluşturduğu Çağataylıların çoğu asıl ulus dışındaki bölgesel askerî birliklerde görevlendirildiğinden Timur, bölgeyi geliştirmek ve aşiret ordularının yerine koymak için Mâverâünnehir'e dışarından insan kaynağı getirdi. Çağatay boyları Mâverâünnehir'de kalmalarına rağmen Timur'un hayatının sonuna kadar bölgedeki büyük orduların dışarıdan getirilen askerlerden oluşmuş gibi görünüyor. Anlaşılan şehir nüfusu daha az değişmiştir ki, erken Timurlu dönemi boyunca aynı yerel yöneticileri ve soylu aileleri aktif olarak görmekteyiz.[35] Timur bölgenin sınırlarını kuzeyde Seyhun'dan Yesi ve Otrar'ı da kapsayacak şekilde Sığnak'ın güneyine kadar, doğuda da Issık Göl ve Kaşgar'ın ötesine uzanacak şekilde genişletti. Ele geçirilen tüm bölgelerden getirilen hem yerleşik hem göçebe askerler ve yöneticiler sınır kalelerinde görevlendirildi. Yesi'de sufi şeyh Ahmet Yesevî'ye muhteşem bir türbe yapılması emri verdi. Doğuda ise

33 Ibn "Arabshah, 1936, s. 310; Babur/Thackston, 1993, I, s. 76–9.

34 Glombek and Wilber, 1988, s. 271–81.

35 Mesela bkz. Ando, 1994, s. 255–60.

büyük bir kale olan Aspara'yı inşa etti ve burayı yeni tarım yerleşimcileriyle donattı.[36]

Şahruh'un hükümdarlık döneminde Mâverâünnehir kademeli olarak önemini kaybetti. V. V. Barthold'un Uluğ Bey'i neredeyse Şahruh ile ortak bir hükümdar olarak tarif etmesi yakın zamanda araştırmacılar tarafından sorgulanır oldu.[37] Şahruh, Uluğ Bey'in Mâverâünnehir valisi olarak sahip olduğu gücü bölgenin güneyindeki birçok yere başka mirzalar atamak suretiyle kısıtladı. Hisar-ı Şadman, belki de ailesine sadık bir zümreyi yatıştırmak için Muhammed Cihangir b. Muhammed Sultan'a verilmişti. Belh, Huttelan, Bedehşân ve Endican'a diğer mirzalar atandı. Endican daha sonra Uluğ Bey'in yetki alanına girse de diğer bölgeler müstakil olarak kaldı ve Kaşgar bölgesi tekrardan Doğu Çağataylıların eline geçti. Hâkimiyetinin ilk yıllarında Şahruh, Uluğ Bey'i Doğu Çağataylılara karşı sefere çıkmaya teşvik etti. Düzenlediği az sayıda sefer Moğol topraklarına derinlemesine nüfuz eden Uluğ Bey 1414'te Kaşgar'ı tekrardan ele geçirmeyi başardı. Sonraki yıllarda hem Şahruh hem de Uluğ Bey, merkezî idareye ve Duğlatların liderliğine çoğunlukla muhalefetin ortaya çıktığı Doğu Çağataylıların karışık siyasetine müdahil olma konusunda isteksiz davrandılar. Çeşitli taht adayları ve Hudaydad Duğlat ile Timur'un eski düşmanı Kamereddin'in aileleri yardım istemeye gelseler de çok az yüreklendirme görebildiler.[38] Moğolistan'daki karışıklıklara rağmen, özellikle İmparator Yongle'nin 1424 yılında ölümüne kadar, Çin ile olan ticarî ve diplomatik ilişkiler güçlü bir şekilde devam etti.

Şir Muhammed Han'ın (1421–1425) hükümdarlık döneminde Doğu Çağataylılar Uluğ Bey'in hâkimiyeti altında bulunan

36 Ibn Arabshah, 1936, s. 193–4, 212; Yazdī/'Abbāsī, I, s. 341, II, s. 182, 450.

37 Bartol'd, *Ulugbek i ego vremia*, *Sochineniia*'sının içinde, II/2, s. 25–177; Akhmedov, 1965b; Manz, "Ulugh Beg", *EI²*, X, s. 812b.

38 Hāfiz-i Abrû, 1993, II, s. 713, 744, 747–8, 753, 884–5; Dūghlāt/Thackston, II, s. 34, 39.

Aspara bölgesine ve Kaşgar'a akınlar düzenlediler. 1425'te Şahruh'un itirazlarına rağmen Uluğ Bey onlara karşı hırslı ve başarılı bir sefere girişti.[39] Kuzeydeki güçlerle mücadele ederken daha az şanslıydı. Daha öncesinde desteklemiş olduğu Gök Orda hanı Barak Han 1426'da Sığnak'a gelerek bölgede hak iddia etti. Şahruh, Uluğ Bey'in ona karşı bir sefere çıkmasını yasakladı ve 1427'de oğlu Muhammed Cuki'yi bir orduyla Semerkand'a gönderdi. Şahruh'un emirlerine karşı gelen iki mirza Barak'a saldırdılar ve ağır bir mağlubiyet aldılar. Semerkand'a döndüklerinde şehir ahalisinin bir kısmı kapıları Timurlu ordularına kapatmayı önerirken, Şahruh da kısa süreliğine valilik görevinden uzaklaştırmak suretiyle Uluğ Bey'i cezalandırdı.[40]

Uluğ Bey 1433–1434'e kadar sınırlarını korumak için birtakım girişimlerde bulunsa da Moğol meselesinden uzak durdu ve görünüşe göre de şahsen bir sefere çıkmadı. 1426–1435 yılları arasında bir dönemde Çağatay tahtına talip olan Yunus Oğlan Uluğ Bey'e sığındı. Uluğ Bey her ne kadar kendisini himaye edeceğine dair söz verse de taraftarlarının çoğunu haince öldürdü. Bunun üzerine Şahruh, Uluğ Bey'i azarladı ve Yunus Oğlan'ı Ebu Said'in hükümdarlığına kadar kalacağı İran'a gönderdi.[41] 1434–1435 yılı civarında Kaşgar üzerindeki hâkimiyetlerini tekrardan sağlayan Duğlatlar, Fergana Vadisi sınırında bir kale yaptılar, Andican bölgesini yağmalamaya başladılar ve görünüşe göre de Uluğ Bey'den hiç bir tepki görmediler.[42] Hal böyle olunca Ebu'l-Hayr Han'ın takipçileri Şahruh'un saltanatının sonuna kadar düzenli olarak kuzey Mâverâünnehir'i yağmaladılar ve hatta neredeyse Semerkand ve Buhara'ya kadar ulaştılar.

---

39 Hâfiz-i Abrû, 1993, I, s. 877–93, Bartol'd, *Ulugbek i ego vremia*, *Sochineniia*'sının içinde, II/2, s. 105, 180–1 ("Prilozheniia").

40 Hâfiz-i Abrû, 1993, s. 907; Samarkandî, 1941–9, s. 311–12.

41 Dûghlât/Thackston, II, s. 39, 45; Babur/Thackston 1993, I, s. 18–20.

42 Dûghlât/Thackston, II, s. 40–2, 46; Samarkandî, 1941, s. 671.

Uluğ Bey özellikle Türk-Moğol geleneğine bağlı kalan ve Semerkand'da kukla bir han bulundurmaya devam eden bir mirza olarak tasvir edilmiştir. Onun bu karakterine dair esas kanıt geç dönemde yazılmış olan Muhammed Haydar Duğlat'ın *Tarih-i Reşidî* adlı eserinde yer alır. Hiçbir çağdaş kaynak ise Uluğ Bey'in atadığı Han'dan bahsetmez. Şahruh'un ölümünden sonra da Uluğ Bey hükümdarlık iddiasında bulunduğu dönem bastırdığı paralara kendi adı dışında sadece Timur'un adını eklettirmiştir.[43] Moğol irfanına olan bağlılığı ile ilgili hikâyelerin çoğu da tartışmalı olduğu gibi, Moğol hanları üzerine olan ve kendisine mal edilen *Tarih-i Erba' Ulus* adlı tarihsel çalışma da daha erken Timurlu tarihlerinden üretilmiştir.[44]

Dinî ve Kültürel Himaye

Çağataylılar olarak bilinen Timurlular ve taraftarları kendilerini Türk-Moğol geleneğinin mirasçısı olarak İranlı unsurdan daha üstün görüyorlardı, ama aynı şekilde yüksek kültür anlayışlarında da Moğollar ve Deşt-i Kıpçak'ın Özbek sakinlerinden üstün durumdaydılar.[45] Timur'un ölümü sırasında pek çoğunun hâlâ göçebe olduğuna ve göçebe orduların üstünlüğüne olan inancın sağlam kaldığına dair kanıt vardır. Bununla birlikte soylu kesim iki dilli olup hem İslam hem de Türk-Moğol mirasında yetkin idiler. Bilinçli olarak iki kültür arasındaki ayrılığı korurken, ikili bir kültürel sadakati de korudular. Kariyeri boyunca hem İslam *şeriatı*na hem de Moğol yasasına başvuran Timur torunları için kendilerine her iki gelenek içerisinde yönetme yeteneği sağlayacak bir eğitim sağladı. Sarayının teşrifat kuralları her şeyden önce, alkol tüketiminin yaygın olduğu ve görünüşe göre kadınların hafif bir peçe takmak suretiyle toplantıların müdavimleri olduğu

43 Woods, 1990a, s. 115–116; Komaroff, 1986, s. 220.
44 Manz, 2008.
45 Manz, 1992, s. 36–8.

Moğol tarzında idi.[46] Aynı zamanda Timur kendini İslami bir hükümdar olarak gösterdi. Okuma yazma bilmemesine rağmen oldukça zekiydi ve iyi bir tarih ve dinî bilimler bilgisine sahip gerçek bir entelektüeldi. Babasının mirasını reddetmeyen Şahruh da gerçekten dindar bir kimseydi. Hükümdarlığının başlarında şeriatı ilan etti ve Moğol yasasını kaldırdı. Bununla beraber yasayı savunduğunu açıkça ilan etti, *yargu* mahkemelerini devam ettirdi ve Uygur harfleriyle yazılan edebî eserleri destekledi.[47]

Timur sınırlı sayıda bağımsız kültürel faaliyete izin verirken, Şahruh döneminde mirzaların sarayları mirzaların şahsi kültürel zevklerini yansıtan ve aynı zamanda ortak amaçlarını gösteren aktif himaye merkezleri haline geldi. Özellikle Moğol ve Orta Asya geleneklerinin iyi korunmuş olarak göründüğü Fars bölgesi hem İskender Sultan hem de İbrahim Sultan döneminde bir tarih yazıcılığı merkeziydi. Baysungur kendi uzmanlık alanı olan kitap sanatlarını himaye etmesiyle dikkat çeker. Uluğ Bey özellikle Semerkand'da inşa ettirdiği meşhur gözlemevinde astronomi ve matematiği himaye etmesiyle tanındı. Orada üretilen astronomi cetvelleri Ortadoğu ve Rönesans Avrupası'nın tamamında kullanıldı.

Timur hükümdarlık dönemini anlatan Türkçe ve Farsça birkaç tarih kitabı yazılmasını emretse de bunlardan sadece birkaçı günümüze ulaştı. Aynı şekilde Şahruh da tarihe büyük ilgi gösterdi ve onun himayesinde Hâfız-ı Ebrû, erken dönem Moğol el yazmaları şeklinde resmedilen Reşîdüddin'in *Camiü't-Tevârih*'ine dayanan iddialı bir dünya tarihi projesine girişti. Şahruh ayrıca Reşîdüddin'in Moğol şeceresine Barlas şeceresini de eklettirdi. Timur hayatının son on yılında Cengiz Han ile ortak bir ataya sahip olduğuna dayanan yeni bir efsane ve Barlas soyunun atası Karaçar'ın Çağatay'ın mahiyetine atanarak Çağatay Hanlığı

46 Clavijo, 1928, s. 244–8, 257–63.

47 Khalidov ve Subtelny, 1995, s. 211–12; Manz, 2001, s. 146.

içerisinde üstün bir konuma sahip olduğu ve bu konumunu torunlarına miras bıraktığı iddiası oluşturmaya başlamıştı. İkinci kukla hanı olan Mahmud'un 1402'de ölümünden sonra Timur onun yerine başka bir han atamadı ve hükümdarlığının son yıllarında sadece kendi adını taşıyan bir miktar para bastırdı.[48] Şahruh hiçbir zaman Cengiz Han soyundan gelen bir han atamadığı gibi hükümdarlığı sırasında yazılan bazı tarihlerde ise daha önce atanmış olan hanlardan da hiç bahsedilmedi.[49] Aksine, açık bir şekilde hükümdarlığını ilan etti ve daha önce İlhanlılar tarafından kullanılan ve Timur'un kukla hanlarına verdiği *Padişah-ı İslâm* unvanını kullandı. Bazı çağdaş tarihler ve yazışmalar kendisini *kağan* olarak zikretmesine rağmen bu unvan paralarında görünmemektedir.[50] Şahruh, Barlas efsanesine daha fazla önem verdi ve hükümdarlığı sırasında Herat ile diğer eyalet saraylarında kaleme alınan ve Cengiz soyunun dört kolu da dâhil edilen tarih kitaplarında Karaçar Barlas ve onun soyundan gelenlerin hikâyesine vurgu yapıldı.

Timur ve Şahruh'un dinî politikalarında önemli bir devamlılık vardı. Timur, Saadettin et-Taftâzânî, Muhammed el-Cezerî ve Seyyid Ali Cürcânî'nin içerisinde bulunduğu özellikle dinî bilimlerin önde geldiği bir dizi parlak bilim adamını bir araya topladı. Aynı âlimler veya onların öğrencileri de Şahruh zamanında etkin konumda bulundular. Timur'un aksine bireysel bir âlime nadiren teveccüh gösteren Şahruh, kurumsal bir himaye tarzını tercih etti ve Herat'ta 1410–1411 yılında bir medrese ve hankâh yaptırdı. Eşi Gevherşad da Herat'ın bir dış mahallesinde 1437–1438'de tamamlanan büyük bir külliye yaptırdı. Şahruh ayrıca Herat'ın koruyucusu olarak görülen Abdullah-ı Ensarî için yeni bir türbe inşa ettirdi. Şahruh ve eşi Gevherşad

48 Haider, 1976, s. 70; Woods, 1990a, s. 121 n. 75.

49 Woods, 1987, s. 104–105.

50 Örneğin: Fasīh-i Khwāfī, 1960–I, s. 200–205 ve *birçok yerde*; Navā'ī, 1977, s. 151–171.

Meşhed'de sekizinci imamın türbesine yapılan inşa faaliyetlerine de katkıda bulundular.

Sufi akımlar ile olan ilişkilerinde de iki hükümdar birbirinden çok farklı değillerdi: Her ikisi de Câm şeyhlerine ve diğer yerel şeyhlere saygı gösterirlerken, daha başlangıç aşamasında olan Nimetullahî tarikatı, Seyyid Ali Hamedanî ve müritleri ve Hurufî hareketi ile zorlu ilişkiler yaşadılar.[51] Bu dönemde Mâverâünnehir ve Horasan büyük ölçüde bireysel şahıslar tarafından idare edilen pek çok dinî faaliyetin odak merkeziydi. Sayısız faal sufi şeyh vardı ve en önemlileri Yeseviyye, Kübreviyye ve Hâcêgân olan birçok topluluktan bahsediliyordu. Ancak Nimetullahî istisnası dışında tarikatların (*turuk*) çoğu sıkı bir şekilde organize olmamışlardı ve birçok şeyhin birden fazla bağlantısı vardı.[52] Bahâeddin Nakşibend, Timur'un siyasî hayatı boyunca faal olup, birçok müridi de Şahruh'un saltanatında iyi tanınmaktaydı. Ancak Hoca Ahrâr yönetimindeki güçlü Nakşibendiyye ise sonraki bir olguydu.[53]

Şahruh Sonrası Hâkimiyet Mücadeleleri

Şahruh öldüğü zaman hâkimiyet mücadeleleri yüzünden savaş hatları çoktan çekilmiş olduğundan siyasî düzen hızla bozuldu. Uluğ Bey kendini hükümdar olarak ilan etti ve kendi adına para bastırdı. Diğer büyük rakipler ise Baysungur'un üç oğluydu. Herat'ta bulunan Mirza Alâüddevle de kısa süre sonra taht iddiasında bulunacaktı. Ebu'l-Kâsım Bâbür babasının eyaleti olan Mazenderan'ı hâkimiyeti altına alırken, Sultan Muhammed, İran üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Isfahan'a döndü. 1448 baharında Uluğ Bey ve büyük oğlu Abdüllatif Herat'ı ele geçirdi, ancak şehir hızla el değiştirerek ilk olarak Türkmen

51 Manz, 2007a, s. 243–4.
52 DeWeese, 1993, s. 33–6.
53 Paul, 1998.

şehzade Yar Ali'ye ardından da Şubat 1449'da Ebu'l-Kasım Bâbür b. Baysungur'a geçti. Sonraki aylarda Ebu'l-Kasım Bâbür, Alâüddevle ve Uluğ Bey aleyhine doğu bölgelerde güç kazandı.

Uluğ Bey, kabiliyetli bir komutan değildi ve kişisel ilişkiler kurmakta zayıf olduğunu kanıtladı. Herat'ın ele geçirilmesindeki başarısını görmezden gelerek Abdüllatif'i kendisinden soğuttu. 1449 yazı başında Abdüllatif açık bir muhalefet içindeydi ve Belh çevresinde Çağatay emirlerinden destek toplamıştı. Uluğ Bey'in ona karşı harekete geçmekten başka şansı yoktu. Sonuç olarak Abdüllatif'e mağlup oldu ve Semerkand'a geri çekilmeye çalıştığında şehrin kapılarının kendisine kapandığını gördü. Sonra Şahruhiye'ye kaçtı ama orada da şehre kabul edilmedi. Bu noktada kendisini şeriata göre yargılayacak olan Cengiz soyundan gelen bir kukla Han atayan Abdüllatif'e teslim oldu. Şaşırılmayacak bir şekilde karar Uluğ Bey'in aleyhine çıktı. Uluğ Bey'in hacca gitmesine için izin verildi ancak 25 veya 27 Ekim 1449 tarihinde yolda öldürüldü ki, bu korkunç olay Timurlu tarih kitaplarında kınanmaktadır.

Kısa bir süre sonra Özbek akınlarını durdurabilen Abdüllatif, babası Uluğ Bey'in emirlerine karşı sert bir tavır içerisine girdi. Bu emirler 16 Mayıs 1450'de Abdüllatif'i öldürdüler ve İbrahim Sultan'ın önceden Şiraz valisi olan genç oğlu Abdullah'ı tahta çıkardılar. Abdullah beraberinde birçok adamını getirdi ve bu adamlar yerli emirler ile anlaşmazlık yaşadılar. Söz konusu anlaşmazlık farklı bir Timurlu kolundan gelen ve hükümdarlığa aday olan Mirza Ebu Said'in önünü açtı. Miranşah'ın soyundan gelmekte olan Ebu Said, Uluğ Bey'in ordusunda hizmet etmiş ve gücünü kuzey sınırında bulunan Argun kabilesinden almış gibi görünüyordu. Kızıyla evlendiği Ebu'l-Hayr Han'ın yardımıyla 21 veya 22 Haziran 1451'de iktidarı ele geçirdi.

Ebu'l-Kasım Bâbür ve Sultan Muhammed, Ceyhun'un altındaki bölgeler için savaşmaya devam etti. Sultan Muhammed

Horasan'ı ele geçirmeye çalıştı ancak 9 Ocak 1452'de yenildi ve akrabalarının örneğini takip eden Ebu'l-Kasım tarafından öldürdü. Ebu'l-Kasım ise 1452 yazında, İran'ın büyük bir kısmına sahip olan Karakoyunlulara karşı orta ve güney İran'da geri çekilmek zorunda kaldı. Şahruh'un ölümü üzerine uzun süre devam eden iktidar mücadelesi onun soyunu gözden düşürdü ve Timur'un ülkesi bu sırada önemli ölçüde küçülmeye başladı.

Sonuç

Timur'un dramatik kariyeri fethettiği bölgelerde sağlam bir iz bıraktı ve daha önce başlayan değişiklikleri sağlamlaştırdı. Formüle ettiği meşrulaştırma, hükmettiği topraklarda bulduğu hem yasa hem de şeriata dayanan sistemlerin bir birleşimiydi. Batıda İslam topraklarında fethettiği yerleri ve ele geçirdiği bozkır bölgelerini terk ederek, bozkır ile yerleşik, Moğol ile Moğol olmayanlar arasındaki mevcut ayrımları resmîleştirdi. Bilinçli bir şekilde Cengiz Han'ı hatırlatan bir kişilik ile büyük ölçüde İran-İslam normlarına dayanan dinî ve kültürel bir himayeyi birleştirmek suretiyle, ortaya çıkan karma toplum için yeni bir kurucu baba temin etti.

Şahruh'un iktidarı ele geçirmesiyle birlikte bir başka yön değiştirme daha görmekteyiz ki, burada da değişim daha önceden başlamıştı. Timur'un hâkimiyeti boyunca Mâverâünnehir, seferlerinin kuzey, güney, doğu ve batı yönde kollara ayrıldığı orta bir nokta olarak göze çarparken, kariyerinin sonuna kadar asıl ekonomik merkez ise aslında Çağataylı taraftarlarının çoğunun konuşlandırılmış olduğu İran'ın yerleşik bölgelerinde bulunuyordu. Doğu ve kuzeydeki bölgeler ise, fethedilen diğer coğrafyalardan gelen birlikler tarafından güçlendirilmiş tampon bölgelerdi. Dolayısıyla Şahruh başkentini Herat'a taşıdığı zaman, Mâverâünnehir'in artık Timurlu ülkesinin merkezi olmadığı gerçeğini kabul ediyordu. Horasan güçlü bir tarımsal ülkeyi yönetmek için daha merkezî bir konum sunuyordu.

Timur doğal sınırlarına ulaşan bir ülke bıraktığından daha fazla fetih için bir neden yoktu. Sürekli sefere çıkmayan bir hükümdar sayesinde bölgesel saraylar tam olarak gelişti ve Herat'taki merkezî iktidar sabit bir yönetim haline geldi. Şahruh'un ölümünden sonraki iktidar mücadelesi büyük değişiklik getirdi ve Timurlu devleti hem küçüldü hem de bölündü. İktidar mücadelesinin sonunda ise İran'ın büyük bir kısmı Türkmenlerin, Horasan ve Mâverâünnehir ise farklı mirzaların eline geçti. Ebu'l-Hayr Han'ın konfederasyonu da Mâverâünnehir'deki siyaseti etkilemeye başlamıştı.

11

1450'lerden 1526'ya Kadar Geç Timurlular

STEPHEN DALE

Şahruh ve Uluğ Bey, Timur'un acımasızlığından ve görünüşe göre yorulmak bilmeyen saldırganlığından yoksun olsalar da Timurlu hâkimiyetini İran, Mâverâünnehir ve Afganistan'da kırk yıl boyunca korumuşlardı. Ancak Şahruh'un 1447'de ölümü ve Uluğ Bey'in 1449'da öldürülmesinden sonra Timurlu hâkimiyeti hızla zayıfladı. 1501'de Semerkand'ın ve 1507'de Herat'ın Özbekler tarafından işgal edilmesiyle sona eren Timurlu yüzyılının bu ikinci yarısında Timur'un varisleri müşterek güçlerini birbirini kırıp döken mücadelelerde boşa harcarken, o zamana kadar Timur'un dehşete düşürdüğü ve sindirdiği gruplar da kendilerini toparladılar ve varlıklarını yeniden ortaya koydular. Özbekler, Türkmenler ve Moğollar Timurluların esas güç ve zenginlik merkezleri olan Mâverâünnehir, Fars, Irak-ı Acem ve Horasan'da ilerledikçe Timurlu devletinin dış sınırları küçülmeye başladı. Bu arada hâkimiyet alanları XV. yüzyılın sonları boyunca Timurlu şehir devletleri yığınından birazcık daha büyük olacak şekilde küçülmüş olan bu zayıf bölge yöneticileri kültürel gelişimlerde birbirleriyle yarıştılar ve yüzyılın sonunda edebi ve sanatsal alanda büyük başarı yakaladılar. Özellikle bu şehir devletleri arasında Herat, yok olmadan önce kısa süreli ama olağanüstü bir şekilde İslam dünyasında parlayan ve nesli tükenmekte olan bir yıldıza benziyordu. Geç Timurlu devletinin parçalanmasına rağmen

Timurluları yeniden canlandırma fikri onun kahramanlarının aklındaydı. Bu kahramanlardan birisi olan Zahireddin Muhammed Bâbür, 1526'da daha sonra Bâbürlüler olarak bilinen bir Timurlu uyanışının temellerini attı.

Hanedan Tarihi

Şahruh ve oğlu Uluğ Bey, Timurlu siyasî yapısını değiştirmeden 1405'te Timur öldüğü dönemdeki temelinde bırakmışlardı. Bu yapı, kendilerini müşterek Timurlu hanedan teşebbüsünün bir üyesi olarak gördüklerinin en ufak bir işaretini hiçbir zaman ortaya koymayan rakip silsileler ve aile üyelerinden meydana geliyordu. Eylemlerinin kanıtladığına göre Timurlu mirzalarının ortak bir tek amaçları, akrabalarını yok etmek ve onların yerine yönetime geçmek arzusu vardı. Bundan dolayı 1405'ten sonra Timurlu İmparatorluğu yerine her biri benzer bir meşruiyet ve hırsa sahip olan ve sayılara giderek artan yalnızca Timurlu hanedan üyeleri kalmıştı. Timurlu dünyasının bu temel gerçekliği XV. yüzyılın ikinci yarısında Timurlu iktidarının hızlı bir şekilde parçalanmasını açıkladığı gibi buna eşlik eden kültürel gelişmeyi de kısmen anlatır.[1]

Şahruh ve oğlunun Timurlu dünyasına miras bıraktığı yeniliklerden birisi, ülkeyi başkenti Herat olan Horasan ve İran ile Timur'un kendi başkenti Semerkand merkezli Mâverâünnehir olmak üzere fiilen iki temel bölgeye ayırmaları olmuştur. Bu ayrılma resmi olarak tanınmamış ve kurumsallaşmamış olmakla birlikte, ilk olarak Şahruh'un Timurlu topraklarını, Horasan ve İran'daki kendi egemen alanı ve Semerkand'da özerk bir vali olarak görev yapan oğlu Uluğ Bey arasında idarî yönden fiilen bölmesiyle ortaya çıkmıştı. Timur her iki bölgeyi de geniş imparatorluğunun bir parçası olarak yönetmişti. Aslında bu bölünme

1 Bu siyasî anlatı Roomer, "Timur in Iran" ve "The Successors of Timur", *CHIran*, VI, s. 42–146 ile Savory, 1964'ten özetlenmiştir.

bir anlamda Timurlu dünyasının tarihî coğrafyasını ve kültürel gerçekliğini yansıtan doğal bir bölünmeydi. Herat eski İran medeniyetinin zengin tarım merkezlerinden birisinde yer almaktaydı ve daha doğudaki Moğolistan'da hâlâ göçebe geleneklerinin büyük çoğunluğunu sürdüren büyük bir Türk-Moğol unsurunun ortasında yer alan Turan'ın vaha şehirlerinden de bozkır ve çöl ile ayrılmıştı. Bu bölgesel bölünme Şahruh'un ölümünden hemen sonra oğlu Abdüllatif'in 1448 yılı başlarında Herat'ı kendisi için işgal etmesi üzerine Uluğ Bey'in aynı yılın sonunda Semerkand'a dönmeye karar vermesiyle de devam etti.

Abdüllatif'in 1449'da babasını önce mağlup edip daha sonra öldürmesi üzerine iki şehrin yeniden tek bir Timurlu mirzasının hâkimiyetine girme ihtimali azaldı. Ama Abdüllatif de, kesin olamayan hikâyelere inanırsak, baba katili olmasından dolayı kendisine karşı olan insanlar tarafından 1450'de öldürüldü. Bu sırada İran bölgesinin eski iki valisi Irak-ı Acem, Fars ve Horasan'ı kontrol etmek için birbirleriyle savaşıyorlardı. Bu kişiler Irak-ı Acem'in ve Fars'ın göstermelik hükümdarı olan Muhammed b. Baysungur ile Meşhed çevresindeki bölgeleri hâkimiyeti altında tutan Ebu'l-Kasım Bâbür idi. Ebu'l-Kasım Bâbür akrabasını 1450'de yenerek öldürdü, Herat dâhil olmak üzere Horasan'ın çoğunu ele geçirdi ve Baysungur'un eski bölgelerini ele geçirmek için Şiraz'a yürüdü. 1454'te ise Mâverâünnehir'e hareket etti, ancak karşısında bölgeye çoktan yerleşmiş olan bir rakip buldu. Üç yıl önce bir diğer Timurlu mirzası Ebu Said b. Muhammed Miranşah, Abdüllatif'in ölümünden sonra ortaya çıkan kargaşadan sağ çıkarak Semerkand'ı ele geçirmiş, Şahruh'un torunu olan bir Timurlu rakibini idam etmiş ve daha sonra da civar bölgelerdeki kontrolünü sağlamlaştırmıştı. Birbirlerini yenemeyen Ebu'l-Kasım Bâbür ve Ebu Said 1454'te Ceyhun'u kendi bölgeleri veya nüfuz alanları arasında sınır olarak kabul ettiler. Böylece Ceyhun, Ebu Said'in Herat'ı ele geçirip en geniş sınırlarına ulaşması

ile İran'daki eski Timurlu bölgelerini tekrardan ele geçirmek için çıktığı nihaî ve başarısız seferi arasındaki dönem, yani 1459–1468 arasındaki dokuz yıllık süre dışında Özbeklerin her iki bölgeyi de fethine kadar Timurlu iktidarının bu iki ana merkezini birbirinden ayırmaya devam etti.

Yüzyılın ortalarında Timurlu siyasetine damgasını vuran kardeş katli, baba katli ve hükümdar katli ferdi yöneticilerin kaynaklarını daha da yok etti ve Timurlu olmayan üç grubu kendi bölünmüşlüklerinden faydalanmak için cesaretlendirdi. Bu gruplar kuzeyden, batıdan ve doğudan Timurlu topraklarını tehdit eden Özbekler, Türkmenler ve Moğollardı. Timurluların kuzey Mâverâünnehir sınırlarına yerleşen veya konan Özbekler en büyük tehditti. Daha 1448 yılında Özbek güçleri Herat'tan Semerkand'a dönmekte olan Uluğ Bey'e saldırmışlardı. Ağırlıklı olarak Türk kabile federasyonundan oluşan bu grubun lideri olan Cengiz soylu Ebu'l-Hayr Han, 1451'de Sultan Ebu Said'in rakipleriyle yaptığı mücadeleye müdahil olup onun Semerkand'ı ele geçirmesine yardım ederek kargaşa içerisinde bulunan Timurlu siyasetinden faydalanma niyetini ortaya koydu. Görünüşe göre minnettarlık göstergesi olarak da Şahruh'un bir kızıyla evlendi. Fakat Özbek yardımı, Timurlu uyuşmazlıklarının alaycı bir şekilde sömürülmesinden ziyade kısa süreliğine olan bir ittifak idi ki, Özbek lideri sadece üç yıl sonra Ebu Said'e karşı rekabet eden bir başka Timurlu mirzası ile birlikte işbirliği yaptı. Gerçekte Özbekler, Ebu Said'in hayatı boyunca Mâverâünnehir'e defalarca akınlar yaptılar, bu akınlar yüzyılın geri kalanında da devam etti ve sonunda da Mâverâünnehir ve Horasan'daki son Timurlu topraklarını ele geçirdiler.

Herat'ın batısındaki İran topraklarında iki Türkmen boy federasyonu olan Akkoyunlu ve Karakoyunlular, Timurlu topraklarını tehdit etmeye başladılar. Nihayet Şahruh'un eski tabisi olan Karakoyunlular, Ebu'l-Hayr Han'ın Mâverâünnehir'e

müdahale ettiği yıl Ebu'l-Kasım Bâbür'ü Fars ve Irak-ı Acem'i ele geçirmek için çıktığı seferden vazgeçirip Timurlu kontrolünde bulunan İran topraklarının çoğunu ele geçirdiler. Hatta Karakoyunlular 1458'de kısa bir süreliğine Herat şehrini işgal etseler de, kendi içlerindeki anlaşmazlıklar şehri ellerinde tutmalarına imkân vermedi. Aslında bu saldırı Ebu Said'in ertesi yıl Herat ve Mazenderan'ı işgal etmesinde de etkili oldu. Devam eden on yıl boyunca Esen Buka Han tarafından yönetilen Doğu Çağatay Moğolları da Ebu Said'e iki kez saldırdı ve o dönemde saldırıları püskürtülen bu Moğollar daha sonra, özellikle de Timurlu mirzaların birbirleriyle yoğun olarak mücadele ettikleri dönemde, Fergana Vadisi'nin içlerine baskın müfrezeleri gönderdiler.

Timurlu devletinin bir sonraki parçalanma aşaması Ebu Said'in 1468–1469 yılında İran'daki Türkmenlere karşı giriştiği ve felaketle sonuçlanan seferiyle başladı. Ebu Said'in batı ve orta İran'daki Karakoyunluların varisleri olan ve en azından hanedan bakımından Safevilerin öncüleri kabul edilen Akkoyunlu güçleri tarafından esir alınmasıyla da doruğa ulaştı. Akkoyunlu lideri Uzun Hasan, Ebu Said'i idam edilmesi için Şahruh'un torunlarından biri olan Yâdigar Muhammed'e verdi ve o da Şahruh'un meşhur ve siyasî alanda etkili olan eşi Gevherşâd'ı öldürmesinin intikamını, en azından görünüşte de olsa, kendisinden almış oldu. Karakteristik bir Timurlu vakası kabul edilen bu olay Timurlu yüzyılındaki başka bir geçiş dönemini sahneye koydu. Timurlu topraklarının bir kez daha Herat ve Semerkand olarak ayrılmasını hızlandırdığı gibi, esas yöneticilerinin politik durağanlığı ve kültürel arzuları ile ayırt edilebilen ve göreceli olarak küçülmüş Timurlu topraklarının kalıntılarında nihai olarak hüküm süren yeni nesil Timurlu hükümdarlarının da önünü açtı. Geçmişe bakıldığında Ebu Said'in kendisi de bir geçiş şahsiyeti idi. Yani hem soyun geleceğinin bakiyesi ile önemli açılardan bağlantılı hem de belirli açılardan yok olan Timurlu geçmişinin bir temsilcisiydi.

Kayda değer geç dönem iki Timurlu hükümdarından birisi Ebu Said diğeri ise Herat hâkimi Sultan Hüseyin Baykara'ydı. Ebu Said her şeyden önce Timurlu hanedanının merkezî toprakları olan Mâverâünnehir ve İran'ı birleştirmek için ciddi bir teşebbüste bulunan son Timurlu idi ki, 1469'dan sonra Timurlu mirzalarının hiç birisi böyle bir hırs göstermedi. O, aynı zamanda kendisini lider seçen Argunlar örneğinde olduğu gibi, askerî gücü önemli ölçüde göçebe boy temellerine dayanan son Timurluydu. Türk boylarının çoğunluğu önemli derecede sosyal ve askerî bir bağlılığa sahip olan Özbeklerin aksine, Ebu Said'den sonra gelen Timurlular ise kaynaşık boy savaşçılarının oluşturduğu kalabalık kuvvetlerini kontrol etmediler. Aksine askerî destek için alışılagelmiş kalıcı olmayan ittifakları geçici olarak tercih ettiler. Bununla beraber iki önemli açıdan Ebu Said'in politikaları kendisinden sonraki Timurlular için bir örnek teşkil etti. İlk olarak Semerkand'da kendi hükümdarlık döneminde ve sonrasında kayda değer bir ölçüde dinî ve siyasî bir güce sahip olan, aynı zamanda yaşamı boyunca Mâverâünnehir ve Afganistan'da büyük araziler elde eden Nakşibendî sufi şeyhi Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr (ö. 1490) ile bir tür ittifak kurdu. Hâce Ahrâr Mâverâünnehir'deki otoritesini koruma konusunda kendisine yardım ederken, bir yandan da ülkesini daha çok Herat'taki Şahruh gibi Müslüman bir sultan olarak idare etmeye ve yönetimini de Moğol ticaret vergisi *tamga* gibi adı kötüye çıkmış bazı teşhis edilebilir Türk-Moğol geleneklerinden temizlemeye ikna etti. Hâce Ahrâr, Ebu Said'in hayatının sonlarında bir Timurlu koruyucu aziz konumuna ulaşmış ve onun ölümünden sonra da kendisine büyük saygı duyulan, hükümdarlar tarafından askerî seferlerine yardım istemek için manevî gücünden faydalanılan bir şahsiyet haline gelmişti. İkincisi, Ebu Said meşruiyetini pekiştirmek için Sünnî usulün yanı sıra Şiî usulünde de paralar bastırdı ki, bu hareketi bazı haleflerinin

de yaptığı üzere farklı mezheplerin desteğine yönelik bir uygulamaydı.[2]

Ebu Said'in ölümünün ardından oğulları Semerkand ve Buhara da hüküm süren ve bölgenin geri kalanında sembolik olarak hâkimiyetini devam ettiren Sultan Ahmed (sal. 1469–1494) ile birlikte Mâverâünnehir'in kontrolünü ele geçirdiler. Gerçekte bölge fiilen bağımsız idareciler şeklinde hareket eden ve doğuştan hak sahibi olan akrabaları arasında pay edilmişti. Bu kişilere Fergana Vadisi'ni yöneten Ömer Şeyh Mirza ile kuzey Afganistan'da Belh'i idare eden Mahmud Mirza da dâhildi. Hem Özbekler hem Moğollar tarafından sürekli tehdit edilen Sultan Ahmed ve akrabaları, kendi bölgelerinin makul kaynaklarını kullandılar ve atalarının iktidar iradesinde belirgin bir eksiklik sergileyerek ara sıra birbirleriyle de savaştılar. İmparatorluk hırsına sahip olmama durumu Timurlu ülüşünün uzak parçası olan Kabil'in hâkimi Uluğ Bey Kabilî için de geçerlidir. Bu durum, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kuklası olan Yadiğar Muhammed tarafından iki aylığına sarhoş bir şekilde idare edilen Herat şehrini Sultan Ebu Said'in ölümünden yararlanıp ele geçiren Sultan Hüseyin Baykara (sal. 1469–1506) için de aynen geçerlidir. Hüseyin Baykara'nın kendisi muhteşem bir İran-İslam ve Türk kültürünün parlamasını idare ederken, bir Timurlu imparatorluğunu yeniden meydana getirmek söz konusu olduğunda tembel denilmeyecek şekilde son derece ihtiyatlıydı. O, merkez ve batı İran'daki Türkmen hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalırken, en azından dolaylı olarak Ceyhun'u sınır olarak kabul etti ve kendisinin kısıtlı olan askerî kariyerinin çoğunu ise mütevazı ülüşlerini bağımsız bir şehir devleti gibi gören yetişkin oğullarıyla savaşarak geçirdi.

Sultan Ahmet'in 1494'te ve Hüseyin Baykara'nın 1506'daki ölümleri, akrabalarının ve soyundan gelenlerin bir zamanlar imparatorluğun parçası için savaştığı Timurlu yüzyılının çöküşünü

2 Darley-Doran, *EI²*, X, s. 525.

doruğa taşıdı. Timurlu mirzaları varlıklarına yönelik olarak yeni liderleri Şeybek (Şeybanî) Han idaresindeki Özbek tehdidine karşı koymak için birleşmekten aciz olduklarını kanıtladılar. Şeybanî Han ilk olarak, kendi ifadesiyle, Semerkand'daki Timurlu hâkimiyet mumunu 1501'de söndürdü ve ardından 1507'de Herat'ı ele geçirdi. Bu bozgunun mültecileri, ya Batı İran'a ya Osmanlı coğrafyasına ya da doğuda küçük bir Timurlu ileri karakolu olan Kabil'e kaçtılar. Semerkand'ın uzak doğusunda yer alan Fergana Vadisi'ndeki doğuştan gelen hakkı kırsal topraklara sahip olup o güne kadar adı pek duyulmayan ve 1504'te Kabil'e sığınmış olan Timurlu mirzası Zahireddin Muhammed Bâbür oradaydı. O da hanedanın ana vatanını terk edip uzaktaki zengin topraklara sahip Pencab ve Ganj Vadisi'ne gitmeden önce Semerkand'ı ele geçirmeye teşebbüs etmişti.

Geç Timurlu Döneminde Toplum ve Devlet

Sosyal hiyerarşinin, devlet teşkilatının, idarî mekanizmanın ve ekonomik yapının, hatta Herat ve Semerkand'daki başat Timurlu varis devletlerinin bile, detaylarını ortaya koyabilecek yazılı belgeler açısından geç Timurlu dönemi oldukça eksiktir. Dönemin askerî, siyasî, edebî ve sanatsal aktiviteleri, özellikle de Herat'taki son 30 yıl boyunca olan durumu, hakkında çok fazla bilgi var iken, geç Timurlu dönemi için Hâfız-ı Ebrû'nun XV. yüzyılın başlarında Herat civarındaki *bölük*leri (mahalleleri) incelemesi dışında herhangi bir kaynak yoktur.[3] Aslında coğrafya ve etnografyaya olan ilgisi ardıllarının hiçbirisiyle benzeşmeyen Hâfız-ı Ebrû (1361–1430) Timurlu döneminin en önemli tarihçisi ve âlimi idi. O, birçok önemli konuların yanı sıra, XV. yüzyıl başlarında Timurlu saraylarına gelen Ming hanedan elçileri için önemli bir kaynaktır. Hondmir gibi iyi eğitim almış tarihçiler

3 Hâfız-ı Ebrû, 1970.

tüm dönemin askerî ve siyasî özetini detaylı şekilde sunmakla birlikte, onların tarihleri dönemin temel ekonomik, siyasî ve sosyal gerçeklerini anlamak söz konusu olduğunda son derece sınırlı bir kullanıma sahiptir. Hatta Hondmir, Herat ve Semerkand'a odaklanır ve uzak Timurlu toprakları hakkında ise yok denecek kadar az bilgi verir. Geç Timurlu döneminin siyasî ve sosyo-ekonomik manzarasını anlamak için en iyi kaynak ise ilk iki bölümü Timurlu yüzyılının 1494 ile 1506 yılları arasındaki on iki yılını ele alan Bâbür'ün muazzam otobiyografik hatıratıdır.[4]

Türk-Moğol askerî aristokrasisi Timurlu yüzyılın ikinci yarısında hâlâ Mâverâünnehir ve Horasan'ın çoğuna hâkim bir durumdaydı. Timurlular, Taşkent bölgesini ve batı Fergana Vadisi'ndeki bazı kasabaları hâkimiyetleri altında tutan Çağataylı Moğollar ile birlikte bu yönetici sınıfın çoğunluğunu oluşturuyordu. Bu Timurlu mirzaları ve Cengiz soylu hanlar, Bâbür'ün bilindik açık sözlülüğüyle "yönetme hırsı ve fetih arzusu" olarak ifade ettiği kendi meşruiyetlerine olan sağlam, sarsılmaz ve içe kapanık bir inançla yönetmeye devam ettiler.[5] *Beg atake* olarak bilinen askerî–siyasî eğitmenlerin yardımıyla babalarının topraklarını idare etmek için gönderilen çoğu Timurlu mirzası bu minyatür saraylarda hızla bireysel ve bağımsız siyasî hırslara kapılarak öz ailelerinden, öz kardeşlerinden veya üvey kardeşlerinden ayrıldılar. Bu mirzalar kendi bölgelerini veya doğuştan hak sahibi oldukları toprakları *suyurgal*ler, yani askerî hizmet gerektirmekle birlikte ekonomik yükümlülüklerden büyük ölçüde muaf olan yarı bağımsız tahsisler olarak elde tutmuş görünüyorlar.[6]

Her mirza en azından başlangıçta babalarına sadakatle hizmet edenlerin çoğunluğu oluşturduğu beyler grubuna güveniyorlardı. Her biri kendi maiyetini idare eden bu iç halka nadiren

4 Bâbür, 1995. Çeviriler için kaynakçaya bakınız.
5 Bâbür, 1995, f. 55b.
6 Petrushevskii, 1949.

iki veya üç yüz kişiyi aşabiliyordu. Eğer bu küçük seçkinler grubunun sözde Timurlu lideri yeterince uzun yaşasaydı, onun en yakın maiyeti sadık kullar takımı olarak gelişebilir, bazıları da birbirleriyle, hatta Timurlularla evlilik bağı aracılığı ile bağlanırlardı. Bu kıdemli sadık kulların birçoğu, muhtemelen *tiyul* olarak tanımlanan ve az bilinen örnekleri güvenilir birer rehber ise *suyurgal*lerden daha az askerî ve malî özerklik sağlayan, bağımsız arazi tahsislerine sahip idiler.[7]

Tarımsal ve ticarî gelirlerin nispî yüzdeleri bilinmemesine rağmen, Türk-Moğol askerî aristokrasisinin temel zenginlik kaynaklarını tarım arazilerinden, evcilleştirilmiş ve/veya göçebe hayvanlardan ve ticaretten alınan vergiler oluşturuyordu. Ancak XII. yüzyıl Fergana Vadisi âlimlerinden Burhaneddin Ali Kılıç el-Mergînânî'nin *el-Hidâye* metninden, Moğolların ve Timurlu haleflerinin, tarımsal üretimden alınan yüzde kadar keçi ve koyun sürülerinden aynî olarak toplanan vergiler ile hem çarşı içerisinde üretilen hem de yapılan uzak mesafeli ticaretten alınan gümrük vergisi gibi çeşitli vergilendirme usullerine aşina olduklarını varsayabiliriz.[8] Müslüman hükümdarlar dindarlıkların yansıması olarak bazen Moğol kanunlarıyla bağlantılı olup kötü bir şöhrete sahip bulunan ticarî *tamga* vergisini kaldırsalar da, aradaki farkı kapatmak amacıyla dinen meşru görülen birçok vergi toplayabiliyorlardı.

Herat ve çevresindeki Horasan bölgesi çok daha verimli olan iki Timurlu arazisini temsil ediyordu ki, bu zenginlik Hüseyin Baykara ve onun yakın dostu Ali Şir Nevâî'nin XV. yüzyılın son 30 yılında gerçekleştirdikleri himayenin ölçeğine de yansıyordu. Mâverâünnehir, sahip olduğu daha küçük tarım arazileriyle Horasan'dan çok daha az bir refaha sahipti. Buna rağmen bölge, Horasan gibi içerisinden geçen ticaretten önemli bir gelir sağladı. Bu

7 Lambton, "Tiyul", *EI²*, X, s. 550–1.

8 Dale, 2004, s. 172–3.

ticaretin seviyesi bilinmemekle beraber, Bâbür'ün babası Ömer Şeyh (ö. 1494) hakkında anlattığı bir hikâye Timurluların son yıllarında Mâverâünnehir'i Çin'e bağlayan İpek Yolu boyunca ticarî faaliyetlerin kayda değer bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Nitekim Bâbür, maalesef tarih vermeden, babasının sahip olduğu adalet duygusunu vurgulamak için Fergana Vadisi'nin doğu kısmındaki dağlık bölgede karlar altında ölen 2.000 kervan tüccarının mallarını dikkatlice koruduğundan ve bu malları geri alabilsinler diye akrabalarıyla da iletişime geçtiğinden bahseder. Ömer Şeyh, şüphesiz ölmüş olan bu tüccarların mallarını kendi güvencesi altına alarak vergi verecek olan kervanların gelecekte Fergana Vadisi'ndeki kendi topraklarından geçeceklerini garanti altına almak istiyordu.[9] Bâbür ayrıca 1504'ten 1525'e kadar Kabil'i yönettiği dönemde gözlemlemiş olduğu ticaret hacminin büyüklüğünü her yıl Hindistan'dan Kabil üzerinden İran ve Orta Asya'ya 20.000 hanenin seyahat ettiğini dile getirmek suretiyle ifade eder. Avrupalıların Hint Okyanusunu yoğun bir şekilde kullanmasından hemen önceki bu onlu yıllarda Orta Asya üzerinden Çin, Orta Doğu ve Hindistan istikametine ve ters yönde yapılan ticaretin Timurlu hükümdarları için hâlâ önemli bir gelir kaynağı olduğunu varsaymak mantıklı görünüyor. Nitekim Timurlu yüzyılı boyunca kademeli olarak ağırlığı azalan ve Timurlu gücünün parçalanmasını ve körelmesini yansıtan Timurlu gümüş sikkesi *tenge*nin başlıca gümüş kaynağını büyük ihtimalle bu ticaretten alınan vergiler oluşturuyordu.[10]

Özellikle Timurlu dönemi Semerkand ve Herat şehirleri, ticaret ve toprak gelirleri yeni fatihlerin hedefinde olan önemli sayıda zengin tüccarlara ev sahipliği yapıyordu ki, yeni fatihler bu şehirlere girdiklerinde genellikle *erbablar*dan, yani şehrin önemli insanlarından zorla *mal-ı emân* gibi kötü şöhretli koruma parası

9 Dale, 2004, s. 179.

10 Davidovich, 2001, s. 135.

alıyorlardı. Bireysel tüccarların isimleri Bâbür'ün kendine özgü hatıratı da dâhil olmak üzere neredeyse hiçbir anlatı kaynağında yer almaz. Ancak bazı şehirli mülk sahipleri sadece vakıf senetleri kataloglarında tanımlanmıştır. Sultan Ebu Said'in hükümdarlık döneminde fazlasıyla etkili olan Nakşibendî şeyhi Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr'ın günümüze ulaşan vakıf senetlerinde Buhara, Taşkent, Semerkand ve Kabil'deki mülk sahiplerinin isimleri normal olarak arazilerinin, dükkânlarının veya suyla çalışan tahıl değirmenlerinin şeyhin vakıf mülküne bitişik olduğu durumlarda açıkça belirtilmiştir.[11] Bu bireylerin sayısı, ayrıca isimleri bilinmeyen bazı erbabların da dâhil edilebileceği, mülk sahibi sınıfının boyutu hakkında sadece basit bir gösterge sunmaktadır. Hâce Ahrâr'ın kendisi geç Timurlu döneminde Mâverâünnehir'deki en büyük kırsal ve kentsel mülk sahiplerinden birisiydi. Soyundan gelenlerin bu mülkleri kontrol etmeye devam etmesini sağlamak için de bunların hepsini değilse de çoğunu vakıf arazisine dönüştürdü. O, bu mülkleri hiç şüphesiz Timurlu mirzalarından ve onun koruması altına girmeyi tercih eden küçük mülk sahiplerinden bağışlar yoluyla elde etmişti. Ayrıca bizzat yürütmekte olduğu ticarî faaliyetlerden elde ettiği gelirle satın aldığı mülkleri de vardı. Sufiler veya diğerlerinin oluşturduğu ulemanın ticaret yapması oldukça yaygındı ve çağdaş Avrupa'da olduğu gibi birçok din adamı zengin olmuştu. Örneğin el-Mergînânî'nin soyundan gelen ve bir Nakşibendî müridi olan, Bâbür'ün kendi ruhani akıl hocası nispeten varlıklı bir kimse olmasına rağmen, koyun sürülerinden oluşan bu zenginliğinin kaynağı tam olarak bilinmemektedir.

Ekonomik açıdan yoksul mollalardan Hoca Ahrâr gibi zengin adamlara kadar uzanan bir yelpazeye yayılmış olsa bile *ulema*, elbette ayırt edici özelliklere sahip seçkin bir sınıfı temsil ediyordu. Timurlu toprakları Moğol öncesi zamanlarda önemli Müslüman din âlimlerinin yetiştiği bir bölgeydi. Özellikle Belh

11 Chekhovich, 1974.

ve Buhara bilimsel aktivenin önemli merkezleriydi ki, Moğollar Belh'i tamamen tahrip etseler de Buhara dinî ilimlerin eğitim merkezi olmaya Timurlu döneminde de devam etti. Fergana Vadisi'nde bulunan küçük Mergînân kasabası hem Moğol öncesi hem de Moğollar sonrası dönemde önemli Hanefî Sünnî âlimlerinin doğum yeri olarak kaldı. Hatta XXI. yüzyıl Özbekistan'ın da bile muhafazakâr bir dinî merkezdir. Timurlu yüzyılı boyunca hem Semerkand hem de Herat, günümüzde olduğu gibi, o dönemde de Mâverâünnehir'in baskın hukuk ekolü olan Hanefî fıkhı âlimlerini kendine çekti. Meşhur hadis külliyatı sahibi ve IX. yüzyıl âlimi İmam Buhârî bu bölgeden olup şehrin dışındaki XX. yüzyıla ait türbe ise onun başarısını abideleştirmiştir. XV. yüzyılın sonlarında Herat, Horasanlı Hanefî Sünnî âlimi olan ve Timur'un 1382'de Semerkand'a getirdiği Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftâzânî'nin (1332–1390) soyundan gelen Seyfeddin Ahmed'e ev sahipliği yapmaktaydı. Seyfeddin, İranlı hanedan Herat'ı 1510'da ele geçirince Şiî ideolog Şah İsmail Safevî tarafından öldürüldü. Diğer bir önemli şahsiyet ise Herat kadısı olan ve Farsça hukuk ve ahlâk kitapları yazan İhtiyârüddin b. Gıyâseddin el-Hüseynî'dir. Nakşibendî Şeyh Hâce Ahrâr kendisini kısmen Mâverâünnehir'in muhafazakâr Hanefî Sünnî kültüründe karakterize etti. Timurlu mirzaları veya başkaları olmak üzere onun hem kendi müritleri hem de daha sonra gelen Nakşibendî müritleri, Allah'ın ismini sesli bir şekilde tilavet yerine müzik ve dans olmadan sessiz zikir uygulamasıyla ölçülü bir sufi spiritüalizmi uyguladılar.[12]

Hüseyin Baykara ve Timurlu Aydınlanması

Timurlu yüzyılı, özellikle de geç Timurlu dönemi, giderek artan bir siyasî parçalanma olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte,

12 Paul, 1998, s. 18–30.

birbirleriyle rekabet eden Rönesans İtalyan şehir devletlerinde olduğu gibi, Timurlu hükümdarları da dinî ve kültürel aktivitelerdeki parlak ve özgür düşünceleriyle öne çıktılar. Uluğ Bey'in kendini astronomi ve matematik bilimine adaması ve bu konudaki himaye faaliyetleri yüzyılın en önemli entelektüel başarısını oluşturdu. Hatta babası Şahruh da Herat ve Horasan'daki idaresini önemli dinî mimarî yapılar ve Timurlu özelliklerin imzası haline gelen geometrik, dengeli ve uyumlu bir şekilde göz kamaştırıcı renkli minyatürleriyle dikkat çeken resimli tarih ve edebiyat yazmalarını destekleyerek aydınlattı. Bu kayda değer başarılara rağmen yine de birçok çağdaş ve daha sonra gelen birçok Müslüman hükümdar ve âlim, Hüseyin Baykara'nın Herat'ının sanatsal ve edebî aktivitelerini Moğol sonrası doğu İslam dünyasının altın kültürel hareketi olduğunu kabul ederler. Osmanlı tarihçisi ve devlet memuru Mustafa Âli (1541–1600), Hüseyin Baykara'yı paradigmatik İran-İslam hükümdarı ve hamisi olarak gören kimselerden biriydi.[13] Aslında Mustafa Âli kendisini Hüseyin Baykara'nın sarayındaki seçkin aydınlar Abdurrahman-ı Câmî (ö. 1492) ve Ali Şir Nevâî'nin (ö. 1501) Osmanlı ülkesindeki akranları olarak göstermektedir. Mustafa Âli'nin Hüseyin Baykara'nın Herat'ına olan bu ilgisini, kendisinin azımsanmayacak hırslarında yaşadığı hayal kırıklığı ve Osmanlı devletindeki duraklama algısı beslemiş olabilir. Bununla birlikte Zahireddin Muhammed Bâbür gibi çağdaşları bile Hüseyin Baykara'yı yüzyılın son büyük Timurlu hükümdarı olarak görür ve onun Herat'taki hükümdarlığını eşsiz bir kültürel hareket olarak hisseder. Hüseyin Baykara'nın ölümünden hemen sonra Aralık 1506'da şehri ziyaret eden Bâbür, "dünyanın yerleşik kısmında" Herat'a benzer bir şehir olmadığı kaydetmiş ve bunu yapmış olduğu "şehir, işlerini mükemmel bir seviye getirmek için bilgili ve eşsiz insanlarla doludur" gözlemi ile desteklemiştir.[14]

13 Fleischer, 1968, s. 70, 141, 169, 186.

14 Bâbür, 1995, f. 177b.

Hüseyin Baykara 1469'da Herat'ı ele geçirdiğinde Bâbür doğduğu şehre döndü. Tabii ki bu dönüş *kazaklık*, yani Bâbür'ün kendi hayatının ilk yıllarını tarif ettiği üzere pek çok hırslı Timurlu hükümdarının bir özelliği şeklinde karşımıza çıkan, "tahta sahip olunmayıp gezgin siyasî serserilik yapılan" dönemden sonra gerçekleşti. Bâbür'ün dönemin siyasî tarihi tarafından büyük ölçüde tasdik edilen bir analizine, yani Hüseyin Baykara'nın mizacına ve siyasî hırslarına dair yapmış olduğu samimi analize göre Hüseyin Baykara Herat'ı sarhoş olan genç kuzeni Yadigâr Muhammed'den alır almaz sefa sürmek için şehre yerleşti. Sahip olduğu önemli askerî deneyime rağmen veya bu nedenle, siyasî hâkimiyetini Herat ve Horasan'ın ötesine genişletmeye çalışmadı. Bâbür, akrabası Hüseyin Baykara'yı tasvir ederken soyuna saygı gösterip kültürel başarılarını över, askerî tembelliği konusunda ise dehşete kapılır. Şeybek Han'a (Muhammed Şeybanî Han) bağlı Özbekler Mâverâünnehir'deki Timurlu egemenliğinin son izlerini ortadan kaldırırken Hüseyin Baykara'nın Bâbür'ün yardımına gelmemesini ise özellikle eleştirir. Herat'ı aldıktan sonra *fisk u fücur* ile mücadele etmek dışında pek çok adamını başka yöneticilerin hizmetinde iş aramaya sürükleyip hiçbir şey yapmadı der. Ama Hüseyin Baykara, Buddenbrooklar gibi Timurlu enerjisini fetihten kültürel faaliyetlere yöneltmek suretiyle, İran-İslam sanatlarının gelişmesine ve Türk edebiyatının kuruluşuna önderlik yaptı. Mükemmel bir şekilde gerçekleşen bu sanatsal ve edebî patlama övgüsünün büyük bir kısmı ise kâtibi ve uzun süredir yol arkadaşı olan Mir Ali Şir Nevâî'ye aitti.

Herat'ın yerlisi olan Nevâî (1441–1501) mütehassıs *bahşı* olan bir Türk (Uygur) aileye mensup idi. O, hayatının ilk dönemlerini eğitim gördüğü şehirde geçirdi ve Bâbür'e göre Hüseyin Baykara ile aynı medresede okudu. Şahruh'un vefatından sonra dönemin değişen şartlarından nasibini alarak İran ve Horasan'da bir süre dolaşmak zorunda kalan Nevâî'nin ailesi 1453 yılında bir

süreliğine Serbedârîlerin eski başkenti Sebzevâr'a yerleşti. Eğitimine burada devam eden Nevâî, Herat'a dönmeden önce Meşhed'de bir süreliğine eğitim gördü. 1460'larda ise Sultan Melik Kaşgarî'nin oğlu olup Timurlu Sultan Ahmed Mirza'nın *eşik ihtiyarı* (başvekil) atanan Ahmet Hacı Bey Dilday ile birlikte Semerkand'a gitti. Nevâî'nin hayatının bu dönemi ile ilgili olarak başarılı bir şair olduğu gerçeğinden başka çok az bilgi vardır. Nitekim 1465–1466 yıllarında tamamlanmış olan ilk divanı kendisi tarafından değil, meşhur hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından derlenmiştir. Ancak, modern zaman öncesi Müslüman yazarlar için olağan olduğu üzere, onun bu şiirleri de kendisi hakkında çok az miktarda güvenilir otobiyografik bilgiler sunar. Ali Şir Nevâî 1469'da Hüseyin Baykara tarafından Herat'a davet edilmiş ve kendisine teklif edilen, devamlı ve doğrudan sultana ulaşabilme yetkisi sağlayan, mühürdarlık görevini kabul etmiştir.[15]

Asla evlenmeyen ve kendisini Hüseyin Baykara'nın sarayına ve Türk edebiyatının gelişimine adayan bu *edîb* için otuz yıldan fazla süren hizmet hayatı bu şekilde başladı. Hüseyin Baykara 1472 yılında Nevâî'yi *emir* olarak atadı ve ona kendi mührünü belgelerin en üst kısmına basabilmek gibi prestijli bir görev verdi. Böylece Nevâî diğer Herat aristokratlarından daha üstün bir konuma geldi. Bununla beraber statü ve sosyal üstünlük açısından Nevâî tevazu ve sosyal eşitlik konusunda bir üne sahiptir. Sadece Sovyet literatüründe kendisine verilmemiş olan bu ün Nevâî'nin kendi şiirinin bir dizesindeki "yazarın nerede oturduğu değil ne söylediği daha önemlidir" ifadesiyle de tasdik edilmiştir. Nevâî'nin kendi döneminde ve öldükten sonra sahip olduğu şöhret kendisinin Türkçe şiir yazmasından ve Herat'taki sanatsal faaliyetleri himaye etmesinden kaynaklanmakla birlikte, daha 1470'lerin ortasında Horasan sınırlarının çok ötesinde bir üne sahip olmuştu. En büyük mirası Türk şiirini özgün ve ayırt

15 Sultan, 1985.

edici bir edebî geleneğe yükseltmesi ve kendi imajını doğu İslam dünyasında bir saray mensubundan ziyade, ideal saray mensubunun ta kendisi, medenî Türk-Moğol ve İran-İslam kültürünün canlı örneği olarak yaymış olmasıdır.

Nevâî'nin ismi Herat'ta, E. G. Browne dışındaki birçok kimse tarafından klasik Fars şiirinin son büyük temsilcisi olarak görülen, Abdurrahman Câmî ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıydı.[16] Ancak onun İran'ın şiir dünyasındaki yeri hiçbir zaman Hâfız, Sâdî hatta Emîr Hüsrev Dihlevî kadar büyük olmadı. Gerçekten de Câmî, hem İran hem de Afganistan'daki akademisyenler tarafından nispeten ihmal edilmiştir. Çalışmalarının sadece küçük bir bölümü genellikle Alman akademisyenler tarafından çevrilmiş olan Avrupa'da durum daha da vahimdir. Çağdaşları, onun çok iyi tanındığını ve bu nedenle kendisini tarif etmenin gerekli olmadığını ifade ettikleri için o döneme ait yalnızca birkaç tane biyografik malzeme vardır. Câmî'ye öncelikle bir din âlimi ve Nakşibendîliğe adanmış bir sufi olarak yaklaşmak en mantıklı yol olarak görünüyor. İnancına ve bu özel tarikata olan adanmışlığına hizmet için kaleme aldığı şiirleri, genellikle netlik ve erişilebilirlik yönüyle methedilir. Bazı şiirleri ise oldukça didaktik olup, aynı zamanda imgelerden ve incelikten yoksun oldukları için eleştirilmektedir.

Câmî 1414 yılında Nişabur yakınlarındaki Câm'da İsfahan kökenli din âlimi yetiştiren bir ailede doğmakla birlikte, Semerkand'daki kısa eğitim süresi hariç neredeyse hayatının tamamını Herat'ta geçirdi. Seçkin bir eğitim alan Câmî, asla kurallara uymayan birisi olduğu için, olası bir bürokratik kariyer yapmak yerine, Nakşibendî tarikatına katıldı. Câmî ve Nevâî'nin dostluğu açısından Nakşibendî Sufizminin en önemli yönlerinden birisi kurucusu ve daha sonra gelen şeyhlerin, müritlerin günlük yaşama aktif olarak katılmaları gerektiğine inanmalarıdır. Bazı

16 Browne, 1964, III, s. 507–48.

tarikatlarda olduğu gibi sufilerden beklenen toplumdan uzaklaşmak olduğu halde, Nakşibendîler aktif olarak toplumsal ve siyasî hayata katılmaya teşvik edildiler. Sadece şeyhlerine mutlak bir sadakat göstermeleri gerekmekteydi. Bu nedenle Nevâî 1476–1477'de Câmî'yi şeyh (*pîr*) olarak tanıdığında siyasî veya edebî işlerinden el çekmesine gerek yoktu. Böylece bu iki adam arasındaki ilişki dikkate değer sempatik ve uzun soluklu bir arkadaşlığa dönüşerek olgunlaştı ki, bu ilişki dönem için kaydedilen büyük ve karşılıklı etkisi olan edebî dostluklardan birisidir. Bu durum Câmî'nin uzun şiiri *Leylâ ve Mecnûn*'da "dostluğun umut hazinesinin anahtarı olduğu" şeklinde açıkça yazdığı üzere dizelere de yansımıştır.[17] Bu ikisi, bugün bile İran ve Afganistan'da gelenek olduğu üzere, sıklıkla birbirlerini takdir eden şiirler yazarak sürekli irtibat halindelerdi. 1492 ve 1501'de 9 yıl arayla öldükleri zaman çağdaşları bir çağın bittiğini hissetmiş olmalıdırlar.

Sadece dönemin iki ünlü vatandaşının ölmesinden dolayı değil gerçekten de birçok açıdan bir dönemin sonu idi. Mir Ali Şir 1469'dan 1501'e kadar, şehir İran-İslam dünyasının kültür başkenti olana kadar Herat'ın ekonomik, mimari ve sanatsal gelişimiyle şahsen ilgilendi. Geç Timurlu tarihçilerinin önde gelen isimlerinden Hondmir'in hesaplarına göre Mir Ali Şir en az 135 adet yapı inşa ettirdi. Bu binaların çoğunluğu kervansaray ve köprü gibi bölgedeki ticaret ekonomisini canlandırmayı teşvik eden yapılardı. Diğer taraftan Mir Ali Şir'in projeleri arasında şehrin kuzeyinde bulunan ve cami, medrese, hankâh, hamam ve hastaneden oluşan büyük bir külliye de vardır. Bu bölgeyi muhtemelen Hüseyin Baykara'nın doğduğu yerin yakınına yapılmış olan Bağ-ı Cihanâra orada olduğu için seçmiştir. Bu tarz bahçeler Timur zamanından beri hükümdarın kaldığı, idarî binaların bulunduğu Timurlu şehirlerinin politik ve kültürel merkezleri idi ki, özellikle Herat'ın bu dönemde ün saldığı edebî meclisleri de

17 Bertel's, 1965, s. 119.

burada toplanıyordu. Bunlar Mir Ali Şir'in edebî otoritesini hakemlik yapmak için kullandığı geç Timurlu Herat'ındaki resmi şiir meclisleri idi. Câmî'nin didaktik şiirlerinden ayrı olarak saray aristokrasisi tarafından icra edilen ve onlar için giderek teknik ve karmaşık bir hale gelen bir edebiyattı. Belki de en açık şekilde muammaları derlemeye yönelik ilgide ve uygulamada görülen retorik bir tercih, yalnızca profesyonel edebiyatçıların ilgisini çeken kinayeli ve yanıltıcı bir şiir biçimiydi.

Nevâî ve Câmî'nin edebî faaliyetleri ile yaşamları boyunca Herat'a ilgi duyan düzinelerce şair dışında, Hüseyin Baykara dönemi tarihî ve edebî klasiklerin el yazmalarının nefis şekilde resimlendirilip öne çıkarılarak kitap sanatının yeniden canlandırılması ve özenle detaylandırılmasına tanık oldu.[18] Bunlardan bazıları açık bir şekilde Yezdî'nin *Zafernâme*'si gibi Timur'un fetihlerinin kutlandığı Timurlu eserleriydi. Diğerleri ise Sadî'nin *Gülistân*'ı veya Emîr Hüsrev Dihlevî'nin *Heşt Bihişt*'i gibi geleneksel Fars edebî metinleriydi ve bu tür metinlerin popülaritesi Nevâî ve diğerlerinin Türkçe şiir yazdıkları bir Türk-Moğol sarayında İran-İslam kültürünün devam eden hâkimiyetini yansıtıyordu. Bu el yazmalarını süsleyen minyatürler bazen Herat şiirleri kadar kinayeli idi. Ama bazılarında, özellikle de ressam Bîhzâd tarafından yapılanlar veya ona atfedilenlerde, günlük aktiviteler betimlenmiş ve bazı durumlarda ise bunlar üç boyutlu portre figürlerini temsil eden bir tür natüralizmle yapılmıştır. Sufileri tasvir eden sahneler özellikle minyatür ressamlarının popüler konularıydı ki, bunlar mistik İslam'ın veya dindar olmaya adanmanın, elbette özellikle Câmî'nin, Timurlular arasındaki yaygın etkisini, açık bir şekilde yansıtıyorlardı. Dönemin merak uyandıran sanatsal yönlerinden biri, daha sonra minyatürün en büyük ustası olarak görülen Bîhzâd gibi, bireysel sanatçıların kimliğini saptamayı mümkün kılan imzalı resimlerin aniden ortaya çıkmasıdır.

18 Lentz ve Lowrey, 1989, s. 239–302.

Bununla birlikte, örneğin sanatsal görüşlerinde her zaman özgür olan ve onun sakallı resimlerini manalı şekilde eleştiren Bâbür gibi, çağdaşları Bîhzâd'ın eserlerine daha az düşkün olmuştur.

Bâbür ve Timurlu Rönesansı

1500'de Nevâî tarafından kabul görmek veya tanınmak için can atan şairlerden birisi de Zahireddin Muhammed Bâbür idi. Tam o dönemde Semerkand'ı daha yeni fethetmiş ya da tam olarak Şeybanî Han farklı bir yön ile ilgilenirken şehre gizlice girmiş ve şehirdeki küçük bir Özbek gücünü şehrin dışına atmıştı. İki yıl içinde doğuştan hakkı olan Fergana Vadisi'nde takip edilen bir adam haline gelecek olan Bâbür, iki yıl fiilen gizlenip, Özbek akınlarından bezdikten sonra beraberindeki ayak takımdan oluşan 300 kişiden az kadın ve erkekten oluşan maiyetiyle birlikte Mâverâünnehir'i terk ederek bir mülteci sıfatıyla Orta Afganistan üzerinden Kabil'e gitti. Başlangıçta Timurlu anayurdunu yeniden ele geçirmek için bir üs olarak kullanmayı düşündüğü en doğudaki Timurlu ülüşü olan Kabil'e 1504 yılının sonlarına doğru girdi. Fakat Şeybanî Han 1507'de Timurluların ve onların anne tarafından akrabaları olan Cengiz soylu Çağataylı akrabalarının çoğunu ya öldürdü ya da Mâverâünnehir'den kovdu ve Herat'ı da ele geçirdi. Daha sonra ordularını doğuya Kandahar'a çevirip iç kaleye ulaşamasa da şehri az bir süreliğine işgal etti. Ardından da içerdeki muhalif bir hareket ve İran platosunda hâkimiyetlerini güçlendiren Safevilerden gelen bir tehdit dolayısıyla tekrar batıya döndü. Bâbür hatıralarında 1507'deki çaresizliğini, doğrudan bir Özbek saldırısından kurtulamayacağının bilincinde olarak aktarır. Kendisinin ve beylerinin kuzeydoğu Afganistan'a mı yoksa Hindistan'a mı kaçmaları gerektiğini tartıştıkları bir toplantı yaptıklarından bahseder ki sonuçta toplantıda Peşaver yönüne doğru kaçmaları gerektiğine

karar vermişler ve beraberlerinde sırtlarındaki gömleklerinden başka eşyaları olmadan aceleyle Kabil'den ayrılmışlardır. Şeybanî Han'ın çekilmesi kısa bir süre sonra Kabil'e dönmelerine olanak sağlarken, 1507 yılı aynı zamanda Bâbür'ün Hindistan'ı yeni bir Timurlu devleti kuracağı yer olarak görmeye başladığı ve bunu zihninde Timur'un 1398'deki Delhi'yi kısa ama vahşi bir şekilde işgaliyle meşrulaştırdığı yıl olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak 1511–1512'de Semerkand'ı üçüncü kez ele geçirip kaybedince Bâbür en sonunda Mâverâünnehir için intikam alma umudunu bıraktı ve tüm dikkatini yavaş yavaş Hindistan'a çevirdi. En geç 1519'da da yeni doğan oğluna, Hindal (Hind'i fethet) adını verdiğinde alt kıtanın işgalinde karar kılmıştı.

Bâbür'ün başından geçen olayları Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı otobiyografisi olan *Vekâi* en orijinal ve en önemli Timurlu düzyazı derlemesi olup, hem Avrupa hem de Asya'daki edebiyat göz önüne alındığında, bazen "erken modern çağ" olarak bilenen dönemin en zengin otobiyografik eseridir. Uluğ Bey, Timurlu bilimine en büyük katkıları sağladı; Nevâî, Çağatay Türkçesini oturmuş edebî bir dil statüsüne yükseltti; Câmî, klasik Farsça düzyazısının son külliyatını ortaya koydu; Hüseyin Baykara, zarif bahçelerinden Timurlu kültürünün son görkemli aydınlanmasını yönetti ve Bâbür önde gelen Çağatay Türkçesi nesrini oluşturdu. Şimdi ilk kez Japon Türkolog Eiji Mano tarafından tam metin olarak kullanıma sunulan Bâbür'ün otobiyografisi, geç Timurlu siyasetinin gerçeklerini ve karışık karakterini tek başına en iyi şekilde sunar. Sabit ifadelerden oluşan Herat saray şiirinden ve Yezdî gibi birçok çağdaş tarihçinin ağdalı düz yazısından farklı olarak *Vekâi* anlaşılır, dinamik ve dikkat çekecek derecede canlıdır. Bu canlılık belki de Bâbür'ün çağdaş İran-İslam tarihî ve edebî eserlerini çok yakından biliyor olmasına rağmen, şaşaalı saray çevrelerinin dışında yaşanmakta olan mücadeleler ile dolu bir hayat yaşaması ve net açıklamalara duyduğu ilginin

yüksek edebî tarza olan merakını gölgede bırakması gerçeği ile açıklanabilir. Oğlu Hümayun'un kullandığı ayrıntılı ve anlaşılması zor bir Farsça nesir dolayısıyla oğluna gönderdiği sert ve eleştirel mektubunda ifade ettiği üzere "mektup açık ve anlaşılır olmalı, muamma şeklinde yazılmamalıdır".

Geç Timurlu dünyasının sosyo-ekonomik ve siyasî durumu hakkında son derece eşsiz bilgiler sunmasının yanı sıra Bâbür, geç XV. ve erken XVI. yüzyıllardaki Orta Asya ve İran-İslam dünyası için elimizdeki en detaylı savaş kayıtlarını sunan tek kaynaktır. O her şeyden önce, her ne kadar Cengiz Han ve Timur'un ordularının disiplinli olduğunu gösterse de, geç Timurlu dönemindeki ordular çoğu zaman bildiğini okuyan astların ya da geçici ve güvenilmez müttefiklerin koalisyonundan oluşmaktaydı.[19] Onun tasvirleri savaşların alışılagelmiş geleneksel yasal düzende yapıldığını göstermektedir. Bu sistemde ondalık düzendeki onluk veya yüzlükler halindeki birlikler merkez, öncü ve kanatlar gibi belirli pozisyonlarda görevlendirilmekteydi ve bu birlikler daha küçük birimlere de bölünmekteydi. Genellikle bir Timurlu mirzasının yakın akrabası en önemli ve/veya en saygın pozisyonlara komuta ederdi ve bu görevler genellikle bir kabul merasiminde hükümdara olan yakınlığın ve bulunduğu konumun yüksekliğinin hanedan içindeki statüsünü veya sahip olduğu askerî rütbeye işaret eden saray törenlerinde kendilerine gösterilen öncelikte yansıtılırdı. Ancak 1490'larda hiçbir Timurlu veya Cengizli Çağatay ordusu, Bâbür'ün kıskanarak ifade ettiği disiplinli süvari hareketliliğine sahip Şeybek Han'ın güçlerine karşı savaşları kazanabileceğini ispatlayamadı.

XV. yüzyılın sonlarında Timurluların kendi aralarında ya da farklı Timurlu grupları ile Şeybek Han arasındaki savaşlarda yer alan askerlerin sayılarını kesin olarak tahmin etmek zordur. Çağdaş veya daha sonraki tarihçilerin bu çatışmalara ilişkin

19 Dale, 2004, s. 67–133.

hesaplamalarının, özellikle de birlik gücünü tahmin ettiklerinde, hiçbir zaman doğru olarak görülmemesi gerektiğini söylemek yeterlidir. Bu umumî uyarıya genellikle askerî tarih alanında dikkat edilmesi gereklidir ki, bu durum Bâbür'ün otobiyografisindeki ifadelerinde ve onun Moğol kuzeni Haydar Mirza Duğlat'ın otobiyografik anılarında da açıkça görülmektedir. Her ikisi de kendilerinin veya diğer komutanların genellikle geçici müttefikler tarafından birçok birliğin savaşlara getirilmesi nedeniyle, belirli bir savaşta kaç tane askere komuta ettiklerini bilmediklerini ortaya koymaktadır. Bu adamlardan herhangi biri kendi ana komutası altındaki birimleri kaydetmediyse ve birliklerin gerçekte *bahşi*ler veya diğer resmî görevliler tarafından gerçekten sayıldığını göstermedikçe, kendi tahminleri bile kabul edilemez. Düşman askerlerinin sayılarının hesaplanması söz konusu olduğunda ise şüphecilik her zaman kural olmalıdır. Örneğin Bâbür 1526'da Kuzey Hindistan'ı fethetmek için çıktığı heyecan verici sefer sırasında 12.000 adamın kendisiyle birlikte İndus'u geçtiğini söyler. Bununla beraber o, bu sayıya ayrıca tacirleri ve dinî eğitim alan öğrencileri de dâhil etmiştir ki, aynı yüzyılın sonunda yazan kızı Gülbeden Begim, babasının Nisan 1526'da Delhi'nin kuzeyinde kesin bir şekilde kazandığı Panipat muharebesinde savaşabilecek 6.000–7.000 kişiden fazla adamının olmadığını ifade eder.[20] Bâbür'ün Panipat'ta karşısına çıkan Afgan askerleri hakkında tahminî olarak yaptığı 100.000 hesabı da büyük ihtimalle hem olanaksızdır hem de kendine yaramaktadır.

Bâbür'ün Hindistan'da yapmış olduğu da dâhil olmak üzere geç Timurlu savaşları başlıca yay, ok ve kılıç kullanan hafif zırhlı süvarilerle kazanıldı. Timurlular XV. yüzyılın sonlarına doğru ateşli silahlar kullanmaya başladılar. Söylendiğine göre Hüseyin Baykara 1495 gibi erken bir tarihte bir veya birden fazla, bir tür havana benzeyen *kazan*lara sahipti. Bu sırada ateşli silahlar

20 Gulbadan, 1972, f. 9b.

Osmanlı topraklarından ve İtalyanların Akkoyunlu birliklerine batıdaki rakipleri Osmanlılara karşı koymak için silah desteği sağladığı Kuzeydoğu İran'dan doğuya doğru yayılıyordu. 1519'a gelindiğinde Bâbür fitilli tüfeklerin bir türünü kullanıyordu. Birlikleri Panipat'ta hem bunları hem de birisi Osmanlılardan gelen danışmanları tarafından ateşlenen *darbzen* olan iki tür topu kullanıyordu. Bununla birlikte Osmanlıların Konstantinopolis (İstanbul) kuşatmasında kullandıkları topların aksine geç Timurlu savaşlarında ateşli silahların savaşın sonucunu belirlediğini gösteren ikna edici kanıtlar yoktur. Gerçekte Bâbür'ün metnindeki kanıtlar 1526'da Panipat'ta ve sonraki yıl Kânvâ'da kazandığı zaferlerin belirleyici unsurunu her iki savaşta da ordunun sağ ve sol kanadının en dışındaki prestijli konuma sahip olan Moğol birlikleri olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Sonuç olarak, her ne kadar Bâbür her iki zaferinde Moğolları hain, açgözlü ve zararlı olarak defalarca kınamasına rağmen, onların yapmış klasik *tulgama*, yani kanatlar üzerinden arkadan sarma manevralarının Afganistan ve Hindistan'daki büyük zaferleri için oldukça kritik olduğunu ifade eder.

Bâbür'ün Hindistan'daki zaferleri yeni bir Timurlu devletinin alt yapısını oluşturdu ve Aralık 1530'da ölmesinden önce kısa süren dört yıllık Hindistan yönetimi, geç Timurlu döneminin sonunu ve onun senkretik soyunun, Delhi ve Agra'daki Timurlu-Bâbürlü İmparatorluğu'nun başlangıcını temsil eder. Her şeyden önce Bâbür'ün kendi bakış açısından *Vekâi*'de sıklıkla tekrarladığı imalara göre Hindistan'da kalmaya asla niyetli olmadığı, aksine Kabil'e dönmeyi ve Hindistan'daki topraklarını da buradan, çağdaş bir Hüseyin Baykara olarak yönetmeyi planladığı aşikârdır. Kesinlikle Gazneli Mahmud'un imparatorluğunu biliyordu ve Pencab, Ganj-Yamuna Doab ve Ganj Vadisi'ni içeren Hindistan bölgesinde barış ve güvenliği sağladıktan sonra geriye dönmeyi planladığını Kabil valisine söylerken belki de

bunu aklında tutuyordu. Şiirlerinde canlı bir şekilde ifade ettiği üzere, Hindistan'da bulunmak onun için hem dostlarından hem de en sevdiği şehirler olan Semerkand ve Kabil'den sürgün olmak anlamına geliyordu. 1527 veya 1528'de Ramazan'ı ima ederek şunları yazıyordu:

> Bu oruç ayında sürgünde olmak beni yaşlandırıyor.
> Arkadaşlardan sürülmüş olmak beni sarstı.
> ...
> Bu Hint topraklarının kazancını derinden arzuluyordum.
> Bu topraklar beni esir ettiğinden beri kâr nedir?[21]

Mâverâünnehir'e aşina olmayan nesilleri bu sürgün hissini seyreltilmiş, intikamcı ve geçmişe özlem duyar bir biçimde korudular. Hayatının sonuna kadar Bâbür, siyasî ve kültürel referans noktası olarak Semerkand'ı, dinî meselelerde ise Buhara'yı tercih etmiştir. Otobiyografisini Çağatay Türkçesiyle yazarak esas okuyucu kitlesini Timurlu ve Çağatay seçkinleri ile daha geniş Orta Asya nüfusu olarak tanımladı ki, bunlar Orta Asya bölgesindeki Türkler ve Türk-Moğollar için ortak olan bu dilde okur-yazar idiler.

Bâbür'ün geçişken durumu hem Timurlu anavatanındaki hem de Hindistan'daki modern tarih yazıcılığına da yansıtılmıştır. Tarihçilerin XV. yüzyılda Mâverâünnehir ve Horasan'daki Timur'un torunları hakkında verdikleri kayıtlarda Bâbür bir dipnottan birazcık daha fazla yer alır. Neticede Bâbür küçük bir ülüşün doğuştan mirasçısıydı ve akrabaları gibi Özbek yayılması karşısında Timurlu soyunun güçsüzlüğünü temsil etti. Bâbürlü tarihçileri ona pek fazla ilgi göstermez ve çoğu zaman onu tamamen göz ardı ederler. Onların zihinlerinde Bâbür, oğlu Hümayun Hindistan'dan 1540'ta kovulan ve 1555'teki ölümünden sadece bir yıl önce geri dönen yabancı bir maceracı idi. Ayrıca bu tarihçilerin gözünde Bâbür kesinlikle Hindistan Timurlu

21 Yücel, 1995, no. 24, s. 190.

İmparatorluğu'nun kurucusu değildi, aksine bu onur Bâbür'ün torunu Ekber'e (1556–1605) aitti. Bu tarih yazıcılığı her şeyden önce Müslüman Orta Asya'yı içine alırken, birçokları tarafından sözde İslam kültürü bölgesi olarak kabul edilen Müslüman Hindistan'ı hariç tutan Orta Doğu çalışmaları ile Orta Asya'yı barbar fatihlerin bir deposu olarak görmekten başka hesaba katmayan Müslüman Hindistan çalışmaları arasındaki yapay ayrılığı yansıtır. Fakat kendi varsayımlarının çoğu dâhil olmak üzere, Bâbür'ün Hindistan'daki kuruluş aşamasında olan devleti her yönüyle, özellikleri soyundan gelenlerin politikalarında ve davranışlarında belirgin olan, geç Timurlu dünyasının coğrafî bir uzantısıydı. Hindistan Timurlu İmparatorluğu eş zamanlı bir yenilenmenin meydana geldiği, ancak saygı duyduğu toplumdan önemli ölçüde farklı şekilde geliştiği için İtalyan çağdaşı gibi bir rönesans olan Timurlu Rönesansı'nı temsil ediyordu.

Bâbür'ün Güney Asya'daki devletinin karakteri hakkında, onun belirli bireysel gruplara gösterdiği saygıyla orantılı olarak sınırlı bir çıkarımda bulunulabilir: Türk-Moğol aristokrasisi, Ahrâri Nakşibendîler ve Timurlu İran-İslam yüksek edebî ve sanatsal kültür temsilcileri. Politik ve sosyal açından Hindistan Timurlu İmparatorluğu başlangıç aşamasında baba tarafından Timurlu, anne tarafından Çağatay Moğolu olan, akrabalarına Özbek felaketinden dolayı sığınma hakkı sunan ve ömrünün son günlerinde iki kızını Çağataylı dayılarından birinin soyundan gelenlerle evlendiren Bâbür tarafından yönetildiğinden ötürü bir Türk-Moğol devletiydi. Dinî açıdan bu imparatorluk, seleflerinin ılımlı Sünnî Müslüman karakterini korudu. Hanedanın tarihi boyunca hükümdarlar geleneksel ibadetler yerine Sufizmi tercih ettiler ve özellikle Orta Asyalı iki tarikat olan Nakşibendîlere ve Çiştîlere özel bir hürmet gösterdiler. Bu Sünnî mirasının bir kısmı Bâbür'ün ve onun soyundan gelenlerin Hindistan'da idarî siyaset için kabul edilmiş bir rehber haline gelecek olan

el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'sinden edindikleri bilgiler idi. Bâbür, Herat'ın yüksek kültürüne duyduğu yoğun hayranlığı, Herat'tan kendisine sığınan mültecileri hoş bir şekilde karşılayarak açıkça gösterdi. Aralarında dönemin önde gelen saray tarihçilerinden olan Hondmir'in de dâhil olduğu bu kimseler Bâbür'ün 1526 ve 1527'deki önemli zaferlerinden kısa süre sonra Hindistan'a gelmeye başladılar. Sonuç olarak Hindistan Timurlu İmparatorluğu hem kendi kökeninde hem de daha sonra Bâbür'ün torunları altında sufi şeyhlere büyük saygı duyan, Farsça nesir, minyatür ve müzik gibi İran-İslam edebî ve sanatsal kültürü himaye eden ılımlı ve aslında çoğu zaman düşüncesiz Sünnî Müslümanların bir Türk-Moğol fetih devleti idi. Sufi şeyhlere büyük saygı duyulur, Farsça nesir, minyatür ve müzik gibi İran-İslam edebî ve sanatsal kültürü himaye edilirdi. Bâbür'ün soyundan gelenler Hindu çevresinin etkisi altında birtakım yeni özellikler özümsese de birçok açıdan, hatta çöküş sürecinde bile, aslî karakterlerine sahip çıktılar. Aslında Britanyalıların XVIII. yüzyılda Delhi'ye girdiklerinde keşfettikleri şey yerel Güney Asya armonisi ile ahenkli geç Timurlu hanedan dokusu idi.

DÖRDÜNCÜ KISIM

*

TİMURLULAR SONRASI İÇ ASYA'DA GÖÇERLER VE YERLEŞİK HALKLAR

ÇEVİRİ

MUHAMMED BİLAL ÇELİK

12

Özbekler, Kazaklar ve Türkmenler

YURI BREGEL

Timur'un öldüğü tarihte (1405) Deşt-i Kıpçak'ın göçebe nüfusu kargaşa halindeydi. Zira, Timur'un seferleri ve Toktamış Han'ın yenilmesi Cuçi Ulusu'na yıkım getirdiği gibi bu ulusun dağılmasına yol açtı. Doğu bölümü, yani Gök Orda (veya eski Orda Ulusu), en güçlüsü Mangıt boyu konfederasyonu olan birkaç bağımsız gruba ayrılmıştı. İdil'in (Volga) batısında Nogay adıyla tanınan ve 1419 yılına kadar ünlü emir (veya beylerbeyi) Edigey tarafından yönetilen bu konfederasyon,[1] XV. yüzyılın ilk çeyreğinde İdil ile Yayık (Ural) arasındaki bölgeyi işgal etti. Mangıtların doğusunda, Şiban Ulusu'nun göçebe nüfusu, XIV. yüzyılın ikinci yarısında artık Özbek adı ile anılıyordu. Genellikle (XVII. yüzyıl Hiveli han-tarihçi Ebu'l-Gazi tarafından yapılan açıklamanın ardından)[2] bu ismin XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Özbek Han tarafından bütün Cuçi Ulusu'nun İslamlaşması ile verildiği zannedilmektedir.[3]

1 Aşağıda, Bölüm 13'e bakınız.

2 Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, 175; II, 184. Ebu'l-Gazi, Cuçi ulusunun tamamının Özbek adını aldığını belirtmektedir.

3 Böyle bir açıklama, toplumsal kimliğin temeli olarak İslamlaşma ve toplumsal kurucu olarak İslamlaştırıcının iyi bilinen fikirleriyle tutarlıdır (bkz. DeWeese, 1994a, özellikle, s. 363–65 ve 492–93). Rus Oryantalist A. A. Semenov, Özbek halkı ile Özbek Han'ın adı arasındaki bağlantıyı çürütmeye çalıştı ve bu ismin hanın ölümünden kısa bir süre sonra etnik bir tanımlama yapmadığını iddia etti (bkz. Semenov, 1954a, s. 9–13), ancak iddiaları ikna edici değildir. Son dönemde basılan genel Özbekistan tarihi kitabında (*Istoriia Naradov Uzbekistana*, III, Taşkent, 1993, s. 39; R. G. Mukminova tarafından yazılan ilgili bölüm) Özbek

XV. yüzyılın başında Şiban soylu bazı sultanlar Özbeklere baş olmak için birbirleriyle çatıştılar. Bunlardan biri olan Sufi Oğlan'ın oğlu Cumaduk 1425/1426'da han ilan edildi, ancak otoritesi Şiban Ulusu'nun güney bölgesi ile sınırlı görünmekteydi. Mahmud Hoca Han, Mustafa Han ve Devlet Şeyh Oğlan ise onunla rekabet halindeydi. Bunlardan Devlet Şeyh Oğlan ulusun en kuzeyindeki Batı Sibirya bölgesinde hüküm sürmekteydi. Kısa bir süre için, bir başka Cengiz soylu, Şiban Ulusu'ndaki iktidar yarışında bir miktar önem kazandı: 1423 ya da 1424 yılında Gök Ordalı Urus Han'ın bir torunu olan Barak Oğlan (Toktamış'tan önce Altın Orda'yı kısa bir süre yöneten) ulusun güney kısmında han oldu. Ancak 1428 yılı civarında Edigey'in oğulları Gazi ve Nevruz idaresindeki Mangıtlar ile yapılan bir savaşta öldürüldü. Yaklaşık aynı zamanda Cumaduk Han da çoğunluğu Mangıtlar olan asiler ile yapılan bir savaşta aynı akıbeti paylaştı. Bundan kısa bir süre sonra, 1429 yılında Devlet Şeyh Oğlan'ın oğlu olan Ebu'l-Hayr, ulusun soyluları ve Edigey'in torunu Vakkas Bey yönetimindeki Mangıtların desteği ile Çimgi-Töre'de (sonradan Tümen) han seçildi. Bu yer 1446 yılına kadar onun başkenti (ya da daha çok onun yazlık karargâhı) oldu.

Sonraki dört yıl boyunca Ebu'l-Hayr, acımasız seferleriyle neredeyse bütün Şiban Ulusu üzerinde otoritesini sağladı.[4]

---

etnik isminin Özbek Han adıyla ilişkilendirilmesine karşı çıkılması konusunda ek iddialar sunulmaktadır: Şerefeddin Yezdî, Özbek Han zamanından çok önce, 1289 yılı olaylarından söz ederken Tebriz bölgesindeki Özbek birliklerinin baskınından bahsetmiştir ve *Tarih-i erba' ulus*'ta (yani Uluğ Bey'in *Şeceretü'l-Etrak*'ı) Özbek ulusunun yönetiminin Özbek Han'a devredildiğini anlatılır. Ancak, bunlar çağdaş kaynaklar değildir: hem Yezdî, hem de Uluğ Bey XV. yüzyıl müelliflerdir ve Özbek etnik adını (veya daha doğrusu siyasî terim, aşağı bkz.) içinde bulunulan döneme uygun düşmeyen bir biçimde kullanabilirlerdi. İslamlaşma meselesinden bağımsız olarak, (gerçek veya efsanevi) kurucularının isimlerini benimseyen pek çok küçük veya büyük etnik gruplar bilinmektedir; zaman bakımından en yakın örnek Çağatay etnik adıdır.

4 Ebu'l-Hayr hakkında, bkz. Barthold "Abu'l Khair", *EI*[1], s. 95–96; Bregel, 1983b; Akhmedov, 1965a (Iudin'deki tenkit, 2001b).

Ebu'l-Gazi,[5] hanın okuyla vurulmamış hiçbir akrabasının ya da elinin ağırlığını hissetmemiş birinin kalmadığını söyler. Bu seferlerinde Ebu'l-Hayr Han'a önemli askerî destek, beylerbeyi olarak kendisine hizmet veren Mangıtların reisi ve Edigey'in torunu Vakkas Bey tarafından sağlanmaktaydı.[6] 1430/1431 yılının kışında, Ebu'l-Hayr Harezm'e saldırdı ve başkenti Ürgenç ile ülkenin kuzey kısmını işgal etti. Fakat Harezm'de yaşanan yüksek sıcaklık ve vebadan dolayı Özbekler yazın oradan çekilmek zorunda kaldılar. Diğer bir neden ise Astarhanlı iki Cuçi evladı olan Ahmed Han ile Mahmud Han tarafından kendisine yöneltilen tehdittir. Ebu'l-Hayr, Deşt-i Kıpçak'ın batısında bir yerde yapılan savaşta onları bozguna uğratarak ana ordugâhlarını (*ordu-bazar*) ele geçirdi. 1435–1436'da Ebu'l-Hayr kısa süreliğine de olsa Harezm'i ikinci defa istila edip yağmaladı. Ulusun doğu bölgesini yöneten Mustafa Han, diğer Cengiz soylulardan daha uzun bir süre Ebu'l-Hayr'ın otoritesini kabul etmedi. Ancak 1446 yılı civarında Ebu'l-Hayr tarafından yenilgiye uğratılınca Mangışlak Yarımadası'na kaçtı. Oradan da 1450'lerde Harezm'e geldi. Görünüşe göre Harezm'in kuzeybatısını *yurt* tutan Özbek Kongrat boyunun bir beyi tarafından ortadan kaldırıldığı 1460–1461 yılına değin kuzey bölgesini yönetti ve burada Vezir şehrini kurdu. 1440–1441'de Özbekler, Timurlu İranı'nın kuzeybatı eyaleti olan Astarabad'a akın düzenlediler. Bu akın Harezm bölgesinden yapılmış olmalıdır. Abdurrezzak Semerkandî[7] bu Özbekleri, (aşağıda görüleceği üzere, 1460'larda ortaya çıkan Kazaklar gibi) Şibanlı hanların hükümdarlığını tanımayan ayrılıkçı bir grup olarak telakki edilebilecek "Kazak olan bir grup Özbek asker" olarak tanımlamaktadır. İlerleyen yıllarda Timurlu Sultan Şahruh Mirza'nın, Gorgan ve Astarabad'ı bu Özbeklerin akınlarından korumak için önemli miktarda askeri istihdam etmesi gerekecekti.

5 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, s. 190; II, s. 203.

6 Ebu'l-Hayr ile Vakkas arasındaki ilişki için, bkz. Trepavlov, 2001b, s. 97–100.

7 Tizengauzen, 1941, metin, s. 258; çev., s. 199.

1446 yılında, Mustafa Han'a karşı elde ettiği zaferden sonra, Ebu'l-Hayr Seyhun'un aşağı ve orta mecralarındaki bölgeler ile Mâverâünnehir ve Deşt-i Kıpçak arasında önemli ticaret merkezleri olan Sığnak, Suzak, Arkuk, Özgend ve Ak-Kurgan şehirlerini zapt etti. Sığnak onun kışlık başkenti oldu ve Özbekler ile Timur İmparatorluğu arasındaki sınır Yesi'nin (sonradan Türkistan) kuzeyine kaydı. Bu durum Ebu'l-Hayr'ın çıkarına olduğu zamanlarda Timurluların içişlerine müdahale etmesini mümkün kıldı. Mâverâünnehir'in idaresini üstlenen Timurlu Uluğ Bey, Şahruh'un ölümünden (1447) sonra Herat için mücadele ederken, Ebu'l-Hayr Mâverâünnehir'e akınlar düzenledi. Özbek birlikleri Semarkand'a ulaştılar, şehri ele geçiremeseler de yağmalayıp geri çekildiler.[8] 1451 yazında Uluğ Bey'in oğlu Abdullah Mirza'ya baş kaldıran ve Yesi'yi ele geçiren Timurlu Ebu Said yardım talebi için Ebu'l-Hayr'ın ordugâhına geldi. Özbek birlikleri Semarkand'a yürüdü ve şehrin yaklaşık yirmi kilometre kuzeyindeki savaşta Özbekler ile Ebu Said, Abdullah'ın daha kalabalık olan ordusunu bozguna uğrattıkları gibi ölümüne de sebep oldular.[9] Ebu Said Özbekleri aldatarak onlar olmadan Semerkand'a giriş yaptı ve müttefiklerine şehir kapılarını kapattı. Ebu'l-Hayr ve birlikleri pahalı hediyelerle ödüllendirildi; Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan Begüm de evlenmesi için Ebu'l-Hayr'a verildi ve Özbekler Deşt-i Kıpçak'a geri döndü.[10]

Takriben 1457 yılında Ebu'l-Hayr ve Özbekleri, Çu Vadisi'nden Deşt-i Kıpçak'a saldıran Uz (ya da Az?) Timur Tayşi

8 Bartol'd, "Ulugbek i ego vremia", *Sochineniia*, II/2, s. 154–55.

9 Bartol'd, "Ulugbek", s. 164. Semerkand yolu üzerindeki bir bozkırdan geçerken, Özbek büyücülerden "yağmur taşı (yada)" kullanarak yağmur yağdırmaları istenir; Abdurrezzak Semarkandî için bkz. Tizengauzen, 1941, metin, s. 259; çev., s. 199–200.

10 Abdurrezzak Semarkandî için bkz. Tizengauzen, 1941, s. 259–60; Khwandamir, 1954, s. 50; *Tarikh i Abu'l-Khayr Khanî*, St. Petersburg, Institute of Oriental Studies, MS C-480, vr. 328b-336a; Bartol'd, "Ulugbek", *Sochineniia*, II/2, s. 163–66.

idaresindeki Kalmuklar ya da Oyratlar (Batı Moğolları) tarafından şiddetli bir darbeye uğradılar. Ebu'l-Hayr'ın kuvvetleri Kök Kâşane (güney Sığnak) yakınlarında büyük bir yenilgiye uğradı ve Kalmuklar bölgeyi yağmalarken Ebu'l-Hayr Sığnak'a, duvarlarının koruması altına çekildi. Sonraları Ebu'l-Hayr yine de Timurluların içişlerine müdahale edebiliyordu. 1460 yılında Ebu Said ile savaşması için bazı Özbek birliklerini Muhammed Cuki Mirza'ya (Uluğ Bey'in torunu) yardım etmesi için gönderdi. Bu sefer hüsranla sonuçlandı. Özbekler Mâverâünnehir'i yağmalayarak Ebu Said'e tabi olmak zorunda kalan Muhammed Cuki'yi terk ettiler. Bu konuda Ebu'l-Hayr'ın yapabileceği artık bir şey yoktu: ulusu iç muhalefetten dolayı büyük oranda zayıflamıştı. İlk olarak iktidarı elde etmesinde büyük desteğini gördüğü Mangıtlar ile ilişkileri görünür bir şekilde bozuldu. Mangıtların kudretli reisi Musa Bey (Vakkas'ın oğlu) desteğini Ebu'l-Hayr ailesinden çekip soyu Arapşah'a (Ebu'l-Hayr'ın dedesinin bir kardeşi) uzanan Şibanlı diğer bir kola mensup Yadigâr Sultan b. Timur Şeyh'e verdi ve Yadigâr han ilan edildi. XIX. yüzyılda yaşamış Hiveli tarihçi Munis'e göre, bu olay 1457/1458'de yaşandı.[11] Munis'in bu tarih konusundaki kaynağı bilinmiyor ve bu bilginin güvenilir olup olmadığı da net değildir. Fakat Ebu'l-Hayr hâlâ ulusunu yönetirken rakip biri han ilan edilmişse, bu durum Kalmuk istilasından hemen sonra onun otoritesinin zayıfladığını gösterir. Arapşahlılar tarafından yönetilen Özbek boyları görünüşe göre Aral Gölü'nün kuzeyinde kalan Deşt-i Kıpçak bölgesinde yaşıyorlardı ve Mangıtların doğu komşularıydı.

Ebu'l-Hayr'ın otoritesine bir başka, hatta daha ağır darbe, ulusunda meydana gelen bir bölünme ve Sultan Kerey (Giray) ile Canıbek liderliğindeki bir Özbek grubunun Yedisu bölgesine

11 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, s. 189; II, s. 201. Krş. Munis, 1999, s. 26. Ebu'l-Gazi tarih vermezken Munis vermektedir. Munis, Vakkas'ın oğlu Musa Bey'i Mangıt olarak değil Kongrat olarak tanımlar (bu yanlışlığı Mangıt karşıtı önyargısı nedeniyle yaptığı açıktır; bkz. Bregel, 1982, s. 391–92).

göçü oldu. Kerey ve Canıbek, Cuçi ahfadından başka bir kola mensup olup atası Cuçi'nin on üçüncü oğlu Toka-Timur'du (Kerey ve Canıbek, Urus Han'ın iki farklı oğlunun torunlarıydı. Urus Han ise Toka-Timur'un torunun torunun torunuydu).[12] Toka-Timur ailesinin üyeleri Deşt-i Kıpçak'ta Şibanlıların uzun zamandır rakipleriydi. Halkıyla birlikte Kerey ve Canıbek, Moğulistan hanı Esen-Buka tarafından kendilerine verilen Moğulistan'ın batı sınırındaki Çu Vadisi'ni yurt edindiler;[13] Esen-Buka, bu grubu kendi hükümranlık bölgesi ile Moğulistan'ı kendisi için isteyen ve Timurlu Ebu Said tarafından desteklenen kardeşi Yunus Han'ın mülkü arasında tampon olarak kullanmak istedi. Bu göçün kesin tarihi belirtilmemiştir, fakat 1461–62 tarihinde Esen Buka öldüğünden dolayı, Kerey ve Canıbek'in göçü 1458 (Kalmuk istilası) ile 1461 tarihleri arasında bir zamanda gerçekleşmiş olmalıdır.[14]

Ebu'l-Hayr'ın ulusundan ayrılan grup *Özbek-Kazak* olarak isimlendirilmiştir. *Kazak* kelimesinin etimolojisi bilinmemektedir ve terimi açıklamak için yapılan birçok girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[15] Bununla birlikte, *kazak* kelimesinin tarihî

12 Şecereleri için bkz. İbragimov, vd., 1969, s. 39–42. Modern tarih literatüründe farklı bir görüş de mevcuttur; buna göre, Urus Han, Cuçi'nin en büyük oğlu ve Kök Orda'nın ilk hükümdarı Orda soyundandır; bkz. Sultanov, 2001, s. 140–44 (Sultanov önceki eserinde farklı kaynaklarda bulunan Urus Han'a ait şecerenin iki versiyonundan söz etse de onlardan birini diğerine yeğ tutmaz. Bkz. Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 198).

13 Dughlat/Ross, s. 82, 272–73; Dughlat/Thackston, metin, s. 50–51; çev., s. 43.

14 Iudin, 2001c, s. 195.

15 Bu teşebbüslere dair en son tartışmalar için bkz. Iudin, 2001d. *Kazmak* kelimesi (*kazak* kelimesinin bundan türediği varsayılmaktadır) Vambery ve Pavet de Courteille (ve onlara referans ile V. V. Radlov, *Opyt slovaria tiurkskikh narechii*, II, St. Peterburg, 1899, s. 361–62) tarafından kaydedildi, fakat bu anlamı diğer kaynaklarca desteklenmez; bkz. *Etimologicheskii slovar' tiurkskikh iazykov; Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie leksicheskie osnovı na bukvı "K", "K"* (Moskova, 1997), s. 185. Özbek-Kazak ifadesi bilindiği kadarıyla sadece *Tarih-i Reşidî*'de ve diğer çağdaş bir kaynak olan ve Şibanî

anlamı iyi bilinmektedir ve çeşitli kaynaklarda bulunmaktadır: klanlarını, boylarını veya hükümdarlarını terk edip bir serseri, maceracı veya haydut hayatı yaşayan hem bireyleri hem de grupları ifade etmek için kullanılmıştır.[16] Bu tanımlama erken Kazak tarihi için ana kaynak olarak yararlandığımız Muhammed Haydar tarafından da yapılmıştır: "Her şeyden önce halkının ana kitlesinden ayrıldıklarından ve bir süre sefil ve göçebe bir durumda olduklarından Kazak adını aldılar."[17] Muhtemelen, Kerey ve Canıbek ile Yedisu bölgesine göç eden Özbek-Kazakların sayısı başlangıçta çok fazla değildi, fakat Ebu'l-Hayr'ın ölümü üzerine Deşt-i Kıpçak'ta büyük kargaşalar ortaya çıkınca sayıları arttı. Ebu'l-Hayr'ın ölüm nedeni konusunda Türkistan ile İran tarihçileri arasında bir anlaşmazlık vardır. Timurlu tarihçiler Mirhand ve Handmir'e göre, 1468 yılında Ebu'l-Hayr, Ebu Said'e karşı yardım talebinde bulunan Timurlu Sultan Hüseyin Baykara'yı kendi karargâhında kabul etmiştir; Ebu'l-Hayr, Sultan Hüseyin ile göndermek için birliklerini toplamıştı, fakat o sırada

---

Han'a 1509'daki Kazaklara karşı seferinde eşlik eden Ruzbihan İsfani'nin *Mihmanname-i Buhara*'sında (aşağı bakınız) bulunmaktadır.

16 Krş. Bartold'd, *Sochineniia*, c: II/2, s. 36. *Kazak* teriminin tarihsel anlamı tarihî ve linguistik literatürde defalarca tartışılmıştır, bir değerlendirme için bkz. W. Barthold ve G. Hazai, "Kazak", *EI²*, IV, s. 848–49; Doerfer, 1967, s. 462–68; Blagova, 1970 –tüm bu çalışmaların kapsamlı referansları ile. *Kazak* kelimesi bu anlamını açıkçası sonraki dönemde de muhafaza etmiştir (Kazaklar çok uzun süre önce etnik bir grup olarak ortaya çıktıkları zaman); Ebu'l-Gazi, 1663'te yazdığı eserinde, net bir şekilde bu kelimeyi "tahtı isteyen" ya da "maceracı" anlamında kullanır (bkz. Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, s. 275–76; krş. Munis, 1999, s. 557, n. 223, Desmaisons'un yanlış çevirisi burada düzeltilmiştir). *Tarih-i Reşidî* metnindeki *Özbek-i Kazak* okunuşu (Farsça bir kalıp) pek uygun değildir ve *Tarih-i Reşidî*'nin Thackston nüshasında (bkz. Dughlat/Thackston, metin, s. 51; çev., s. 43–44) "Özbek ve Kazak" okunuşu yanlıştır. Açıklanamayacak şekilde Thackston metinde ifadeyi birkaç kez "Özbek ve Kazak" olarak tashih etse de çeviride "Özbek-Kazak" şeklinde yazmıştır.

17 Dughlat/Ross, s. 272–73; Dughlat/Thackston, s. 176 ve s. 227.

çok hastaydı ve birlikler hareket etmeden önce öldü.[18] Tarihçi Mahmud b. Vali'ye (XVII. yüzyılın ilk yarısı) göre, Ebu'l-Hayr, ölmeden kısa bir süre önce, Moğullara karşı büyük bir ordu ile harekete geçti, fakat Ak-Kışlak (muhtemelen modern Almatı bölgesinde) mevkiinde öldü.[19] Lakin Ebu'l-Gazi (XVII. yüzyılın ikinci yarısı) tarafından hanın ölümüne dair başka bir bilgi verilmiştir. Buna göre Ebu'l-Hayr asi akrabaları tarafından öldürülmüştür.[20] *Tarih-i Ebu'l-Hayr-Hanî*'de (bu konuda herhangi bir askerî sefer ya da başkaldırıdan bahsetmemiş) ölüm tarihi olarak 1469–1470 yılı verilmiştir, fakat 12 Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre verdiği Fare Yılı, miladi 1468 yılına karşılık gelmektedir.[21]

Ebu'l-Hayr'ın ölümü farklı Özbek boyları tarafından desteklenen Şibanlı ailesi üyeleri arasında uzun süreli savaşlara sebep olmuştur. Ebu'l-Gazi'nin belirttiği gibi, "o zaman söylenen bir atasözü vardı: 'Düşmanlar babanın evine saldırırsa, bu saldırıda sen de onlara katıl.'"[22] Deşt-i Kıpçak'taki birçok Cengiz soylu, Ebu'l-Hayr'ın halefi ikinci oğlu Şeyh Haydar'a karşı birleşti ve ordugâhı bu sırada (ya da muhtemelen kısa bir süre sonra) Batı Sibirya'da, bağımsız Tümen Hanlığı'nı (Sibir Hanlığı) yönetmeye başlayan İbak (ya da Aybak) Han tarafından saldırıya uğradığında öldürüldü.[23] Ebu'l-Hayr'ın ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta ortaya çıkan kargaşa, güvenli bir liman arayışındaki ulusunun göçebelerinin büyük bir kısmının doğuya kaçmasına ve Yedisu'daki Özbek-Kazaklara katılmasına neden

18 Mirkhwand, Muhammad b. Khandshah, 1959–61, s. 32–34; Khwandamir, 1955, IV, s. 131–33 (hastalığı *maraz-ı felç* olarak ifade edilir).

19 İbragimov vd., 1969, s. 358–61.

20 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, s. 190; II, s. 203.

21 İbragimov vd., 1969, s. 171.

22 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, s. 191; II, s. 203.

23 İbak için bkz. Frank, 1994, s. 12–13; Golden, "Sibir", *EI²*, IX, s. 532; aşağıda Bölüm 13. Hazırladığım Tarihî Orta Asya atlasında bir haritanın eşlik ettiği metin kısmında (bkz. Bregel, 2003, s. 48) hatalı şekilde onun İbak tarafından öldürülen Şah Budak (Ebu'l-Hayr'ın en büyük oğlu) olduğundan bahsedilir.

olmuştur. Muhammed Haydar'a göre, işte tam da bu zamandan itibaren bu gruba "Özbek-Kazak" denilmeye başlanmıştır.[24] Bu terim, Muhammed Haydar'ın *Tarih-i Reşidî*'sinin yanı sıra[25] 1509'da Kazaklara karşı seferinde Şibanî Han'a eşlik eden ve *Mihmanname-yi Buhara* adlı eserinde bu seferi anlatan diğer bir çağdaş müellif Fazlullah b. Ruzbihan İsfahanî tarafından da kullanıldı.[26] Muhammed Haydar, Özbek-Kazakların sayısının Ebu'l-Hayr'ın ulusundan yeni gelenler ile büyük oranda arttığını ve şu an sayının 200.000'e ulaştığını iddia eder. Muhtemelen, bu rakam olduğu gibi alınmamalıdır (aşağıda, aynı yazar Kasım Han'ın ordusu hakkındaki ifadelerinde "bir milyondan fazla' gibi akıl almaz bir rakam vermiştir). Bu Özbek-Kazakların bir kısmı Yedisu'da kalmış olmalı, lakin çoğunluk, büyük olasılıkla, Şibanîler ile verilen üstünlük mücadelesi için Kerey ve Canıbek ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a geri döndü. Anlaşılan, 1470'lerde, Şeyh Haydar Han'ın öldürülmesi sonrası, Kerey han olurken Canıbek de han unvanıyla şerik hükümdar oldu.[27] Böylece Deşt-i Kıpçak'ta Şibanîlerin yerini Toka-Timurlular almış oldu. Uluslarının ne kadar süre Özbek-Kazak ismini sürdürdükleri belli değildir (eğer başından beri bu ismi aldı iseler); her hâlükârda, XVI. yüzyıl başında Kerey ile Canıbek'in soyundan gelenler (ve tebaaları) basit bir şekilde sadece "Kazak" olarak adlandırıldılar.

---

24 Dughlat/Thackston, metin, s. 51, çev., s. 43–44; Dughlat/Ross, s. 82 (krş. yukarıdaki 16. not).

25 Dughlat/Thackston, metin, s. 65, 67, 70, 75, 83, 232, 275; çev., s. 80, 82, 87, 93, 104, 309, 385; Dughlat/Ross, s. 119, 122, 127, 134–35, 146, 336, 373 ("Kazak-Özbek" bulunmakta), 453. Bununla birlikle, Muhammed Haydar basit bir şekilde sadece "Kazak" terimini kullanır.

26 İsfahanî, 1976, vr. 83b; çev., s. 103. Diğer bir yerde (vr. s. 95b; çev., s. 123) yazar Kazakları, *Özbekan-ı Şibanî*'den (Şibanî Özbekleri) ayırmak için *Özbekan-ı Kazak-nejad* (Kazak soylu Özbekler) olarak adlandırır. Fakat diğer birkaç yerde, sadece Kazak terimini kullanır (krş. önceki not).

27 Trepavlov, 2001b, s. 104.

Şibanîler, Toka-Timurlulara savaşsız teslim olmadı. Ebu'l-Hayr'ın torunu Muhammed Şah-Baht (gelecekte Şibanî Han; aşağıda 15. Bölüm'e bakınız) rakibi Şibanlı Yadigâr Han'ın oğlu Bürge Sultan'ı eleyerek (ona saldırdı ve Aşağı Seyhun'daki kışlık karargahında öldürdü), dedesinin ulusunun bir kısmını kendisine bağlamaya çalıştı, fakat Seyhun'un orta mecrasının kuzey yakası boyunca uzanan bölgeyi ancak ele geçirebildi. XV. yüzyılın sonuna kadar Kerey ve Canıbek'in halefleri çoktan Deşt-i Kıpçak'ın orta ve doğusunu hâkimiyetleri altına almıştı. Kendi toprakları ile Mangıtların toprakları arasında kalan bölgede Musa Bey tarafından (yukarıda görüldüğü üzere) kontrol edilen Yadigâr Han'ın hayattaki iki oğlunun, Ebulek ve Eminek, ulusu vardı.[28] Kazaklar uzun bir süre Kerey'in oğlu Burunduk Han tarafından yönetildi (bazı kaynaklara göre otuz yıldan fazla, en azından 1511 yılına kadar), sonra Canıbek'in oğlu Kasım onun halefi oldu. Bu dönemde, Şibanî Han belli ki Deşt-i Kıpçak'taki ailesinin yönetim gücünü geri kazanma umutlarını kaybetti ve bunun yerine, XVI. yüzyılın ilk on yılında tamamladığı Mâverâünnehir ve Horasan'daki Timurlu şehirlerinin fethine başladı. Başlangıçta Özbek ulusundan en az iki düzine boy Muhammed Şibanî ve Şibanlı ailesinin diğer sultanları emrinde bu seferlere katıldı. Bu boyların bazıları Deşt-i Kıpçak'ı tamamen terk etmiş gözükmekteydi, lakin çoğu Şibanlı ulusu ile Toka-Timurlu ulusu arasında bölündü. Bu boyların isimlerini sonraki süreçte Kazaklar ile Özbekler arasında takip edebilmekteyiz. Özbekler içinde Kıpçak, Karluk, Kongrat, Nayman, Kanglı, Celayir, Uysun, Nukuz ve Mangıt gibi büyük boylar vardı.[29] Yadigarî (Arapşahlı) ulusuna mensup bazı Özbek gruplar ayrıca Şibanî Han'ın Özbeklerine katıldı. Bilimsel literatürde, Muhammed Şibanî'nin Mâverâünnehir'deki çeşitli seferlerine katılan Özbek askerlerinin sayılarına

28 Munis, 1999, s. 26–27; Trepavlov, 2001b, s. 116–17.

29 Bunlar büyük ihtimalle bazı Mangıt gruplarıdır, bu gruplar Mangıt ulusundan gelmemekle birlikte daha önce Şibanlı ulusuna aittiler.

dayanarak, Deşt-i Kıpçak'tan Şibanî Han ile gelen Özbeklerin toplam sayısını hesaplama girişimleri vardır. XVI. yüzyılın ilk on yılı için T. I. Sultanov tarafından yapılan böyle bir hesaplamaya göre,[30] bu rakam 40.000–60.000 civarındaydı; her askerin bir ailesi vardı ve göçebe bir aile ortalama altı kişiden oluşmaktaydı. Buna göre, Muhammed Şibanî ile Deşt-i Kıpçak'tan gelen toplam göçebe sayısı 240.000–360.000'dir. Bu sayının, yine de, doğrulanması mümkün değildir ve toplam nüfusa askerlerin oranı bir ile altı arasında olabilir. Güvenli tek sonuç Şibanî Han'ın fetihlerini müteakip, nüfusunun çoğunluğu yerleşik olan Türkistan'ın güney bölgelerine Deşt-i Kıpçak'tan oldukça kalabalık miktarda göçebenin göç etmiş olduğudur. Kazakların sayısına gelirsek, Muhammed Haydar farklı dönemlerde farklı rakamlar vermektedir: 1511 yılında Burunduk Han'dan sonra tahta geçen Kasım Han'ın (Canıbek'in oğlu) askeri 1509–1510 kışında 200.000'den fazla idi. 1513'te aynı hanın askerlerinin sayısı 300.000 idi. Başka bir yerde, aynı yazar Kasım Han'ın bir milyondan fazla askerinin olduğunu ileri sürmüştür.[31] Bu rakamların hiçbiri güvenilir değildir, lakin sonuncusu bariz akıl almaz miktarına rağmen, modern tarihçiler (özellikle Kazaklar) tarafından eserlerinde sıklıkla kullanılır. Fakat en azından Deşt-i Kıpçak'ı terk eden Özbeklerin sayısının orada kalan Özbek-Kazakların sayısından daha az olduğuna şüphe yoktur.

"Özbek" ve "Kazak" kelimeleri hâlâ iki rakip ulusun, Şibanlılar ile Toka-Timurlular, nüfusu için kullanılan müşterek politik terimlerdir, fakat giderek etnik bir anlam kazanmışlardır. Kazak ve Özbek yönetim yapısı oldukça farklıdır, aralarındaki kültürel farklılıklar da XVII. yüzyıla kadar artmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren (ya da en azından XVI. yüzyılın sonunda) Kazaklar *cüz* adıyla üç ana gruba ayrıldı. Her bir *cüz* içinde belirli sayıda boy

30 Sultanov, 1982, s. 19–21.

31 Dughlat/Thackston, metin, s. 197, 92, 51; çev. s. 154, 74, 44: Dughlat/Ross, s. 230 (burada sayı hatalı olarak 20.000 olarak verilir), s. 133, 273.

barındırıyordu ve onların hiçbiri diğer iki *cüz*de bulunmuyordu. Bu terimin (diğer Türk dillerinde *yüze* karşılık gelmektedir) aslı ve etimolojisi, ayrıca ortaya çıkışındaki koşullar bilinmemektedir. Bu konuda çeşitli açıklamalar yapılmış olsa da onlardan hiçbiri ikna edici değildir.[32] Muhtemelen (ama asla kanıtlanamamıştır), cüzlerin ortaya çıkış nedeni Kazak siyasasına batıdan kimi Nogay (Mangıt) boy gruplarının eklemlenmesi, doğudan da Doğu Türkistan Moğullarından bazı boy gruplarının göç ve eklemlenmesidir. Rusya'nın Kazak cüzlerini nihai olarak ortadan kaldırdığı ve hanlık makamını ilga ettiği XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Kazaklar Canıbek'in soyundan gelenler tarafından yönetilmeye devam etti (aşağıya, 18. Bölüm'e bakınız). Kazaklar XX. yüzyıla kadar genel olarak göçebe kaldılar. Onlardan farklı olarak Özbekler ise yerleşik nüfusun yoğun olduğu bölgelere göç etmelerinden sonra yerleşik hayata geçmeye ya da, en azından, yarı-göçebe olmaya başladılar. Fakat bu süreç XVIII. (bazı bölgelerde XIX.) yüzyıla kadar devam etti. Çoğunlukla yerleşik hayatta olanların aralarında yaşayarak, dilden ekonomik ve politik kültüre kadar yaşamın birçok alanındaki güçlü etkilerini deneyimlediler. Lakin onlar bu yerleşik nüfusla karışmadıkları gibi yeni bir etnik yapı ortaya çıkarmayıp bu nüfusa kendi isimleri olan "Özbek" (Sovyet ve modern Özbek tarihçileri bunu iddia edeceklerdi) adını da vermediler:[33] Rusya'daki 1917 devrimine kadar, kendilerini nüfusun geri kalanından açıkça ayıran Özbek boylarına Özbek ismi verildi. Buna karşın, aynı bölgede yaşayan eski yerleşik nüfus Tacikler, Sartlar ve hatta Çağataylılar veya sadece yaşadıkları mahallin adlarıyla (Ürgencî, Taşkendî, Hocendî vb. 20. Bölüm'e bakınız) anılmaktaydı. Benzeri bir durum Özbek boylarının eski Tacik nüfusun içinde varlığını sürdürdüğü Afgan Türkistanı'nda da yaşandı.

32 Iudin, 1983.

33 Bregel'de böyle teorilerin bir değerlendirmesi için bkz. 1996, s. 13-14, 45-46.

XIV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyılın Başlarına Kadar Türkmenler

İslam tarihi kaynaklarında en erken X. yüzyıla kadar geri giden bir tarihte Türkmenlerden söz edilmektedir. Fakat yine de bu terimin net bir etnik anlamı yoktur: boy bağlantılarına bakılmaksızın, daha çok, İslam'a geçen ve Türkistan'ın İslam dünyası ile sınır bazı bozkır bölgelerindeki farklı Türk gruplar için ortak bir isim olarak kullanılmıştır. X. yüzyıl sonu ile XI. yüzyıl başlarında Oğuzların bir kısmının İslam'a geçişi ve Selçuklu hareketlenmesinin başlaması nedeniyle, (etimolojisi net olmayan) bu isim[34] çoğunluğu Selçuklu hanedanının destekçisi olan İslamlaşmış Oğuzlar ile ilişkilendirildi. XI. ile XIII. yüzyıla ait tarih kaynaklarına yansıyan Türkmen boy şecereleri, kökenlerini bütün Oğuzların efsanevî atası Oğuz Han'a dayandırmaktadır. Bu şecerelere göre yirmi dört asli Oğuz boyu bulunmaktadır ve onların isimlerinin çoğu hâlâ günümüz Türkmen boy ya da klanlarının isimleridir. XI. yüzyıldaki Selçuklu fetihleri ve Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselişi sonucunda, Türkmenler sayıca artış gösterdi ve Seyhun'un aşağı mecrasındaki asıl vatanlarından Mezopotamya ile Kuzey Afrika'ya kadar göç ettiler.[35] Yine de, Selçuklu hareketinin başından itibaren Türkmenlerin bir kısmı, kabiledaşları gibi batıya göç etmeyip Aral Gölü ile Horasan arasındaki bozkır ve çöllerde kaldı. Neredeyse tüm Oğuz boylarına mensup burada kalan gruplar, sonraki dönemlerde de varlıklarını sürdürdüler. Batıya göç eden bazı Türkmenler sonradan, muhtemelen XIII. ile XIV. yüzyıllarda doğuya geri döndü ve Türkistan'da kalanlara katıldı.

---

34 Golden, 1992a, s. 212–13.

35 Türkmenlerin erken tarihi, siyasî rolleri ve göçleri V. V. Bartold'un çığır açan *Ocherk istorii Turkmenskogo naroda* (1929; yeniden şurada basıldı: *Sochineniia*, II/2, s. 547–623; İngilizce çev. V. ve T. Minorsky, Barthold'da, 1962, s. 73–170). En güncel özetler (daha fazla referans ile); Golden, 1992a, s. 216–23; Sevim, 1998, s. 145–55.

Moğol fethi sırasında Harezm ve Kuzey Horasan'daki Moğollar ile Türkmenler arasındaki savaş ve çatışmalardan tarihî kaynaklarda bahsedilir. Fakat Moğol ile Timurlu dönemi tarihçileri bu Türkmenler konusunda sessiz kalmıştır. Bu dönemlerde Türkmen tarihine ait sadece birkaç hadise Türkmen tarihi rivayetine (XVII. yüzyılda Ebu'l-Gazi'nin kaydettiği gibi)[36] ve bazı tesadüfî kanıtlara dayandırılarak yeniden inşa edilir. Moğolların Türkistan'ı fethi sırasında Türkmenlerin Harezm ve Kuzey Horasan vahalarından uzaklaştırılmış olduğu anlaşılıyor. Sonraki üç yüzyıl boyunca onlar çoğunlukla Hazar Denizi'nin doğu kıyısı boyunca, kuzeydeki Mangışlak Yarımadası'ndan güneydeki Balhan dağlarına ve İran sınırları boyunca göçebe hayatı sürdüler.[37] Moğolların at yetiştiriciliği temelli ekonomilerine uymayan bu bölgeye ilgileri azdı; böylece Türkmenler deve (tek hörgüçlü) ve koyun temelli nispeten kısa süreli göçebelik yaparak kendi işleyişlerine bırakıldılar ve bağımsız boylara ayrıldılar. Deşt-i Kıpçak göçebelerinden farklı olarak, onlar Moğol boy ve imparatorluk yapısına dâhil olmadılar ve sonuç olarak Moğol imparatorluk geleneği dışında kaldılar: Cengiz soylu hiçbir hükümdarları olmadı, Kazakların "ak kemik" benzeri "soylu sınıf"ı yoktu ve Cengiz soylu hanlara doğrudan tabi değildiler. Bu sonuncusunun olası bir istisnası Türkmen rivayetinde Ebu'l-Gazi tarafından kayıt altına alınmıştır; buna göre Mangışlak ile Balhan dağlarında yaşayan Türkmenler bir zamanlar Altın Orda devleti hükümdarlarından Canıbek Han'a (1342–57) tabi oldular; fakat sonra Canıbek'in valisini öldürdüler (ve büyük ihtimalle bağımsızlıklarını kazandılar).[38] Altın Orda'nın esasında bir kısım

36 Ebu'l-Gazi'nin 1660–61'de yazdığı *Şecere-yi Terakime*'si (Türkmenlerin Soy Ağacı) açıkçası yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi Türkmen boy rivayetlerinin yayınlanmış bir çeşit koleksiyonudur. Bkz. Abu'l Ghazi, 1958, metin, s. 5, çev., s. 36.

37 Bilinen bir istisna, Horasan'ın kuzey bölgesinin batı kısmını Moğollardan önce işgal eden boy (ya da boy birliği) Yazır'dır (orijinal Oğuz ismi Yazgır); bu boyun geri kalanları Kopet Dağı'nın eteklerine sığındılar ve sonradan Karadaşlı olarak anıldılar.

38 Abu'l Ghazi, 1958, metin, s. 72, çev., s. 74–75.

Türkmenler üzerinde otoritesi olmuş olsa dahi,[39] Canıbek Han'ın ölümünden sonra büyük iç kavgaların başlaması ile bu otorite kaybedilmiş olmalıdır.

Türkistan'daki her bir Türkmen boyunun mevkii konusunda ilk veri[40] XIV. yüzyılın ortalarındaki olay ve kişileri işaret etmektedir. Ebu'l-Gazi tarafından aktarılan bir Türkmen rivayetinde, kendisi için dinî ve didaktik bir inceleme olan *Muinu'l-Murid*'i yazan Şeyh Şeref'in çağdaşı olan ve Ersari boyuna ismini veren Ersari Baba'dan bahsedilmektedir. Bize ulaşan bu eser 1313–1314'te yazıldığından Ersari Baba'yı XIV. yüzyılın başına yerleştirir. O zamanda, aynı rivayete göre, Ersari boyu Balhan dağları bölgesinde yaşamaktadır.[41] Ceyhun'un eski yatağı olan Özboy boyunca yerleşmiş olan küçük Türkmen grupları hakkında bilgi de XIV. yüzyılı işaret ediyor olmalıdır. Çünkü o zamanda Ceyhun'dan bir miktar su Özboy üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşmaktaydı.

Hem Ebu'l-Gazi'nin eserlerinde hem de bazı Farsça kaynaklarda, çeşitli Türkmen boylarının mevkii hakkında çok daha detaylı bilgi, XVI. yüzyıl başlarında gerçekleşen Özbeklerin Harezm'i fethinden sonraki zaman dilimi için mevcuttur. O dönemde Türkmen boylarının birkaç büyük grubunun adının yanı sıra yaşadıkları yerler de belirtilmiştir. En kuzeydeki grup Çovdur, Iğdır, Bozacı, Arabacı ve Abdal boylarını içeren Esen-eli ya da Esen-hanî olarak adlandırılmıştır. Bu grup Mangışlak Yarımadası'nın kuzeyi ile Üst-Yurt Platosu'na yerleşmişlerdir. Onların güneyinde Salor Türkmenleri yaşamaktaydı. Onlar hem belirli bir boy ("asıl" Oğuz boylarından biri olan Salgurlara kadar uzanan), hem

---

39 Canıbek Han ismi Tiveci (modern Türkmence Düyaçı) boyunun hikâyesinde geçmektedir; hikâye, Canıbek tarafından deve sürüsü ile birlikte deve yetiştirilen yer olan Balhan Dağları'na gönderilen çobanlardan kaynaklandığını iddia etmektedir (Türkmence *düya*).

40 Onların hepsi Ebu'l-Gazi'nin iki tarihî eserinde bulunur: *Şecere-yi Terakime* ve *Şecere-yi Türk*.

41 Abu'l Ghazi 1958, metin, s. 73–74, çev. s. 75; krş. Bartol'd, "Ocherk istorii Turkmenskogo naroda", *Sochineniia*, II/2, s. 594; Bregel, "Ersari", *EI*², Suppl., s. 281.

de. içinde Salorların kıdemliliğinin bulunduğu bir boylar grubuydu. Bu büyük grup "İç (İçki) Salorlar" ve "Dış (Taşkı) Salorlar" olarak ayrılmıştı. "İç" Salorlar sadece Salorlardan ve Mangışlak'ta yaşayanlardan oluşmaktaydı. Buna karşın "Horasanlı Salorlar", Ersari, Teke, Sarık ve Yomutları içinde barındıran "Dış" Salorlar,[42] Mangışlak ile Horasan arasındaki geniş alanda göçebe bir yaşam sürdüler. Hazar Denizi'nin güneydoğu sahili boyunca uzanan bunların güney batıdakileri Yemreli ya da İmreli, Göklen ve Oklu ya da Ohlu'dan oluşan diğer bir boy grubuydu. O dönemde onlardan sadece İran (Safevi) kaynaklarında bahis vardı ve bu kaynaklarda onlar "Yaka Türkmenleri" ya da "Sayınhanî Türkmenleri" olarak adlandırıldı.[43] İlk isim sahil anlamındayken ikincisi olan "Sayın Han'ın Türkmenleri" ifadesindeki Sayın, Altın Orda hanı Batu'nun meşhur lakabıydı.[44] İkinci yorum, ne var ki, şüpheli gözükmektedir. Bilinen kaynaklarda Batu'nun hâkimiyet alanının Hazar Denizi'nin ötesine uzandığına ve ulusunun Türkmenleri içerdiğine dair bir kayıt yoktur. Ayrıca, Safevi dönemi İran kaynaklarında bulunan Sayın kelimesinin yazımının doğru olarak Söyin ya da Seyin olan orijinal bir Türkmen adını yansıtmamaktadır. Bu kelime, Hüseyin adının Türkmen telaffuzudur. Hasan adının Türkmen telaffuzu ise Esen'dir (Esen-eli ya da Esen-hani isminde olduğu gibi). Bu iki Türkmen grubu için Hasan ve Hüseyin isminin neden ve nasıl kullanılmaya başlandığı belli değildir. Fakat her durumda, görünüşe göre, onların Batu Han ve Altın Orda ile hiçbir ilgileri yoktur.[45]

---

42 Ebu'l-Gazi'nin metni bu konuda tam belirgin değildir; Bartol'd'un yorumuna göre, sadece Teke, Sarık ve Yomutlar "Dış Salorlar'ın bir parçasıydı (bkz. Bartol'd, "Ocherk istorii Turkmenskogo naroda", *Sochineniia*, II/2, s. 597).

43 Safevi kaynaklarına göre onlara bazı Salorlar dâhildir. XVI. yüzyılın sonuna değin bu grubun, "Horasanlı Salorlar'a dâhil olmadan önce Teke, Sarık ve Yomut boylarını içermesi muhtemeldir.

44 Bu yorumu ilk yapan Bartol'd'dur (bkz. *Sochineniia*, II/1, s. 598).

45 Seyin (ya da Söyin)-hanî ve Esen-hanî (diğer ifadeyle Seyin/Söyin-eli ve Esen-eli) isimleri için bkz. Dzhikiev, 1991, s. 124–29. Dzhikiev, Hasan ve Hüseyin isimlerinden bahsetmez. Bu iki grubun terkibi farklı kaynaklarda farklı verilir.

Bununla birlikte, Türkmen boylarının diğer bir grubu, Ceyhun'un bir kısmının içinden aktığı (özellikle XIV. yüzyılın sonunda Timur'un Harezm'i yıkımı sonrası) eski yatak Özboy çevresinde XIV. ve XV. yüzyıllarda ortaya çıkmış gibi görünüyor. Bu grup orijinal olarak "Üç El'i, yani "Üç Boy'u içermektedir: batıdan doğuya doğru Kara-Öyli, Ali-eli ve Hızır-eli. Kara-Öyli'ye yeni oluşan başka bir boy, Tiveci boyu, dâhil oldu (39. dipnotla kıyaslayın) ve bunlar Balhan Dağları ile Hazar Denizi arasında yaşamaktaydı. Buna karşın, Hızır-eli'nin Harezm'e yakın olan kısmı Adaklı (Sarıkamış Gölü'nün doğusunda kalan Harezm bölgesindeki Adak'tan) olarak bilinmekteydi. Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-yi Terakime*'si, elverişli yeni ekolojik koşulları nedeniyle bu bölgeye ilgi duyan hem Türkmen hem de Türkmen olmayan çeşitli gruplardan bu yeni boyların ortaya çıkışlarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Bu koşullar, ne var ki XV. yüzyılda değişmeye başladı. Ceyhun yeniden mecrasını değiştirdi ve Özboy giderek kurudu. Hatta Karakum Çölü ile Üst-Yurt Platosu altındaki su seviyesi azaldı. Bu yüzden de Türkmen pastoral ekonomisi için gerekli olan bu alandaki birçok su kuyusu ya kurumaya ya da tuzlanmaya başladı. Bu süreç çok yavaş ilerlese de nihayetinde bazı Türkmen boylarının doğuya ve güneye, Harezm ve Kuzey Horasan'ın tarım yapılan vahalarının sulanan arazilerine yakın alanlara göç etmesine neden oldu. İlaveten, Mangışlak ve Üstyurt'a yerleşen boylar kuzeyden gelen daha güçlü göçebelerin, Mangıtlar (Nogaylar), sonra Kalmuklar ve Kazaklar, saldırılarına maruz kaldı. Özboy'un kuruması, görünüşe bakılırsa, Üç El'in göçüne neden oldu. Bunların arasında, Adaklı boyu (ya da Adaklı-Hızır) XVI. yüzyılın başlarında Harezm'in kuzeybatısında çoktan yaşamaya başlamıştı: Muhammed Şibanî Han'ın seferi sırasında Harezm'in savunulmasında önemli bir rol oynadı. Üç El'in geri kalanı Özbek fethi zamanında Özboy yatağı boyunda yaşamlarını hâlâ sürdürmekteydi: Ebu'l-Gazi onların orada Arapşahlı Sufyan Han döneminde (1529–35) tarımla uğraştıklarından bahsetmektedir. Harezm'i fetheden Özbekler kısa sürede

Mangışlak'tan Horasan sınırlarına kadar uzanan bu bölgenin batı ve güneybatısındaki Türkmen boylarının çoğunu egemenlikleri altına aldılar. Bu boylar "Arapşahlı" sultanlar arasında üleştirildi. Böylelikle her bir sultanın hissesine Harezm'de bir şehir (bunlar *Su boyu* "Su tarafı" olarak adlandırıldılar), Horasan'ın kuzey yakasında bir şehir (bunlar *Dağ boyu* "Dağ tarafı" olarak adlandırıldılar) ve muayyen bir Türkmen boyu düştü. Türkmenler, Özbek yöneticilerine, miktarı belli olmasa da koyun ile haraç ödemek zorunda kaldılar. Sufyan Han döneminde, Harezmli vergi-tahsildarlarının öldürüldüğü bir Türkmen isyanı yaşandı. Sufyan Han'ın cezalandırıcı bir askerî seferiyle Türkmenler tedip edildi ve sonrasında her bir boy tarafından yıllık olarak ödenecek haraç miktarı belirlendi. Ebu'l-Gazi (bu olaylar hakkındaki tek kaynağımız)[46] bu haraç ilişkisinin ne kadar devam ettiğinden söz etmemiştir. Fakat kısa bir süre sonra Türkmenler ile Arapşahlılar arasındaki ilişki başka bir açı kazanmıştır: Harezm'in Özbek hükümdarları Türkmenlerden askerî seferlerinde yararlanmaya başlamışlardır. Bu durum ilk olarak, Din Muhammed Sultan'ın Buhara Hanlığı hükümdarı Ubeydullah Han'dan Harezm'i geri almak için Horasan'dan yola çıktığı 1539 yılında yaşandı ve yoldayken Özbekler ile eşit haklar ve vergisiz statü vaat ettiği Adaklı-Hızır boyundan 1.000 atlıyı ordusuna dâhil etti.[47]

Ali-eli'nin Üç-el grubu içinde Özboy Havzası'nı tamamen terk eden ilk boy olduğu anlaşılıyor: XVI. yüzyıla kadar, batıda Nesa ve Durun'dan doğuda Merv'e kadar Kuzey Horasan'daki farklı yerlerde onlardan bahsedilmektedir. Daha sonra Ersari ve Salorların bir kısmı (büyük olasılıkla "İç" kısmı) Harezm'e göç ettiler: XVII. yüzyılın ilk yarısında Arapşahlı hanedanının farklı üyeleri arasındaki kavgalara dâhil oldular ve iki kardeş, İsfendiyar Sultan ile Ebu'l-Gazi Sultan'ın ilki üvey kardeşi Habeş ile İlbars'a

46 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, metin, s. 207–11; çev., s. 221–25.

47 Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, I, 225, II, 241. Krş. Munis, 1999, s. 32 ve 554 ve n. 174.

karşı başarı elde etmelerinde etkin oldular. Ebu'l-Gazi Özbeklerden destek görürken, İsfendiyar Türkmenler tarafından desteklendi.[48] İsfendiyar liderliğinde Türkmenler Harezm'de önemli roller üstlendiler; Özbek rakipleri ise çoğunlukla Ceyhun'un delta bölgesi olan Aral'da yoğunlaştılar. Ebu'l-Gazi 1643 veya 1644'te iktidara geldikten sonra, Türkmenlere karşı birçok askerî sefer düzenledi ve sonuç olarak onlar Harezm'den çeşitli yönlere dağıldılar. Ersari ve bazı Salorlar Harezm'den Ceyhun'un orta mecrasına doğru göç ettiler; onlara Balhan Dağları'ndan doğuya giden Ersariler de katıldı. Ancak zaten kendi döneminde Ebu'l-Gazi Türkmenler ile bir uzlaşmaya vardı ve eşi Türkmen olan oğlu Anuşa Han (1663–85) döneminde Türkmenler Harezm'deki eski konumlarını (en azından kısmen) yeniden elde ettiler. Sayıları Mangışlak Yarımadası ile güneybatı Türkmenistan'dan Harezm'e yaptıkları göç nedeniyle artış gösterdi. XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyıl başında Mangışlak'taki Türkmenler, önce Kalmukların ardından da Kazakların artan baskısına maruz kaldılar. Bu süre zarfında Mangışlak'ta kalan Salorlar Harezm'e gittiler. Salor boy beyleri, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Harezm'de hâlâ siyasî bir öneme sahipti,[49] ancak Mangışlak ve Horasan'dan gelen yeni Türkmenler onların varlığını gölgeledi. Esen-eli boylarından bir grup XVII. yüzyıl sonunda Mangışlak'ı terk etti ve XVIII. yüzyıl başında İdil'in aşağı kısımlarına doğru göç etti ve Rus tebaası oldu (daha sonra Kuzey Kafkasya'ya göç ettiler). Fakat içlerinde Çovdurların baskın olduğu daha çok sayıdaki başka bir grup, aynı dönemde Harezm'e gelip Aral'ın güneybatı bölgesine yerleşti. Türkmen boylarının diğer göçleri güneybatı Türkmenistan kökenli olup hem Kuzey Horasan'ı hem de Harezm'i etkilemiştir. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Yaka Türkmenleri grubu, Astarabad

48 XVII. yüzyılın ilk yarısında Türkmenler ile Arapşahlılar arasındaki ilişkiler ve Türkmenlerin Harezm'deki rolünün ayrıntılı bilgisi için bkz. Karryev vd., 1954, s. 216–27.

49 Munis, 1999, s. 582, n. 375 (Muhammed Kazım'a göre).

bölgesinin Safevi valisiyle yapılan savaşlardaki yenilgileri sonucunda dağıldı: Oklu boyu varlığını sürdürürken[50] Göklen boyu doğuya, Gürgen (Gorgan) Nehri'nin yukarı mecrasına, Yemreli boyu ise daha kuzeydoğuya, Kopet Dağı'nın eteklerine gitti. XVII. yüzyılın ortasından itibaren Balhan Dağları'ndan güneye göç eden Yomutlar, Göklen ile Yemreli boylarının yerine geçti ve Atrek'in aşağı mecrası ile Hazar Denizi arasındaki tüm bölgeyi işgal etti. XVIII. yüzyıl başında Bayram-Şalı adındaki Yomutların bir kolu Şir Gazi Han'ın (1714–27) düşmanları ile savaşması için Harezm'e davet edildi.[51] XIX. yüzyıla kadar bu Yomutlar defalarca Harezm'den kovuldular, fakat her defasında geri geldiler ve oradaki en kalabalık Türkmen boyu oldular. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Teke boyu da Balhan bölgesinden iki yöne, kısmen Harezm'e (muhtemelen sayılarının azlığı nedeniyle burada önemli bir rol oynamamışlardır), ama çoğunlukla Kopet Dağı'nın eteklerindeki vahalara göç ettiler. Türkmenler yavaş yavaş bu vahaların eski (İranlı) yerleşik nüfusunun yerini aldı. Bu durum Nadir Şah'ın ölümünden (1747) ve Horasan'daki İran otoritesinin çöküşünden sonra ancak mümkün olabildi. Onların bu vahalara hareketlerinde Teke boyu Yemrelilerden önce gelir. Teke boyunun sayıca üstünlük baskısı sonucunda, Yemrelilerin çoğu bu bölgeden ayrılmak ve 1803–1804'te Harezm'e,[52] Teke boyuna Horasan'ın kuzey yakasını bırakarak, göç etmek zorunda kaldı.[53]

---

50 1614'te Farsça yazılan ve Astarabad valisi (1603'ten itibaren) Feridun Han'ın faaliyetlerini anlatan *Futuhat-ı Feridüniye*, onun Göklen, Salor, Tiveci ve özellikle Oklu boylarıyla yapılan savaşlardaki sayısız zaferini övmektedir. Bu savaşlarda bu boylardan birçoğunun yok edildiği de iddia edilmektedir. Kısa bir özet için bkz. M. T. Danish-Pazhuh, *Fihrist-i Kitabhane-yi merkezi-yi Danişgah-ı Tihran*, XI (Tahran, 1961), s. 2297; Storey-Bregel, II, s. 872–73. Bu iddialar abartılmış olsun veya olmasın, Oklu (ya da Oklı) Türkmenlerinin etnografik tasvirleri de dâhil, sonraki kaynaklarda bulunmaz.

51 Munis, 1999, s. 186.

52 Bregel, 1961, s. 31.

53 XX. Yüzyılın başlarına ait Türkmen göçlerinin haritası ve Türkmen boylarının mevkii için bkz. Bregel, 2003, s. 72–75, haritalar 36A-B, 37.

13

Batı Bozkırları: İdil-Yayık Bölgesi, Sibirya ve Kırım

ALLEN J. FRANK

Edigey ve Altın Orda'nın Nihai Parçalanışı

1406 yılı civarında Toktamış'ın ölümünden sonra Cengiz soylu rakiplerinden Mangıt emiri Edigey'e yapılan meydan okumalar, Batı bozkırında Cengiz soyluların siyasî birliğinin nihai olarak dağılmasına yol açtı. Bundan böyle siyasî güç, Altın Orda'nın Cengiz soylu halef devletlerinin temelleri haline gelecek belirli bölgelerde (*yurtlar*) merkezlenecekti. Bu devletler esasen XV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştı. Ortaya çıkış tarihleri değişmekle birlikte, sonuçta çoğu, parçalanma ya da Moskova Knezliği ile Kazak Hanlığı gibi güçlü komşulara ilhak şeklinde benzeri kaderlerle karşılaştılar. Bu halef devletler Nogay veya Mangıt Ordası, Büyük Orda, Kırım ve Sibir Hanlıkları ile Kazan, Astarhan ve Kasım hanlıklarıydı.

XV. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasî kargaşa ve düzensizlik sonrasında Timur'un 1395 yılında Toktamış'ı yenmesi, birkaç on yıl sürecek kargaşaya neden oldu ki bu süre sonunda artık Cuçi Ulusu'nda Altın Orda nihai olarak dağılmış, Batı Deşt-i Kıpçak'ta da bir dizi halef devlet ortaya çıkmıştı. XV. yüzyılın ilk yirmi yılına, her şeyden önce bir yandan Toktamış ile oğlu Celaleddin, diğer yandan, Mangıt emiri Edigey ile Cengiz soylu müttefikleri ve kuklaları arasındaki çatışmalar damga vurmuştur.[1]

1 Edigey'in kariyeri için krş. DeWeese, 1994a, s. 336–52; Trepavlov, 2001b. s. 72–89; ayrıca krş. Izmailov, 1992. Edigey'in kariyeri ve özellikle Batı Deşt-i

1419'da Edigey'in ölümünü takiben bağımsız halef devletler ortaya çıktı. Bunlardan en bilineni doğu Cuçi Ulusu'ndaki Şibanlı Ebu'l-Hayr Han'ın Özbek Hanlığı (bkz. 12. bölüm), Emir Edigey'in torunlarının liderlik ettiği Nogay (veya Mangıt) Ordası ve çeşitli Toka-Timurlu ve Şibanlı hanedanlar tarafından yönetilen Sibir, Kırım, Kazan ve Astarhan hanlıklarıdır.

XV. yüzyıl başında Timur ile Toktamış arasındaki mücadelelerde dikkat çeken Mangıt emiri Edigey, şimdi Toktamış'ın muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştı. Timur Kutluk Han b. Timur Melik'in 1399'da ölümünden sonra Edigey, Cengiz soylu Timur Kutluk Han'ın yeğeni Şadi Bek b. Küçük aracılığıyla *beylerbeyi* olarak bağımsız ve etkin bir şekilde hüküm sürdü. Nümizmatik kanıtlarına dayanarak şu söylenebilir ki, o zamanlar, 1400'lerde, Edigey ile Şadi Bek, Kırım, Astarhan (Hacı Tarhan), Derbent, Bakü ve hatta Harezm dâhil olmak üzere Altın Orda'nın birçok önemli merkezinde otoritelerini kurdular. Toktamış ise Batı Sibirya'ya, günümüz Tümen şehri civarına yerleşti ve burada 1406'da vefat etti.[2]

Toktamış'ı ortadan kaldırmasına karşın, Edigey'in konumu istikrarsızdı. Şadi Bek Sibirya'da Mangıt emirinden bağımsız olarak yöneticilik yapmaya kalkıştı, lakin diğer sene, Edigey onu devirdi ve tahta Orta İdil bölgesindeki Bulgar şehrinde hüküm sürmüş gibi görünen Şadi Bek'in oğlu Pulat'ı geçirdi. Toktamış'ın oğlu Celaleddin kendini han ilan ettikten sonra Pulat'ı devirdi; ancak kısa süre içerisinde Edigey, Celaleddin'i sürgüne göndermeyi başardı. Toktamış'ın vefatından sonra oğulları, Edigey'in esas rakipleri oldu ve düzenli olarak Edigey'in kuklası olan hanlar ile çatıştılar. Celaleddin'in Bulgar'dan sürülmesi sonrası, Toktamış'ın iki oğlu Celaleddin ve Kerim Berdi'ye Büyük Knez

Kıpçak'ın çok sayıda Türk halkı arasında kaydedilen sözlü-epik bir döngünün konusu olarak Toktamış ile mücadelesini tasviri için krş. DeWeese, 1994a, s. 411–20.

2 Safargaliev, 1960, s. 180–81.

Vitovt, Litvanya'da sığınma imkânı verirken, diğer bir oğlu Kubak, Gök Orda'ya tabi Seyhun boyundaki Sığnak'a sığındı.[3]

1408'de Edigey, Rus knezliklerine sefer düzenledi. Çünkü Toktamış'ın Timur'a yenilgisinin ardından onlar Altın Orda hanlarına haraç ödemeyi durdurmuşlardı. O sene, Pulat Han'ın Vitovt'tan destek alan ve Kırım'ın kontrolünü yeniden ele geçiren rakip bir hanın, muhtemelen Celaleddin'in, saldırısına uğradığı haberi geldiğinde Edigey Moskova'yı kuşatıyordu. 1411 civarında Pulat'tan sonra han olan Timur Han b. Timur Kutluk Han, Celaleddin'i yenmeyi ve onu Kırım'dan sürmeyi başardı. *Nikon Kroniği*'ne göre, Timur Han müteakiben Edigey'e cephe alarak onu yendi ve Harezm'e kaçmak zorunda bıraktı. Bu hanedanların mücadele alanı daha sonra doğuya, Edigey'in kızlarından birini Timurlu Şahruh ile evlendirdiği Harezm'e kaydı. Harezmli bir kuvvetin başına geçen Edigey, Yayık Nehri'nin aşağı taraflarında yaşayan ulusunun bulunduğu batıya yürüdü ve orada Timur Han'a yenildi. Timur, yenilmiş Edigey ile Harezm kuvvetlerini takip ederek Harezm'in başkenti Ürgenç'i kuşattı. Ancak Litvanya sürgününden dönen ve Batı Deşt-i Kıpçak'taki göçebe nüfusun bir kısmının desteğini alan Celaleddin tehdidi ortaya çıkınca, Timur Han Ürgenç kuşatmasını kaldırmak ve Bulgar ile Astarhan üzerinde kontrolü sağlayan Celaleddin'in üzerine yürümek zorunda kaldı. Açıkçası, 1411 yılı sonuna kadar Celaleddin, Batı Cuçi Ulusu'nun büyük kısmı üzerinde yeniden kontrol sağladıktan sonra Harezm'e de Edigey ve destekçilerini cezalandırmak üzere sefer düzenleyerek üstünlüğünü ortaya koydu. Ancak Şahruh, Ürgenç'in kontrolünü ele geçirince her iki taraf da şehri terk etmek zorunda kaldı. Sonuç itibariyle Edigey kendi Mangıt Ulusu'na, Celaleddin ise Batı Cuçi Ulusu'na geri döndü. Bununla birlikte, kardeşleri ile çatışmaları Celaleddin'in hanlık süresini kısalttı ve sonunda 1412 veya 1413'te kardeşlerinden biri tarafından öldürüldü. Kaynaklar onu öldüren kişi

3 Safargaliev, 1960, s. 184–86.

konusunda farklı isimler zikrederler, fakat Rus kaynakları Kerim Berdi b. Toktamış'ı fail olarak gösterirler. Kerim Berdi aslında Rus knezleri arasında bir ölçüde desteğe sahipti ve 1413'te kendisini hükümdar ilan etti. Nitekim, nümizmatik kanıtlar da Kırım, Saray ve Astarhan şehirlerini yönettiğini göstermektedir. Bulgar ve Astarhan'da 1414–1418 yılları arasında adına paralar basılan kardeşi Kebek onun yerine geçmeden önce, Kerim Berdi belki beş ay kadar bir süre hükümdarlık yapabildi. Diğer kaynaklar Kebek'in kardeşlerinden biri tarafından 1416'da öldürüldüğünü söyler.[4]

Yayık Nehri ağzındaki Saraycık şehrini üs edinen Edigey, 1414 yılından itibaren Toktamış'ın oğullarına karşı tekrar harekete geçti. Aynı yıl, Altın Orda tahtına, Çakri veya Cengiz Oğlan olarak da bilinen Toka-Timur (Cengiz) soylu kukla birini çıkardı. Lakin Edigey'in bu kuklası, Cabbar Berdi b. Toktamış tarafından devrildi. Yine de, 1416'dan 1418'e kadar Edigey, Saraycık'taki üssünden Cengiz soylu kuklalar aracılığı ile yöneticiliğini sürdürdü. Nümizmatik verilere dayanarak, onun Saray, Astarhan ve Derbent şehirlerinde nispeten kontrol sağladığını söyleyebiliriz. Toktamış'ın oğulları ihtiyaç duyduklarında Litvanya'ya sığınmaya devam ettiler ve bu dönemde, bir oğlu, Kadir Berdi, Şirin boyu emirlerinin desteği ile Kırım'da tutundu. 1419'da Edigey üzerine yürüdü ve Yayık Nehri ağzı yakınında savaştılar; burada Edigey'in ordusu yenilgiye uğradığı gibi kendisi de öldürüldü. Buna karşın Kadir Berdi de savaşta aldığı yaralardan ötürü kısa süre içerisinde ruhunu teslim etti.

Edigey ölünce, Cuçi Ulusu'nun batısındaki konargöçer boy beylerinin bölgesel düzeyde Cengiz soylu yöneticileri göreve getirmeleri ve desteklemeleri gündeme gelmiş gözüküyor. Bu nedenle, 1421'e değin Altın Orda'da hanlık iddiasında bulunan altı farklı kişi ortaya çıktı. Bağımsız Kazan Hanlığı'nın kurucusu olarak önemli bir rol oynayan o dönemdeki en önemli kişilerden biri,

4 Safargaliev, 1960, s. 187–89.

Toka-Timurlu ve muhtemelen Toktamış'ın oğullarının kuzeni olan Uluğ Muhammed'di.[5] Yine de, bu dönemde bölgesel olarak öne çıkan figürler olarak belirginleşen ve sonunda kendi başlarına özerk halef devletlerin kurucuları olan birkaç Cengiz soylu hükümdarın ortaya çıktığını görüyoruz. Başlangıçta Vitovt tarafından desteklenen Uluğ Muhammed, Kırımlı boy beylerinin bir kısmının desteğiyle 1421 yılında Kırım'da han ilan edildi. Ancak 1423'te Barak Han b. Kuyurçak b. Urus Han,[6] Doğu Deşt-i Kıpçak'taki Özbek Ulusu'nun büyük bir bölümünü kendisine tabi kıldı ve Uluğ Muhammed'in idaresindeki batı bölgelerinin büyük bir kısmını da zapt etti. Bütün bunlara rağmen, Uluğ Muhammed'in asıl topraklarını, bu dönemde muhtemelen sadece Kırım'dan oluşuyordu, geri almasına izin veren Barak kendi topraklarına geri döndü. Yine de nümizmatik verilere göre, 1427 yılına değin Uluğ Muhammed, Bulgar ve Astarhan şehirlerini de kontrolü altında tuttu.

Uluğ Muhammed'in baş rakibi Kiçi Muhammed b. Timur Han b. Timur Kutluk Han idi.[7] Kiçi Muhammed'in üssü, Doğu Cuçi Ulusu olmuştur ve 1430 veya 1431'de kısa bir süreliğine Barak Han'ın halefi olarak hanlık yapmıştır. 1433'ten itibaren Astarhan'ı Uluğ Muhammed'den alarak burada han olarak tekrar ortaya çıkmış ve sonra da göçebe Büyük Orda'nın kurucusu olarak görev yapmıştır.

Sibir Hanlığı'nın ortaya çıkışında rol oynayan diğer önemli bir figür ise Barak Han'ın rakibi olan Şibanlı Hacı Muhammed

5 Uluğ Muhammed'in Toka-Timurlu olduğuna dair şüphe olmasa da, şeceresine ilişkin birkaç farklı versiyon hem İslami hem de Rusça kaynaklarda görülmektedir. Krş. Iskhakov, 2002, s. 63–74.

6 Bu Barak Han, XV. yüzyılda bağımsız Kazak Hanlığı'nı kuran Kerey Han ile Canıbek Han'ın babalarıdır; bu kişilerin siyasî rolleri üzerine krş. Pishchulina, 1977, s. 246 vd. Onun şeceresi için krş. Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, s. 188.

7 Kaynaklarda ayrıca Kiçik (Küçük) Muhammed olarak da zikredilmektedir. İkisi genellikle karıştırılmaktadır. Safargaliev, 1960, s. 205–07; krş. Berezin, 1854, s. 154–55.

Han'dır.[8] Orta Seyhun Vadisi'nin bir kısmını fethettikten sonra Barak, ilgisini 1427 yılı civarında Batı Sibirya'daki Şibanlı bölgesine çevirdi. Ancak Nogay emirlerinin desteği ile Hacı Muhammed, Barak Han'ı öldürmeyi başardı ve dolayısıyla Doğu Cuçi Ulusu'nun yanı sıra Hacı Muhammed'in idaresindeki Sibirya ile Ebu'l-Hayr Han'a tabi güneydoğudaki bölgeler de Şibanlıların kontrolü altına girdi.[9]

Böylelikle 1430'dan itibaren Altın Orda'nın birleşmesi Cuçi Ulusu'ndaki Cengiz soylu hanlar için askerî ve siyasî olarak artık imkânsız hale gelmiştir. Sonuç olarak, rakip hanların güçlerini Altın Orda'nın farklı *yurt*larında yoğunlaştırmaya başladıklarını, böylece bu bölgelerde gelecekteki yeni hanedan ve devletlerin altyapısını hazırladıklarını görmekteyiz. Bunlar arasında, daha sonra Kazan Hanlığı'nı kuracak olan Orta Volga Bölge'sindeki Uluğ Muhammed, torunları Sibir Hanlığı'nı yönetecek olan Hacı Muhammed ve torunları Büyük Orda'yı yönetecek olan Kiçi Muhammed bulunmaktadır. Bu dönemdeki önemli bir faktör, en belirgini Kırım'da, özellikle de Nogay Ordası'nda görünen Cengiz soylu olmayan boy beylerinin rolüydü. Aslında, XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca Edigey'in torunları ve Nogay Ordası, Cuçi Ulusu'nun Cengiz neslinden gelenlere ait topraklarda fiili bir özerk devlet kurarak ve çekişen Cengiz soylu hükümdarlar arasında siyasî ağırlığa sahip olarak, giderek artan oranda rol oynayacaklardır.

Nogay Ordası

Nogay Ordası'nın merkezi Mangıt boyunun *yurt*udur.[10] Bu bölge kabaca Ural (Yayık) ve Emba (Cim) nehirleri arasında,

8 Safargaliev, 1960, s. 205–07; krş. Berezin, 1854, s. 154–55; bazı kaynaklarda Hacı Muhammed'in adı Mahmud Hacı olarak görünmektedir. Krş. ayrıca Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, s. 186.

9 Safargaliev, 1960, s. 203.

10 Aslında, XVI. yüzyılda Nogay Ordası'na atıfta "Mangıt" ve "Nogay" terimlerinin birbirinin yerine kullanımı çoktan beri yaygınlaşmıştı. Trepavlov, 2001, s. 112.

bugünkü Batı Kazakistan'da bulunuyordu. Nogay Ordası'nın siyasî ve kültürel tarihi Batı bozkırları ve bir bütün olarak İç Asya tarihinde önemli bir ağırlığa sahip olsa da sadece son on ile on beş yıl (2009 itibariyle) gibi nispeten yakın zamanda bilimsel ilginin dikkatini çekmiştir.[11] Nogay Ordası'nın kurucusu XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında birkaç hanın beylerbeyi pozisyonunu elinde tutan Edigey'dir. Bununla birlikte Edigey'in torunları tarafından resmen yönetilen tam bağımsız bir Nogay Ordası ancak XV. yüzyılın ikinci yarısında, Edigey'in torunun torunu, Musa b. Vakkas b. Nureddin döneminde ortaya çıktı.[12]

Edigey'in torunları Cengiz soylu olmasa da Bekrî idi; yani, onlar Bozkır göçebelerinin sözlü geleneklerinde yer bulduğu şekliyle XIV. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ı İslam'ı kabule ikna eden Baba Tükles adlı Müslüman bir evliya üzerinden Halife Ebubekir'in soyundan geldiklerini iddia ettiler. Bu bakımdan, XV. yüzyılda İslami meşruiyetin Cengizli meşruiyete karşı bir ağırlık olarak ortaya çıktığını görüyoruz ve XVIII. yüzyıla kadar da Deşt-i Kıpçak'ta Cengizli meşruiyetin kademeli olarak İslami meşruiyet tarafından yerinden edilmesine tanıklık edebilmekteyiz.

Edigey'in öldüğü yıl olan 1419'da, bağımsız bir Nogay Ordası'ndan bahsetmek için hâlâ erkendir. Bununla birlikte, Edigey'in torunları çatışma halinde olan Cengiz ahfadı arasında iktidarı yönlendirme ve politika belirlemede oldukça etkindiler. Edigey'in 1419'da ölümünden kısa bir süre sonra oğlu Mansur'un Şibanlı Hacı Muhammed'e destek verdiği ve onu han ilan ederek

11 Nogay Ordası'nın siyasî tarihi konusunda başlıca inceleme Trepavlov, 2001b'dir: Nogay Ordası'nın dinî ve kültürel tarihi ile yöneticilerinin değerlendirmesi için krş. DeWeese, 1994a. Bozkır göçebelerinin sözlü gelenekleri kullanımı ve yorumu, Nogay Ordası ile ilgili yapılan son çalışmalar ile aydınlatılmıştır. Nogayların XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl siyasî tarihine odaklanan bir çalışma için krş. Kochekaev, 1988.

12 Trepavlov, 2001b, s. 100, 107.

beyi olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, XV. yüzyıl boyunca Batı Sibirya'da bulunan, Taybugalılar (Sibir Hanlığı) olarak bilinen ve Nogaylar ile yakın bağları olan bir bölgesel hanedan, Hacı Muhammed Han'ın ölümü sonrası Şibanlılar ile arkası kesilmeyen düşmanca ilişkiler yaşamış gibi görünmektedir. Nitekim XV. ve XVI. yüzyıllarda Hacı Muhammed'in torunları defalarca "Sibir Yurdu"na hâkim olmak için uğraşmışlardır.[13] XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nogay emiri Musa b. Vakkas'ın Yayık Nehri ağzındaki başkenti Saraycık merkezli bağımsız bir hükümdar gibi hareket ettiği açıktır.[14] Bu dönemde Nogay Ordası'nın toprakları kesinlikle geleneksel Mangıt *Yurt*'u kapsamakta ve batıda, muhtemelen önemli bir ticaret merkezi olan Astarhan'ı da içerecek şekilde İdil Nehri'ne kadar uzanmaktadır.

XV. yüzyılın ortasında Nogayların nüfuz sahası Altın Orda'nın Cengiz ahfadı tarafından yönetilen halef devletlerinden bazılarını içine aldığı aşikârdır. Örneğin, Batı Sibirya'daki Şibanlı otoritesini kısa süreliğine de olsa yeniden inşa eden Hacı Muhammed'in torunu İbak Han'ın Nogayların desteğine büyük oranda bağımlı olduğu görülmektedir.[15] Benzer şekilde, Nogayların, Kiçi Muhammed tarafından kurulan ve İdil Nehri'nin aşağı taraflarında yoğunlaşmış Büyük Orda'da önemli bir siyasî rol oynadığı konusunda şüphe yoktur. Bununla birlikte, Musa Bey'in yönetiminde bile, Mangıt Yurdu'nun doğu kesimindeki topluluklar Barak Han'ın oğulları Canıbek ve Kerey yönetimindeki Kazak Hanlığı'nın kontrolü altında kaldı.[16] Nogaylar ayrıca Kazan Hanlığı'nda, özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısında önemli siyasî rol oynadılar.

---

13 Frank, 1994, s. 20–23.

14 Trepavlov, 2001b, s. 100–101. Nogay Ordası için bu şehrin önemine dair tartışma için krş. Trepavlov, 2001a.

15 Safargaliev, 1960, s. 203; ayrıca krş. Berezin, 1854, s. 154–55; Trepavlov, 2001b, s. 95.

16 Isin, 2004, s. 46–47.

Nogay Ordası'nın varlığına ilk tehdit, Aşağı Seyhun Vadisi ve Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlar üzerinde kontrolü sağlamaya çalışan Barak Han'ın torunlarının yönettiği saldırgan Kazak Hanlığı'ndan geldi. Bu saldırıların ilkini 1472'de Burunduk Han b. Kerey Han gerçekleştirdi. Fakat daha ciddi bir durum Kazak hükümdarı Kasım Han b. Canıbek Han'ın Nogay mirzalarının çoğunu Kırım'a kaçmak zorunda bıraktığı, Saraycık şehrini içeren, İdil Nehri'nin doğusundaki Nogay topraklarının tamamını fethettiği 1519 yılında ortaya çıktı.[17] Hatta Kasım Han, Saraycık şehrini karargâhı yaptı ve 1521 yılında orada vefat etti. Kasım'ın ölümünden sonra Nogaylar kaybettikleri bütün toprakları yeniden geri aldılar ve aslına bakılırsa kontrollerini doğuda İrtiş Nehri'ne kadar genişlettiler.[18] XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Nogaylar ayrıca otoritelerini, kuzeybatıda, Güney Ural Dağlarındaki Başkurt toprakları ile Kama Nehri'ne kadar genişletmeyi başardılar.[19]

1530 ve 1540'larda Musa b. Vakkas ile Nureddin b. Edigey'in torunları İrtiş Nehri'nden İdil'e, kuzeybatıda da Kama Nehri'ne kadar geniş bir bölgeyi idareleri altına alarak Nogay Ordası'nın gücünü zirve noktasına taşıdılar. Nogay beyleri ayrıca Altın Orda'nın Cengiz ahfadı tarafından yönetilen halef devletlerinde, özellikle Astarhan ve Kazan hanlıklarında önemli bir etki yarattılar. XVI. yüzyılın ortalarında, Yusuf Bey b. Musa'nın yöneticiliği sırasında, Nogay Ordası halef devletlerdeki nüfuzunu koruyamadığı gibi ne Rusya, ne de kendi vasal devleti olan Kırım Hanlığı üzerindeki kontrolünü genişleten Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselen gücü ile mücadele edebildi. 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan hanlıklarının Rusya tarafından zaptından önceki on yılda, Nogay beyleri hanlıkların iç siyasetini artık ciddi bir şekilde etkileyemedikleri gibi Ruslara direnen destekçilerine de askerî

17 Trepavlov, 2001b, s. 158–59.

18 Trepavlov, 2001b, s. 159; Berezin, 1854, s. 163.

19 Trepavlov, 2001b, s. 205.

yardım sağlayamadılar. Ayrıca 1550'lerde Nogay yönetici sınıfı içinde de mücadeleler patlak verdi. İsmail Bey bu mücadelelerden galip çıksa da bu zamana kadar Nogay Ordası'nın siyasî birliği önemli yara aldı. Nogay göçebelerinin önemli bir kısmı İsmail Bey b. Musa ve onun haleflerinin otoritesini tanımayı reddetti. Küçük Nogay Ordası olarak bilinen bu grup sürülerini Kuzey Kafkasya'daki bozkırlarda otlattı. Saraycık'taki Nogay beylerinin idaresinde kalan topluluklar ise Büyük Nogay Ordası olarak bilinmektedir.[20] Diğer bir grup ise Altıuli Ordası olarak da adlandırılan Cemboyluk Ordası'dır. Onlar Emba ve Seyhun nehirleri arasındaki bozkırlarda yaşadılar. Bu Nogaylar Moskova'nın sözde tebaasıydılar ve XVII. yüzyıla kadar hem Büyük Nogay Ordası hem de Kazaklar karşısında bağımsızlıklarını korudular.[21]

İsmail Bey'in halefi olan oğlu Din Ahmed 1563'ten 1578'e kadar bey olarak ordayı yönetti.[22] Din Ahmed'den sonra, Büyük Nogay Ordası'nın toprak ve siyasî bütünlüğünün kalıcı olarak parçalandığını görüyoruz. Bu parçalanmanın nedenlerinden biri de dış faktörlerdir. 1556'da Astarhan'ın Rusya tarafından zaptı ve özellikle 1581'de Sibirya'yı işgali sonrasında, genellikle Moskova'daki Rus yetkililerinin kontrolü dışında hareket eden Rus Kazakları, İdil ile Yayık nehirleri boyundaki Nogay topraklarına giderek daha fazla saldırılar düzenledi. 1581'de de Rus Kazakları Saraycık'ı talan ettiler. Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısında Güney Ural Dağlarındaki Başkurt boyları Ruslara teslim oldular. Büyük Nogay Ordası'nın bütünlüğünü bozan bir diğer gelişme de İrtiş ile Emba nehirleri arasındaki topraklarının 1570'e kadar Kazak hükümdarı Hak Nazar Han tarafından zaptıdır. Emba Nehri'nin batısındaki Kazak akınları 1570'ler boyunca devam etti.[23]

---

20 Trepavlov, 2001b, s. 205; Kochekaev, 1988, s. 104.

21 Kochekaev, 1988, s. 104.

22 Trepavlov, 2001b, s. 368.

23 Trepavlov, 2001b, s. 368-69; Hak-Nazar'ın seferi için bkz. özellikle Isin, 2004, s. 82-89.

XVI. yüzyılın sonuna doğru sürekli yağma ve savaş, ayrıca Nogay beylerinin başkent Saraycık da dâhil olmak üzere Büyük Nogay Ordası'nı oluşturan toplulukları koruyamamaları, birçok Nogay'ı Kazak, Rus veya Kırım kontrolü altındaki daha sakin ve istikrarlı bölgelere göç etmeye zorladı. Bu göçler Nogay beylerini daha da zayıflattı ve XVII. yüzyılın ilk yarısında Büyük Nogay Ordası'nın nihai çöküşü gerçekleşti. Bu çöküş, Nogay aristokrasisi içindeki yıkıcı kavgalar ile hızlandı ve Nogayların önemli bir kısmının Karadeniz bozkırlarına göç etmesi ve Kırım yönetimi altına girmesi ya da Kafkasya ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Terek bozkırlarına göçü ile sonuçlandı.[24] Ne var ki, Nogay Ordası'na son darbe XVII. yüzyılın ilk otuz yılında Kalmuklardan geldi. 1607'den 1630'a kadar olan dönemde Nogaylar ile Kalmuklar arasındaki savaş kesintisiz devam etti. Neticede, Kalmuklar bu çatışmalardan galip çıktı ve İdil Nehri'nin doğusundaki Mangıt Yurdu'nun merkezi de dâhil olmak üzere tüm kuzey Deşt-i Kıpçak boyundaki otlak alanları işgal ederek Nogayların Kazak ve diğer Türkistan hanlıklarıyla olan bağlantısını etkili bir şekilde kesti.[25]

Geri kalan Nogaylar dört ayrı *ulus*a ayrıldı. Bunlardan ilk ikisi, XVIII. yüzyıldan itibaren genel olarak Beserabya'nın Karadeniz sahili boyunda yaşayan Yedisan Ordası ile Kuban bölgesinden Beserabya'ya kadar sahada yayılan Yedişkul Ordası idi. XVIII. yüzyılda bu gruplar Osmanlı İmparatorluğu idaresine dâhil oldular.[26] Üçüncü grup ise Emba Nehri boyunda yoğunlaşan ve XVII. yüzyılın ilk yarısında tamamen Kalmuklara tabi olduğunu gördüğümüz Cemboyluk (Altıuli) Ordası idi; fakat sonunda Kazak Küçük Cüz'ün içinde eridi.[27] Dördüncü grup daha çok Karadeniz'in kuzeyinde, Aşağı Don Nehri boyu ile Akkirman yakınlarında bulunan Bucak Ordası'dır. Bu grup da

24 Kochekaev, 1988, s. 115–18; Trepavlov, 2001b, s. 381.
25 Kochekaev, 1988, s. 120–25; Trepavlov, 2001b, s. 411–15.
26 Trepavlov, 2001b, s. 434–44.
27 Trepavlov, 2001b, s. 446–47.

Osmanlı İmparatorluğu yönetimine tabi oldu.[28] XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyılda bu Nogay göçebeler Karadeniz sahilini kontrol eden Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında kendilerini giderek daha fazla kısıtlanmış halde buldular. XVIII. yüzyıl sonuna kadar bu göçebeler esas itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan Beserabya ve Dobruca'daki topluluklar hariç Rus kontrolü altına girdiler. XVII. yüzyılda Nogay Ordası'nın çöküşüne rağmen, bazı Nogaylar ayrı bir kimlik muhafaza etmeyi başardılar ve günümüze kadar Kuzey Dağıstan'da ve Astarhan'da ayrı topluluklar olarak varlıklarını sürdürdüler.

Kazan Hanlığı

Kazan Hanlığı Altın Orda'nın güçlü bir halef devleti olarak 1437 veya 1438'de ortaya çıktı. Kurucusu yukarıda bahsedildiği üzere Toka-Timurlu Uluğ Muhammed'dir.[29] Baş rakibi Kiçi Muhammed b. Timur Han tarafından sürgüne gönderilmeden önce Uluğ Muhammed Saray şehrinde hüküm sürmekteydi. Uluğ Muhammed önce Kırım'a, sonra da Rus kasabası Belev'e kaçtı. Burada Moskova Büyük Knezi olan eski Rus Vasalı II. Vasiliy'in desteğini almayı umuyordu. Muhtemelen Saray şehrindeki mevcut handan, önceki hana nazaran daha çok çekindiğinden, Vasiliy, Uluğ Muhammed'in aleyhine döndü ve çok daha büyük bir orduyla ona saldırdı. Uluğ Muhammed yine de galip geldi ve Moskova ordusunu tamamen yenilgiye uğrattı. Aralık 1437'de gerçekleşen bu savaş sonrası, Uluğ Muhammed ordusu

28 Trepavlov, 2001b, s. 451–52.

29 V. Vel'iaminov-Zernov'dan başlayarak kimi âlimler Kazan Hanlığı'nın ancak 1455'te bağımsız bir devlet olarak kurulduğunu iddia etmekte ve Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmud'u ise asıl kurucu olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, çoğu Müslüman ve Rus tarihçiler Uluğ Muhammed'i kurucu olarak kabul etmektedirler; krş. Khudiakov, 1991; Marjani, 1885–1900, I, s. 123–25.

ve yandaşlarını Orta İdil bölgesine hareket ettirdi. Bazı yerel hükümdarları, muhtemelen Cengiz soylu olmayanları, yerlerinden ettikten sonra, başkentini Kazan şehri yaptı.[30] Kazan, Korkunç İvan'ın kuvvetleri burayı zapt edip 1552'de tüm bölgeyi kendi topraklarına katana değin başkent olarak kaldı.

Sınırları düzensiz değişim gösterse de, Kazan Hanlığı'nın merkezi İdil ile Kazanka nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Kazan şehriydi. Kazan Hanlığı'nın yanı sıra Altın Orda'nın halefi diğer devletlerden hiçbirinin modern anlamda ulus devletler olmadığı ve bu devletlerin sınırlarının sürekli değiştiği hatırda tutulmalıdır.[31] Tarihî olarak Orta İdil'in siyasî ve ticarî merkezi, İdil ile Kama nehirlerinin birleştiği yerde, Kazan'ın güneyinde bulunan Bulgar şehriydi. Bu şehir hem Moğol fethinden önce hem de Altın Orda'nın siyasî açıdan tek parça olduğu dönem boyunca bölgesel bir iktisadi ve idarî merkez olmuştu. Ne var ki, XIV. yüzyılın ikinci yarısında burası düşüşe geçti ve 1432 yılında Ruslar şehri yağmaladıktan sonra büyük oranda ıssızlaştı. Aslında 1408'e kadar Kazan'ın bölgenin yeni idarî merkezi olduğu ve sonrasında "Bulgarü'l-Cedid" ya da "Yeni Bulgar" olarak bilindiğine dair nümizmatik kanıtlar mevcuttur.[32] Kuruluşundan 1552'deki Rusların tahribatına kadar Kazan Hanlığı'nın merkezî toprakları İdil Nehri'nin her iki yakası ile bu nehrin doğusu, özellikle de Kama Nehri'nin kuzey kıyılarındaki Müslüman tarım köylerini kapsamaktaydı. Kazan'daki yöneticiler kuzey ve batıdaki Müslüman olmayan topluluklar ile mevcut vergi ilişkilerini devam

30 Khudiakov, 1991, s. 23–25; Marjani, 1885–1900, I, s. 24; Iskhakov, 1994, s. 9–10; Uluğ Muhammed'in Kazan'da yerinden ettiği yerel yöneticilerin hanedan bağlantısı belirsizdir, ancak Kazan'daki bazı Müslüman tarihçiler onları Bulgar hanlarının İslamlaşma anlatılarında yer alan yarı efsanevi Bulgar hükümdarlarının hanedanı ile ilişkilendirdiler; krş. Husayn b. Amirkhan, 1883.

31 Rus ve Tatarların içinde bulunduğu bazı modern bilim insanları, Kazan Hanlığı'nın tarihini Tatar-ulusunun tarihi olarak yorumlama eğilimindedir; krş. özellikle Khudiakov, 1991; Atlasi, 1993, s. 185–428; Iskhakov, 1994.

32 Abdullin vd., 1988, s. 24.

ettirdiler. Bunlar içerisinde Çuvaşlar, Udmurtlar ve Mariler (ya da Çirmişler) bulunmaktaydı. Bu gruplar üzerindeki Kazan hanlarının nüfuz derecesi, ayrıca Rus nüfuzu ile rekabet halinde olduklarından dolayı, farklılık göstermekteydi. Ancak açık olan şudur ki Kazan Hanlığı'na sürekli askerî destek sağlayan Mariler ile oldukça yakın ilişkileri vardı.

Jeopolitik açıdan Kazan Hanlığı, batıda siyasî ve askerî gücün giderek daha fazla Moskova'da merkezlendiği Rusya ile Kazan Hanlığı'na en yakın vasalları Güney Ural Dağlarında ve Kama Nehri'nin güneyinde yaşayan Başkurt boylarının olduğu Nogay Ordası arasında kaldı. Kazan Hanlığı'nın kuzeydoğu karakolları, Batı Sibirya'daki Tümen Hanlığı ile de temas halindeydi. Kazan Hanlığı'nın Kırım veya Astarhan hanlıkları ile coğrafi ilişkileri muhtemelen çok daha zayıftı. Nitekim Kazan hanlarının otoritelerini Bulgar şehrinin güneyindeki İdil boyunda ciddi manada genişlettiklerine dair az kanıt vardır.[33]

İlk başlarda Uluğ Muhammed'in Kazan hanı olarak temel siyasî hedefi, Moskova Knezliği'ni tekrar itaat altına almak gibi görünmektedir. 1439'da Rus sınır kasabası olan Nijniy Novgorod'u işgal etti ve hatta bir süreliğine Moskova'yı kuşattı.[34] 1444 ve 1445'te tekrar Rus topraklarını işgal etti, bu defa Suzdal şehri yakınlarında yapılan savaşta II. Vasiliy'i esir alarak Moskova Büyük Knezi'ni ağır vergi ödemek zorunda bıraktı. Uluğ Muhammed'in 1445'teki ölümünden sonraki yirmi yıl, Moskova ile Kazan arasında daha barışçıl ilişkiler gözlemlenmiştir. Mahmud b. Uluğ Muhammed babasının yerine han olarak geçmiş ve Moskovalılar kardeşi Kasım b. Uluğ Muhammed'e Meşçerskiy Gorodets

33 Khudiakov, Kazan Hanlığı'nın sınırlarını Müslüman kaynaklarda Sarı Tav olarak geçen Saratov şehrine kadar ulaştırır; bununla birlikte, bunu XVI. yüzyıldan kalma bir XIX. yüzyıl Müslüman türbe kataloğunu içeren bilgilere dayandırır ve aslında hanlığın sınırlarının Kama Nehri'nin ağzının çok altına uzanması olası değildir.

34 Khudiakov, 1991, s. 26.

kasabasının yakınındaki toprakları tahsis etmiştir.[35] Bu kasaba Kasım olarak isimlendirilmiş, hükümdarları Cengizli hanedan siyasetinde önemli roller oynamış ve aşağıda sonradan daha detaylı bahsedilecek Rus destekli Kasım Hanlığı'nın başkenti olmuştur.

İbrahim b. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde (1467–79) Kazan'daki Cengiz ahfadı arasında uzun süre devam eden taht kavgaları oldu. Bu hanedan çatışmaları 1552'de hanlığın ortadan kalkışına kadar devam etti ve komşu güçler, tahta kendi adaylarını çıkarmaya çalışarak bu çatışmaları kendi çıkarları için kullandılar. Geniş anlamda, Kazan'da bu çatışmalar, Rus siyasî çıkarları ile yakından ilişkili bir "Rus Grubu" ile Nogay Ordası'nın çıkarlarını ve özellikle XVI. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın çıkarlarını destekleyen bir "Doğu Grubu'nu ortaya çıkardı. Bu "gruplar" sadece Cengiz soylu hükümdarları değil, aynı zamanda çıkarları tamamen hanedan endişelerini aşan ve daha ziyade iç politik ve ekonomik çıkarları ön planda tutan aristokrat sınıfını da içeriyordu.

1480'li yıllardan itibaren "Rus grubu" ile en yakın temaslı hükümdar Muhammed Emin b. İbrahim Han'dı; baş rakibi ise Nogayların desteğini alan kardeşi Ali b. İbrahim'di.[36] Onların yönetim dönemi, "Moğol-Tatar Boyunduruğunu" kırdığı için Rusya'da en çok bilinen ve Kazan'ın potansiyel askerî ve siyasî tehditlerini en aza indiren çok etkili bir politika yürüten Moskova Knezliği Büyük Knezi III. İvan'ın (1462–1505) hükümdarlığı ile aynı zamana denk geldi. III. İvan 1482 ve 1487'de Muhammed Emin'in yararına Kazan'a karşı önemli askerî seferler düzenledi. 1487'de İvan, Ali Han'ı esir alarak ailesiyle birlikte Rusya'da hapsetti.[37] Ali Han'ın iktidardan düşmesinin ardından, III. İvan ilk olarak Muhammed Emin'i tahta çıkardı. 1496'da Sibirya'dan bir

35 Mahmud b. Uluğ Muhammed bazı kaynaklarda Mahmutek olarak görünür; Khudiakov, 1991, s. 26–27, 32–33.

36 Muhammed Emin bazı İslam kaynaklarında Icem Han olarak bilinmektedir; krş. Marjani, 1885–1900, I, s. 127.

37 Khudiakov, 1991, s. 26; krş. Fennell, 1961, s. 19–28.

Şibanlı olan ve Kazan'da yerel destek elde eden Mamuk Han, Muhammed Emin'i tahtan indirip yerine kendisini han ilan etti. Ertesi yıl ise, Mamuk'un hanlıktaki eski müttefikleri ona düşman oldu ve İvan Muhammed Emin'in erkek kardeşi Abdüllatif'i tahta geçirmeyi başardı. Moskova askerî gücü Sibir Şibanlılarının tehditlerini kendinden uzak tutabildi ve 1502'de İvan kolay şekilde Abdüllatif'in yerine önceki han Muhammed Emin'i geçirdi.[38] Abdüllatif Han'ın 1517'deki ve Muhammed Emin Han'ın da 1519'daki ölümü, Uluğ Muhammed'in soyundan gelenler için siyaseti sona erdirdi. Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy, Kasım hanlarından biri olan ve Kiçi Muhammed b. Timur Han soyundan gelen Şah Ali b. Allah Yar'ı tahta geçirdi.[39]

Sahib-Giray Han b. Mengli-Giray Han 1521'de Şah Ali'nin yerine geçti. Babası Kırım hanı olduğu gibi Muhammed Emin ile Abdüllatif'in üvey kardeşiydi. Hükümdarlığı oldukça kısa sürmesine rağmen (1521–24) hanlıktaki siyasî denge 1521'den sonra oldukça değişti ve Moskova Knezliği kendi adaylarını tahtta tutmakta giderek zorlandı. 1524'ten nihai Rus işgaline kadarki dönem, hükümdarların Kazan'daki yerel seçkinler sınıfı tarafından tahta çıkarılmasına ve indirilmesine şahit olmuştur. Bunların içerisinde üç farklı zaman diliminde (1524–31, 1535–46, 1546–49) tahtta Sahib-Giray'ın yeğeni Sefa Giray b. Fatih-Giray, Can Ali Han b. Allah Yar (1532–36), Şah Ali Han, Ötemiş-Giray Han (1549–51) ve Yadigar Han b. Kasım Han (1552) bulunmaktadır (Moskova Knezliği ile Kazan Hanlığı arasındaki ilişkilere dair detaylı bilgi için 16. Bölüm'e bakınız).

Kaynaklarımız en geniş anlamda sadece Kazan Hanlığı'nın dâhili siyasî ve sosyal yapısının yeniden inşasına izin vermektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, hanlığın sosyal ve siyasî merkezi İdil Nehri'nin her iki yakası ile Kama Nehri'nin kuzey kıyısında

38 Khudiakov, 1991, s. 54–55; Atlasi, 1993, s. 253; Fennell, 1961, s. 182–84.

39 Şah Ali Kazan tahtına üç kere çıktı: 1519–21, 1546 ve 1551–52. Rus çıkarlarına yakından bağlıdır.

yaşayan ve Türkçe konuşan Müslüman topluluklardır. Bunlar İslam kaynaklarında "beyler" ve "mirzalar" olarak tanımlanan feodal seçkin sınıfa sahip yerleşik ve tarımla uğraşan topluluklardı. Etnik ve sosyal açıdan bu Müslüman toplulukların Nogaylar ile oldukça yakın temas halinde oldukları görülmektedir.[40] Kazan Hanlığı ile Rus toprakları arasındaki gayrimüslim Fin-Ugor ve Çuvaş toplulukları, Kazan Hanlığı'na zaman zaman askerî destek sağlamayı da içeren vergi ilişkileri yoluyla bağlanmış gibi görünmektedir. Daha önce Bulgar gibi Kazan da bu dönemde bir ticaret merkezi olarak önemini sürdürdü. Rusya ile Hazar Denizi arasındaki en büyük ticaret yolu olan İdil Nehri üzerindeki hanlığın konumu, zenginliğine kesinlikle katkıda bulundu, ancak aynı zamanda Rusya için stratejik önemini de ön plana çıkardı. Benzer şekilde, batıdaki Rusya ya da güneydeki Müslüman merkezler ile yerel ticarî ilişkiler ve çıkarların varlığı Kazan'daki yerel ticarî seçkin sınıf içindeki tansiyonu ve rekabeti alevlendirdiği ve bunun da şehir ve hatta kırsal aristokrat sınıf üyeleri arasındaki siyasî birlikteliği yıprattığı şüphesizdir.

Cengiz soyundan olan han, hanlığın kurumsal yapısının en zirvesidir. Lakin kaynaklar, diğer sınıfların yerleşik siyasî kurumlar aracılığıyla nüfuzlarını uygulayabileceklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu kurumların otoritesini veya etkinliğini belirlemek zordur. Hanların altında boy aristokrasisi olan "emirlerin" bulunduğu açıktır. Altın Orda'nın son dönemi ile özellikle Nogay Ordası'ndan elde edilen kanıtlar, boy aristokrasisinin, özellikle kudretli bir lideri varsa, Cengiz soylu bir kukla han aracılığıyla ülkeyi yönetebileceğini göstermektedir. Kel Ahmed adında bir beyin Kazan Hanlığı'nı Rus yanlısı bir politikaya daha fazla yönlendirmek için yürütme yetkisini etkin bir şekilde kullandığı XVI. yüzyılın başına ait bu tür bir gelişme için kanıtlar vardır.[41]

40 İdil-Yayık bölgesindeki Müslümanların şecerelerinde Nogayların yeri için bkz. Akhmatjanov, 2002.

41 Khudiakov, 1991, s. 54-55.

En yüksek seviyedeki siyasî yapının temelde Kırım Hanlığı'nınkine benzer olduğuna dair deliller de vardır.[42] Diğer bir siyasî kurum ise, özellikle Rus kaynaklarında genellikle bir hanın tahta çıkarılması için toplanan, ancak aynı zamanda hükümdarsız kalınan ara dönemde birtakım yürütme yetkilerini kullanan bir tür "Sınıflar Meclisi" olarak belirtilen *kurultay* idi. Böyle bir kurultay Ağustos 1551'de toplandı ve bu kurultayda dinî seçkinler sınıfının üyeleri (seyyidler) ve "karaçi beyleri, emirler ve mirzaları" içeren boy aristokrasisi bulunmaktaydı.[43]

Kazan Hanlığı'ndaki İslami kurumlarda Hz. Muhammed'in ailesinin soyundan geldiğini iddia eden seyyidlerin hâkimiyeti söz konusuydu. Kazan Hanlığı örneğinde, yerel seyyidlerin soyunun Türkistanlı evliya Hâkim Ata'ya dayandığına dair kanıt bulunmaktadır.[44] İlk defa 1489'da Rus kaynaklarında görülmesiyle, bunların diplomat olarak faaliyetleri Rus tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Hanlığın son yıllarında bunların arasında en göze çarpan, şehrin son savunmasında rol oynayan Kul Şerif'tir.[45] Camilerin var olduğuna dair kaynaklardaki göstergelerin ötesinde, XVI. yüzyılda, belki daha önce, yerel türbeler için bir vakıf sistemi olduğuna dair kanıtlar da vardır. Buna bir örnek Kama Nehri'nin güney yakasındaki Malum Hoca türbesi olup onun vakfı Rus dönemine kadar yaşamıştır.[46]

Sibir Hanlığı

Sibir Hanlığı, ya da Sibirya Hanlığı, 1563 yılında hanlığı kuran ve Rus Kazaklarından paralı asker Yermak tarafından 1581'deki

42 Khudiakov, 1991, s. 188–89.

43 Khudiakov, 1991, s. 191–92. Kazan Hanlığı'nın iktisadi ve siyasî yapısına dair genel bir bakış için krş. Iskhakov, 2004, s. 48–53.

44 Togan, 1959–60; Iskhakov, 1997, s. 32.

45 Iskhakov, 1997, s. 35.

46 Mel'nikov, 1859, s. 179–81

işgaline kadar oranın hükümdarı olan Küçüm Han adında bir Şibanlı ile ilişkilendirilir.[47] Deşt-i Kıpçak'ın en kuzey ucunu içine alan Batı Sibirya toprakları Cuçi Ulusu'nun bir kısmını oluşturmaktaydı. Batı Sibirya'nın XV. yüzyıl siyasî tarihi nispeten belirsizdir, lakin kaynaklara göre bölgede hâkim olmaya çalışan yerel Şibanlılar, yarı efsanevi kurucuları Taybuga Bey'den sonra Taybugalılar olarak bilinen Cengiz soyundan gelmeyen yerel bir hanedanın büyük bir direnciyle karşı karşıya kaldılar. XV. yüzyıl boyunca Batı Sibirya'nın siyasî merkezi, modern Rus şehri Tümen'in yakınındaki Tura Nehri'nin ağzında bulunan Tura veya diğer bir ifadeyle Çimgi-Tura'dır. Burası, 1427 yılında Sibir Hanlığı'nı tarih sahnesine çıkarırken Hacı Muhammed Han tarafından inşa edilen başkentti. Ertesi yıl Hacı Muhammed Han, Ebu'l-Hayr Han tarafından katledildi.[48] Ölümünden sonra, Taybugalılar Tura'ya yerleştiler ve onların yarı efsanevi şecereleri, kurucuları Taybuga'nın Tura'nın ilk hükümdarı olduğuna işaret etmektedir.[49] Bu hanedan Nogay Ordası ile bazı ortak siyasî hususlara sahipti; mesela bunlar arasında olmak üzere Cengiz soyunun karizmasına karşı İslami meşruiyete vurgu yapmaktaydılar. Yine onlar, ortak noktaları çok fazla olan bir siyasî yapıya sahip olup kullandıkları siyasî terminoloji de büyük oranda benzerdi. Ne var ki, Taybugalılar ile Nogay Ordası arasındaki ilişki oldukça karmaşıktı; çünkü XV. yüzyılın sonlarında Nogay Ordası Tura'da Şiban soylu hükümdarları işbaşına getirmeye çalışıyordu. Her koşulda, şecere kanıtı Taybugalı hanedanının her şeyden öte yerel olarak köklü bir hanedan olduğuna dair az şüphe bırakmaktadır. Hacı Muhammed'in torunu İbak (İbrahim) Han, Nogay Ordası'ndan aldığı önemli destek ile Taybugalıları Tura'dan kovunca, 1481'den itibaren Şibanlılar Sibirya üzerindeki ko ntrollerini yeniden temin

47 Sibir Hanlığı monografilerinden biri de Atlasi, 1993'tür. Atlasi'nin Sibirya tarihi ilk kez 1914'te Kazan'da *Sibir Tarihi* başlığı ile yayınlandı; Abdirov, 1996.

48 Safargaliev, 1960, s. 222.

49 Frank, 1994, s. 12.

ettiler.[50] O yıl İbak, Nogaylara Büyük Orda'yı ortadan kaldırma ve hükümdarı Ahmed Han'ı öldürme konusunda yardımda bulundu. Taybugalılar tarihini içeren Rus vakayinamelerine göre, İbak'ın kız kardeşi ile de evlenen Taybuga'nın torunu Mamat bununla birlikte Tura şehrini yıktı ve İbak Han'ı öldürdü. İbak'ı öldürdükten sonra, 1493'ten sonraki bir zamanda, modern şehir Tobolsk yakınlarında, İrtiş Nehri üzerinde, Sibir'de (İsker olarak da söylenir) yeni bir başkent kurdu. İbak'ın ölümü böylece Sibirya'daki Şibanlıları başka yeri yurt edinmeye yönlendirdi. 1496'da İbak'ın kardeşi Mamuk ise kısa süre Kazan hanı olarak hüküm sürdü. Üç yıl sonra Mamuk'un kardeşi Agalak, Kazan tahtını ele geçirmeye çalıştı, lakin kardeşinden daha az şanslıydı ve 1499 yılına değin Sibirya'daki Şibanlıların büyük oranda Nogayların desteğine bağlı oldukları görülmektedir. Taybugalılar XVI. yüzyılın çoğunda Batı Sibirya üzerindeki hâkimiyetlerini muhafaza edebildiler. 1555'te hükümdarları Yadigar Bey muhtemelen İbak Han'ın torunlarına karşı Rusya'nın desteğini temin eden bir araç olarak sadakatini Rusya'ya sundu. Taybugalılar Şibanlılara direnmede başarısız oldular, ancak 1563'te İbak'ın torunu Küçüm Han kendisini Sibirya'da han ilan etti.[51] Şecere kaynakları Küçüm Han b. Murtaza'nın Hacı Muhammed'in bir torunu olduğunu açıkça göstermektedir, fakat Kadir Ali Bey Celayirî gibi kimi kaynaklar onun İbak Han'ın torunu olduğunu söylerken, diğerleri İbak'ın kardeşi Mahmutak'ın torunu olduğunu ifade ederler.[52] Kesin soyağacı ne olursa olsun, Küçüm'ün bir dereceye kadar Nogaylardan ve muhtemelen Kazaklardan da destek aldığı aşikârdır.[53]

Küçüm idaresinde Sibir Hanlığı'nın yapısı Taybugalılarda var olandan çok az değişiklik göstermektedir. İktisadi ve coğrafi

50 Trepavlov, 2001b, s. 108–10; Frank, 1994, s. 12.

51 Frank, 1994, s. 14–15.

52 Bu Ebu'l-Gazi'nin versiyonudur; Abu'l Ghazi Bahadur Khan, 1871–74, s. 186; Berezin 1854, s. 156, krş. Atlasi, 1993, s. 63–65.

53 Miller, 1937–40, I, s. 196.

açıdan Sibir Hanlığı, Kazan Hanlığı ile bazı ortak özelliklere sahipti. Her iki devlet de Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi ve ekonomik sınırında konumlanmıştı. Sonuç itibariyle pastoral göçebelik onların sosyal yapılarında daha az etkiliydi. Türkçe konuşan Müslüman çekirdek nüfusa ilaveten, Kazan ve Sibir'deki hükümdarlar kuzey ve batıdaki Müslüman olmayan halklara da nüfuzlarını yaymaya çalıştılar. Sibirya'daki bu topluluklar hem Küçüm hem de onun Rus rakiplerine askerî destek ve vergi kaynağı olan Ob Ugrilerden (Mansi ve Hanti, bazen Vogullar ve Ostyaklar olarak da anılırlar) oluşmaktaydı. Sibir Hanlığı'nda yaşayan Müslümanlar kuzey sınırlarda tarımla uğraşıyorlardı ve geçim kaynaklarını hayvancılık ve özellikle balıkçılık ve avcılık ile takviye ediyorlardı. Tarım Ob Ugriler arasında daha azdı veya hiç yoktu. Ana ticarî faaliyet kürk ticareti idi. Hayvan derisi (*post*) başlıca haraç kalemiydi ve 1555'te Yadigar'ın Moskova Knezliği'ne tabiiyeti yıllık kürk vergisi ödemeyi gerektiriyordu.[54]

1563 ile 1581 yılları arasında Küçüm Han hanlığının nüfuzunu önemli ölçüde genişletti. Ob Ugrilerden, Taybugalılara göre daha büyük bir oranda haraç almayı başardı. Ural Dağlarının batısındaki Rus topraklarına bir seri akın düzenledi ve Baraba Bozkırı ile Tom Nehri de dâhil olmak üzere doğudaki Müslüman ve Gayrimüslimler üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdi. Rusya'ya yaptığı akınlar açıkçası bu bölgede kürk ticareti yapan Stroganov ailesini Küçüm'e karşı bir sefer düzenlemek zorunda bıraktı. 1581'de Rus Kazakları lideri Yermak, Küçüm'ü bir dizi savaşta yendi ve Rusya için hanlık toprağını istedi.[55] 1598'deki ölümüne kadar Küçüm başarısız şekilde Ruslara direnmeye devam etti.

Sibiryalı Müslümanlar XX. yüzyıla kadar halkın İslamlaşmasına vesile olan Küçüm Han efsanesini muhafaza etti. Gördüğümüz üzere, Şibanlıların Sibirya'daki rakip hanedanı olan

54 Frank, 1994, s. 24–25, Iskhakov, 2006, s. 142–52.

55 Yermak'ın işgalleri ile ilgili Rus vakayinamelerindeki bilgilerin çevirileri konusunda krş. Armstrong, 1974.

Taybugalılar, açık bir şekilde Müslüman bir hanedandı ve belki de Nogayların Cengiz soylu rakipleri ile mücadelelerinde İslami meşruiyete başvurdukları gibi aslında onlar da yönetimlerinin gücünü artırmak için İslami meşruiyetten yararlanmış görünmektedirler. Yine de, Sibirya rivayetlerine ve şecerelerine göre, Küçüm Han Türkistan'dan kendisi ile birlikte seyyidleri ve vakıf müessesesini getirmiş görünüyor.[56]

Büyük Orda ve Astarhan Hanlığı

İdil deltasında bulunan Altın Orda'nın asıl başkenti Saray ile Astarhan'ı (İslam kaynaklarında Hacı Tarhan olarak bilinir) içeren Aşağı İdil bölgesi, XV. yüzyıl boyunca Timur Kutluk'un soyundan gelenlerin hüküm sürdüğü bir yer olmuştur. 1430'larda bu bölge Timur Kutluk'un torunu Kiçi Muhammed b. Timur'un idaresi altına girdi ve Kiçi Muhammed'in oğulları Mahmud Han ve Ahmed Han ile daha sonra Ahmed'in oğlu Seyyid Ahmed tarafından yönetilen Büyük Orda olarak bilindi.[57] Büyük Orda'nın sınırlarını kesin olarak belirlemek zordur, ancak İdil Nehri'nin batısını merkez edindiği söylenebilir; muhtemelen batıda Dinyeper (Özi) Nehri'ne kadar uzanarak Kuban bölgesi ile Hazar bozkırını içine almaktadır. İlk hükümdarı Mahmud 1465'ten itibaren handı ve 1469'dan itibaren kardeşi Ahmed sayısız askerî seferler düzenledi. 1469'da göçebe Özbeklerin hükümdarı Şeyh Haydar b. Ebu'l-Hayr Han'a hücum ederek onu öldürdü ve oğlunu Astarhan'a kaçmak zorunda bıraktı. Moskova Knezliği topraklarına 1468 ve 1471'de saldırdı ve III. İvan'ı, Rusya'nın kendisine olan bağlılığını, Altın Orda'nın sembolik hükümdarı olarak yeniden teyit etmekle uğraştı. Bununla birlikte, 1480'den itibaren Ahmed, İvan'ı kendisine itaat ettiremedi ve ertesi yıl

56 Iskhakov, 1997, s. 53-64.

57 Safargaliev, 1960, s. 265, 267.

kuvvetleri Sibir Şibanlılarından İbak Han ile Nogay beylerinden Musa ve Yamgurci tarafından hezimete uğratıldı.[58] Ahmed Han'ın oğulları Büyük Orda'yı koruyamadılar. 1502'de müttefik Kırım ve Moskova Knezliği kuvvetleri kati olarak Büyük Orda'yı ortadan kaldırdılar.[59]

Büyük Orda'nın 1502'de varlığının sona erdiği açıktır, ancak bağımsız bir Astarhan Hanlığı'nın ortaya çıkış tarihi çok net değildir. Ölümünden sonra Kiçi Muhammed'in soyu Astarhan üzerindeki kontrolünü sürdürdü. 1466'da Mahmud b. Kiçi Muhammed, Osmanlı padişahı II. Mehmed'e yazdığı bir mektupta yönettiği bölgeden söz eder. Nümizmatik kanıtlar, Mahmud'un o dönemde han olduğunu doğrulamaktadır.[60] Sonraki dönem gezginlerinin ifadeleri Mahmud'un oğullarını şehrin hanları olarak tanımlamaktadır.

Bununla birlikte, en son bilgilere göre, Astarhan Hanlığı 1502'de Büyük Orda'nın ortadan kalkmasına kadar ayrı bir hanlık değildi ve kaynaklarda sadece 1505'te müstakil bir hanlık olarak tanımlanmıştır. I. V. Zaytsev, 1480'lere kadar Astarhan'ın Mahmud Han tarafından yönetilen Büyük Orda'nın ana parçası olduğunu savunur ve 1480'lerden 1502'ye kadar da aslında Büyük Orda'nın başkenti olduğunu iddia eder. Büyük Orda'nın yıkılışından sonra, Astarhan Hanlığı onun halef devleti olarak ortaya çıkmıştır.[61] XVI. yüzyılda "bağımsız" Astarhan Hanlığı'nın tarihini tanımlarsak, onun ana siyasî önemi hanedanın başkenti ve Kırım Hanlığı, Nogay Ordası ve nihai olarak Rusya arasındaki ihtilafların başlıca sebebi olduğu açıktır. Kaynaklarda Astarhan hanlarının faaliyetleri ile bu faaliyetlerin tarihlerinden nerdeyse hiçbir ayrıntıya girilmeden söz edilmesi, hatta bazen hiç anılmamasının nedeni bu hanların siyasî ve askerî zayıflıklarıdır.

58 Safargaliev, 1960, s. 267.

59 Zaitsev, 2004, s. 58.

60 Marjani, 1885–1900, I, s. 134; Safargaliev, 1960, s. 265.

61 Zaitsev, 2004, s. 61.

Büyük Orda'nın çöküşünden sonraki ilk Astarhan hanı 1502'den 1514'e kadar hükümdarlık yapan Abdülkerim Han b. Mahmud Han'dır. Fiili idarenin, Mahmud Han'ın kızlarından biriyle evlenen Nogay Yamgurcı Bey'e devredilmesi, esasında Abdülkerim'i sözde han konumuna düşürmüştür. Abdülkerim Han'a en büyük tehdit, Astarhan Hanlığı'nı Büyük Orda'nın devamı olarak telakki eden ve 1509'da Astarhan'a başarısız bir sefer düzenleyen Kırım Hanı Mengli-Giray'dan gelmiştir.[62] Abdülkerim'in yerine, Nogayların desteğine ağabeyi gibi kendisinin de muhtaç olduğu Canıbek Han b. Mahmud Han (1514–21) geçmiştir. 1523'te yeni Kırım Hanı Muhammed-Giray b. Mengli-Giray, Nogayların liderlerinden biri olan Mamay ile ittifak yaparak Astarhan Hanlığı'na bir sefer gerçekleştirdi. Muhammed-Giray şehri almayı başardı; ancak kuvvetleri Kırım'a dönerken Nogaylar saldırıp onları Kırım'a kadar kovaladılar ve Muhammed-Giray Han'ı öldürdüler. O sırada Astarhan'da kimin han olduğuna ilişkin güvenilir bir kanıt olmasa da muhtemelen o kişi Canıbek'in oğlu Hüseyin'dir.[63] Sonraki otuz yıl boyunca hükümdarların isimleri ile onların hüküm süreleri hakkında bilgimiz oldukça az ve çelişkilidir. Yine de, bu dönem ayrıca Kırım Hanlığı'nın nüfuzunun artışına ve Nogay Ordası'nın otoritesinin kademeli azalışına tanık olmuştur. Ahmed Han ve Mahmud Han'ın soyundan gelen hükümdarlar ile eski Kırım hanı Muhammed-Giray'ın oğlu İslam-Giray örneğinde olduğu gibi bu dönemde hükümdar değişiklikleri çok sık gündeme gelmişti.

1530'lar ve 1540'lar boyunca aralarında büyük çatışmalar yaşayan siyasî yapılar şunlardı: içişleri istikrarlı olduğu devrelerde Nogaylar, Kırım Hanlığı ve askerî nüfuzları Astarhan'a kadar uzanan Kuzey Kafkasya halkı Çerkesler.[64] Gerçekten de,

62 Zaitsev, 2004, s. 69–70.
63 Zaitsev, 2004, s. 92–93.
64 Trepavlov, 2001b, s. 220.

Astarhan Hanlığı, yıkılışına kadar Nogayların desteğine muhtaç kaldı ve 1556'da Nogay beyi İsmail'in uzlaşmasıyla Ruslar Astarhan'ı ciddi bir muhalefet olmadan işgal ve ilhak etti.

Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı, XV. yüzyılın ilk yarısında kurulan ve 1783'te Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edilene kadar Giray hanedanının elinde kalan Cengiz ahfadının yönettiği halef devletlerin en uzun ömürlüsüydü. 1475'ten sonra hanlık Osmanlı Türklerinin tabiiyetine girdi ve yaklaşık üç yüzyıl boyunca Kırım Yarımadası'nın güney sahili Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kademeli bir şekilde entegre edildi. Batı İç Asya'daki diğer Altın Orda halef devletlerden farklı olarak, Kırım Hanlığı'nın tarihi oldukça iyi belgelendirilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıl Kırım ve Osmanlı tarihçileri, Giray hanedanının Cengizli kimliğini vurgulayan çeşitli vakayinameler derlediler.[65] Buna ek olarak, bu dönemin büyük bir bölümünde Kırım, İstanbul ve Akdeniz dünyası ile yakın kültürel bağlarını korudu. Hanedan açısından Kırım Hanlığı, Cengizli halef devletlerin en istikrarlısı olarak düşünülebilir. Ömrünün çoğunda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olsa da, hükümdarları yine de özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda yarı bağımsız bir dış politika yürüttüler.

Kırım Hanlığı'nın siyasî yapısına, hanedan ailesi ve tabilerinden oluşan seçkinler ile boy aristokrasisi hâkimdi. Kırım Hanlığı, bir bütün olarak Moğol İmparatorluğu'nun ve halef devletlerin siyasî yapısını koruduğu gibi bu durum tarih kayıtlarında iyi bir şekilde belgelenmiştir. Bu sistemde, yönetici aile ile birlikte, *karaçi beyleri* tarafından yönetilen ve her biri *karaçi* olarak

65 Bu tarihî eserlerin en genişi XVIII. yüzyılda Seyyid Muhammed Rıza tarafından yazılmış ve 1832'de Kazan'da basılmış olan *Es-Sebü's-Seyyar*'dır. Bunların arasına XVII. yüzyılda yazılmış ve 1966'da basılmış olan anonim *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak* da eklenebilir. Bkz. Zajackowski, 1966.

anılan dört hanlık boyu vardı. Bu dört karaçi beyinin oluşturduğu meclisi içlerinden biri *baş-karaçi* unvanı ile yönettiği gibi bu kişi hanı tahta çıkaracak kadar güce sahipti. Kırım'daki bu dört boy, kıdemlerine göre Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak'tır. Sonraki kaynaklar beşinci boy olarak Mangıtları da anmaktadırlar. Hanlığın askerî gücü bu boylardan sağlanmaktadır. Hüküm sürdüğü sürece Kırım Hanlığı'nın iç politikalarına yönetici aileden olan hükümdarlar, boy aristokrasisi ile Osmanlı devleti arasındaki üç yönlü bir mücadele hâkimdi.[66]

Giraylar, 1395'te Altın Orda'yı kısa süreliğine yönetmiş bir han olan Taş Timur Han'ın soyundan gelen Toka-Timurlu bir aile idi. Kırım'da hükümdarlık yapan bu ailenin ilk üyesi 1426'da Altın Orda hanı ilan edilen, fakat onun asıl yönetim bölgesi Kırım Yarımadası ve çevresi olan Devlet Berdi b. Taş Timur idi. 1428'de Astarhan'ı fethetmeyi başardı, fakat kısa süre sonra Kırım da dâhil olmak üzere tüm topraklarını Uluğ Muhammed onun elinden aldı ve muhtemelen aynı yıl içinde de öldü.[67] Uluğ Muhammed, 1437'ye kadar Kırım'da kalarak rakibi Kiçi Muahmmed ile mücadele etti. Aynı tarihte burayı terk ederek Kazan Hanlığı'nı kurdu. 1430'lar boyunca başka birçok Cengiz soylu, Kırım'da taht için mücadele etti. Bunların içerisinde Litvanya'da sürgün olan ve Kırım'da boy aristokrasisi tarafından han ilan edilen Devlet Berdi'nin yeğeni Hacı-Giray Han b. Gıyaseddin b. Taş Timur da vardı.[68] Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in Konstantinapol'ü fethederek Karadeniz sahili boyunca güç dengesini değiştirdiği bir dönemde, Hacı Giray'ın hükümdarlığı takriben 1460 yılına kadar devam etti. Hacı-Giray ile XV. ve XVI. yüzyılda tahta çıkan halefleri, Osmanlı ve Cenevizlilerin dâhil olduğu Karadeniz kıyılarındaki askerî ve siyasî mücadelelerin içinde yer

66 İnalcık, 1979-80; Manz, 1978.
67 Safargaliev, 1960, s. 233-44.
68 Safargaliev, 1960, s. 242-43.

aldılar. Fakat aynı zamanda Aşağı İdil bölgesindeki Altın Orda tahtının kontrolünü ele geçirmek için güçlü bir arzuya sahip olan hanedan, bazı Kırım kaynaklarında "taht ili" olarak adlandırılan bu toprakları önemsiyordu.

Kırım Hanlığı üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti dönemi, Mengli-Giray'ın bir Osmanlı filosunun yardımıyla kendisini han ilan ettiği 1478'de başladı. Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu'na çok daha sıkı bir şekilde entegre olduğu bir zaman dilimi olan XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yazılan Kırım kaynakları Mengli-Giray ile II. Mehmed arasındaki bir "antlaşmadan" söz ederler. II. Mehmed ile yaptığı resmî anlaşma ne olursa olsun, sonraki yüzyılda Kırım hanları, Karadeniz kıyısındaki Osmanlı seferlerine askerî destek sunarken, Astarhan Hanlığı, Nogay Ordası ve Kazan Hanlığı'nı içeren askerî sefer ve girişimlerde önemli kaynaklarını ve bazen de hayatlarını tehlikeye attıkları açıktır. İlaveten yerleşik güney sahil bölgeleri idarî ve ekonomik açıdan Osman İmparatorluğu ile daha çok bütünleşirken, kuzey bozkır bölgelerdeki pastoral göçebeler ve onların seçkinleri bozkır siyasetine bağlı kaldı. Böylece, Astarhan hanı Abdülkerim'e karşı Mengli-Giray'ın 1509'da düzenlediği saldırının Kırımlılar için korkunç bir felaketle sonuçlandığını görmekteyiz.[69] 1523 yılında Astarhan'a karşı diğer bir seferde, halefi Muhammed-Giray Han b. Mengli-Giray öldürüldü ve ordusu eski Nogay müttefikleri tarafından dağıtıldı.[70] Benzer şekilde, Kırım hanları Kazan Hanlığı tahtını işgal ettiler. Sahib-Giray Han b. Mengli-Giray Kırım tahtına çıkmadan (1532–51) ve hem Nogaylara karşı seferler düzenlemeden hem de Moldova'daki (Boğdan) Osmanlılara destek sağlamadan önce, ilk olarak Kazan'da hükümdarlık yaptı. Ayrıca Kırım'ın başkenti Bahçesaray'da camiler, hamamlar ve bir saray binası da dâhil olmak üzere pek çok yapı inşa ettirerek gerçek bir Müslüman

69 Jaubert, 1833, s. 353–54.
70 Jaubert, 1833, s. 360–61.

şehrini ortaya çıkardı. XVIII. yüzyılda yaşamış Kırımlı bir tarihçi, göçebeleri yerleşik hayata geçirmesi ve onlar arasında tarım alanlarını paylaştırması nedeniyle onu hayırla yâd eder.[71]

Rusya'nın Kazan ve Astarhan'ı zapt etmesinden ve Nogay Ordası'nın zayıflaması ve daha sonra parçalanmasından sonra, Kırım Hanlığı'nın birincil siyasî mülahazaları Osmanlı İmparatorluğu ve giderek artan bir şekilde Rusya ile ilişkileri oldu. Sahib-Giray'ın halefi Devlet-Giray Han b. Mübarek Giray (1551–77) bozkır politikalarında aktifti. Sultan II. Selim'in Astarhan seferini destekledi ve Kazan Hanlığı'nın varlığını sürdürmesi için boşuna çabaladı. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyıl boyunca Kırım askerî güçleri düzenli olarak sadece Karadeniz kıyılarında değil, Balkanlar, Macaristan ve İran'da da Osmanlı seferlerinde yer aldı. Aynı zamanda, bozkırdaki Slav yerleşimi, Kırımlıları Zaporok ve Don Kazakları ile çatışmaya soktu, ancak burada bile ilişki karmaşıktı. Örneğin, 1648'de Kırım kuvvetleri Bogdan Hmelnitski'nin Polonya'ya karşı başlattığı Kazak isyanına bir dereceye kadar destek verdi. XVII. yüzyıl boyunca, büyük ölçüde Osmanlılar tarafından atanma ve görevden alma nedeniyle ortaya çıkan sık hükümdar değişiklikleri söz konusuydu. XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz'in etrafındaki toprakları hızla Rusya'ya terk etmek zorunda kaldı ve 1730'larda Rus kuvvetleri defalarca Kırım'ı işgal etti. 1770 yılına gelindiğinde, Ruslar Kırım hanlarını Karadeniz bozkırında kalan Nogay Ordası'nın siyasî kalıntılarından izole ettiler. Hanlık, İmparatoriçe II. Katerina'nın Kırım'ı Rusya'ya ilhak ettiği 1783'e kadar sözde de olsa bağımsız kaldı.

Kasım Hanlığı

Altın Orda toprakları üzerinde bölgesel güç merkezleri olarak ortaya çıkan diğer halef devletlerin aksine, Kasım Hanlığı

71 Jaubert, 1833, s. 366–67.

tamamen Moskova Knezliği'ne dost Cengiz soylu hükümdarlar ve askerî destekçilerinden oluşması ve ana rakibi Cengiz soylu devletlerin tahtına yerleştirilmek üzere meşru hükümdar sağlaması için Moskova tarafından tasarlanmıştı.[72] Tabii ki, kimi Altın Orda halefi devletler, kukla devletler olarak ortaya çıkmış ya da bir süre sonra buna dönüşmüştü. Astarhan Hanlığı açıkça Nogaylara bağımlıydı, Kırım Hanlığı ise 1478'de Osmanlıların vasal devleti oldu. Bununla birlikte, bu devletlerdeki hükümdarların tabiiyetine girdiklerine karşı bağımsızlıkları tartışmaya açık olsa da, 1467'de kuruluşundan 1694'te dağılmasına kadar sıkı bir Rus kontrolü altında kalan Kasım Hanlığı'nın hanları için aynı şey hiçbir koşulda söylenemez. Hanlığın kurucusu, Moskova Büyük Knezi III. Vasiliy'in Oka Nehri üzerindeki Gorodets şehrini verdiği Kasım b. Uluğ Muhammed'dir. Kasım bu makama, kardeşi Mahmud'un Kazan Hanlığı tahtına geçmesinden sonra getirilmiştir. Goredets şehri bu gelişmeyi müteakip Rus kaynaklarında Kasım, İslam kaynaklarında Han Kirman ya da sadece Kirman olarak anılmıştır. Kasım'ın oğlu Danyal, babasının yerine muhtemelen 1469 yılında geçti. 1486'dan itibaren tahta Kırımlı Giray hanedanı üyesi geçti. İlk olarak Kırım tahtını işgal eden Mengli-Giray'ın erkek kardeşi Nur Devlet b. Hacı-Giray, sonra da Nur Devlet'in iki oğlu tahta geçmiştir. 1512'den itibaren ise tahta Timur Han b. Kiçi Muhammed'in soyundan gelen Allah Yar Han'dan başlayarak Astarhan hanlarının mensup olduğu hanedanın üyeleri geçmiştir. Allah Yar'ın oğulları Şah Ali ile Can Ali 1516'dan sonra tahta dönüşümlü olarak birkaç kez çıkmıştır ve üç farklı zamanda Kazan'da han olarak hüküm süren Şah Ali ve ordusu Kazan Hanlığı'nda önemli bir rol oynamıştır. Kazan Hanlığı'nın yıkılışından sonra Kasım Hanlığı hükümdarları,

72 Ana kaynağımız Vel'iaminov-Zernov, 1864–68'dir. Ayrıca krş. Howorth, 1880, s. 429–447. Bu hanedan hakkındaki başlıca İslami kaynaklar: Marjani, 1885–1900, I, s. 13948; Fayezkhanov, 2006, s. 242–52.

Rusya'nın hayatta kalan Cengizli devletleriyle olan ilişkilerinde sadece marjinal olarak yer almıştır. Altın Orda'nın halef devletlerini anlayabilmemiz için Kasım Hanlığı'nın önemi aslında siyasî gücü ile oldukça orantısızdır. XVII. yüzyıl boyunca Kasım Hanlığı'nda Cengizli saray tarihçiliği geleneği çerçevesinde, mesela Kadir Ali Bek Celayirî'nin *Camiü't-Tevarih*'i (1602) ile *Defter-i Çingiz-Name* (1680) gibi önemli eserler ortaya çıkmıştır.

14

Doğu Türkistan (Sincan): 1300–1800

JAMES MILLWARD

Moğulistan, Doğu Orta Asya, Çin Türkistanı, Sincan ve daha birçok tarihî isimle bilinen bir bölge olan Doğu Türkistan'ın tarihi büyük oranda coğrafya ve çevreden etkilenmiştir. Genel olarak konuşursak, kuzey yarısı (Tanrı Dağlarının yamaçları ve Cungarya Havzası'nın ovaları ile çölü) at yetiştiriciliği ve konargöçer yaşam için uygundur; güneyde ise Tarım ve Turfan havzalarının vahaları verimli tarım alanları, kentsel dinî merkezler ile ticaret merkezlerinden oluşmaktadır. Bu coğrafyanın bir sonucu olarak, Güney Sincan, Cengizliler döneminin çok öncesinden beri, vahalardan elde edilen tahıl, vergi ve haraç gelirlerine göz diken ve süvarilerinin gücüyle vaha kasabalarına yerleşmiş halklara kolayca hâkim olan göçebe fatihler için ana hedefti.

Bu bakımdan, Doğu Merkezî Avrasya'daki göçebe-yerleşik ilişkilerinin kalıpları, siyasetinin ve yönetici ailelerinin sıklıkla bağlantılı olduğu Batı Merkezî Avrasya'dakine (Mâverâünnehir) benzemektedir. XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar, Moğulistan'ın (Moğulların toprakları ya da İslamlaşmış doğulu Türk-Moğol boyları) sınırları, hanlar ile aynı mera alanlarını kullanan Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Oyratların (Kalmuklar) talihlerine (başarılarına) bağlı olarak şu an ki Kuzey Sincan, Doğu Kazakistan ve Kırgızistan boyunca uzanmaktadır. Bu meralardan, özellikle Issık Göl bölgesi, Fergana ve Kaşgarya (Altışehir, Tarım Havzası),

aynı şekilde Uyguristan, yağmalanabilir ve yönetilebilirdi. Yine de, bazı olaylara rağmen, bir devlet Pamirlerin her iki yakasındaki şehirleri ve tarım merkezlerini elinde tuttuğunda, trans-Pamir siyasî birliğini uzun süre sürdürmenin zor olduğu açıktır.

Şu anda Sincan olarak anılan bölge Mâverâünnehir'den farklıydı, çünkü çoğunlukla doğuda büyük bir güçle karşı karşıya kaldı. Üstelik Çin ile Doğu Merkezî Avrasya arasındaki ilişkiler yinelenen bir modeli sürdürdü: Kuzey Çin merkezli rejimler, Moğolistan ya da Cungarya'daki göçebe devletlerle mücadelelerde bulunduklarında, Gansu Koridoru, Kumul ve Turfan'ı kontrol etmeye ve mümkünse rakiplerinin vahaların tahıl ve zenginliğine erişimini engellemek için Tarım Havzası'na kadar iktidarlarını yaymaya çalıştılar. Bu durum, Han (MÖ 206–MS 220) ve Tang (618–907) hanedanları döneminde yaşandı. Moğol İmparatorluğu ilk defa Kuzey Çin, Moğolistan ve Merkezî Avrasya'yı birleştirerek bu modeli aştı. Tuluyoğulları tarafından kağanlığın elde edilmesinden sonra (1251), yine de, Doğu Merkezî Avrasya yeniden Çin merkezli ve bozkır merkezli güçler arasındaki rekabet ve mücadelenin sahnesi olmuştur. Kubilay Çin'den tahıl sevkini kesmiş ve bozkır merkezli rakibi Arık Böke'yi zayıflatmak için Tarım Havzası'nı fethetmek istemiş, ancak başarılı olamamıştır. Oldukça zayıf askerî kapasitesine karşın, Çin'in Ming hanedanı (1368–1644) Merkezî Avrasya prenslerine kanallar açmış ve Turfan ile Kumul'da kalan Çağataylılarla savaşmıştır. Çok daha güçlü olan Mançu hanedanı (Çing, King, 1644–1911) ise Cungarlarla olan rekabeti sırasında Merkezî Avrasya'nın derinliklerine kadar ilerlemiştir. Mançu örneğinde, İç Asya göçebe süvarileri ve Cengizliler sonrası politik ideolojinin Çin'in tarımsal zenginliği ve bürokratik kapasitesi ile birleşmesi, Mançu hükümdarlarının bir ölçüde coğrafi kısıtlamaların üstesinden gelmesine ve Doğu Merkezî Avrasya'da Çin yönetiminin temelini atmasına son 250 yıl boyunca kesintilerle yardımcı olmuştur.

Moğul Hanlığı (1300'ler-1680)

Cengizlilerin uzun süreli düşüşü özellikle Merkezî Avrasya'da pek çok zorluğu da beraberinde getirdi. Bu bölgede Moğol İmparatorluğu'nun zirve döneminde bile Çağataylı yönetimi muğlâk ve istikrarsızdı. Avrasya'daki Moğol egemenliğinin uzun zamandır çözülmesi, yüzyıllar boyunca karmaşık ve taraflara zarar verici bir çatışmaya yol açtı ve bu hikâye, Çing hanedanı dönemi öncesinden itibaren mevcut olan sınırlı kaynaklarla bu bölge için anlatımı daha da zorlaştırdı. Belki de umutsuzluktan, pek çok tarihçi Moğol ile modern imparatorluklar arasındaki Merkezî Avrasya tarihi dönemini uzun bir çaresizlik devri olarak kabul etmiştir. Tüm askerî değişikliklerin ötesinde, yine de bu yüzyıllar büyük bir sosyal, siyasî ve ekonomik değişimlere sahne olmuştur. Bunlar Müslüman ile "kâfir"; bozkır pastoralizmi ile yerleşik tarım toplumu; Batı Merkezî Avrasya'nın yüksek İslam-İran kültürü ile doğu bozkırlarındaki göçebelerin Türk-Moğol kültürü; Cengiz soylu hanlar ile Cengiz soylu olmayan emirler; eski boy konfederasyonları ile yeni gruplar ve de göçebe tarzı imparatorluklar ile Avrasya'nın çevre bölgelerindeki tarım devletlerine dayanan imparatorluklar arasındaki bir dizi dinamik olarak nitelendirilebilir. Coğrafi ve çevresel etkilerin arka planına karşın, bu kesişen ve etkileşimli dinamikler, daha sonraki dönemler ve hatta bugün için bile büyük değişimlere yol açmıştır.

XIV. yüzyıldaki bazı olaylar, bu bölümde ele aldığımız dönemin önemli kültürel ve politik değişimlerinin başlangıcına işaret etmektedir: Çağataylıların bölünmesi, Doğu Merkezî Avrasya'nın İslamlaşması ve de yeni halkların ve devletlerin ortaya çıkışı.

Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabulü (1331–34)[1] Çağataylılar arasındaki bölünmeyi hızlandırdı: kendi halefleri batıda varlığını

1 Tarmaşirin'in tahta çıkış-iniş tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Kariyeri ve göreceli bilinmezliğinin nedenleri hakkında bir tartışma için, bkz. Biran, 2002b.

sürdürürken, Budist, Hıristiyan ve Şaman boylar, Moğulistan (*Ulus-ı Moğul*)[2] ve Kaşgarya olarak bilinen doğuda yeni bir han şeceresi oluşturdular.[3] Ancak, dinî bölünme devam etmedi. Çünkü Şeyh Cemaleddin ve oğlu Erşedüddin'in himmetiyle Moğul hanlarının ilklerinden olan Tuğluk Timur (1347/48–1362/63) Müslüman oldu ve kayıtlara göre 160.000 tebaası da onu izledi. Kim Ho-dong'a göre, Tuğluk Timur, İslam'ı, iktidarını sağlamlaştırmak için merkezî bir ideoloji imkânı sağlaması nedeniyle benimsemişti. Bu gerekliydi, çünkü artan bir şekilde hem Doğu hem de Batı Merkezî Avrasya'da, Çağataylılar sadece kendi akrabalarıyla değil aynı zamanda Cengiz soylu olmayan kudretli emirlerle dolu olan bir çevrede iktidar mücadelesi içerisindeydiler. Barlas boyu ile birlikte Timur (Timurlenk, 1370–1405) batıda yükselirken, Tarım Havzası şehirlerini üs edinen Duğlat Boyu de Moğulistan'da tahtın sahibini belirlemekteydi. Onlar Tuğluk'u tahta çıkarsalar da gücü ellerinde tuttular. 1365'te, Kameküddin Tuğluk'un halefini ve diğer on yedi Çağataylı hanedan üyesini öldürerek kendisini han ilan etti. Moğulların gözünde hiçbir zaman meşru olmasa da, yirmi yılı aşkın bir süre boyunca doğuda iktidarda kaldı. Ancak 1370'ler ve 1380'lerdeki Timur'un Moğulistan'ı işgalleri, Kameküddin'in sonunu hazırladı ve diğer Duğlat ailelerini Timur'a karşı direnmek için kendilerini birleştirecek

2 Hindistan'da Bâbür Padişah (1483–1530) tarafından iktidara taşınan hanedan için "Muğal" terimi kullanılır. Bâbür'ün annesi Kutluk Nigar Hanım, Moğulistan Hanı Yunus'un kızıydı; fakat Bâbür ve halefleri baba üzerinden kökenlerine vurgu yaparak kendilerini Timurlu olarak nitelerler. Yine de, Kuzey Hint halkı hükümdarlarını Moğul (yani Moğol) olarak anarlar ve Avrupalılar terimi XVI. yüzyılda kullanmaya başladı, yani "Muğal'ı. Bkz. W. M. Thackston, "Editor's Preface", Dughlat/Thackston, ix.

3 Ho-dong Kim coğrafi bir terim olan Moğulistan ile devleti gösteren *ulus-ı Moğul* arasında ayrım yapmaktadır. *Tarih-i Reşidî* Batı Tarım Havzası şehirleri için Moğolca bir terim olan "Mangalay Sübe'yi (sınırın stratejik noktası) kullanır. Burası Kaşgarya, sonraları ise Altı-Şehir olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Kim, 1999, s. 290, n. I. s. 300, n. 42.

yeni Çağataylı han adayları aramaya yöneltti. Muvaffak olan aday Hızır Hoca, doğuda Karaşehir ve Turfan'ı da fethederek "Uyguristan'ın İslamlaşma sürecinin hızlanmasını sağladı. Hızır, ayrıca, bir kızını Timur ile evlendirdi ve böylelikle Timur, saygın bir unvan olan "damat" (yani Cengiz soylu bir hanın) unvanını aldı. 1399–1400 yıllarında, Timur'un torunu Kaşgar, Yarkend ve Aksu'ya yıkıcı bir taarruz yapsa da, Hızır Hoca'nın saltanatı nispeten istikrarlıydı ve Duğlat emirlerinin önü açıldı.[4]

1405 yılı baharında, Moğulistan'daki kısrakların yavrulamasıyla, batıdan bir elçi geldi. Duğlat emiri Hudaydad hem hayatını hem de hanlığını kendisine borçlu olan Çağatay hanı Hızır Hoca'ya törenle ilk kımızı bir fincanda ikram etti. Fakat elçinin verdiği haberler korkunçtu: Timur, Çin'i de içine alan büyük bir istila hareketi için yola çıkmış ve Moğullardan haraç ödemesini ve topraklarından geçerken ordusunun ihtiyaçlarını karşılamasını istemişti. Hızır Hoca kımızını elinden düşürdü. Han daha büyük bir tepkiye zaman bulamadan, tamamen beyazlarla örtülü diğer bir süvari siyah atını dehleyerek muhafızları geçti ve hanın oturduğu yere doğru ilerleyerek bağırdı: "Emir Timur öldü!" Günün bu ikinci önemli mesajını ilettikten sonra, gizemli binici dörtnala geri gitti.[5]

Timur'un Çin'deki Ming hanedanlığına yapacağı seferin başarı olasılığı hakkında farklı yorumlar yapılabilir; ancak onun ordularının Moğulistan'dan geçmesinin etkisi kesinlikle ağır ve keskin

4 Barthold, 1956–62, 1, s. 144: Dughlat/Ross s. 51–52. *Tarih-i Reşidî*'nin diğer bir İngilizce çevirisi mevcuttur: Mirza Haydar Dughlat, *Tarikh-i Rashidi: A History of the Khans of Moghulistan*, Farsça metin W. M. Thackston tarafından hazırlanmış, English çeviri ve notlandırma W. M. Thackston tarafından yapılmıştır. Sources of Oriental Languages and Literatures 37 ve 38 (Cambridge, Mass: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996). Bundan sonra bu çevirileri Ross, *TR* ve Thackston, *TR* olarak adlandıracağım. Tüm doğrudan yapılan alıntılar Ross, *TR*'dendir aksi durumda belirtilecektir.

5 Anekdot için bkz. Ross, *TR*, s. 53–54; Thackston, *TR*, s. 29.

olurdu. Ölümü neticesinde seferin iptali, Doğu ile Batı Çağataylı topraklarının yeniden bir araya gelemeyeceği ve Doğu Merkezî Avrasya'nın XVIII. yüzyılın ortalarına kadar orta düzey bir siyasî alan olarak kalacağı, iç mücadelelerle dolu bir saha ve yeni iktidarlar için fırsatlar yaratacağı anlamına geliyordu. Hızır'ın dökülen kımız anekdotunu anlatan Duğlat Boyu'ndan Mirza Muhammed Haydar (1499–1551), bu kenarda kalma durumunu şöyle anlamıştır: "Moğullar en izole ve en kıymetsiz halk olmuştur. Bir Moğul haricindeki hiç kimse bu tarihe ilgi duymamıştır."[6]

Bu nedenle 1547'de eserini tamamlayarak XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın ortalarına kadar bilgi veren en iyi kaynağımız olmuştur. Onun alçakgönüllülüğü de tamamen yanlış değildir: anlatısının büyük kısmını oluşturan sonsuz savaşlar ve ihanetlere bugünün okuyucusu çok az ilgi göstermektedir. Yine de onun *Tarih-i Reşidî* isimli bu eseri, geçiş döneminde onun ortamının önemli kültürel kaygılarını da aydınlatmaktadır. Tarihî süreçte Mâverâünnehir ile yakın ilişkileri olsa da, Tuğluk Timur'un din değiştirmesinden bir yüzyıl sonra bile, Moğullar, Duğlatlar ve doğudaki diğer aileler, Batı Çağataylılar ile Timurlular tarafından hâlâ kaba (yontulmamış) taşralı kuzenler olarak görülmekteydi. Örneğin, sanat ve bilimin hamisi olan Semerkand hükümdarı Timurlu Uluğ Bey (1393/4–1449), bir keresinde doğudan bir talepte bulunarak Kaşgar'da eşek olup olmadığını sordu. "Çağataylılar (Moğullar) geldiğinden beri", diğer adam cevapladı, "çok fazla sayıda eşek var". Bu "eşekler" ile yakından ilişkilendirilmelerine rağmen, Duğlatların çoğu ile bazı Moğullar kendilerini göçebelerden ayrıştırmaya çalıştılar. Uluğ Bey, Duğlat Emiri Hudaydad'a Cengiz Yasası'nı kendisine öğretmesi konusunda ısrar edince Hudaydad Uluğ Bey'in isteğini kabul etmiştir; lakin kendisinin şeriatı benimsediğini ve artık *yasak*ı (töre, Cengiz Yasası) uygulamadığını da belirtmiştir.[7]

6 Ross, *TR*, s. 148; Thackston, *TR*, s. 85.

7 Ross, *TR*, s. 69–70;76; Thackston, *TR*, s. 37–38, 41.

Birkaç yıl sonra, Moğul Hanı Muhammed Dost (1461/2–1468/9) merhum babasının eşlerinden (kendi üvey annesi) biriyle evlenmek isteyince skandala neden oldu. Tek tek han yedi âlimden bu evliliğe şer'an icazet vermelerini istedi; her biri bunu reddedince de onları infaz etti. Sekizincisi olan bilge bir sufi nihai olarak "senin gibi birisi için bu durum caizdir" diye cevap verdi ve evlilik gerçekleşti; ne var ki derviş, Muhammed Dost'un açıkça kâfir olduğu için annesiyle yasal olarak evlenebileceğini ima etmişti. Bu davranışı yüzünden babası rüyasında onu azarlayınca, Muhammed Dost, bize anlatılana göre, dinini değiştirdiğinden dolayı erkenden ve acı içerisinde öldü. Fakat tabii ki Muhammed Dost sadece eski Moğol âdetini uyguluyordu.[8]

Hatta XVI. yüzyılın başında da dindar Mansur Han, söylendiğine göre zamanının beşte dördünü Kur'an okuyarak, beşte birini ise yönetim işlerine harcarken, bulabileceği en iyi Kur'an öğretmeni, han danışmanlarının açıkça hayvanlara karşı sapıklıkla suçladıkları bir günahkâr idi. Mansur da "ondan Kur'an öğreniyorum, ineklerle nasıl beraber olunacağını değil" şeklinde yanıt verirdi.[9]

Bu örnekler, Moğullar arasında devam eden kültür çatışmasını veya en azından geçişi ortaya koymaktadır: Doğu Türkistan, bir yandan kentsel Orta Asya'nın yerleşik, medeni, İranlaşmış ve bilinçli olarak İslamlaşmış bir toplumu ile diğer yandan göçebe hanların ve onların taraftarlarının yaşam alanları arasında sabit olmayan sınırlar boyunca uzanıyordu. Göçebe hanlar ve taraftarları, sufi şeyhler ile evliyaların kendilerine getirdiği İslam'ı oldukça hızlı bir şekilde özümserken, aynı zamanda kültürel ve politik meşruiyet için Cengiz Yasası'nı da dikkate aldılar. Mirza Haydar'ın akrabaları olan Moğulistan ve Kaşgarya'daki Çağatay ve Duğlat soyları, bu fiziksel ve kültürel sınırın her iki tarafındaki insanları içeriyordu.

8 Ross, *TR*, s. 89–90; Thackston, *TR*, s. 47–48.

9 Thackston, *TR*, s. 71 (Ross, *TR*, s. 129 paragrafı çevirmemeyi seçer).

Yunus Han (1416–87) bir köprü olarak özellikle ilginçtir. Moğulistan'da kardeşi İsen Buka'ya (1432–1461/2) tahtı kaptıran Yunus, gençliğini Timurlu Şahruh'un himayesinde ve Timur'a methiye düzülen ünlü *Zafername* isimli eserin müellifi Şerefüddin Ali Yezdî'nin eğitim rehberliğinde geçirdi. Yunus'un Orta İran'daki Yezd'de yıllarca süren eğitim çalışmaları, ardından İran ve Irak'taki seyahatleri, Yunus'a pek çok lütuflar ihsan etti. Ancak bu durum onun "çölün sakalsız... Türkü" olmasını bekleyen bir din adamını şaşırtan nezaket kazandırdı. Din adamı bu görüşmeden o kadar etkilendi ki, komşu sultanlara "İslam halkı" oldukları için artık Moğulları köle yapmamalarını emrettiği söylenmektedir. Lakin Yunus Moğulistan'a döndükten sonra, tam tersi olarak bir ayrımcılıkla karşılaşmıştır: taht için rakiplerine karşı mücadele ederken Moğul emirleri önce ona sahip çıktılar, ancak sonra ihanet ettiler. Açıklamalarına göre çünkü "o her zaman onları, nefret ettikleri... kasaba ve ekili topraklarda... yerlerde... iskâna gayret etti." Yunus, bundan sonra kentsel yaşamı terk ederek emirlerinin sadakatini geri kazandı ve Moğulistan üzerindeki kontrolü sağlamlaştırmaya ve Turfan'ı Moğul topraklarına katmaya gayret etti. Bununla birlikte, bunu sadece Mâverâünnehir'deki Timurluların desteğiyle sürdürebildi ve tahttaki son günlerini Taşkent'te geçirdi.[10] Böylelikle hayatını kısmen zarif şehirlerde, kısmen de bozkırdaki keçe çadırlarında –Bâbür'ün anne tarafından büyükbabasından beklenebileceği üzere– sürdürdü.

Tek başına kültürel gerilimler, Moğulların yönettiği bölgedeki kargaşayı izah edemez. Daha ziyade, ana neden, "tarım zahmetlidir ve çok az kâr sağlar" şeklinde durumu özetleyen Mirza Haydar'ın tanımladığı gibi yapısal ve çevresel idi. Yine onun ifadesiyle, "Kaşgar'da bir hasat ile bir orduyu besleyebilmek

10 Ross, *TR*, s. 74, 85, 95, 97–98, 115; Thackston, *TR*, s. 40, 50–52. Yunus, Güney Asya'daki Bâbürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Bâbür Padişah'ın (1483–1530) anne tarafından büyükbabasıydı (soyağacı için bkz. Thackston, "Editor's Preface", s. xii, xiv).

mümkün değildir".[11] XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Tarım Havzası'nın parçalı ve rekabetçi siyasî ortamında kişisel ordulara ihtiyaç bulunmaktaydı. Ancak bu şehirler ile çiftliklerinden elde edilen gelir, yandaşları mutlu ve sadık yapmaya yetmedi. Nitekim hırslı hanlar, sultanlar ve emirler.[12] boy beylerini ödüllendirmede yararlandıkları ganimeti güvence altına almak için Pamirler, Keşmir, Fergana ve Çin'in batı sınırlarındaki komşu devletlerin yanı sıra birbirlerinin şehirlerine defalarca akınlar düzenlediler.[13] Bunun sonucu olarak bu döneme kardeşler, amcalar ve kuzenler arasında yaşanan ardı gelmeyen savaşlar damga vurdu.

Bununla birlikte, daha uzun, nispeten istikrarlı hükümdarlık dönemleri de bulunmaktaydı. Bunlardan biri Yunus'un dönemiydi. Yine Yunus'un torunu Sultan Said dönemi de böyleydi. O, Tarım Havzası'nın batısında 1514'ten sonra kendi başına hanlık sürmesine rağmen,[14] Moğulistan ve Turfan'ı yöneten ağabeyi Mansur Han (1501/2–1543) ile bir anlaşma imzaladı. Said'in 1533'te ölümüne kadar süren düzenlemeleri sayesinde, "Çin'deki Kumul (Hami) şehrinden Fergana eyaletine kadar insanlar şartsız, muhafız olmadan ve herhangi bir korku veya zorluk yaşamadan seyahat edebilecekleri güvenli ve refah bir ortama kavuştu."[15] Benzer şekilde, 1570'lerden 1610'a kadar Kazaklar ve Kırgızlarla sık sık çatışmalar yaşansa da, Abdulkerim Han

11 Alıntı: Thackston, *TR*, s. 192 (Ross, *TR*, s. 303).

12 *TR* ve diğer İslam kaynaklarında "han" ve "sultan" Cengiz soyluları, "emir" ise diğer boyların seçkin üyelerini ifade etmektedir.

13 Wei Liangtao önemli noktaya değinmektedir, Wei, 1996, s. 388.

14 Modern Çinli bilim insanlarına göre, Sultan Said'in Ağustos veya Eylül 1514'te Kaşgar'da tahta çıkışı, Moğulların ayrı bir devlet olarak tanımladıkları "Yarkend Hanlığı'nı tarih sahnesine çıkarmıştır. ÇHC'den gelen Uygur dilindeki materyallerde, bu siyasî yapı Saidiye Hanlığı olarak adlandırılmıştır. Diğer taraftan, bu hadiselerle ilgili bizim ana kaynağımız olan *TR*'de, hem Said Han ile oğlu ve varisi Abdürreşid Han'dan, hem de Mansur Han ile oğlu ve varisi Şah Han'ın hepsi Moğul soyunun devamıydılar. Onların bir kolu Kaşgarya, diğeri ise Turfan ve Çalış'ta (Karaşehr) hüküm süren yöneticilerd

15 Alıntı: Thackston, *TR*, s. 75 (Ross, *TR*, s. 134).

(1559/60–1591/2) ile Muhammed Han (1591/2–1609), Tanrı dağlarının güneyindeki bölgeyi birleştirdi. Muhammed Han Yarkend, Kaşgar, Aksu, Oş, Kuça, Karaşehr (Çalış), Turfan ve Hami, yani tüm Tarım ve Turfan havzalarını yönetmiştir.[16]

Nispeten böyle sakin dönemlerde –ve aslında, diğer zamanlarda bile– ticaret kervanları Çin'e gidip gelirken bu hanlık toprakları üzerinden sıklıkla geçtiler.[17] Hami şehri için savaşlar yapılsa da bu durum Ming hanedanının Moğullar ve diğer Türkistan Hanlıkları ile ticaret yapmasına engel olmadı. Bununla birlikte, bu ticaret ve Sincan bölgesinin doğu-batı bağlantıları hakkındaki anlayışımız tarihyazımıyla ilgili iki paradigma nedeniyle çarpıtılmıştır: Ming ticaretini "haraç" olarak nitelendirme uygulaması ile Moğol sonrası Merkezî Avrasya'nın kargaşa ve Avrupa ile Asya arasındaki doğrudan deniz bağlantılarının XVI. yüzyılda artması nedeniyle büyük iktisadi çöküşe yakın olduğu düşüncesi. XV. yüzyılın başından 1644'te hanedanın düşüşüne değin, Mingler, Türkistan ve İslam dünyasından yabancı elçileri, "*jingong*'a –şimdiki *gong*– gelen elçileri" kabul ettiler. *Gong* terimi Türkçeye "haraç" olarak çevrilebilir; lakin gerçek merasim, Çin imparatoruna bir vasal olarak zorunlu ödeme yapmaktan daha çok, Çin Sarayı ile bağımsız bir devlet (ya da yabancı bir hükümdarın resmî temsilcileri olarak maskelenen tüccarlar) arasında bir hediye alışverişini içeriyordu. Aslında, Çin'den gelen hediyeler genellikle daha çoktu. En önemlisi, diplomatik heyetlere genellikle ya sınır pazarlarında ya da Pekin'de Çin mallarının ticaretini yapan tüccarların bulunduğu ticaret kervanları eşlik etti. Bu nedenle,

16 Wei, 1996, s. 393, alıntı: Shah Mahmud Churas, *Khronika (Şah Mahmud ibn Mirza Fazıl Çuras-ı Tarih*'in Farsça metninin Rusça çevirisi) çev. O. F. Akimushkina. Pamiatniki Pis'mennosti Vostoka, 45 (Moskova: Izdatel'stvo Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 1976), s. 177.

17 Türkistan'dan Çin'in Ming hanedanına giden elçileri listeleyen kronolojik bir tablo Watanabe'de bulunabilir. "Index", s. 285–347. Başlıktaki 1466'nın, 1644 olarak okunması gerekir. Wei Liangtao, Doğu Çağataylılar ile Ming arasındaki ticarî ve diplomatik ilişkileri ele almıştır, Wei, 1996, s. 381–86.

jingong terimi hem yabancı bir elçilik hem de ilgili bir ticaret fuarı anlamına gelir. Çinli uzmanlar, bilinmeyen nedenlerle, böyle olmadıklarını tam olarak iyi bir şekilde bildikleri halde, bunları "haraç ödeme heyetleri" ya da "haraç ticareti" olarak adlandırmaya devam etmektedir, ancak diğer alanlardaki bilim insanlarını kandırmamaları gerekir. Ming'in *Gerçek Kayıtları* (*Shilu*), Ming hanedanı döneminde (1368–1644) Türkistan'dan gelen 766 elçilik heyetini kaydetmiştir; XV. yüzyıl sonrasına göre daha yoğundur, fakat 1536'da 150 "prensin" Mekke, Semerkand, Turfan ve diğer yerlerden Pekin'e geldiğini öğrenmekteyiz ve hatta Mansur'un ölümünü (1544) takip eden yüzyılda, yani Ming'in gerileme döneminde, yetmiş yedi heyet gelmişti.[18] Bunların çoğu, mesela 1604'te Yarkend Hanlığı hükümdarı Muhammed Han tarafından gönderilen ve Cizvit Bento de Goes'un katıldığı ve tasvir ettiği heyet gibi, Tarım Havzası şehirlerinden geçti ve birçoğu Hami üzerinden yönlendirildi.[19]

Türkistan'daki genel iktisadi "çöküş" meselesi, Güney Sincan'daki ticaretten daha fazlasını içerse de,[20] kanıtlar, XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar bu yollar boyunca sürekli, dalgalı olsa da, kervan ticaretinin var olduğunu göstermektedir. Dahası, aşağıda da görüleceği üzere hem vahalar ile bozkır hem de Çin ile Merkezî Avrasya arasındaki ticaret, Cungar, Rus ve Çing imparatorluklarının gelişiyle XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıllar arasında artacaktır.

Mahdumzadeler ve Cungarlar

XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca, sonuç itibariyle Çağataylıların tamamen dağılması ile sonuçlanan yeni boy ittifakları ve diğer

18 Watanabe'deki tablolar esas alınmıştır, "Index", s. 289–326. Ayrıca bkz. Rossabi, 1972.

19 Goes'ın seyahati için bkz. Wessels, 1924, s. 25.

20 Erken modern İpek Yolu'nun "gerilemesi" tezinin tarihi ve anti-tezi için, bkz. Levi, 1999.

güçlü gruplar ortaya çıkmıştır. Kazak Konfederasyonu Seyhun'un kuzeyindeki bozkırlarda, Yedisu ile Cungarya'da oluştu. Dağ göçebeleri olan Kırgızlar Pamirler ile Tanrı Dağları vadilerini ve Issık Göl çevresini işgal etmişlerdir. Oyratlar (İslami kaynaklarda Kalmuklar olarak bilinir) daha doğudaki bozkırlarda güç toplamış ve zaman zaman da Moğul hükümdarları ile savaşmışlardır. Bu Oyrat boylarından Cungar Konfederasyonu ve imparatorluğu XVII. yüzyıl başında ortaya çıktı. Böylelikle Moğulistan'ın çekirdeğini oluşturan bozkır topraklarını başka halklar işgal etti ve Moğullar, Yunus'un asla bunu yapmayacağına dair sözüne rağmen, yavaş yavaş yerleşik hale geldiler ve Tarım Havzası'nda yerel toprak soylularına dönüştüler.

Bu arada, Duğlatlar önemlerini kaybetti. Çağataylıların ortağı, onları hükümdar yapan ve ara sıra da onlara karşı mücadele eden rolleri, ilerleyen süreçte Nakşibendî sufi tarikatı üyeleri tarafından ele geçirildi. Buharalı Bahaeddin Nakşibend (1318–89) tarafından başlatılan aktivist reform hareketinin müritleri, *haceler* (*hocalar*) olarak bilinen bu sufi şeyhler, hanlara ve sultanlara danışmanlık yaparak, yönetici hanedanlarla evlenerek, büyük toprak mülkleri edinerek ve şeriat yönetimini teşvik ederek siyasî işlerin içinde yer aldılar. Bunlardan birisi olan Hoca Tacüddin (Taceddin), Mansur Han için Mingler ile savaşırken öldü (1533).[21]

Onlar, Doğu Merkezî Avrasya tarihi üzerinde en fazla etkiye sahip olan Nakşibendî şeyhi Mahdum-ı Azam'ın (Ahmed Kasanî olarak da bilinen "büyük şeyh"; 1461–1542) torunları ve müritleriydi. Mahdumzade olarak anılan bu keramet sahibi kişiler ve manevi danışmanlar XVII. yüzyılın başlarında Tarım Havzası'na geldiler ve kısa bir süre sonra güneybatıda Muhammed Han (1592–1609) döneminde burada yer edindiler. Nihayetinde İshakiyye (aynı zamanda *Kara tağlik* olarak da adlandırılırlar) ve

21 Ross, *TR*, s. 127, Thackston, *TR*, s. 70.

Afakiyye (*Ak taglik*) olarak isimlendirilen Mahdumzadelerin iki rakip kolu ortaya çıktı ve kanlı bir rekabete girdi. 1670'te iktidara geldikten kısa bir süre sonra, son Çağataylı han olan İsmail, Hoca Afak'ı İshakiye'nin isteği üzerine Kaşgar'dan gönderdi. Afak güneye kaçtı ve burada "Brahman Şeyhi"ne (yani 5. Dalay Lama, 1617–82) müracaat etti: Rivayete göre, Sufi, Lama'yı bir keramet gösterme müsabakasında (Afak'ın menakıbnamesinde iddia edildiği üzere) yenince, Lama'nın İshakiye'ye karşı desteğini elde etti. Dalay Lama, bu sırada Oyrat Moğollarının Cungar Konfederasyonu'nun "*boşoktu han*"ı olan Galdan'a bir mektup yazdı ve Hoca Afak'ın Kaşgar'a dönmesine yardım etmesini rica etti. Bunun üzerine, Cungarlar 1678–80 yıllarında Tarım ve Turfan havzalarını ele geçirerek, Hocalar ile Moğul aristokrasisinden (*beyler* olarak bilinirler)[22] kalanları yerel yöneticililer olarak görevlendirdiler ve onlardan yıllık ödeme talep ettiler ki bu tam olarak "haraç"tı. Sadece Kaşgar şehri, her yıl 40.000'den fazla gümüş ons, zorunlu iş ve büyük miktarlarda tahıl, pamuk ve safran vermek zorundaydı.[23] Böylece Cungarlar, kuzeylilerin yönetme geleneğini tekerrür ettirerek Tarım Havzası'nın efendileri haline geldiler. XVIII. yüzyılın başlarında Galdan'ın ölümünden sonra Afakî hocalar, eski Moğul boyları ile birlik olup isyan ettiler ve geçici olarak Cungarları ülkelerinden çıkardılar. Bununla birlikte Tsewang Rabdan (ö. 1727) daha sonra Cungar yönetimini bölgede tekrar tesis etti. Cungarlar Çağataylıların Doğu Merkezî Avrasya'daki yönetimlerini sona erdirmişlerdir.[24]

22 Kim, 2004, s. 11–12, n. 50.

23 Rakam, *Tezkire-i Hacegan*'dan Shaw tarafından alıntılanmıştır, 1897. Çing kaynakları benzer bir rakam sunmaktadır. Konuyla ilgili bir tartışma için bkz. Millward, 2007, s. 92 ve n. 22.

24 Sincan'daki hocalar için bkz. Shaw, 1897; Fletcher, 1995; Shwarz, 1976 ve Papas, 2005. Hoca Afak'ın 5. Dalay Lama ile görüşmesi hakkındaki kaynak Muhammed Sadık'ın *Tezkire-i Hacegan*'ıdır; bkz. Shaw, 1897 ve Zarcone, 1996.

Cungarların yükselişi çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bir yandan, boy politikaları, hayvan sürüleri ve süvari temelli savaşlarla Cungar devleti, Avrasya tarihinde ondan önce gelen bozkır kökenli imparatorlukları andırıyordu; onların çoğu Tanrı dağlarının kuzeyindeki meralardan Tarım Havzası'nı yönetiyordu. Diğer taraftan, Cungar boyunun ilk reisleri, özellikle Batur Hungtayici (1635–53), XVII. yüzyılın ortalarında daha geniş bir konfederasyon oluşturmak için çalıştıklarından, yüzeyde bir Merkezî Avrasya devletinin klişesine uymayan birkaç şey yaptılar, ancak çoğu için eski erken göçebe ve Türk-Moğol siyasî oluşumlarında emsal bulabiliriz. Tarıma yatırım yaptılar, çiftçileri Tarım Havzası'ndan Tanrı Dağlarının kuzeyindeki nehir vadilerine yerleştirdiler; madenleri açtılar ve işlediler; silah yapmaları, harita çizmeleri ve metal, taş ve ahşabı işlemeleri için yerleşik olup tarımla uğraşan komşularından zanaatkârlar getirdiler; hatta çoğunlukla ticaret merkezi olarak kullandıkları şehirler ve aynı zamanda altı metre yüksekliğinde taş duvarlı bir kale inşa ettiler. Tibet Budist dininden dinî meşruiyet ve din adamı temin ettiler; Oyrat bir hanın evlatlık oğlu olan seyyah keşiş Zaya Pandita (1599–1662), Batı Moğol lehçesinde kullanılan bir alfabe/yazı geliştirdi. Cungarlar Tibet, Rusya ve Çin ile diplomatik ve ticarî ilişkilerini geliştirdiler. Kısacası, onların Merkezî Avrasya'da iktidar olma çabaları, askerî güçten ve asil bir Cengiz soylu olmadan daha fazlasına dayanıyordu. Onlar kesinlikle bu soydan değillerdi (Galdan, han unvanını Dalay Lama'dan aldı).[25]

Cungarların Merkezî Avrasya'da bir imparatorluk olma çabaları önemli bir anda ortaya çıktı. Timur'dan buna yana ilk defa büyük güçlü imparatorluklar Merkezî Avrasya boyunca genişliyorlardı: Moskova Rusyası doğudan geliyor, Mançular ise Moğolistan'dan

25 Cungarlar hakkında başlıca çalışmalar Zlatkin, 1983; Bergholz, 1993 ve Miyawaki, 1995. Yakın geçmişte, Perdue, 2005, Moğolistan, Sincan, Kinghay ve Tibet'teki Çing Cungar seferlerinin detaylı bir askerî ve ekonomik tarihi olup Cungar hikâyesini Rusya ve Çing'in imparatorluk kurma çabalarına paralel olarak aktarmaktadır.

geçerek Çin'i fethediyorlardı. Başka bir güç biçimine sahip olan Dalay Lama kontrolündeki Gelugpa Okulu, Tibet bölgesinde kontrolünü güçlendirdi ve dinini yaydı. Ayrıca Moğol boyları arasında askerî ittifaklar kurdu. Bu, çeşitli Oyrat ve Halha Moğol boylarının birleşmede potansiyel avantajlar gördüğü bir zamandı. Onlar 1640'taki büyük kurultayda Tibet Budizmi'ni benimsemeyi, çatışmalardan kaçınmak ve karşılıklı koruma sağlamak için önlemleri sistemleştirmeyi kabul ettiler. Fakat ne o zaman ne de sonraki elli yıl boyunca Cungarlar, Doğu Moğollarını ikna ederek ya da zorlayarak konfederasyonlarına bağlamayı başarabildiler. Dahası, Cungarların Batı Moğolları üzerindeki kontrolü her zaman zayıf kalmıştır. Zaten Cungarlar XVII. yüzyılın başlarında güçlü bir şekilde ortaya çıktıkları için Hoşuud boyu, Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Oyratların iç mücadeleleri nedeniyle Kökönor'a (Kinghay) kaçmıştı. Torgut boyu de aynı şekilde batıda İdil Nehri'nin kıyılarına kadar uzanmıştı (bazı Torgutlar 1771'de tekrar doğuya dönecekti). 1640 kurultayı, yükselen Çing hanedanı veya Rusya'ya karşı birleşik bir Moğol direnişine yol açmadı.

Tarım Havzası'nı zapt ettikten sonra, Galdan'ın 1680'ler ve 1690'lardaki doğuya doğru genişleme girişimleri sadece Halhaların Çing hanedanının himayesine girmesine ve İmparator Kang-şi'nin Cungar hanına karşı kişisel bir kan davası başlatmasına sebep oldu. Lojistik kabiliyet ve şansın birleşimi sayesinde Çing hanedanı 1696'da Galdan'ı ve çok azalmış gücünü yakalamayı ve yok etmeyi başardı.[26] Sonraki altmış yıl boyunca, Çing-Cungar rekabeti Tibet'ten Kökönor boyunca Moğolistan'a kadar uzanan geniş bir sahada devam etti. Kuzey Çin ile İç Asya'daki devletler arasındaki önceki çatışmalarda sık sık olduğu gibi, Urumçi-Turfan-Hami Bölgesi tam bir kaynayan kazandı. Bu arada, Tanrı sıra dağlarının kuzeyindeki üslerinden Cungarlar, Ruslar ve Kazaklarla savaştılar ve 1723'te Taşkent ve diğer Mâverâünnehir şehirlerini yağmaladılar.

26 Perdue, 2005, s. 193–208.

Cungarlar, Doğu-Batı kervan ticaretini ve Tibet ile ticareti teşvik etmek için Çin ve Mâverâünnehir arasındaki coğrafî konumlarından da yararlandılar. Merkezî Avrasya devletleri için her zamanki gibi, doğrudan düşmanlığa kalkışmadıklarında (özellikle 1739'da Çing ile ateşkes anlaşması yaptıktan sonra), Cungarlar Çing devletine daha büyük delegasyonlar ile daha sık ziyaretlere izin vermesi için çağrıda bulunurken, Çing devletinin bakanları ve sözleşmeli tüccarlar Cungar ticaretinin kendilerine verdiği idarî ve mali yüklerden şikâyet ediyordu. Çing arşivleri, Çin'in diplomatik misyonlar ve düzenlenmiş sınır pazarları bağlamında Türkistan tüccarlarıyla hangi miktarlarda mal alışverişinde bulunduğuna dair ilk niceliksel ayrıntılı kaydı içermektedir. Cungar tarafında ticaret yapan Müslümanlar (Çince kaynaklarda Buharalılar olarak adlandırılırlar, ancak muhtemelen onlar içinde Tarım Havzası ile Fergana'dan tüccarlar da vardı) hayvan, deri, kuru üzüm, sal amonyak (nişadır, amonyum klorür) ve antilop boynuzu karşılığında büyük miktarda çay, ipek ve ravent satın aldı. Böylece, Cungar tüccar girişimciler, Türkistan ve Rusya'daki pazarlara çok daha uzak olan Çin lüks mal ve olanakları için bozkır ve Turfan Havzası üzüm bağlarında bulunan mallar için aracılık etti. Bu malların (veya XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kazaklara satılanların) nerede sona erdiğini tam olarak bilemesek de, miktarlardan ve ilgili tüccarlardan yola çıkarak, bu yolun "İpek Yolu" ticaretinin erken modern ifadesi olduğu açıktır. Hem doğu-batı hem de kuzey-güney ticareti, siyasî ve askerî koşullar izin verdiğinde arttı; Avrasya deniz ticaretinin Doğu Merkezî Avrasya'ya belirgin bir etkisi yoktu.[27]

Çing-Türkistan sınırındaki bir Cungar devleti hem Moğollar hem de Tibet ile emperyal emelleri ve kültürel bağları ile, hem stratejik olarak –Çing, Moğollara ve Tibetlilere karşı kendi özel

27 Lin ve Wang, 1991, s. 82–130, arşiv verisine dayalı detaylı bir değerlendirme sağlamaktadır. Bu Cungar ticaretine dair diğer çalışmalar için bkz. Cai Jiayi, 1982, Zhang Yuxin, 1986, 1987 ve Ye Zhiru, 1986.

statüsünü ilan ettiği için– hem de ideolojik olarak Çing için bir tehdit oluşturdu. Böylece İmparator Kianlong, Çing kuvvetlerini Moğolistan ve Cungarya'dan İli Vadisi'ne kadar göndermek için Galdan Tsering'in 1745'teki ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından yararlandı. Birçok Cungar mültecinin yardımıyla, bu ilk saldırı 1755'te başarılı oldu ve Çing Sarayı Cungarya'yı Çing devleti tarafından atanan Oyrat hanlarının yönettiği dört bölgeye ayırmaya çalıştı. Aynı zamanda eskiden Cungarların rehinesi olan iki Afakî hoca da Altışehir'i yönetmekle görevlendirildi. Ne var ki, Doğu Merkezî Avrasya'yı vekâlet ile kontrol etme girişimi, vekiller isyana kalkışınca, başarısızlıkla sonuçlandı. Çing devletine karşı direniş, kuzeyde Amursana çevresinde, Tanrı Dağları'nın güneyinde de Afakî hoca kardeşler olan Hoca Cihan ve Burhaneddin çevresinde yekvücut oldu. 1756–1759'daki büyük Çing misillemesinde, Cungarlara karşı soykırım olarak kabul edilebilecek taktikler kullanıldı[28] ve Tarım Havzası'nın bir ucundan diğer ucuna vaha-vaha savaşıldı. Sonunda Mahdumzade kardeşler dağların ötesine, Bedehşan'a kadar kovalandı ve buranın hükümdarı Sultan Şah tarafından da idam edildiler. Çing ordusu, bin yıl boyunca Çin merkezli bir gücün ilk Pamir ötesi uzantısı olan Talas (Taraz), Hokand ve Taşkent'e kadar nüfuz etti ve tehlike kısa ömürlü olsa da, bu gelişme yerel yöneticiler için büyük bir şok oldu.[29]

1800 Dolaylarına Kadar Sincan'daki Çing Yönetimi[30]

XVIII. yüzyıl Çini'nde açık muhalefet imkânsızdı, ancak Kianlong Sarayı, bazı aydınlar ile yetkililerin pervasız maceraperestlik olarak

28 Perdue, 2005, s. 282–87.

29 Newby, 2005, s. 22–26.

30 Çing dönemi Sincan hakkında monografik çalışmalar için bkz. Zeng Wenwu, 1986, Saguchi, 1963 ve 1986; Fletcher, 1978a, 1978b; Luo Yunzhi, 1983; Lin Enxian, 1988; Wang Xilong, 1990; Kataoka Kazutada, 1991; Hua Li,1994; Millward, 1998;Kim, 2004 ve Newby, 2005.

gördükleri Türkistan seferleriyle ilgili ısrarcı mırıltıları ve kinayeli önerileriyle karşı karşıya kaldı. İmparator, uzak kuzeybatının kontrolünden elde edilen stratejik ve mali faydalar hakkındaki fermanlarında tehditkâr sözler kullandı; ancak yine de, Çing devlet bürokrasisi, sadece birkaç yıl içinde, kasıtsız olarak, hanedanlığın, şüpheli ekonomik değere sahip geniş, uzak topraklara ve en azından Çinli milliyetçilerin gözünde, şüpheli sadakat ve endişe verici vahşiliği olan halklara karşı sınırlarını genişlettiğini gördü.[31]

Ancak imparatorluğun sınırlarının genişliği, en azından başlangıç aşamasında onun kontrol gücünü zorlamıyordu. Çing devletinin hâkimiyet alanı Cungarya ve Tarım Havzası'nı da içine aldı; bu topraklar Çincede hem "Batı bölgeleri" (*xiyu*) hem de XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren "Sincan" veya "yeni sınır" veyahut "yeni yurt" olarak bilinmekteydi.[32] Modern Merkezî Avrasya tarihçileri, Çing'in kıtanın kalbine olan bu genişlemesinin önemini kavrama konusunda yavaş kaldılar. XVIII. yüzyılın ortalarından sonra Doğu Merkezî Avrasya'ya sadece "Çin" olarak atıfta bulunma eğilimi noktanın nasıl kaçırıldığına dair sadece bir örnektir. Aslında, Çing'in bu bölgeye yayılması hem eski kalıpların hem de tamamen yeni bir hadisenin uzantısıydı; yöntemleri hem "Çinli" hem de "İç Asyalı" idi ve sömürgecilik arzusu, birçok yönden Rusya ve Asya'daki ve başka yerlerdeki diğer Avrupa devletleriyle aynı tarzdaydı.

Çing devletinin Sincan'ı istilası, yukarıda açıklandığı üzere, Kuzey Çin merkezli bir siyasî yapı ile kuzeydeki bozkırları yurt tutan bir siyasî yapı arasındaki rekabetten doğdu. Bu durum aynı

31 Millward, 1998, s. 38–43.

32 "Sincan" isminin bu bölgenin 1884'te vilayet olmasından sonra ancak kullanıldığı sık sık dile getirilir. Aslında bu isim *Xiyu*, *Huibu*, *Zhumbu* vb. isimlerle yan yana bir yüzyıl öncesinde kullanımdaydı. Çing eserlerinin başlıklarında basit bir kanıt için bkz. örneğin Sur-er-de vd., 1968, Kianlong dönemi (1736–95) el yazmaları; daha da bilinen, biraz sonra olsa da: Songyun, Wan Tingkai, Qi Yunshi ve Xu Song, 1821.

Moğolistan ve Cungarya'daki Han hanedanı ile Asya Hunları, Tang hanedanı ile Göktürkler veya Kubilay devleti, Ögedeyliler ve Çağataylılar arasındaki jeopolitik rekabetten farklı değildi. Ancak Çing'in Sincan'ı zaptı ve yönetmesi, bozkır temelli süvari gücüne sahip, merkezî, tarıma dayanan, bürokratik imparatorluğun yeni bir karışımına neden oldu ve Çin merkezli birkaç devletin övünebileceği Türkistan boy politikası ve dinî ideoloji konusunda imkân sundu. Görünüşte, özellikle ilk yıllarında, Çing'in Sincan'ı idare tarzı, bir zamanlar Tarım ve Turfan havzalarını kontrol eden Cungarlar, Moğullar, Karahanlılar veya diğer kuzey göçebe devletlerinkinden çok farklı görünmüyordu. Tüm lojistik ve bürokratik yeterlilikleri için Çing, Mirza Muhammed Haydar'ın daha önce belirttiği çevresel kısıtlamadan kaçamadı: Tarım Havzası orduları besleyemedi. Böylece Çing, 40.000–50.000 sancaktar askerini (Mançu ve Moğol) İli Vadisi ve Urumçi bölgesine yerleştirip güneydeki şehirlerde sadece sembolik miktarda asker bulundurdu. Yine de seleflerinden farklı olarak, Çing sadece hasat zamanlarında vahalara vergi toplamak için süvarilerini göndermekle yetinmedi. Bunun yerine, yerel topluma nüfuz eden, yönetilecek yerel halka bağlı olarak farklı tür ve etnik kökenlerden yerel yönetimleri atayan kalıcı bir yönetim yapısı inşa etti (yerleşik Türk bölgelerinde *beyler*, Moğol bölgeleri ile Turfan ve Hami beyliklerinde *yasaklar* ve Çinliler tarafından kolonileştirilen bölgelerde Çinli yargıçlar). Sincan'daki üst düzey Türk-Moğol yetkilileri ve hanedan üyeleri, hanedan boyu ile sözde ailevi ilişkiye dayanan bir sıralama sistemi aracılığıyla sembolik olarak Çing fetih elitine dahil edildiler; vasal olarak devletin lütuf ve iyiliklerine karşı onlar efendilerine merasim kuralları çerçevesinde teşekkürde bulundular.[33] Bunlar Çin eyalet yönetim modellerinden değildi: tikel, feodal söylem Cengiz zamanından beri biliniyordu; idarî ve yasal yapılarını bölgenin etnik-kültürel yığını ile eşleştirirken,

33 Millward and Newby, 2006, s. 119–20.

Çing devletinin uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nu anımsatmaktadır; kâğıt iletişiminin yoğunluğu ve yeni tebaa halkları ve topraklar hakkında bilgi toplamak, sınıflandırmak ve arşivlemek için ideolojik olarak renkli projesinde, Çing başlangıçta Avrupalı emperyalistlerin uygarlaştırma misyonuna sahip olmasa da, İngiliz ve Rus çağdaşlarına benzemekteydi.

Çing'in Sincan'daki ilk on yıllarındaki ekonomik politikaları, büyük ölçüde, imparatorluğun tarımsal kalbinden uzak bir kolunu destekleme ihtiyacından kaynaklanıyordu. Devlet çiftlikleri ağında, çoğunlukla Urumçi ve Cungarya ovalarında, güneyli Çinli göçmenler, askerler, mahkûmlar ve Türk Müslümanlar tahıl yetiştirdiler, askerî garnizonlar ile büyüyen başkent Urumçi'yi beslemek için vergi ödediler. Vergi politikası ve standardizasyonu yoluyla, Sincan hükümeti vahalarda yaşayan Türk Müslümanların pamuk yetiştirme ve kumaş üretmesini teşvik ettiği gibi tüccarlarla resmî olarak sözleşme yapıp ardından Çin ipeğine karşılık kuzeydeki Kazaklarla hayvan ticareti yaptı –yine bunlar Çing ordusu içindi. Çing devleti, 1831 yılına kadar Çinlilerin Müslüman güneyde kalıcı yerleşimini yasaklamasına rağmen, Çinli tüccarları orada iş yapmaya teşvik etti ve onlara perakende alanları kiralayarak onları vergilendirdi. Devlet değerli bir taş olan yeşim taşını çıkarmak, toplamak ve Pekin ile doğu illerine ihraç etmek için (çoğu zaman kaçakçılar tarafından kaçırılan) tekel oluşturdu. Devlet, arbitraj karları elde etmek için Sincan'daki bakır-gümüş değişim oranlarını manipüle etti. Sincan garnizonları ve şehirlerindeki yetkililer, operasyon giderlerini karşılamanın bir yolu olarak çay satışlarından kereste bahçelerine ve rehin dükkânlarına kadar çeşitli işletmelerde ellerinden geleni yaptılar.[34]

Sincan'ın ziraî ve altyapı gelişimi büyük harcamalar gerektiriyordu; ayrıca, arazi ıslahı ve ticarî girişimlerdeki başarılara rağmen, büyük bir kısmı maaşlar ile yetkililerin, askerlerin ve

34 Millward, 1998, 2. ve 3. bölümler

ailelerinin bakımından oluşan Sincan'daki Çing yönetiminin karşılaması gereken maliyet, hâlâ yerel gelirleri aşmaktaydı. Hanedan, geçimlerini sağlamak için, her yıl yüz binlerce *tael* (ons) gümüş parayı eyaletlerden doğuya kara yoluyla gönderiyordu. Örneğin, 1795'te, Sincan'da gümüşle ödenen maaş miktarı 895.000 *tael*den oluşuyordu (Güney Sincan'da Çing askerî varlığını arttırdığında, maaşlar askerî acil durumlarda keskin bir şekilde arttı ve taban çizgisi 1828'den sonra bir milyon *tael*den fazlaya yükseldi).[35] Bu kesinlikle yeni bir şeydi. Tarım Havzası'na en az iki bin yıldır genellikle kuzeyden hâkim olunmasına rağmen, daha önce bölgeyi zapt eden hiçbir devlet burayı yönetme ayrıcalığı için ödemede bulunmamıştı.

Çing'in varlığı duvarlarla çevrili kaleler, hükümet görevlileri ve ara sıra bir sedyede dar sokaklarda koşturan görevliler şeklinde görünürken, XVIII. yüzyılda Çing, kendisini ideolojik olarak Güney Sincan'ın Müslüman nüfusuna kabul ettirme girişiminde bulunmadı. Çinli tebaasının aksine, hiçbir Türk tebaasının saç örgüsü takması gerekmemekteydi (1828'den sonra sadık *bey* görevlilerinin bunu yapmasına "müsaade" verilmiştir). Neredeyse XIX. yüzyılın sonuna kadar yerel halk arasında Çin dili veya eğitiminin teşviki konusunda hiçbir çaba gösterilmemiştir. Çok az sayıda hukuki dava, merkezî hükümet kayıtlarına girdi; bu, idam davaları da dâhil olmak üzere suçların büyük çoğunluğunun yerel olarak yargılandığını göstermektedir. İmparator Kianlong, en önemlisi Turfan'da Süleyman Camii'ni inşa ederek İslam'ı nispeten himaye etti. Ancak çoğunlukla Çing makamları din adamlarını ve inananları yalnız bırakırken, vakıf toprakları ile desteklenen camiler, medreseler ve türbelerin vergiden muaf statüsünü korumasına izin verdi (Çing Dönemi'nde İslam ile resmî ilişkiler hakkında nispeten az sayıda kaynak malzeme bulunmakta veya çalışılmaktadır).[36]

35 Millward, 1998, 2. bölüm; gümüş ile ödenen maaşlar için bkz. s. 58-61.

36 Fletcher, 1978, s. 75. En azından çok sonraki bir durumda, Kuça'daki *hâkim* ve diğer *beyler* bir Sufi mezar külliyesini onarmak için devlet fonlarından para ödünç aldılar. Bunun daha önce de uygulanan bir politika olup olmadığı belli değildir.

Bazı bilim insanları başlangıçtan itibaren Çing devletinin çabuk kızan ve tez canlı bir Türk Müslüman nüfusuna hükmettiğini iddia etmektedir; buna göre Güneybatı Sincan'daki çatışmalar 1820'de başladı ve 1864'teki tüm bölgeyi kapsayan isyan on yıllardır hazırlanmaktaydı. Bu isyanların nedeni Müslüman nüfusun kâfir yöneticilere karşı cihat istediğinden ya da Çing ordusunun desteklediği yerel yetkililerin bariz açgözlü uygulamaları nedeniyle kendiliğinden ortaya çıkmıştı.[37] Bu izlenim, kısmen sonraki İslami kaynakların bakış açısından, kısmen de varsayımdan kaynaklanmaktadır.

XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başlarındaki Sincan'a, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın merceğinden bakmamaya dikkat edilmelidir. Sincan'daki ilk altmış yıllık Çing yönetimini 1820'yi takip eden yıllardakinden ayırt etmek için pek çok neden vardır. Her şeyden önce, 1765'te Oş'ta, Çing yetkililerinin yanlış yönetmesinden kaynaklanan ve derhal, vahşice kısıtlanmış ve bastırılmış olan bir isyan dışında, 1820'lerde Afakî Hocalar ve Hokand'ın gerçekleştirdiği istilalarının başlamasından önce toplumda dikkate değer bir kargaşa ortaya çıkmadı.[38] Aksine, bu yıllar boyunca ekili alan arttı ve ticaret gelişti. Bu ticaretten sadece tüccarlar yararlanmakla kalmayıp Hokand Hanlığı da yüksek kârlar elde etti. Lakin bu dönemde Sincan'daki enflasyonun yıllık büyük gümüş girişlerine rağmen düşük kaldığı ve yeni bakır paraların piyasaya sürüldüğü gerçeği artan para arzını sönümlemeye yetecek kadar ekonominin geliştiğini göstermektedir.[39] Dahası, vahalardaki Türk Müslümanların (günümüz Uygurları) nüfusu muhtemelen artmaktaydı. XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın başlarına ait Çing nüfus sayımlarında 300.000 ila 400.000 Türk Müslüman nüfusu

---

Qing-ying, Palace memorial (*zhupi zouzhe*) *minzu shiwu* category, 0639-II, Xianfeng 8.4.15 (1858), in the Number One Historical Archives, Beijing.

37 Bu, Fletcher'ın çalışmalarının çıkarımıdır. (bkz. örneğin Fletcher, 1978, s. 90) ayrıca Newby'ın metinleri, 2005, örneğin s. 251-52 ve Kim, 2004, örneğin s. 10.

38 Oş isyanının daha geniş bağlantıları olabilir: bkz. Kim, 2004, s. 20.

39 Millward, 1998, 2. bölüm ve s. 248.

kaydedilmiştir (başarılı vergi kaçakçılarını eksik sayarak); 1947'ye kadar Uygur nüfusu üç milyonun üzerinde olacaktır.[40] Uygur nüfusunun bu iki yüzyıl boyunca yaklaşık sekiz kat artmıştır. Bu artışın önemli bir kısmının, tıpkı Çin eyaletlerinde olduğu gibi, özellikle de Sincan'daki daha sonraki dönemler daha sorunlu olduğu için, 1820'den önceki altmış yıllık *Pax Mançurica* döneminde meydana gelmiş olması muhtemel görünüyor.

Sincan'daki Çing yöneticileri kesinlikle yetkilerini kötüye kullandılar[41] ve aksi yöndeki resmî Çing iddialarına rağmen vergiler ağır olmalıdır (Sincan'daki vergi yükü, Çin'in doğu eyaletlerindeki ayaklanmaların Sincan'a gümüş sevkiyatlarının azaltılmasına yol açtığı takriben 1853'ten sonra dramatik bir şekilde artacaktı).[42] Yerel *bey* görevlileri, Türk-Müslüman olsalar da, görev yerlerinden uzak vahalarda bulunan Çing'e sadık soylardan seçilmesi, bazılarını rahatsız etmiş olabilir; bölgelerin efendilerinin kâfir olması muhtemelen diğerlerini rahatsız etmiştir. Ancak, merkezî yetkilileri saha memurlarının suiistimalleri konusunda uyarmak için halk ayaklanmalarına dayanan bir sistemde, küçük ölçekli yerel olaylar dışında 1765 ve 1820 arasında hiçbir ayaklanma yoktu. Gerçeği söylemek gerekirse, bu bölgenin önceki 500 yılının herhangi bir noktasında, benzer sakin bir yarım yüzyıl dönemi bulmak mümkün değildir.

---

40 1818'de yayınlanan fakat daha önce gerçekleştirilen haneye ait Çing nüfus sayımlarına dayanan tahminim 320.000'dir (bkz. Millward, 1998, s. 33 n ve s. 271 n. 21). Kim, 2004 (s. 10), XVIII. yüzyılın ortalarında Kaşgar, Yarkend, Hoten, Oş, Aksu ve Kuça'nın toplam nüfusunun 370.000 olduğu sonucuna varan iki Japon bilim insanından alıntılamaktadır (Saguchi, 1963, s. 197–99; Hori, 1997, s. 264–88). Bu tahminlerin hiçbiri Çing kaynaklarının Batı Tarım şehirleri ile birlikte dâhil etmediği Turfan ya da Hami'deki Müslüman Türkleri kapsamamıştır. 1947 yılına ait üç milyon üzerindeki Uygur nüfusu Sincan'daki hem Uygurları hem de Tarançileri kapsamaktadır ve Sincan araştırma bölümü *jingbei silingbu* ile çalışırken Su-bei hai tarafından derlenmiştir; alıntı: Liu Weixin vd., 1995, s. 880, "1947 nian Xianjiang gezu renkou tongji biao."

41 Fletcher, 1978, s. 86; Newby, 2005, 3. Bölüm.

42 Millward, 1998, s. 235–38.

15

Türkistan'da Cengiz Geleneğine Dönüş: 1500–1785

R. D. McCHESNEY

XVI. yüzyılın ilk on beş yılı boyunca, Türkistan'da[1] gücü elinde tutan son Timurlular, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi'nin soyundan gelenlerin yönettiği Ebu'l-Hayrlılar/Şibanîler hanedanı tarafından Ceyhun'un kuzeyindeki tüm kasaba ve şehirlerden zorla çıkarıldılar. İlk on yılın sonunda, Ebu'l-Hayrlılar ile sürekli anlaşmazlık içinde olan ve aynı soydan gelen bir diğer Şibanî hanedanı olan "Arapşahîler" de Ceyhun Deltası'nın kontrolünü ele geçirdi ve akabinde tarihî Harezm (Harizm) toprakları olan Aşağı Ceyhun'un kasaba ve şehirleri üzerindeki gücünü pekiştirdi.

İhtilaflı Bölge

Yönetimde Cengiz geleneğine dönüşün meydana geldiği coğrafya, doğudan batıya yaklaşık 2.400 km ve kuzeyden güneye 1.600 km olan düzensiz bir dikdörtgendir ve büyüklüğü de Hindistan kadardır. Kuzey bölgesi, o dönemde İdil Havzası'ndan Altay ile Tarbagatay sıradağlarını ayıran dar bir koridor olan Cungarya Kapısı'na kadar uzanan meralık alan, Kıpçak Bozkırları (Deşt-i

1 Bu bölümde, "Türkistan" terimi Mâverâünnehir, Cisoxania (Belh) ve Harezm anlamına gelmektedir. Bu bölge ayrıca "Batı Türkistan" ve "Orta Asya" olarak da bilinmektedir. Bugün Mâverâünnehir güney Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı içermektedir. Cisoxania, Hindu Kuş Dağlarının kuzeyindeki Afganistan topraklarıdır ve Harezm ise Türkmenistan'dır.

Kıpçak, günümüz Kazak Bozkırı) olarak biliniyordu. Batıda Hazar Denizi ve Aşağı İdil ile sınırlıdır. Doğuda, Tanrı dağlarının doğu yamaçları ve bu yamaçların eteğindeki vaha merkezleri (Kuça, Aksu, Kaşgar, Yarkend ve Hoten) onun en uzak noktasını oluşturuyordu. "Pamir Düğümü" olarak adlandırılan Tanrı dağları ile Himalayaların buluştuğu güneydoğuda, dağlar orduların hareketlerini etkin bir şekilde engellemiş ve bu nedenle de *de facto* olarak siyasî emelleri sınırlamıştır. Güney sınırı, Hindu Kuş'un daha nüfuz edilebilir sıra dağları ve Pamirlerden batıya ve güneybatıya uzanan diğer sıradağlar tarafından oluşmuştur. Bölgenin güneybatı sınırları Murgab ve Harirud havzalarıydı. Böyle geniş bir alana yayılmasına rağmen bölgenin yaklaşık dörtte üçü çöldür. İnsan faaliyetlerinin çoğu, ana vahaların (Belh, Semerkand, Buhara, Hive, Taşkent, Fergana Vadisi, Ceyhun Deltası ve Tanrı dağlarının doğu etekleri) içinde ve çevresinde, ana nehirler boyundaki düzlüklerde (Amu, Sır, Zerefşan ya da Kühek, Murg, Belh, Hari ve diğer ırmak kolları) ve bu vahaları birbirine bağlayan yollar üzerinde yoğunlaşmıştı ve hâlâ da öyledir.

Kültürel olarak, Türkistan, Güney ve Doğu Asya ile Akdeniz'in uzak uygarlıklarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görmüştür. Daha yerel olarak, aynı zamanda kuzey ve doğuda bozkır ve tayga ile güney ve batıda zirai İran-İslam vaha dünyası arasında bir köprü olarak hizmet etmiştir. Bozkır siyasî gelenek ve değerleri ilk olarak Türkistan'daki İran-İslam dünyasınınkilerle buluşur ve burada tercüme edilir, kültürel anlamda asimile edilir, tadil edilir ve bir dereceye kadar da sistemleştirilirdi. Türkistan'da İslam medeniyetinin destekçileri ve tedarikçileri, bozkır halklarının getirdiği kültürel değerlerle karşılaştıklarında onlarla uyum içinde çalıştılar. Bozkır kültürünün en yoğun akışlarından biri, XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han ve Moğollar ile gerçekleşti. O dönemin siyaset üzerindeki etkisi derindi ve yankıları yüzyıllar sonra hâlâ hissedilmekteydi.

Cengiz Soylu Olanlar ve Olmayanlar: Şibanî Taht Taliplileri

Tarihî yurtları Aşağı İdil Havzası (Altın Orda) olan Şibanîler, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi'nin (ö. 1227) soyundandır. XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla değin, Türkistan Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi'nin değil, ikinci oğlu Çağatay'ın (ö. 1242) soyundan gelenler tarafından yönetilmiştir. Bu durum, en azından teoride, Timurlular dönemi boyunca muhafaza edilmiştir. 1500'den sonra Türkistan, Cuçi ahfadının yurdu oldu, Çağatay soyunun yönetim bölgesi ise Çin'deki Sincan eyaleti ile sınırlı kaldı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkistan, üç ayrı Cuçi soylu hanedan tarafından yönetilmiştir. Bunların ilki Mâverâünnehir ile Belh'te hüküm süren Ebu'l-Hayrlı/Şibanî kolu olup Timur'un başkenti Semerkand'ın ele geçirildiği 1501'den son hükümdar Abdullah b. İskender'in ölüm tarihi olan 1598'e kadar Türkistan'ın kontrolünü elinde tutmuştur. Ebu'l-Hayrlı hanedanı sona erince onların yerini yine Cuçi ahfadından olan Toka-Timurlular (ya da Tuka-Timurlular, yanlış olarak Aştarhanîler ya da Canıoğulları da denilmektedir) aldı.[2] Önce etkili, sonra sözde konuma düşen onların yönetimi takriben 1785'e kadar sürdü. Harezm ise Arapşahlı Şibanîler tarafından yönetilmiş olup onlar Ürgenç şehrini 1510 yılında alarak iktidara gelmişler, son kukla hanın tahta çıktığı XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine değin de tahtı ellerinde bulundurmuşlardır.

XVI. yüzyıl başında Ebu'l-Hayrlı ve Arapşahlı Şibanîler tarafından Timurluların ortadan kaldırılmasının başlıca siyasî sonucu Cengiz soylulara ait yönetim yetkisinin tekrar ihyası olmuştur. Yaşamın çoğu alanında –dil, çocuk eğitimi, genel yaşam tarzı, ekonomi politikası, spor ve eğlence– Timurlular ile Cuçi yönetici gruplarını ayırt edecek hiçbir farklılık yoktu. Siyasî

2 Erken tarihlerine dair tartışma için bkz. 12. bölüm.

yönetim açısından farklılıklar pratik olmaktan (uygulamadan) ziyade felsefidir. Birincisi, değişim genel olarak meşru egemenlik olduğu düşünülen şeyi, yani Cengiz soyluların kurduğu hanlığın gerçek üstünlüğünü, Timurlular tarafından Cengiz geleneğine gösterilen sözde bağlılıktan farklı olarak yeniden canlandırdı ve tesis etti. XIII. yüzyılın başındaki Moğolların fethinden bu yana, siyasî sınıflar, bir tür anayasal ilke olarak, sadece Cengiz Han'ın soyundan gelen erkeklerin meşru egemenliği üstlenebileceklerini ve Cengiz soylu olmayanların da hanlık iddiasında bulunamayacaklarını ve kan/kağan (Arapçası hakan/han) unvanı da alamayacaklarını kabul ettiler. Barlas boyunun reisi Cengiz soylu olmayan Timur'un yükselişi ve XIV. yüzyılın sonlarında siyasî iktidarı ele geçirmesi hanlık kurumu üzerinde baskı uyguladı ve onu kukla durumuna düşürdü, ancak ana unsurların gözünde onun temel meşruluğunu değiştirmedi. Timur'un kendisi "emir" unvanını kullandı ve diğer savaşçı gruplar arasındaki pozisyonunu meşrulaştırmanın bir yolu olarak bir Çağataylı hanın geçici otoritesini kabul etti. Soyundan gelen halefleri, Timurlu ülkesindeki Çağataylıları daha da kenara iterken, hâlâ han (veya genellikle *bahadır-han*) unvanı kullanmaktan uzak durarak daha çok bir hanedan unvanı olan *mirza*yı (*emirzade*nin yani *Timur soylu*nun kısaltılmış hali) kullandılar. Soyuna özgü olarak, *sultan*[3] ve *padişah* terimleri hükümdarları kastetmek için kullanılmıştır. Cengiz geleneği, siyasî yaşamda uygulamaya pek konulamasa da siyasî düşüncede kutsallığını korudu ve böylece gerekli askerî gücü toplayıp hanlığa layık mirasçılar olduklarını gösterdikleri anda gerçek Cengizlerin yeniden ortaya çıkmasını temin etti.

3 Timurluların çoğu unvan olarak değil, verilen isimleri olarak "sultan"ı kullanmıştır (örneğin Sultan Hüseyin Baykara ve Sultan Ebu Said). Genel anlamda, Ubeydullah Han ya da Sultan Ebu Said Mirza örneğinde olduğu gibi makam unvanları isimlerin sonunda yer almaktadır. Cengiz soylular için, "sultan" unvanı "şehzade" anlamındadır ve ayrıca isme bir ektir, örneğin Ubeydullah Han'ın oğlu Abdulaziz Sultan.

Yine de XVI. yüzyıl başına değin, hanlık, taraftarlarının zihninde Cengiz Han döneminden çok farklı bir şekilde inşa edildi. İlk olarak, hanlık tamamen İslami değerlerle hemhal oldu ve şeriat otoritesini (hayatın çoğu alanında) kabul etti. Cengiz'in oluşturduğu normlar (Cengiz Han'a atfettirilen kanunlar –*yasa*– olarak ifade edilen terim ya da Cengiz'in "Yolu'na ait genel düşünceyi ifade eden *yosun*) askerî ve siyasî alanlarda hâkim hale geldi; böylelikle hanlık konusunda hak iddia edenler ve hak sahipleri kendilerini İslam'ın savunucuları ve Cengiz'in yolunun destekçileri olarak telakki ettiler.

İslam ve Moğol ilkelerini "tek parmakta iki yüzük" şeklinde birleştirmenin yanı sıra, Ebu'l-Hayrlı Şibanîler, ülke idaresinde ülüş sistemi ile *kurultay* veya yönetici hanedan meclislerini yeniden uygulamaya koydular. Ülüş sistemi, iktidardaki Cengiz soylu hanedanın her bir erkek üyesinin, Cengiz soylu birinin hükümdarlığı altındaki toprağın bir kısmına hakkı vardı ve kurultay da bu bölgeleri paylaşma aracıydı. Hanın kendisi kurultaylara başkanlık etmiş, ancak eşitler arasında birinci olmaktan biraz fazla yetkiye sahip olmuştur. İslam tarihçileri, geleneksel bir bakış açısıyla hana "hükümdar" olarak odaklanmalarına rağmen, aslında hanedanın her üyesi kendi ülüşünün hükümdarı idi. Zaman zaman, bu ülüşleri ellerinde tutan sultanlar küçük çocuklar ise, hanlar otoritelerini genellikle bir *atalık* (baba-vasi) aracılığıyla bu ülüşe yönelik genişletebildiler. İslami gelenekte egemen güç olarak han, sikke darp edip hutbe okutma yetkisine sahipti, ancak Cengiz'in oluşturduğu kurumsal yönetim geleneklerine uygun olarak, bu ayrıcalık diğer ülüş sahipleri tarafından da özgürce uygulandı.[4]

Ebu'l-Hayrlı Şibanîler, hanlık makamı için temel kural olarak *ekberiyet* sistemini yeniden canlandırdılar. Ancak bunu yaparken tahta kimin çıkacağı meselesini daha öngörülemez hale

4 Bkz, Davidovich, 1992, özellikle, 5. Bölüm. Burada itibari hanlar olmayan ülüş başlarının paraları *bahadır-han* unvanını taşımaktadır.

getirdikleri gibi, eğer kaynaklara güvenmek gerekirse, İran-İslam haleflik sistemi ile bir uzlaşma halinde olan ve *ka'alhan* (*ka'algah*, *konalgah*) denilen az ya da çok resmî statüdeki veliahtlık kurumunu uygulamaya koydular. Bildiğimiz kadarıyla çok az veliahtlık ataması yapılmış, bunlar içinde de sadece birinde veliaht tahtı elde edebilmiştir. Daha yaygın olanı, hanedanın en yaşlısı olmayıp han unvanı alamayacak birinin bu makam için gerekli olan (mesela askerî seferlerle hanlık topraklarını genişletme) askerî yetenek ve karizmayla ortaya çıkmasıydı. XVI. ve XVII. yüzyıla ait tarihî kaynaklar, bu durumu öncelikle Cengiz soyluların en güçlüsünün faaliyetlerine odaklanarak ve ikinci olarak da "sözde/resmî han" (*hân-ı sûri*) ve "gerçek/fiili han" (*hân-i manevi*) ya da diğer bir ifadeyle, yönetimdeki han ve kudretli han gibi zıt terimlerin kullanılmasıyla ele almaktadır. Ubeydullah (uluğ hanlık dönemi 1533–1540) büyük amcası Köçküncü Han (1512–1530) ile halefi olan büyük oğlu Ebu Said'in (1530–1533) resmî hükümdarlık dönemlerinde kudretli (fiili) han rolünü üstlenmiştir. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde Canıbek soyundan Abdullah (1583–1598), amcası Pir Muhammed (1556–1561) ile babası İskender'in (1561–83) resmî hükümdarlık dönemlerinde aynı rolü üstlendi. 1556–1598 yılları arası dönemin tamamında Abdullah haddi zatında tek gerçek hükümdardı.

Ülüş sisteminde, hanedan üyeliğini ister istemez sınırlayan bazı faktörler vardı. Bunların en önemlisi sınırların genişlemesi ile ülüş arasındaki doğrudan ilişki idi. Türkistan toprakları geniş olmasına karşın, yaşanabilir bölgeleri oldukça sınırlıdır ve bu alanlardaki verimliliğin artırılması ciddi bir biçimde suyun erişilebilirliğine bağlıdır. Teoride, sanayinin gelişimi (kâğıt imalatı, örneğin, Semerkand bu alanda uzun bir süre başrol oynadı) ve hizmetler (ticaret ve bankacılık), asla gerçekleşmese de potansiyel sundu. Kısmen bunun nedeni bu alanlarda yatırım için gerekli olan sermayeydi. Elde edildiğinde de, ne var ki, bu sermaye daha

çok tarikatları desteklemek için anıtsal mimaride kullanılmış görünmektedir. Yeni ülüş ihdası için toprak yeterli olmayınca, zamanın akışı içinde yeni nesillerin olgunluk çağına ulaşması, doğal olarak ülüş arazisi üzerindeki baskıyı artırdı. Bunun iki sonucu olacaktı: Birincisi, hanedanın tercih ettiği politika dışarıya doğru genişlemekti ve bu politika, her fırsat olduğunda takip edildi. İkincisi, genellikle olduğu gibi, sınırların genişletilmesine imkân olmadığında, bunun telafisi diğer ülüş sahibinin topraklarını ele geçirmeyle gerçekleştirilirdi. İlk politika Safevi Horasanı'na (1508, 1510, 1526–40 ve 1587–98); Kazak bozkırlarına (1509–10, 1582, 1613, 1635); XVI. yüzyıl başı ve sonlarında Harezm'deki Arapşahlı Şibanîlere (1576, 1593, 1595); Bâbürlülere ait Bedeşhan eyaletine (1584); ve XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kabil'e karşı yapılan seferlerde uygulandı. Fakat, ülüş sisteminin doğası, güney ve güneybatıda elde edilen kazançları pekiştirmeyi zorlaştırdı. İlaveten, Ebu'l-Hayrlı Şibanîler ile onların XVII. yüzyıldaki halefleri Toka-Timurlular, Hindistan Timurîleri ya da Bâbürlü olarak anılan imparatorluğun yanı sıra İran'daki Safeviler ile karşı karşıya kaldılar.

Genişlemek için hanlık içine dönülen ülüş sisteminin ikinci sonucu, hanedan üyeleri arasında üleştirilen parçalarının yok edilmesi ve yeni hanedan üyesi isimleri alan ülüşlerin ortaya çıkmasıdır. Böylelikle Ebu'l-Hayrlı Şibanî hanedanı, Ebu'l-Hayr'ın soyu, özellikle oğulları Şah Budak (Muhammed Şibanî'nin babası), Köçküncü, Söyüncük (Süyünç, Süyüncük) ve torun Canıbek b. Hoca Muhammed'den mürekkeptir. 1526'dan itibaren, Şah Budaklılar Buhara vahası; Köçküncülüler Semerkand; Söyüncüklüler Taşkent ve Canibekliler de Belh ile Semerkand ve Buhara arasındaki bir bölge olan Miyankal-Kermine'yi ellerinde tuttular. Yüzyılın sonuna kadar, aşağıda da görüleceği üzere, Canıbekliler Ebu'l-Hayr'ın diğer diğer üç oğlunun soyundan gelenleri ortadan kaldırarak bütün Ebu'l-Hayrlı topraklarına sahip

oldular. XVII. yüzyılın başında, Cuçi b. Cengiz Han'ın soyundan olan Toka-Timurlular, Canıbeklilerin son temsilcilerinden vaha merkezlerinin kontrolünü ele geçirdiğinde, iki tane alt hanedan silsilesi ortaya çıktı: Din Muhammed (ö. 1598) ve Vali Muhammed (ö. 1612) kardeşlerin soyları. Din Muhammed'in oğulları İmam Kulu ile Nadir (Nezir) Muhammed, emirlerinin yardımlarıyla, sonunda Vali Muhammed'in soyunu yok ettiler (onun soyundan gelenler Safevi koruması altında yaşayacak ve erken XVIII. yüzyılda Belh'te sözde yönetimlerini kuracak olmalarına karşın) ve takriben yetmiş beş yıl değişiklik olmadan yaşayacak olan Mâverâünnehir ile Belh'ten oluşan çifte hanlık oluşturdular.

Benzer bir süreç Harezm Arabşahlı Şibanîleri arasında da yaşanmıştır. Güneydoğusunda Ebu'l-Hayrlı devleti ve güneybatıda da Safevi devleti ile çevrelenince, iç baskılar, hanedan içindeki kuzenlerin ortadan kaldırılmasıyla geçici olarak hafifletildi. Her yeni nesil olgunluk yaşına ulaşınca, aynı baskılar tekrardan ortaya çıkmakta ve ancak dahili mücadelelerle giderilebilirdi. Safevilere (1524–25 ve devamı 1543 ile 1565 yılları arasında) ve Toka-Timurlulara (1657, 1681 ve 1694) karşı düzenlenen dış seferler ganimet ve köle kazandırsa da uzun vadeli bir toprak kazanımı olmadı. Bunun yerine, toprakları nehir kenarı (Ceyhun vaha alüvyon yelpazesi) ve dağ kenarı (Kopet Sıradağlarının kuzey yamacı) gibi coğrafi tanımlamalarla bölünmüş olan Arapşahlılar, Mâverâünnehir ve Belh'teki kuzenlerinin yürüttüğü rakiplerini ortadan kaldırma siyasetinin bir benzerini kendi yurtlarında uyguladılar.

Toprakların genişlemesi için ortaya çıkan bir diğer baskı, olgunluk yaşına ulaşmış yeni bir neslin yanı sıra, sadakati iktalarla satın alınan emirlerden geldi. Evlatları büyüdükçe, onları tatmin etmek için daha fazla kaynak bulmak zorunda kaldılar. Sonuçta, ülüş sistemi, toprak genişlemesi konusunda çok az kısıtlamaların olduğu veya ülüş müddeilerinin nesilden nesle önemli ölçüde artmadığı bir ortam için en uygun olanıydı.

Cengiz'in Mirası

1630'ların ortalarında Belh'te yazan Mahmud b. Emir Vali, Cengiz'in geleneklerinin mirasçıları arasında hâlâ fark edilen Moğol uygulamalarının bilincindeydi ve eseri bu geleneklerin hâlâ yürürlükte olduğuna dair birçok kanıt sunmaktadır. Onlara ilişkin bakış açısı nettir. Onlar kafir bir kültürün kalıntılarıydılar ve iyi bir hükümdar onları ezip yok etmek için her türlü çabayı sarf ederdi. Bu hayatta kalma ile ilgili polemik bir söylemde şu noktalara değinir: Moğolların geleneksel hukuku (bunun onlara göre *yasa*, Özbeklere göre ise *töre* olduğunu belirtir) İslam hukukunun emirlerine ve yasaklarına aykırıdır. Kendi hamisi (Nadir Muhammed Han, ö. 1651) zamanına kadar, bu "fenalık" eyalet valileri, polis memurları (*darugagan*) ve diğer barış koruyucuları (*mustahfizan*), başka bir deyişle emirler tarafından teşvik edildi. Ancak hamisi, "onların hedeflerini sonlandırmak için" *yasa* ve *yargı*yı kullanma çabalarını baltalamak için çok çalıştı. Daha sonra Cengiz sonrası Moğol kültürünün birçok yönünün ne kadar zengin ve yerleşmiş olduğunu ve bunların Moğollara atfedilmesi gerektiği duygusunun ne kadar güçlü olduğunu göstermeye devam etmektedir.[5] Mahmud b. Emir Vali'nin listesi tahta çıkma töreni,[6] saray protokolü,[7] *kımız*ın sembolik kullanımı, *karuk*lar ya da hanlık av koruları, hanın başkenti olan *yurt* ve elçilerin kabulünü içermektedir.[8]

Cülus

Tahta çıkma töreninin merkezinde egemenliği elde ettiğini gösteren yeni hanın üzerinde yükseltildiği beyaz keçe bir kilim vardır.

5 Mahmud b. Amir Wali, *Bahr al-asrar*, VI/4, vr. 387b-389a.

6 Bkz. Sela, 2003 ve McChesney, 2000.

7 Bartol'd, "Tserimonyal pri dvore", *Sochineneniia*, II/2, s. 388–99 ve McChesney, 1983.

8 Kımız (kımız) içimi ve elçilerin kabulü hakkında bkz. Mahmud b. Amir Wali, *Bahr al asrar*, VI/4, vr. 388b-389a.

Kilimin dört köşesinden tutma şerefi önce emir olan kişilere verilmektedir. Zaman geçtikçe, ayrıcalık her zaman işleyen İslamlaşma sürecinin bir parçası olan dinî zümrelere geçmiştir. Canıbek soyundan Abdullah Han 1582 yılının Haziran ayı sonunda tahta çıktığında, keçe kilime, Cengiz Yasası'na göre icra edilen törenin İslamlaşmasının bir yolu olan Kabe'deki Zemzem kuyusundan getirilen su serpilmiştir. Beyaz keçe kilim kullanılarak cülus töreni Buhara'da Mangıtlar ve Hive'de Kongratlar olan Cengiz soyundan olmayan halefler döneminde de XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Fakat zamanın geçişi halıyı öyle bir simge haline getirmişti ki 1800 yılında Emir Haydar'ın cülus töreninde insanlar halıya dokunmak ve bu törende bulunmak için çaba içerisine girmişlerdi. Bir kaynak, emirin cülusu esnasında halıyı tuttuğu söylenen otuz bir kişiyi listelemektedir. Dört Özbek emirinin köşelerden tuttuğu eski gelenek, artık uygulanmasa da, hâlâ hatırlanmaktadır.[9]

Saray Protokolü ve Mansıplar

Cengiz Han'a atfedilen bir diğer kalıcı uygulama ise bir halk meclisinde hanın etrafındaki kişilerin hiyerarşik mevkii idi. XVII. yüzyıl başında, Mahmud b. Emir Vali, hamisinin sarayındaki oturma düzeni ve kurallarını (*asâlib*) detaylı bir şekilde tanımlamıştır. Metninin giriş kısmına, saltanat ile din arasındaki ayrılmaz bağlantı hakkında bir söylem ile başlar; buna göre saltanat olmadan hiçbir din olamazdı ve hükümdarın sorumluluklarından biri, saygı ve asalet dereceleri çerçevesinde rütbeler ve hiyerarşiler yaratmaktı ki bu İranî bir düşünceydi. Daha sonra bir saray oturumunda seviyelerin veya mansıpların (*urunat* [*orunat*]) bir tanımını vermektedir. Başlıca yerler, önceliği olan belirli Özbek boylarına, Nayman, Durmen, Kuşçu, Kongrat ve Mangıt, tahsis edildi. Üstünlükleri,

9 Sela, 2003, s. 46–50.

Cengiz Han'ın bu askerî boyların kendisine sunduğu hizmetler için kendilerine verilen ayrıcalıklara ve haklara atfedilir.

Kımız ve Kullanımı

Mahmud b. Mir Vali, fermente kısrak sütünün tören içeceği olarak sarayda kullanımının çok ayrıntılı bir açıklamasını sunmaktadır. Cengiz Han'ın zamanından beri sahip olduğumuz tasvirlerin çoğu onu işret meclisleri çerçevesinde anlatmaktadır;[10] fakat burada, "kullanımı ile ilgili kurallar çok sayıda ve bununla ilgili yönetmelikler sınırsız" olsa da, yazar hâlâ kendisini bir han meclisinde kımızı kana kana içme performansını tanımlamak zorunda hissetmektedir. Böyle bir toplantıda (burada Türkçe terim olan *körünüş* ve Arapça *meclis* olarak adlandırılmaktadır), kımız "kasesi ve kadehi" (*ayak* ve *kadeh*), *uydaçı* (*ideçi*) adı verilen bir görevlinin gözetiminde sırayla içilir. İçme sırasında kıdem/rütbe esasına dikkat edilirdi. Eğer protokolde herhangi bir ihlal olursa, sorumlu mahkeme edilir ve çoğunlukla da idam cezasına çarptırılırdı.

"Başkent" Olarak *Yurt*

Cengiz'in oluşturduğu bozkır gelenekleri ile Türkistan'ın İran-İslam kültür dairesindeki vaha gelenekleri arasındaki etkileşim, başkent meselesi üzerinden de ortaya çıkmaktadır. Son derece hareketli ve genişleyen bir ülüş devlette, hanın *yurt*u (Farsça haliyle *yurtgâh*) neredeyse başkent orasıydı. Bu dönemde *yurt* terimi hem hanın ikametgahına hem de yönettiği ülkesinin genişliğine atıfta bulunmaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren, İran-İslam dairesine ait bir terim olan *darü's-saltanat* (otorite veya egemenin ikametgahı) ya da sabit baş şehir (Farsça haliyle *tahtgâh* "taht yeri") taşınabilir bir merkez fikrinin yerini almıştı. Bir tarım devletinin bürokratik ihtiyaçları az ya da çok sabit kalıcı bir coğrafi merkeze

10 Bkz. *Secret History*, de Rachewiltz, paragraflar: 85, 213.

gerek duymaktadır. Türkistan için, bu merkez Semarkand'dır ki burası Timur'un çabalarıyla tüm İslam dünyasının merkezi ve halefleri döneminde de Mâverâünnehir'in siyasî merkezi haline gelmiştir. Semerkand'ın kontrolü daha sonra hamiline bir dereceye kadar güvenilirlik ve meşruiyet kazandırdı. Bu nedenle Timurlu Zahirüddin Bâbür ile Muhammed Şibanî arasında mücadeleler yaşanmıştır ve Şibanî 1501'den 1510'da ölümüne dek burayı başkenti yapmıştır. Fakat Mâverâünnehir şehirlerinden Buhara da X. yüzyılda Sâmânîlere kadar uzanan bir sürede İslami başkent olarak uzun süre devam eden bir geleneğe sahipti.

XVI. yüzyılın ilk yarısında, Cengiz'in *yurt* geleneği Şibanî Han (1501–10) ile halefleri sözde (resmî ama fiili değil) hanlar Köçküncü (1512–30) ve Ebu Said b. Köçküncü'nün (1530–33) *yurt*u Semerkand olan Ebu'l-Hayrlı devletinin merkezi ile Mâverâünnehir'de hüküm sürdü. Ekberiyet ilkesi gereğince hanlık Şah Budaklı Ubeydallah'a (Muhammed Şibanî'in yeğeni, 1533–40) geçince, başkent onun yurdu olan Buhara yapıldı. 1540'ta, yine ekberiyet kuralı gereğince, hanlık ve başkentlik Semerkand'a geri döndü ve burası Abdullah b. Köçküncü (1540) ve Abdullatif b. Köckhüncü (1540–52) dönemlerinde 1552'ye değin sabit kaldı. Söyüncüklü Barak Han (Nevruz Ahmed, 1552–56) döneminde ise başkent Taşkent olmuştur. Hanlığının sonuna doğru ülüşler-arası mücadeleler tüm hızıyla devam etti ve başkent Canıbek soyundan Pir Muhammed b. Canıbek (1552–61) döneminde kısa süreliğine de olsa Belh'e geçerken, Canıbekliler tarafından Buhara'nın ele geçirilip Şah Budaklı ailesinin ortadan kaldırılması Buhara'yı siyasî merkez haline getirdi ve böylelikle bundan sonra Mâverâünnehir ile Belh bölgesinin başkenti oldu. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren İran-İslam geleneği içindeki sabit "taht yeri" ve "hakimiyet yeri", hanedan merkezi olarak Cengizli taşınabilir *yurt* fikrini tamamen gölgede bıraktı ve Buhara, Semerkand'dan başkent kimliğini aldı.

Moğolların Elçi Kabul Etme Geleneği

Mahmud b. Emir Vali'nin Cengiz yasasına dayandırdığı yürürlükteki bir başka gelenek de elçileri kabul etme protokolüydü. Bir büyükelçi saraya geldiğinde, *şigavul* unvanlı teşrifat yetkilisi, handan uygun bir mesafede onu karşılar ve daha sonra elçinin beraberinde getirdiği sözlü veya yazılı mesaj ve hediyeleri hana iletirdi. Bunları sunduktan sonra, *şigavul* birkaç adım geri çekilirdi. Eğer büyükelçi "büyük emirlerden ya da yüksek rütbeli biri ise, mesela *toksanbay* ya da *pervaneçi*", benzer oruna sahip iki saray mensubu ona tahta kadar eşlik eder, sonra da geri çekilirdi. Bunun üzerine han, sağında ya da solunda, büyükelçiye oturması gereken yeri işaret ederdi. Orada han tarafından söz verilmediği süre içerisinde de sessizlik içinde kalırdı.[11]

Kentsel iklime alışmış bu geleneklerin Cengizli kökenleri veya bunların atfedilmesi, muhtemelen nesiller boyu emir sınıfının gerekli sadakatini sağlamlaştırmaya yardımcı oldu. Ancak Cengizli hassasiyetinin bu şekilde kamuya açık gösterimi, dünya görüşü İslami sadakatle çerçevelenen ve yasa veya töreyi şeriatın hegemonyasına bir meydan okuma olarak gören aydınlar için açıkça devam eden bir rahatsızlıktı. Hayattaki statüsü Türk-Moğol kökenli Duğlat boyunda doğmasıyla belirlenen Mirza Haydar gibi geç dönem Cengiz'in geleneğine sadık taraftarlar bile, Cengiz'e ait bazı normların ve adetlerin hayatta kalmasını en azından evrensel şeriat iddialarıyla bağdaşmaz buldu.[12] Ancak Cengiz Yasası ile Hz. Muhammed'in Şeriatı çoğu emir için birbiriyle uyumludur ve karşılıklı olarak birbirlerini güçlendirmiştir ya da kamusal yaşamda Moğol yöntemlerinin uzun süre ayakta kalması öneriliyor gibi görünmektedir.

---

11 Mahmud b. Amir Wali, *Bahr al-asrar*, VI/4, vr. 389a.

12 Örneğin, Uluğ Bey'in Cengiz Yasası'na ilgisi hakkında didaktik bir hikâye için bkz. Haydar, 1898 s. 69–70.

Cengiz Soylu Olmayan Askerler: Emirler

Cengiz'in mirasının ana destekçileri ve müessisleri, XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol fetihlerinin kolektif hafızasıyla ve bu süre zarfında atalarının oynadığı rollerle kimliği büyük ölçüde şekillenen bir savaşçı sınıf olan emirlerdi. Yerli olmayan kaynakların "Özbek" adı altında bir araya geldiği bu sosyal grubun ayrı unsurlarını tanımlayan mevcut kapsamlı isimlendirme, Cengiz soylular ile Cengiz soylu olmayanlar için kalıcı ayrı kimlikler göstermektedir.

Özbeklerin etnik kökeni, eğer böyle adlandırılabilirse, Cengiz Han'ın soyundan gelen Cuçi evladı Ebu'l-Hayr'ın (1428–68) idaresi altında bugünkü Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan'da göçebe boyların kısa ömürlü bir bozkır imparatorluğunun oluşumuyla başladı. Saltanatının kırk yılında fethetmeyi ve boyun eğdirmeyi başardığı Türk-Moğol boyları genellikle "Özbekler" olarak bilinmektedir. Bu ismin nereden geldiği hâlâ belirsizliğini korumaktadır. XVI. ve XVII. yüzyıl Türkistan biyografi yazarlarına göre, Cengiz Han'ın askerî ve siyasî mirasına bağlayan çok sayıda farklı isimle onlar tanınmaktaydılar.[13] Bu isimlerden en çok karşılaşılanları (bu sıralama kıdem veya üstünlük belirtmez ve farklı yazımları olabilir): Durmen (Dörben), Arlat, Uyrat (Oyrat), Behrin, Kıpçak, Kırgız, Mangıt, Ming, Yüz, Katagan, Nayman, Barlas, Kenikes (Keneges), Markıt (Merkit), Alçın, Tarhan, Kongrat (Kungrat, Kungrad), Kirayit (Kereyit), Uygur, Kuşcu, Kanglı (Kangli), Kalımak ve Celayir. Töresel bilgiye göre, tüm bu Özbek boylarının tam bir listesi otuz iki ya da doksan iki isim içermektedir.[14] Bu grupların liderlerini yerel çağdaşları nadiren Özbek olarak adlandırır. Dönemin Türkistanlı yazarları "Özbek"

13 Bu dönemin metinlerinde bulunan Moğolca, Türkçe, Farsça ve Arapça terimler çok fazlaydı ve az ya da çok eş anlamlı olarak bu gruplar/boylar için kullanıldı: *il, ulus, oymak, tümen, koşun, taife, boy* en çok karşılaşılanlarıydı.

14 Sultanov, 1982.

terimini kötüleme ya da aşağılama simgesi olarak kullanmışlardır. Terim basit, kaba ve cahil olarak kabul edilen kimseler için kullanılmış olup genellikle göçebelere ve köylülere, ancak bazen kentteki işi gücü olmayan kişilere de böyle seslenilmiştir. Fakat terimin bu sınırlı kullanımına dair istisnalar mevcuttur. Şair, antolojist ve Buhara'nın uzun zamandan beri sakini olan Sultan Muhammed "Mutribî" Semerkandî (1559–1630), çağdaşı Canıbek soyundan Abdullah Han'ı sıklıkla "Abdullah Han Özbek" şeklinde yazmıştır. Mutribî Semerkand'ın sadık bir yerlisiydi ve bu şehri XVI. yüzyılın ilk yarısının büyük bir kısmında ülüş olarak ellerinde tutan Ebu'l-Hayrlılardan biri olan Köçküncülüler hakkında, "bu sultanların Cengiz Han'a kadar uzanan Özbeklerden (*ez tabaka-yı özbekiye*) olmalarına rağmen, yine de onların Ebu'l-Hayr Han'ın şehit Sultan Uluğ Bey Küregen ile damat ilişkisine sahip olduklarını" yazmaktadır. Bunu Köçküncü Han'ın oğullarından biri ile Bâbürlü hükümdarı Ekber'in yakın ilişkisinin bir sebebi olarak aktarmıştır.[15] Bâbürlülere, özellikle de Ekber ve oğlu Cihangir'e hayran bir adam olarak Mutribî, görünüşe göre Köçküncülüleri ortadan kaldıran ve Semerkand'ın siyasî ve entelektüel bir merkez olarak uzun süredir devam eden geleneğini sona erdirmekten en çok sorumlu olan Abdullah Han'a saygı duyuyordu, lakin büyük bir sempati duymuyordu. Köçküncülü sultanlar hakkında yazarken, diğer taraftan, onların kültürel başarılarına vurgu yapmış, Semerkand'ın Köçküncülüler idaresi altındaki dönemi ile Uluğ Bey'in idaresi altındaki (1409–49) görkemli günleri arasında açık bir paralellik kurmuştur. Abdullah Han'ın isminden sonra "Özbek'in vurgulu ve alışılmamış kullanımı belki de bu yurttaşlık bağlılıklarına işaret etmektedir. Bu önemli istisna ile, "Özbek" terimi hanedana ait bir etiket olarak dışarıdakiler –İranlı ve Hintli yazarlar özellikle– haricinde kullanılmadı.

15 Mutribî, 1998, s. 69.

Özbek isminin kapsadığı Türk-Moğol yapılarının ayırt edici isimleri yüzyıllar boyunca (hatta bazıları 1924 yılındaki Sovyet nüfus sayımında) iyi korunmuş olsa da, onların isimlerinin sayı veya grup dayanışması açısından ne anlama geldiği hakkında çok az şey bilmekteyiz. Ebu'l-Hayrlı ve Arapşahlı Şibanîlerin yükselişiyle birlikte XVI. yüzyılın başlarında, Türkistan vahalarının kalabalık Özbek göçüne sahne olduğuna dair genel bir kanı vardır. İlk zamanlarda Bennaî (ö. 1513) kariyerinin başlangıcında Muhammed Şibanî'yi destekleyen elli-altı emirden söz etmektedir. Onlar on altı farklı Özbek boyunun temsil ediyorlardı; en büyük sayı her biri yedi ile Nayman ve Durmen'den geliyordu.[16] Fakat bu, Şibanî Han'ın toplayabileceği toplam işgücünü temsil ediyor mu, yoksa emir adında olan her birinin çok daha fazla savaşçıdan oluşan bir birliğin başında olduğu mu varsayılmalı? Muhammed Şibanî'nin öz kardeşi ve *kazaklık* döneminin yoldaşı Mahmud Sultan'ın, Muhammed Şibanî'nin amcaları Köçküncü ve Söyüncük gibi, doğrudan kendine tabi emirler ile onların askerî birlikleri vardı. Vaha merkezleri fethedilip ülüş dağıtıldığında, her biri kendi askerî gücüne sahip oldu ve öyle görünüyor ki her bir kuvvetin çekirdeği Cengiz'e uzun süredir bağlılığı olan askerlerden oluşmaktaydı. Çarpıcı olan şey, Muhammed Şibanî örneğindeki sayının çok az olmasıdır ve şunu sormayı gerektirmektedir: XVI. yüzyılda Mâverâünnehir ve Belh'e toplu göç yaptığı belirlenen 250.000 Özbek nereden geldi?[17]

Özbek grupları arasında, hanedan ailesi ile emirlerden oluşan destekçileri arasındaki ilişkinin benzer olduğu İran'daki çağdaş Kızılbaşlar arası ilişkilere damgasını vuran türden dayanışma veya iç çatışmalara dair çok az kanıt vardır. XVI. yüzyıl Safevi tarihi Türk Kızılbaş uymaklar (oymaklar), Ustaclu, Tekelü, Dulkadir ve Şamlu arasında şiddetli mücadeleler ile ön plana çıkmışken,

16 Bannai, 1997.

17 Bregel, 2003, s. 50.

örneğin Mâverâünnehir ve Büyük Belh'teki çeşitli Özbek boyları arasında hiçbir çatışma kaydı bulunmamaktadır. Aslında sadakat ve hırs, bir kişiyi başka bir Cengiz soyluyu destekleyen aynı adı taşıyan gruptan bireylerle çatışmaya soksa bile, kişi kendi Cengiz soylu efendisine odaklanmış gibi görünmektedir. Yüzyılın ikinci yarısına damga vuracak olan ülüşler arası mücadelelerin zirvesinde, Ebu'l-Hayrlıların Köçküncülü, Canibekli, Söyüncüklü klanlarından üç büyük rakibin yanında savaşan Nayman emirlerini görmekteyiz. Bu üçü arasında, hiçbir boy grubu bir diğerinden daha üstün görünmemektedir. Uygun bir şekilde ödüllendirildikleri sürece, emirler Cengiz soylu efendilerine sadıktılar. Bununla birlikte, bir şekilde aşağılandıklarında veya önemsenmediklerinde, başka bir efendi aramaktan hiçbir şekilde çekinmediler ve bunu yaptıklarında, zaman zaman terk edilen Cengiz soylu biri için bu durum derin sonuçlar doğurmuştur. Ebu'l-Hayrlı tarihini hikâye eden en önemli dönem tarihçisi Hafız-ı Tanış'a göre, 1572'de Canıbek soyundan Abdullah b. İskender Buhara'dan Belh'teki Canıbekli kuzenine karşı harekete geçtiğinde, Belh'te zulüm şikayetleri olan Nayman emirleri ona destek verdi.[18] 1599'daki Buhara'daki Durmen emirlerinin benzeri bir şikâyeti de Toka-Timurlu Baki Muhammed b. Canı Muhammed'in Mâverâünnehir'deki Ebu'l-Hayrlı Şibanî yönetimini sonlandırmasına imkân verdi.[19]

Emirler arası mücadele olmaması emirlerin sürekli farklı yerlere atanma uygulamasından kaynaklanmaktadır; dolayısıyla bu durum onları bir yere çok fazla bağlanmaktan alıkoymaktadır. Ancak bu değişimlere rağmen hizmetleri dolayısıyla her yeni görev yerleri onları tatmin edecek şekilde gerçekleştirilmektedir. Daha sonra, XVII. yüzyılda, atanmış oldukları bölgede (örneğin, günümüz kuzeybatı Afganistan'ın Meymene bölgesinde Mingler, doğu

18 Hafız-i Tanıshı, 1983, vr. 179b.

19 Mahmud b. Amir Wali, *Bahr al-asrar*, VI/4, vr. 59a-b.

Belh bölgesinde Kataganlar, Buhara'da Mangıtlar, Hokand'da Yüzler ve Kulab bölgesinde Kenegesler [Kanikaslar]) emirler, boyları ile birlikte daha uzun süre kalmaya başlayınca o bölgelere bağlanmış oldular ve aralarında mücadeleler artmaya başladı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir emir olarak kabul edilmek, aynı adı taşıyan Özbek boylarından birine üyelik anlamına gelmiyordu. Genelde emir, askerî ve idarî görevleri yerine getiren ve Cengiz soylu-olmayan anlamına gelmekteydi. Bazı önde gelen emir örneklemlerinde, yazılı kayıt, Özbek gruplarından biriyle olan ilişkiyi atlar ve bu da ya bağlantının yazar tarafından bilinmediğini ya da emirin belki de Özbek kökenli olmadığını gösterir. XVI. yüzyılın önde gelen iki emiri, Şibanî Han'ın güvendiklerinden biri olan Can Vefa ile Abdullah Han'ın sağ kolu Kul Baba Kökeltaş, adı geçen Özbek boylarından biriyle asla ilişkilendirilmezler. Kul Baba'nın babası Emir Yar Muhammed'in de benzer şekilde böyle bir bağlantısı yoktur.

Sorumluluklarına bakıldığında emirler, bugün belki de belirgin bir şekilde "hem sivil hem de asker" olarak kabul edilebilirler. Kul Baba Kökeltaş, devletin askerî ve sivil görevleri arasında net farklılığın olmadığına dair iyi, belki de tek örnektir. Abdullah Han'ın başkomutanıydı ve diğer birçok sefer arasında, 1588'de Herat'ı almak için parlak bir kuşatmaya öncülük etti. Ayrıca on yıl boyunca Herat'ın valiliğini yaptı. İlaveten, devlet hazinesi denetçisi (*müşerrif-i divan*) olarak görev yaptı ve finansal kayıtların denetimini denetledi. Şeriat mahkemelerinin işleyişinden sorumlu *sadr-ı hanî* veya baş idarî yargıç unvanına da sahipti. Bu sıfatlarla Abdullah Han'ın babasının mülkünün vasiyetini denetledi. Kendi vakıfnamesinde, Kul Baba kendisini "kılıç ve kalem sahibi" (*sahibü's-seyf ve'l-kalem*) olarak ifade etmektedir.[20] Tüm resmî görevlere ek olarak, edebiyat, sanat ve mimarinin hamisi olarak da

20 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (Özbekistan Cumhuriyet Merkezî Devlet Arşivi), Fond, I-323, no. 55/9.

ünlendi.[21] XVII. yüzyılda askerî cesaret, idarî ve mali deneyim ile halkı sahiplenmesi açısından, Yalangtuş Bey Alçın ile kıyaslanabilir. Yalangtuş Bey de bugün Semerkand'daki Rigistan'ın kuzey ve doğu taraflarında duran medreselerin banisi olarak hatırlanır; lakin kendi zamanında muhtemelen vali, askerî komutan ve Dehbidî Nakşibendi tarikatının hamisi olarak ünlüydü.

Dinî Zümreler

Entelektüel ve manevi otoriteleriyle tanınan bireyler, emirlerin siyasî nüfuzlarına karşı bir tür denge/karşı ağırlık oluşturdular. Bu büyük ve sınırları belli olmayan gruptan olan kişiler en çok, *şeriatın* ("İslami yaşam biçimi") savunulmasında ve *yasa* ile *yosunun* ("Cengizli yaşam biçimi") devam eden gücünü eleştirmede gündeme geldiler. Grup, öğretmenler olarak resmî eğitim ve otoriteleri ile tanınan bireyleri (*âlim*, çoğulu *ulema*) içermekteydi. Hz. Muhammed'in soyundan geldikleri kabul edilen *seyyid*ler, aynı zamanda doğuştan getirdikleri bir velayete sahiplerdi ve ulemanın çoğu da seyyiddi. Bu grup içindeki en etkileyici üçüncü unsur sufi yapılarla bağlantısı olanlardı; bunlar en önemli üç tarikat olan Nakşibendî, Kübrevî ve Ataî'dir. Buhara'da Cuybarî Nakşibendîler, Belh'te Parsaî Nakşibendîler, Semerkand ve Taşkent'te Ahrarî Nakşibendîler ve de Türkistan'da Yesevî türbesinde Ataîler örneğinde olduğu gibi, bu üç tarikat büyük vakıfları olan türbe merkezlerine sahiplerdi. Bu gruplaşmaların bir başka bileşeni de, tavizsiz maneviyata sahip yaşamları sürdürmek için dikkat çeken, saygı gören ve etkileyen kişiler olan "kutsal insanlardı". Bunlar, hayatın zevklerini ve hatta bazen hayatın temel ihtiyaçlarından kendilerini mahrum bırakmalarıyla hatırlanan kişilerdi. *Kalender*, *derviş* ve *melametî* gibi terimler onların isimlerinden sonra kullanılan tanımlayıcı unvanlardı.

---

21 Özellikle bkz. Mutribî, *Tadhkirat al-shu'ara*, (Tahran, 2003), s. 459–62 ve Mutribî, 1998.

Türkistan'ın siyasî yaşamında toplumun bu kesiminin önemi, önde gelen üyelerinden çatışmalara arabuluculuk etmeleri, egemen ile tebaa arasında araya girmeleri ve kendi müritleri olan halk için zararlı görülen politikalara müdahale etmeleri gibi hususlarda belirginleşmektedir. Bunlar, halkın fiili temsilcileriydi ve hükümdarların tebaalarına bağlı kaldığı aracılardı. Bu nedenle, devlet himayesinin (kayırmacılığının) ana yararlanıcılarıydı; devletin kontrolündeki bürokrasi, adli ve eğitim kadrolarının doldurulduğu havuzu oluşturdular ve daha önde gelenlerine ise yönetmeleri için büyük vakıflar ve eğitim tesisleri tahsis edildi.

Olaylar ve Karakterler

Türkistan tarihinin büyük çoğunluğunu oluşturan olaylar, bilindiği üzere, siyasî sınıfların –hanlar, sultanlar ve emirler– faaliyetlerini içermektedir.[22] Mâverâünnehir, Belh ve Harezm'deki Cengiz geleneğinin yeniden canlanması, 1428'de İrtiş Nehri kıyısında han ilan edilen ve kısa bir süre sonra Cengiz Han'ın torunu ve kendi atası olan Şiban'ın bir zamanlar hüküm sürdüğü bozkırların çoğunu ele geçiren Şibanî Ebu'l-Hayr b. Devlet Şeyh Oğlan'ın yükselişi ile başlar.

Ebu'l-Hayr ayrıca nüfuzunu Harezm ile İran'ın kuzeydoğusundaki Astarabad'a kadar akınlar, savaşlar ve kasaba ile şehirlerin geçici fetihleri yoluyla genişletti. Mâverâünnehir ve Horasan'da Timurlulara rağmen toprak kazanımına dair pek bir beklenti olmasa da, onların iç çekişmeleri, Ebu'l-Hayr'a askerî hizmetlerini satması konusunda fırsatlar doğurdu. Bu hizmetlerinden biri, 1451'de Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan Begüm ile ideolojik olarak önemli bir evlilik yapılması ile sonuçlandı. Evlilik sonucunda Köçküncü (veya Küçüm) dünyaya geldi ve daha

22 Bregel'deki haritalara eşlik eden anlatı metni mükemmel bir özettir, 2003, s. 52, 52, 54, 56, 58, 60.

sonra Köçküncülü ailesinin bir zamanlar Timurluların başkenti olan Semerkand ile ilişkilenmesini gündeme getirdi.

Ebu'l-Hayr'ın ölümünden sonra imparatorluk çöktü; lakin torunu Şibak tarafından Timurlu devleti topraklarında yeniden canlandırıldı. Şibak ya da Şeybak döneminin yazarlarınca Şahi Beg ve Şah Baht olarak da bilinmekteydi. Fakat en çok bilinen *tahallus*u ya da *nom de plume*i (takma adı) Şibanî ya da Muhammed Şibanî idi. Dedesinin ölümü genç bir adam olarak onu Argun emirlerinden Sultan Ali Tarhan'ın himayesine girdiği Buhara'ya sığınmak zorunda bırakmış, karşılığında da şüphesiz ona askerî hizmet sunmuştur. Bennaî onun Buhara'da iki yıl Kur'an eğitimi (*kıraat*) aldığını söyler. Ancak bu durum askerî hizmet ile pek bağdaştırılabilir gibi durmuyor. Bennaî Buhara'dan dedesinin eski topraklarına geri döndü, yol boyunca başıboş göçebeleri kendisine bağladı ve 1480'lerin ortalarından itibaren Harezm'deki kasabalara akın yapmak ve kısa süreliğine de olsa ele geçirmek için yeterli oranda asker toplayabildi. Bu durum, 1488'de Taşkent'i elinde tutan ve Fergana Vadisi'nde Timurlu toprakları için tehdit oluşturan Çağataylı-Cengizli Sultan Mahmud Han'a karşı düzenleyeceği bir sefer için sadakatini satın almak isteyen Semerkand'ın Timurlu hükümdarı Sultan Ahmed Mirza'nın dikkati çekmesine neden oldu. Fakat Muhammed Şibanî, Taşkent'te Timurlu ordusunu yüz üstü bıraktı ve Çağataylıların tarafına geçti. Timurlu ordusu yenilince, o zamanla gelişen bir ticarî merkez olan Seyhun'daki Arkuk kasabası ile ödüllendirildi. 1488'den 1500'e kadar Muhammed Şibanî hakkında kaynaklar sessiz kalmıştır. Ancak 1500 yılında, görünüşte hamisi Sultan Mahmud Han adına Semerkand'ı almak için harekete geçtiğinde kaynaklarda yeniden ondan söz etmeye başlar. Başlangıçta hamisi adına hareket ettiği farz edilse bile, kısa süre sonra bu yükümlülüğünü terk etti. Semerkand 1500 yılında ona teslim oldu ve aynı yıl Buhara da ele geçirildi. Bu andan itibaren Ebu'l-Hayrlı/Şibanî

imparatorluğu yeniden canlandı. Timurlu Bâbür kısa süreliğine Semerkand'ı geri alsa da, Şibanî 1501 yılında şehri tekrar aldı ve 1510'daki ölümüne değin burayı elinde tuttu. Semerkand ve Buhara'nın ele geçirilmesini hemen 1502'de Fergana Vadisi ve Taşkent (aynı yıl içerisinde alındı), 1504–5'te Ürgenç ve Hive, Belh (1505), Herat ve Kandahar (1507) ve daha sonra da Meşhed, Nişapur, Sebzevar ve Bistam (1508) boyunca batıya doğru Astarabad'a kadar yapılan seferler takip etti. Semerkand'da kısa bir dinlenmeden sonra, 1510'da yeni bir tehditle, meşruiyetleri Türk müritlerinin *mürşidleri*, yani dinî rehberleri olan ve sufi kökenli bir aile olan Safevilerin yükselişinin arkasındaki güçlerle mücadele için Horosan'a döndü. 1510 yılının Kasım ayı sonunda Merv yakınlarında yapılan savaşta Şibanî Han öldürüldü ve fethettiği toprakların çoğu akrabaları ve destekçileri tarafından hızla kaybedildi.

Kış sonu ile 1512 yılı baharının başında, amcası Söyüncük ile 1504'te ölen kardeşi Mahmud'un oğlu olan yeğeni Ubeydullah, ayrı ayrı sırasıyla Taşkent ve Buhara'ya hücum ettiler ve bu iki yerde ortaya çıkan Timurlu ve Çağataylı devletlerini ihya etme girişimlerine son verdiler. Ayrıca, Safevi-Kızılbaş güçlerinin Herat'ı alması ve sadece birkaç kesinti haricinde 1588'e değin burayı ellerinde tutmalarına rağmen, İran'ın Mâverâünnehir'e yönelik emelleri 1512'de kalıcı olarak engellendi.

Şibanî'nin Semerkand ve Buhara'yı ilk ele geçirdiği anda tahta çıkış töreni ya da kurultay toplandığına dair bir kanıt yoktur. O zamanlar Ebu'l-Hayrlı ailesinin tartışmasız önde gelen üyesi olarak tabii ki böyle bir törene ihtiyacı yoktu. İslami rejim çerçevesinde egemenlik iddiasının tarihi, Semerkand'ın ikinci ve kesin alımı ile adını taşıyan madeni paraların basım yılı olan 1501–1502'ye dayandırılabilir.[23] Ancak ölümünden sonra ekberiyet ilkesi devreye girdi. Köçküncü'nün hanlığı 1512'de

23 Davidovich, 1992, s. 77, 268.

Safevi-Timurlu ittifakının bozulması ve Bâbür'ün Semerkand'dan üçüncü kez ve ona bağlı emirlerin de Taşkent ve Buhara'dan çıkarılması ile başladığı düşünülebilir. XVI. yüzyıl sonu tarihçisine göre, "eski" (Cengizli) kanun gereğince, sultanlar hanlık konusunda istişarede bulundular. Köçküncü Sultan yaşça en büyük olduğu için, ona han unvanı verdiler. Veliaht anlamına gelen *ka'algah* unvanı ise Söyüncük Sultan'a verildi'[24] Aynı zamanda, ülüşlerin dağılımı gerçekleşti; buna göre, kırk yıldan fazla bir süre devam edecek olan Mâverâünnehir'in ana siyasî birimleri ortaya çıktı. Ebu'l-Hayr'ın oğlu ve anne tarafından Uluğ Bey'in torunu olan Köçküncü, Timurluların eski başkenti Semerkand'ı aldı. Yaklaşık iki yıl boyunca, Köçküncü ve ailesi, ülüşlerini Şibanî Han'ın oğlu Muhammed Timur ile paylaştılar. Ancak Muhammed Timur 1514'ün Mart ayında bugünkü Tacikistan'ın güneyinde savaşırken öldürüldüğünde nitelikli bir varis bırakmadı. O andan itibaren, Semerkand sadece Köçküncülülerin oldu ve bu durum 1578'e kadar böyle devam etti. 1512'de Canıbekli ailesine Miyankal ve Kermine verildi ve daha sonra 1526'da da son Timurlu valisinin ortadan kaldırıldığı Belh şehri onların hissesine düştü. Buhara, Muhammed Şibanî'nin babası Şah Budak b. Ebu'l-Hayr'ın soyundan gelen aileye düştü. Bu ailenin başı, 1540'taki ölümüne kadar Ebu'l-Hayrlılar'ın askerî bakımdan en faali olan yeğeni Ubeydullah Sultan'dı. Taşkent, Söyüncük b. Ebu'l-Hayr ve ailesi tarafından sahiplenildi ve burasını onlar 1582'ye kadar ellerinde tuttular.

Bu dönemde tüm ülüşlerin mücadele etmesi gereken dış rakipleri vardı. Taşkent'te, Söyüncük (ö. 1525) ile oğlu ve halefi Nevruz Ahmed (Barak Han), kuzeyden, Balkaş Gölü ile Seyhun'un orta kesimleri arasındaki Kıpçak bozkırında göçebe bir imparatorluk kurmak için önceki yüzyılda Ebu'l-Hayr Han'dan ayrılmış bir grup olan "Kazak" ya da kaçak Şibanîler'den gelen

24 Hafız-i Tanısh, 1983, vr. 33b.

baskıyla karşı karşıya kaldılar. Taşkent'in doğusu ve güneydoğusunda, Mâverâünnehir'i Batı Çin'e bağlayan ticarî yollar boyunca, Çağataylı-Cengizliler hâlâ güçlüydü. İlk başta Söyüncüklüler Çağataylılarla onları Fergana Vadisi ile Taşkent'ten uzak tutmak için savaşmak zorunda kaldılar, daha sonra ise onlarla müttefik oldular ve Kazaklar aleyhine genişlemeye çalıştılar. Semerkand'daki Köçküncülüler, güneye, günümüz Tacikistanı'nda bulunan nehrin güneyindeki vadilere ve Bedehşan'a yöneldiler. Buhara'da ise Ubeydullah, Doğu Horosan'a, özellikle de önemli ticaret merkezi olan Herat'a karşı sayısız seferler yürüttü.[25] Kısmen Zerefşan Nehri boyunca, kısmen Belh şehri üzerinde yoğunlaşan ikiye ayrılmış ülüşlerindeki Canıbekliler, ötesinde Timurlu Bâbür'ün otoritesini yeniden kurduğu Hindu Kuş'taki geçitlere kadar Belh'in güneyindeki toprakları ellerinde tutmaktan fazlasını yapmanın ötesine geçemediler.

Köçküncü Han'ın 1533'te ölümünün ardından, hanlık, usulüne uygun olarak bir sonraki kıdemli üyeye, Şah Budaklı Ubeydullah'a geçti (Söyüncük veliaht olarak belirlenmiş olsa da Köçküncü'den önce ölmüştü). Ancak, hanlık mansıbının, kuzenleri birlikte hareket ettirecek gerçek bir yaptırım gücü veya ikna edici bir manevi otorite olmadığı, daha çok sözde ve törensel bir unvan olduğu bilinmelidir. Zaman zaman, sözde uluğ han aynı zamanda en güçlü siyasî simaydı. Ancak çoğunlukla güç ve unvan aynı bireyde buluşmuyordu. Köçküncü öldüğünde, 1512'de dağıtılan ülüşün sahiplerinin sabit kalacağı ve yeniden bir dağıtımın yapılmayacağı konusunda genel bir beklenti oluşmuş gibi görünmekteydi. Bir ülüşte reşit olan sultanların talepleri kendi ülüşünden giderilmek zorundaydı. Sonuç olarak, her kuzen klanının özel ihtiyaçlarına cevap vermek için her ülüş içinde alt ülüşler ve iktalar (emirler için) oluşturuldu.

25 1526 ile 1540 yılları arasında gerçekleşen yedi büyük sefere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Dickson, 1958.

İç Savaş: 1550–1582

Ülüş sahipleri için mantıklı bir sonraki adım, hanlık sınırları ötesine genişleme imkânı kalmayınca hem kuzen klanlar arasında hem de her kuzen klanının içinde iç çatışma çıkmasıydı. Yüzyılın ortasından itibaren otuz yıl boyunca, kuzen klanların birbirlerine karşı az ya da çok sürekli hizalanması ve yeniden hizalanması, çoğu zaman klanlardan birinin içindeki çekişme ve çekişmenin yarattığı fırsatı yakalamak için olmuştur. Dönemin sonuna kadar üçü ortadan kaldırıldı: 1557'de Buhara'dan temizlenen Şah Budaklılar; 1577'de Semerkand'da unutulmaya terk edilen Köçküncülüler ve 1582'de Taşkent'i kaybeden ve tarihî kayıtlarda kaybolan Söyüncüklüler. Klanların ortadan kaldırılması han aday havuzunu daralttı. Ekberiyet önemli bir nitelik olarak kalsa da, hanlık klanını neyin oluşturduğuna dair görüş giderek daha sınırlı hale geldi. Dönemin sonunda, Belh'teki şubesinin ortadan kaldırılmasıyla birlikte iç tasfiye geçirmiş olan Canıbekliler, Cengiz soylu han iddiasını sürdürebilecek tek klan haline geldiler.

1568'de Canibek'in oğlu İskender, ekberiyet kuralına göre tahta cülus etti ve 1582'de Söyüncüklüler ortadan kaldırıldığında, bir zamanlar Şibanî Han'a tabi olan tüm bölge üzerinde kısa süreli olsa da sözde bir şekilde egemen oldu. İskender Han, tahta çıktığı zaman altmışlı yaşlarının sonlarında ya da yetmişli yaşlarının başındaydı. Kendisi askerî olarak faal değildi, bunun yerine koyu dindarlığı ve ahlaki otoritesi ile hatırlandı. Abdullah, İbadullah ve Abdulkuddüs adlarındaki üç oğlu onun ve Canıbekli klanının cesur savaşçılarıydı ve diğer Ebu'l-Hayrlı klanlarına Mâverâünnehir'den el çektiren güçleri yönettiler. Bu üçünün içinde Abdullah, sadece kendi tarihçisi Hafız-ı Tanış'ın gözünde değil, aynı zamanda onun aktif düşmanı olan ya da onun hakkında karışık görüşlere sahip olan yazarların gözünde de açıkçası baskın bir karakterdi. İkinci grup içindeki tarihçilerden biri yukarıda belirtilen Semerkandlı Mutribî'ydi. Antolojisi, *Nüshah-i Ziba-yi*

Cihangirî'de Mutribî'nin Abdullah hakkında söylediği çok şey vardır, ama yine de Abdullah'ın, babası İskender Han'ın ahlaki otoritesine çok bağlı olduğunu açıkça belirtmektedir.[26]

Bu geçiş döneminde, kaynaklarda dinî zümrelerin önemli arabuluculuk rolleri oynadıkları görülmüştür. Semerkand'daki Ahrarî ailesi ile Buhara'daki Cuybarî ailesi, her ikisi de görünüşte Nakşibendî tarikatına mensup olsa da, çoğu zaman rekabet eden siyasî çıkarlarla, kendi bölgelerinde önemli sosyal, ekonomik ve politik güçler olarak ortaya çıkmışlardır.[27]

Birleşik Hanlık

1582'de İskender Han'ın ölümü ile han unvanı oğlu Abdullah'a geçti. O zamanlar onun Canıbekli ailesinin kıdemli bir üyesi olması pek olası değildi; lakin şüphesiz o en kudretli olarak kabul görmüştü. Semerkand'ın yaklaşık 200 kilometre doğusundaki Ura Tepe (modern Ura Tiyube) yakınlarındaki Nefrendi'de düzenlenen bir cülus töreninde Abdulllah, zemzem kuyusundan gelen suyla kutsallaştırılan beyaz-keçe kilime oturtuldu ve törenle Cengiz soylu han ilan edildi.

Yeni Genişleme Çağı: 1584–1598

Abdullah han olduktan sonra devlet içinde merkezî otoriteyi temin ivmesini dış siyasetine yöneltti. Abdullah'ın ölümünden önce Bedehşan, Horasan ve Harezm'de büyük kazanımlar elde eden Canıbekli/Özbek kuvvetleri, yeni reform yapılan Cengiz soylu imparatorluğun 1598 yılı ortalarında çökmesine neden oldu. Onun yeni askerî gücünü açıklamak zor değildir. Diğer Ebu'l-Hayrlı klanlarının ortadan kaldırılması, çok sayıda Özbek emirini yeni hami aramak zorunda bıraktı. Birçoğu hem mevcut iktalarını

26 Mutribî, 1998, s. 120–121.

27 Bkz. McChesney, 1996a, özellikle s. 109–114.

korumak hem de fetihler neticesinde topraklarını genişletme ve ganimet vaadiyle Canıbekliler ve Abdullah ile barış yapmayı ve müttefik olmayı seçti. Abdullah Han bu beklentileri karşılamak adına, birçok yeni fırsatın olduğu dışarıya bakmaya mecbur kaldı.

Örneğin Bedehşan, Timurlu gücünün merkezi olarak kalmıştı. Lakin çoğu kez Kabil ve Hindistan Timurluları ile çatışıyordu ve iç hizip çatışmalarından da muzdaripti. Bedahşanî Timurluları, şimdiye kadar kuzeyde Semerkand'daki Söyüncüklüler ile batıda Belh'teki Canıbeklilerden gelen saldırılara direnebilmişti. Ocak 1584'te başlatılan on aylık seferde, Abdullah Han'ın güçleri, bugünkü Kuzey Afganistan'daki Talukan, Guri ve Kunduz ile birlikte şu anda Güney Tacikistan'da bulunan Kulab'ı ele geçirdi.[28] İki yıl sonra Timurluların kontrolü yeniden sağlama girişimi başarısız oldu ve bu noktadan sonra Bedehşan Cengizlilerin/Özbeklerin elinde kaldı.

Abdullah, 1587'de dikkatini daha önce akınlar yaptığı Horosan bölgesine çevirdi. Bu sırada Safevi devleti, Kızılbaşlar arası büyük çaplı çatışmaları içeren büyük bir taht krizinin ortasındaydı. Herat'taki Şamlu Kızılbaş valisi Ali Kuli Han, Meşhed'in Ustaclu Kızılbaş valisine karşı destek almak için Abdullah Han'a başvurdu; ancak Abdullah bunu 1587 yılı baharında Herat vahasını işgal daveti olarak anlayınca, Ali Kuli Han fikrini değiştirdi ve Şibanî/Özbek güçlerine şehrin kapılarını kapattı.

Zamanın askerî liderlerinin taktiksel düşüncelerine iki savaş türü hâkim oldu. Sahadaki savaşların düzeni, savaş kuvvetlerinin sol kanat, sağ kanat ve merkez olarak bölünmesini içeriyordu. Bu oluşumlar için Moğolca ve Türkçe terimler, savaş oluşumunun saygınlığını gösteren Arapça-Farsça ile birlikte var oldu.[29] Bir

28 Hafız-i Tanısh, 1983, vr. 410b-31a.

29 Merkez, Arapça-Farsçada *kalb* (kalp) ve Türk-Moğol dillerinde *kol* olarak ifade edilmektedir; sol kanat *meysere* (Arapça-Farsça), *sol* (Türkçe) ve *cevangar* ya da *cavankar* (Moğ. *yeün gar*); sağ kanat ise *meymene* (Arapça-Farsça), *ong* (Türkçe) ve *barangar/barankar* (Moğolca) olarak adlandırılır.

ya da diğer bölümlerdeki görevlendirme, saray oturma düzenlemelerine de yansıyan bir prestij taşıdı. Buna göre gözcü birliği (*karavulan*), savaşmaya, geri çekilmeye veya teslim olmaya karar vermek için istihbarat sağlayacaktı. Genellikle suru olan bir şehre geri çekilme, çoğunlukla ikinci taktiğe, yani kuşatma pozisyonlarının her iki tarafça benimsenmesine yol açardı. Kuşatan gücün, suru çökertmek için tünelcilere ve patlayıcı uzmanlarına, şehrin içini bombalamak için de topçulara ihtiyacı vardı. Herat'a yapılan saldırıda Şibanî/Özbek ordusu, kentin kapılarının dışındaki *mürçel* denilen kuşatma istasyonlarında görevlendirildi. Kuşatılan taraf ise sırasıyla, şehir surları, bir hendek (genellikle kuru ve esas olarak tünelcilerin işini zorlaştırma amacını taşıyan) ve şehir surlarının dışında kurulan barikatlar veya *şir hacılar* (görünüşe göre *şirazi*nin varyantı) adı verilen göğüs siperi ile kendini savundu. Bunlar, savunucuların kuşatıcıları taciz edebilecekleri ve mümkünse topçu menzilinin dışında tutabilecekleri geçici karakollardı. Şehri etkin bir şekilde ablukaya alma ve onu aç bırakma ya da ticaretine ciddi şekilde zarar verme ya da bir savunmacıyı bir kapıyı açmaya ikna etme yeteneği, kuşatan taraf için genellikle zaferin en önemli sebebiydi. Ancak toplayıcılar, kuşatma kuvvetine yeterli yiyecek ve hayvan yemi sağlayamazlarsa, kuşatma kaldırılmalı ve zafer kuşatılan tarafın olduğu kabul edilmelidir. Bu nedenle, Ali Kuli Han Şamlu'nun Abdullah Han'a teklifinin orijinal çekiciliği, büyük bir ticaret merkezini ve büyük bir tarım bölgesini düşük maliyetle ele geçirme olasılığından ileri gelmiştir. Vali sözünden dönünce, kuşatma zor ve uzun sürdü.[30] Herat, dokuz aylık bir kuşatmanın ardından ancak Şubat 1588'de alınabildi; ancak fethi, Safevi Horosanı'na yeni seferler için imkân tanıdı. Nitekim Meşhed, Nişapur, Sebzevar ve İsfareyn'in hepsi sonraki birkaç yıl içinde Şibanî/Özbeklere geçti ve Simnan'a, 1597 gibi geç bir tarihe kadar akınlar düzenlendi.

30 Bu kuşatmanın detaylı bir tartışması ve kaynaklar için bkz. McChesney, 1993.

Herat'ın ele geçirilmesinin Türkistan tarihi açısından iki önemli sonucu oldu. İlk olarak, Canıbekli ailesi içinde yeni bir sorunun kaynağı oldu. Abdullah Han'ın olgunluk çağına ulaşan tek oğlu Abdulmümin Sultan'a, babasının cülusu üzerine Kasım 1582'de Belh verildi. Herat kuşatmasında önemli bir rol oynadı ve 1589'daki Meşhed seferinde orduyu başarılı bir şekilde yönetti. Bütün bunlara rağmen, babasının kendisini değil de Özbek emir Kul Baba Kökeltaş'ı Herat ile ödüllendirmesi onu çok sinirlendirdi. Sonraki on yıl boyunca, hem babasına hem de Kul Baba'ya karşı duyguları açık bir şekilde düşmanca değilse de soğuktu.[31] Babasının yerine geçtiğinde düzeltilemez anti-sosyal davranışları ve çok az müttefik emiri söz konusuydu. Mutribî, bir genç olarak Abdulmümin'in Buhara'yı, Kalmuk korumaları eşliğinde özel evlere gece saldırarak korkuttuğunu anlatır. Anlatıldığına göre, babası kendisine çapulculuğu durdurmasını emretmiş ve hatta uymayı reddettiğinde tutuklanması ve infaz edilmesi için bir emir çıkarmıştır. Ancak han, Kul Baba Kökeltaş tarafından yumuşak başlı olmaya ikna edildi.[32] Abdullah Han öldüğünde Abdulmümin'in hükümdarlık dönemi kısa ve acımasızdı. Kul Baba Kökeltaş ile oğluna işkence yaptı ve onları öldürdü; hanlık için rakip olabileceklerini düşündüğü birçok akrabasını da idam ettirdi. Abdulmümin, babasının emirlerinden şüphelenerek "Buhara ile Semerkand arasındaki her kasaba ve sarayın, emirlerin kendisine karşı tahkimat olarak kullanmasına engel olmak için yok edilmesini emretti."[33] Şubat 1598'de tahta çıkışından dört ay sonra emirlerin tasfiyesine başlayınca, onlardan bir grup onu öldürdü.

Horasan üzerindeki on yıllık Cengizli/Özbek egemenliğinin ikinci önemli sonucu, yeni bir Cengiz soylu hanedanın, Toka-Timurluların ortaya çıkmasıydı. Bu, ya Astarhan bölgesinden

31 Bkz. Burton,1997, s. 91–2. Mutribî, 1998, s. 122'de babasını zehirlemek için Abdulmümin'in başarısız girişiminden de bahsedilir.

32 Mutribî, 1998, s. 126–27.

33 Mutribî, 1998, s. 127.

(dolayısıyla Astarhanî olarak adlandırılır) ya da Hazar Denizi'nin kuzeydoğusundaki Mangışlak Yarımadası'ndan gelen bir aileydi. Gerçek kökenleri Türkistan'a geliş tarihleri gibi belirsizdir.[34] Ancak on üçüncü oğlu Toka-Timur üzerinden Cuçi'nin torunları olarak gerçek kökenleri, bu yeni gelenlerle evlilik bağları kuran Canıbekliler tarafından kolayca kabul edilmiş görünmektedir. Başlarındaki kişi olan (1605–1611 yılları arasındaki bir tarihte doksan altı yaşında ölen) Yar Muhammed'e, İskender Han'ın kızı ile Abdullah'ın öz kız kardeşi olan Masume Sultan Hanım verilirken karşılığında da Abdullah'a Yar Muhammed'in kız kardeşi Mihrican Hanım verildi. Masume Sultan Hanım Yar Muhammed'e dört çocuk (iki oğlan, iki kız) verdi. Bunların en büyüğü Abdullah Han 1598'de ölünceye kadar Canıbeklilere vali olarak hizmet eden ve sonrasında da Abdulmümin tarafından tutuklanan Canı Muhammed'di.[35] Canı Muhammed'in en büyük oğlu Din Muhammed (ö. 1598) kardeşleri Baki Muhammed ve Vali Muhammed ile birlikte Şibanî/Özbek ordusunun bir birliğini Horasan'ın Kuhistan bölgesine götürerek Abdullah Han adına Hargird ile Baharz'ı aldı.

34 Toka-Timurluların Mâverâünnehir'e gelişine dair, muhtemelen oldukça partizan, ana kaynak olan Mahmud b. Emir Veli'ye göre, Köçküncü Han, Mâverâünnehir'e gelen ilk Toka-Timurlu olan Merkit Han'a, ülkesini Ruslardan kurtarsın diye 12.000 süvari vermiştir. Başarısız olduğunda ona sığınma imkânı verdi. Bu esnada, bize anlatılan, Ebu'l-Hayrlı Canıbek, Mangışlak'ı oğullarından biri olarak kabul etti; çünkü Mangışlak'ın babası da bir zamanlar Canıbek'in babasına iyilikler yapmıştı (*Bahr al-Asrar*, vr. 4a vd.) Mâverâünnehir'de üçüncü Toka-Timurlu neslinin üyesi olan Din Muhammed'in, 1564–65'te doğduğu söylenir. Onun babaannesi, Mahmud b. Emir Veli tarafından Mehd-i Ulya olarak adlandırılmıştır (kraliçe için kullanılan genel bir Farsça unvandır ve muhtemelen Masume Sultan Hanım ile aynıdır) ve İskender Han'ın kızıdır (*Bahr al-Asrar*, vr. 42a). Bu nedenle 1520'ler gibi erken bir tarihte bu ailenin Mâverâünnehir'e yerleşmiş olması oldukça muhtemeldir. İskender Han'ın (d. 1495) 1530–35'lerde evlenecek kızının olması ve onun oğlunun da 1564–65'lerde doğacak olan Din Muhammed'in babası olması mümkündür.

35 Mutribî, 1998, s. 127.

Horasan'da iken Meşhed'de bir Rizavî şeyhinin kızıyla evlendi. Bu kız ona 1589 veya 1590'da İmam-Kulu, 1591 veya 1592'de de Nadir Muhammed adında iki oğul doğurdu.

Abdullah Han'ın ölümü üzerine, Toka-Timurlu ailesinin tarihçisi Mahmud b. Emir Vali, Sistan'da bulunan Din Muhammed, Cuçi/Cengiz soyundan gelenlerin kıdemlisi olan dedesini han ilan ettiğini ifade etmektedir. Rivayete göre, Yar Muhammed hanlığı reddetmiş ve hanlık muhtemelen diğer en kıdemli olan, oğlu Canı Muhammed'e verilmiştir.[36] Toka-Timurlu hanedanının askerî açıdan en aktif üyesi olan Din-Muhammed, Ağustos 1598'de, Herat'ın kontrolünü elinde tutmak için Safeviler/Kızılbaşlar ile gerçekleştirilen başarısız bir savaşta öldü ve bunun üzerine kardeşleri Mâverâünnehir'e döndü. Bir yıl içinde, Toka-Timurlu ailesinin geri kalanı, Canı Muhammed'in başkent ilan ettiği Semerkand'a yerleştiler ve 1599'un sonunda, son Canıbekli/Şibanî han Buhara'dan çıkartıldı.

Toka-Timurlular, ülüş dağılımı, iç konsolidasyon, sınırları genişletme çabaları ve ardından öldürücü mücadeleler ve hanlık iddiasındaki kuzenlerin ortadan kaldırılması gibi hususlarda Ebu'l-Hayrlıların politikalarını bir dereceye kadar takip ettiler. Yönettikleri bölge, Ebu'l-Hayrlılar/Şibanîler'in 1512'de sahip olduğu topraklarla aşağı yukarı aynı sınırlara sahipti; ancak Toka-Timurlular hanedanı içindeki bireyler Ebu'l-Hayrlılardan çok daha azdı ve bu nedenle ülüşler arası çatışma daha düşük seviyede kaldı.[37] Ana bölünme, 1603'te babası Canı Muhammed'in yerini alan Baki Muhammed'in 1605'te vefat etmesinden sonra meydana geldi. Kardeşi Vali Muhammed, hanedanın en büyüğü idi, dolayısıyla hanlık makamının sahibi oldu. Ancak yeğenleri

36 Mahmud b. Amir Wali, *Bahr al-asrar*, vr. 61b.

37 *Aynı eser*, vr. 62a. 1599 Kurultayı ve toprakların dağılımı, Toka-Timurluların Buhara, Semerkand, Sagarc, Ura Tepe, Şehrisebz ve Huzar'a egemen olduklarını göstermektedir. Taşkent, Belh ve Fergana bölgesinin kısımları bundan kısa bir süre sonra alınmıştır.

İmam Kulu ile Nadir Muhammed artık ergenlik çağındaydı ve bir grup hırslı emir tarafından desteklendi ve kısa süre sonra ona meydan okudular. Safevi Şahı Abbas'ın Vali Muhammed'e destek verdiği müteakip çatışmada, Vali Muhammed öldürüldü ve 1611'de İmam Kulu, yaşına dayanarak han ilan edildi. Daha önce Belh'e yerleşmiş olan küçük kardeşi Nadir Muhammed, ülüş hanı olarak orada kaldı. Sonraki otuz yıl boyunca batıda Murgab havzasına, güneyde Hindu Kuş'a ve doğuda Bedehşan'a uzanan Büyük Belh bölgesi ile Semerkand'ın yanı sıra Zerefşan ile Amu arasındaki topraklar da dahil olmak üzere Büyük Buhara olmak üzere iki birim, göreceli bir uyum içinde yaşadı. Her birinin uğraşacak kendi dış sorunları vardı. İmam Kulu, Taşkent bölgesindeki Kazakların meydan okumasıyla karşı karşıya kaldı. 1612'de amcasına karşı mücadelesini destekleyen Kazakları ödüllendirmek için Taşkent ve Seyhun Nehri'nin orta kesimlerini tabisi olan bu halka verdi. Ancak görünüşe göre Kazakların kendi Cengiz soylu iddiaları söz konusuydu ve İmam Kulu hakimiyetini kabul ettirmek için Taşkent ile Fergana Vadisi'nin doğu ucundaki Andican'a periyodik seferler düzenlemek zorunda kaldı.

Nadir Muhammed'in, güneyde Kabil'de Bâbürlülerle, batıda Murgab Havzası'nda da Safeviler ile savaştığı iki cephesi vardı. 1627'de, belki de Bâbürlü imparatoru Cihangir'in ölümünün ardından meydana gelen taht kavgası fırsatından yararlanmak için, büyük oğlu Abdülaziz'i büyük bir orduyla Kabil'i almaya gönderdi. Ordu, Kabil'in doğusundaki Lağman'a kadar ilerledi, ancak şehri alamadı ve Hindu Kuş üzerinden geri çekildi. Batıda Nadir Muhammed, Şah Abbas'la geçici bir antlaşmaya vardı, ancak Abdülaziz, Şah Abbas'ın 1629'da ölümünün ardından Horasan'a birkaç uzun süreli akınla bu barışı tehdit etti.

Bununla beraber, genel olarak, Buhara ve Belh hanlıkları, otuz yıl boyunca nispeten olaysız ve refah içerisinde bir arada yaşadılar. İlerleyen körlükten muzdarip olan İmam Kulu 1641'de

tahttan feragat etti ve hayatının kalan iki yılını geçireceği Hicaz için Türkistan'dan ayrıldı. Hanedanın en kıdemli üyesi olarak Nadir Muhammed, Belh'den Buhara'ya gelerek onun yerine geçti. Ancak Canıbek soyundan Abdullah Han gibi, Nadir Muhammed Han'ın da güçlü bir emir grubu tarafından desteklenen Abdülaziz isimli hırslı bir oğlu vardı. Üstelik, Buhara emirleri, hana eşlik eden Belh emirleri ile anlaşmazlığa düştüler. Bir veraset krizi yaşandı ve Nadir Muhammed, oğlu tarafından 1645'te Buhara'da tahttan indirilince Belh'e döndü. Bu arada, şimdi Delhi'yi merkez edinen Bâbürlü imparatoru Şah Cihan, oğlu Evrengzib'i (Alemgir) Timurluların yaklaşık bir buçuk asır önce kaybettiği toprakları geri alması için gönderdi. Bâbürlü ordusu Belh'i ele geçirerek bir yıl süreyle (1646–47) elinde tutmayı başardı ve Nadir Muhammed'i kovdu. Ancak Bâbürlü ordusu artan bir direnmeyle karşı karşıya kalınca, Semerkand'ı yeniden fethetme olan nihai amacına ulaşamadan geri çekildi. Nadir Muhammed Han daha sonra sığındığı Safevi topraklarından Belh'e geri döndü, ancak Abdülaziz ile diğer oğlu Subhan Kulu arasında artan çekişme sonucu kardeşinin örneğini izledi ve 1651'de hacca gitti.[38]

Daha sonra, büyük Belh hanlığı Subhan Kulu tarafından üstlenildi ve yüzyılın ortasından itibaren, iki kardeş arasında bölünmüş hanlık bir otuz yıllık dönem yaşadı. Bu devir, Harezm'de Arapşahlı Şibanîlerin baskısının arttığı, Ming, Katagan, Mangıt, Yüz ve Kenikes başta olmak üzere bazı Özbek gruplarının özerkliğinin arttığı ve Abdülaziz ile Subhan Kulu arasında çok soğuk ilişkilerin damgasını vurduğu bir dönem oldu. Buhara'da, özellikle İslami eğitime hizmetleriyle hatırlanan Abdulaziz, defalarca Harezm Şibanîlerinin istilalarına uğradı. XVII. yüzyılın ilk yarısında, çift Toka-Timurlu hanlığı çoğu zaman iç hizipçilikten nispeten uzak kaldı. Yine bu dönemde Buhara Hanlığı bazen doğrudan kontrol ederek bazen de valilerinden haraç

38 1641–51 yılları arasının detaylı bilgisi için bkz. Burton, 1997, s. 212–64.

alarak Harezm'in parçalı yapısından yararlanabildi. Ancak yüzyılın ortalarında durum tersine döndü. Güçlü ve karizmatik bir kişilik olan Ebu'l-Gazi b. Arap Muhammed (1644–63), İran'daki sürgünden han olmak için döndü ve rakip emir ve hanedan üyesi ayrılıkçıları kendisine tabi kılarak veya ortadan kaldırarak, Buhara'ya karşı dört büyük sefer düzenlemek için yeterli askerî güç temin etti. Hiçbiri vahayı ele geçirmeyi başaramadı; ama onlara karşı savunmada olan Abdülaziz'in de kaynakları tükendi ve Belh'teki kardeşinden de hiçbir yardım alamadı. Bir keresinde Subhan Kulu, Harezmliler ile ittifak bile yaptı. Ebu'l-Gazi'nin oğlu ve halefi Anuşa Han (1663–85), Buhara'ya karşı seferlerine babasından çok daha başarılı bir şekilde devam etti. Kronoloji tartışmalı olsa da, üçü Abdülaziz Han'ın hükümdarlığı döneminde (1666–7, 1675 ve 1679) ve biri de 1684'te Subhan Kulu'nun (1681–1702) Buhara'daki hanlığı sırasında olmak üzere, özellikle yıkıcı olan en az dört sefer düzenledi.[39] Buhara'ya karşı düzenlenen Harezm seferleri, Abdulaziz Han'ın 1681'de tahttan indirilmesinin ve babası ile amcası gibi hac için kutsal şehirlere gitmesinin önemli bir nedeni olarak kabul edilmektedir.

Türkistan'ın sonraki siyasî tarihi için daha önemli olan, Özbek boylarının artan bağımsızlığıydı. Kısmen Abdülaziz ile Subhan Kulu arasındaki çatışmalar ve kısmen de Toka-Timurlu devletinin XVII. yüzyılda yeni topraklar fethetmedeki başarısızlığı nedeniyle, Özbek boyları yüzyıl boyunca başlangıçta kendilerine verilen topraklara sıkıca bağlandılar. Yüzyılın sonunda, en önemlileri Katagan, Ming, Yüz ve Kenikes olan bu boylar, iktalarını az ya da çok özerk ve küçük devletlere dönüştürüp Belh ile Buhara hanlıklarına sözde bağlılık gösterdiler. Öte yandan Kongratlar ile Mangıtlar, güçlerini kendi hanlık merkezleri olan Hive ve Buhara çevresinde yoğunlaştırdılar ve bu iki bölgede baskın güçler haline geldiler.

39 Bu dönemin ayrıntılı kronolojisi için bkz. Burton, 1997, s. 265–328.

Mâverâünnehir ile Belh'teki Toka-Timurlu Hanlığı XVIII. yüzyılın ortalarına kadar emirlerce tanınmaya devam etse de, gerçek güç Kunduz'dan Bedehşan bölgesini yöneten ve orada yerel bir hanedan kuran Mahmud Bey Katagan, Buhara'da bir hanedan kuran Danyal Bey Mangıt ve bugünkü Afganistan'daki Meymene'de aynısını başaran Uraz Bey Ming gibi emir liderlere geçti.

XVII. yüzyıl boyunca değişip dönüşen Cengizli ülüş sistemini, küçük Özbek emirliklerinin ortaya çıkması takip etti. Her ne kadar Cengiz kökenli olma itibarını korusa da, geleneksel olarak bu prestijle ilişkili iktidar, 1737'de İran'a hükmeden Nadir Şah Afşar tarafından Türkistan'ın kolaylıkla fethi ile ortadan kayboldu. Bununla birlikte, Cengiz'in etkisi sonraki yıllarda Türkistan'da askerî ve idarî terminolojide, saray törenlerinde ve bölgenin bir zamanlar sahip olduğu siyasî iktidarının anılmasında devam edegelmiştir.

16

Batı Bozkırları: Rus Egemenliği Altında İdil-Yayık Bölgesi, Sibirya ve Kırım

CHRISTIAN NOACK

Zapt Etme

> Yüce Efendimiz İsa Mesih'in yardımı ve Meryem Ana'nın duaları ile... Tanrı tarafından taçlandırılan, tüm Rusların hükümdarı, dindar Çarımız, Büyük Knezimiz İvan Vasilyeviç kafirlere karşı savaşarak sonunda onları yenilgiye uğrattı ve Kazan Hanı Edigey Mehmet'i esir aldı. Ve dindar Çar ve Büyük Knez, zafer nedeniyle Tanrı'ya şükretmek için ordusuna kendi bayrağı altında bir marş söylemesini, aynı zamanda hayat veren bir haç yerleştirilmesini ve savaş sırasında Tatar renklerinin durduğu yerde Efendimiz İsa Mesih'in yaratılmamış görüntüsü ile bir kilise inşa edilmesini emretti.[1]

2 (15) Ekim 1552'de Rus ve müttefik Tatar birlikleri kısa bir kuşatmanın ardından Kazan kalesinden kalanlara hücum etti. Vakayinamenin belirttiği gibi çar, han haricindeki şehrin hayatta kalan erkek savunucularının hain olarak öldürülmesini emretti, kalan binalar sembolik olarak kutsandı ve Hıristiyanlaştırıldı. Çağdaş Rus tarihçileri,[2] Kazan'ın zaptını ve ardından hanlığın Moskova Çarlığı'na dahil edilmesini, benzeri görülmemiş bir olay ve tarihte bir dönüm noktası olarak yorumladılar;

1 *PSRL*, XXIX, s. 108. Çev. Hosking, 1997, s. 3.

2 Krş. Kampfer, 1969, s. 8–29.

ilk kez Moskova Büyük Knezi egemen, askerî bir güç ve iktisadi olarak gelişmiş bir Müslüman komşu devleti ele geçirip ilhak ediyordu.

Moskova Çarlığı'nın güney komşularıyla ilişkileri her zaman hassas olmuş ve Moskova'nın XIII. yüzyılda Rus knezlikleri arasında önem kazanmaya başladığı andan itibaren yoğun iş birliği dönemlerinin yerini zamanla karşılıklı savaşlar almıştır.[3] XV. yüzyıl boyunca Moskova Büyük Knezleri, Altın Orda'nın halef devletlerindeki diğer hükümdarlar –Müslümanlar arasında Kazan hanı hariç tek Hıristiyan hükümdar olan ve ağırlıklı olarak yerleşik köylü nüfusunu yöneten tek kişi– arasında üstünlük mücadelelerinde rakip olarak ortaya çıktılar. XV. yüzyılın sonuna kadar, en geç Novgorod'un ilhakından sonra, Moskova'nın doğal ve insan kaynakları komşusu Kazan'ınkini aştı ve giderek artan oranda merkezileşen devlet aygıtı, Büyük Knezlerin onları oldukça verimli bir şekilde sömürmesine imkân tanıdı. Buna karşın, hanlık, sosyal ve politik düzenler arasındaki tutarsızlıklardan muzdaripti: Hanın yönetimi, Altın Orda gibi göçebe bozkır konfederasyonları modeline dayanıyordu ve çeşitli halk ve beyliklerin gevşek kümeleşmelerini yüzeysel olarak kontrol etmekten başka bir şey yapamıyordu.

1480'lerde III. İvan ile başlayarak, Büyük Knezler Kazan'daki çıkarlarını aktif olarak takip ettiler. Bu çıkarlar öncelikle Tatarların ve diğer bozkır göçebelerinin tekrarlanan saldırılarından muzdarip olan ortak sınırın kontrol altına alınması, ikincisi Polonya-Litvanya ve Büyük Orda'ya karşı seferlerde askerî yardım ve son olarak Aşağı İdil'deki muazzam bir mahiyete sahip kürk ticaretinde hisseydi. Daha sonra Moskova, koloni kurmak ve hızla artan askerî hizmet sınıfı içinde dağıtmak için yeni yerler arama konusunda giderek artan oranda üzerinde baskı hissetti. Gerçekten de Moskova'nın artan üstünlüğü ile giderek artan sayıda

3 Crummey, 1987.

Tatar Han evladı ve soylusu Büyük Knezlere hizmet ederek hanlığı daha da zayıflattılar.[4]

XVI. yüzyıl boyunca Moskova Çarlığı, hanlığı sonunda yenilgiye uğratabilecek kadar askerî teknolojisini modern piyade (*streltsı*) ve topçu kullanımı ile geliştirdi. Bununla beraber şu an için jeopolitik durum, Büyük Knezlerin çabalarını Kazan'a yoğunlaştırmasına müsaade etmedi. Nitekim Doğu Avrupa'daki rakip Hıristiyan güçlerden Moskova Çarlığı, Altın Orda'nın güçlü haleflerinden biri olan Kırım Hanlığı ile ittifak kurarken, Polonya-Litvanya da Büyük Orda ile yakınlaştı. Bu güçler dengesi mevcut durumu sağladı. Moskova Rusyası ile Kırım arasındaki uzun süredir devam eden siyasî ittifakın 1519'da bozulmasından sonra ancak, her iki taraf da Kazan'a siyasî etki için aktif rekabete başladı. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinin büyük bir kısmında Kırımlılar daha başarılı olduklarını kanıtladılar ve Kazan yöneticilerini 1521–1531 ile 1533–1546 yılları arasında Giray hanedanından seçilmesini sağladılar.[5]

"Tüm Rusya'nın Çarı" olarak taç giydirilmeden önce, genç IV. İvan, Kazan Hanlığı'nda 1546'da ortaya çıkan taht kavgasından yararlanmaya çalıştı ve kendi Tatar vasallarından birini tahta çıkardı. Jeopolitik ortam elverişli görünüyordu. O sırada Moskova, Litvanya sınırında hiçbir sorun yaşamadığı gibi güneydeki çok güçlü komşuları Kırım Tatarları ile Nogaylar da birbirleriyle savaş halindeydiler. Kazan'daki Rus yanlısı bir grubun talebi üzerine İvan, daha sonra Oka üzerindeki Kasım Hanlığı'nın Rus kuklası hükümdarı Şah Ali'nin tarafını tuttu. Şah Ali'nin ikinci saltanatı –1518 ile 1521 yılları arasında Kazan'ı kısa bir süre yönetmişti– daha kısa ömürlü oldu. Sadece bir ay sonra Kazan Tatarları, selefi Safa Giray'ı onun yerine tahta çıkardılar.

4 Khudiakov, 1991, s. 50–82; Plensky, 1974, s. 23–61; Kappeler, 1982, s. 39–66; Martin, 1986, s. 86–109.

5 Kusber, 1998; Khodarkovsky, 2002, s. 91–103.

Tahta Rus yanlısı birinin atanması siyasetinin başarısızlığa uğramasıyla İvan, bozkır diplomasisinin yerleşik kuralını ve 1480'lerden beri atalarının izlediği geleneksel müşteri politikasını ihlal eden yöntemleri dönüştürdü. 1547/1548 ve 1549/1550'de bizzat komuta ettiği büyük ama ziyadesiyle başarısız iki askerî seferden sonra, Çar üçüncü ve son saldırıyı dikkatlice hazırladı. Moskova, Nogaylarla ittifakını yeniledi ve hanlığın çok uluslu nüfusu içindeki sosyal ve etnik gerilimlerden yararlanmaya çalıştı. Ruslar, İdil'in sağ yakasındaki gayrimüslim elitin önemli bir kısmını onlara mevcut durumlarını devam ettirerek ve vergilerden geçici muafiyet sağlayarak yanına çekmeyi başardı. Moskova, sözde *gornaya storona*yı hanlıktan yavaş yavaş çekerek, eski sınırların 150 kilometre doğusundaki Sviyaga Nehri'nin ağzında, vakayinamelerin belirttiği gibi, "Kazan'ın omuzlarında" güçlü bir kale inşa etmeye cesaret etti.[6] Bu kale, Moskova'nın askerî geri çekilmeler sırasında hanlığın merkezinde asker ve topçu bulundurmasına imkân verdiği gibi nehrin sağ yakasının kontrolüne kolaylık sağladı. Bir *voevoda* tarafından yönetilen Sviyajsk (Zöye), Moskova Çarlığı'nın adamı olan Şah Ali ile diğer Tatar soylularının geçici ikametgâhı oldu. Hanlık topraklarının fiili olarak bölünmesi ve bir karşı-başkentin kurulması Tatarları etkilemeyi başaramadı ve 1551 Ağustosu'nda Kazan, Şah Ali için kapılarını yeniden açtı. Moskova'nın hanlığa dayattığı ağır koşullar – hanlığın fiili bölünmesi, Kazan şehrine Rus topçuları ve Kasım Hanlığı Tatarlarından oluşan kalıcı bir garnizon yerleştirilmesi ve nihayet tüm Rus mahkumların teslim edilmesi– yerli seçkinleri ve aynı şekilde yeni hükümdarı hayal kırıklığına uğrattı: Mart 1552'de Şah Ali tekrar tahttan çekildi, Moskova Çarlığı'nın işgal güçleri katledildi ve Nogay kökenli yeni bir han tahta çıktı.[7]

6 Kampfer, 1969, s. 34.

7 Khudiakov, 1991, s. 124–49; Kampfer, 1969, s. 29–47; Kappeler, 1982, s. 68–76; Khodarkovsky, 2002, s. 103–7.

1552'de Kazan'a karşı son askerî harekâtını hazırlayan İvan, aslında kendi asillerinin isteksizliğinin üstesinden gelmek zorunda kaldı. Savaştan bıkmış bazı boyarların tavsiyelerini görmezden gelen İvan, başka bir büyük ordu kurdu ve Nogaylarla ittifakını yeniledi. Kırım birliklerinin Oka hattına karşı küçük çaplı saldırısının püskürtülmesinin ardından, İvan çok fazla direnişle karşılaşmadan birliklerini Kazan'a sevk etti. Ruslar kasabayı kuşattı ve İdil, Kama ve Viatka nehirlerindeki geçişi engelledi. Olası yardımları kesilen şehir içindeki ve çevresindeki zayıf Tatar güçleri şiddetli direniş başlattılar, lakin Rus ordusunun sayısal ve teknik üstünlüğünü aşamadılar.[8]

Nogaylar, Moskova'nın ilerleyişinden rahatsız olsalar da, Aşağı İdil'deki Astarhan Hanlığı'ndan da kurtulmak için ittifaktan yararlanmaya kararlıydılar. Çok daha küçük olan Astarhan Hanlığı, Nogay otlakları arasındaki nehir geçişlerini kontrol etmekteydi ve zaman zaman rakipleri olan Kırım Tatarlarının da yanında yer almaktaydı. Nogay beyi İsmail defalarca İvan'ı İdil Nehri'nin aşağısına ortak bir saldırı için askerlerini göndermesi talebinde bulundu. Moskova, Nogayların desteğiyle 1554'te Astarhan'da bir kukla yönetim oluşturdu, ancak Astarhan Hanlığı Kırım Tatarlarının yanında olmaya çalışınca İvan tekrar zapt etmeyi kararlaştırdı. Dışarıdan takviye olmadan, şehir 1556'da kolayca zapt edildi.[9] Astarhan'ın düşüşünden sonra Moskova, İdil yolunu tamamen kontrolü altına aldı ve göçebe sürülerinin, doğuya özgü ürünlerin ve Müslüman hacıların nehirden geçişini engelleyebilecek bir konuma ulaştı. Safevilere karşı savaşan Osmanlı İmparatorluğu, Moskova'nın kendi çıkar alanı olarak gördüğü Kafkasya'ya doğru ilerleyişini artık görmezden gelemezdi. Yine de, 1569'daki büyük ölçekli bir Osmanlı-Kırım harekatı, Moskova'yı püskürtmeye yönelik en ciddi girişim, özellikle

8 Khudiakov, 1991, s. 149–55; Kampfer, 1969, s. 47–91; Kappeler, 1982, s. 76–77.

9 Khodarkovsky, 2002, s. 109–14.

Kırım'ın oyalama taktiklerinden kaynaklanmasa da, askerî fiyaskoyla sonuçlandı. Girayların bölgedeki Osmanlı üstünlüğünden en az Moskova Rusyası'nın ilerleyişi kadar korktuğu açıktı. Moskova, Terek Irmağı'ndaki bir ön karakolu dağıttı ve Astarhan yolunu Müslüman tüccarlar ve hacılar için yeniden açmak gibi Osmanlı'nın bazı taleplerini yerine getirdi.[10]

Ortodoksluk, Mutlakıyet ve Yayılmacılık İdeolojisi

İvan'ın Kazan seferleri misyonerlik azmiyle yürütüldü ve Ortodoks Kilisesi, bozkır politikalarının geleneksel kurallarının ihlali için ek manevi ve politik gerekçeler sağlamada etkili oldu. Bununla birlikte, yinelenen dolaylı yönetim tekniğinin başarısız olmasıyla, İvan 1551'de sağ kıyının –hiçbir zaman Doğu Slav knezliklerine ait olmayan yabancı topraklar– ilhakı ile Moskova Rusyası'nın siyasî geleneklerine ihanet etmişti. Gerçi vakayinameler, bunun tersini iddia etmekte ve Orta İdil'e Ortodoks Slavların yerleştiğini, dolayısıyla burayı Kiev Rusyası'nın ana yurtlarından biri olarak tasvir etmektedirler.[11] Son olarak, 1552'de İvan'ın sembolik politikaları, Moskova Çarlığı'nın tamamen farklı ve artık bağımsız bir siyasî yapıya bürünmüş olduğu gerçeğine dair hiçbir şüphe bırakmadı. Bununla birlikte, tüm tarihsel kanıtlara rağmen İvan, "Kazan yurt"un kendisine ait olduğunu iddia etti ve büyükbabası III. İvan'ın oraya hükümdarlar atadığı gerçeğinden bahsetti. Bu bağlamda, Çar ve çağdaş Rus tarih yazımı, Çarın atadıklarına ve elçilerine karşı devam eden Tatar direnişini vatana ihanet olarak yorumladı.[12]

Sefer boyunca çarın sembolik prosedürleri tarihsel mukayeselere başvurmuş, özellikle de Dmitriy Donskoy'un politikasını

10 Khodarkovsky, 2002, s. 116–17. Osmanlı-Moskova Çarlığı ilişkileri üzerine krş. Zaitsev, 2002, s. 269–313.

11 Kampfer, 1969, s. 120–123; Pelensky, 1974, s. 104–35.

12 Pelensky, 1974, s. 76–87.

Moskova geleneğine uyumlu hale getirmek için Mamay'a karşı zaferle sonuçlanan seferine atıfta bulunmuştur: Dimitriy, İvan gibi, kasıtlı olarak bir nehri geçti ve Tatar Hanını yenmek için düşmana ait bozkırların derinliklerine doğru ilerledi.[13] Donskoy örneğinden yararlanan İvan, dindar bir hükümdarın idealini somutlaştırmak için açıkça çaba harcadı ve vakayinamelerin çoğu, sefere dair hikayeleri ilahi desteği ifade eden mucizeler ve alametler etrafında topladı. Ancak dinsel kaynaklar bile, çarın neden İncil'deki ilhak yasağını görmezden geldiğini açıklamak zorunda hissetmiştir.[14] İşgali meşrulaştıran başlıca dinî amiller, anavatanın savunulması ve köleleştirilmiş Hıristiyan savaş esirlerinin kurtarılmasıydı. İlk iddia, İvan'ın politikasının saldırgan karakterini pek örtmese de, ikincisi daha mantıklıydı –Kırım gibi Kazan Hanlığı da köle ticaretiyle uğraşıyordu. Bununla birlikte, kaynaklardaki akıl yürütmenin sık sık tekrarlanması, işgal sebebinin algılanmadığına vurgu yapmaktadır.[15]

Aslında, Kazan'ın zaptı, imparatorluk doktrininin gelişimi ve mutlakıyetin detaylandırılması doğası itibarıyla birbiriyle bağlantılıydı: Josephite Ortodoksluğunun önde gelen kuramcıları, İvan'da kayıp *basileos*un tenasühünü gördüler ve kilise ile devlet arasında Bizans ahenk modeli üzerine Moskova siyasî bünyesini yeniden şekillendirmek için aktif olarak uğraş verdiler. XV. yüzyılın sonlarında din adamları, "Üçüncü Roma" nazariyesini geliştirdiler ve "çarlar" unvanlarının tanınması için durmadan çabaladılar. Nitekim III. İvan'dan bu yana, Büyük Knezler diplomatik teatilerde bunu isteksizce kullanıyorlardı. Ülke içinde, kilisenin çarın rütbesini yükseltmesi, İvan'ın kendi egemenliğinin geleneksel sınırlarını zayıflatmasına neden oldu: Boyarların iktidardaki istişari payı gibi geleneğin bağlayıcı yasaları ve onunla birlikte gelen kurumlar.

13 Kampfer, 1969, s. 62–63, 128–31.
14 Kampfer, 1969, s. 38–43, 45–53.
15 Kampfer, 1969, s. 114–18.

Dış ilişkilerde, Moskova'nın Doğu Slav knezlikleri arasında önem kazanması, Cengiz soylu bozkır imparatorlukları ile yoğun ilişkilere olduğu kadar Büyük Knez'in Ortodoks din adamları tarafından desteklenen ve giderek artan mutlak yönetimine de borçludur. Moskova diplomasisi, XVI. yüzyıl boyunca Cengiz soylu hanedanların üstünlüğüne sözde hizmet etmeye devam ederken, bozkır yöneticilerinin Moskova ile müzakere ettiği iktidar ilişkileri ve antlaşmalar, çarın egemenliğinin kalıcı ve bağlayıcı bir kabulü olarak yorumlandı. Kazan'ın düşmesinden sonra, giderek daha fazla kendine güvenen IV. İvan, Hıristiyan yöneticiler arasında kendi mansıbını yükseltmek için eskiden Cengiz soylulara ait toprakların ilhakını ön plana çıkardı.[16]

İlhak

1552'den sonra, Çar İvan'ın Kazan'ı Moskova Çarlığı'na dahil etmesi, bir süre sembolik değer taşımayı sürdürdü. Çünkü silahlı direnişi bastırmak beş yıl daha devam etti. Ayaklanmanın ana merkezi, İdil'in Kazanka Nehri'nin kuzeyindeki sol kıyıları boyunca uzanan büyük ormanlar olan *lugovaya storona* olduğu anlaşılmaktadır. Onlar, bağımsızlıklarını yeniden kazanma çabalarındaki Arsk bölgesinden Tatar soylularının yanında yer alan yerel Mari seçkinlerine sığınma sağladılar. Oradan direniş, sol kıyıdaki hanlığın eski topraklarının neredeyse tamamına yayıldı. Ayaklanmaya tüm sosyal ve etnik grupların temsilcileri katıldı. İsyancılar 1553'te Mişa Nehri'nde bir kale inşa ettiler ve İdil'in her iki yakasında birkaç kez Moskova ordusunu da yendiler. Tatar ve diğer Rus olmayan yardımcı birlikler, Tatar Mirza Mamiç-Berdey liderliğindeki isyancıları defalarca terk edip yeniden destek verdikleri için, Moskova, ayaklanma sırasında ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. İsyancılar, Nogaylarla iletişim kurup İdil'e Cengiz

16 Cherniavsky, 1959, özellikle, s. 473–476; Keenan, 1967; Khodarkovsky, 2002, s. 51, 103–104, 106, 114.

soylu bir küçük şehzade getirdiklerinde siyasî hedefleri konusunda hiçbir şüphe bırakmadılar. Moskova, sol yakada birkaç yıkıcı ve cezalandırıcı seferden sonra ancak üstünlük sağlayabildi Nihayet, 1556'da sağ yakadaki sadık Rus olmayanlar (gayri-Ruslar) Mamiç-Berdey'i ele geçirdiler ve onu Moskova'ya teslim ettiler. Bir yıl sonra, Arsk bölgesinden olan son Tatar şehzadeleri, bazı Başkır reisleri ve *lugovye liudi* sadakat yemini ettiler.[17]

Bununla birlikte, direnişin ölçeği ve yoğunluğu, Moskova'ya daha temkinli bir politika benimsemesinin tavsiye edildiğini göstermektedir. Aslında, 1552 zaptını takip eden yıkıcı savaşlar, sadık olmayan unsurları önemli ölçüde yok etti; Tatarlar ve onların oluşturduğu İslam kültürü Kazan ve Arsk gibi birkaç büyük şehirden çıkarıldı. Rus tüccarlar ve yabancı *gosti*, önemli İdil ticaretinde Tatarların yerini aldı. Kırsal alanların yönetimine gelince, Moskova Çarlığı, Tatar soyluları ve Rus olmayan seçkinler (*sotniki* ve *tarhanı*) ile kanıtlanmış iş birliği yöntemine geri döndü. Çar onlara mevki, itibar ve ayrıcalıklar vererek onları vergi (*yasak*) toplamada ya da ordusunu güçlendirmek için silahlı adam toplamada kullandı. Yerel seçkinler, Kazan, Sviyajsk ve 1555'ten sonra da Çeboksarı kalelerinde yaşayan üç askerî vali, *voevodı*, tarafından kontrol edildi. Yeni kalelerin inşasıyla birlikte idarî bölgelerin sayısı arttı ve XVII. yüzyılın sonunda, hâlâ "Kazan Çarlığı" olarak bilinen İdil-Urallardaki eski Rus olmayan bölgeler yirmi altı eyaletten oluşmaktaydı. Rus yönetimi, özellikle yerel geleneklerin veya dinin söz konusu olduğu yerel meselelere müdahale etmekten büyük ölçüde kaçındı. Doğrudan yönetim, *voevodı* askerî aygıtı ve daha büyük yerleşim yerlerinde ve askerî karakollarda şehir ve ilçe idareleriyle sınırlı kaldı.[18]

Yeni zapt edilen bölgelerin istisnai konumu, Moskova'daki, *Kazanskiy dvoreskiy* veya *Prikaz Kazanskogo dvortsa* adıyla anılan

17 Kappeler, 1982, s. 83–92.

18 Kappeler, 1982, s. 96–103.

bir idarî organın kurulmasında ifadesini buldu. Başlangıçta Boyar Duma'nın bir dairesi olarak kurulan *prikaz*, 1553'ten 1720'deki dağılmasına kadar eski hanlıkların topraklarının genel yönetiminden sorumlu kılındı. Bütün işler birkaç şube arasında bölündü: adalet (*sundnıy*); finans ve vergilendirme (*denejnıy*); kamu düzeni (*streletskiy*); ve askerî yönetim (*razriyadnıy*). *Prikaz*, temsilcilerini (*prikaznıe liyudi*) kraliyet mülklerinin yönetimini, Rus sömürgelerinde yaşayan kimselerden vergi tahsilatını (*obrok*) ve Rus olmayanlardan alınan *yasak*ı denetlemek için eyaletlere gönderdi. Bir diğer önemli görev, 1563'ten çok önce uygulamaya konulmuş sürgün yiyen tebaanın ve rehinelerin Kazan topraklarına sürülmesiydi. Kısacası, *prikaz* bölgenin ekonomik sömürüsünü güvence altına aldı, yönetimi kontrol etti ve çarın hem Rus hem de Rus olmayan tebaası için hukuk, düzen ve temel koruma sağladı.[19]

Moskova şimdilik ele geçirilen topraklarda geniş çaplı kolonizasyondan kaçındı. Han ya da öldürülen soylulara ait olan boş toprak mülkler, Rus ve Rus olmayanlara devlet hizmeti karşılığı dağıtıldı veya başpiskoposluk ve manastırlara verildi. İşgalden sonraki ilk on yılda 10.000'i aşmayan yerleşimci, kalelerin etrafına ve ana nehirler boyuna yerleşmiş olsa da, Rus çiftliklerinin sayısı, askerî karakollarının Moskova Çarlığı merkezinden gelen ikmale ihtiyaç duymayacağı kadar yeterliydi.[20]

Daha önce gördüğümüz gibi, Ortodoksluk İvan'ın politikasının gerekçelendirilmesinde önemli bir rol oynamıştı ve güçlü bir misyonerlik duygusuna çağdaş kaynaklarda vurgu yapılmaktadır. İvan ve ruhban sınıfından danışmanları başlangıçta hızlı bir şekilde ve tamamen hanlık nüfusunun dinini değiştirmeyi amaçladılar; bunun sonucunda camiler yıkıldı ve zor kullanılınca yerliler

19 Rywkin, 1988. Yeni zapt edilen Sibirya toprakları da 1599'dan 1637'ye kadar onun yetki alanındaydı.

20 Kappeler, 1982, s. 108–14. Oldukça önemli sayıda Rus köylü hanesi, Murom ve Nijniy Novgorod'un doğusundaki güvenliği sağlanmış sınır bölgelerine göç etti.

arasında dininden dönenler oldu.[21] Tatar Müslüman yüksek kültürü kırsala hapsedildi. Ancak İslam yaşamaya devam etti ve muhtemelen daha da derinlere kök saldı. En azından yoğun yerel direniş nedeniyle Moskova, 1555'ten sonra İslam'a daha pragmatik bir yaklaşım sergilemeye karar verdi. İvan, Başpiskopos Guriy'i yerlileri "şefkat ve sevgiyle" kazanma konusunda teşvik etti. Dininden dönmeye insanlar artık zorlanmamış, lakin maddi olarak teşvik edilmiştir. Bununla birlikte, bölgede yeni Hıristiyan yapılanlar için sistematik bir vergi muafiyeti olmadığı da açıktı ve 1590'larda Moskova, Kazan topraklarındaki Hıristiyanlaştırmanın yavaş ilerlemesiyle yakından ilgilendi. Çar Fedor, Hıristiyanlığı terk edenlere ağır cezalar koydu ve camilerin yıkılması ile Hıristiyanlığı yeni kabul edenlerin eski dindaşlarından tecrit edilmesini emretti –bu, İslam'ın Hıristiyanlığı kabul eden eski animistler arasında da güçlü bir etki yaratığının açık bir işaretidir.[22] Misyonerlik faaliyetlerinin ötesinde, Kilise eski hanlıklarda Moskova yönetiminin önemli bir belleği haline geldi. Arazi dağıtımından yararlananlar arasında, Kazan Başpiskoposunun yeni kurulan makamı, Troitskiy-Sergievskiy Manastırı gibi önemli Rus ruhani merkezleri veya Kazan, Sviyajsk ve Çeboksarı'da veya yakınında yeni kurulan manastırlar vardı. Manastırlar, zapt edilen bölgelerin ekonomik kalkınmasında yalnızca ayrıcalıklı bir rol oynamakla kalmayıp aynı zamanda önemli askerî ve idarî işlevleri de yerine getirdi.[23]

Mukavemet

Moskova, yerli nüfusa karşı daha temkinli bir politika benimsemiş ve büyük ölçekli din değiştirme hareketlerinden kaçınmış olsa da, Moskova Çarlığı her zayıflık belirtisi gösterdiğinde isyanlar

21 Kampfer, 1969, s. 101, 123–125.

22 Kampfer, 1969, s. 103–104; Kappeler, 1982, s. 115–21; Gilyazov, 1996.

23 Romaniello, 2000.

su yüzüne çıkmaya devam etmekteydi. 1570'lerin ilk yarısında, Livonya Savaşları, Kırım ve Nogay akınları ile *opriçina*nın felaketle sonuçlanması sonrasında durum bu şekildeydi. Ayaklanma 1571'de başlamış olup kaleleri İdil'in sol yakasında bulunmaktaydı. Müslümanlar ve gayrimüslimler Rus şehirlerini ve kalelerini kuşattılar, manastırları ve köyleri yağmaladılar ve hatta Nijniy Novgorod çevresine akınlar düzenlediler. Bazı isyancılar, devam eden zorla askere alma ve vergi toplama uygulamasını protesto ederken, diğerleri bağımsız bir hanlık kurmak istedi. Moskova, anlaşmazlıkları başarılı bir şekilde kendi çıkarı için kullanarak taraf değiştirenlere imtiyaz sözü verdi. 1573'te Moskova kontrolü yeniden ele geçirdi, ancak 1580'lerin ilk yarısında, batıda devam eden savaş ve İvan'ın ölümü Moskova Çarlığı'nı istikrarsızlaştırdığında, tüm bölgenin yeniden ayaklandığı görüldü. Huzursuzluk tekrar sol yakaya yayıldı ve 1570'lerin başında olduğu gibi isyancılar Rus kasabalarına ve kalelerine saldırmaya çalıştı ve manastırları ile köylerini yağmaladı. Polonya-Litvanya Birliği 1582'de ateşkes yapmayı kabul edince bu durum Moskova'ya İdil üzerinde serbestlik imkânı sağlasa da Ruslar ayaklanmayı nihayet bastırdıkları 1585'e kadar en az yedi askerî sefer yapmak zorunda kalmışlardır.[24]

Moskova, eski hanlık toprakları üzerindeki kontrolünü güçlendirmek için, 1570/1574'te İdil'in her iki yakasında yeni kaleler inşa etti. Bu politika, 1580'lerin ortalarında yoğunlaştırıldı. Askerî kolonizasyon asi *lugovaya storona* üzerinde yoğunlaştı. Ufa ile 1586'da doğal engel mesabesindeki Kama'nın ötesine ilk defa kale inşa edildi ve aynı on yıl içerisinde, İdil'in aşağısındaki tahkim edilmiş yerleşim yerleri olarak Samara, Saratov ve Tsaritsin kuruldu. Bu kaleler zapt edilmiş bölgelerin idarî nüfuzunu arttırdı ve çevrelerine Rus askerleri yerleştirildi.[25]

24 Kappler, 1982, s. 138–40.

25 Kappeler, 1982, s. 140–142; Khodarkovsky, 2002, s. 122–123.

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki isyanlar, eski hanlığın tüm sosyal ve etnik gruplarını eşzamanlı olarak etkilemese de –Moskova Çarlığı'nın kendisinin ortaya attığı, ülkede huzuru sağlama politikalarını istismar ettiği bir gerçektir– açık bir Moskova Çarlığı karşıtı yönelim baskın olmuştu ve hiçbir Rus, isyancıları desteklememişti. Orta İdil, "Karışıklık Dönemi"nde (1606–16) Moskova'ya tekrar isyan ettiğinde, bu tablo büyük ölçüde değişti. Rus olmayanların son kez ayaklandığı 1615–1616 yıllarını içeren son kısım dışında, Ruslar ve Rus olmayanlar Moskova Çarlığı yönetiminin yerel temsilcilerine, yani askerî idare, vergi tahsildarları ve manastırlara karşı, birlikte ayaklandılar. Hanlığın yeniden kurulması meselesi nihayet Rus devleti içindeki iktisadi, toplumsal ve siyasî durumunun geliştirilmesinden daha az önemli hale gelmişti.[26]

ÇARLIK VE İMPARATORLUK DÖNEMLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI VE YÖNETİMİ (1762'YE KADAR)

Yayılma

1598'de yaşanan taht kavgaları ve ardından gelen "Karışıklık Dönemi", Moskova Çarlığı'nın doğuya doğru genişlemesini yalnızca kısa bir süreliğine durdurdu. Romanov hanedanının sağlam bir şekilde iktidara gelmesi ile birlikte, Moskova'nın askerî ve siyasî potansiyeli, batı ve doğu komşuları pahasına büyümeye devam etmiş ve XVII. yüzyılda Rusya'nın doğuya doğru genişlemesi ve bozkır politikaları, Rurik hanedanının son temsilcileri döneminde geliştirilenlerle dikkate değer bir devamlılık sergilemiştir. Rusya'nın seçkinlerinin Batılılaşması Asyalı komşularına bakış açısını etkilemeye başlasa da, takip eden yüzyılın ilk yarısında sözü edilen doğuya doğru genişleme ve bozkır politikaları tamamen

26 Kappeler, 2002, s. 148–58.

terk edilmedi. İmparatorluğun doğu tarafındaki fetihleri, Avrupa sömürge düşüncesi açısından giderek daha da meşrulaştı. II. Katerina 1762'de tahta çıktığında, Rusya sadece Güney Urallar ile Sibirya'yı sıkı bir şekilde kontrolü altına almakla kalmayıp aynı zamanda Kazak ile Kalmuklar arasındaki komşu bozkırlarda da güçlü bir pozisyon elde etmişti. Bozkırdaki uzun süredir rakibi olan Kırım Hanlığı da bağımsızlığının eşiğindeydi.

Sibirya

Sibirya'nın zaptının ilk aşaması, İdil'de geliştirilen modellerden farklıydı. Özel ve hükümet girişimi arasında yakın bir etkileşim ile nitelendirilebilir. XV. yüzyılın sonundan itibaren, bir tüccar hanedanı olan Stroganovlar, Rusya'nın kuzeyinde tuz ve kürk çıkarılmasına dayanan muazzam bir ekonomik işletme kurdular. Novgorodlu kürk avcılarının izinde, temsilcileri Uralların doğusunda, Aşağı Ob ve Arktik kıyılarında değerli deriler topladı. Stroganovların hazinelerine katkıda bulunduğu önemli ödemelerden çok memnun olan çarlar, onları yerel direniş ve Tatar akınlarına karşı kaleler inşa etmek ve onlardan silahlı müfrezeler kurmakla görevlendirmişlerdir.[27]

Sibir Taybugalılar Hanlığı ile doğrudan diplomatik teati, Moskova'nın Kazan üzerindeki zaferinden etkilenen hükümdarı Yadigar Han'ın 1555'te bağlılık bildirmesinden sonra yoğunlaştı. Moskova'nın genişlemesinin ardından, Rus kürk avcıları artık kuzeydeki zor geçitlerle kendilerini sınırlı hissetmediler ve Stroganovların hizmetinde bulunan Yermak Timofeev'in idaresindeki bir Rus Kazaklarından oluşan müfreze, 1581/1582'de Yayık'ı geçerek Başkır bölgesine yöneldi. Onların niyeti, Orta Ob'daki Vogul ve Ostyak boylarından kürk elde etmekti. Bunu yaparken Yadigar'ın halefi Şibanî Küçüm Han'ın silahlı kuvvetleriyle çatıştılar. Küçüm,

27 Martin, 1988; Huttenbach, 1988, s. 77–80.

1572'de Moskova'ya ödemeleri durdurmuş ve Orta Ob'daki boyları kendisine *yasak* ödeyen tebaaları olarak görmüştü. Sadece 500 kişiden oluşan Rus Kazaklarına Tatar muhalifleri de katıldı ve 1582'de Aşağı İrtiş'te Küçüm'ü yenilgiye uğrattılar. Küçüm bozkıra kaçarak topraklarını geri almasına yardımcı olmaları için Nogaylara gitti. Livonya Savaşları sırasında uğradığı aşağılayıcı yenilgilerin ardından Moskova Çarlığı yeniden doğuya yönelmemiş olsaydı başarılı olabilirdi. 1580'lerde Moskova, bozkır sınırı boyunca yeni kaleler dikti ve bunlardan biri olan Ufa, Yayık'ın ötesindeki eski bir geçit ile Tura Nehri'nin kaynak sularına ve Rus Kazaklarının aynı yıl yeniden kullanıma koyduğu eski Tatar kalesinin bulunduğu Tümen'e kadar olan sahayı kontrol etti.[28]

IV. İvan'ın halefi Fedor'un yönetiminde, devlet Rus Kazaklarının izlerini takip etti, Tümen'in ötesinde Ob'da, 1587'de Tobolsk ve 1604'te de Tomsk gibi kaleler dikti. Bu kaleler Nogay ve Başkır akınlarını engellemek amacına matuftu ve Rusların düzenli olarak Vogullar ile Ostyaklardan *yasak* toplamasına imkân tanıdı. Sonraki yıllarda, Batı Sibirya, Sibirya nehirleri boyunca ilerlemek için sıçrama tahtası işlevi gördü. Bunu yaparken, Ruslar yine de açık bozkırdan kaçınmayı tercih ettiler, çünkü Küçüm'ün 1598'deki ölümünden sonra bile Rus Kazakları, *streltsı*, ile Tatar süvarilerinin sayısı, devam edegelen Başkır, Nogay, Kalmuk ve Kazak saldırılarının önünü almak için çok azdı. Tabii ki, kuzey ormanlarındaki sayıca az olan yerli nüfus da şiddetli bir direniş gösterdi; ancak bunun, ateşli silahlar, votka ve hastalıklarla nispeten kolay bir şekilde üstesinden gelinebildi. İlk Rus kaleleri Yenisey'de 1607'ye, Lena'da ise 1630'a kadar inşa edildi. Rus Kazaklarından müteşekkil müfrezeler Ohotsk Denizi'ne 1639'da ulaştı. Moğol ve Mançu direnişi güneye daha fazla nüfuz edilmesini engellemeden önce 1643'te de Baykal Gölü'ne ulaşıldı.[29]

28 Nolde, 1952–3, I, s. I, 144–50, 155–62.

29 Nolde, 1952–3, s. 163–166; Nolte, 1969, s. 78–79; Kappeler, 1992, s. 36–42.

Özel girişim ve kürk hırsı Rus ilerlemesinin ilk aşamasının saiki olduğundan, "Karışıklık Dönemi" doğu yönünde ilerlemeye engel olmadı. Aksine, Moskova Çarlığı Sibirya kürklerinin ekonomik sömürüsüne bel bağlamaya büyük ölçüde devam etti. Bu da, 1637'de ayrı bir idarî organ olan Sibirya *prikaz* kurumunu ortaya çıkardı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, kürk dışındaki diğer doğal kaynakların, özellikle gümüş ve demir gibi minerallerin çıkarılması Sibirya ekonomisinde giderek artan bir rol oynamaya başladı. Moskova Çarlığı, asgari masrafla olabildiğince çok kâr elde etmek için bilindik stratejiler benimsedi: yerli ulularla iş birliğine dayanan, Rus idarî aygıtı mütevazıydı. Dört *voevodı*nın askerî yönetimi altında, *diyaki* unvanlı küçük bir bürokrasi il merkezlerinde veya küçük kasabaların *prikaznıe izbı*da çalıştı. *Yamskoy prikaz* ve onun uçsuz bucaksız Sibirya topraklarına dağılmış karakolları ile Moskova Çarlığı, eşya ve insanları ileri geri taşımak için etkili bir sistem kurdu. Bununla birlikte, mesafeler ve yetersiz insan gücü kontrolü engelledi. *Voevodı*nın sürekli rotasyonu ve oldukça ayrıntılı Sibirya gümrük bürokrasisi, Moskova'nın yolsuzluktan ne kadar ciddi derecede endişe duyduğunu göstermektedir.[30]

Rus ve Rus olmayan yerleşim yerlerinin mekânsal olarak ayrılmasıyla kolaylaştırılan Rus yönetimi, karışmama politikası takip etti: yerli seçkinler için itaat ve vergi, özellikle kürk, karşılığında da itibar ve ayrıcalıkları garanti etti. Ancak Tatarların aksine, diğer yerli seçkinlerin Rus hizmet sınıfına katılma şansı yoktu ve Moskova, daha büyük grupları kendi hizmet sistemine entegre etmek için hiçbir çaba sarf etmedi. Yine de Moskova, görece kolay bir işgalin ardından ciddi isyanlarla karşılaştı. Asıl yerli halk, kötü yönetime ve ekonomik sömürüye karşı ayaklandı. İdil üzerinde gerçekleştiği için, Sibirya *voevodı*ya sadık davranışları teşvik etmek ve ödüllendirmek ya da gerekirse isyancılara karşı yerli güçleri kullanmak için talimat verildi.[31]

30 Dmytryshyn, 1991; Huttenbach, 1988, s. 86–88, 92–93, 96.

31 Nolde, 1952–3, I, s. 178–89; Collins, 1991.

Dinî gerekçe, Sibirya'nın ele geçirilmesinde küçük bir rol oynadı. Yine de Kilise, kürk avcılarını ve Rus Kazaklarını yakından takipteydi. Rus yönetiminin kurulmasından kısa bir süre sonra Tümen, Tobolsk ve Verhotur'e'de daha büyük manastırlar kuruldu. 1621'de Tobolsk, Sibirya Başpiskoposluğu'nun merkezi haline getirildi. Ancak XVIII. yüzyıldan önce devlet, açıkça Ortodoks din temsilcilerine yerliler arasında bir öncelik tanımamış; yalnızca devletin ekonomik ve güvenlik çıkarlarına müdahale etmediği sürece desteklemişti.[32] Gerçek şu ki Moskova'nın çıkarlarına uygun olduğu her yerde dinî hoşgörü sergilemesi, Türkistan'dan Müslüman göçünü teşvik etmesiyle de açıklanmaktadır. Her şeyden önce, tüccarlar Batı Sibirya'nın büyük kasabalarına yerleşmeye ve önemli fuarlarda ticaret yapmaya teşvik edildi. Zaman geçtikçe bu Buharalılar, Tatar askerlerinin küçük yerli Müslüman seçkinini tamamlamaya, hatta onların yerini almaya geldiler.[33]

Başkırya

Kazan'ın ele geçirilmesinden sonra bazı Başkır boyları Moskova Çarlığı'nın egemenliğini tanıdı. Ancak Moskova başlangıçta Kama'nın güneyinde çok az nüfuza sahipti ve hatta 1574'te Ufa'nın inşası bile çok az değişikliğe imkân tanıdı. Kuzeyde Kama, doğuda Tobol ve Yayık (Ural) nehirleri, güneyde Samara ve batıda İdil arasında yaşayan yarı göçebe veya göçebe Başkırlar, bazen Nogay Tatarları veya daha sonra Kalmuklar ile ittifak halinde, zaman zaman Rus yerleşimlerine akınlar yapmaya devam ettiler. Fakat, merkezî otorite olmaksızın çok sayıda boya bölündükleri için Başkırlar, Moskova Çarlığı'nın bozkır politikasının önceliği değildi.

1650'lerde İdil ile Menzelinsk arasındaki yeni kale hattının inşasından sonra, kuzey ve batı Başkırlar kendilerini Rus askerî-idarî denetimine daha da yakınlaşmış buldular ve daha fazla

32 Huttenbach, 1988, s. 94–95; Kappeler, 1992, s. 40.

33 Noack, 2000.

Başkır boyu bağlılık yemini ederek *yasak* ödemeyi kabul etti. Trans-Kama hattının yeni kaleleri *Meşeryaki* –çoğu Tatar kökenli askerler– tarafından idare edildi ve Rus Kazaklarından oluşan birlikler ile takviye edildi. Diğer Rus Kazakları, Moskova Çarlığı kontrol alanının ötesinde ve kendi iradeleriyle olsa da, daha önce Yayık Nehri'ne yerleşmişlerdi. Bu Rus Kazakları zaman zaman çara asker sağladılar, ancak genel olarak bağımsız hareket ettiler. Rus Kazaklarının Başkırlar, Nogaylar ve Kalmuklara karşı yaptığı baskınlar, Moskova Çarlığı ile bozkır yöneticileri arasındaki diplomatik teatilerde önemli bir gündem maddesiydi. Rus Kazaklarının gasplarının yanı sıra, yerel yetkililerin acımasız bir şekilde vergi toplaması, yerli halkla ilişkileri bozdu.[34]

1662'de isyanlar patlak verdi ve hızla Tatarlar, Başkırlar ve hatta bazı Kalmuk şehzadelerini içeren tam teşekküllü bir savaşa dönüştü. Küçüm Han'ın varisleri, fırsatı değerlendirip Sibir Hanlığı'nı yeniden kurmaya çalıştı ve böylece Başkırya ile Batı Sibirya arasındaki yakın ilişkiyi açıklığa kavuşturdu. Bölgede sükuneti sağlamak için iki yıl boyunca Kalmuklar ile yoğun diplomatik müzakereler ve önemli askerî girişimler yürütüldü. Daha fazla itaatsizliği önlemek için Moskova, sadık Başkır liderlerini açıkça ödüllendirdi, Başkırlara yönelik yükümlülükleri kaldırdı ve yerli halkın pahasına toprak gaspını sınırladı. Bu politika başlangıçta karşılığını veriyor gibiydi; çünkü Başkırların Stepan Razin ayaklanmasına (1667–1671) katılım oranı önemsizdi. Lakin 1675'ten itibaren yeni bir kargaşa yayıldı. Nogaylar ile Kalmuklar başlangıçta isyancı Başkırların yanında olduklarından, Başkırya üzerindeki Rus yönetimi, Kalmuklar taraf değiştirene ve eski müttefiklerine karşı savaşana kadar ciddi şekilde tehlikeye girdi. Başkır direnişi 1683'te sona erdi.[35]

---

34 Nolde, 1952–3, I, s. 166–8; Donnelly, 1968, s. 21–23, 29–31; Kappeler, 1982, s. 173–174.

35 Donnelly, 1968, s. 23–26.

Bu nedenle, Başkırya üzerindeki bir asırlık sözde Rus egemenliği çok az belirgin bir değişikliğe neden olmuştu: Moskova oldukça gevşek bir vergi toplama uygulama modeline devam etti ve güneye doğru kale inşası konusunda ciddi bir hareket olmadı. Kazan toprakları ve Sibirya'nın aksine, yetkililer köylülerin kolonizasyonunu teşvik etmediler ve hatta 1660'tan sonra durdurmaya çalıştılar. Fakat, Rus ve Rus olmayan köylülerin kendiliğinden ortaya çıkan ve süreklilik arz eden göç dalgaları, bölgenin demografik ve ekonomik bileşiminde önemli değişikliklere neden oldu. Sözde Teptiarlar, Başhkır ulularıyla meraları konusunda anlaşmaya vardılar ve *quitrent* ödediler. Diğerlerine, yani *bobıli*, başlangıçta toprakları kullanmalarına izin verilse de onlar zamanla Başkır topraklarında köle oldular. XVIII. yüzyılda, Başkırlar ile Başkır olmayan göçmenler arasında artan sosyal ve ekonomik gerilimler, göçmenler sıklıkla Rus askerî seferlerini destekledikleri ve sadakatleri karşılığında ödüllendirildiklerinden dolayı, Rus politikası için potansiyel bir kaldıraç oluşturdu.[36]

Büyük Petro yönetiminde, Başkırya birkaç nedenden ötürü hassas bir mesele olarak kaldı: ilk olarak, "Batı'ya pencere açan" Petro, Rusya'yı Avrupa'nın Doğu ile ticaretinde ana aracı haline getirmek istedi. İkinci olarak, Sibirya'dan kürklerin ve doğal kaynakların çıkarılması, imparatorluk ekonomisinin temel taşı olmaya devam etti. Onun ötesinde Güney Urallar XVIII. yüzyılın başlarında Rusya'nın en önemli madencilik ve demir işleme merkezi haline geldi.[37] Ancak ticaret veya endüstri birçok açıdan yerlilerin iyi niyetine bağlıydı ve madenler ile kurucularına defalarca saldırı düzenlendi. 1705 ile 1711 yılları arasında yeniden ortaya çıkan Başkır ayaklanmaları, Rusya'nın bozkır sınırlarındaki hakimiyetini ciddi şekilde tehlikeye attı. Kuzey Savaşı daha fazlasına

36 Nolde, 1952–3, I, s. 204–7; Donnelly, 1968, s. 32–33; Kuzeev, 1992, s. 121–127, 143–156.

37 Nolde, 1952–3, I, s. 236–73.

neden oldu ve 1710'dan sonra da Osmanlı ve Kırım düşmanlığı daha büyük güçleri yerinden oynatmasına izin vermedi. Daha büyük bozkır federasyonları ile ittifak, isyancılar ile Ruslar için yeniden belirleyici mevzu haline geldi. Başkırlar, Kırım ve İstanbul'a kadar elçiler gönderdiler –sonuç alamadılar– ancak bazı Kalmuk boylarını Rus kalelerine ve yerleşim yerlerine düzenledikleri saldırılarına katılmaya davet ettiler ve bunda başarılı da oldular. Onlar 1708'de Trans-Kama savunma hattını geçtiler ve Kazan civarında püskürtüldüler. Sonunda Ruslar, Ayuki Han'ı müdahale etmeye ikna ettiler ve önemli bir Kalmuk müfreze birliği 1710'da Başkır direnişini kırdı.[38]

Petro'nun halefleri döneminde, Doğu yönü hayati önemini korudu. En iddialı proje olan Orenburg Seferi, Rusya'nın seçkinlerinin Batılılaşmasını tamamen yansıtıyordu: Rusya'nın Urallar ile Batı Sibirya'daki topraklarının güneyindeki bozkırların askerî ve bilimsel keşifleri, doğal kaynakların çıkarılması ve doğu ticaretinin teşvik edilmesine yönelik harika tasarımlarla birleştirildi. Or ile Yayık nehirlerinin birleştiği yere muhkem bir şehir inşa edildi: Orenburg. Burası, imparatorluk, Kazaklar ve Türkistan arasındaki ana ticaret merkezi haline geldi. Benzer projeler daha önce tasarlanmıştı, ancak sadece 1734 yılında devlet büyük ölçekli bir seferi finanse etmiş ve donatmıştı.[39] Başkır isyanları, Rusya aynı anda Osmanlı Türkiyesi'ne karşı da savaş yürüttüğü için, tüm çabayı felakete çevirmenin habercisiydi. Başkırları itaat altına almak için sefer liderleri, kalelerin inşası, Başkırlar veya göçmenler arasında sadık grupların ödüllendirilmesi ve sonuncu ama diğerleriyle eşit öneme sahip olarak Kalmuk savaşçılarının konuşlandırılması gibi geleneksel yöntemlere başvurdu. Son olarak, beş yıllık savaştan sonra, yakıp yıkma politikası Başkır direnişini manevi ve ekonomik olarak sona erdirdi.[40]

38 Donnelly, 1968, s. 45–49.

39 Donnelly, 1968, s. 54–63; Khodarkovsky, 2002, s. 156–61.

40 Donnelly, 1968, s. 64–138. Krş. Kuzeev, 1992, s. 137.

Geriye kalan Başkırlar, Aşağı İdil ile Yayık Nehri arasında inşa edilen yeni kale hattıyla bozkırdan koptular. Rus Kazakları örnek alınarak oluşturulan sadık Başkırlar ile Mişerler (*meşeriyaki*) Başkır askerî ordusunun düzensiz birlikleri halinde yeniden organize edildi. Rus yönetimi, Rus veya Rus olmayan sömürgeciler ile yerli nüfus arasındaki karmaşık ekonomik, sosyal ve yasal etkileşimi Başkır toprak sahiplerinin aleyhine düzenlemeye başladı. 1734–1740 Başkır isyanı, yerli halk tarafından Rus egemenliğine karşı yürütülen son sömürge karşıtı savaş oldu. Başkırlar, Batır Şah'ın (1755) ve Yemelyalı Pugaçev'in (1773–1774) sonraki isyanlarına katıldılar, fakat bu isyanlar sosyal veya dinî şikayetleri ifade etmiş olup diğer etnik grupları da içermekteydi.[41]

Bozkır Politikaları

XVII. yüzyıla kadar, büyük göçebe federasyonların, Nogayların ve Kalmukların kontrol altına alınması, Moskova Çarlığı'nın askerî yeteneğinin ötesinde kaldı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bile Rusya, topraklarına yönelik gerçekleşen göçebe akınları engelleyemedi ve bu akınlar da Kırım veya Türkistan köle pazarlarında satılan köylülerin önemli ölçüde artmasına yol açtı. Rus tarımında devamlı olan insan gücü kıtlığının arka planına karşı, bozkır sınırı köylülerin köleliğe düşmesini artırdı ve aynı zamanda verimli güney topraklarının Rus memurları tarafından sahiplenilmesini engelledi. Sınır bölgelerini güvence altına almak için Moskova Çarlığı, ödemelere ve Rus Kazakları gibi asi vasallara güvenmek zorunda kaldı. Öte yandan, Moskova'nın teknolojik üstünlüğü, her şeyden önce ateşli silahlar ve topçu sınıfı bulundurması, göçebelerin muhkem Rus yerleşimlerini ele geçirmesini engelledi. Astarhan'ın zaptı ile Moskova Çarlığı, bozkır kuşağına önemli bir takoz koymuştu ve İdil'in her iki tarafındaki meralar arasındaki göçebelerin hareketini kontrol etmişti.

41 Kuzeev ve Ovchinnikov, 1975; Gilyazov, 1996; Kappeler, 1992, s. 42–45.

Bozkır politikaları, Doğu Avrupa büyük güçleri, Osmanlı İmparatorluğu, Polonya-Litvanya ve Moskova Çarlığı arasındaki siyasî ilişkiye bağlı kalmaya devam etti. Değişiklikler kaçınılmaz olarak Moskova Çarlığı ile bozkır yöneticileri arasındaki koalisyonların değişmesine ve daha sonra askerî yardım ya da müdahale etmeme için önemli ödemeler konusunda pazarlık yapılmasına neden oldu. Sözleşmeler (*şart*), rehinelerin karşılıklı temini (*emanet*), vergi toplama (*yasak*) ve hediye alışverişi (*pominki*) gibi hâlâ geleneksel sembol ve etkileşim araçları kullanarak çarlar devlet ve egemenlik açısından bu ilişkilerin giderek daha fazla farkına varmaya başladılar. Moskova Çarlığı, açık ve istikrarlı hiyerarşileri –başında Moskova Çarlığı hükümdarı ile– ve Rus toprakları ile onun göçebe komşularınınkiler arasındaki net sınırlar olduğunu varsaydı. Bununla birlikte, aslında, Rusya'nın bozkır diplomasisi sıklıkla göçebelerle ittifaklar, saldırmazlık anlaşmaları veya sadece ticaret biçimleri hakkında pazarlık yapmaya devam etmektedir.[42]

Moskova Çarlığı'nın bozkırda hakimiyet iddialarının XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca saf retorik olarak kalmaması iki önemli faktörle ilişkilendirilebilir: birincisi, Moskova Çarlığı ile İmparatorluğu'nun giderek artan gücü ve Polonya-Litvanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun eşzamanlı zayıflaması, hatta kaçınılmaz bir şekilde bir müttefik olarak cazibesini arttırdı. İkincisi, Rus diplomasisi, başıboş göçebe federasyonlardaki iç farklılıklardan yararlanma konusunda dikkate değer beceriler geliştirdi: bozkır yöneticilerinin otoritesi, büyük ölçüde boy liderlerine ganimet veya ödeme verme yeteneklerine bağlıydı. Bu boy liderlerinin bazılarıyla yapılan müzakereler ve onlara yapılan ödemeler, Rusların kabileyi kışkırtmasına veya soylular sınıfının hana karşı gelmesine neden olmaktaydı. Ancak bu strateji, hiçbir merkezî otoritenin Rus topraklarını

42 Khodarkovsky, 2002, s. 46–69.

muhalif grupların saldırganlığından koruyamayacağı zaman istenmeyen sonuçlar verebilirdi.

Moskova'nın bozkıra genişleme vasıtaları, önceki yüzyıllardakilere benzemekteydi: esas olarak kuvvetlendirilmiş hatların ilerlemesi ve bu topraklarda silahlı sınır halkının yerleşmesi. Moskova, eski *Zaseçnaya çerta*yı Oka'dan yaklaşık 100 mil güneye doğru iterek XVII. yüzyılın ortalarında bu politikayı sürdürdü. Önce Ahtırka'dan (Belgorod'un batısı) Tambov'a (1635–46), daha sonra İdil'in sağ kıyısındaki Simbirsk'e (1648–54) ve Kama'nın güneyindeki Menzelinsk'in sol yakasına (1652–6) yeni kale hatları, gözetleme kuleleri veya kale hendekleri inşa edildi. 1685'te *Isetskaya çerta*, yeni şehirler olan Penza ile Szran'ın da dahil olduğu Tambov ve İdil arasındaki sınırı genişletti. Moskova Çarlığı, küçük toprak sahiplerini teşvik etti ve tahkimat hatları boyunca birliklerini takviye etmek için kaçak köylülerin dönüşünden muvakkaten kaçındı.[43]

Savunma hattının ötesinde Moskova, Rus Kazaklarını göçebe federasyonlara ve Kırım Hanlığı'na karşı kullandı. Bozkır hükümdarları ile yapılan diplomatik teatiler, Rus Kazaklarının akınlarının göçebe ekonomiyi önemli ölçüde etkilediği ve Moskova Çarlığı'nın, ihtiyaç hissettiğinde müttefiklerini serbest bıraktığı gerçeğine ihanet etmektedir. Kuşkusuz, Rus Kazakları yüksek derecede inatçılık gösterdi ve Moskova Çarlığı'nın zayıf olduğu zamanlarında onlar düzenli olarak çarlara sırtlarını döndüler ve örneğin Stepan Razin (1667–71) veya Kondratiy Bulavin (1707–8) isyanlarına katıldılar. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Doğu Avrupa'daki Rus askerî egemenliğinin sağlam bir şekilde sağlanmasıyla Rus Kazakları varlık sebeplerini ve daha sonra eylem özgürlüklerini günden güne yitirdiler.[44]

---

43 Kappeler, 1982, s. 173–177, 191–192; Keep, 1985, s. 16–17, 20, 36, 77–79.

44 Keep, 1985, s. 73–75; Kappeler, 1992, s. 50–51; Khodarkovsky, 2002, s. 131, 137–8, 224.

Büyük Nogay Ordası ve Kalmuklar

Osmanlılar, Kırım Hanlığı ve Moskova Çarlığı arasında devam eden çekişmenin ilk kurbanı Nogay Tatarları oldu. XVI. yüzyılda İdil ile Yayık Nehri arasındaki bozkırlarda onlar, Büyük Orda'nın en güçlü halefleri olarak ortaya çıktılar. Göçebeler hanlıkların önceden gönderdiği vergileri artık alamayacaklarından, Kazan ve Astarhan'ı işgalde Moskova ile askerî ittifak kurmanın bir faydasını göremediler, Dahası, Rusya'nın Aşağı İdil'e ilerlemesi Nogay meralarını azalttı. Bunun üzerine Kadı Nogayları adlı kalabalık bir grup, Kuzey Kafkasya ovalarına gitti ve Kırım'ın egemenliğini kabul etti. Diğer boylar Aşağı İdil'de kaldılar ve giderek Moskova ile yapılan ticarete veya Moskova'dan yapılan ödemelere bağımlı hale geldiler.

1620'li yıllarda, bu boylar Kalmukların (Oyrat) müdahaleleri ile doğu tarafından sıkıştırıldı. Rus diplomasisi, Nogay müttefiklerinin Kırım'a sığınmalarını önlemek ve aynı zamanda, askerî gücü güneyindeki diğer gruplardan açıkça üstün olan Kalmuklardan uzak tutmak gibi zor bir işin üstesinden gelmek durumunda kaldı. 1618'de İşterek Bey'in ölümünden sonra, Moskova dostu Büyük Nogay Ordası iç savaşa girdi ve 1630'ların başında daha büyük Kalmuk *ulus*ları Yayık'ı geçip Aşağı İdil'deki Nogayların meralarına geldiğinde, ne Tatarlar ne de Ruslar onları durdurmaya hazırdı. Yenilen Nogaylar, Kırım'a kaçtılar ve komşu halklar arasında tamamen dağılmadan önce, 1630'larda Rus topraklarına yapılan akınlara katıldılar.[45]

Güçlü ve savaşçı bir Batı Moğol boy konfederasyonu olan Kalmukların gelişi, Moskova Çarlığı'nın güney sınırında siyasî ve askerî düzenlemeler gerektirdi. Başlangıçta Moskova, Polonya-Litvanya ile başka bir savaş yürütürken, güney sınırını yoğun bir şekilde gerçekleşen Kırım'ın saldırılarından koruması için Rus Kazaklarını görevlendirmek zorunda kaldı. Bu kez, Rus Kazakları,

45 Khodarkovsky, 2002, s. 126–30.

1637–1641 yılları arasında bir Osmanlı kalesi olan Azak'ı zapt edip savundukları için çok başarılı olduklarını kanıtlasalar da Moskova'yı İstanbul ile savaşın eşiğine getirdiler. Türkistan hanları, Kuzey Kafkasya federasyonları ve Kırımlılar Kalmukları ortak bir tehdit olarak algılamasalardı, Moskova'nın konumu muhtemelen daha da istikrarsız hale gelecekti. Kalmukların askerî gücünün yanı sıra etnik (Moğol) ve dinî (Budist) farklılıkları, eski düşmanları kısa bir süre için birleştirdi. Kuvvetlerin birliği, Kalmuk ilerlemesini 1644'te büyük bir zaferle geçici olsa da durdurdu. Ancak ateşkes uzun sürmedi, çünkü Kalmuklar doğuda Kazaklar tarafından sürekli olarak sıkıştırıldı. Sonuç olarak, Bahçesaray ve Moskova Kalmuklarla ittifak konusunda yarışa girdiler ve Moskova 1655'te ciddi tavizler verdiği bir anlaşma imzaladı: Kalmuklar, sürülerini Aşağı İdil'in her iki tarafında otlatma ve Rus şehirlerinde serbestçe ticaret yapma hakkını elde etti. Köklü bir geleneğe göre, Moskova, anlaşmayı bir sadakat yemini olarak yorumladı; lakin şu an için yaptırım araçlarından yoksundu. Bununla beraber, Ayuki Han idaresindeki Kalmuklar, Rusya'nın Kırımlılara karşı gerçekleştirdikleri askerî seferlere katılma talebini defalarca görmezden geldiler ve 1680'lerin sonlarına kadar Rus ve Başkır topraklarına akınlar düzenlemeye devam ettiler.[46]

Son olarak, 1696'da Azak'ı ele geçirmesi ve 1720'lerde Tsaritsin yakınlarındaki İdil ile Don arasında yeni kalelerin inşası Rusya'nın konumunu güçlendirdiği gibi Kalmuklar üzerinde daha sıkı kontrol sağlamasına imkân verdi. Aynı zamanda, Kalmukların Karakalpaklar ve Kazaklara karşı devam eden savaşları, sürüleriyle doğuya doğru, İdil'i geçme konusunda onları isteksiz hale getirdi. Rusya onların artan bağımlılıklarından yararlandı ve defalarca Başkır isyancıları bastırmaları için onların üzerine gönderdi. Dahası, Kalmuklar Kuzey Savaşı'nda ve Büyük Petro'nun İran seferi sırasında düzensiz birlikler olarak görev yaptılar.

46 Khodarkovsky, 1992.

Lakin, imparatorluk hâlâ göçebeleri boyun eğdirmek konusunda siyasî ve askerî araçlardan yoksundu. Bu durum, 1724'te, Ayuki Han'ın ölümünden sonra, Rus diplomasisinin taviz vermekten açık müdahaleye geçtiği ve "hanlık" makamını "naiplik" makamına dönüştürmeye çalıştığı zaman ortaya çıktı. Kalmuk namzetlerinin katılmayı reddetmesi ve Kırım ile Kalmukların Rusya karşıtı koalisyon kurma riski nedeniyle, St. Petersburg kısmen geri çekildi ve üzerinde uzlaşılan adayı seçti. 1732'den sonra, Kalmuklar kendi başlarına bir lider seçtiklerinde, St. Petersburg, seçkinler arasında derin çatlaklara yol açan Kalmuk ululari arasındaki sadık unsurları desteklemek gibi daha önce etkisi kanıtlanmış bir stratejiye başvurdu. Rus yönetimi Kalmuk meselelerine müdahale etmeye devam etti, ancak eski otlakları kısıtlayan ve göçebe ekonomisinde genel bir gerilemeye neden olan köylü sömürgecilerinin akınını durdurmak için çok az şey yaptı. Artan Rus saldırıları, Kalmuk seçkinleri arasındaki hoşnutsuzluğu daha da artırdı ve onları Çin'in Cungarya'ya yerleşme tekliflerine duyarlı hale getirdi. Son olarak, 1771'de, "naip" Ubaşi rehberliğinde 150.000 Kalmuk veya nüfusun dörtte üçü Kafkas bozkırlarını terk ederek doğuya doğru uzun bir yolculuğa çıktı. Olağanüstü derecede sert iklim koşullarına ve devamlı Kazak baskınlarına maruz kalan göçmenlerin sadece üçte biri Çin topraklarına ulaştı. İdil'de kalan 50.000 Kalmuk, Astarhan valisine bağlı "Kalmuk seferi'nin gözetiminde yerleştirildi.[47]

Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı, Altın Orda'nın zayıflaması sonucu ortaya çıkan erken modern devlet inşasında en kalıcı girişimdi. İlk hanlar, Büyük Orda'dan güçlü boylarını kendi yönetimlerine başarıyla dahil ettiler ve böylece egemenliklerini yerleşik, gayrimüslim ve

47 Khodarkovsky, 2002, s. 139–46.

Müslüman nüfusa ile çevre bozkırlarda yaşayan göçebe boylara dayandırdılar. Kırım Tatar devleti, güçlü, merkezî ve yeterince etkili bir yönetim, iyi gelişmiş bir İslami hukuk ve eğitim sistemi ve kentsel nüfusun önemli bir yüzdesine sahip oldukça farklılaşmış bir sosyal sistem ile canlı bir hükümete sahipti. Hanlığın ekonomisi büyük ölçüde ticarete, özellikle de kölelere dayanıyordu. Siyasî olarak, Kırım, XV. yüzyılın sonlarından beri Osmanlı İmparatorluğu'na yakından bağlıydı. Kırımlılar Osmanlı askerî seferlerine katılmak zorundaydılar ve karşılığında silah ve mühimmat temin ettiler. Bu faktörler, Kırım hanlarının Altın Orda'nın mirası konusunda Moskova ile rekabet etmesine olanak sağladı. Bu rekabet doğrudan Osmanlı çıkarlarını ilgilendirmediği sürece, Kırım hanları nispeten aslında özgürdü.[48]

Giraylar, XVI. yüzyılın sonlarında Moskova Çarlığı'nın işgal ettiği Kazan ve Astarhan Hanlıklarını geri alma planlarını terk ettikten sonra bile, Kırım Hanlığı bozkır üzerinde hakimiyet için mücadele etmeye devam etti. XVII. yüzyıl boyunca, Moskova, bozkır sınırı boyunca Kırım akınlarını ve köle-avcılığını önleme araçlarından yoksundu. Esirlerin fidyesi için sağlanan kaynaklar, hem Moskova Çarlığı için ciddi bir mali yük hem de hanlar için büyük bir gelir kaynağı oluşturdu; buna karşın hanlıktaki verimli topraklar büyük Tatar boyları veya İslami kurumların kontrolü altında kaldı. XVIII. yüzyılın sonunda, ne var ki, hem Osmanlı korumasına hem de köle ticaretine bağımlılığın şüpheli bir değeri olduğu ortaya çıktı: Osmanlıların gerilemesi ve Rusya'daki askerî reformlarla, Kırımlılar savunmada kalmak zorunda kaldılar. Bu durum hem Perekop'un XVII. yüzyılın ikinci yarısında Rus Kazaklarının akınlarına karşı güçlendirilmesi hem de 1699'da Rusların vergi ödemelerinin sona ermesiyle ortaya çıkan bir gerçektir. Köle ticaretinin azalması ve Rusya tarafından vergi

48 Fisher, 1978, s. 15–28, 39–41, İstanbul Sarayı, Kefe vilayeti gibi bazı Kırım topraklarını doğrudan yönetmiştir, Fisher, 1978, s. 34.

ve fidye ödenmemesi hanlığı ciddi şekilde istikrarsızlaştırdı, çünkü hanın toprak sahibi Tatar boyları ve askerî güçleri üzerindeki etkisi yumuşadı. Yarımadada iç çekişmeler ortaya çıktı.[49]

Rusya için 1696'da Azak'ın ele geçirilmesi Karadeniz'e bir geçit açtı. Rusya kalıcı yerleşimlere karşı Kırım akınlarını önleyebilseydi, verimli güney bozkırında tarım yapma ve tahıl ihracatı için yeni umutlar ortaya çıkardı. Ancak imparatorluğun batıdaki meşguliyeti daha fazla inisiyatif almayı geciktirdi ve Ruslar hanlığı istila edip başkenti Bahçesaray'ı yok etmeleri ancak 1736–1739 yılları arasında gerçekleşebildi. İstanbul'dan önemli bir destek almadan Kırım hanları, St. Petersburg'a yönelik politikalarını onararak Rusya ile siyasî ve ekonomik bağlarını güçlendirmeye çalıştılar. Sonraki yıllarda Rusya, Bahçesaray'daki Konsolosluğu aracılığıyla hanlığa müdahale etti. Büyük Katherina döneminde, 1768–74 Osmanlı Savaşı sırasında, Rus birlikleri yarımadayı tekrar işgal etti ve 1771'de bir himaye rejimi kurdu. 1783'te son han devrildi ve Kırım en sonunda imparatorluğa dahil edildi. Karadeniz bozkırları ile kuzey kıyılarında Rus sömürgeciliği –Novaya Rossiya– için yol açılmış oldu.[50]

Birleşme ve Rus yönetimi (1600–1760)

Moskova'nın egemenliği altındaki doğulu halklara ve XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ele geçirdiği yerlerdekilere yönelik politikaları yüksek derecede bir devamlılık göstermiştir. Zapt edilen topraklarda en hassas olunan mesele Rus yönetimini korumaktı. Sayısal olarak az ama iyi donanımlı Moskova Çarlığı silahlı kuvvetleri, sıklıkla sadık yerli kuvvetlerin katılımıyla desteklenen direnişin hızlı ve acımasızca bastırılmasını sağlamak için tüm bölgedeki muhkem şehirlere ve kalelere yerleştirildi. İlk önce Sibirya'da uygulanan, daha sonra 1620'lerde İdil-Urallara kadar genişletilen

49 Fisher, 1978, s. 46–51.

50 Nolde, 1952–3, II, s. 6–12, 115–32, 152–67; Fisher, 1970.

silah ve metal eşya yasağı ve rehineleri teslim etme yükümlülüğü, yerli halkı isyandan caydırmak için tasarlandı. Öte yandan, Moskova Çarlığı daimî olarak Tatar *mirzayı* kendi soylular sınıfına seçti ve Orta İdil ile Sibirya'daki diğer Rus olmayan halklar arasında seçkinlerin sadakatini ödüllendirdi. Bu nedenle, yerel yönetim, özellikle gelenek ve dinî kurallar söz konusu olduğunda, Rus olmayanların günlük yaşamlarına doğrudan müdahaleden kaçınmaya defalarca teşvik edildi.[51]

Dış ve iç güvenliğin yanı sıra, Rusya'nın İdil bölgesi ile Sibirya'daki çıkarları iktisadiydi: yükümlülüklerin yerine getirilmesi, vergilerin toplanması ve askerlerin silah altına alınmasını sağlamak için verilen talimatlar, Rus olmayan nüfusun ekonomik temelini koruma konusundaki endişeleri açık bir şekilde yansıtmaktaydı. Sonuç olarak, Rus olmayanların bireysel halihazırdaki durumunun korunması ve her şeyden önce arazi mülkleri veya üretim yapılan toprakların kullanımı için garantiler, devlet politikasını belirledi.[52] 1649 *ulojenie* (kanunnamesi) ve daha sonraki fermanların çoğu, Rus ve Rus olmayan ya da daha doğrusu Ortodoks olmayan topraklar arasında açıkça ayrım yaptı ve bu hatlar boyunca takas, alım veya satım kesin olarak yasaklandı. Bu politika, yalnızca Rus olmayan toprak mülkleri için tek taraflı bir garanti değil, aynı zamanda Rus olmayan köylüler için köleliğe karşı bir koruma anlamına geliyordu. Tam da Moskova Çarlığı'nda, çoğu erken modern toplumlarda olduğu gibi, mülk ve din, tebaanın sosyal ve hukuki statüsünü belirleyen en önemli kategoriler olduğu için, din değiştirme sorunu meseleleri karmaşık hale getiriyordu. Soylular sınıfı dışında, Ortodoksluğa geçiş, Rus olmayanların Moskova Çarlığı'nın sınıf sistemine dahil olmak için

51 Nolte, 1969, s. 64–65; Kappeler, 1982, s. 163–164, 189–190.

52 XVII. yüzyılın ortasındaki askerî reformlardan sonra ordudaki Rus olmayanların görece önemi azalmasına rağmen, hizmet ve *yasak* insanları halktan kimselerin rütbelerini doldurdu ve bozkır sınırında önemli bir unsur olarak kaldı, Kappeler, 1982, s. 172.

gerekli bir ön koşul anlamına geliyordu. Ortodoks serf-köylüler, nüfusun en alt katmanını oluşturduğundan, bu potansiyel olarak sosyal ayrıştırma anlamına geliyordu. Din değiştirenlerin toprak mülkleri geçici olarak korumadan yararlanan belirli bir kategori olarak ele alındı.[53]

Ancak Moskova Çarlığı'nın yerli seçkinlerle pragmatik iş birliği veya yerli gruplar için belirli ayrıcalıklar sunma anlayışı, I. Petro'dan beri Rus siyasî düşüncesine egemen olan Avrupa felsefesinde çok az yankı uyandırdı. Merkantilizmin ilkeleri çerçevesinde, merkezî mali ve askerî devlet, insan ve doğal kaynakların en uygun bir şekilde kullanılmasını arzular ve bu nedenle, geleneksel haklara, sosyal yapılara veya değer sistemlerine çok az saygı göstererek sistemleştirme ve birleştirme hedeflerini takip eder. Eski hanlıklar ve Sibirya için bu, her şeyden önce zapt edilen toprakların sıradan Rus vilayetleri olarak yeniden düzenlenmesi ve *prikaz* yönetiminin dağılması anlamına geliyordu. Kazan *prikazı*, I. Petro'nun reformlarının uygulanmasıyla 1720 civarında ortadan kalktı ve işlevleri hükümetin yeni birimleri (*kollegia*) arasında dağıtıldı. Sibirya *prikazı* beş yıl sonra kapatıldı, fakat 1730 ile 1755 arasında yeniden açıldı –bu, yerleşik geleneklerin XVIII. yüzyılda sürdüğünün açık bir göstergesidir.[54]

İdil'de, bir yandan idare yeniden yapılandırılırken, bir yandan da Ortodoks olmayan toprak sahibi Tatar soylularının imtiyazlarına son saldırılar yapıldı. 1681'de, Çar Fedor'un yayınladığı bir *ukaz*, Müslüman soyluları Ortodoks kölelerinin ellerinden alınmasıyla tehdit etmişti. Ferman bir yıl sonra önemli ölçüde hafifletilse de, aynı anda feshedilen Kasım Hanlığı'na ait topraklarda soyluların kitlesel din değiştirmeleri ile sonuçlandı. Petro

53 Kappeler, 1982, s. 168. Örneğin *ulojenie*, Ortodoks olmayan toprak sahiplerinin Ortodoks köleler (*çlopı*) çalıştırmasını yasaklamayı da içermektedir. 1651 istisnaları ve yasaları için krş. Kappeler, 1982, s. 176, 189–90 ve Nogmanov, 2002, s. 36–48.

54 Rywkin, 1988, s. 15.

1713'te *ukazı* yeniledi ve katı bir şekilde uygulanmasını talep etti, bunun sonucunda Müslüman köylülerin bulunduğu mülklere bile el konuldu. Son olarak, 1718'de yayınlanan bir ferman, kalan 50.000 Ortodoks olmayan hizmet insanını, Petro'nun deniz kuvvetlerinin ana nehirler boyunca inşa ettiği tersaneler için kereste kesmek, işlemek ve onları su üzerinde tutmak zorunda bıraktı. Tatar *mirza* ve eski hanlığın gayrimüslim seçkinleri, şu alternatifle karşı karşıya kaldılar: ya din değiştirip asimile ol ya da toplumsal derecen düşürülsün. İkincisini tercih edenler, vergi ödeyen *laşmanı* isimli yeni sosyal kategoriyi oluşturdular. Üstlendikleri ağır yükümlülükler, birçok kişiyi miras kalan mülklerini satmak ve terk etmek zorunda bıraktı.[55] Aynı zamanda, eski vergi ödeyen topluluklar (*yasaçnıe liyudi*) yasal olarak Rus devleti köylü sınıfı ile eşitlendi. Rus olmayanlar için yeni cizye sistemi, ödemelerde ve yükümlülüklerde önemli bir artışa neden oldu.[56]

Yerli nüfusun halihazırda ekonomik açıdan önemli topraklardan ve iletişim hatlarından uzakta yerleşmiş bir azınlık oluşturduğu Sibirya'da, devlet yerli nüfusu Rus sınıf sistemine entegre etmekten kaçındı. Sibirya Tatarları dışındaki yerli unsurlar eski konumlarını muhafaza ettiler ve *inorodtsy* (farklı bir soydan) sınıfını oluşturdular. Yerli elitin devam eden direnişinin tam ölçekli bir bütünleşmeyi engellediği Başkırya'da, devlet şimdilik yeniden birleşmekten kaçındı.[57]

Sonunda, Rus olmayan tebaanın yaşam koşulları büyük ölçüde yerel yönetimin bu politikaları uygulamasıyla belirlendi. Devlet, eyaletlerde yalnızca askerî veya sivil idare başkanları, yüksek soylulardan olan *voevodı* veya *namestniki* (valiler) tarafından temsil edildi. Sayıları oldukça az kaldı. Örneğin tüm Sibirya'da sadece dört tane vardı. Şehir (*prikaznıe izbı*) veya ilçe (*uezdı*) düzeyinde eşit derecede küçük bir bürokrasi, düşük soylulardan

55 Nolte, 1969, s. 70–72: Kappeler, 1982, s. 245–59; Nogmanov, 2002, s. 137–87.
56 Kappeler, 1982, s. 259–67.
57 Kappeler, 1982, s. 291.

veya hizmet sınıflarından, *d'iyaki*, olan düşük rütbeli memurlar tarafından yönetiliyordu. Onların otokton nüfusla yaptıkları değişim, yerel seçkinlere ya da yerli çevirmenlere bağlıydı ve bu da, yerlilerin bilinçsizliği ve itaatinin bir sonucu olarak istismarların yolunu açtı. Aslında, Petro'dan önce ve sonra, hükümetin amaçları ve niyetleri, bireysel yetkililer ve yerel ulular tarafından ciddi şekilde çarpıtılmaya devam etmekteydi.[58]

Orta İdil ve Sibirya'nın "sıradan" eyaletler düzeyine getirilmesi düzenlenmesi bile bu bölgeleri yetersiz yönetilmesini değiştirmedi. Rus yönetimi, yerli olmayan seçkinlerle iş birliğine bel bağlamaya devam etti. İncelenen dönem boyunca, yerlilerin katılımıyla yapılan talep ve isyanlar, zapt edilen topraklardaki kötü yönetimin ağırlığını göstermektedir. Düzenli revizyonlara rağmen, bu, özellikle Sibirya için geçerliydi. En ihtilaflı meseleler vergiler ile yükümlülüklerin miktarı, askere alım, ortak kullanılan ormanlara veya otlaklara erişim ile arazi araştırmalarıydı. Yerli toprak sahipliği veya yerli köylüler ile avcılar tarafından toprak kullanımı kanunla korunsa da, yerel yönetimler araziyi imtiyazlı sınıflar veya Rus sömürgecilere tahsis etme eğilimindeydiler.[59]

Bu, yalnızca, 1667–1671 yılları arasında meydana gelen Stepan Razin ayaklanması sırasında, sınır bölgelerinden Rus olmayan askerlerin ve İdil'in sağ kıyısındaki köylü sınıfının toplu halde isyancılara katıldığı dönemlerde, dönemsel huzursuzluklara neden olabilirdi.[60] Ancak Rus olmayanlar, Astarhan (1705–1706) ya da Kondratiy Bulavin (1707–1708) isyanları gibi XVIII. yüzyılın başlarındaki isyanlar sırasında önemsiz rol oynadılar. Daha da önemlisi, Tatarlar, 1705–1711 ayaklanmalarında Başkırlara katıldılar, ancak genel olarak Rus olmayanların direnişi, (aşağıda) İslam'a yönelik saldırının Tatar ve Başkır protestolarını birlikte

58 Nolde, 1952–3, 1, s. 178–81; Collins, 1991, s. 37–38, 49–52.

59 Kappeler, 1982, s. 159–165, 187–189, 194–198, 237.

60 Khodarkovsky, 1997.

kışkırttığı yüzyılın ortasına kadar yerel ve pasif kaldı.[61] Böylece, XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyıl başında "Karışıklık Dönemi"nde bir eğilim arttı: Rus olmayanların isyanı etnik rengini kaybetti ve bunun yerine sosyal olarak teşvik edildi.

Köylü Kolonizasyonu, İktisadi ve Demografik Değişimler

Pragmatik veya olumlu milliyet politikası zamanlarında bile, Rus makamları yeni tahkimat hatlarını güçlendirmek veya stratejik olarak önemli toprakların sömürgeleştirilmesini teşvik etmek için belirli ayrıcalıkları veya yaptırımları belirli aralıklarla görmezden geldi. Örneğin, devlet kaçak köylüleri sınır bölgesinden geri getirmekten veya dış ya da iç güvenliği korumak için gerekli görüldüğü sürece zorla Rus ve Rus olmayan köylüleri buralara yerleştirmekten kaçındı. Ancak, uzun vadede, her iki önlem de yalnızca devletin kendi ekonomik çıkarları ile Rus devletinin hizmetine bel bağlamaya devam ettiği toprak sahiplerinin çıkarlarını zayıflatabilirdi. Sonuç olarak, devlet köylülerin göçünü sıkı bir şekilde kontrol etmeyi tercih etti.[62]

Yine de gönüllü ve zorunlu köylü kolonizasyonu, İdil bölgesi ile Sibirya'nın demografisini giderek artan bir şekilde değiştirdi. XVII. yüzyıl boyunca, Rus köylüleri toprak sahibi ya asiller ya da manastırlar tarafından nakledildi ya da kendi iradeleriyle kaçak köylüler olarak geldiler. Bu yüzyılın ilk yarısında, Rus köylü sınıfının yüzdesi, İdil'in sağ yakasında ve Kazan ile Sviyajsk'ın idarî merkezleri civarında orantısız bir şekilde arttı. 1650'den sonra, hem Rus hem de Rus olmayan köylüler, yeni tahkimat hatları boyunca sınır kuşağına yerleştiler. XVIII. yüzyılın sonuna kadar, Avrupa Rusyası'nda güneye doğru tahminen iki milyon

61 Kappeler, 1982, s. 178–187, 292–298.

62 Nolde, 1952–3, I, s. 181–185; Huttenbach, 1988, s. 91; Dmytryshyn, 1991, s. 22–23; Collins, 1991, s. 39–40.

köylü göç etti ya da nakledildi; yaklaşık 400.000 kişi doğuya, Urallar ve Sibirya'ya gitti. Özellikle İdil'in sağ yakasında ve eski Kasım Hanlığı'nda, Rus köylülerinin yoğun akınına uğrayan Rus olmayan bölge nüfusu, Kama boyunca Başkır topraklarına göç etti. Bu eğilimler, eski bozkır sınırı boyunca Rus olmayan yeni diaspora gruplarının ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Eski Kazan Hanlığı'nın merkezî bölgelerinin çoğunda, özellikle nehirler boyunca ve idarî merkezlerin çevresinde, Rus nüfusu zaten çoğunluğu oluşturmaktaydı. 1760'a kadar, erişilemezlikleri ve düşük toprak kalitesi nedeniyle yalnızca yakın zamanda entegre olan Başkır toprakları ve eski hanlığın kuzeydoğu bölgelerinin çoğu, Rus olmayan baskın bir nüfusu elinde tuttu.[63]

Seyrek olarak yerleşim oluşturulmuş Sibirya'da demografik değişimler daha da çarpıcıydı. 1650'de 250.000 Sibirya yerlisi arasında yaklaşık 60.000 Rus yaşarken, bu durum 1795'te Yenisey'in doğusuna yerleşen 800.000'den fazla Rus ve çoğunlukla Yakutlar ile Buryatlardan oluşan 360.000 gayri-Rus'a dönüştü. Zaten XVIII. yüzyılın başında, Sibirya'daki Rus yerleşimleri tarımsal olarak kendi kendine yeterliydi.[64]

Devletin Rus olmayan yasal unvanları koruma konusundaki sınırlı istekliliği, Sibirya ve Urallardaki doğal kaynaklara artan ilgiyle de ortaya çıktı. Derilerin acımasızca çıkarılması, kürklü hayvanların sayısını o kadar hızlı bir şekilde azalttı ki, avcılar yeni avlanma alanları bulmak için sürekli ilerlemek zorunda kaldılar. 1660'tan sonra, Uralların doğu yamaçlarında ve Yenisey'de gümüş keşfedildiğinde, devlet onun çıkarımını tekelleştirdi ve madenciler, mühendisler ve diğer uzmanlar bölgeye gönderilirken, artan demir talebi XVII. yüzyılda Sibirya'da ve XVIII. yüzyılın başlarında Urallarda yüzlerce kayıtlı veya kayıtsız dökümhanenin gelişimini teşvik etti. Normalde yasal olarak satın alımdan muaf

63 Kappeler, 1982, s. 228–34, 323—31. Daha fazla veri için, bkz. Kuzeev, 1992.

64 Huttenbach'tan alınan veri, 1988, s. 91; Kappeler, 1992, s. 104–105; Bell-Fialkoff, 2000, s. 1

tutulan Başkır arazilerine, madencilik ve fabrika inşası için el konuldu. Ek olarak, hükümet devlet köylülerini sanayi kuruluşlarında işçi olarak görevlendirdi. Bu proto-sanayileşme, yerli ekonominin aleyhine büyük ölçekli bir orman tahribine yol açtı.[65]

Misyonerlik

XVII. yüzyılın büyük bir kısmında, Moskova, daha önceki din ile ilgili takip edilen politikalarına bağlı kaldı. Din değiştirme, özellikle yerli seçkinlerin yapması, memnuniyetle karşılanırken, sistematik bir şekilde olmasa da teşvik edildi. Özellikle Ortodoks olmayan toprak sahiplerinin haklarını kısıtlayan 1681 fermanından sonra, eski Kazan Hanlığı'nın eski kuzeybatı sınırı boyunca çok sayıda vaftiz meydana geldi. Ancak devlet, kendi güvenlik ve ekonomik çıkarlarının tehlikeye girdiğini gördüğünde, pragmatizm sunağında misyonerliğini kurban etti.[66]

Büyük Petro döneminde durum önemli ölçüde değişti. Petro, Ortodoks Kilisesi'ni devlete boyun eğdirip yabancı uzmanlar için dinî hoşgörü ilan ederken, Doğu'nun Ortodoks olmayan tebaasının din değiştirmesini, onların *Untertanenverband* ile bütünleşmeleri için gerekli bir ön koşul olarak algıladı. Bu nedenle, devlet, 1720'den itibaren, dinini değiştirmeyi kabul edenlere karşılık olarak vergilerden ve askere alımdan muaf tutulmayı teklif etti. Bununla birlikte, bu vaatler yerel yönetimlerce sıklıkla yerine getirilmedi ve kampanya Orta İdil'deki animist veya Müslüman nüfus arasında büyük ölçüde başarısız kaldı. Batı Sibirya'da devlet aynı anda Vogullar (Mansi) ile Ostyakları (Hantı) sistematik uygulamalarla din değiştirmeye zorladı. Petro'nun ölümünden sonra, büyük ihtida (İslamiyet'e dönme) dalgaları bu din değiştirmelerin

65 Huttenbach, 1988, s. 88, 98; Khodarvoksky, 2002, s. 161–162; Kappeler, 1982, s. 268, 344.

66 Nogmanov, 2002, s. 51–63; Kappeler, 1982, s. 176–177, 195, 236; Kappeler, 1991, s. 122; Zahidullin, 1997, s. 54–55.

yüzeysel karakterini göstermektedir: Ortodoks misyonuna, örneğin Ortodoks okulları aracılığıyla pastoral bakım veya sistematik konsolidasyon neredeyse hiç eşlik etmemişti.[67]

Devlet destekli misyonerliğin bariz başarısızlığı, onun yeniden örgütlenmesiyle sonuçlandı. 1731'de Sviyajsk'ta "Yeni Din Değiştirenler İçin Komisyon" kuruldu. Bu kurul, din değiştirenlerle ilgilenmek ve Hıristiyan olmayanlar arasındaki misyonerliği koordine etmek için tasarlanmıştı. Son olarak, ünlü Kiev Akademisi'nden cesur ve azimli din adamlarının atanması ve erken 1740'larda önemli miktarda sağlanan finansman, Ortodoks misyonerlik tarihinde bir dönüm noktası oldu. 1740 *ukazı*, din değiştirmeler için Petro döneminde verilen ayrıcalıkları teyit ettiği gibi ayrıca onların eski dindaşlarının (din değiştirmeyip Müslüman kalanların), hazinenin potansiyel kayıplarını telafi etmeleri için yaptıkları ödemeleri yükseltildi. Bunun ötesinde, din değiştirenlere para, değerli hediyeler ve hatta bir süreliğine de ölüm cezası durumunda bile af vaat edildi. Bazı fermanlar, din değiştirenlerin eski dindaşlarından mekânsal olarak ayrılması çağrısında bulundu ve dönmeyenleri yeni yerlerde yerleşimle tehdit etti. Şiddet –kutsal mekanların tahrip edilmesi ve toplu ibadetlerin yasaklanması– ve ikna –artan mali baskılardan geçici olarak kurtulma– eski hanlıkları süpüren bir din değiştirme dalgasıyla sonuçlandı. 1760'a kadar, neredeyse tüm Mordvinler ile Çuvaş, Mari veya Udmurtların çoğu yasal olarak Ortodoks Hıristiyan oldular. Bununla birlikte, daha sonraki gelişmeler, eski animistlerin çoğunluğu için vaftizin yüzeysel bir eylem olduğunu göstermiştir. Onların imparatorluğa sosyal ve ekonomik entegrasyonları zayıf kaldı ve Ortodoksluk örtüsü altında geleneksel inançlarını veya sentetik Hıristiyanlık biçimlerini uygulamaya devam ettiler.[68]

67 Nolte, 1969, s. 23–25, 34–36, 83, 87–89; Kappeler, 1982, s. 270–273.
68 Kappeler, 1982, s. 274–279.

En açık şekilde, 1740'larda Rus yetkililer İslam'a karşı eski kısıtlamaları terk ettiler. Orta İdil'deki Tatarlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri, bu şekilde çok az başarı göstermişti ve vaftiz edilerek yeni din değiştirenler (*novokriaşennıe*) bir ya da iki nesilden sonra tekrar İslam'a geri döndüler. Din değiştirenler arasında ihtidayı engellemek için tasarlanmış önlemler Müslümanların düzeni için ciddi bir meydan okumaya dönüştü. XVI. yüzyılın sonlarına ait sahte bir belgeye göre, 1742 fermanı, Rusya Kazan'ın zaptından sonra inşa edilen tüm camilerin yıkılmasını talep etti ve Hıristiyan topluluklarının yakınında yenilerinin inşasını da yasakladı. Orta İdil'deki yerleşim yerlerinin dağınık doğası göz önüne alındığında, bu tam anlamıyla yasağa yakın bir durumdu. Aslında, 1744 yılına gelindiğinde, Kazan eyaletinde 536 camiden 418'i yıkıldı ve İdil'in çevresindeki 170 camiden 127'si için de aynısı yapıldı. Ancak, bu kısa görüşlü baskılayıcı politika İslami kurumları yok etmedi, daha ziyade onların yeraltına çekilmesine sebep oldu. Sosyal mağduriyetlere eklenen dinî baskı, Batır Şah ile Pugaçev isyanlarına güçlü bir Tatar ve Başkır desteği ile sonuçlandı.[69] Büyük Katherina'nın hoşgörü manifestosu nihayet misyonerlik faaliyetlerine bir ara verdi ve Rus yetkililer, İslam ve kurumları için bir kayıt, koruma ve aktif destek politikasına karar verdi.[70]

Sonuç

Kazan'ın zaptından sonraki iki yüzyıl boyunca, Rus genişlemesi ve yönetimi, amaç, araç ve stillerde dikkate değer bir istikrar sergiledi. Dış güvenlik ve ekonomik sömürünün müşterek çıkarları, askerî fetihleri ve komşu güney ve doğu topraklarının

69 Kappeler, 1982, s. 276–277; Gilyazov, 1996, s. 78–84; Azamatov, 1996, s. 96–99.

70 Azamatov, 1996, s. 100–111; Fisher, 1967, s. 542–553; Frank, 1998, s. 34–39; Kemper, 1998, s. 18–50.

kademeli olarak dahil edilmesini güdüledi. Birincisi, bozkırın göçebe halkları ve Kırım Hanlığı ile ilişkilerde daha büyük önem taşımakta, ikincisi Sibirya'da etkindi. Her iki saik de İdil Hanlıklarının ele geçirilmesi için önemliydi ve Petro'nun batıya pencere açmasından sonra Rusya'nın yöneticileri ve yetkililerinin doğu ticaretine bakış açıları iyileşti. Moskova Çarlığı, doğuya genişlemesini, hanedan meşruiyeti, büyük devlet olma politikası ve dinî gayret unsurlarını içeren belirli bir emperyal ideoloji ile haklı çıkarırken, Rusya İmparatorluğu'nun doğuya yönelmesi, Petro döneminde medenileştirme misyonun Batı fikirlerinden etkilenmişti. Asyalı komşular, özellikle bozkır göçebeleri, artık az ya da çok eşit ortaklar ya da rakipler olarak görülmedi. Bu, XVIII. yüzyıldan sonra Rus işgalinin kurbanı olan Asya halkları için ciddi sonuçlar doğurdu: Sibirya yerlileri gibi, Rus sınıf sistemine entegrasyondan mahrum bırakıldılar.[71]

Söz konusu dönem boyunca, Rus egemenliği, sırasıyla "pragmatik" ve "ideolojik" olarak etiketlenebilecek iki stratejinin bir arada bulunması ile betimlendi. İdeoloji, XVI. yüzyılda Kazan'ın zaptından kısa bir süre sonra siyasete en güçlü şekilde yansıdı; XVII. yüzyılda zaman zaman alevlendi ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Batılılaşmasıyla zorla yeniden ortaya çıktı. Bu durum, yerli nüfusun dinî özerkliğine tekrarlanan saldırılar ve yerli seçkinlerin Rus yönetiminin temsilcileri olarak rolünü yenileme veya en azından azaltma çabaları ile nitelendirildi. Asli yerli nüfusun devam eden direniş ve tekrarlanan isyanları bu stratejinin sınırlarını belirledi. Birincil hedefler, güvenlik ve ekonomik faydalar tehlikeye girer girmez, genellikle devlet pragmatik bir politikaya başvurdu. "Pragmatik" strateji, hem silahlı direnişin acımasız boyun eğdirilmesini hem de sonradan bahsedilenin barışçıl kaldığı ve yükümlülüklerini ve mali görevlerini yerine getirdiği sürece Rus olmayan

71 Khodarkovsky, 1997, s. 8–32; Slezkine, 1994.

tebaanın günlük yaşamına büyük çaplı bir müdahale etmeme politikasını kapsamaktaydı.[72]

Tarih sırasına göre, Rus işgali ve yeni toprakları ülkesine katması üç aşamalı bir modeli izledi: ilk aşamada, Moskova ittifak anlaşmaları imzaladı ve kendisini resmî süzeren devlet ilan etmesine rağmen, Dışişleri Bakanlığı'nın öncüsü olan *posol'skiy prikaz* aracılığıyla ilgili yöneticilerle anlaşmaya devam etti. İkinci aşamada, hükümdar ile *boyarlar*a karşı sorumlu olan bölge kurulları, yani Kazan ve Sibirya *prikazı*, Rus olmayan nüfus için belirli ayrıcalıkları korurken zapt edilen bölgeleri yönetecekti. Askerî bir idare tarafından yönetilen sınır bölgelerine özel bir statü verildi. Son olarak, daha önce ayrı bölge olan yerler özel statülerini kaybettiler ve çok etnikli imparatorluk içindeki azınlıkların genel hak ve sorumluluklarından yararlanan Rus olmayan veya Ortodoks olmayan nüfusa sahip sıradan vilayetler olarak muamele gördüler.[73] Sadece Orta ve Aşağı İdil ile Sibirya tüm bu üç aşamadan geçti. Bu bölgelerde idarî entegrasyon zorunlu modernizasyon ile aynı zamana rast geldi. İdil Hanlıkları ile Batı Sibirya'nın Rus olmayan halkı, Batılılaşmaya, eski statü ve ayrıcalıklarına yönelik bir saldırı olarak maruz kaldı; bu da seçkinlerin sosyal olarak bozulmasına ve Rus (devlet) köylü sınıfı ile genellikle dezavantajlı bir konuma gelmesine neden oldu. Başkırya gibi bazı Avrupa bölgeleri, 1740'taki Orenburg *guberniya* kurumunun ihdasından sonra bile kendine özgü statülerini korudukları için aynı modeli takip etmedi. Bozkır topraklarının çoğu *posol'skiy prikaz* ve daha sonra Senato'nun yetkisi dahilinde kaldı; onlar II. Katherina'nın iktidarından önce dahil edilmediler ve sömürgeleştirilmediler (*Novaya Rossiya* ve Kırım).

---

72 Krş. Raeff, 1971, s. 22–42; Kappeler, 1982, s. 287–292; Kappeler, 1992, s. 53–55.

73 Krş. Rywkin, 1988, s. 9–11; Keep, 1985, s. 36–37.

BEŞİNCİ KISIM

*

YENİ İMPARATORLUK MANDA REJİMLERİ VE CENGİZLİ DÖNEMİN SON (XVIII.–XIX.) YÜZYILLARI

ÇEVİRİ

MUHAMMED BİLAL ÇELİK

17

Çing ve İç Asya: 1636–1800

NICOLA DI COSMO

1636'da Çing hanedanının ortaya çıkışı hem Çin hem de İç Asya tarihinde yeni bir safhanın başlangıcına işaret etmiştir. Mançuların Ayşin Gioro kraliyet klanı tarafından kurulan hanedan, birkaç yıl içinde Çin'i fethetmiş ve 1911 yılına kadar da burayı yönetmiştir. Bu süre zarfında, İç Asya'nın doğu kısmının ve özellikle Moğolistan, Doğu Türkistan ve Tibet'in siyasî ve toprak düzeni, Çing'in bu bölgeler üzerindeki egemenliğini genişletmesiyle dönüştürülecekti. 1636 yılı sadece yeni bir hanedan başlangıcına değil, aynı zamanda 1616'da Nurhaçi (Nurhacı) tarafından kurulan ve oğlu Hong Tayci (1627–43) tarafından devam ettirilen Cin hanedanının birkaç askerî ve siyasî projenin ikmaline yol açtığı bir konsolidasyon döneminin sonuna da işaret etti. Bu projeler, Mançu rejiminin Ming'e karşı kendi kendisini güçlendirmesi yolunda dönüm noktasıydı ve aynı zamanda Çing yönetimi altında İç Asya sınır ülkelerinin siyasî ve sosyal dokusunda dönüşümler öngörmekteydi.

İlk başarılar arasında Mançuryalı aristokrat krallıkların birleşmesi, Ming'in askerî yenilgisi, Liaodong Yarımadası'nın fethi ve Kore'ye karşı başarılı seferler yer aldı. Bununla birlikte, her şeyden önce, İç Asya cephesini istikrara kavuşturmaya ve Mançuların Moğolları, tarih sahnesine yeni çıkmış Çing hanedanının bir bileşeni olarak yeniden düzenlemesine olanak sağlayan

Güney Moğol boyları ile ilgili Mançuların çok yönlü politikasının başarısı tartışmalıdır. Kendi emperyal hayallerine sahip Cengizli bir soylu olan Çahar Ligdan Han'ı (1592–1634) yenmek için yapılan Moğollar arası savaşlar bağlamında, Mançu egemenliği Moğollar üzerinde oluşturuldu ve Çing, tartışmalı bir şekilde onların en önemli siyasî varislerinden biri olmaya başladı: Han ve Tang hanedanları ile bazı benzerliklere rağmen, Çinli selefleri gibi modellenmemiş bir Çin-İç Asya imparatorluğunun kurulması. 1760'lı yıllara gelindiğinde, Pekin merkezli yönetilen İç Asya bölgelerinin kuzeydoğu eyaletleri (Mançurya), İç ve Dış Moğolistan, Kökönor (Çinghay), Tibet ve Cungarya, kuzeybatıda Tanrı Dağları bölgesi ile Tarım Havzası'nı içeriyordu. Çing'in İç Asya'ya ve sınır bölgelerinin yönetim sistemlerine bakış açısı ve politikası, ilk olarak başlangıç zamanından itibaren Mançu hanedanının sınır rejimi olarak kimliğinin özel koşulları ve ikincisi Moğol faktörünün devlet kurma sürecindeki önemi ile şekillenmiştir. Sonuç, emperyal genişleme ve İç Asyalı ve özellikle Moğol sömürgeler hükümetinin tamamen yeni bir kurulumuydu. Bu bölümün amacı, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Moğolistan'da meydana gelen ve rolü Mançular tarafından imparatorluğun dış bölgelerini (Mançuca *tulergi golo*) yönetmek için kurulan "emperyal vesayet" sisteminin merkezinde yer alan değişikliklerin ana hatlarının izini sürmektir.

Mançuların İktidara Gelişinden Önce Mançurya

XVI. yüzyılın sonunda, Mançurya'da yaşayan Cürçenler siyasî olarak üç ana gruba ayrılmıştı: Sunggari nehirleri vadisinde Hayşi; Hayşi'nin güneyinde, Çin ile Liadong sınırına yakın, Liao ve Yalu Nehri havzasında Ciencou (Jianzhou); ve Hayşi'nin kuzeyinde, Amur Nehri'nin orman bölgesinde Yeren (Çincede *vahşi* anlamına gelir) Cürçenleri. Hem Hayşi hem de Ciencou

Cürçenleri, Ming Sarayı'na her yıl ziyarette bulunup haraç olarak at sunarlardı. Atların yetiştirilmesi, avlanma, toplayıcılık ve tarım ile birlikte, geleneksel olarak "karma" veya –daha az muhtemel– "yarı göçebe" olarak kabul edilen Cürçen ekonomisinin önemli bir parçasıydı. Çevre ve gelenek, farklı alanlarda hâkim olan geçim biçimini dikte etmişti.

Yüen devletinin yıkılmasından (1368) sonra Ming hanedanı, geriye kalan Moğol direnişini frenlemek ve Moğol-Cürçen siyasî bağlarını koparmak için Mançurya'ya askerî olarak müdahale etmeye başladı. Diplomatik araçlara da dayanan Ming taarruzu, İmparator Yonglı (1403–24) döneminde bir dizi garnizon veya "muhafızlık" (*wey*) ve "karakol" (*suo*) kurulmasına neden oldu. Uygulamada, bunlar boy ve mülki temeller üzerinde düzenlenen önceden var olan Cürçen siyasî gruplarına karşılık gelmektedir.[1] Onların liderleri çeşitli rütbelerden Çinli "komutanlar"a (*cıhuişı*) dönüştürüldü ve Ming imparatoruna karşı unvanlarla birlikte belirli ayrıcalıklar ve yükümlülükler kazandılar. İlk önemli *wey*, Ciencouwey, reisi Ahaçu başkanlığında 1403 yılında kuruldu. Bu, Mançu hanedan ailesinin, Ayşin Gioro klanının atalarının evi olmuştur. Wucı ve Nuırgan *wey* 1404 yılında ve Maolien 1406 yılında kuruldu. Sonraki 200 yıl boyunca, Ming hanedanı toplamda yirmi *suo*ya ek olarak 368 *wey* kurdu.[2] Ciencou Cürçenleri iki ek *wey*, Ciencou zuowey (Ciencou sol muhafızlığı, 1405) ve Ciencou youwey (Ciencou sağ muhafızlığı, 1438) elde etti. Ming sarayı bu alt yönetim birimleri üzerinde doğrudan bir kontrol sağlamasa da, önde gelen Cürçen reisleri bölgenin Ming askerî-idarî sisteminde yüksek mevkilere terfi ettirilebilirlerdi. Nurhaçi'nin atalarından biri olan Möngke Timur (1405–33), Ciencou zuowey'in ilk komutanı (*Cıhuişı*) idi, daha sonra vali

1 Cürçen halkının dağılımının ve Ming döneminde Cürçen Muhafızlarının listesinin tam bir analizi için. bkz. Wang, 1956a.

2 Mançurya'da *wei* ve *suo* garnizonlarının kurulması ile ilgili hâlâ en iyi İngilizce çalışma için bkz. Serruys, 1955

muavinliğine (*Duduçienşi*) yükseldi ve son olarak vali vekilliği (*duduçiencı*) görevini üstlendi.[3]

Yüksek mansıbın en önemli avantajlarından biri, reislerin Ming hükümetinden aldığı ruhsatnamelerden oluşmaktaydı. Mingler, Hayşi'den 1000 ve Ciencou'dan 500 olmak üzere toplamda 1500 Cürçen için ruhsatname çıkarttı. Bunlar, liderlik pozisyonlarındaki Cürçen aristokratlarının sınır boyundaki ticaret kasabalarında ticarî faaliyetler yürütmelerine olanak sağladı. Ayrıca, onlar başkentteki saraya yıllık haraç vermek zorunda da kaldılar. "Heyet"in üyeleri ticaret yapabildikleri ve bazen yol boyunda yağmalayabildikleri için "haraç taşıyan" vazifeler, kazançlı girişimlerdi. Dahası karşılık olarak imparatordan alınan "hediyeler", sunulan haracın değerini aşmaktaydı. Bu nedenle, Cürçen boyları arasındaki rekabet, sınır hattındaki pazarlara (*maşı* olarak adlandırılan sözde at pazarları) erişim ve haraç sunumuna olanak sağlayan ruhsatnameler üzerinden gelişti. Nurhaçi'nin kendisi, XV. yüzyılın sonlarında ve XVI. yüzyılın başlarında, diğer Cürçen reislerinin sahip olduğu lisansları ve ticaret haklarını uygun hale getirmek için sürekli olarak savaştı.

Tarihçiler, Güney Mançurya'daki Cürçen toplumunun Yongli'dan (1403–24) Wanli dönemine (1573–1620) kadar büyük bir ekonomik gelişme kaydettiğinde hemfikirdir. Bu gelişmede hem iç hem de dış faktörler etkindir. İç gelişme faktörleri arasında olmak üzere, özellikle Güney Mançurya'da önemli olan tarımsal üretimde büyük bir artış görmekteyiz. Demografik büyüme ile pulluk ve çapa gibi demirden yapılmış tarım aletleri veya öküz gibi çiftlik hayvanlarına olan sürekli ihtiyaç, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaten fark edilebilir bir durumdur. Sadece 1600'den itibaren, Mançurya topraklarında madenciliğin gelişimi ve yerel atölyelerin kurulmasıyla birlikte demir aletlerin yerel üretimi artmıştır. Cürçen, Çinli ve Koreli zanaatkarlar (bazısı

3 Krş. Serruys, 1967, s. 613.

göçmen, bazısı savaş esiri) demirci olarak istihdam edildi, ancak yerel üretim yine de ithalatın yerini almada yetersiz kaldı.

Tarımın gelişimi önemli bir yan etki yarattı; çünkü daha önce geçim faaliyetleri olan avcılık ve toplayıcılık, Çinli tüccarlar tarafından aranan lüks ürünleri sağlamak için kullanılabilirdi. En değerli Cürçen ihracat ürünleri arasında inciler, kürkler –tilki, samur, sansar, leopar, vaşak, Sibirya sincabı ve diğer hayvanlardan– ve ginseng bulunmaktadır. Onlar ayrıca at, bal ile yabani mantar ve fındık gibi orman ürünleri de sattılar. XVI. yüzyılın sonlarına ait iktisadi veriler, Mançurya'nın ithalatı ile ihracatı arasında önemli bir değer farkı olduğunu ve farkı telafi etmek için Mançurya'ya önemli miktarda gümüş aktığını göstermektedir.[4]

Güney Mançurya'nın refahının etkilerinden biri, Mingler ile siyasî ilişkilerin sarkaç dalgalanmalarından bağımsız olarak, kuzey halklarının Liaodong sınırına daha yakın olan güneydeki yerlere göç ettirilmesi ve yeniden yerleştirilmesidir. Cürçenler ve Mingler arasındaki en yaygın yıpranma nedenleri, genellikle barışın bozulmasına ve Cürçenler tarafından Ming şehirlerine karşı yürütülen şiddetli akınlara yol açan ticaret haklarının ihlal edilmesi veya kötüye kullanılmasıydı. Yoğun askerî çatışma dönemleri XV. yüzyılın ortaları ile XVI. yüzyılın ortalarında meydana geldi. İlk durumda, Cürçenlerin Oyrat hükümdarı Esen Han'a (1438–54) verdiği destek, ekonomik yaptırımlara ve kuzeydoğu sınırının daha da güçlendirilmesine yol açtı. 1570'lerde, Çin-Cürçen sınırındaki askerî çatışmalar, haracı getiren her bir heyetteki kişi sayısını sınırlamak ve sınır ticaretini daha sıkı kontrollere ve vergilendirmeye tabi tutmak için 1536'da uygulamaya konulan yönetmelikle başlayan Ming politikasının bir sonucu olarak ortaya çıktı.[5] Lakin bu, özellikle şahlanmış askerî ve ekonomik rekabetin körüklediği çeşitli Cürçen "boyları" ile aristokrat gruplar arasında gerilimlerin arttığı bir dönemdi.

4 Zhou, 1979, s. 160.

5 Rossabi, 1982.

O zamanlar Cürçen toplumunun üç ana sınıftan oluştuğu söylenebilir: Asiller zümresi, sıradan halk tabakası ve köleler. Asiller zümresi öncelikle siyasî güç ve askerî faaliyetlerin uygulanması ile uğraşmaktaydı. Üyeleri *beylı* ve *beyzı (beysı)* olarak adlandırılırdı ve geleneksel olarak güçlü ailelere mensuptu ve genellikle Ming sarayı ile irtibatlıydı. Bu sınıfa, yüksek rütbeli siyasî figürlerin silah arkadaşları, *guçu*, da dâhildi. Bu nedenle, asiller zümresine erişim, genellikle genç yaşta, başarılı bir liderle ilişkili olmakla elde edilebilirdi. Köleler (*aha*, *booi aha*, *booi niyalma*) başlangıçta çoğunlukla evde iş yapan kölelerdi ve genellikle Çin ve Kore sınır bölgelerinde yakalanan veya yağma akınları sırasında ele geçirilen insanlardan oluşuyordu. XVI. yüzyılda, tarım ve el sanatları üretiminde çalışmaya başladıkları için, onların faaliyetlerinin görüntüsü sayıları ve toplumsal işlevleri ile birlikte arttı. Büyüyen Cürçen ekonomisi, sınırın güneyinden, genellikle savaş esiri olarak gelen insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Avam için, hem Cürçen halkını bir bütünü hem de toplumun aristokrat olmayan üyelerini ifade eden bir Mançu terimi olan *cuşen* kullanıldı. Onlar toprağı işler, avcılık ve hayvan yetiştiriciliği ile uğraşırlar ve savaşta reislerinin yanında yer alırlardı. Sosyal konumları giderek daha az özgür hale geldi ve zorunlu vergilendirme, angarya ve askerlik hizmetinde bir artış anlamına gelen aristokrasiye daha fazla boyun eğdiler. Nurhaçi'nin döneminde, onlar sosyal ilişkilerin kademeli olarak dikeyleşmesine yol açan askerî ve idarî bir kurum olan Sekiz Sancak sisteminin büyük bir bölümünü oluşturdular.[6]

Nurhaçi'nin 1580'lerden XVII. yüzyılın başlarına kadar yükselişi, Mançu yıllıklarında kargaşa ve büyük siyasî istikrarsızlık dönemi olarak tanımlanan bir zamanda gerçekleşti. Bununla birlikte, bu aynı zamanda genel ekonomik gelişme, demografik

6 Hong Tayci'nin (1627–43) erken hükümdarlık döneminde *yuşen*lerin maruz kaldığı iktisadi ve askerî yükümlülüklerin bir listesi için bkz. Wang, 1956b.

genişleme ve Cürçen toplumunun yoğun şekilde askerileşmesi dönemiydi. Özellikle asiller zümresi güçlendi. Zenginliğin birkaç siyasî liderin elinde kümelenmesi, hiçbir yerde Nurhaçi'nin kendi stratejisinden daha iyi örneklenemez, çünkü Ming ile artan kendi siyasî nüfuzunu, savaş ve diplomasi yoluyla, Mançuryalı liderlere verilen haraç ve ticarî ayrıcalıkların tekelci bir yoğunlaşmasını gerçekleştirmek için etkili bir şekilde kullanmıştır.[7] İktidarın Nurhaçi'nin elinde pekiştirilmesi, en azından kısmen, ekonomik kaynakların tekelci kontrolü, halkın askerileşmesi ve akıllı diplomasi sürecinden kaynaklanıyordu.

Nurhaçi'nin stratejisi, Cürçen içi politika ve Çin ve Kore ile sınır ilişkileriyle sınırlı değildi. Sonraki Cin hanedanı (Mançuca *amaga ayşin gurun*) olarak bilinen bağımsız rejimin 1616'da kurulmasından sonra, Nurhaçi'nin siyasî oluşumunun hayatta kalması, yeni fethedilen nüfusu ve toprakları organize etmenin ve bu kazanımları artan sayıda mevcut veya potansiyel düşmandan korumanın etkili yolları ile Ming topraklarına (Liaodong Yarımadası) askerî genişlemeye eşlik etme yeteneğine bağlı olduğu oldukça açıktı. Ayrıca, 1619'da Nurhaçi'nin bağımsız bir rejim kurma arzusunun, Çahar Moğollarından Ligdan Han'ın siyasî öneme sahip olması nedeniyle tartışmasız devam etmeyeceği ortaya çıkmıştır. Liaodong'un fethinin ardından Nurhaçi'ye katılan Çinli danışmanların başarısızlığı Mançulara Çin'i nasıl yöneteceklerini "öğretmek'ten sorumlu tutulursa, Ayşin Gioro hükümdarları Nurhaçi ve oğlu Hong Tayci, göçebe halkları kontrol etmek ve içsel nitelikleri nedeniyle hâlâ genç ve gelişmekte olan Cürçen devletine kolayca dahil edilemeyen bölgelerini dahil etmek için ellerindeki araç yelpazesini genişletmeleri, Moğollarla gelişen ilişkiler bağlamındadır. Böylece tohum, önceki herhangi bir Çin hanedanından çok farklı olan bir sınır stratejisi için ekildi.

7 Liu, 1978.

Çing'in İç Asya'da Yayılması

Çing ve İç Asya arasındaki ilişkiyi incelemede yararlı bir kavram, James Millward tarafından ileri sürülen, Moğollar ile Mançular arasında kuzey sınırında geliştirilen "imparatorluk hükmüne veya etkisine tabi" tasarılardır. Millward'a göre, Mançular ile Moğollar arasındaki ilişkilerle ilgili olarak, "Çing, boyları toplayarak ve rakipleri ortadan kaldırarak Moğol hatları boyunca bir imparatorluğu yeniden inşa etmek için neredeyse bir tasarı gibi görünmektedir".[8] Ming hanedanı döneminde çeşitli Moğol liderleri tarafından, Cengiz Han'ın imparatorluğunu yeniden diriltmeye çalışıp çalışmadıklarına bakılmaksızın, Moğolları "emperyalize etmek" ve büyük güç merkezleri halinde birleştirmek için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Bunlar arasında Esen Han (1438–54), Dayan Han (1480?-1517?), Altan Han (1508–82) ve Ligdan Han özellikle cesur ve etki çevresi genişti. Mançular güçlendikçe ve hatta Çin'in fethinin tamamlanmasından çok sonra Moğolların bu tür birleştirme girişimleri, Mançuların kendi siyasî emellerinin gerçekleşmesine açık veya örtülü bir tehdit oluşturdu. Bu bağlamda, teorik olarak Moğol imparatorluk geleneği Cengiz Han soyundan gelen birini, "emperyalist" seferleri başlatmak ve gerçekleştirmek ve emperyal bir retoriği benimsemek için tek meşru otorite olarak görürken, Hoşot'un haricinde, Batı Moğolları veya Cungarlar (Congarlar) soylarının Cengiz'e dayandığını iddia edemeseler de, onlar emperyal emelleri ifade etme konusunda eşit derecede yetenekli olduklarını kanıtladıklarını dikkate almalıyız (aşağıya bakınız). Cengiz'in mirası, politik önemini kaybetmedi ve belirsiz bir retorik düzeyde rol oynamaya devam etti, ancak en etkili Cungar hanları öncelikle Dge-lugs-pa mezhebi ve Dalay Lama'nın desteğiyle elde edilen meşruiyete dayanmaktaydı.[9] Mançular hakimiyetlerini sınır topraklarını

8 Millward, 2004, s. 110.

9 Miyawaki, 1999, s. 319–31.

genişleterek ve onları imparatorluğun bir parçası haline getirerek bu tür tasarılara karşı çıktılar. Aynı zamanda, bu bölgeler etnik ve kültürel olarak farklı ve hanedanın sonuna kadar Çin'in geri kalanından idarî olarak ayrı kalmıştı. Bunun nasıl başarıldığı, erken modern İç Asya tarihinin temel sorularından biridir.

Çing'in Moğol topraklarına yayılması "aşikâr kader" olarak tasavvur edilemez. Büyük olasılıkla, bir buçuk yüzyıl süren bir dizi meydan okumaya bir cevap olarak ilerlemiştir. Şematik olarak, bununla birlikte, bağlantısız olarak değil, sürekli ve evrimleşen bir sınır stratejisinin bir parçası olarak görülmesi gereken dört aşamayı tanımlayabiliriz. İlk aşama, Güney Moğolların "Sancaklar" (Moğ. *sumu*, Ma. *niru*) organizasyonuna imkan veren Cin rejiminin (veya Sonraki Cin, 1616–35) kurulmasından önce ve sonra, erken Mançu hükümdarları, Nurhaçi ve Hong Tayci ile Moğol liderler arasındaki ilişkileri içerir. Bu aşama aynı zamanda sınır yönetiminden sorumlu ana hükümet kolu olarak Lifan Yüen'in (Vasal İşler Dairesi) erken gelişimini de içermektedir. İmparator Kang-şi'nin Cungar lideri Galdan'a karşı yaptığı savaşlar, bu sürecin ikinci aşamasını oluşturmaktadır, çünkü Dolon Nor Barış Konferansı'nda Halha hanlarının Çing tabiliğine ve Moğolistan'ın idarî birimlere bölünmesine yol açtılar. Üçüncü aşama, Çing'i Doğu Türkistan'daki bazı şehirleri işgal etmeye ve özellikle imparatorluk valileri sistemi (Mançuca *amban*) aracılığıyla Tibet'te siyasî bir yönetim kurmaya zorlayan Cungarlarla devam eden çatışmalardan biridir. Dördüncü ve son aşama, daha sonra Sincan, "Yeni Sınır", olan Çing askerî zaptı ile tanımlanabilir; bunun sonucunda Müslüman vaha yerleşimcileri ile Kazak ve Kırgız göçebeleri de dahil olmak üzere yeni bölgeler ve çeşitli halklar Çing egemenliğine girmiştir.

* * *

Nurhaçi, Ciencou Cürçenlerinin en güçlü adamı ve lideri iddiasıyla ortaya çıktığında, onunla Güney Moğolları arasındaki siyasî

ilişkiler kötüleşti. 1593'te, daha sonra sadık müttefikler ve hatta Nurhaçi'nin yakın akrabaları olan bir grup Moğol aristokrat, Nurhaçi karşıtı bir koalisyon çerçevesinde Cürçen boylarına katıldı. Ciencou Cürçenlerinin –Nurhaçi'nin başını çektiği Mançuryalı siyasî birlik– askerî başarıları toprak ve iktisadi olarak genişlemeye yol açtı ve Nurhaçi'nin bölgesel gücünün artmasıyla Halha Moğol boyları 1606/7'de onunla diplomatik bir anlaşmaya vardı.[10] Bu vesileyle, ona kendi halkı arasında bile olduğundan daha yüksek bir unvan olan "en saygın hükümdar" anlamına gelen Kündülen Han onursal unvanı bahşedildi.

1620'den itibaren Mançular, itaat altına almak için diğer Moğol gruplarına karşı bir dizi kanlı akınlar başlatan Çahar lideri Ligdan Han'ın yükselişinin bir sonucu olarak Moğol siyasetine daha derin bir şekilde dahil oldular.[11] Mançu liderliği, hem Ligdan'ın birleşik bir Moğol imparatorluğunu yeniden yaratma arzusunu engellemek hem de Moğolistan'dan Mançu kontrolündeki topraklara mülteci akışını durdurmak için müdahale etmeyi seçti. Nurhaçi ve oğlu ve halefi Hong Tayci, sonunda Moğol asiller zümresini, kendilerine koruma sunarak ve aktif olarak Ligdan ile savaşarak yanlarına çekebildiklerini kanıtladılar. Bu arada, Mançuların çeşitli Moğol liderleriyle diplomatik teatilerinde, Moğollara karşı Çing'in tutumunu belirleyen ve daha sonra sınırlardaki diğer müstemlekelere genişletilen vesayetin temel yönünü tespit edebiliriz. Koruma/himaye sağlama eylemi, yemin etme töreni ile resmileşmekte ve her iki tarafın da Moğol birliklerinin Mançu ordusuna entegrasyonunun en önemlisi olduğu bir dizi yükümlülüğü içermekteydi. Mançulara katılan ve Mançu topraklarına göçen Moğollar daha sonra bölükler (*niru*, *zuoling*) olarak düzenlendi ve bu şekilde XVII. yüzyılın başlarında Nurhaçi tarafından oluşturulan Sekiz Sancak sistemine eklemlendiler. Mançu egemenliğini

10 QTZWHSL, II, s. 28.

11 Ligdan'a ilişkin en iyi çalışma için bkz. Heissig, 1979.

kabul eden daha büyük bir Güney Moğolları nüfusu ile, Sancak birliklerine eklemlenen Moğolların sayısı 1620'lerde ve 1630'ların başında istikrarlı bir şekilde arttı. Daha fazla Moğol aristokrat ailesi ve tebaası Mançu devletinin bünyesine dahil edildiğinde, onlar Mançu ordusuna da aktif olarak katılmış oldular.

Bu aşamanın zirvesi, Hong Tayci'nin Moğol birliklerini görevlendirildikleri Mançu Sancaklarından çıkardığı ve onları Moğol Sekiz Sancağı (*menggu baçi*) olarak ayrı ve özerk bir oluşumda yeniden oluşturduğu 1635'e tarihlenebilir. Moğol Sancakları hâlâ aynı renkteki Mançu Sancaklarına tabi iken, onlar ayrı bir etnik profili korudular.

Sekiz Sancaklı Moğollar, Mançuların en eski ve en yakın müttefiklerinden gelmekteydi ve bu nedenle onlar Çing yönetici seçkinlerinin ayrıcalıklarından memnun kaldıkları gibi Mançu aristokrasisi ile evlenerek bağ kurmaya devam ettiler ve askerî ve sivil hiyerarşilerde yüksek rütbeli pozisyonlara terfi ettiler. Lakin bunlar, Çing egemenliği altındaki Moğol nüfusunun toplamının sadece beşte birini temsil ediyorlardı. Güney Moğol "uluslarının" geri kalanı, Sancak olarak da adlandırılan ancak Sekiz Sancak ile siyasî ve idarî bir sistem olarak hiçbir bağlantısı olmayan yeni bölgesel birimler halinde organize edildi.[12] Daha ziyade, Çahar savaşlarının ve müteakip nüfus değişimlerinin neden olduğu ayaklanmalardan kaynaklanan, önceden var olan ve yeni ortaya çıkan jeopolitik yapılandırma hatları boyunca kendilerine dayatılan Güney Moğol grupları arasındaki siyasî sınırların rasyonalizasyon sistemiydi.

12 Sıklıkla "boylar" olarak adlandırılan Moğol siyasî ve bölgesel gruplar bununla birlikte ortak bir soya dayanmamaktaydı, fakat daha çok aralarında bölgesel, siyasî ve ortak geleneklere dayanan bağları vardı. Tarihî anlamda, Yerli Amerikan "uluslar"ına soysal "boylar"dan daha yakındılar, buna karşın toplu halde bir halk olarak kendilerini "Moğol" olarak tanımlarlar. Bu bakımdan "ulus" kelimesi bu nedenle Çahar, Kalka, Horçin ve diğerleri gibi sosyo-politik yapıları tanımlamada boydan daha iyi olabilmektedir.

Huzurun sağlanmasından sonra Güney Moğolistan'ın yeniden yapılanması, Çing hanedanının erken dönemi boyunca devam etti. 1635'te Güney Moğolistan, İç Moğolistan'ın mevcut haritalarında isimleri hâlâ görülebilen kırk dokuz sancak halinde düzenlenmiştir. Sancaklar ile saray arasındaki iletişimi kolaylaştırmak ve ciddi cezai suçlar gibi bir dizi konuda sancaklar arasında istişareye izin vermek için, yöneticileri düzenli olarak bir araya geldi. Bu toplantıları birlikte yapan sancak grupları, birlikte "Birlikler (Sancak-üstü Birlikler, Sancaklar Grupları, *Lig*ler)" olarak adlandırıldı ve toplamda sayıları altı idi. Sancaklar onları oluşturan ana Moğol alt etnik gruplarının (boylar veya "uluslar") isimleriyle adlandırıldı. Konumsal bir gösterge (genellikle "sağ" veya "sol") ile farklılaştırılmış tek bir grubun çoklu sancağı ile böyle bir ulus, birden fazla sancağa sahip olabilirdi. Bunlar aşağıdaki gibiydi:[13]

1- Sırasıyla Horçin (6), Calayıt (Calayıd) (1), Dörbet (Dörbed) (1) Ghorlos (2) olan dört ulusa ait On Sancak, Cerim Sancaklar Grubu'nu oluşturmaktadır.

2- Cuu Uda Sancaklar Grubu'nun bölgesindeki Aokhan (1), Nayman (1), Ongniut (2), Barın (2), Carut (2), Sol Kanat Halha (1), Aru Horçin (1) ve Kesigten Moğol ulusları On Bir Sancağı oluşturmaktadır.

3- Karaçin (3) ve Tümet'in (Tümed) (2) Beş Sancağı, her ikisi de Cosutu Sancaklar Grubu'nda Mançuların sadık müttefikleridir.

4- Ücümçin (2), Abagha (2), Abaghanar (2), Hauçit (2) ve Sünit (Sünid) (2) uluslarını oluşturan Silinghol Sancaklar Grubu'nun On Sancağı.

5- Ulancab Sancaklar Grubu'nu oluşturan Dörben Keüked (1), Sağ Kanat Halha (1), Urat (Urad) (3) ve Maominggan'ın (1) Altı Sancağı.

6- Yeke Cuu Sancaklar Grubu'nu oluşturan yedi Ordos Sancağı.

13 Brunnert ve Hagelstrom, 1911, s. 455-63 (no. 884-901). Ayrıca bkz. Veit, 1986a, s. 402. İç Moğol Sancak ve Sancaklar Gruplarının mükemmel bir haritası Lattimore 1934'te bulunabilir.

Bunlara ek olarak Çahar Sancakları da vardı. Bunlar, Sekiz Sancağın askerî-idarî organizasyonunu ve *casak* tarafından yönetilen *sumu*nun bölgesel yapısını sarsan karmaşık bir yapıya sahip birimlerdi. Onlar ilk olarak 1634'te, Ligdan Han'ın yenilgisinden ve ölümünden sonra, Hong Tayci'ye teslim olan Çahar'ın Sekiz Sancak Çaharları olarak örgütlendiği zaman meydana getirildiler. Ertesi yıl Ligdan Han'ın oğlu Erke Honggor Ece (1622–41), Çahar halkının geri kalanıyla birlikte Çing'e teslim oldu. Bu noktada Çaharlar önemli oranda bağımsızlık kazandılar, Hong Tayci, Eje'yi en yüksek asalet onurlarına yükseltti ve Çaharları günümüzün Güneydoğu İç Moğolistan'daki göçebe otlaklarına yerleştirdi ve orada bir Çahar Sancağını oluşturdu. Bu Çaharların gerçek konumu, yeni keşfedilen Moğol belgeleri, onları Sekiz Sancak sisteminin bir parçası olarak değil, bir *casak* sancağı olarak düzenlediğini, böylece de onların bölgesel özerklik ve göreceli siyasî bağımsızlık ayrıcalığından yararlandığını gösterinceye kadar belirsizdi. 1669'da Çahar lideri Abunay'ın tutuklanması, Güneybatı Çin'deki Üç Derebeyi'nin İsyanı (1673–81) ile çakışınca, oğlu Burni'nin isyanına yol açan gerginlik durumunu hızlandırdı. İsyan, 1675'te Kang-şi tarafından bastırıldı ve Burni savaşta öldüğü gibi Abunay ve ailesinin diğer birçok üyesi ile Çahar güçlerinin yetkilileri idam edildi. İmparator Kang-şi daha sonra Çahar halkının özerk bir *casak* sancağına son verdi ve onları aynı renkli Çing Sancaklarının gözetimi altında doğrudan Sekiz Sancak birimi içinde yeniden organize etti. Bazılarına toprak verildi ve başkente pastoral ürünler sağlamakla görevli sarayın bir hizmet kurumu olarak "meralar'da iş gördürüldü. On iki Çahar biriminin tümü, Kalgan'daki (*Cangciakou*) Mançu valisi *amban*ın (*dutong*) gözetimi altındaydı.[14]

Güney Moğol uluslarının siyasî olarak yeniden yapılandırılmasının en kritik unsuru, yerel yönetim otoritesi, "kudretli"

14 Dalizhabu, 2005a; ayrıca bkz. Serruys, 1978.

efendi ve İç Moğol Sancakları'nın oluşumu ile 1635'te Çing idarî konumu olarak kurumsallaşmayı gösteren "yönetmek" kelimesinden türetilen ve bir Moğol terimi olan *casak* figüründe yatmaktadır. Her bir Sancak, en yüksek siyasî ve adli otorite olarak hareket eden bir *casak* tarafından yönetiliyordu. *Casak*ların hepsi yerel aristokratlardı ve Cengiz kökenliydiler, ancak bu durumun Çing İmparatoru tarafından onaylanması gerekiyordu, bu da yöneticilik sırasını iptal edebilir veya değiştirebilirdi. *Casak*, Lifan Yüen'in yasalarına ve düzenlemelerine uymak zorunda kalırken, mevki geniş yetkilere sahipti. Makamın ayrıcalıkları arasında nüfus sayımının denetimi, vergilerin toplanması, küçük suçların yargılanması ve gerektiğinde askerî yardım vardı. *Casak* ayrıca ticareti düzenlemekten ve Çing yetkililerine ve onun Sancağının topraklarında seyahat eden diğer hükümet temsilcilerine destek sağlamaktan sorumluydu, ancak bu vazife, Kang-şi döneminde Lifan Yüen'in doğrudan kontrolü altında bir posta istasyonu sisteminin kurulmasıyla daha az külfetli hale getirildi. *Casak*, Lifan Yüen ile sivil, idarî, yasal, askerî ve politik konularla ilgili birçok konuda iletişim kurdu. Çing tarafından, yerel seçkinlerin bir araya gelmesine dayanan "dolaylı yönetim" sistemi, yukarıda "himaye" sistemi olarak tanımladığımız yerel imparatorluk mevcudiyeti ile denetleyici yetkilerle birleştirilerek daha sonra Dış Moğolistan'da kabul edildi ve Tibet ve Doğu Türkistan'da Çing yönetiminin kurulmasının temel ilkelerinden birine katkı sağladı. Bununla birlikte, *casak*ın otoritesinin sıradan insanlar tarafından kabul edilme derecesini ölçmek de zordur. *Menggu lüşu*nun (Moğol kanunnamesi) 1651 tarihli bir yönetmeliği, halkın doğrudan yerel Çing devlet görevlisine başvurmasını yasaklayarak, böylece *casak*ın otoritesini atlayarak, merkezî hükümetin ve Moğolistan'daki baş temsilcisi Lifan Yüen'in en azından başlangıçta *casak*ların otoritesini desteklemek için gerekli olduğunu

göstermektedir.[15] (Bu hüküm, kanunun sonraki düzenlemelerinde kaybolmuştur).

Aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılacak olan bu aşamanın bir diğer önemli başarısı, Moğolistan ve diğer İç Asya müstemlekelerinin yönetimi için Çing politikasının idarî dayanak noktası olan Lifan Yüen'in oluşumu ve Mançu sarayı ile yerel Moğol, Türkistanlı, Tibetli ve diğer seçkinler arasındaki siyasî iletim kuşağıdır. Bu terim, geleneksel ve artık daha az tercih edilen "Haraç Veren Bölgeler Bölümü'[16] gibi "Sömürge İşleri Dairesi[17] ve örneğin "Dış Eyaletleri Yöneten Bakanlık" (*tulergi golo be dasara jurgan*)[18] ve "Özerk Moğol Eyaletlerinin İdare Dairesi" (*ghada-ghadu Monggbol törö-yi jasakhu yabudal-un yamun*) gibi benzerinin Mançu veya Moğol adlarına dayanan diğerleri gibi birkaç İngilizce çevirisi vardır.[19] Özellikle Moğolca çeviri, 1638'de Çince ve Mançu versiyonlarında *fan* ve *tulergi golo* terimlerinin Moğolistan'a özel olarak atıfta bulunduğunu göstermektedir. *Fan*, eski Çince metinlerde sınırdaki belli belirsiz bölgelere, merkezî bir otoritenin kontrolü dışında, fakat muhtemelen Cou-li'de "ciu cou cı way wey cı fan guo" cümlesinde olduğu gibi, eylem alanı içinde uygulanan bir terimdir,[20] yani "dokuz bölümün dışında [Hua-Şia Devletleri] "fan" [yabancı veya dış] ülkeler" olarak adlandırılır. Bunu Lifan Yüen'deki *fan*ın merkezî iması olarak ele alırsak, "Dış Bölgeler Yönetim Heyeti" gibi bir çeviri muhtemelen en uygun olanıdır, lakin açıklık uğruna Lifan Yüen (Vasal İşler Dairesi) terimi bu bölümde kullanılacaktır.

* * *

15 Heuschert, 1998, s. 322.

16 Wang, 2000, s. 61.

17 "Sömürge" teriminin kullanılmasının yanlış tarihlendirilmesi bakımından Çinli bilim insanları bu çeviriyi tatmin edici bulmaz. Bkz. Wang Zhonghan, 1984, s. 167.

18 Chia, 1993, s. 61.

19 Atwood, 2004, s. 333.

20 Zhouli, 1991, I, s. 491.

Yayılmanın ikinci aşaması, İmparator Kang-şi'yi Halhalar ve Cungarlar arasında uzun süredir devam eden rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve sonunda 1686'da açık bir çatışmaya dönüşen Dış Moğolistan'ın Halha Moğolları üzerindeki egemenliğini savunmaya zorladı. Batı (Oyrat) ve Doğu (Halha) Moğolları ile Çing'in ilişkisi, hanedanın ilk yıllarında, fetih tozunun henüz yerleşmediği ve Mançuların Çin eyaletlerini Güney Ming'e sadık hale getirmek için onlar arasında "barışı sağlamakla" meşgul olduğu bir haraç ilişkisi olarak oluşmuştu. 1655'te sekiz Halha reisi haraç ödeyen *casak*lar olarak kabul edildi ve onlar Çing imparatoruna "dokuz beyaz" (sekiz beyaz at ve bir beyaz deve) haracını sundular, böylece ticaret ve haraç ilişkileri kuruldu ve Çing'i üstün güç olarak kabul ettiler. Öte yandan Çing, özellikle sorunlu bir sınır üzerinde barışçıl kontrolü sürdürmeyi umarak haraç sistemini kullandı.

Bu arada, birkaç ayrı ulusu içeren bir konfederasyon olan Oyratlar, bir Cungar "hanlığı" kurarak Batı Moğollarını "imparatorluğa tabi kılma" projesi, Doğu Moğolları ile ilişkisinde Cungarların güçlendirilmesi için gerekli olan Batur Hongtayci döneminde (1635-53) bir genişleme sürecine girmişti. Batur Hongtayci asla han unvanını kullanmadı ve bu nedenle Galdan'ın 1678'de Boşogtu Han unvanını almasına kadar bir hanlıktan bahsedilemez iken, siyasî niyet ve yörünge şüphesiz tüm Moğolları birleştirebilecek bir emperyal oluşum yaratmaktı.[21] Bu aşamada, sadece Cengiz soylıuların hem han unvanını kullanmasına hem de gerçek bir "hanlık" kurmasına izin veren Cengizli meşruiyetinde bir değişim gerçekleşti.[22] Bu kaide Moğollar arasında Ligdan Han'a kadar devam etti, ancak takip eden yıllarda yavaş yavaş tutarlılığını kaybetti.

21 Perdue, 2005, s. 105.

22 Kalka ve Oyrat Moğolları arasındaki meşru hanlık meselesi hakkında bkz. Miyawaki, 1984.

Bu gelişme kısmen Güney Moğollarının Moğol imparatorluk mirası ile ilişkilendirilmekten kaynaklanan siyasî otoritenin Mançular tarafından el konulduğunun kabulüne bağlanmıştır. Ordos asilzadesi Sagang Seçen tarafından 1662'de derlenen *Değerli Özet*'te (*Erdeni-yin Tobçi*), örneğin Hong Tayci'nin (Moğ. *Seçen Han*; Ma. *Sure Han*) Moğol hanlarının "devleti aldığını" ve Cengiz Han ile Nurhaçi arasında, Nurhaçi'nin Cengiz'in siyasî olarak soyundan gelen biri gibi, bir bağlantı kurarak Moğol imparatorluk mirasına Mançu halefliğini öneren kısımlar vardı.[23] Raşipungsug'un 1774 tarihli *Kristal Tespih*'i gibi XVIII. yüzyıl metinlerinde, Çing imparatorlarının Kutsal Cengiz Han'ın kutsamasından hoşlandıkları açıkça belirtilir.[24]

Ligdan'a karşı elde edilen zafere eşlik eden törenler ve 1635'te Yüen hanedanının "mührünün" kurtarıldığını duyuran halk törenleri ile birlikte, 1636'da Mukden'de (şimdiki adı Şenyang) Mahakala tapınak kompleksinin inşası ile zirveye ulaşan Hong Tayci'nin Tibet Budizmi'ne desteği, Cengiz soyunu meşrulaştırma ilkesine başvurmadan Moğol imparatorluk hanlarının halefleri olarak kendileri için bir imaj ve itibar oluşturmayı amaçlayan Mançuların siyasî propagandasının açık bir işaretidir.[25]

Aslında, bir imparatorluğa dönüşmeye çalışan tüm Moğollar, Cengiz soyuna ait olmakla övünemezdi. Yukarıda belirtildiği gibi, Cungarlar, Cengiz Han ile kan bağı kurmadan diğer Moğollar üzerinde "emperyalist" iddiada bulunabildiler. Bu durum, XVII. yüzyıl Moğolları arasında, Cengiz soylu olma ilkesinin, hükümdarlığa giden önemli ama tek olmayan bir yol olduğunu göstermektedir. Bir kraliyet şeceresinin yokluğu, Galdan örneğinde

23 Elverskog, 2006, s. 44–81.

24 Elverskog, 2006, s. 80.

25 Erken dönemde Mançuların Tibet Budizmi ile ilişkileri üzerine bkz. Grupper, 1984. Yüen hanedanının yeşim mührünün geri alınması hakkında Hong Tayci'nin Tanrı'ya şükranlarını sunduğu törenin açıklaması için bkz. *CMCT*, II, s. 258–61.

olduğu gibi, Tibet Budizmi'nin başı olan Dalay Lama'nın katkılarıyla en etkin şekilde telafi edildi. Moğollar arasında Cengizli meşruiyeti ilkesinin aşınması ve bunun en azından kısmen dinî söylemlerle değiştirilmesi, evrensel *imperium* kavramının (Moğol ve Tibet siyasal dilinde tasavvur edildiği şekliyle) Mançulara aktarılmasını kolaylaştırması mümkündür.

1640'ta Casaktu Han idaresindeki Halha Moğolları ve Batur Hongtayci idaresindeki Oyratlar, İdil Kalmukları ile Kökönor Moğollarının da katıldığı büyük bir kurultayda bir araya geldiler, ancak Çing'e teslim olan İç Moğolları bunun dışında kaldı. Bu vesileyle Oyratlar ile Halha bir barış anlaşması imzalayıp bir kanunname yaptılar. Kanun Moğol birliğini desteklemek, barışı ihlal edenleri cezalandırmak, boylar arasındaki anlaşmazlığı çözmek ve aristokrasinin gücünü artırmak için yollar bulmak anlamına geliyordu. Bu vesileyle Tibet Budizmi Moğolların resmî dini ilan edildi.[26] 1640'larda Batur ayrıca Rusya ile ticarî ilişkiler kurmayı ve resmileştirmeyi başardı ve 1647'de imzalanan bir anlaşma, Oyratlar ile Ruslar arasındaki ticaretin gelişmesine olanak sağladı.[27] Batur'un sağladığı refah ve barış kısa sürdü, çünkü 1653'te ölümü, sonunda 1670'te Batur'un oğlu ve halefi Sengge'nin öldürülmesine yol açan bir dizi taht kavgasına yol açtı. 1670'ten sonra, Galdan'ın yükselişi ile Batı Moğolları tekrar birleştirici bir lider buldular.

Doğu cephesinde 1660'lı yıllar artan gerilimlere tanıklık etti. Halha dört "hanlığa" ayrıldı: ikisi sağ tarafta veya kanatta (batı tarafında) ve ikisi sol kanatta (doğu tarafında) olmak üzere hepsi de Cengiz soyundan gelen hanlarının adlarıyla adlandırılmışlardır. Sağ kanattaki ikisi Casaktu Han ile Altın Han'ın isimlerini aldılar, sol kanattakiler Tüşiyetü Han ile Seçen (Setsen, Çeçen) Han'dır. 1662'de sağ kanat Halha Moğolları arasında, iki yöneticisinden

26 Perdue, 2005, s. 107.

27 Bergholz, 1993, s. 58-59.

biri olan Casaktu Han, Altın Han olarak onurlandırılan diğer hükümdar Lobzang Tayci (1652–67) tarafından öldürüldüğünde bir iç savaş patlak verdi. Altın Han'ın toprakları Kuzeybatı Moğolistan'da bulunuyordu ve tebaası da çoğunlukla XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında Halha prensleri tarafından boyun eğdirilen Oyratlardı. İki sol kanat Halha yöneticisinden biri olan Tüşiyetü Han Çahundorci (1655–99), Casaktu Han'ın haklarının savunmasına müdahale etti ve daha sonra Oyrat hükümdarı Sengge tarafından yakalanan Lobzang Tayci'yi yendi. Bu savaş, geniş çapta yıkıma ve Casaktu Han'ın Moğollarının birçoğunun yerini değiştirmesine sebep oldu. Sonunda onlar Tüşiyetü Han'ın tebaası haline geldiler, çünkü ya Tüşiyetü'nün askerleri tarafından ele geçirildiler ya da savaştan kaçmak ve güvenliklerini temin için onun topraklarına göç ettiler. Yeni Casaktu Han, 1670 yılında Tüşiyetü Han'ın desteğiyle tahta çıktıktan sonra, eski tebaasının Tesiyetü Han tarafından iade edilmesini talep etti. Bu insanların dönüşü konusunda ilerleme sağlanamaması nedeniyle anlaşmazlık devam etti ve bu durum Halha Moğollarının iki kanadı arasındaki ilişkilerin kötüleşmesine yol açtı.

Galdan (1644–97), 1670'te üvey bir kardeşi tarafından öldürülen kendi kardeşi ve Cungarların hükümdarı Sengge'nin intikamını alırken Oyrat ordugahı bu nedenden ötürü ortaya çıkan iç savaşlarla zora girdi. Galdan daha önce Pançen Lama ile Dalay Lama'nın öğrencisi olmak için Tibet'e gönderilmişti. Daha sonra yeminlerini bozdu, düşmanlarını yendi ve daha sonra en yüksek Oyrat otoritesi olan Oçirtu Han'ı devirdi; böylece Cungar liderliği altında tüm Oyratları birleştirdi. 1678'de Dalay Lama ona Boşogtu Han ("meşru" veya "kut sahibi" han) unvanını verdi ve böylece Galdan'ı Moğol siyasî dünyasında birinci yaptı. Galdan kısa bir süre sonra Doğu Türkistan topraklarını ele geçirdi ve Rusya ile iyi ilişkiler sürdürürken Kazaklara karşı akınlar gerçekleştirdi.

1686'da Galdan, Küriyen Belçiger'de düzenlenen bir görüşmede Casaktu ve Tüşiyetü hanlar arasında arabuluculuk yapmaya çalışarak esasında Moğol siyasetinin daha geniş alanına girdi.[28] Bu toplantıda Galdan, Halhalar arasındaki en yüksek Budist otorite olan ve Tüşiyetü Han'ın kardeşinin uhdesinde bir makam olan Jebtsundamba Hutuktu'nunkine eşit bir onursal makam verilen Dalay Lama'nın temsilcisinin uğradığı sözde hakarete gücendi. Toplantı genel bir barış yemini ve yerinden edilmiş tüm insanları kendi yurtlarına geri gönderme sözü ile sona erdi. Ancak kısa bir süre sonra Galdan, Jebtsundamba'yı Dalay Lama'nın otoritesine itiraz etmekle suçladı. Daha sonra o, Casaktu Han'ın topraklarına yaklaşarak ve sağ kanat Halhalar ile görüşerek Tüşiyetü Han'a saldırmaya hazırlandı. Çing İmparatoru Kang-şi bu anlaşmazlığı diplomatik olarak çözmeye çalıştı, ancak Tüşiyetü Han'ın, muhtemelen kendisine karşı bir koalisyondan korkarak, 1687'de Casaktu Han'a hücum ettiği sırada Galdan'ın Casaktu Han'a yardım eden kardeşi öldürülünce işler iyice karıştı. Galdan, Doğu Halha'yı 30.000 askerle işgal eden ve Tüşiyetü Han'a ağır kayıplar verdiren bir savaşla misilleme yaptı. Galdan'ın Halha topraklarına yürüyüşü, çok fazla şiddet ve tapınaklar ile dinî kurumların toptan yıkımına tanıklık etti. Bu durum Halha halkı arasında muazzam bir kargaşaya neden oldu ve Han ile Hutuktu, Seçen Han'ın (sol kanat Halhaların ikinci hükümdarı) topraklarında korunma elde etmek için kaçarken, halk sadece kaçarak ve Çing sınırına yaklaşarak kendilerini kurtarabilirdi. Mülteci kitleleri, Çing'i artan bir endişe ile Galdan'ın ilerlemesine baktırdı ve İmparator Kang-şi'yi durumu kontrol altında tutmak için sınıra asker göndermeye ikna etti.

Hem dinî mekanlara merhamet göstermeyen Galdan'ın savaştaki davranışı hem de Dalay Lama'nın temsilcisine yapılan muameleye duyduğu öfke, Galdan'ın kardeşinin ölümünün intikamını almak anlamına geldiği iddia edilen saldırısının ana hedefi olarak

28 Hevia, 1993.

Dalay Lama'dan bağımsız olarak büyüyebileceğinden korktuğu Hutuktu'nun gücünün yok edilmesi olduğunu göstermektedir. Özellikle Tibetli Budist din adamlarının liderlerinin Moğol liderleriyle olan ayrılmaz bağları ve Moğol siyasetinde oynadıkları kritik rol göz önüne alındığında, onun iki ruhani liderlik odağının varlığına tahammül etmesi mümkün değildi. Bu nedenle Galdan, Hutuktu'nun kendisine teslim edilmesi ve özür dilemesi için Dalay Lama'ya gönderilmesi talebini kabul etmemekteydi.

1690'da Oyratların lideri olan Galdan'a Sengge'nin oğlu Tsewang Arabdan (1697–1727) rakip çıktı. Bir müddet devam eden mücadeleden sonra, sonra Tsewang Arabdan üstünlük kazandı ve kendisini Cungarya'nın hükümdarı ilan etti. Galdan iç savaştan sağ kurtuldu ve Hutuktu, Tüşiyetü Han ve Seçen Han'a karşı kendisine hâlâ sadık olan birliklerle mücadele etmeye devam etti. Bu sefer sırasında Çing ile müzakere etmek istedi ve Çing yönetimi altında olan İç Moğolistan'a geldi. Bu noktada, Galdan'ın barışı sürekli olarak bozmasına öfkelenen İmparator Kang-şi, bizzat yönettiği bir askerî sefer başlattı. Sefer, pek çok zayiat ve ciddi tedarik sorunları nedeniyle Çing için hiçbir şekilde başarıyla sona ermedi.[29] 3 Eylül 1690'da Ulan Budung'da büyük bir Çing zaferi olarak kutlanan belirleyici bir savaş yapıldı, ancak Çing kesinlikle Galdan'a ağır kayıplar verdirse de onu tamamen ezemedi.[30] Galdan'ın geri çekilmesine ve daha fazla askerî faaliyetten kaçınmaya söz verdiği bir teslim yemini sunmasına olanak sağlandı. Bu sırada Galdan, Rusların kendisine yardım etmeye istekli olmadığını fark etti, çünkü bir yıl önce (1689), Çin ile Rusya arasındaki uluslararası ilişkileri sıkı bir şekilde düzenleyen ve Çar'a içişlerine herhangi bir müdahaleyi önleyen Çing İmparatoru ile Nerçinsk Antlaşması imzalandı.[31]

---

29 Çing ordusunun karşılaştığı lojistik zorluklar için bkz. Perdue, 1996.

30 Perdue, 2005, s. 155–58.

31 Nerçinsk Anlaşması için bkz. Sebes 1962; anlaşmanın Latince, Rusça ve Mançu dillerinde metni için bkz. Stary, 1974, sırasıyla, s. 308–11, 311–14, 317–19.

Moğolistan'daki Çing hakimiyeti açısından bu olayların en önemli sonucu, Halha yöneticilerinin Dolon Nor Sözleşmesi'nde (1691) yapılan tarihsel bir kararlılık olan Çing'e tabi olma kararında yatmaktadır. İmparator Kang-şi, Halha hanları, Jebtsundamba Hutuktu ve 550 soylunun tabiliğini sağlayarak, büyük bir ihtişam ve etkileyici bir güç ve heybet görüntüsüyle toplantıyı düzenledi. Bu can alıcı olay, İç Moğolistan'ın yeniden inşasından sonra modellenen Kuzey Moğolistan'ın siyasî ve idarî düzeninin tamamen yeniden yapılandırılmasına yol açtı. Hutuktu, tüm Halhaların sembolik lideri olarak kabul edildi ve Halha nüfusu, Tüşiyetü, Casaktu ve Seçen hanlarının adını taşıyan üç *aymak*a dahil edilen otuz dört sancağa (*hoşu*) bölündü. 1725'te Sayin Noyan Han'ın adını taşıyan bir dördüncü eklendi. *Hoşu* aslında aristokrat bir ülüş iken, *aymak* terimi başlangıçta "boy" veya "klan" anlamına geliyordu. 1691'den sonra onlara açık bir idarî anlam verildi ve onların evrimleri Çing İmparatorluğu'nun idarî mantığına cevap verdi. *Hoşu*nun sayısı XVIII. yüzyıl boyunca, 1691'de otuz dörtten 1725'te elli üçe ve 1765'te seksen altıya yükseldi. 1778'den sonra *aymak*lara İç Moğol Sancaklar Grubu (*meng*) ile aynı statü verildi. *Hoşu*nun başkanları *casak* unvanı taşıyorlardı ve onlar önemli siyasî veya yasal konuları tartışmak için her üç yılda bir toplantı yapıyorlardı. Moğolistan'daki Çing sivil ve askerî makamlarının çoğu 1725'ten sonra ihdas edildi. Bu tarihte Halha soyluları da doğrudan imparatorluk genel valilerine tabi olmuşlardır ki bunların en üst düzey yetkilisi Ulyasutay'ın askerî valisiydi.[32] Kuzey (veya Dış) Moğolistan'ın tamamı, bundan sonra genel vali *amban*lar, askerî komutanlar ve özellikle de iç hükümete geniş özgürlük olanağı sağlarken Moğol aristokrasisini aktif olarak denetleyen Lifan Yüen'in özellikle temsilcileri ve çalışanları İç Moğolistan'a uygulanan aynı vesayet mekanizmasıyla yönetildi.

32 Barkman, 1988.

Bu aşamanın son bölümü, Kang-şi'nin Galdan'a düzenlediği ikinci seferinden oluşmaktadır. Galdan'ın Batı Moğolistan ve Doğu Türkistan'da destek kazanma girişimleri ve muhtemelen Dalay Lama'nın veya naibinin (1693'e kadar Dalay Lama'nın ölümünü gizli tutarak Tibet'i yöneten) desteğiyle kendi yönetimini kurmak için Tibet'e ulaşma niyeti Kang-şi'yi bizzat kendi komutasında ikinci bir sefer düzenleyerek onu bu kez tamamen ortadan kaldırma kararına varmasına neden oldu. Mançu generali Fiyanggu komutasındaki Çing keşif birlikleri, bugünkü Ulanbatur yakınlarındaki Kerulen Nehri üzerindeki Cao Modo (Zuun Mod) Galdan ile savaştı. Burada Galdan ve onun Cungar birlikleri 3 Temmuz 1696'da ağır bir yenilgiye uğradılar. Galdan kaçtı ve yaklaşık bir yıl boyunca İmparator Kang-şi tarafından takip edildi. O, 4 Nisan 1697'de Batı Moğolistan'da bilinmeyen nedenlerden ötürü ölmüştür.

* * *

Sınırlarda Çing kontrolünün güçlendirilmesinin üçüncü aşaması ve sınır yönetimi sisteminin tanımı XVII. yüzyılın sonlarında başlar ve Doğu Türkistan'ın Çing tarafından zaptı ile Cungar Hanlığı'nın tamamen tahrip edilmesine kadar sürer. Bu süreçte, Lifan Yüen'in rolü, yapısı ve boyutunda kritik değişikliklere yol açan sivil ve askerî valilik subayları oluşturularak Çing orduları Kökönor (Çinghay) ve Tibet'in kontrolünü ele geçirdi.

Galdan'ın ölümüyle, Cungarların yeni hükümdarı Tsewang Arabdan, birkaç yıl boyunca Cungarların cezalandırıcı akınlarından muzdarip olan Kazak Cüzlerine (ana bölümleri, yani Ulu, Küçük ve Orta Cüz olarak adlandırıldı) karşı savaşırken Çin ve Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bununla birlikte, İmparator Kang-şi ile ilişkiler, XVIII. yüzyılın ilk yıllarında, toprak anlaşmazlıkları ve Cungarların, İmparator Kang-şi'nin açıkça talep ettiği gibi, diğer Moğolların bağımlı statüsüne indirgenmesi nedeniyle zaten bozulmuştu. Dahası, Tibet'teki gelişmeler,

Lhasa'daki naibin onlarca yıldır uğraştığı iktidar oyunlarından ve Altıncı Dalay Lama'nın oynadığı zayıf ve etkisiz rolden kaynaklanan dinî meselenin doğasında var olan siyasî duyarlılığa her iki tarafın da giderek daha fazla dikkatini çekti. Altıncı Dalay Lama, görünüşe göre dinî yeminlerine uygun olmayan bir şekilde davrandı ve belki de Çing'in bakış açısından daha endişe verici bir şekilde, geleneksel olarak Cungar yanlısı naibin siyasî bir kuklasıydı. Bu nedenle Çing, Güüşi Han'ın (1636–56) Hoşot (Hoşuud) soyundan gelen ve geleneksel olarak Kökönor ile Tibet'teki ana Moğol gücü ve Mançuların sadık bir müttefiki olan Lazhang Han (1703–17) tarafından bir devralmayı destekledi. Altıncı Dalay Lama'nın uzaklaştırılması ve Lazhang Han tarafından yeni bir altıncı Dalay Lama'nın atanması Tibetliler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden oldu ve Galdan'ın zamanından beri Dalay Lama'nın asaletinin laik savunucuları olarak kendilerini gören Cungarlara askerî olarak müdahale etme fırsatı sundu.

1715'te, toprak anlaşmazlıkları ve Cungarların Halha topraklarına akınları nedeniyle, Çing ve Cungarlar Batı Moğolistan'da karşı karşıya geldiklerinde ve Kang-şi böyle kurnaz bir rakibe karşı yeni bir sefere hazırlanırken, Tsewang Arabdan Tibet'teki Hoşot Moğollarına karşı yıkıcı bir sefer başlattı. Cungarlar Hoşot direnişini aşıp Lhasa'yı işgal ettiler ve bu süreçte Lazhang Han'ı öldürdüler. Bu olaylar, İmparator Kang-şi'yi Tibet'te doğrudan askerî çatışmaya soktu. İlk gönderilen Çing ordusu 1718'de Cungarlar tarafından ağır bir şekilde hezimete uğratıldı, ancak sonraki askerî operasyonlar başarılı oldu ve 1724'te Tibet Cungarlardan kurtarıldı.

Tibet şimdi tamamen Çing'in kontrolü altındaydı ve 1727'de Kang-şi ve özellikle Yong-cıng tarafından bir dizi kurumsal değişim yapıldı. Sistemin ruhu, Tibet hükümetinin Dalay Lama ve laik ve dinî üyeleri içeren Bakanlar Kurulu'nun, *bka-shag*lar, elinde kalmasına olanak sağladı. Yine de biri kıdemli ve bir

kıdemsiz olmak üzere iki Çing valilik görevlisi ile Lifan Yüen'in belirlenmiş ofisleri tarafından yürütülen bir gözetim ve tahkim rejimi altında kalacaktı. Çing yetkilileri, *amban*, emrinde 2.000 kişilik de bir askerî güç bulundurabileceklerdi. Tibet'teki Lifan Yüen'in görev ve sorumlulukları, Moğol Sancaklarında gerçekleştirdiklerine benzemekteydi, yani vergilerin ödenmesini denetlemek; yerel yetkililerin ve soyluların atamalarını, terfilerini, rütbe indirimlerini ve maaşlarını düzenlemek; Pekin'e yapılan yolculuklar ile Tibet soylular sınıfının ve Budist baş din adamlarının sarayını ziyaret etme konusunda uygun düzenlemeleri yapmak, denetlemek ve düzenlemek. Bu sistem, İç ve Dış Moğolistan'ın *casak* sisteminden daha büyük bir özerklik imkânı sağladı, ancak 1750'de, Çing karşıtı bir isyanın ardından, valilik *amban* güçleri güçlendirildi ve onlar Tibet hükümetinde daha aktif bir rol almaya başladılar. *Amban*, sivil ve dinî memurların tayin ve hükümet tarafından atanmasında doğrudan yer aldı. Uygulamada, Dalay Lama ile Pançen Lama'nın yanı sıra yerel bakanların (*bka'-blon*) tüm büyük ekonomik, yasal ve politik hükümet faaliyetleri artık Çing genel valileri ile ortaklaşa yürütülecekti.[33]

* * *

İç Asya toprakları üzerinde üstünlük kurmak için Çing'in "yürüyüşü"nün dördüncü ve son aşaması, Cungar çatışmasının son eylemini ve Doğu Türkistan'ın zaptını ifade etmektedir. Tsewang Arabdan ile merhum Kang-şi arasındaki ilişkilere geri dönersek, Cungarları Tibet'ten çıkarmak için yapılan sefer sırasında, Çing kuvvetleri Türkistan'ın Barköl, Kumul ve Turfan şehirlerine de saldırdı ve ele geçirdi. İkincisi özellikle önemliydi, çünkü bu, Çing'in Kazaklarla Cungar karşıtı müzakereler yapmasına imkân verdi.[34] Kang-şi döneminin sonunda Çing ordusu Cungarlara karşı başka bir sefer başlatmaya hazırdı, ancak bu, bugünkü

33 Kolmaş, 1994, Xiao, 1977.

34 Bergholz, 1993, s. 313.

Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Altay Dağları'nın yanındaki, Cungar ana yurdunun uzaklığı göz önüne alındığında zaman ve hatırı sayılır ölçüde kaynak gerektiriyordu.

İmparator Kang-şi'nin 1723'te ölümü, Cungarlara yönelik yakın bir Çing saldırısı tehdidini geçici olarak ortadan kaldırdı. 1727'de Tsewang Arabdan da öldü ve oğlu Galdanstsering (1727–45) onun yerine geçti. 1720'lerde, İmparator Yong-cıng ile Cungarlar arasındaki ilişkiler düşmanca kalırken daha az hararetliydi. Bununla birlikte, 1730'larda, iktidardaki ilk yıllarını Cungar devletini yeniden örgütleyerek geçiren Galdantsering, uzun zamandır Cungar yayılmacılığının hedefi olan Halha Moğollarına yönelik saldırılarına devam etti. Çing, Doğu Moğol tebaasını korumak ve özellikle bölgedeki hegemonyasını korumak için askerî olarak müdahale etti ve Cungarları birkaç kez yenilgiye uğrattı. Sonunda 1739'da Cungarların Tuva da dahil olmak üzere geniş toprak kayıplarına maruz kaldığı iki devlet arasındaki sınırı belirleyen bir barış anlaşması imzalandı. Bununla birlikte, resmî ticaret yeniden başlatıldı ve Cungarların Çin'e her üç yılda bir ticarî heyet göndermesine izin verildi. Bu antlaşma 1750'lere kadar devam etti.

Galdantsering'in ölümü üzerine, sonunda bir Cungar asilzadesi olan Davaçi'nin (1753–5) Hoyd şefi Amursana'nın yardımıyla 1753'te tahta çıkmasını sağlayan bir taht kavgası patlak verdi. Birkaç ay içinde, yeni birleşmiş Oyrat devleti, Çing'e büyük sığınmaların olması ve kendi iç anlaşmazlıkları nedeniyle yeniden sıkıntı yaşadı. Çin tarafında yer alan Amursana, Davaçi'ye karşı ayaklandı. İmparator Çien-long (1736–95), durumu kati şekilde çözmek için Cungarların zayıflığından yararlandı ve 25.000 kişilik Mançu ve Moğol askerinden oluşan bir kuvvetle Cungarya'ya hareket ederek hemen hemen hiç karşı konulmadan burayı istila etti. Kolay bir zafer kazandıktan sonra, Çien-long Oyratları politik olarak yeniden yapılandırmayı planladı ve asıl boy bağlılıklarına göre onları dört birime böldü: Dörbet, Hoşot,

Hoyd ve Çoros (Cungarların yeniden adlandırdığı gibi). Bu boyların başına Moğol tarzı, eşit statüye sahip hanlar getirilmiş ve Dış Moğolistan'da elde edilen örgütlenmenin aynısı olmuştur. Ancak Amursana, Hoyd'un lideri olmaktan daha büyük bir şey istedi ve 1756'da kendisini tüm Oyratların Hongtayci'si (eskiden Batur Hongtayci tarafından kullanılan eski bir Oyrat unvanı) ilan etti.[35] Bu isyanı, bazı Halha prenslerinin Çing'e karşı başlattıkları bir girişim, yani Çingüncav isyanı (1756–7) izledi.[36] Bununla birlikte, Halha hanları ve prensleri Çing'le yapılmış anlaşmalara sadık kaldığı ve ilk destekçileri kaçtığı için her iki isyana verilen destek hızla eridi Çingüncav'ın kendisi 1757'de yakalanarak idam edildi. Amursana, Cungarya'da "huzuru sağlamak" için gönderilen Çing kuvvetleri tarafından kovalandıktan sonra Rusya'ya kaçtı ve aynı yıl çiçek hastalığından öldü.

Sefer, Cungarya ve Doğu Türkistan'ın Çing İmparatorluğu'na nihai olarak dahil edilmesine, Cungar Hanlığı'nın –yani Cungar hanları liderliğindeki Oyrat boy Konfederasyonu'nun– yıkılmasına ve bozkır siyasetinin ana karakteri olarak son derece kanlı bir sefer sırasında neredeyse tamamen yok edilen Oyratların ortadan kaybolmasına yol açtı. Kuzeybatının sömürgeleştirilmesi, bir dereceye kadar Moğol müstemlekelerinde halihazırda yürürlükte olan ilkeleri takip ederken, aynı zamanda farklı ekolojik, ekonomik ve etnik bölgeler arasında daha karmaşık ve parçalı hale geldi. Sincan (Yeni Sınır), doğu ve güneydeki büyük merkezlerde askerî komutan yardımcısı ile Ningyüen'in kuzey bölgesinde (Cungarya, İli Vadisi) bulunan bir askerî valinin (*İli Ciangcün*: İli Generalliği) genel yetkisi altında üç bölgeye ayrıldı. Doğu Türkistan'a getirilen ordu, Çahar, Solon, Daghur, Şibe, düzenli sancaktar, yakın Ningşia ve Şaanşi eyaletlerinden Yeşil Sancak askerleri ve yerel Batı Moğolları gibi doğudan taşınan bir

35 Miyawąki, 1997.

36 Bawdeni 1968a.

dizi Moğol ve Mançu askerini içermekteydi. Bu askerî birimlerin, askerî çiftlikler sistemi aracılığıyla büyük ölçüde kendi kendini idame ettirmesi beklenmekteydi.[37]

Sivil yönetim, farklı bölgesel bölümleri içeriyordu. Urumçi, Turfan ve Hami'yi içeren Doğu Türkistan'ın doğu kısmında bazı bölgeler Gansu eyalet hükümetinin gözetiminde vilayetlere ve ilçelere dönüştürüldü, ancak bunlar nispeten azdı. Bölgedeki Moğollar ve hatta bazı Müslüman kasabaları, *casak*-Sancakları modeline göre örgütlendi. Bölgedeki en yetkili kişi, Urumçi'de bulunan vali yardımcısı (*dutong*) idi. Gerçek sivil yönetim, *bey* olarak bilinen yerel Müslüman memurlara verilirken, Kaşgarya veya Altışehir olarak bilinen Tarım Havzası'nın vaha şehirlerini içeren Doğu Türkistan'ın güneyinde, birkaç valilik yetkilisi (*tsanzan da-çın*: Askerî Vali Yardımcısı, *ban-şı da-çın*: İmparatorluk Genel Müfettişi, *şie-ban da-çın*: Yardımcı Büyük Memurluk, bunlara bağlı şubeler) ve askerî komutan (*ling-dui da-çın*: Askerî Büyük Memur) Çing otoritesini temsil etmekteydi. Doğu Türkistan'daki tüm Çing yönetimi, diğer bakanlıklarla işbirliği içinde Lifan Yüen'in yetkisi altına alındı ve Doğu Türkistan'ın güneyinde yürürlükte olan "bey sistemi", aslında önceden var olan Türk-Müslüman idarî yapının Lifan Yüen tarafından sağlanan çerçeve içinde kaynaşmasının sonucuydu. Bu yetkililer, Lifan Yüen tarafından yönetilen karmaşık bir adaylık ve onay sistemi aracılığıyla imparatorluk fermanı ile atandı. Onlar Türk ve Müslüman unvanlarını korusalar da, Çing resmî cüppelerini giyip imparatorluk rütbelerini taktılar. Lifan Yüen, mali amaçlar için arazi araştırmaları ve nüfus sayımları yapmaktan doğru hesaplar tutmaya, siyasî pozisyonları dolduracak adayları seçmeye ve özellikle Rusya, Hokand, Kırgız ve Kazak boyları gibi sınırdaki devletler ve bağımsız göçebe gruplarla uluslararası ilişkileri

37 Çing yönetimi altındaki Doğu Türkistan hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bu kısımda James Millward'ın makalesine bakılabilir.

yönetmeye kadar birçok alanda Doğu Türkistan'daki Çing yönetimi için kritik olmaya devam etti. Uluslararası ticaret meseleleri, haraç ilişkileri ve tüm diplomatik yazışmalarla ilgili konular Lifan Yüen temsilcileri aracılığıyla ele alındı. Çing'in "dolaylı yönetim" sistemi, özellikle İslam hukukunun yerel hakimler (*kadı*) tarafından uygulandığı yargı konularında yerel seçkinlere önemli bir özerklik sağlamıştır.[38]

Lifan Yüen: Yapısı ve İşlevi

Yukarıda belirtildiği gibi, Moğolistan'dan Tibet'e kadar tüm sınır yönetiminin kilit taşı Lifan Yüen'di (Vasal İşler Dairesi). Bu kritik şube, 1630'ların sonlarında yönetici seçkin sınıfına, sosyal dokuya ve Mançu devletinin askerî ve idarî altyapısına Moğolların dâhil edilmesi bağlamında kuruldu. Mançular ile Moğollar arasındaki ilk ilişkiler, İç Asya boy ittifakları sistemine dayanmaktaydı. Bunlar bağlılık yemini ve diplomatik evlilik ile iki şekilde damgalandı. İkisi arasında farklılıklar olsa da, her ikisi de bir dizi karşılıklı yükümlülük gerektirmekteydi. Birkaç on yıl boyunca Mançu ve Moğol aristokrasileri arasındaki evlilik politikası, Mançu imparatorluk hane halkının Moğol müttefikleri arasında en güvenilir olanın elit askerî kast ve devletin daha yüksek siyasî kademelerine entegre olmasına olanak tanıyan sadakat bağları yarattı. Mançu egemenliği alrında Moğol nüfusunun ve topraklarının büyümesiyle ve diplomatik eşitlik ilişkisinin yerine siyasî boyun eğmenin geçmesiyle, Moğol aristokrasisi ve yerel hükümetlerin idaresi üzerinde yeni bir bölgesel kontrol türüne ihtiyaç duyuldu. Lifan Yüen, Han olmayan sınır bölgelerinin yönetimine yapısal tutarlılık ve mahkeme ile bu bölgelerin yönetim sistemi içinde yer alan yerel seçkinler arasındaki organik bağlantıyı sağlamayı amaçlayan hükümetin dalıydı.[39]

38 Altışehir beyleri ile Çing arasındaki ilişkiler için bkz. Newby, 1998.

39 Di Cosmo, 1998.

1636 yılında Moğol İşleri Dairesi (yukarıya bakınız. *menggu yamen*) olarak kuruldu. 1638'de daire adını Lifan Yüen olarak değiştirdi ve Çin'in fethinden sonraki ilk yıllarda Gobi'nin güneyindeki Moğol hükümetindeki rolünü ve imtiyazlarını tanımlamaya başladı. Bu dönemde Lifan Yüen yeniden yapılandırıldı ve birkaç yeni memuriyet makamı oluşturuldu. En önemlileri bakanlık mansıbındaki başkan (Çince *şangşu*, Ma. *aliha amban*) ve iki başkan yardımcısı (Mançuca *aşan-i amban*) idi. Başkan yardımcılarından sol taraftaki kıdemli, sağ taraf taraftaki ise kıdemce aşağıdaydı. Buna ek olarak, dört bölümden sorumlu toplam sekiz müdür yardımcısı (Mançuca *aysilaku hafan*) vardı. Son olarak, bir müfettiş (Mançuca *mujilen bahabuku*) atandı.[40] Üst düzey yetkililerin tümü Mançu ve Moğol kökenli iken, genellikle kâtip ve sekreter olarak daha düşük pozisyonlarda işe alınanlar Çinli memurlardı.

Kuruluşundan bu yana ve varlığının ilk aşaması boyunca, Şun-cı döneminde (1644–61), Lifan Yüen, iki bakan yardımcısına (Çince *şı-lang*) sahip bir bakan tarafından yönetildi. İdari yapısı 1661'de dört ana daire olarak biçimlendirildi: Üstün Hizmet Ödülleri Dairesi (Luşün), Misafir Kabulü (Bingkı) Dairesi, Uzaklara Şefkat Dairesi (Rouyüen) ve Cezalar Dairesi (Lişing).[41] Kang-şi ve özellikle Çien-long dönemleri boyunca yönetim kurulu çeşitli reformlar geçirdi. 1764'ten sonra, kuzeybatının (Doğu Türkistan) zaptı sonucunda yeni sorumluluklar eklendiğinden, dairelerin sayısı altıya çıkarıldı.[42]

Luxun Dairesi, yerel siyasî ve askerî makamlara ödüller, mansıp atamaları ve görevlendirmelerle ilgilendi. Ayrıca posta istasyonlarını, sınır karakollarını ve ticaret trafiğini denetlemekten sorumluydu. Posta istasyonlarına tahsis edilen devlete ait hayvanların ve diğer emtianın yanlış kullanımı ve çalınması gibi ceza

40 Li, 1997, pt 2, s. 22.
41 Li, 2007, s. 130–131.
42 Yuan, 1996, s. 43–48.

davaları hakkında soruşturma yürüttü ve kaçakları takip etti. Kang-şi döneminde, dış bölgelerin (*vayfan*) tüm aristokratları, aile bağlılıkları ile birlikte titizlikle kayıt altına alınmaya başlandı. Bu ofis, üstün hizmetleri, terfileri ve diğer ilgili kişisel bilgileri içeren kısa biyografileri derledi. Bu şekilde, *çaocin* ritüelini uygulayarak bağlılığını bildirmek için periyodik olarak saraya gelen ya da atama ve ödül sunulan aristokratların güncel kayıtlarını ve özgeçmişlerini tutmak mümkün oldu.

Bingke Dairesi, *çaocin* yıllık ziyaretleri, kraliyet avı ve Moğol *casak*ları ve daha sonra Tibetliler ve Türkistanlılar da dahil olmak üzere diğer *vayfan* ileri gelenleri tarafından haraç sunumu ile ilgili tüm hazırlıkları ve meseleleri görev tanımına girmekteydi.[43] Her yıl her delegasyonun tarih ve çalışma programını, katılımcı isim ve sayısını, kabul edileceklerin rütbe sırasını ve aralığını düzenleyen rotasyon ilkesine (*nienban*) göre belirledi. Her Moğol Sancağı'nın sunmasına izin verilen haraç ve ziyaret eden delegasyon için hazırlanan ziyafetler hakkında da özel kurallar vardı. Haraç, Dinî Törenler Bakanlığı'na teslim edilmeden önce Lifan Yüen personeli tarafından oluşturuldu ve alındı. Bu düzenlemeler zamanla değişti ve Çing sarayı ile Moğol asiller zümresi ve daha sonra Müslüman beyler ve Tibet lamaları tarafından temsil edilen bölgesel güç merkezleri arasındaki hassas güç dengesini kendi topraklarında sabitlemede önemli bir unsur olarak kaldı.

Rouyüen ("Uzaktan gelenlere şefkat göstermek) Dairesi, her şeyden önce, Moğollar arasındaki Tibet Budist lamalarının tavırlarını izlemekten sorumluydu. Her Moğol sancağındaki sayılarından Moğol topraklarına girip çıkmalarına ve dinî mülklerinin yönetiminden, sarayı ziyaret ettiklerinde giymelerine izin verilen cüppelerin rengine ve rütbe nişanlarına, her manastırda tutulan kitaplara kadar onların faaliyetleri her açıdan denetim altındaydı. Seyahat ederken eğer lamalara Moğollar tarafından geceleme

43 *Çavcin* için bkz. Chia, 1993.

imkânı sunulduysa, Lifan Yüen'e bildirilmeli ve yasal yaptırımlar cezası altında usulüne uygun olarak kaydedilmeliydi. Bu düzenlemeler Lifan Yüen'in yetkisi altındaki tüm bölgelerde aynıydı ve tüm Moğollara uygulandı. Moğol topraklarının her yerinde lamaların faaliyetleri yakından izlenmesi, Moğol asiller zümresi ile Tibet hiyerarşileri arasındaki ilişkilerin denetlenmesine ve Çing tarafından Lifan Yüen aracılığıyla bu ilişki üzerine uygulanan siyasî kontrolün büyük önemine işaret etmektedir.

İç Asya topraklarındaki Lifan Yüen'in merkezî bir işlevi, etki alanı geniş olan ve askerî, ceza ve medeni hukuka göre değişen yasal güçlerin kullanılmasıydı. Lifan Yüen'in Ceza Dairesi personeli, tüm Moğol sancaklarına teftiş amaçlı, yerel *casak*a danışman, yasal işlemlerin denetçileri ve yargı sürecinin üyeleri olarak, genellikle yerel yetkililerle iş birliği içinde müdahale etti. XIX. yüzyıla kadar, Çing hükümeti tarafından periyodik olarak gözden geçirilmiş veya güncellenmiş olan bu bölgelerdeki yasanın idaresi için çeşitli kanun ve tüzükler çıkarılmıştır (aşağıya bakınız).

Ceza Dairesi, Moğolları ve diğer milletleri herhangi bir yeni düzenleme veya yasal kanun ve tüzükteki değişikliklerden haberdar etmek ve kanunun kopyalarını sancaklara iletmekten sorumluydu. Uygulamada, Lifan Yüen, raporu hazırlanıp kaydedilecek olan her yasal davaya dahil oldu. Yasal denetim ve yargı güçlerinin rolü erken bir aşamada Lifan Yüen'e verildi ve Lifan Yüen tarafından yönetilen Moğollar arasında, 1638'de Horçin arasında bir ceza davasını araştırmak için gönderilen üç sancaktar örneğinde olduğu gibi Çong-dı döneminden (1636–43) kalma yasal işlemlerin kayıtları vardır.[44] Lifan Yüen'in Mançu elçileri, Moğol *casak*ı araştırabilir, suçlayabilir ve bir Carut Sancağı'nın *casak*ında olduğu gibi görevden alınmalarını önerebilir, böylece Moğol toprakları içinde adaletin yönetimine doğrudan müdahale edebilirdi.[45]

44 Li, 1997, böl. 2, s. 12

45 Li, 1997, böl. 2, s. 9.

Gelişimi fetih öncesine kadar dayandırılabilen Çing hanedanı tarafından çıkarılan Moğolistan ve diğer İç Asya müstemlekeleri için kanunname ve tüzüklerin uygunluğunun altını çizmek önemlidir. Mançuların Moğol tebaasına ve müttefiklerine dayattığı ilk yasal düzenleme örnekleri, 1620'lerin sonlarında ve 1630'larda Çin topraklarında gerçekleştirilen askerî operasyonlar sırasında Moğol birlikleri için yapılan askerî düzenlemelerde yer almaktadır.[46] Yasal ve idarî prosedürler, haraç gereksinimlerine ek olarak, saraya ziyaretler ve siyasî pozisyonlara atamalarla ilgili düzenlemeler (miras ya da liyakat yoluyla), Mançuların Moğol boylarının yönetimi için kademeli olarak tasarladığı ve daha sonra yerel koşulların belirlediği farklılıklarla birlikte diğer sınır bölgelerine genişlettiği vesayet rejiminin temelini oluşturmuştur.[47]

Moğolistan'daki Çing yönetiminin hukuki yönleriyle ilgili geniş literatür, Mançu imparatorlarının İç Asya bölgeleri için yasaların mevcut örf ve âdet hukuku ile yerel koşullara uyması gerektiği yönündeki niyetine dikkat çeker. Aynı zamanda, bu ilke beyanı, merkezî hükümetin yetkilerini yerel olanlara karşı açıkça tanımlayan bürokratik bir ağda adalet yönetimini üst üste bindirmek için yazılı kanunların Çing tarafından ilan edilmesiyle feshedildi. Lifan Yüen, Çing'in yasal otoritesinin korunduğu ve güçlendirildiği bürokratik yapı ise, tekrar tekrar gözden geçirilen kanunnameler (*Menggu lüşu, Menggu lüli, Lifan Yüen zili*) güçlerinin uygulanmasında kritik bir araçtı. Zamanla, Moğolistan'ın tüm hukuk sisteminin Çin kanunlarının yürürlüğe girmesiyle dönüştürüldüğü ve Moğolistan'ın Çing imparatorluk sistemi içinde kademeli olarak asimilasyonuna katkıda bulunduğu iddia edilmektedir.[48]

1643'te Mançu orduları Şanhay Geçidi'ni geçti ve Lifan Yüen, Hong Tayci döneminde Moğollara verilen fermanları *Menggu lüşu* (Moğol tüzüğü) adı verilen tek bir kanunda toplamaya başladı.

46 Di Cosmo, 2002, s. 343–47.
47 Yang ve Shi, 2005, s. 35.
48 Yang, 2006, s. 101.

Bu, *Menggu lüli* (Moğol tüzükleri ve yönetmelikleri) olarak bildiğimiz şeyin en eski versiyonudur ve bu nedenle 1811'deki yürürlüğe giren *Lifan Yüen zıli*'nin öncüsüdür.[49] Kang-şi ve Çien-long dönemlerinde *Menggu lüli*nin periyodik sürümleri, Moğolistan yönetimindeki değişiklikleri yansıtmakta ve bu da mevcut kanunlarda yeni fermanlar ve değişiklikler gerektirmektedir.

Dava ve cezalarla ilgili mevcut Moğol gelenekleri, yönetici asiller zümresinden ayrı bir yargı aygıtına dayanmıyordu. Yeni rejim idaresinde, soyluların kanun salahiyeti, tartışmalı veya özellikle ciddi suçlarla ilgili kararların daha yüksek idarî seviyelere ötelenmesi ve Lifan Yüen yetkilileri tarafından gözetim ve incelemeye tabi tutulması gereken çok katmanlı bir sürecin kurulmasıyla sınırlıydı. Bu nedenle, küçük suçlar ve sivil anlaşmazlıklar yerel *casak* tarafından mahkeme edilmiştir. Diğer *casak*larla istişare ederek bir karar veren Sancaklar Grubu başkanına daha zor vakalar bildirildi. Daha sonra hüküm, inceleme için bölgesel Çing idarî veya askerî yetkililere (*dutong, amban* ve benzeri) iletildi, sonrasında dava Lifan Yüen'e bildirildi. *Casak*ın olmadığı bölgelerde, yetkili makamlar, varsayılan olarak, o bölgede bulunan Çing subayları ve sancaktarları idi. Eğer bir Moğol ve bir hanı içeren bir dava varsa, o zaman dava, Moğol ve Çing yetkilileri tarafından ortaklaşa incelenerek karara bağlandı. Yasalar hırsızlık, yağma ve cinayet gibi ciddi suçlar için sert cezalar öngördü. Bununla birlikte, aristokrasinin üyeleri normalde sadece para cezası veya rütbe indirme cezası aldı. Sürgün gibi ancak ölüm cezası hariç olmak üzere özellikle ağır bir cezanın düşünüldüğü davalar, doğrudan hüküm verme ve cezayı uygulama yetkisine sahip olan Ceza Dairesi'ne bildirilmeliydi. Ölüm cezasını içeren davalarda, aynı dairenin kararı, Çing yönetiminin üç yargı organı, yani Ceza Kurulu, Sansür Kurulu ve Yüksek Mahkeme ile istişarede bulunmayı gerektirirdi ve bazı özel durumlarda nihai karar sadece

49 Dalizhabu, 2003.

imparator tarafından sonbaharda verilirdi. Bu nedenle, Çing hukuk sistemi ve Lifan Yüen'in Ceza Dairesi'nin oynadığı rol, geniş yetkinlik yelpazesiyle, en önemli durumlarda yerel yerli yöneticilerin otoritesini de aştı.

Sınır bölgelerinin hukuk sisteminin temel ilkelerinden biri, geçerli yasaların suçun işlendiği yerin kurallarına uygun olması gerektiğiydi. Bu nedenle Moğol topraklarında suç işleyen bir Moğol, Moğol meşru hukukuna göre yargılanacaktı, ancak suç Çin'de (*ney-di*) işlendiyse, Çing kanunları geçerli olacaktı.[50] Bu ilke için bir emsal, 1631 gibi erken bir tarihte yayınlanan düzenlemelerin Moğol topraklarında (Horçin veya Abagha) suç işleyen bir Mançu'nun Moğol yasalarına göre yargılanması gerektiğini şart koştuğu Çing öncesi dönemde bulunabilir; tersine, Mançu topraklarında bir Moğol, Mançu yasalarına tabi olmuştur.[51] Sadece Lifan Yüen kanunnamelerinde net bir düzenlemenin olmadığı ya da dayanılacak örfi hukukun olmadığı durumlarda "metropol" Çing kanunlarına başvurabilirdi.

Çing'e bağlandıktan sonra Dış Moğolistan'ın Halha boylarına özel bir mevzuat uygulandı. *Halha Cirum* olarak bilinen kanunname 1709'da çıkarıldı ve *Menggu lüli* ile örtüşmesine rağmen 1790'a kadar etkili kaldı. Bu, Halha prenslerinin daha fazla bağımsızlık elde ettiği izlenimine yol açtı. Son zamanlarda bulunan Moğol belgeleri, bununla birlikte, bu yasaların esas olarak sadece Tüşiyetü Han'a ve Jebtsundamda Hutuktu'ya tabi olan ülüşlere uygulandığını göstermektedir. Aslında, 1694'ten 1709'a kadar *Menggu lüli*'nin yasaları Dış Moğolistan'a iletildi ve çeşitli *aymak*lar aracılığıyla kullanıldı.[52]

1709'da çıkarılan *Halha Cirum*, tapınak ve posta istasyonlarının yönetiminden askerî meselelere, evlilik ve miras yasalarına, ticaret düzenlemelerine, avlanma haklarına, kaçakların ele

50 Uljitokto, 2004, s. 69.
51 *MWLD*, V, s. 506–507.
52 Dalizhabu, 2005b.

alınmasına ve suçlulara verilen cezalara kadar idarî ve yasal konularda on sekiz bölüm içermekteydi. Dış Moğolistan'ın Halha asiller zümresi ile saray arasındaki ilişki, *Menggu lüli*'nin kurallarına göre Lifan Yüen tarafından düzenlenmeye devam etti ve Kuzey Moğolistan'da Çing askerî garnizonları kuruldu. *Aymak*lar arasındaki iletişim aynı şekilde hükümet denetimine bağlıydı ve her bölgedeki yasal işlemler Lifan Yüen tarafından izlendi. *Halha Cirum*, Halha aristokrasisinin bir kısmına bahşedilen daha fazla özerkliğin bir işareti olarak yorumlanabilirse, onun varlığı bölgedeki daha zayıf bir Çing siyasî varlığı anlamına gelmez.

Lifan Yüen'in önemli bir rol oynadığı bir diğer alan, Mançu imparatorluk hanesi ile Moğol aristokrasisi arasındaki evlilik ilişkilerinin yönetimi idi. Nurhaçi'nin zamanında çoktan Moğol boylarıyla ittifaklar evlilik anlaşmaları ile başlatılmıştı veya belirlenmişti.[53] Evlilik ittifakları isteyerek Moğol aristokrasisindeki Mançu siyasî rolünü genişletmek için stratejik hedef, kendisi Horçin'e evlilik ile bağlantı kuran Hong Tayci tarafından daha da kapsamlı bir şekilde takip edildi. Lifan Yüen'in kurulmasından sonra Moğol ve Mançu kraliyet aileleri arasındaki evlilikler bu dairenin yetkilileri tarafından ele alındı. Bir Mançu prensesi ile evlilik için Moğol bir *ı-fu* (imparatorluk damadı) arandığında Lifan Yüen, Horçin *casak*larına ve diğer on üç İç Moğol Sancağı'na mektuplar göndererek Ayşin Gioro'ya uygun adayların isimleri için evlilik ilişkilerini irdeliyordu. Bunlar kabul edildiğinde, doğum tarihleri ve geçmişleri üç nesle kadar kontrol edilirdi. Daha sonra Lifan Yüen birkaçını seçer ve ek tarama için İmparatorluk Hanehalkı Departmanına "nihai liste'yi sunarken, son karar imparator tarafından imzalanmak zorundaydı.

Lifan Yüen, doğal bir felaket durumunda yerel halkın huzura kavuşmasından da sorumluydu. Çing, Moğollara hafif vergiler ve az sayıda zorunlu hizmet uyguladı, ancak doğal afetlerden

53 Di Cosmo, 2007.

etkilenen bölgelerde, *casak*ların, zengin ailelerin ve manastırların yerel nüfusa yardım etmesi gerekiyordu. Bunun yeterli olmaması durumunda, tüm Sancaklar Grubu etkilenen nüfusa yardım etmek için kaynaklarını bir araya getirmek zorundaydı. Yardım alan aileler kayıt altına alınmalı ve Lifan Yüen'e bildirilmeliydi. Özellikle olağanüstü durumlarda, Sancaklar Grubu başkanı ve *casak*lar, Lifan Yüen'den acil durumun ciddiyetini değerlendirmek ve gerektiğinde yardım sağlamak için müfettişler göndermesini talep etmiştir. İstatistikler tam olmasa da, Lifan Yüen'in Kang-şi döneminde kırk kez, Yong-cıng döneminde on sekiz ve Çien-long döneminde de on dört kez yardım yapmak için doğrudan sorumluluk aldığı hesaplanmıştır.[54]

Lifan Yüen ayrıca, genellikle her üç yılda bir düzenlenen altı İç Moğol Sancaklar Grubuinin toplantılarının organizasyonunda doğrudan yer aldı ve protokole uyulmasını sağladı. Bunlar, siyasî bağlılığı teyit etmek için, özellikle de en ciddi ceza davalarını gözden geçirmek için muhteşem fırsatlardı. 1751'den sonra, bu toplantılara hükümet yetkililerinin katılımı durduruldu, ancak *casak*lar, Çing hükümeti, temsilcilerini göndermek durumunda olduğu özel sorunlar ortaya çıktığında Lifan Yüen'e rapor vermek zorundaydı.

Lifan Yüen personeli ayrıca Moğolistan'da Çing tarafından kurulan lojistik ağının sorumluluğunu üstlendi. Moğol *yam* sistemini anımsatan posta istasyonları ve askerî yollar ağı, hükümet temsilcilerinin, askerî personelin ve resmî lisansa sahip herkesin bu lojistik tesisleri kullanmasına olanak sağladı. 1692'den önce, sınır bölgelerinde seyahat eden hem sivil hem de askerî hükümet yetkililerinin ihtiyaç duyduğu atlar ve yiyecekler, yerel Moğollardan talep edildi veya ödünç alındı ve bu da nüfus için önemli sıkıntılara neden oldu. İmparator Kang-şi, Lifan Yüen'e çeşitli güzergahlar boyunca hükümet tarafından işletilen posta istasyonları kurma görevi veren sistemi değiştirdi. Çeşitli sancaklar arasında bağlantı kurmak üzere

54 Zhao, 1994, s. 176.

İç Moğolistan'da toplam 51 istasyon kurulurken 120'den fazla da Altay, Ulyasutay, Kobdo ve Kyahta dahil olmak üzere en uzak bölgelerle bağlantı sağlamak için Kuzey Moğolistan'da tesis edildi. Askerî garnizonlar (Mançuca *karun*) ayrıca, bu dış bölgeler (*fan*) ile "iç" alanlar arasındaki çeşitli yerlerde ve gezginlerin itimatname ve kimliklerini kontrol etmek için Çing İmparatorluğu'nun sınırları boyunca da kurulmuştur. Umumiyetle, bir posta istasyonu deve, koyun ve yiyeceklere ek olarak yirmi at bulundurmak zorundaydı. Personel, her iki bitişik istasyon için, on askerle bir Moğol subayı, iki *boşoku* (onbaşı) ve bir sekreter içeriyordu. Hepsi Lifan Yüen'e bağlıydı. Görevleri arasında, saray ve imparatorluk fermanlarıyla gönderilen tebligatların kendi yetki alanlarına teslim edilmesi ve dağıtılması vardı. Aktarma istasyonları ağı ayrıca askerî malzemeler, maaşlar, tarım araçları göndermek ve suçlulara veya kuryelere eşlik etmek gibi ihtiyaç duyulan her yerde lojistik destek sağlamak için kullanıldı. Sadece Lifan Yüen tarafından verilen izinlere sahip kişilerin bu tesisleri kullanmasına izin verildi ve belirli düzenlemelere göre atlar, barınma ve yiyecek onlara tahsis edildi. Dahası, bu istasyonlar barış zamanında bölgede yaşayanlar için pazar yerleri olarak işlev gördü.

Sonuç olarak, Lifan Yüen'in Mançu ve Moğol yetkilileri, Çin'in fethinden önce bile, Moğollar ve diğer İç Asya müstemlekeleri arasında Çing imparatorluk hükümetinin fiziksel ifadesi haline geldi. Siyasî olarak istikrarsız sınır bölgelerinin "huzura kavuşması'ndan sonra barışı ve düzeni korumakla ilgili hassas görevlerle görevlendirildiler.

Çing tarafından İç Asya'nın yeniden yapılandırılmasının en göze çarpan yönü, imparatorluğun yerli topluluklar üzerinde kurduğu siyasî vesayet biçimlerinin farkına varılmasıdır. Siyasî vesayet esas olarak iki şekildeydi. Birincisi, yerel asiller zümresi ile imparatorluğun merkezi, yani imparator, imparatorluk klanı ve saray arasındaki ilişkiyi tanımlayan normlardan oluşmaktaydı. İkincisi, merkezi hükümetin "dış sınır bölgelerindeki" sosyal ve

politik yaşamı idarî ve yasal yollarla düzenlemesine izin veren bir bürokrasinin oluşturulmasını içermekteydi.

İlk politika, Moğol aristokratlarının Mançu seçkinlerine, ittifaklar, evlilik, işbirliği, gönüllü boyun eğme, askerî fetih veya tarihsel bağlamlara dayanan diğer yollarla dahil edilmesiyle ortaya çıkmıştı. Bu koşullar, Moğolların Çing imparatorluk tasavvuruna bağlılığının ve katılımının dayandığı siyasî şartları belirledi. İkinci politika, Lifan Yüen'in temel taşı olduğu dış bölgelerin hükümet yapısının gelişiminde somutlaşmıştır. Onun bürokrasisine emanet edilen siyasî, ritüel, yargı, lojistik ve idarî görevler ile onun faaliyetlerini destekleyen tüzük ve yasaların normatif şekilde kanunlaştırılması, Çing'in Moğolistan üzerinde tuttuğu kapsamlı lakin külfetli ve nispeten akıcı olmayan kontrollere tanıklık etmekteydi. Bu yönetmelikler, İç Asya'nın Çing sömürge yapısını destekleyen önemli bir unsur olmasını sağlamıştır.

İçsel olarak bölünmüş ve politik olarak değişken Moğol kitlelerini kendi taraflarına nasıl çekecekleri, Çin'in fethinden önce bile Mançu liderliğinin karşılaştığı kritik sorulardan biri haline geldi. Askerî müdahaleye katılan yerel seçkinlerin barışçıl iş birliği ve yasal kontrolü, Çin'in fethinden sonra sınır stratejisini bilgilendirmeye devam etti. Çing hanedanının iktidar devresinin ilk yarısında (1644–1795) hanedan, 1630'larda savaş alanında elde edilen siyasî kazanımları pekiştirebilecek uzman ve etkili bir bürokratik aygıt oluşturmak için geliştirilen araçları keskinleştirdi. Bununla birlikte, kesin bir düşünce olarak, İç Asya'nın Çing tarafından zaptı, bu sınır bölgelerinin ve burada yaşayan toplumların yoğun dönüşümlerden geçtiği bir zamanda gerçekleştiğini kendimize hatırlatmalıyız. Moğol aristokrasisi ile Tibet Budist dinî seçkinleri arasında güçlü bağların ortaya çıkışı, Cengizli meşruiyetin doğasında bulunan siyasî değerlerin ilerleyen aşınması ve Rusya'nın yayılmasıyla ciddi şekilde değiştirilen uluslararası bir sahne, İç Asya'da Çing yönetiminin kurulmasına bir ölçüde katkıda bulunan en kritik müdahale edici değişikliklerden bazılarıydı.

18

Kazaklar ve Rusya

ALLEN J. FRANK

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kazak Hanlığı

Kazak Hanlığı'nın oluşumu ve XVI. yüzyılın başında Kazak etnik ve politik kimliğinin ortaya çıkışı, bugün Doğu Kazakistan'daki Semireçye (veya Yedisu) bölgesinde yoğunlaşmıştır (yukarıdaki 13. Bölüm'e bakınız). Sonraki iki yüzyıl boyunca, Barak Han'ın soyundan gelenler ile onun oğulları Kirey ve Canıbek tarafından yönetilen siyasî olarak birleşik bir Kazak Hanlığı yavaş yavaş genişledi. XVI. yüzyılda, Kazak hanları, Seyhun Vadisi şehirleri için Orta Asya'daki Şibanî hükümdarları ile mücadele ettiler ve sonunda bu bölgeyi hanlıklarının siyasî, iktisadi ve dinî merkezi haline getirdiler. Kazak hükümdarları, Yedisu'da Çağatay Moğullarını mağlup ederek ve XVI. yüzyılın ortalarından kısa bir süre sonra da parçalanan Nogay Ordası'nın dışında kalan Altiuli Mangıtlarını kendilerine bağlayarak, batıda Yayık (Ural) Nehri'nden kuzeyde İrtiş Nehri'ne ve güney ile doğuda da Seyhun Vadisi ile Yedisu'ya uzanan göçebe bir konfederasyon oluşturdular.

Seyhun Vadisi, XVI. yüzyılda Orta Asya'daki Şibanîler ile Kazak hanları arasındaki çekişmenin odak noktasıydı ve XVI. yüzyılın ilk on yılında Kazak hanı Kasım Han b. Canıbek Han'ın sıklıkla akınlarına maruz kaldı. Kariyerinin başlarında Kasım Han'ın ana rakibi kuzeni Burunduk b. Kirey Han'dı, ancak 1511'den itibaren Kasım Burunduk'u Şibanîler arasına sürgüne

gönderdi. 1510'da Muhammed Şibanî'nin ölümünden sonra ise Kasım, Seyhun Vadisi'ne, bölgenin kontrolünü ele geçirmek, Taşkent ile Sayram'a kadar uzanmak ve burada Kazak kontrolünü etkili bir şekilde oluşturmak için 1517'ye kadar bir dizi şiddetli akınlar yaptı. Doğuda, 1514 yılına kadar da Çağataylı Moğulları Yedisu'dan Doğu Türkistan'a sürdü.[1]

Kasım'ın halefleri, özellikle Canıbek Han'ın torunu Tahir Han (ö. 1526) döneminde, hanlığın askerî ve siyasî durumu önemli ölçüde kötüleşti. Kasım Han'ın Nogaylarla iş birliği ilişkisi düşmanlığa dönüştü ve Kazaklar, göçebe nüfusun bir kısmının 1520'lerde Yedisu'ya yeniden yerleşmek isteyen Moğullara gitmesiyle birlikte bir dizi askerî yenilgiye uğradı.[2] Kazak Hanlığı'nın kaderi, muhtemelen 1538 yılı civarında hükümdar olan Hak-Nazar Han b. Kasım Han idaresinde tekrar değişti.[3] Başarıları arasında Şibanîlerle barış yapmak ve 1568'de eski Nogay göçebelerinin önemli bir kısmının Kazak Hanlığı'na dahil edilmesiyle sonuçlanan Nogaylara karşı başarılı bir sefer başlatmak sayılabilir. Hak-Nazar'ın zaferi, hanlığın mera alanlarını Yayık (Ural) ile İrtiş nehirlerine kadar genişletti.[4]

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Tevekkül b. Şigay han oldu.[5] Özellikle Kazak folklorunda cesur bir figür olarak öne çıkan Tevekkül döneminde, Taşkent şehri için eski hamisi Şibanî Abdullah Han'a karşı seferler düzenledi. 1598'de Tevekkül, Şibanîlerin topraklarına karşı yıkıcı bir harekât yaparak yine Seyhun Vadisi

1 Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 261–76; Kazak Hanlığı tarihinde Seyhun Vadisi'nin konumu hakkında krş. Pishchulina, 1969.

2 Isin, 2004, s. 61–2; Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 280–1.

3 Hak-Nazar'ın tahtı ne zaman devraldığına dair bilgiler için krş. Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 290.

4 Isin, 2004, s. 82–3; Trepavlov, 2001b, s. 366–7.

5 Hükümdarlık tarihleri belirsizdir, lakin Şibanî Abdullah Han'a hizmetini sunduktan sonra Kazak bozkırına döndüğü yıl 1583'teki bir zamanla Moskova'ya bir elçi gönderdiği 1594 yılı arasındaki bir noktada han oldu; krş. Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 293.

şehirlerini Kazak Hanlığı'na tabi kıldı.[6] 1598'de Tevekkül'ün ölümünden sonra, İşim (Esim) (1598–1628) tahta çıktı ve Türkistan şehrini (eski adıyla Yesi) başkenti yaptı; XVII. yüzyıl boyunca bu şehir Kazak hanlarının ikametgahı ve gömüldüğü yer olarak kaldı.[7] İşim Han'ın ölümünden sonra Cihangir (ö. 1652) han seçildi. Ondan sonra tahta geçip 1718 yılına kadar hüküm süren Tavke Han ise birleşik Kazak Hanlığı'nın son hükümdarı olarak kabul edilebilir.[8]

Kazak Hanlığı'nın boy terkibi, XVI. yüzyılın başlarında oluşumundan XVIII. yüzyılın başlarına kadar değişerek gelişmiş görünmektedir. Ulu Cüz (Ulu Orda), Orta Cüz (Orta Orda) ve Küçük Cüz (Küçük Orda) isimli üç Kazak ordasının (cüz), oluşumu, 1616 yılına ait bir Rus kaynağında ayrı cüzlerin varlığından ilk defa bahsedildiği için XVII. yüzyılın başlarında gerçekleşmiş olabilir.[9] Bununla birlikte, üç cüzün ismine göre ilk bahis, ancak 1731 yılı gibi oldukça geç kaynaklarda görülmektedir.[10] Bu üç yapının kökeni belirsizdir, ancak bu üçlü bölünmenin XVI. yüzyılın sonlarında Nogay Altiuli Ordası'nın ilhakından sonra ortaya çıkması muhtemeldir.[11] Büyük olasılıkla, Büyük Cüz'ün oluşumu eski Moğul boylarının hanlığa dahil edilmesiyle ilişkiliydi ve Duğlat, Celayir, Alban ve Kanglı da dahil olmak üzere Ulu Cüz'ün bazı boyları, Çağataylı Moğulistan'ın boy bileşiminde kurucu unsurlardı. Küçük Cüz'ün kökeni daha belirsizdir ve Ulu Cüz ile akraba ilişkisinin olup olmadığı da belirsizdir.[12] Bununla birlikte, Nogay Altıulu boylarının Küçük Cüz'ün oluşumunda kurucu unsur olduğu

6 Kliashtornyi ve Sultanov, s. 293–5.

7 Pishchulina, 1969, s. 20–1.

8 Cihangir'in atanma tarihi tam olarak bilinmiyor; krş. Kliashtornyi ve Sultanov, 1992, s. 304.

9 Sultanov, 1982, s. 8.

10 Vostrov ve Mukanov, 1968, s. 10.

11 Iudin, 1983, s. 143.

12 Pishchulina, 1977, s. 238, 265; Iudin, 1965, s. 65.

konusunda çok az şüphe vardır.[13] Küçük Cüz'ün kendine mahsus boy yapısı, bu Nogay unsurlarının entegrasyon oranını artırmıştır. Ayrı boylardan oluşan Ulu ve Orta Cüzlerin aksine, Küçük Cüz üç klan konfederasyonundan oluşmaktaydı: Bayuli, Alimuli ve Jetiru. Jetiru, şecere açısından birbiri ile ilişkisi olmayan klanlardan oluşmakta ve bu klanların ataları bazı Kazak geleneklerinde "yeni gelenler" (*kilümsak*) olarak tanımlanmaktadır.[14] Muhtemelen Orta Cüz en son oluşandır ve adını Küçük Cüz ile ilişkili olarak almış olabilir.[15] Bu cüz üç büyük boy, Argun, Kıpçak ve Nayman ile Kongrat, Kirey ve Vak dahil olmak üzere bir dizi küçük boyu içermektedir. Bu cüzdeki boylarının en büyüğü Argun'du ve boyunun adı genellikle bir bütün olarak Orta Cüz ile birbirinin yerine kullanıldı.[16]

XVII. yüzyılın ortalarında, Kazak toplumu, temelde etnik ve dilsel olarak homojen olmasına rağmen, her şeyden önce sözlü veya yazılı şecere tabloları ile belgelenen atalarla tanımlanan çeşitli gruplardan oluşuyordu. Üç cüzü oluşturan topluluklar Kazak olarak kabul edilmiştir. Kazak toplumuna hâkim olan İslam mirasını yansıtan, bize ulaşan tüm soy ağaçlarının tamamı nihayetinde peygamber Adem ile başlar; ancak, üç cüzdeki Kazak boyları ve klanları, soylarını genellikle *Alaş* adlı bir kişiye kadar götürürler ve XIX. yüzyıla tarihlendirebileceğimiz en erken tarihli soy kütüğünde, üç cüz ve çeşitli boy ve klanlar bu Alaş'tan geliyordu.[17] Bu Kazak göçebeleri, "ak kemik" (*ak söyek*) veya aristokrat toplulukların aksine "kara kemik" (*kara söyek*) veya "kara

13 *Istoriia Kazahskoi SSR*, I (Alma-Ata, 1957), s. 150.

14 Qurban-Ali Khalidi, 2005, s. 9–10.

15 Iudin, 1983, s. 145.

16 Mukanov, 1974, s. 47; Sultanov, 1982, s. 35.

17 Kazak şeceresi hakkında geniş bir literatür vardır ve birçok şecere eseri bağımsız Kazakistan'da yayınlandı ve yayınlanmaktadır. Kazak sözlü şecere geleneklerinin en kapsamlı açıklamaları için, krş. Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 146–9, 220–9 vd. ve Köpeev, 2003–7, VIII ve IX.

halk" (*kara halk*) olarak adlandırıldı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, bazı Karakalpak ve Kazan Tatar toplulukları gibi Kazak olmayan topluluklar vardı ve bunlar Kazaklar arasında yaşamakla birlikte kesinlikle Kazak boy sisteminin bir parçası olmamışlardı. Boy Kazakları arasındaki seçkinler, askerî liderler olarak görev yapan, ancak aynı zamanda geleneksel hukuku (*adat*) yöneten *biy*lerdi. Bu pozisyonlar kalıtsal olmayıp *biy*ler daha ziyade kişisel karakter, nüfuz, zenginlik, askerî cesaret ve yasal becerinin bir kombinasyonu temelinde seçilirdi.[18]

"Ak kemik" toplulukları, Kazak göçebelerinkinden farklı olan soy bağlarını korudular. Bunlar, öncelikle Barak Han ile oğulları Canıbek ve Kirey'den geldiğini iddia eden Cengizli soyluluğu içeriyordu. Bu Cengiz soylular XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, o zamana kadar politik olarak sürdürülemez hale gelen birleşik bir Kazak Hanlığı yerine, ayrı ayrı cüzler üzerinde hüküm sürdüğünü iddia eden hanları içeriyordu. Hanların oğullarına sultan denilirdi ve XIX. yüzyıla kadar genellikle kendilerine ait boyları yönettiler. Bu sultanların torunları ise *töre* olarak adlandırıldılar ve genellikle kendilerine ait klanları yönettiler. XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda, diplomatik ve yasal görevler genellikle bu sultanlar ile *töre*lerin sorumluluklarında bulunmuyordu.[19]

Aristokrat statüye sahip bir başka grup da soyları nihayetinde Hz. Muhammed'in ailesinden gelen, yani kutsal soylu *hocalar* (Kazakçadaki *kocalar*) idi. Onların kendi şecereleri yerel Yesevî İslamlaştırma rivayetlerinde öne çıkan kişilerle ve yerel Müslüman evliyalarla bağlantıları vurguluyordu. Bu tür soy grupları Türkistan'ın başka yerlerinde, özellikle Türkmenler, Karakalpaklar, Sibirya Tatarları ve Türkistan'ın yerleşik Türk ve Farsça konuşan toplulukları arasında bulundu ve bulunmaya devam etti.

---

18 Boy topluluğu vurgusu ile Kazak sosyal yapısı hakkında, krş. Tolybekov; 1971.

19 Töreler ve Kazak toplumundaki rolleri hakkında, krş. Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 453-79.

Hocalar, Batı Deşt-i Kıpçak'taki Altın Orda'nın ardıl devletlerinde belirgin bir şekilde yer aldılar. Göçebe Kazak toplumunda okuryazarlık ve İslami bilginin itibarı onları boy Kazaklarından ve Cengiz soylulardan tefrik etti ve onların faaliyetleri İslami eğitimi ve İslami ibadetleri yürütmeyi içermekteydi.[20]

Kazak hanlıklarındaki dinî yaşamın merkezi, Seyhun Vadisi'ndeki şehirler ve türbeler olup bu anlamda Türkistan şehri ön plana çıkmıştı. En göze çarpanı, Türkistan'daki Ahmed Yesevî'nin türbesi ile Otrar yakınlarındaki Arslan-Baba (Arıstanbab) Türbesi ve Sayram şehri ve çevresindeki çok sayıda mezardı.[21] Türkistan şehri kesinlikle Kazaklar için en önemli ve kutsal mekandı. Burası Kazak hanlarının ikametgahı ve mezar yeri de olup aynı zamanda bozkırın her yerinden Kazakları çeken bir hac merkeziydi.[22]

Ruslarla İlişkiler ve İşgal

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kalmuk İmparatorluğu'nun Deşt-i Kıpçak, Orta Asya ve İdil-Ural bölgesine genişlemesi, göçebe ve yerleşik Müslüman topluluklar ile yöneticileri için bir kriz yarattı. Kazaklar ve hükümdarları bu son Moğol istilasının ağırlığını taşıdılar ve sonuç olarak, özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında muazzam insan, mal ve toprak kayıplarına maruz kaldılar. Kalmuk saldırıları, Küçük Cüz hanlarını St. Petersburg'a boyun eğerek Rusya'nın himayesi altına girmek zorunda bıraktı ve bu resmî boyun eğme eylemi, Cengiz soyluların otoritesinin siyasî olarak çöküşüyle birlikte, XIX. yüzyılda Kazak boylarının yavaş yavaş Rus İmparatorluğu'na dahil olmasına ve etkili bütünleşmesine yol açtı.

20 *Kocalar* hakkında son yıllarda birkaç önemli çalışma yapılmıştır; krş. DeWeese, 1999b; Muminov, 1998; krş. ayrıca Safiüddin Orin Qoylaqi, 1992, Muminov ve Zhandarbekov, 1992 ve Zhandarbek, 2002.

21 Seyhun Vadisi'ndeki büyük türbelere genel bir bakış için krş. Castagne, 1951, s. 57–65; krş. ayrıca Privratsky, 2001, s. 163–7.

22 Qozha, 2000, s. 34–5; krş. ayrıca Zhandarbek, 2000 ve Sapabekuli, 1996, s. 123–32.

Kazakların Kalmuklar ile çatışmaları, en azından XVI. yüzyılın ortalarına kadar, Tevekkül Han'ın onlara karşı akınlar yaptığı zamana kadar uzanmaktadır. XVII. yüzyıl başlarında Kalmuklar, Batı Sibirya'da, Tümen ve Tara bölgelerindeki bozkır topraklarını, 1630'a değin de Aşağı İdil Nehri boyundaki toprakları işgal etti. XVII. yüzyılda, İşim Han, Cihangir Han ve özellikle Tavke Han da dahil olmak üzere tüm Kazak hanları onlara karşı seferler yürüttü.[23] Kalmuklar ile çatışma, 1723'te Kazaklar için felakete dönüştü; çünkü bu tarihte Kalmuklar Çin'de hüküm süren Çing İmparatorluğu ile kısa bir süre önce bir antlaşma imzaladıktan sonra güçlerini Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak'taki Müslüman rakiplerine yoğunlaştırabilmişlerdir. O yıl Kalmuklar, Yedisu ve İrtiş boyundaki neredeyse tüm Kazak meralarını ele geçirdikleri gibi Seyhun Vadisi'nin şehirlerini yağmalayıp işgal ettiler. Ulu ve Orta Cüz Kazakları Orta Asya'ya, özellikle Hocend, Taşkent ve Semarkand çevrelerine kaçsalar da Taşkent bölgesindekiler Kalmuklara teslim olmak zorunda kaldılar. Küçük Cüz Kazakları ise daha çok Hive ve Buhara'ya gelmişlerdir.[24]

Muazzam kayıplarına rağmen, Kazaklar yine de nispeten hızlı bir şekilde kendilerini toparlayabilmişlerdir. 1723 ile 1730 yılları arasında kaybettikleri topraklarının önemli bir kısmını geri alabildiler. Bu dönemdeki en saldırgan ve etkili Kazak lideri Canıbek Han b. Barak'ın soyundan gelen ve Küçük Cüz hanı olan Ebu'l-Hayr Han b. Hacı Sultan'dı (ö. 1748). 1726 civarında, Kalmuklara karşı oluşturulan birleşik Kazak kuvvetlerinin lideri seçildi, fakat devam eden Kalmuk tehdidi karşısında Kazak sultanları arasında yaşanan iç çatışmalar, Ebu'l-Hayr'ı Rusya'nın himayesine başvurmak zorunda bıraktı.[25] Bununla birlikte, bu olaylar sırasında, üç cüz hanının büyük ölçüde sözde pozisyonunun durumu için Cengiz soylu hanedanlar arasındaki çatışmalar,

23 Tynyshpaev, 1998, s. 184.

24 Tynyshpaev, 1998, s. 184–5; Levshin, 1996, s. 167.

25 Viatkin, 1948, s. 422.

Kazakların askerî birliğini bozdu.[26] Kazak hanları, özellikle Küçük Cüz'de Ebu'l-Hayr Han ile Orta Cüz'de Tavke Han'ın torunu olan Ebu'l-Mambat Han, arasındaki ilişkiler, Kalmuk tehdidini etkisiz hale getirdikten sonra özellikle zorlaştı.[27] Ancak, 1723 ile 1730 yılları arasında Kalmuklarla yapılan savaşların bir sonucu, 1723'ten sonra birleşik bir Kazak Hanlığı'nın ortadan kalkmasıydı ve esasen bu noktadan itibaren XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kazak hanlarının politik olarak ayrı cüzlerin hükümdarları olarak faaliyette bulunduğunu görmekteyiz.

Canıbek Han hanedanı içinde soyu yaşça küçük olduğu için Kazak hanları arasındaki taht kavgalarında konumu oldukça zayıf kaldığından, Ebu'l-Hayr Han, 1730 yılında Rusya'nın himayesini talep edip bu devlete itaat bildirdiğinde, aslında bunu Kalmuk tehdidine karşı nispeten elini askerî olarak güçlendirmek için yapmıştı.[28] Rus imparatoriçesi Anna İvanovna, Ebu'l-Hayr'ın himaye talebini kabul etti ve sonraki birkaç yıl içinde Ebu'l-Hayr ile imparatorluk sarayı arasında yoğun diplomatik temaslar oldu. Ebu'l-Hayr'ın itaati zamanla Küçük Cüz'ün Rus İmparatorluğu'na entegrasyonuna yol açan yasal bir adım olsa da, 1730'larda ne Ebu'l-Hayr ne de Rus yetkililer, Kazak göçebeleri siyasî veya başka bir türlü tam olarak kontrol etme araçlarına sahip değildiler. İlk somut sonuç, 1734'te düzenlenen Orenburg seferi oldu ve bu sefer Or' ile Yayık nehirlerinin birleştiği yerde bir Rus kalesinin kurulmasına yol açtı (1741'de konum nehirden aşağı, Sakmar ile Yayık nehirlerinin birleştiği noktaya taşındı; asıl konum İslami kaynaklarda Orsk veya Yaman Kale olarak bilinir). Ruslar kaleye Orenburg adını verdiler; burası Kazak Küçük Cüz için idarî, ticarî ve dinî bir merkez olarak inşa edildi. Kale, doğal olarak, aynı zamanda bir askerî merkezdi ve vazifelerinden biri

26 Tynyshpaev, 1998, s. 189–95. Tynyshpaev bu olaylara ilişkin Kazak sözlü geleneklerinin güzel bir özetini aktarmıştır.

27 Tynyshpaev, 1998, s. 195–6.

28 Levshin, 1996, s. 178.

de Güney Ural Dağlarında ve Yayık nehri boyundaki Başkır boylarını kontrol altında tutabilmekti.[29] St. Petersburg'daki yetkililer için ise özellikle ilgi çekici olan şey, Orenburg üzerinden karlı Orta Asya kervan ticaretinin yeniden yönlendirilmesiydi.[30]

Ebu'l-Hayr Han'ın 1748'de rakiplerinden biri olan Barak Sultan tarafından öldürülmesi, Küçük Cüz'de bir hanedan bölünmesine yol açtı. Rus makamları Ebu'l-Hayr'ın oğlu Nur-Ali'yi (1748–60) destekledi ve 1748'de bir dizi Kazak ileri geleni onu Orenburg'da han ilan etti. Ancak diğer birkaç boy Barak Sultan b. Tursun'u destekleyerek onun Küçük Cüz'ün yarısını han olarak yönetebilecek güce ulaştırsalar da 1750'de Nur-Ali ve destekçileri onu öldürdüler.[31] Ebu'l-Hayr ile Nur-Ali dönemlerindeki Cengizli siyasetini karakterize eden kronik istikrarsızlık, 1785 yılından itibaren Rus makamlarını Küçük Cüz'ün siyasî yapısında değişiklikler yapmaya teşvik etmeye başlamıştı. O yıl, Ruslar Küçük Cüz'ü üç kurucu klan konfederasyonuna bölmeye ve konfederasyonların her birine de Cengiz soylu olmayan bir *biy* atamaya çalışsalar da başarılı olamadılar. Ruslar, bu *biy*lerin her birine hükümetten bir personel sağlayacaktı; ancak 1790'da bunun yerine yeni bir han, Er-Ali b. Ebu'l-Hayr'ı (1790–1794) ve ondan sonra da İşim (Esim) Sultan'ı (1795–1797) atadılar.[32] İşim Sultan'ın ölümünden sonra Ruslar Ay-Çuvak b. Ebu'l-Hayr Han'ı (1796–1805) yeni han yaptılar ve başlangıçta onu bir "Hanlık Konseyi" (*hanskiy sovet*) başına getirseler de 1798 yılına kadar, topraklarını tek başına yönetmesine izin verdiler. Ay-Çuvak'tan sonra oğulları Can-Töre (1805–1809) ve Şir-Gazi (1812–1824) tahta geçti. Onların ölümünden sonra ise Ruslar, Küçük Cüz'deki hanlık makamını ilga ettiler.[33]

29 Levshin, 1996, s. 178; krş. ayrıca Dobrosmyslov, 1900.

30 Bukanova, 1997, s. 88–9.

31 Levshin, 1996, s. 216–17; Tulibaeva, 2001, s. 75–6.

32 Tulibaeva, 2001, s. 76–7.

33 Levshin, 1996, s. 216–17; Tulibaeva, 2001, s. 77.

1733'te Ebu'l-Mambat Han b. Bulat (1733–71) Orta Cüz Han'ı olsa da durum Küçük Cüz'den oldukça farklıydı. Orta Cüz hanları, Ebu'l-Mambat Han ve özellikle halefi Abılay Han b. Vali Sultan (1771–1781), komşularına göre daha bağımsız bir politika yürütebildiler. 1740'ta Ebu'l-Mambat Han ve Abılay, Orsk'taki bir törenle Rusya'ya sadakat yemini ettiler; ancak Rusların Orta Cüz'ü kontrol etme yeteneği, Küçük Cüz'e göre daha sınırlıydı.[34] XVIII. yüzyılda, Ruslar Sibirya'da Kuzey Deşt-i Kıpçak boyunca, kısa bir süre sonra Orta Cüz Kazakları için ticarî, idarî ve dinî merkezler haline gelecek olan bir dizi kale ve ticaret merkezi inşa etti. Bu hat boyunca oluşturulan ana merkezler Troitsk, Petropavlovsk ve Semipalatinsk idi. Bunlar, başta Sibirya ve Orenburg Rus Kazakları (Kozaklar) orduları olmak üzere Kozak sömürgeciler tarafından yönetilen bir dizi karakol ile bağlantılıydı.[35] 1756'da, Çing kuvvetleri Batı Moğolistan'daki Kalmuk Hanlığı'nı ortadan kaldırdığında, Kazaklar, Kalmukların terk ettiği otlaklara yeniden sahip oldular ve buraları Rus yerleşimleriyle temasa geçirdiler. Ulu Cüz, Yedisu'nun çoğunu yeniden ele geçirmeyi başardı, ancak Orta Cüz Kazakları, İrtiş boyundaki eski otlaklarının ötesine doğru genişledi. Onlar, Cungarya'nın büyük kısmı ile Altay Dağları ve Batı Moğolistan'a kadarki otlakları işgal ederek doğuya doğru yayıldılar. Bu göçler Orta Cüz'ü Çing İmparatorluğu ile temasa soktu. Abilay, Çinliler, Ruslar ve Hokand Hanlığı arasında diplomatik manevralarda özel bir beceri gösterdi. 1740'ta Rusya'ya sadakat yemini etmesinin yanı sıra, 1756'da Çing İmparatoru'na ve 1758'de de Hokand hükümdarı Narbuta Biy'e sadakat yemini etti. Ancak pratik anlamda Abilay Han, bağımsız bir hükümdar olarak faaliyet gösteren son Kazak hanıydı.[36] Abilay, Kazak hanlarının eski başkenti olan Türkistan

34 Suleimenov ve Moiseev, 1988, s. 29.

35 Bukanova, 1997, s. 128–36; Kasymbaev, 1990, s. 17–18.

36 Valikhanov, 1985, IV, s. 114; Viatkin, 1948, s. 423.

şehrini ikametgahı ve cenazesinin defnedileceği yer olarak seçti ve Rusya'nın Troitsk veya Orenburg şehirlerini merkezi yapması yönündeki emirlerini reddetti.[37] 1782'de Abilay Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra, Ruslar Abilay'ın oğlu ve halefi Vali Han'ı, tahta çıkma törenini, 1822'ye kadar Orta Cüz hanlarının ikametgahı olacak bir taş saray inşa ettikleri Petropavlovsk şehrinde gerçekleştirmeye ikna ettiler.[38]

1730'larda Kazak hanları ve diğer ileri gelenler Rusya'ya boyun eğme koşullarını Küçük ve Ulu Cüzlerinkine benzer şartlarda kabul etmesine rağmen, Ulu Cüz, XIX. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan Rus kontrolü altına girmedi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında onlar Yedisu'nun büyük bir kısmını yeniden zapt ettiler. O sıralarda Taşkent ve Çimkent bölgeleri ile çevredeki Kazaklar, Abilay Han'ın idaresi altındaydı. Bununla birlikte, 1792 veya 1794'ten itibaren Taşkent, Yunus Hoca liderliğindeki yerel bir *Hoca* hanedanının kontrolüne girdi ve müteakiben XIX. yüzyılın ilk yarısında Seyhun Vadisi ve hatta Yedisu'nun bir bölümü Hokand Hanlığı'nın kontrolü altına girdi (aşağıdaki 20. Bölüm'e bakınız).[39]

Rus Yönetimi ve Kazakların Rus İmparatorluğu'na Entegrasyonu

1730'lar ile 1740'larda Rusya'ya boyun eğme, esasen Kazak hanları için resmî bir mesele olsa da, XVIII. yüzyıl boyunca Orenburg ve Tobolsk'taki ve daha sonra Omsk'taki Rus makamları, önce hanların kendileri üzerinde, sonra da yavaş yavaş Küçük ve Orta Cüzlerin göçebe toplulukları üzerinde daha fazla kontrol sahibi oldular. XVIII. yüzyılda, sınır yerleşimleri ve ticaret, Deşt-i Kıpçak'taki Rus çıkarlarını ilgilendiren temel meselelerdi ve bu amaçla Rus yetkililer, Rus hedeflerine uygun olabilecek hanları desteklemeye

37 Suleimenov ve Moiseev, 1988, s. 123.

38 Tumanshin, 1961, s. 49.

39 *Istoriia Kazakhstana*, III (2000), s. 279–80.

istekliydiler. XIX. yüzyılın başlarından itibaren, Kazaklar arasında bozkırdaki mücadele ile Hokand ve Hive hanlıklarının yanı sıra Çing İmparatorluğu'nun artan etkisi, Rus makamlarını Kazaklar üzerinde daha doğrudan bir yönetim biçimi kurmaya zorladı.

1801'de Rus yetkililer, çok sayıda Küçük Cüz Kazaklarının Ural Nehri boyunca Rus sınırından geçmelerine (II. Katerina, 1775'te Pugaçev isyanının bastırılmasından sonra Yayık Nehri'nin Ural Nehri olarak yeniden adlandırılmasını emretti) ve 1770'lerde Kalmuklar tarafından boşaltılan İdil ile Ural nehirleri arasındaki otlakları yaşam alanı olarak belirlemelerine izin verdi. Ruslar, bu grubu Küçük Cüz hanının otoritesinden kopararak Bükey Han b. Nur-Ali Han'ı bu grubun hükümdarı yaptı ve bu yeni yapılanmaya İç Orda adını verdi.[40]

1822'de St. Petersburg'daki Senato, "Sibirya Kırgızları (Kazaklar) Hakkında Tüzük" adlı geniş kapsamlı bir yasayı onayladı.[41] Bu tüzük, Orta Cüz yönetimini yeniden yapılandırmak için tasarlandı. Tüzük, Sibirya Kazaklarının idarî merkezini Tobolsk'tan Omsk şehrine taşıyarak Kazak göçebelerinin Rus tebaası olarak konumunu resmileştirdi ve onlara bir tür boy statüsü olan *inorodtsı* (inorodetsler: etnik açıdan Rus olmayanlar) sınıfı statüsü (*solovie*) verdi. Kazaklar için böyle bir statü onları "köylülerden" (*krestyane*) tefrik etti. Ancak köylüler zorunlu askerlik ve cizye vergisi ödemek zorunda iken, *inorodtsı* sınıfı bu külfetli sorumluluklardan genellikle muaftı ve bunun yerine haraç ödemek zorundaydı. Hanlık makamının kaldırılmasının yanı sıra, mevzuat Kazakları sabit idarî

40 İç Orda, Bükey Orda olarak da bilinir. Bazı kaynaklarda İç Orda hatalı bir şekilde Küçük, Orta ve Büyük cüzler ile birlikte "dördüncü" Kazak cüzü olarak tanımlanır. Aslında, soy bakımından, İç Orda Kazaklarının tümü, Küçük Cüz'ün bir parçasıydı; ancak farklı bir siyasî örgütün parçasıydı, krş. Khanykov; 1847, s. 34–7.

41 İmparatorluk döneminde Ruslar genellikle Kazaklara "Kırgız" veya "Kırgız-Kaysak" olarak atıfta bulundular. Kırgızlara ise, imparatorluk döneminde Rus kaynakları onlara "dikokamennıe Kırgızlar" olarak atıfta bulunur. 1920'lerden sonra Rus kaynaklarında, bu iki gruba sırasıyla "Kazak" ve "Kırgız" denildi.

birimlere ayırdı. Ana birim, elli ila yetmiş *yurt*tan oluşan göçebe ordugahtı (Rusçada *aul* veya Kazak dilinde *avil*). On ila on iki *aul* bir alt bölge (Rusçada *volost*, Kazak dilinde *bolus*) oluşturdu. Tüzük, *bolus*u soy olarak bağlantılı klanlardan oluşan bir birim olarak tanımladı ve Kazak şecere kaynakları bazen belirli bir atadan gelen *bolus* sayısını göstermektedir.[42] On ila on iki *bolus* bir bölge (Rusça *okrug*) oluşturdu. Tipik olarak bir *okrug*un idarî merkezi bozkır içinde bir Rus kalesi veya Rus Kazakları yerleşimi oldu. Kazak *bolus*u bir Cengiz soylu töre tarafından yönetilir ve bir "Büyük Sultan" (Rusçada *starşiy sultan*, Kazak dilinde *ağa sultan*) bir *okrug* başkanı olarak seçilirdi. Ağa Sultan, Rus yetkililerine karşı sorumluydu ve Rus *okrug* yönetimi ile birlikte hareket etmesi koşuluyla, düzeni korumak için tam polis yetkisine sahipti. Ulular (Rusça ve Kazakça *starşina*) *avil*i yönetirdi. Geleneksel hukukun yönetimi yerel *biy*lerin ellerine bırakıldı.

Tüzük, toplulukları Rus yerleşim hatlarına coğrafi yakınlıklarına göre kategorize ederek Kazakların hareketini ve otlak alanlarını düzenledi. Tüzük, bölgeleri (*okrug*) Rus kale hattına olan yakınlıklarına göre ayırdı. Kale hatları ile bozkırın derinliklerindeki askerî sınır karakolları arasında yer alanlar "iç hat bölgeleri" (*blizlineynıe okrugi*) olarak adlandırılırken, sınır karakollarına yakın olanlar "sınır bölgeleri" (*pogranişnıe okrugi*) olarak adlandırıldı. Eski bölgeler, yerleşim hattı boyunca göçlerini sınırlayarak Kazakların hareketini kısıtladı. Benzer şekilde, tüzük, sınır bölgelerinde yaşayan Kazakların sınırı geçerek Rusya tarafından onaylanmayan bölgelere hareket etmesini yasakladı. Bütün olarak bakıldığında, Kazakların hareketine getirilen sınırlamaları uygulamak, yasalaştırmaktan daha zordu ve genellikle otlaklara Kazakların erişimi konusundaki baskıyı artırdı.[43]

Yayık Nehri'nin doğusundaki Kazaklar Orenburg'dan yönetildi. Şir-Gazi Han'ın 1824'te ölümünden sonra, Küçük Cüz

42 Qurban-Ali Khalidi, 2005, s. 8–9.

43 Tüzüğün tam metni Levshin'de bulunmaktadır, 1996, s. 399–426.

için yeni bir han ataması yapılmadı; bunun yerine yeni kurulan Orenburg Sınır Komisyonu, Rus makamlarıyla birlikte belirli bölgeleri yönetmek için Cengiz soyluları görevlendirdiği Sibirya tüzüğünü yansıtan bir dizi idarî reform gerçekleştirdi ve resmî olarak Kazak topluluklarını sabit idarî birimlere böldü. 1844 yılında Rus yönetimi "Orenburg Kazaklarının İdaresi İçin Yönetmelik" yayımladı. "Yönetmelik" resmî olarak Küçük Cüz topraklarının Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu ilan etti ve Dışişleri Bakanlığı tarafından yönetilmesine karar verdi. Tüzük, Cengiz soyluların bozkırın yöneticileri olarak kullanılmalarına devam edilmesine izin verdi ve ayrıca yerel yöneticilerin polis yetkilerini genişletmek için ek kaynaklar ayırdı.[44]

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Rus kale hattı içinde yaşayan önemli sayıda Kazak, kendilerini Rus yöneticilerin doğrudan egemenliği altında buldular. Genel olarak, bu Kazaklar *inorodtsı* statülerini korudu, ama aynı zamanda meralar nedeniyle köylüler, Rus Kazakları ve boy toplulukları, özellikle de Başkırlar, ile sık sık çatışmalar yaşadılar. Rus hatlarında, dolayısıyla Rus topraklarında yaşayan en büyük Kazak grubu, İç Orda Kazaklarıydı. Bu oldukça kalabalık Kazak grubu doğrudan Cihangir Han b. Bükey Han (1824–45) tarafından yönetilmekteydi. Cihangir Han, Rus idarî ve askerî desteği ile kabul edilebilir oranda bir düzen sağlamada başarılı oldu.[45] Daha küçük Kazak toplulukları, Çelyabinsk eyaleti ile Batı Sibirya'daki Rus hatlarında yaşamaktaydılar.

Birbiriyle ilişkili üç süreç, XVIII. yüzyılın sonraki on yıllarında ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus İmparatorluğu'na entegrasyonlarını hızlandıran Kazaklar arasında kültürel değişiklikler getirdi. Çeşitli derecelerde, bu süreçler Çarlık makamları tarafından teşvik edildiği kadar Kazakların kendileri tarafından da hızlandırıldı. Bu üç süreç şunlardı: (1) Kazak bozkırındaki ticarî faaliyetin

44 *Istoriia Kazakhstana*, III (2000), s. 314–16.

45 Cihangir Han yönetimindeki İç Orda hakkında, krş. Ivanov, 1895; krş. ayrıca Zhanaev vd., 2002.

genişlemesi; (2) Rus tebaanın Kazak bozkırına yerleşimi ve (3) Kazak İslami yaşamının Rus yönetimi altında dönüşümü.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da demiryollarının gelişimine kadar, Rusya ile Kazaklar arasındaki ticarî faaliyet iki ana türdeydi. İlk ticaret türü, Kazak bozkırından geçen Rusya ile Orta Asya arasındaki kervan ticaretiydi. Kervan ticareti, Orta Asya şehirlerini İdil Nehri boyundaki Rus ticaret merkezlerine ve buna ek olarak Batı Sibirya şehirlerine bağlayan rotaları kullandı. Bu rotalar, Rusya'nın bu bölgeleri fethetmesinden önceydi ve XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyılın başlarında Orta Asyalı kervanların önemli varış noktaları arasında Kazan, Astarhan ve Tobolsk şehirleri vardı. Kazak bozkırı boyunca yeni kurulan Rus idarî merkezleri, özellikle Astarhan, Orenburg, Petropavlovsk ve Semipalatinsk büyük ticaret merkezleri ve Rus makamları için gümrük noktaları haline geldi ve kervanları yağma baskınlardan korumak Rus yetkililer için önemli bir öncelik haline geldi. Rusya için, bu kervan ticaretinin önemi gümrük gelirleri meselesinin ötesine geçti. Demiryollarının inşasına kadar, Batı Sibirya'nın ana ticaret yolları Orta Asya'ya Orta Rusya'dan daha fazla bağlandı ve kervan ticareti bölgeye Orta Rusya'daki tedarikçilerden daha verimli bir şekilde mal tedarik etti. Astarhan, Orta Rusya pazarlarına nehir ile bağlandı ve giderek artan bir şekilde Kazak bozkırı ve Orta Asya, Rus mamul maddeleri için pazarlar haline geldi. 1718'de kurulduktan sonra Semipalatinsk, Moğolistan, Cungarya ve Batı Çin ile Rusya'nın ticareti için önemli bir gümrük kapısı haline geldi.[46]

Kazak Bozkırındaki ikinci ticaret türü, Kazak göçebelerini doğrudan içeren ve XIX. yüzyıl boyunca önem kazanan sözde bozkır ticaretiydi. Genel olarak, Kazaklar canlı hayvan (özellikle atların ve koyunların) ile deri, tereyağı ve yün gibi hayvansal ürünler satarlardı. Bu ticaret Kazak bozkırının kenarı boyunca

46 Krş. Ziiaev, 1983; Mikhaleva, 1982.

uzanan yerleşim yerlerinde ve bozkırın derinliklerindeki Rus kaleleri ile göçebe *aul*larında yapılmaktaydı. Kazakların satın aldığı ana mal, köylülerin bozkırın kuzey ve batı kenarlarında kolayca yetiştirebildiği, ancak yetiştiricilerin Rusya içindeki pazarlara taşınmasında zorlandıkları hububattı. Kazaklar ayrıca, Orta Asya'dan gelen benzer ürünlerden daha ucuz olan Rus mamul mallarını da almaktaydılar.[47] XIX. yüzyılın ilk yarısında bu ticaret yavaş ama istikrarlı bir şekilde büyümüş, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus sanayileşmesiyle orantılı olarak genişlemiş gibi görünmektedir.[48] Bu ticaret farklı biçimler aldı ve Rus tarafında İdil-Ural bölgesinden Müslüman tüccarlar hâkim oldu. Bozkır boyunca, ticaretin ana maddelerinin buğday ve hayvancılık olduğu İç Orda toprakları sınırındaki Aleksandrov Gai ve Çertanla (1835'te Novouzensk olarak yeniden adlandırıldı) kasabaları gibi daha büyük yerleşim yerlerinde ve Uralsk çevresinde de düzenli ticaret fuarları vardı.[49] Orenburg, Uralsk, Troitsk, Petropavlovsk ve Semipalatinsk şehirlerinde başta Müslümanlar olmak üzere büyük ölçekli zengin tüccarlar vardı.[50] Rusya'dan gelen Müslüman tüccarlar, Rus askerî karakollarına ulaşmadan önce sıklıkla Kazak bozkırına yerleşirlerdi. Rus kuvvetlerinin 1820'lerde Semipalatinsk'ten sızmaya başladığı Yedisu'da, Rusya'nın Kazan vilayetinden çok sayıda Müslüman seyyar tüccar 1800'lü yıllarda Kazaklar arasında yer almaya başlamıştı.[51]

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yılların başlarında, büyük bir yerleşimci akını bozkırda kendini hissettirmeye başladı. Bunlar arasında, çoğu ne Slav ne de Hıristiyan olan Müslüman köylüler ile Rus Kazaklarından yerleşimciler de vardı. Buna ek olarak,

---

47 Krş. Apollova, 1960.

48 Ticaretin bu erken dönemine dair Kazak bakış açısı için, krş. Daulbaev, 1881, s. 100–1.

49 Frank, 2001, s. 47–55, 70–7.

50 Semipalatinsk'teki Müslüman tüccarların tasviri için, krş. Frank ve Usmanov, 2001, s. 14–15.

51 Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 385–91.

hızla büyüyen kentsel yerleşim birimlerinde hem Rusya'dan hem de Orta Asya'dan birçok Müslüman tüccar ve zanaatkâr da bulunmaktaydı.[52] Yerleşimciler ile Kazak göçebelerin aynı otlaklar için rekabet etmek zorunda kaldıkları yerlerde, gruplar arasında her zaman olmamakla birlikte çoğu zaman Kazakların aleyhine olacak şekilde, genellikle gerginlikler çıkardı.[53] Ancak, yerleşimcilerin akınının yanı sıra Kazaklar ile Kazak bozkırının Rus ekonomisine kademeli olarak entegrasyonu Kazak göçebe toplumunu; zengin kentli Kazak tüccarlarının yaratılması, Kazak göçebelerinin yerleşik veya yarı yerleşik olmaya başlaması ve Kazaklar, İdil-Ural Müslümanları ve Orta Asyalıları içeren bozkırdaki kısmen entegre olmuş çok etnikli bir Müslüman toplum yaratılmasıyla; değiştirmeye başlayan faktörlerdi.

Kazakların Rus imparatorluk sistemine entegrasyonunu hızlandıran üçüncü süreç ise Kazak bozkırında İslam kültürünün ve İslami yaşamın dönüşümüydü. Kazak göçebeleri için İslami yaşamın dönüşümü, devam eden eşzamanlı ekonomik ve demografik değişimlerle yakından bağlantılıydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Rusya'nın erken imparatorluk dönemi, bozkırdaki ticarî faaliyetin kademeli olarak yoğunlaşması ve Kazakların daha büyük Rus ekonomisine entegrasyonu ile karakterize edilir. İdil-Ural Müslümanları bu süreçlerin her ikisinde de öne çıktılar ve Kazak Müslümanlarını Rusya merkezli sufi ve eğitim ağlarına entegre ederek Kazaklar arasında İslami bir canlanma yaratmada daha da büyük bir rol oynadılar. Aslında, Rusya'nın demografik ve ekonomik genişlemesinin bozkırda devam ettiği sırada, yani XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, Rusya'nın İdil-Ural Müslümanları, çoğu Kazak bozkırında kazanılan ticarî servetler ile finanse edilen İslami kurumlar, literatür, tasavvuf ve ilimlerin yoğun bir

52 Özellikle Fergana Vadisi'nden olan Orta Asyalılar doğu bozkırlarında bilhassa göze çarpmaktadır; bkz. Frank ve Usmanov, 2001, s. 31–2.

53 Müslümanlar arasındaki etnik ilişkiler üzerine tartışmalar için, krş. Vasil'ev, 1898.

canlanmasını tecrübe ediyorlardı (İdil-Ural bölgesindeki bu canlanma hakkında daha fazla bilgi için bkz. 19. bölüm). Bu canlanmada tasavvuf ve bilimsel faaliyete dair önemli merkezlerden bazıları Orenburg (ve buranın Müslüman Kargalı banliyösü), Troitsk, Petropavlovsk ve Semipalatinsk şehirleri idi. Giderek bu merkezler Kazak öğrencilerini cezbetti ve birçok yerel cami ve medrese Kazak tüccarları tarafından giderek daha fazla finanse edildi. Tıpkı seyyar tüccarların Kazak *aul*larına ticareti getirmesi gibi, gezici öğretmenler de sıklıkla yerel çocuklara İslami bir eğitim sağlamak için zengin Kazaklar tarafından işe alındı.[54]

Bazı bilim adamları, hatalı şekilde, Kazaklar arasındaki bu İslami canlanmayı, Kazakları "İslamlaştırmak" için uygulanan Rus politikasının bir sonucu olarak yorumladılar. St. Petersburg'daki Rus yöneticiler, 1822 "Sibirya Kırgızları (Kazaklar) Tüzüğü" taslağını hazırlarken, Kazak bozkırındaki dinî duruma açıkçası aşina değildiler. Kazak göçebelerinin "çok çok az Müslüman ve daha ziyade putperest" oldukları inancını ifade ettiklerinde ve Kazakların Hıristiyanlaştırılmasına çağrıda bulunduklarında, onlar sadece bozkırdaki Rus politikasının hedeflerini ilerletmede İslami kurumların temel rolünü değil, aynı zamanda Kazaklar arasındaki dini yaşamın doğasını da yanlış anladılar. Bununla birlikte bozkırdaki Rus yöneticilerin Kazakların Hıristiyanlaşması çağrısında bulunan hükümleri göz ardı ettikleri anlaşılmaktadır.[55]

Şüphesiz ki, XVIII. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, Rus makamları İslami kurumları aktif olarak teşvik ettiler ve Müslüman din adamlarına Kazak hanları ile olan ilişkilerinde güvendiler. 1740'ların başlarında, Rus yetkililer, özellikle Orenburg şehri ve Çelyabinsk bölgesinde, Küçük Cüz sınırındaki yerleşimlerinde camilerin inşa edilmesini teşvik ettiler ve hem İdil-Ural Müslümanlarını hem de Kazakları yönetmek için değişen derecelerde

54 Yedisu'daki böyle öğretmenlere örnek için, krş. Qurban-Ali Khalidi, 2005, s. 27; Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 407, 411.

55 Levshin, 1996, s. 419–20; krş. ayrıca Crews, 2006, s. 192–240.

otoriteye sahip yerel din adamlarına yatırım yaptılar. Bu kişiler arasından İbrahim b. Muhammed-Tulak, Orenburg'un ilk imamı olarak atanmış, 1744'te de bu şahıs Orenburg'daki Rus yetkililer tarafından şehrin müftülüğüne tayin edilmiştir. Yine 1770'lerde Çelyabinsk bölgesinde *ahund* olarak atanan Abdullah b. Müslim (ö. 1794 veya 1795) bir diğeriydi.[56] Rus yetkililer, dinî görevlerine ek olarak, bu şahıslara bozkırda önemli diplomatik görevler de verdiler. Nitekim 1740'larda İbrahim b. Muhammed-Tulak (Rus kaynaklarında İbraim Tliakov), Küçük ve Orta Cüzlerdeki Kazak hanedanlarıyla ilgili biat etme görüşmelerine doğrudan dahil oldu.[57] Abdullah b. Müslim ise Buhara'ya diplomatik bir heyet ile gittiği için Rus yetkililerden ödüller aldı.[58] Daha sonraki kişiler, özellikle Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi müftüsü, Muhammed-Can el-Hüseyin (ö. 1824) ve Abdüsselam b. Abdurrahim (ö. 1840), XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kazaklar arasında birkaç önemli diplomatik misyonda faaliyet göstermiştir.[59] II. Katerina, 1782'de Orenburg, Petropavlovsk ve Verhneural'sk gibi sınır idarî merkezlerinde cami inşa etme politikasına başlamıştı. Ancak bu tür kurumların inşası, camilerin, pazarların ve Rus garantili güvenliğin varlığı tüccarları, Kazak hanlarını ve aynı şekilde Müslüman âlimleri cezbettiği için Rusya'nın ekonomik ve diplomatik hedeflerini de ilerletti. Çoğu durumda Rus yetkililer bu camileri Kazak hanlarının isteği üzerine inşa etti.[60] 1820'lerdeki reformlardan önce ve sonra Rus yöneticilerinin Kazak yöneticilerine hizmet etmek üzere güvenilir Müslüman din adamlarını ataması yaygındı. Reformlardan önce, bunlar genellikle Kazak hanlarına ve sultanlarına hizmet ediyorlardı. Reformların ardından Rus makamları Müslüman din adamlarını belirli bir *okrug* veya *bolus*a atamıştır.

56 Marjani, 1885–1900, II, s. 209; Rida ad-Din b. Fakhr ad-Din, 1900–08, lı2, s. 40–1, 71.

57 Sazonov vd., 1992, s. 375–80.

58 Rida ad-Din b. Fakhr ad-Din, 1900–08, I12, s. 71

59 Viatkin, 1939; Frank, 2003, s. 270.

60 Frank, 2003, s. 269.

Sıklıkla bu kişiler Kazakların kendileri tarafından seçildi ve diğer zamanlarda onları yetkililer atadı.[61] İç Orda'daki "Orenburg ve Sibirya Kırgızlarının (Kazaklar)" aksine Cihangir Han, Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nden sonra modellenen bir dinî yönetim oluşturarak ve de özellikle Kazak göçebelerinin İslami eğitimini ve Kazak din adamlarının yetiştirilmesini vurgulayarak, doğrudan İslami kurumlarını yönetti.[62]

Rus imparatorluk İslami kurumlarının kademeli olarak yayılması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya ve Kazak bozkırının entegrasyonunun yoğunlaştığı zaman, Kazak toplumu üzerindeki en büyük etkilerini ortaya koydu.[63] Bununla birlikte, bu etkiler 1868'den çok önce zaten belirgindi. Bozkır üzerindeki yeni tür kurumların yayılması, Rusya'nın İdil-Ural Müslümanları arasında devam eden son derece dinamik bir İslami canlanma tarafından desteklendi ve bu canlanma, birçok Kazak'ı, Kazak Hanlığı döneminde gelişen kendi eski İslami kurumlarını ıslah etmeye veya terk etmeye teşvik etti. Bunlar, İdil-Ural Müslümanlarının İslami uygulamalarında bulunmayan bazı dualar ve adaklar gibi uygunsuz kabul edilen "İslami olmayan" uygulamaların reformunu içeriyordu.[64] *Koca*ların siyasî rolü, hanların otoritesi azaldığı için önemli ölçüde azaldı ve daha sonra tamamen ortadan kalktı. 1860'lara kadar Rus kontrolü altına girmeyen Seyhun Vadisi'ndeki otoritelerinin çoğunu onlar muhafaza ederken, Rus kontrolündeki bölgelerde, Rusların diplomatik ve diğer siyasî görevler için kendi İdil-Ural din adamlarına güvenmeleri ve Kazak hanlarının kendilerinin genellikle aynı İdil-Ural Müslümanlarına, kısmen Rus makamlarına erişimleri nedeniyle öğretmenler ve diplomatlar olarak güvenmelerinden dolayı siyasî önemleri

61 Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 407; Kasymbaev ve Agubaev, 1998, s. 141.

62 Frank, 2001, s. 278–92.

63 Sonraki etkiler için bkz. Frank, 2003.

64 Elbette, tüm Volga-Ural din adamları da geleneksel Kazak uygulamalarına meydan okumadılar, ancak bu tür uygulamalar tartışma konularıydı; krş. Qurban-Ali Khalidi, 2005, s. 59–60.

azaldı. İç Orda'da *kocalar* asil sosyal statülerini korurken, boy Kazakları giderek Rusya'da Molla olarak veya İdil-Ural din adamları tarafından eğitildi.

1860'larda, her ikisi de Rus ve İslami eğitim almış olan *Koca* Muhammed Salih Babacanov ile Cengiz soylu Çokan Valihanov gibi eski seçkinlerin bazıları, Kazak göçebelerinin Ruslaştırılması için değerlendirildiler. Eski seçkinlerin bu Ruslaştırılmış üyeleri, Kazak toplumuna yabancılaşmıştı ve Rusça kaleme aldıkları yazılarında halklarının İslami geleneklerini ya en aza indirdiler ya da görmezden geldiler. Kazakların "gerçekten" Müslüman olmadığını, ancak onlar arasında İslami davranış ve kültürün tezahürlerinin, istemsiz bir hükümet politikası tarafından desteklenen İdil-Ural din adamlarının tanıttığı ithal bir "fanatizmin" sonuçları olduğunu savundular. Bu yazılar, o zamanlar Rus iktidar çevrelerinde moda olmaya başlayan ve büyüyen bir İslamofobiyi körükledi.[65]

Rus İmparatorluğu'na ekonomik ve sosyal entegrasyonla yakından ilişkili olan İslami canlanma, birçok Kazak arasında coşkuyla karşılandı; ancak geleneksel Kazak dinî uygulamalarını yerinden etmedi. *Kocalar* siyasî nüfuzlarının çoğunu kaybettilerse de, yine de bir bütün olarak Kazak toplumunda önemli ve yetkili bir topluluk olarak kaldılar. Bu dönemde, sözlü gelenek, Kazak göçebeleri arasında İslami bilginin yayılmasının başlıca yolu olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan ve Orenburg şehirlerindeki İslami yayınevleri, Kazak sözlü geleneğine dayalı olarak yerel Kazak dilinde kitaplar basmaya başladı. Burada yine yayıncılık ve sözlü gelenek açıkça birbirini tamamladı. Benzer şekilde, Seyhun Vadisi şehirleri, özellikle XVIII. yüzyılda Kazak dinî yaşamının manevi merkezi olan Türkistan,[66] XIX. yüzyıl boyunca da böyle kaldı ve muhtemelen de günümüze kadar böyle kalmaya devam etti.

---

65 Babacanov'un ve özellikle Valikhanov'un yazıları, XIX. yüzyılda Kazaklar arasında İslam algısını (veya yanlış algısını) oluşturmada oldukça etkili olmuştur; krş. Valikhanov, 1985, IV, s. 71–5, ve Babadzhanov, 1861.

66 Andreev, 1998, s. 40; Köpeev, 2003–7, IV, s. 150–7.

19

Rusya ve İdil-Ural Bölgesi Halkları: 1600–1850

ALLEN J. FRANK

1550'lerde Kazan ile Astarhan hanlıklarının ilhak edilmesi ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Başkurt boylarının resmî olarak boyun eğmeleriyle Slav ve Hıristiyan olmayan halkların büyük çoğunluğu kendilerini Rus egemenliği altında buldu. Kazan ve Astarhan hanlıklarının ilhaklarından önce de Moskova Çarlığı'nda yaşayan önemli miktarda Finno-Ugrik ve Müslüman halklar vardı. Nitekim XI. yüzyılın başlarında, Vladimir ve Suzdal Rus knezlikleri, birkaç Finno-Ugrik halkının yaşadığı topraklarda, Merya, Muroma ve Meşera'de kuruldu.[1] XVI. yüzyıla kadarki süreçte, Finno-Ugrik gruplar Ruslaştırılsa da Rusya, Oka ve Orta İdil'deki bölgelerin kontrolünü ele geçirdikçe, diğer Finno-Ugrik ve Türk gruplar da Rus tebaası haline geldi; ancak ayrı kültürel ve dilsel kimliklerini muhafaza ederek Ruslaşmadılar. XIV. yüzyılın sonundan itibaren, Müslüman Türkler de Moskova Çarlığı'nın bir parçasını oluşturdular ve Kazan'ın zaptında IV. İvan'ın birlikleri arasında yer aldılar. Bunlar, Kasım hanlarını ve Oka Vadisi'nde yaşayan Müslüman toplulukları içeren sözüm ona "hizmet Tatarları" idi. Benzer şekilde, 1550'lerden bile önce, Moskova Çarlığı soyluları ve özellikle hizmetkâr sınıfı benzeri çoklu etnik yapıyı yansıtmaktaydı.[2] Genel anlamda iş birliği ve karşılıklı uyum, 1600 ile 1850 yılları arasında İdil-Ural bölgesinin Rus

1 Kluchevski, 1960, s. 203–10.

2 Khafızov, 1998, s. 13; Alishev, 1984, s. 56–7; Sharifullina, 1991, s. 15–18.

makamları ile yerli sakinleri, özellikle de seçkinler arasındaki ilişkileri belirledi. Hem Müslüman hem de Müslüman olmayan yerli halklar, genellikle Rus muadillerinden daha ayrıcalıklı bir sınıf teşkil ediyorlardı ve çoğu yerli topluluk Rus yönetimiyle uyumluydu. Aslında, bölgedeki şiddet içerikli isyan vakalarının çoğu, "Rusların" "Rus olmayanları" yönettiği gerçeğiyle değil, Rus makamlarının bir topluluğun sınıf statüsünün koşullarını değiştirme girişimleriyle veya statüyü daha az imtiyazlı bir statüye döndürmek ile bağlantılıydı.[3]

Bu dönem aynı zamanda bölgenin yerli nüfusu arasında önemli bir dinamizm ortaya koymuştur. XVIII. yüzyılda resmî Hıristiyanlaştırma kampanyalarına maruz kalan gayrimüslim grupların çoğu (bkz. 16. bölüm) sonunda Hıristiyanlığı kabul etti; fakat aynı zamanda da Ruslaştırmaya başarılı bir şekilde direndi İdil-Ural bölgesinin Müslüman olmayan Finno-Ugrik ve Türk unsur için 1600'den 1850'ye kadar olan dönem genel olarak şiddet kullanılarak Hıristiyanlaştırma kampanyaları ve haraç (*yasak*) ödeyen boy topluluklarından serflere veya devlet köylülerine kadar kolektif sınıf statüsünün aşınmasıyla betimlenebilir. Sonuç olarak hem Müslüman hem de Müslüman olmayan çok sayıdaki yerel halk, Hıristiyanlaştırılmaktan kaçmayı ve daha elverişli sınıf ilişkileri elde etmeyi başardıkları Urallardaki Başkurt topraklarına XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kaçtılar.[4]

Sadece Urallarda değil, Orta İdil bölgesinde de, bu toplulukların Ruslaşmasını engelleyen sosyal ve ekonomik kuruluşlar olan eski dinî kurumların çoğu XX. yüzyılın başlarında hâlâ ayakta idi. Finno-Ugrik ve Türk gayrimüslimler bu dönemde neredeyse tamamen tarımla alakadardı ve okuma yazma bilmiyorlardı. 1850'den önce Kilise, bazı Mari ve Çuvaş toplulukları

3 Örnek için bkz. Werth, 1999; benzer şekilde, krş. Culoshnikov, 1940, s. 10-11.

4 Rus egemenliği altında İdil-Ural bölgesinin yerli halklarının doğuya göçü hakkında krş. örneğin, Geraklitov, 1926; Rakhmatullin, 1988.

arasında yerel manastır kurumları yaratmada bir dereceye kadar başarı elde etmişti, lakin çoğunlukla zorla din değiştirmeler ve daha sonra irtidad hareketlerine karşı sonuçsuz mücadele ve hatta Eski İnananlar gibi resmî kiliseye karşı olan diğer mezheplere geçiş, özellikle Mordvinler arasında, açıkça görülmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Rus Ortodoks misyonerleri, yerli din adamlarının oluşturulmasına ve bu toplulukların bazılarında Hıristiyan bir canlanmaya yol açan dinî ve eğitim politikalarını uygulamaya başlayamadı.[5]

Bu dönemde Müslümanlar iktisadi ve dinî yaşamda çok daha dramatik değişiklikler tecrübe ettiler. Genişletilmiş dinî ve iktisadi ayrıcalıklarla Müslüman toplum, İslami yaşamda ve Rus ekonomisine ticarî entegrasyonda kayda değer bir canlanma yaşadı. Bu tür iktisadi ve dinî dinamizm, aynı zamanda, sınıf ve boy bölünmelerini barındıran birleşik bir topluluk olarak yerli halkın kendini yeniden tanımlamasını da teşvik etti. İslami canlanma, gayrimüslimlerin Hıristiyanlaştırılması ve Rus devleti tarafından ortak ayrıcalıklar dağıtımı, İdil-Ural bölgesinin yerli halkları arasında toplumsal ve daha sonra etnik kimliklerin dönüşümünün yaygınlaşmasına neden oldu.

Etnik Köken, Din ve Sınıflar

XVI. yüzyılda ne Moskova Çarlığı ne de Altın Orda'nın ardıl devletleri, terimin modern anlamındaki gibi etnik ulus devletlerdi. Hem Moskova Çarlığı hem de Kazan Hanlığı'nda nüfus, merkezî otorite ile yerleşik bir ilişkiye sahip ayrı topluluklar halinde teşkilatlandı. Bu durum soylular, köylüler, göçebeler ve boy toplulukları için de geçerliydi. Önemli bir başarı ile Rus yetkilileri XVII., XVIII. ve XIX. yüzyılın çoğunda İdil-Ural bölgesi ve Sibirya halklarını yönetmek için böyle bir sistemi sürdürdü ve genişletti. Bu dönemde kimlikler karmaşık ve iç içe geçmişti. Tabii ki, bunlar,

5 Werth, 2002, s. 200–22.

etnik kimlik, dinî kimlik ve aynı zamanda kolektif kimlik, yani yasal olarak tanınan belirli bir sınıfa (Rus kullanımında *solovie*) bağlılığı içermekteydi. Sınıf/tabaka bir topluluğun Rus devletiyle ilişkisini, ayrıcalıklarını ve yükümlülüklerini belirledi ve onu diğer topluluklardan ayırdı.[6] Sınıf somut bir yasal ilişki olsa da, bu dönemde, özellikle İdil-Ural bölgesi, Sibirya ve Kazak bozkırındaki Rusya'nın İç Asya tebaası arasındaki birçok topluluk için toplumsal ve hatta dinî kimlikte çok önemli bir faktör haline geldi.

Söz konusu dönemde, İdil-Ural bölgesinin Rus olmayan halkları birkaç farklı etnik gruptan oluşuyordu. Bunlara Finno-Ugrialılar, Udmurtlar (Votyaklar), Mariler (Çeremiler) ve Mordvinler dahildir. Son iki grup ayrıca birbiriyle bağlantılı olsa da karşılıklı olarak anlaşılmaz dilleri konuşan iki gruba ayrıldı. Bölgedeki bir diğer önemli etnik grup, Türkçe konuşan Çuvaşlardı. Finno-Ugrik halklar ve Çuvaşlar genellikle gayrimüslimdi. XVIII. yüzyılın ortalarında Hıristiyanlaşmalarından sonra, büyük ölçüde Hıristiyan dinî uygulamalarını yerelleştirdiler ve bazı Udmurt, Mari ve Çuvaş toplulukları, 1905'e kadar "putperestler" (*yazıçniki*) olarak yasal statülerini korudular. Bununla birlikte, etnik aidiyet dilsel çizgileri aşabilirdi. Bu dönemde Tatarca konuşan Mordvin, Mari ve Çuvaş toplulukları ile Mari –ve Udmurt– dilli Müslüman topluluklar ortaya çıktı.

Müslüman nüfus, İdil-Ural bölgesindeki en büyük tek gruptu. Etnik-dilbilimsel açıdan bu grup oldukça birleşikti. Müslümanlar çoğunlukla karşılıklı olarak anlaşılır bir dizi Türk lehçesini konuşmaktaydılar. Rusların işgalinden çok önce yazılı bir Türkçe edebi diline ve ayrıca İslami eğitim yoluyla Arapça ve Farsça edebi dillerine erişime sahiptiler. Bu dönemdeki Rus iktidar çevreleri (*nomenklatura*) öncelikle iki Müslüman grubu, "Tatarlar" ve "Başkurtlar", tanımladı. "Tatar" terimi bu dönemde bazı sınıf toplulukları arasında bir etnik isim olarak yer alırken, XX. yüzyıla

6 Freeze, 1986.

kadar Müslümanlar arasında yaygın bir kullanıma girmedi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, bunun kolektif kimliğin birçok tezahüründen biri olduğu görülmektedir. Müslümanlar arasında bir öz-isim olarak "Tatar", başlıca Altın Orda'nın ardıl devletlerinden kalma ata statüsüne dayanan ve soyluluk iddiasında bulunan *mirza*larla sınırlıydı. Aslında, Rus kaynaklarında "Tatar" terimi İdil Ural Müslümanları için olduğundan çok daha geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Ayrıca bu terim İdil-Ural bölgesi, Sibirya, Kafkasya ve Türkistan'daki çok çeşitli İç Asya halkına atıfta bulunmak için de kullanılmıştır.[7] Diğer büyük Müslüman grup Başkurtlardı. Bunlar öncelikle Kama Nehri'nin güneydoğusundaki Ural Dağları'nda ve Ural Nehri'nin kuzey ve batısında yaşayan göçebe veya yarı göçebe topluluklardı. Başkurt boyları daha önce Nogay Ordası'nın tebaasıydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, onlar haraç ödeyen boy toplulukları olarak Rus himayesine girmeye başladılar. Ortak arazi sahipleri (*votçinniki*) olarak irsiyet yoluyla geçen ayrıcalıklardan yararlanan bu topluluklar, kendilerini "soydaşlar"a vurgu yapan İslami bir yasal terimden türetilen *asabe* gibi diğer sınıflardan ayırdılar.[8] Son olarak, Astarhan bölgesinde bu dönem boyunca ayrı etnik ve kolektif kimlikleri koruyan küçük pastoral göçebe Nogay toplulukları vardı.[9]

Bu dönemin çoğunda, bir topluluğun sınıfı genellikle dinî ve etnik bağlarının bir parçası olarak anlaşılmıştır. Başkurt şecereleri, örneğin, sıklıkla boyun veya klanın kutsal tarihini, kurucu unsurlarının soy ilişkilerini ve Rusya ile olan ilişkisinin kesin tarihsel ve akdi doğasını yeniden anlatan katmanlı anlatılardı.[10] Diğer Müslüman topluluklar, atalarının Ruslara boyun eğme hikayelerine, genellikle açık kutsal terimlerle yer veriyorlardı. Bazı Müslüman köylerde, ayrı sınıfların üyeleri, esasen ayrı toplulukların varlığını

7 Frank, 1998, s. 43.

8 Genel bir bakış için, krş. Usmanov, 1960, ve Donnelly, 1968.

9 Arslanov ve Viktorin, 1995.

10 Örnekler için bkz. Kuzeev, 1960.

gösteren ayrı camiler ve hatta ayrı mezarlıklarını muhafaza ettiler.[11] Diğer şecereler, İslam tarihinden seyyidlerin ya da diğer kutsal kişilerin ecdatları olduğunu iddia ederek sınıf statülerini kayıt altına almıştır.[12] Aynı zamanda, sınıf statüsü, özellikle bir bireyin veya hatta bir grubun daha ayrıcalıklı bir sınıfa katılabileceği veya tamamen yeni bir sınıf oluşturabileceği sınır bölgelerinde esnek idi. Örneğin, XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Kazak bozkırına seyyar tüccar olarak gelen Müslüman köylüler, "Çala-Kazaklar" olarak bilinen kendi sınıflarını oluşturdular. Bu, prensipte Kazak olmayan babalar ile Kazak annelerden doğan ve ataerkil Kazak boy sisteminden dışlanan bir topluluktu. Bununla birlikte, *cizye* (kelle vergisi) ve zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulan, bunların yerine haraç ödeyen bir topluluk olarak Çala-Kazak statüsü, İdil-Ural köylülerine bariz faydalar sağladı; bunların birçoğu, Kazak kadınlarla evlenmeden veya soyundan gelmeden bu sınıfa kabul edildi.[13] XVIII. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun en imtiyazlı topluluklarından biri olan Buharalı tüccarların ve onların soyundan gelenlerin Sibirya'daki varlığı, yerel Müslüman boy topluluklarını kendi topluluklarının Türkistan kökenlerinin efsanelerini İslamileştirme anlatılarında yer alması konusunda etkiledi.[14]

İktisadi Büyüme ve İslami Canlanma

Bu dönemde birçok Müslüman, kendi topluluğunun bu dönemde yaşadığı iktisadi büyüme ve İslami canlanmayı aynı olayın iki yönü olarak yorumladı.[15] İslami kurumların resmî maddi desteği büyük ölçüde sembolikti ve İslami eğitim ile İslami kurumların

11 Frank, 1998, s. 40; Frank, 2001, s. 66-7.

12 Akhmatjanov, 1995, s. 48-9.

13 Qurban-Ali Khalidi, 1910, s. 384-91.

14 Tomilov, 1981, s. 161-2.

15 İdil-Ural bölgesinde İslam ahlakı ve "kapitalizmin ruhu" hakkında bkz. Kemper, 1998, s. 147-72.

yaygınlaşması çoğunlukla sadece Müslüman cemaatinin iktisadi kaynaklarına dayanmaktaydı. Aynı zamanda, bu süreçler için dürtü, o zamana kadar kısıtlanmış veya reddedilmiş dinî veya iktisadi ayrıcalıklara göre düzenlenmiş önemli devlet politikalarından da kaynaklanmıştır. Sonuçta, Müslüman toplumun önemli bir kısmının ekonomik çıkarları Rusya'ya yakından bağlı hale geldi ve bu çıkarlar İslami terimlerle ifade edildi. Bu kimlik ancak Kazak bozkırının ticaret merkezlerinde yeni İdil-Ural Müslüman topluluklarının oluşumu ve tüccarların Türkistan'a nüfuz etmesiyle artmıştır.

Müslüman tüccarlar için Rus devletinin sunduğu ayrıcalıklar uzunca süredir mevcuttu. XVI. yüzyılın sonlarında, Rus işgalinden hemen sonra, Sibirya'daki Türkistanlı tüccarlara, Rusya'nın Sibirya'yı zaptı ile bozulan Türkistan ile kervan yollarını yeniden oluşturmak için bir dizi ayrıcalık verildi.[16] İdil-Ural bölgesi için, Kazan'ın eski Tatar mahallesindeki Tatar tüccarlarının ticaret imtiyazlarını teyit eden 1685 tarihli resmî bir belge bulunmaktadır.[17] Bazı Müslüman topluluklar için ticarî ayrıcalıklar Petro döneminde genişledi ve Rus askerî ve ekonomik gücü Başkurtya ve Kazak bozkırına nüfuz ettikçe, Rus yetkililer hem İdil-Ural hem de Türkistan bölgesinden Müslüman tüccarları teşvik etmeye çalıştılar. Orenburg yakınlarındaki Seitovskiy Posad (Kargalı) yerleşiminde 1745'te büyük bir Tatar tüccar topluluğunun oluşturulması bu politikanın simgesiydi. Seitovskiy Posad sadece büyük bir ticaret merkezi haline gelmeyip aynı zamanda Rusya'daki en etkili İslami bilim ve eğitim merkezlerinden biri haline de geldi.[18] Büyük Katerina döneminde (1762–96) Rusya'daki Tatarların ticarî faaliyetine ilişkin kısıtlamalar etkili bir şekilde gevşetildi ve Tatar tüccar kolonileri Kazak bozkırında belirli bir yoğunlukta arttı (bkz.

16 Ziiaev, 1983, s. 23.

17 Nogmanov, 2005, s. 78–9; Nogmanov, bu ayrıcalıkların IV. İvan tarafından verilmiş olabileceğini öne sürmektedir.

18 Mikhaleva, 1982.

20. bölüm). Tatar tüccarları da Türkistan'da bağımsız olarak ya da Rus tüccarlarının temsilcisi olarak giderek daha aktif hale geldi. Elbette, Müslüman tüccarlar İdil-Ural bölgesinde, sadece Nijniy Novgorod ve İrbit'teki büyük panayırlarda değil, aynı zamanda özellikle Kazan, Astarhan ve Saratov gibi şehirler ile daha birçok küçük kasabada da aktifti. Bu dönemde ve özellikle XIX. yüzyılın başında Müslümanların ticarî faaliyetinin genişlemesi, Rusya'nın genel ekonomik genişlemesiyle ve Kazak bozkırı ile Türkistan'da da siyasî ve askerî genişlemeyle yakından ilişkilidir.[19]

1762'den önceki dönemde, dinî politikalardan ziyade sadece Müslümanlara yönelik dinî bir politikadan bahsedebiliriz (bkz. 16. bölüm). Bu bazen çelişkili politikaları içermektedir: 1) toplumların ve bireylerin aşamalı din değiştirmeleri; 2) büyük gayrimüslim topluluklarının ve küçük Müslüman gruplarının resmî olarak din değiştirmesine yol açan, XIX. yüzyılda yerel topluluklar arasında çatışmalarla sonuçlanan ve yetkililerin irtidad sorunlarıyla uğraşmasına neden olan zor kullanarak yapılan Hıristiyanlaştırma kampanyaları ve (3) özellikle Başkurtya ve Kazak bozkırına yakın yerlerdeki sınır valileri açısından, "ulema" ve İslami idarî kurumların korunması ve aktif desteği. Bu politikaların arka planına karşı, Müslüman askerlerin, diplomatların, casusların ve tüccarların o dönemde ve imparatorluk dönemi boyunca Rusya'nın siyasî, askerî ve iktisadi girişiminde temel unsur olduğu vurgulanmalıdır.

İmparatoriçe Büyük Katerina'nın tahta çıkışı, kısa bir süre sonra Hıristiyanlaştırılmamış "putperestler" ile İdil-Ural Müslümanları da dahil olmak üzere Ortodoks olmayan dinî topluluklara karşı birleşik bir politikaya yol açtı. 1770'lerde ve 1780'lerde, Avrupa Aydınlanma düşüncesinin etkisi ile bozkır sınırı boyunca bir imparatorluk yönetimi gerçeği çerçevesinde, Katerina, İdil-Ural bölgesi (Batı Sibirya ve Kazak bozkırının yanı sıra) topluluklarına

19 Deviatykh, 2002; Apollova, 1960.

dinî statünün resmî olarak tanınmasını sağladı.[20] Katerina'nın hükümdarlığı sırasında Müslümanlara, başta camiler ve medreseler olmak üzere kendi İslami kurumlarını kurma ve bunlara personel sağlama ayrıcalığı verildi. Müslüman topluluklara ayrıca aile ve miras konularında İslam şeriat hükümlerini uygulama ayrıcalığı verildi. Müslüman toplulukların üyelerinin bunun yanı sıra resmî olarak Hıristiyan misyonerleri tarafından hedef kitle muamelesi görmesi yasaklandı ve benzer şekilde Müslümanların gayrimüslimler arasında kendi dinini yayması da yasaklandı. Rus yetkililer, Hıristiyanlaştırılmaya başarılı bir şekilde direnen ve şimdi "putperest" statüleri resmen tanınan "vaftiz edilmemiş" Çuvaş, Mari ve Udmurtlara da aynı ayrıcalıkları verdiler.

1788'de, Katerina, söz konusu dönem boyunca İdil-Ural ve Sibirya Müslümanlarının dinî ve politik yaşamında önemli bir rol oynayan Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'ni (Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi/Orenbrug Müftülüğü/Orenburg Dinî İdaresi) kurdu. Ruhani Meclis, temel görevleri olarak Rusya'da İslam hukukunun denetlenmesi olan ve hükümet tarafından finanse edilen bir organizasyondu. Aslında, Katerina iki Ruhani Meclis kurdu. Kısa süre sonra Ufa şehrine taşınan Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi, İdil-Ural bölgesi, Sibirya ve Kazak bozkırı üzerinde yargı yetkisine sahipti. Kırım'da bulunan Tavride Müslüman Ruhani Meclisi (Kırım Müftülüğü) ise Kırım, Karadeniz bozkırları ve Rusya'nın Polonya bölgesi üzerinde yargı yetkisine sahipti. Bu tür kuruluşlara benzer kurumlar, 1730'larda Başkurtya ve Orenburg'daki bölgesel otoriteler tarafından önceden kurulmuştu.[21] Bununla birlikte, bu yeni örgütler çok daha geniş bir alanda yetkiye sahipti ve imparatorluk düzeyindeki mevzuatla kuruldu. Yeni örgütler bir müftü tarafından yönetildi. Müftü, İslam hukukunun meselelerine karar veren ve fetvalar veren bir

20 Fisher, 1967.

21 Frank, 1998, s. 30–2; Azamatov, 1996.

Kadılar Konseyine başkanlık etti. Katerina'nın reformları ayrıca ulemanın faaliyetleri ve köy düzeyindeki dinî kurumlar için birleşik bir yasal çerçeve oluşturdu. Rus hukuku, belirli kriterleri karşılayan köylerin cami inşasına ve finanse etmesine, imamları ve müezzinleri atamasına ve masraflarını karşılamasına ve Müslümanların yaşadığı köylerde ve şehirlerde eğitim kurumları oluşturmasına ve maddi yükünü karşılamasına izin verdi. Bunlar arasında ilkokullar (mektepler) ve daha gelişmiş İslami öğretim merkezleri olan medreseler vardı. Ruhani Meclisin önemli bir görevi, müstakbel imamların yeterliklerini test etmek için sınavlar yapmaktı, lakin Rus idarî uygulamalarına uygun olarak, cami yapımı için izin ve imamlar için resmî yetki belgesi vilayet düzeyindeki sivil yetkililerden alınmak durumundaydı.

İdil-Ural Bölgesinde İslami Canlanma ve İslami Söylem

XVIII. yüzyılın sonlarında İdil-Ural Müslümanları dinamik ve geniş kapsamlı bir İslami canlanma yaşamaya başladı; ancak bu canlanmanın kökleri XVII. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonu ile özellikle XIX. yüzyılda iktisadi olarak büyümesi, İslami kurumların kurulmasını ve bakımını/masraflarını büyük ölçüde finanse ederek bu canlanmayı güçlendirdi. Çok sayıda ulemanın ve daimî kadrosuyla çalışan medreselerin bulunduğu İslami eğitimin ana merkezleri, aynı zamanda büyük ticaret merkezleriydi. Bunlar Kazan, Orenburg (ve bu şehrin Müslüman banliyösü Seitovskiy Posad) ve Astarhan'ın yanı sıra Kazak bozkırındaki Troitsk, Petropavlovsk ve Semipalatinsk şehirleriydi. Yine de, Orta İdil bölgesindeki Maçkara ile Başkurtya'daki Sterlibaşevo'nun köylerindekiler gibi daha küçük topluluklarda da meşhur ve etkili medreseler vardı. İdil-Ural Müslümanları İslami kurumlar kurdular ve özellikle İslami eğitimi sadece İdil-Ural bölgesinde değil, Sibirya ile Aşağı İdil ve Kazak bozkırlarında da

yaydılar, İslami canlanmayı Nogaylar, Kazaklar ve Sibirya Müslümanlarına ulaştırdılar ve bu bölgelerin geleneksel İslami uygulamalarını değiştirdiler. Müslüman tüccarlar ve Rus yetkililer tarafından desteklenen özellikle Kazak bozkırındaki İdil-Ural uleması, bu dönemde Rus imparatorluk yönetiminin ve genişlemesinin ön saflarında yer aldı. Rusya'nın ekonomik ve politik genişlemesi ile olan ilişkisinin yanı sıra, İdil-Ural bölgesindeki İslami canlanma, her şeyden önce, birkaç farklı ve zaman zaman rekabet halindeki bir iç hareketti. Bu tür tartışmalara "İslami söylem", yani tasavvuf ve tasavvufî eserler, teoloji, hukuk ve tarihyazıcılığı gibi geleneksel İslami edebi türler ve kurumlar aracılığıyla ifade edilen sosyal, politik ve dinî meselelerin münazarası ve müzakeresi adı verilmiştir.[22]

Bu İslami Söylemde tartışılan konular arasında, Müslümanların gayrimüslim bir hükümdarın tebaası olarak onunla nasıl bir ilişki geliştirebileceği ve mevcut boy ve kolektif ya da sınıf kimlikleri karşısında bir ortak Müslüman kimliğinin doğası vardı. İdil-Ural bölgesinde, İslami canlanma ve onun söylemi izole bir şekilde gerçekleşmedi, fakat Rusya dışındaki İslam âlimleriyle temas, bölgedeki İslami düşünceyi daha da canlandırdı. Başlangıçta, XVIII. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, İdil-Ural Müslümanları arasında eğitim için gidilen başlıca yer Dağıstan idi. Bu bölge, XIX. yüzyıla kadar İdil-Ural bölgesi âlimleri için önemli bir yerdi ve diğer taraftan, birçok Dağıstanlı âlim de İdil-Ural bölgesine geldi. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın sonuna kadar, Buhara eğitim için en prestijli yerdi ve XX. yüzyıla kadar da bu durum çok iyi bir şekilde devam etti. Kazan, Petropavlovsk ve Semipalatinsk gibi büyük bilimsel merkezlerdeki imamlıklarda, orada okuyan ve "Buharîler" olarak bilinen âlimler ağırlıktaydı.[23] Elbette, bu

22 Kemper, 1998, s. 1–4; Frank, 2001, s. 1–2.

23 Genel bir bakış için krş. Kemper, 1998, s. 89–90. Semipalatinsk örneği, İdil-Ural Müslüman bilim adamlarının eğitim almayı seçtikleri yerlerin iyi bir örneğini sağlar; krş. Frank ve Usmanov, 2001; kırsal bölgede ulemanın yabancı eğitim yerleri için krş. Frank, 2001, s. 116–20.

dinî bağlantılar, bu şehirlerdeki tüccarlar ile Türkistan arasındaki ticarî bağlarla güçlendirildi. İslami literatürün, özellikle sufi literatürünün en popüler biçimleri, Türkistanlı asıllarına dayanıyordu. Örneğin, en yaygın medrese ders kitaplarından biri olan Taceddin b. Yalçıgul'un *Risale-yi Azize*'si Türkistanlı Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Sufi Allah-Yar'ın (ö. 1731) *Sebâtü'l-Âcizîn* isimli eserine şerh olarak yazılmıştı.

Buhara'nın önemi, bununla birlikte, İslami eğitimin merkezi olarak ününün çok ötesine geçti. Başkurtların İslamlaşma anlatılarının bazılarında bu ortaya çıkmıştır. Diğer şecereler, Buhara'dan veya çevresinden gelen kutsal ataların, genellikle de seyyidlerin, kimliğini saptamıştır. İmtiyazlı Buharalı toplulukların yerli Sibiryalı Müslümanlarla karıştığı Sibirya'da, Buhara ve buranın seyyidleri ile dinî bağlar yerel şecere ve tarihlerde daha da belirgindi. Bu bakımdan, Rusya'daki birçok Müslüman Buhara'yı kutsal bir şehir ve İslami prestijin kaynağı olarak görüyordu. Buhara ile ilişkili prestij, İdil-Ural ve Sibirya Müslümanlarının giyim-kuşam ve maddi kültüründe bile hissedilmeye başlandı. Hem şehirlerde hem de köylerde en zengin ve en yetkili kişiler, Buhara'dan ithal edilen veya Türkistan kumaşından yapılmış kıyafetler giydiler. Benzer şekilde, mücevherler ve kozmetikler ya Türkistan'dan ithal edildi ya da Buharalı asıllarından üretildi. Türkistan yemekleri bile dinî meclislerde veya diğer festival günlerinde yaygın hale geldi.[24]

İslam bilimi, siyasî konuların tartışılmasının bilimsel tartışmaların teknik ayrıntılarıyla çakıştığı ana alanlardan biriydi. Erken dönem reformcu ulemadan Ebunnasr el-Kursavî (1776–1812) ile rakibi Abdurrahman Otuz-İmenî (1754–1834) arasındaki münazaralar, bu söylemi karakterize eden teolojik tartışmaların simgesiydi. Bu çatışmada, ilahi nitelikler konusundaki teolojik yazılarında Kursavî yerleşik teolojinin eserlerine meydan

24 Vorob'ev ve Khismatullin, 1967, s. 118, 151, 161, 167–8.

okumuş ve içtihada, yani teolojik meselelerde Kur'an ve sünnete doğrudan başvuru yetkisine vurgu yapmıştır. Buhara'dayken böyle bir söylem, orada kurulan teolojik düşüncenin otoritesine doğrudan meydan okuma anlamına geldi ve bazı Buharalı bilim adamları arasında şiddetli tepki uyandırdı ve onu 1808 veya 1809'da ölüm cezasından kaçmak için şehirden kaçmak zorunda bıraktı. İdil-Ural bölgesinde böyle bir pozisyon, Abdurrahman Otuz-İmenî gibi yerel ulema ile sadece bu özel teolojik meseleyle ilgili değil, aynı zamanda güneşin batmadığı kuzey bölgelerinde zorunlu yatsı namazının gerekli olup olmadığı gibi diğer konularla da çatışmasına neden oldu.[25]

Geniş anlamda, o dönem uleması arasındaki üç ana akımdan söz edebiliriz. Birincisi, Kursavî tarafından temsil edilen ve XX. yüzyılın başlarında modernist (*cedid*) hareket üzerinde büyük bir etki yaratan Şihâbüddin Mercânî (1818–1889) tarafından yüzyılın ikinci yarısında popülerleştirilen reformcu bir akımdı. İkincisi, Taceddin b. Yalçıgul el-Başkurdî (ö. 1838) gibi pietistlerdi. Bunlar öncelikle Rusya'daki teolojik ve politik statükoyu kabul eden sufilerdi. Tasavvuf geleneklerine, kurumsal ve kutsal İslami kimliğin köklü normlarına ve Ruhani Meclis'in meşruiyetine yakından bağlıydılar. Son olarak, Orenburg Müftülüğü'nün otoritesinin sözlü muhalifleri olan gelenekçi ulema da vardı. Bu grubun karakteristik özelliği, Bahaeddin Vaisov gibi entelektüel varisleri olan Otuz-İmenî idi. Bu kişiler hem Ruhani Meclis'in hem de daha sonraki modernistlerin güçlü muhalifleri oldular.[26]

İslami canlanma ayrıca İdil-Ural bölgesinde Tasavvufu yeniden canlandırdı. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren İdil-Ural bölgesindeki Tasavvufu, XVII. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan ve Türkistan'da nüfuz kazanarak Yeseviyye'yi etkin şekilde yerinden eden Nakşibendî-Müceddidî gelenek yönlendirdi.

25 Kemper, 1998, s. 272–307.

26 Kemper, 1998, 5. Bölüm.

İdil-Ural bölgesinde onun varlığı daha Kazan Hanlığı döneminde belgelenmişti ve 1750'lerde bile Astarhan bölgesinde hâlâ aktif olan Yesevî şeyhleri hakkında raporlar bulunmaktadır.[27] Bölgede faaliyet gösterdiği bilinen ilk Nakşibendî şeyhi, Türkistan'da eğitim gören ve 1750'lerde Seitovskiy Posad'da imam olarak görev yapan Abdulkerim b. Baltay'dı.[28] XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın başında iki büyük Nakşibendî-Müceddidî şeyhi, Kabil'de Feyz-Han el-Kabilî (ö. 1802) ile Buhara'da Niyaz-Kul et-Türkmenî (ö. 1820/1), İdil-Ural bölgesinden uzmanlar/hocaları çekiyordu. Bu şeyhlerin öğrencileri ve müritleri XX. yüzyıla kadar bölgede Tasavvufu etkin kılmışlardır.[29]

İdil-Ural Müslümanları arasında kolektif kimliklerin evriminde kilit unsur ise, XVIII. yüzyılın sonlarında yerel İslami tarih yazıcılığının gelişerek eski Cengizli saray tarih yazıcılığı geleneğinin yerini almasıydı. En dikkat çekenleri 1602 yılında Kadir-Ali Bek Celayirî tarafından derlenen *Camiü't-Tevârih* ile XVII. yüzyılın sonlarında anonim bir yazar tarafından derlenen *Defter-i Çingiz Name* olan bu Cengizoğulları dönemi eserleri, Altın Orda sonrası hanedan tarihleri için önemli kaynaklardır.[30] XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, yerel Müslüman topluluğun mukaddes tarihini vurgulayan yeni bir tarih yazıcılığı türünün ortaya çıktığını görüyoruz. Bu kutsal tarihlerin odak noktası, 630–1'de (Hicri Takvimde 9. yıl) Hz. Muhammed'in Sahabeleri (*ashab*) tarafından Bulgar şehrinde dillere destan bir hanın İslam'a mucizevi bir şekilde geçirilişiydi. Bu türün en eski örneği XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı ve yazarı, Veli Muhammed İşan olarak da bilinen Orenburg'un önde gelen sufi ve ulemasından Velid-Muhammed-Emin el-Kargalı idi. *Tevârih* adını taşıyan bu çalışma,

27 Rıza ad-Din b. Fakhr ad-Din, 1900–08, I/2, s. 44.

28 Kemper, 1998, s. 82–8.

29 Kemper, 1998, s. 90–8.

30 Bu çalışmalar için, krş. Usmanov, 1972, s. 33–133; Ivanics ve Usmanov, 2002.

bir din değiştirme (İslam'ı kabul) anlatısının yanı sıra İdil-Ural bölgesindeki önde gelen evliya ve türbelerin bir listesini içermektedir. İhtida anlatısı ve türbe listesini içeren çok sayıda benzer eser sonraki on yılda ortaya çıktı, ancak bu eserlerin en etkili olanı 1825'ten sonraki bir zamanda ortaya çıktı: Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî'ye atfedilen *Tevârih-i Bulgariye*. Tüm bu eserler, toplumun efsanevi kutsal İslami kökenlerini vurgulamakla birlikte, aynı zamanda, onların türbe katalogları aracılığıyla, esasen Orenburg Müftülüğü'nün yargı yetkisine uygun, birleşik bir bölgesel Müslüman topluluğu tanımlayan çok kutsal net sınırları tanımladı. Bu eserler, o dönemde İdil-Ural Müslümanları arasında var olan sınıf temelli kimlikleri hem birleştiren hem de köprü kuran bölgesel bir Bulgar kimliğinin önemini vurguladı ve aslında bu dönemde İdil Nehri'nin birleşme noktasındaki Bulgar şehrinin kalıntıları, bölgeyi Müslümanlar için dinî ziyaret alanı haline getirdi. İslam hukuku ve doktrini tartışmalarında olduğu gibi, tarih yazıcılığı, özellikle de *Tevârih-i Bulgariye*, Müslümanları Rusları din değiştirmeye teşvik etmekten caydırmak gibi Müslüman âlimlerin karşı karşıya kaldığı mevcut siyasî mülahazalara işaret etmekteydi.[31]

Bu tarih yazıcılığında kutsal terimlerle örneklendirilen Bulgar kimliğinin ortaya çıkışı ve yaygın kabulü, bazı açılardan İdil-Ural Müslümanları için, geleneksel boy ve kolektif kimliklerin ötesinde Rusya içinde bilinçli bir bölgesel Müslüman topluluğunun varlığına işaret eden ortak bir siyasî kimliğin başlangıcı oldu. Ayrıca bu durum bir bütün olarak İslam ümmeti içinde ayrı bir Müslüman topluluk olma bilincini de ortaya çıkardı. Aynı zamanda, onları tamamlayacak kadar yerel kimliklerin yerini almadı, çünkü ihtida anlatısının versiyonları, Semipalatinsk'teki İdil-Ural Müslümanları ile ihtida anlatısını atalarının IV. İvan'a boyun eğmesiyle ilgili kutsal efsanelerine dahil eden

31 Frank, 1998.

Kama bölgesindeki Müslümanlar arasında ve ihtida anlatısını kendi boy soyağaçlarına dahil eden Başkurtlar arasında olduğu gibi yerel grupların kutsal geleneklerine eklemlendi.[32]

Bu dönemin İslami canlanması ve yarattığı İslami söylem ve gelenekler, XIX. yüzyılın sonlarında reformist ve modernist eleştirilerin hedefi haline geldi, ancak o dönemde bile geleneksel kimlik ve bilim biçimleri modernist ve reformist eleştirilere karşı kendilerini korumayı büyük ölçüde başardılar. Fakat bu İslami canlanmanın değeri, daha sonra Müslüman entelektüellerin "modern" fikirleri kabul etmedeki rolüyle sınırlı olamazdı. Kendi eserleri genellikle türetilmiş ve genellikle Avrupa edebi türlerinin amatörce taklitleri olan sonraki modernistlerin aksine, ulemanın İslami uyanış sırasında İdil-Ural bölgesine özgü yerel bir edebi ve bilimsel söylem üslubuna katkıda bulunduğu ve geliştirdiği, aynı zamanda birçok alanda İslami bilimlerin geniş yapısına önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir.

32 Qurban-Ali Khalidî, 1910, s. 176-9; Frank, 1998, s. 90, 113-15.

20

Yeni Özbek Devletleri: Buhara, Hive ve Hokand: 1750–1886

YURI BREGEL

Türkistan'ın yerleşik bölgeleri, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, merkezî hükümetlerin zayıflaması, hatta tamamen çökmesi, boy güçlerinin yeniden canlanması, bozkır göçebelerinin yerleşik devletlerin işlerine müdahalesinin artması, iktisadi yaşamın bozulması ve iki Özbek hanlığı olan Buhara ve Hive'deki yönetici hanedanların zayıflamasıyla kendini göstererek, çeşitli derecelerde, siyasî ve iktisadi bir bunalım yaşadı.

XVII. yüzyılın sonlarından bu yana Türkistan tarihinde önemli bir faktör, çoğu o zamana kadar Karakum Çölü ile Mangışlak Yarımadası'nın kurak bölgelerinde yaşayan Türkmen boylarının Kuzey Horasan ve Harezm vahalarına kademeli olarak göç etmesiydi. Büyük boylardan biri olan Çovdur, kısmen XVII. yüzyılın sonunda, kısmen de XVIII. yüzyılın başlarında Mangışlak'tan Harezm'e geldi; Yomut boyunun bir kolu XVIII. yüzyıl başlarında Harezm'e geldi (diğeri Güneybatı Türkmenistan'da kaldı); ve Teke boyu da Kuzey Horasan vahalarına sızmaya başladı.

Yukarıda belirtilen krizden etkilenen iki hanlıktan ilki Harezm idi. Mâverâünnehir'i defalarca işgal eden ve onu ilhak etmenin eşiğinde olan Ebu'l-Gazi'nin oğlu Anuşa (Enüşe) Han'ın görünüşte başarılı saltanatı, 1685'te, muhtemelen sürekli ve sonuçsuz askerî seferlerden bıkmış olan emirlerinin, bu tür son seferin en başında hanı devirip kör ettiği zaman, aniden sona erdi. Sonraki otuz yıl içinde (1685–1715) on bir veya on üç han

birbirinin ardı sıra tahta oturdu; bunlardan ikisi ya da üçü Anuşa'nın oğullarıydı, diğer ikisi ya da üçünün kökenleri Arapşahlı hanedanına dayanmaktaydı, geri kalanı ise belirsiz kökenli ve hatta düpedüz sahtekarlardı.[1] Bu dönemde, boy reisleri genellikle yeni hanların tahta çıkışında önemli rol oynamışlardır. O zamandan beri, çoğu zaman Hive hanının otoritesini sözde olarak tanıyan göçebe Aral Özbekleri (Ceyhun Deltası bölgesi) bu konuda özellikle önemli bir rol oynamıştır; bazen onlar Aşağı Ceyhun ile Seyhun arasında göçebe yaşam süren ve Harezm işlerine müdahalelerini artıran bazı Kazak gruplarıyla ittifak içinde hareket ettiler. Aynı dönemde Harezm'deki Türkmenlerin sayısında belirgin bir artış oldu; onlar Horasan sınırları ile Hazar kıyılarından bu bölgeye göç ettiler ve genellikle çeşitli Özbek gruplarıyla ittifak kurarak iç hesaplaşmalara dahil oldular. Türkmenler, Hive hanları tarafından yürütülen Horasan akınlarında da önemli bir rol oynamaya başladılar. Şir Gazi Han (1714–27), 1716 ve 1719'da iki kez Meşhed'i ele geçirip yağmaladı.[2] Hive'deki Safevi ve Rus esirler tarafından öldürüldü ve o, Arapşahî kökenli son han oldu; ondan sonra XVIII. yüzyılın sonuna kadar hüküm süren hemen hemen herkes, Kazak Cengizoğullarından olup çoğunlukla sözde/kukla han olmuştu.

Buhara Hanlığı'ndaki iç buhran, Hive'den çeyrek asır sonra başladı, ancak daha az şiddetli değildi. 1711'de emirlerinin komplosu sonucu öldürülen kardeşi Ubeydallah'ın yerine geçen son Aştarhanî (Toka-Timurlu [Tukay-Timurlu]) han Ebu'l-Feyz döneminde, ülke fiili olarak bir dizi boy beyliğine bölündü. Hanlıktan ayrılan Belh, Aştarhanî kökenli birini kukla han olarak Horasan'dan davet eden Özbek Ming boyu liderleri tarafından yönetildi. Şehrisebz bölgesindeki Keneges Boyu ile Hisar bölgesindeki Yüz Boyu Buhara'nın otoritesini pek tanımazken,

1 Bu otuz yıl boyunca Harezm'deki hanların tahta çıkışları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Munis, 1999, s. 565–9 (n. 285).

2 Munis, 1999, s. 56–8.

Fergana Vadisi XVII. yüzyılın sonundan itibaren birkaç bağımsız hükümdarın yönetimindeydi. 1722'de Keneges Boyu'nun reisi İbrahim Biy, diğer birkaç boy lideriyle birlikte, Semerkand'da isyan başlatarak burada Hiveli Şir Gazi Han'ın kuzeni Recep Sultan'ı tahta çıkardı. O sırada Kalmukların yıkıcı saldırılarından muzdarip olan ve onlardan kaçıp Seyhun'u geçen Kazaklardan yardım alan İbrahim Biy, Mâverâünnehir'i yakıp yıkmaya, tarlaları ve bahçeleri tahrip etmeye, şehirleri ve köyleri talan etmeye başladı. Bunun üzerine, yerleşik nüfus, hanlığın merkezî bölgelerinden kaçmaya başladı; böylece, söylentilere bakılırsa Semerkand tamamen terk edildi ve Buhara'da sadece iki mahalle insan kaldı. İnsanlar çoğunlukla hanlığın güneydoğu bölgelerine ve (bu bölgelerdeki şehirlerin büyümesine katkıda bulunan) Fergana Vadisi'ne kaçtı. 1730 yılından itibaren, Kazaklar Deşt-i Kıpçak'a geri döndü, ancak Buhara'daki merkezî hükümet telafi edilemez bir biçimde zayıfladı ve 1730'larda otoritesi başkente en yakın bölgelerle sınırlı kaldı.[3] Başkentte iktidar gücü, hanın atalığı Muhammed Hekim Biy Mangıt'ın elinde toplandı.

Hem Buhara hem de Hive bu kadar aşırı bir siyasî gerilemeden muzdaripken, yabancı bir fatih –bugünkü İran topraklarında ortaya çıkan Nadir Şah– için kolay bir av haline geldi.[4] 1737'de Nadir Şah Hindistan'da sefer yürütürken, en büyük oğlu Rıza Kulu Mirza Belh ile Endhuy'u işgal etti ve daha sonra Ceyhun'u geçerek Ebu'l-Feyz Han'ı yendi ve onu Karşi'de kuşattı. Bunu öğrendikten sonra, Hive Hanlığı hükümdarı İlbars –bir rivayete göre, Ebu'l-Feyz'e yardım etmek için, diğer rivayete göre ise, han orada yokken Buhara'yı işgal için– Mâverâünnehir'e gitti.[5] Ancak Rıza Kulu, Nadir Şah tarafından Mâverâünnehir'den geri çağrılınca Ebu'l-Feyz Han da başkentine döndü. Bunun üzerine İlbars Han da hemen Hive'ye çekildi. 1740 yılında Nadir Şah

3 Vel'yaminov-Zernov, 1855, II, Ek, s. 22.

4 Onun hakkında bkz. *CHIran*, VII (1991) (daha fazla referans ile).

5 Munis, 1999, s. 575 n. 353.

Mâverâünnehir'i kendisi işgal etti. Han direnmeye çalışmadı ve Nadir Şah'ın Buhara'nın dış mahallesinde kurulan çadırında teslim olduğunu bildirdi. Şehir böylelikle Nadir'in işgalinden kurtuldu; ancak hanlık, Nadir Şah'ın ordusuna büyük miktarda tahıl ve yem, ayrıca Muhammed Hekim Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim Biy'in komutasında 10.000 atlı tedarik etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Nadir Şah, Hive Hanlığı üzerine yürüdü. Yapılan iki savaşta Harezm ordusunu yendi ve Hangah şehrinde İlbars Han'ın etrafını sardı. Kısa bir kuşatmadan sonra İlbars teslim oldu ve yirmi emiriyle birlikte idam edildi; Hive birkaç gün sonra yoğun bir bombardımandan sonra teslim oldu. Hive Hanlığı, teslim olmadığı için Buhara'dan çok daha ağır bir bedel ödemek zorunda kaldı. Ona verilen en büyük ceza (Nadir'in ordusu için tahıl talebinin yanı sıra kaynaklardaki farklı ifadelere göre 4.000 ila 18.000 atlıya ilaveten) hanlıkta bulunan ve tarımda ve ev işlerinde çalıştırılan çoğu İranlı olan köleleri serbest bırakmaktı; Nadir Şah'ın emriyle bunlar Horasan'a gönderildiler. Nadir Şah, Hive'de, bir Aştarhanî olduğu iddia edilen Tahir'i han olarak görevlendirdi, ancak yeni han altı ay sonra şehirdeki bir ayaklanma sonucu öldürülünce Nadir Şah onun yerine İlbars Han'ın oğlu II. Ebu'l-Gazi Han'ı getirdi. Buhara ve Hive'yi fethini müteakip birkaç yıl boyunca, Nadir Şah bu devletleri doğrudan yönetmeye çalışmadı. Bunun yerine her iki hanlıkta da Mangıt boy reisleri olan yerel Özbek beylerine güveniyordu: Buhara'da Muhammed Hekim Atalık ile oğlu Muhammed Rahim Biy ve Hive'de Artuk İnak ile Huraz Bek. Muhammed Hekim Atalık 1743'te ölünce Mâverâünnehir'de boylar arası kavgalar başladı. Bu sırada Buhara şehri asi Özbek boyları tarafından yağmalandı. Nadir Şah, 1740'tan beri ordusunda görev yapan Özbek birliklerini, topçu sınıfı ile donatılmış Kızılbaş ve Gılzay (Afgan) birlikleriyle birlikte Muhammed Rahim Biy'in emrine vererek onu düzeni sağlaması için Buhara'ya gönderdi.

Bu güçle Muhammed Rahim boy isyanlarını bastırmayı başardı ve adamlarını yönetimdeki kilit pozisyonlara atadı. Nadir Şah 1747'de İran'da öldürülünce, Muhammed Rahim Biy de Ebu'l-Feyz Han'ı öldürdü ve hanın on iki yaşındaki oğlu Abdülmümin'i han ilan etti, Muhammed Rahim ise onun *atalık*ı oldu. Bir ya da iki yıl içinde Muhammed Rahim Abdülmümin'i de öldürdü; bunun üzerine Ubeydullah adlı kökeni belirsiz bir Cengiz soylu şehzade (muhtemelen Harezm kökenli) han ilan edildi; o da 1756'da öldürüldü ve 1756'nın sonunda Muhammed Rahim yeni han olarak tahta çıktı. Bundan önce ise Ebu'l-Feyz Han'ın kızı ile evlendi. Böylece, boyu Mangıt ismiyle bilinen yeni, Cengiz soylu olmayan bir hanedanı iktidara getirdi. Muhammed Rahim'in evliliği, tahtı gaspına yeterli meşruiyet sağlamadı ve tahta çıkma töreni için toplanan mecliste yaptığı konuşmada (tarihçisinin onun ağzından verdiği gibi) Muhammed Rahim, taht hakkının, ülkedeki düzeni yenileyen, yolsuzluğu ortadan kaldıran ve isyanları bastıran güçlü bir lider olduğu gerçeğine dayandığını vurguladı.[6] Muhammed Rahim, hanlık mansıbına yükseltilmesinin ardından yeni mevkiini tanımayı reddeden bazı Özbek boyları ile neredeyse kesintisiz muharebeler yaptı: Orta Zerefşan bölgesindeki Burkut, Şehrisebz'deki Keneges ve özellikle Hisar'daki Yüz boyları. Bu isyanların bastırılmasından kısa bir süre sonra Muhammed Rahim Han öldü (1758'de);[7] hiç erkek çocuğu yoktu ve Fazıl Töre adlı, kızının (ve Ebu'l-Feyz Han'ın torunun oğlu) reşit olmayan bir oğlu han olarak tahta çıkartılırken, Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy *atalık* unvanıyla gerçek hükümdar oldu. Özbek boylarının ve vilayet yöneticilerinin çoğu yeni hanı tanımayı reddetti ve isyan etti. İsyancılar Buhara şehrini bile kuşattı ve büyük güçlükle püskürtüldüler. Bundan sonra Danyal Atalık, Fazıl Töre'yi devirerek Ebu'l-Gazi

6 Muhammad Vafa Karminagî, *Tuhfat al-khanî*, vr. 255b.

7 Çoğu kaynakta böyle; von Kügelgen 1759 olarak vermiştir (bkz. von Kügelgen, 2002, s. 73).

(muhtemelen Aştarhanîler soyundan) adında başka bir kukla hanı tahta çıkardı ve ordunun başkomutanı, Kermine ile daha sonra Karşi valisi olan oğlu Şah Murad'ın yardımıyla kendisi yönetmeye devam etti. Birlikte isyancıları yendiler ve Mâverâünnehir'in çoğunu kurtardılar. 1784'te Buhara'daki bir isyandan sonra Danyal Atalık, yönetim işinin çoğunu oğluna devretti ve 1785'te Danyal Atalık ölünce de Şah Murad onun yerine geçti.

Şah Murad, "han" veya "atalık" unvanlarını üstlenmedi, sadece "emir" unvanını kullandı.[8] Ona Emir-i Masum ("Günahsız Emir") lakabını ve "tahttaki derviş" ününü kazandıran büyük dindarlığı ile ön plana çıkmıştır. Ekonominin iyileştirilmesi için ciddi önlemler aldı: parasal reform, çok sayıda vakfın restorasyonu ve yeniden onaylanması, Buhara ve Semarkand'daki çeşitli kamu binalarının restorasyonu vb.[9] Fakat aynı zamanda güneydeki komşularıyla çok sayıda savaş da gerçekleştirdi. Hükümdarlığının başlangıcında, Nadir Şah'ın ölümünden bu yana, Kızılbaş boylardan biri olan Kaçarların yaşadığı bağımsız bir beylik olan Merv'e karşı askerî seferler başlattı. Merv ikinci seferden sonra ele geçirildi. 1788 ya da 1789'da, buranın nüfusunun çoğu Buhara'ya (o zamandan beri onlar "İranî" olarak bilinirler) gönderildi ve burada bir Buhara garnizonu kuruldu. Bundan sonra Merv, Şah Murad'ın saltanatının sonuna kadar devam eden Horasan'a yağma akınları için bir üs olarak görev yaptı. Şah Murad ayrıca Afgan hükümdarı Timur Şah ile Belh şehrinde karşı karşıya geldi ve bu bölgenin batı kısmını (Meymene ve Akça) Buhara

8 Vel'yaminov-Zernov (1859, s. 412), Şah Murad tarafından kabul edilen "emir" unvanının, Halifelerin unvanı olan emirü'l-mü'minin "inananların komutanı" anlamına geldiğini iddia eder; aynısı V. V. Bartol'd tarafından tekrar edilmiştir (*Istoriia kulturnoi zhizni Turkestana, Sochineniia*, II/1, s. 279) ve benim makalem "Buhara. III" *Encyclopaedia Iranica*, IV, s. 518. von Kügelgen'e göre (2002, s. 281), bu ispatlanmamıştır.

9 Reformları hakkında (muhtemelen kabul edilen) krş: Bregel, 2000, s. 17–18 n. 65.

idaresine kazandırdı. 1799'un sonunda Şah Murad'ın ölümünden sonra yerine oğlu (Ebu'l-Feyz Han'ın kızından doğma) Haydar geçti.[10] Haydar, halefleri tarafından kullanılmayan ve onursal bir ifade olan *Emirü'l-Müminin*'i kullanmıştır. Aynı zamanda onun meşruiyet iddiası da Cengiz soyuna dayanmaktaydı. Daha sonraki Buhara hükümdarları (1917 devrimine kadar) her zaman isimlerinden sonra "han" unvanını (her zamanki yeri olan) ve adından önce de "emir" unvanını kullandılar. Bu nedenle, Emir Haydar döneminden itibaren Mangıtlar idaresindeki Buhara'yı eşit derecede bir "hanlık" veya bir "emirlik" (modern literatürde sadece son zamanlarda kullanılmaya başlayan bir terim) isimlendirmek eşit derecede mümkündür.[11] Esasında her ikisi (hanlık/emirlik) de yerel kullanımda mevcut değildi: ülke XIX. yüzyılda hem kendi sakinleri hem de komşuları tarafından Mâverâünnehir, (Vilayet-i) Turan veya (Vilayet-i) Buhara olarak adlandırıldı.

Emir Haydar (1800–26), İslami kurumların ve ulemanın hamisi olarak babasının örneğini izledi. Ayrıca, kendisinin bir İslam âlimi olduğu iddiasıyla Buhara medresesinde ders verdi, ancak Şah Murad'ın aksine, kendini ihtişamla ve tüm dış otorite simgeleriyle kuşatırdı. Askerî komutan olarak her zaman başarılı değildi. Başlıca başarısı, 1817'de Ceyhun'un güneyindeki toprakların (Belh, Meymene, Bedehşan ve Kunduz) ilhak edilmesiydi, ancak bu bölgeler büyük ölçüde yarı özerk yapısını korudu. Mâverâünnehir'deki çeşitli asi Özbek boyları ile de savaştı. Orta Zerefşan Vadisi'nde iki büyük Özbek boyu olan Hitay ve

10 Şah Murad'ın ölüm tarihi ve Haydar'ın tahta çıkışı hakkında, krş. von Kügelgen, 2002, s. 80–1; Bregel, 2000, s. 2 n. 6.

11 En güncel çalışma *Istoriia Uzbekistana*, III (*XVI-pervaya polovina XIX veka*) (Taşkent, 1993), "Buhara Hanlığı, Muhammed Rahim Biy'in egemenliği zamanından itibaren emirlik olarak adlandırılmaya başlandı" (s. 150) ve "Mangıt hanedanının ilk hanı olan Muhammed Rahim Biy'in bir emir haline geldiği, Buhara Emirliği'ni otokratik olarak yönettiği" (s. 151) gibi saçma ifadeler vardır.

Kıpçakların isyanı 1821'den 1825'e kadar sürdü. Mangıtların en inatçı düşmanı, nihai boyun eğdirilmeleri ancak Haydar'ın halefi Nasrullah'ın iktidarının sonuna doğru başarılan, Şehrisebz ile Kitab şehirlerini merkez edinmiş Keneges Boyu'ydu. Onun döneminde Buhara Emirliği'nin iki komşu Özbek devleti olan Harezm ve Hokand hanlıkları ile olan ilişkileri çoğunlukla düşmancaydı. 1806'da Buhara ordusu, Harezm'deki Ceyhun kıyısında yapılan bir savaşta Hive Hanlığı hükümdarı İltüzer Han'ın ordusunu yenilgiye uğrattı. Bununla birlikte daha sonra Buhara, Hive ile çatışmalarında genellikle savunmada kaldı. Merv'in, 1822'de Hive'nin egemenliğine girmesine engel olunamadı. 1821–1824'te Hive ordusu, Hitay ve Kıpçak boylarının isyanından yararlanarak, neredeyse fütursuzca Ceyhun boyunca Buhara topraklarına akın yaptı ve yağmaladı. Doğuda Haydar, Hokand hükümdarlarının saldırılarına göğüs germek zorunda kaldı. Ura-Tübe şehri çekişmenin ana kemiğiydi. Haydar onu koruyabildi, ancak 1815'te Hokand tarafından ele geçirilen Türkistan şehrini ve Seyhun'un kuzeyindeki tüm bölgeyi kaybetti.

Haydar'ın oğlu ve halefi Nasrullah (1827–60), hükümdarlığının ilk uygulaması olarak (gerçek veya hayali) muhaliflerine çok şiddetli müdahale etti. Yönetiminin ilk yıllarında onlardan yüzlercesini idam ettirerek *Emir-i Kassâb* (Kasap Emir) lakabıyla ünlendi. Başlıca çabaları boy ayrılıkçılığının bastırılmasına yönelikti. Bu amaçla, vilayet valiliği makamına tamamen kendisine bağlı, ama arkası olmayan kişileri atadı ve çoğunlukla piyade, yerleşik nüfustan silah altına alınmış ve kısmen topçu da dahil olmak üzere ateşli silahlarla donatılmış bir ordu kurdu.[12] Bu, hanlık içindeki saltanatını pekiştirmesine yardımcı oldu, ancak komşularıyla olan çatışmalarında her zaman gözle görülür bir etki yaratmadı. Çok sayıda askerî seferden sonra Şehrisebz'i ancak

12 Hive'deki ateşli silahlar ve topçu sınıfı hakkında krş: Munis, 1999, s. 384–6 n. 383 ve s. 617–18 n. 679.

1856'da fethetti. Ancak Seyhun'un güneyindeki tüm toprakları 1849–50'de Afganistanlı Dost Muhammed Han ele geçirdi. 1842'de Hokand Hanlığı'nı yendi ve hatta başkentini ele geçirdi; ancak kısa bir süre sonra şehirdeki halk ayaklanmasının bir sonucu olarak burayı kaybetti. Ertesi yıl Harezm'i işgal etti; ancak birlikleri Hezaresb'de yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. İktidarının sonuna doğru Nasrullah'ın ülkedeki etkisi oldukça güçlense de artık ortada çok daha küçülmüş bir hanlık vardı. Genellikle Emir Muzaffer olarak adlandırılan oğlu ve halefi Muzafferüddin, hanlığı doğu komşularının pahasına genişletmeye çalıştı; ancak Buhara Hanlığı Rusya tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Rusya'nın yardımı ile bunu başardı (aşağıya bakınız).

Harezm'de[13] Nadir Şah'ın ölümünden sonraki otuz yıl boyunca durum çok istikrarsız kaldı. Ülkedeki bazı büyük etnik gruplar arasında şiddetli çatışmalar yaşandı: Sartlar (Beş Kale olarak adlandırılan Harezm'in güney kesiminin eski yerleşik Türkçe konuşan sakinleri), Özbek boyları, özellikle Aral bölgesindekiler (Ceyhun Deltası bölgesi), Harezm'deki rolleri (özellikle Yomutlarınki) giderek artan birkaç Türkmen boyu ve Aral'ın yanında göçebe yaşam süren Küçük Cüz Kazakları. Buhara'daki Mangıt liderlerinden farklı olarak, Harezm'deki Mangıt boy reisleri, rakiplerinin, özellikle de Kongrat boyunun güçlü muhalefeti ile karşı karşıya kaldıkları için baskın konumlarını muhafaza edemediler. Onlar Nadir Şah'ın ölümünden sonra ancak dört yıl iktidarda kalabildiler ve 1753'te Cengiz soylu bir Kazak olan Gayib Han tarafından öldürüldüler. Esasında bu Gayib Han önceden Nadir Şah'ın yanında kalmıştı ve Mangıt liderlerinin kendileri

13 Yerel kullanımda ülkenin adı her zaman "Harezm" olmuştur. "Hive Hanlığı" (Rusçada "Khivinskoe khanstvo") adı, XVIII. yüzyıldan itibaren Rus ve Batı Avrupa literatüründe kabul edildi. O zamana kadar genellikle "Ürgenç" (veya Rus belgelerinde "Yurgenç") olarak anıldı; bu aynı zamanda bazen İran ve Buhara'da bahsedilen isimdi ve "Ürganci" genellikle halkına verilen kolektif bir isimdi.

onu Hive'ye getirip başlarına geçirmişlerdi. Ancak Gayib Han'ın ağır vergiler uygulaması genel bir isyana neden oldu ve 1758'de ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Harezm halkının tüm gruplarının temsilcilerinin talebi üzerine, Buharalı Muhammed Rahim Han, Buharalı son sözde Aştarhanî kökenli hanın kardeşi Timur Gazi Sultan'ı han olarak Hive'ye gönderdi. O 1764'te öldürüldü ve bundan sonra kırk yıl müddetle ülkedeki tüm güç, Özbek emirlerinin (öncelikle de Kongrat boyunun) eline geçti. Bu süre zarfında Özbek emirleri Kazak Cengizoğulları arasından hanlar davet ettiler ve memnun olmadıklarında da onları geriye gönderdiler.[14] 1770'te, Yomut Türkmenleri başkent Hive'yi ele geçirip kasaba ve köylere akınlar yapmaya başladıktan sonra, ülke anarşi içine düştü ve kıtlık yayıldı. Kongratların lideri Muhammed Emin İnak, aynı yılın sonuna doğru Yomutları yenilgiye uğrattı ve onları ülkeden kovdu (birkaç yıl sonra onları geri getirdi). Gerçek hükümdar oldu, ancak bozkırdan Cengizleri kukla hanlar olarak davet etmeye devam etti. Ancak ikinci halefi İltüzer İnak, kendisini han (1804'te) ilan edecek kadar güçlüydü ve böylece Kongratlar adlı boyunun ismiyle anılan yeni bir hanedan kurdu. Buhara'daki Mangıtlar gibi, Kongratlar kendi hükümdarlıklarını meşrulaştırmak için Cengiz soyundan gelenler ile bağlarını kanıtlamaya çalıştılar, ama onlar bunu farklı bir tarzda gerçekleştirdiler: kökenlerini Cengiz'in klanına evlilik bağları ile bağlı olan Moğol boyu Kongratlara kadar dayandırarak.[15]

Tahta çıkmasından çok kısa bir süre sonra İltüzer Han, Buhara ile kendisi için felaketle sonuçlanan bir savaş başlattı: 1806'da, Harezm'de Ceyhun kıyısında yapılan bir savaşta, ordusu bozguna uğradı ve kendisi de nehirde boğuldu. Onun yerine gelen ve 1825'e kadar hüküm süren kardeşi Muhammed Rahim çok daha

14 Harezm'de XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki olayların detaylı açıklamaları hakkında bkz. Munis, 1999, s. 66–79 ve 587–90 n. 388–401.

15 Bregel, 1982, s. 357–98.

başarılıydı. Ülkeyi birleştirdi, 1811'de Ceyhun Deltası'nı, yani Aral bölgesini fethetti ve XVIII. yüzyıl boyunca bağımsız kalan bu bölgenin göçebe Özbeklerine boyun eğdirdi. Muhammed Rahim Han, birkaç Özbek boyunun isyanını acımasızca bastırdı. Böylece saltanatının sonuna doğru otoritesini sorgulayacak kimse kalmamıştı. Harezm'in komşularıyla ilişkilerinde saldırgan davrandı: neredeyse her yıl Hive birlikleri ya Horosan'daki Türkmenlere ve İranlılara, Mâverâünnehir'deki Buharalılara ya da Seyhun'un kuzeyindeki Kazaklara akınlar düzenledi. Bu seferlerinin amacı yağmalamak ve haraç almaktı, ama aynı zamanda bazı grupları Harezm'de iskân etti. Özellikle Kuzey Horasan'dan çok sayıda Türkmen'i Harezm'e getirmeye özen gösterdi (krş. aşağıda). Bunlardan bazıları gönüllü olarak göç etmeye teşvik edildi, diğerleri ise zorla getirildi. Türkmenler, Hive ordusunun önemli bir bölümünü oluşturdular ve askerlik hizmetlerine karşılık olarak kendilerine tarım alanları tahsis edildi ve vergiden kısmen muaf bir statüye sahip oldular. Muhammed Rahim Han'ın ilk halefleri –oğlu Allah-Kulu (1825–42) ve iki torunu, Rahim-Kulu (1843–6) ve Muhammed Emin (1846–55)– benzer bir politika izledi. Hanlığın tek bölgesel edinimi Merv şehriydi. Burası Buhara tarafından 1822'de terk edilen, daha sonra 1843'e kadar dolaylı veya doğrudan Hive kontrolü altında olan, bu tarihten sonra da vahada yaşayan Türkmen Sarık Boyu'nun tamamen bağımsız hale geldiği bir yerdi.

Kongrat hükümdarları, tamamen tek bir kaynak olan Ceyhun'a dayanan hanlıkta bir sulama sisteminin geliştirilmesine büyük önem verdiler. Özellikle ülkenin batı kısmında yeni kanallar inşa edildi ve toprakların büyük bir kısmı sulanarak tarım yapıldı. Bu topraklara kısmen Türkmenler, kısmen de Tacikler ve Cemşidîliler gibi Mâverâünnehir ve Kuzey Horasan'daki askerî seferler sırasında Harezm'e göç ettirilen diğer gruplar yerleşti. Harezm'in hem dışında hem de içinde Türkmenlerle olan ilişkiler, Kongrat

hanları için çok önemli hale geldi. (Harezm'e göç etmek zorunda olan Yemreli Boyu'nu kovarak) XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Horasan'ın kuzey kenarı boyunca tüm alanı işgal eden Teke Boyu, Hive hanlarının otoritesini tanımak zorunda kaldı. Ancak bu hükmetme nadiren *zekat* ödeme ve İran'a karşı bazı Hive seferlerine katılımla sınırlıydı. Merv'deki Sarık Boyu'nun bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Muhammed Emin Han, 1854 yılına kadar her yıl Merv'e sefer düzenledi. Sonunda Sarıklar itaat altına alınıp Merv şehri teslim oldu. Sonraki yıl Muhammed Emin Han, Merv'in güneybatısındaki Tecen Nehri kenarında yaşayan Teke Boyu'na yöneldi. Bununla birlikte Teke ile Serahs yakınlarındaki bir savaşta, bugünkü İran topraklarında hüküm süren Kaçar devletinin birliklerinin de desteğiyle Hive ordusu bozguna uğradı ve Muhammed Emin Han öldürüldü.

Bu, Hive için büyük bir yenilgiydi; çünkü sadece Merv sonsuza dek kaybetmekle kalınmayıp aynı zamanda ilk başta Karakalpakların da katıldığı Harezm'deki Türkmen boylarının isyanları da tetiklendi. 1855–1856'da, iki yıl içinde, iki yeni Hive hanı Türkmenler tarafından öldürüldü. İsyanlar inişli çıkışlı 1867 yılına kadar devam etti ve Güney Türkmenistan'daki tüm mevkilerini kaybeden hanlık ciddi şekilde zayıfladı.[16] Ancak yine de Mangışlak Yarımadası'nda ve Kızılkum Çölü'nde göçebe yaşam süren Küçük Cüz Kazakları üzerinde otoritesini sağlamaya çalışsa da bu durum bu sefer de Rusya ile gerilime neden oldu.

XVIII. yüzyılda Fergana bölgesinde üçüncü bir Özbek hanlığı ortaya çıktı. XVII. yüzyılın sonundan itibaren bu bölgenin büyük bir kısmı, vadinin kuzey kesimindeki Çadak köyünde ikamet eden Nakşibendî şeyhlerinin (hocaların) idaresindeyken, batı ucundaki Hocend bölgesi Özbeklerin Yüz Boyu hakimiyeti altındaydı. Hocend'in doğusundaki Fergana Vadisi'nin batı kesiminde bulunan başka bir Özbek boyu olan Ming'in

16 Bu olayların detaylı tartışması için bkz. Bregel, 1961, s. 197–227.

liderleri, giderek güçlendi ve etkilerini tüm vadiye yaydı. Şahruh Biy Ming, 1709'da Çadak hocalarını ortadan kaldırdı. Bir diğer Ming hükümdarı Abdülkerim Biy ise 1740 yılında Fergana'nın batı kesiminde Hokand (ya da Kokand, halk dilinde Kukan) şehrini kurdu ve burası Minglerin başkenti oldu. Çin kaynaklarına göre, 1750'lerin sonunda, Fergana dört beylik arasında bölünmüş durumdaydı: Andican, Namangan, Margilan ve Hokand. Bunlar içinde Hokand en güçlüsü idi. 1758–1759'da Çin'in Kalmukları yenilgiye uğratmasından sonra, Hokand hükümdarı İrdana Biy, tabiiyetini bildirmek üzere Pekin'e bir elçilik heyeti gönderdi. Ancak bu tamamen bir formaliteydi ve Çin egemenliğinin Fergana üzerinde yayılması anlamına gelmedi. İrdana Biy'in halefi Narbuta Biy'in (1770–98; diğer bir veriye göre 1763'ten itibaren) son yıllarında, tüm Fergana Vadisi, Hokandlı Minglerin yönetimi altında birleşti. Bu dönemde bölge, başta Mâverâünnehir ve Kaşgar olmak üzere diğer bölgelerden nüfus akışına katkıda bulunan göreceli bir istikrar yaşadı.

Narbuta'nın oğlu ve halefi Âlim (1798–1810), han unvanını aldı ve bu yüzden o, hanedanın kurucusu olarak telakki edilebilir. Yeni hanedanın meşruiyeti için, Ming yöneticilerinin kökenini Bâbür'e ve onun aracılığıyla da Cengiz Han'a kadar ulaşan bir şecere efsanesi üretildi. Âlim Han rakiplerini yok etmeye çalıştı ve Âlim-zalim (Zalim Âlim) lakabını kazandı. Ana kısmı Karatekinli Tacik dağlılar ve bazı Afganlardan oluşan güçlü bir ordu kurdu ve Fergana'nın ötesinde fetihlere başladı. 1805'te Hocend'i ve 1809'da da Taşkent'i fethetti. Burası kısa süre sonra Kazak bozkırlarına daha fazla genişleme için bir üs haline geldi. Âlim Han'ın ölümünden sonra (bir komplo sonucu öldürüldü), hanlığın genişlemesi ilk iki halefi Ömer Han (1810–1822) ile Muhammed Ali Han (1823–1842) tarafından daha da kuvvetli bir şekilde devam ettirildi. Muhammed Ali Han'ın yönetiminin sonuna kadar hanlığın sınırları, Fergana'nın ötesinde, Kazak

bozkırının güney bölümünü kapsamakta ve batıda Seyhun'un aşağı mecrasına uzanmakta, doğuda Issık Köl'e (Büyük Orda'nın büyük bir kısmı ile Orta Orda'nın bir kısmı), ayrıca Issık Köl'ün güneyinde Kırgızların yaşadığı dağlık alanlara kadar erişmekteydi. 1834'te Muhammed Ali, Karatekin'i fethetti ve otoritesi sözde de olsa Kulab, Dervaz ve Bedehşan tarafından tanındı. Fakat 1842'de Fergana'da iç çatışma çıktı. Buharalı Emir Nasrullah bu fırsatı hanlığa saldırmak için kullandı. Hokand'ı ve diğer birçok şehri ele geçirerek Muhammed Ali ve bazı akrabalarını idam etti. Üç aydan kısa bir süre sonra Buharalılar, halkın ayaklanması neticesinde ülkeden kovuldu; ancak sonraki otuz yıl boyunca ülke, siyasî istikrarsızlıktan ve çeşitli etnik gruplar arasında sık sık şiddetli çatışmalardan büyük ölçüde zarar gördü.[17] Buharalıların Hokand'dan çekilmesinin ardından Narbuta Biy'in yeğeni Şir Ali, Kırgızlar ile Kıpçakların desteğiyle han olarak tahta çıktı. Bununla birlikte 1844'te Müsülman-Kul komutasındaki Kıpçaklar isyan edip Hokand'ı ele geçirdiler. Şir Ali Han aynı yıl öldürüldü ve yerine Şir Ali'nın reşit olmayan oğlu Hüdayar geldi, ancak asıl yetki Fergana'da yerleşik halkı ezen ve bir tiranlık ve şiddet rejimi kuran Kıpçaklara aitti. Yine de Kıpçaklar arasında birlik yoktu ve 1852'de hanlıkta kendilerine karşı bir isyan başlayınca büyük bir savaşta mağlup oldular ve Müsülman-Kul idam edildi. 1858'de Buhara emiri Muzafferüddin Hocend'i kuşatırken, başta Kırgızlar olmak üzere Fergana göçebelerinin desteğiyle Hüdayar'ın ağabeyi, Taşkent valisi Malla Bek isyan etti ve Hokand'ı ele geçirerek han ilan edildi. Hükümdarlığı sırasında (1858-1862) Kırgızlılar çok güç kazandılar. Muzafferüddin, kısa bir süre (1862-1863) tekrar han olan Hüdayar'ı destekleyerek Hokand'ın işlerine müdahale etmeye devam etti. 1863'te Kırgızlar ve Kıpçaklar tekrar iktidarı ele geçirdiler ve enerjik bir askerî

17 Hokand Hanlığı'nın son otuz yılı olaylarının detaylı bir tasviri için bkz. Nalivkin, 1886, s. 145-215.

komutan olan Kırgız Âlim-Kul, gerçek yönetici oldu. 1865'te Taşkent'in Ruslara teslim olmasından sonra (aşağıya bakınız) Hüdayar, Muzafferüddin'in desteğiyle üçüncü kez han oldu; on bir yıl sonra devleti sona erdi.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan üç Özbek Hanlığı, nüfusu, yönetimi, ekonomisi ve kültürü bakımından hem benzerlik hem de farklılıklara sahipti. Etnik olarak, üç devlet de oldukça heterojendi. Her üç hanlıkta da "Özbek" terimi, ister göçebe ister yerleşik olsun, sadece Deşt-i Kıpçak kökenli Özbeklerin soyundan gelen boy nüfusunu belirtmek için kullanılmıştır. Buhara Emirliği'nde, özellikle Buhara ve Semerkand şehirleri ile ülkenin doğu dağlık kesimlerinde (İran lehçelerini konuşan nüfusun "Galça" olarak adlandırıldığı) en kalabalık grup Tacikler idi. Mâverâünnehir'in orta kesiminde Tacikler genellikle Özbeklerle ile Özbeklerden önce burada yaşayan ve Türkçe konuşan diğer gruplarla iç içe yaşarlardı. XIX. yüzyılın ortalarına kadar, bu Tacikler büyük ölçüde iki dilli hale geldi ve ilginç şekilde "Çağatay" olarak adlandırıldı.[18] Bu büyük etnik grupların yanı sıra, Buhara Hanlığı'nda, Ceyhun'un orta mecrası boyunca yaşayan ve çoğunlukla Ersari Boyu'ndan olan büyük bir Türkmen grubu vardı. Ayrıca aralarında Tacikler ve Özbekler de bulunuyordu. Hive Hanlığı'nda, Sartlar olarak adlandırılan eski yerli İran nüfusunun Türkleşmiş torunları ise esas olarak ülkenin güney kesiminde, hem şehirlerde hem de kırsal kesimde yoğunlaşırken, Özbekler, onlarla özgürce karışarak, boy bağlılıklarını ve ayrı kimliklerini korudular. Özbeklerin büyük çoğunluğu ülkenin kuzey yarısında, özellikle de Aral bölgesinde yaşadı. Harezm vahasının güney ve batı uçları boyunca uzanan yerlerde yoğun boy grupları halinde yaşayan Türkmenler

18 Karmysheva, 1976, s. 146–7. Harezm, Taşkent ve Fergana'dakine benzer (aşağı bkz.) nüfus grupları için kullanılan Sart terimi (ancak tamamen Türkleşmiş) Mâverâünnehir'de bilinmiyordu.

de ülkenin tüm nüfusunun neredeyse dörtte birini oluşturmaktaydı. Bir başka yoğun grup olan Karakalpaklara gelince onlar Aral'ın büyük bir bölümünü işgal ediyorlardı. Hokand Hanlığı'nda da benzer şekilde, farklı etnik bölünmeler vardı. Orada yerleşik Türkçe konuşan nüfus, Fergana ve Taşkent'te iç içe yaşayan boylar halindeki Özbekler ile boylar halinde varlık göstermeyen Sartlardan, Seyhun boyunca Fergana'nın merkezindeki Karakalpaklardan ve Taciklerden oluşuyordu; Tacik terimi Hokand'da Karatekin, Matça ve Fergana'nın güneyindeki, diğer yerlerde yaşayan dağlılar için kullanıldı. Onlar bu terimden başka Kühistanî veya Galça olarak da isimlendirilmişlerdir. Göçebeler, çoğunlukla Fergana'nın kuzey ve doğusunda yaşayan Kıpçaklar, Fergana'nın doğusunda ve Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlar ve güney bozkırdaki Kazaklar için kullanılan bir isimlendirmeydi.

Üç devlet içinde en çok Türk, Hive Hanlığı'nda yaşamaktaydı. Çağatayca (ya da "geç Çağatayca") edebiyat ve devlet yönetim dili olarak kullanılıyor, Farsça sadece kültürlü insanlar tarafından biliniyordu ve muhtemelen bazı Sartlar arasında ikinci dil olarak kullanılmaya devam etti. Hokand Hanlığı kültürü iki dilliydi, ancak Tacik dili edebiyatta Türkçeden daha fazla kullanıldı ve neredeyse devlet yönetiminde kullanılan tek dildi. Buhara Hanlığı'nda Tacik dili pratikte tek edebiyat ve devlet yönetim diliydi ve Mâverâünnehir, Harezmli Özbekler tarafından bir Tacik ülkesi olarak görülüyordu. Onlar, Buhara ordunun çoğunluğu Özbeklerden oluştuğu halde aşağılamak için bu orduya Tacik ordusu derlerdi.

Her üç Özbek hanlığı da, Özbek boy aristokrasisinin bir şekilde yüksek sosyal statüye sahip olduğu, ancak yöneticiye kişisel sadakatle bağlı olan aşağı (veya Özbek olmayan) kökenli kişilerin genellikle yönetimde kilit konumlarda bulundukları despot monarşilerdi. Üçü arasında açık farkla en kalabalık ve en zengin olan Buhara Hanlığı, aynı zamanda en otokratik/müstebit

olanıydı ve oradaki boy soyluları, Mangıtlar orantısız bir şekilde çok sayıda idarî görevde bulundukları için, eski nüfuzlarının çok azını korudular. Ülke, valileri (*hakim*ler) vergi toplayan ve büyük bir özerkliğe sahip olan *vilayet*lere bölünmüştü. Hokand Hanlığı'nda da benzer bir durum vardı; ancak Kıpçaklar ile Kırgızlar gibi göçebe grupların üyeleri sadece orduda değil, aynı zamanda merkezî yönetimde de çok daha büyük bir rol oynamışlardı. Üçlünün en küçüğü olan Hive Hanlığı en merkezî olandı: vilayet valilerine çok az yetki verildi ve vergiler yılda bir veya iki kez merkezî hükümetin özel olarak görevlendirdiği memurları tarafından toplandı. Harezm'deki boy nüfusu, vilayet valilerinin yetkisi altında değildi. Bunun yerine kendi özerk reisleri tarafından yönetiliyordu. Hokand Hanlığı'nda, Kazak ve Kırgız topraklarının işgali sırasında, komutanları göçebelerden vergi toplayan, daimî garnizonları olan ve batıda Aşağı Seyhun'dan doğuda Çin sınırına kadar uzanan bir dizi kale inşa edildi. Bazı kalelerin yanında, Fergana Vadisi'nden göç eden Sartlar ve Özbeklerin yaşadığı kalıcı yerleşim yerleri oluştu ve onlardan bazıları, Çimkent ile Evliya-Ata gibi, küçük kasabalar haline geldi. Ancak, Fergana'nın güney ve doğusundaki, ulaşımı zor olabilecek dağlık bölgelerde, Hokand'ın Kırgızlar üzerindeki kontrolü genellikle sadece sözdeydi.

Her üç hanlığın da ekonomisinde asıl rol, yapay sulamaya dayalı tarıma aitti. Hokand hanları özellikle yeni kanallar inşa etmede ve böylece Fergana Vadisi'ndeki sulanan arazilerin alanını artırmada başarılı oldular. Bu çalışmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında hanlıktaki siyasî ayaklanmalar sırasında bile devam etti. Harezm'de de özellikle 1840'larda yeni kanallar inşa edildi ve ekilebilir alanlar genişletildi. Ancak 1850'lerin sonlarında ve 1860'larda meydana gelen Türkmen isyanlarının bir sonucu olarak bu toprakların bir kısmı terk edildi. Buhara Hanlığı'nda sulamada kıyaslanabilir bir artış yoktu. Buhara şehri, tüm

Türkistan'daki en önemli zanaat ve ticaret merkeziydi, ancak Taşkent, Rusya ile ticaretin artmasındaki rolü nedeniyle ikinci önemli şehir haline geldi. 1860'ların başından itibaren pamuk, Türkistan'ın Rusya'ya ihracatının en önemli kalemi haline geldi ve Fergana ana pamuk yetiştirme bölgesi oldu.

XIX. yüzyılda Türkistan'ın siyasî yaşamında merkezileşme ve birleşme eğilimi sonuçsuz kaldı. Geniş alanlar üç hanlıktan hiçbirine dahil edilmedi. Güneydoğuda, Kulab, Karatekin ve Dervaz dağlık beylikleri (son ikisi *şah* unvanına sahip Tacik yöneticileri idaresinde), 1830'larda Hokand'a tabi olduklarında çok kısa bir süre hariç, bağımsız kaldılar. Hisar Vilayeti çoğu zaman yarı ya da tamamen bağımsızdı. Ancak Özbek hanlıklarının dışında kalan Türkistan'ın en büyük bölgesi, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren tamamen Türkmenlerin yaşadığı güneybatıdaki çöldü. XIX. yüzyılın başlarında, Teke Boyu Kuzey Horasan vahalarını, Kopetdağ eteklerini işgal ederek doğuya doğru, Tecen Nehri'ne kadar yayıldı ve Harezm'e göç eden Yemreli Boyu'nu uzaklaştırdı. Teke Boyu, 1855'te Serahs'ta Hive ordusunu yendikten sonra (yukarıya bakınız), bugünkü İran'da hüküm süren Kaçar hanedanı, valilerini Merv'e atadı. Bundan sonra Teke Boyu, Merv hakimiyeti konusunda Sarıklarla başarılı bir şekilde savaştı ve Sarıklar güneye, Murgab Nehri'ne göç etmek zorunda kaldılar. 1861'de Kaçarlar Merv'e bir ordu gönderdi, ancak Govşut (veya Govşıt) Han idaresindeki Teke Türkmenleri tarafından bu ordu büyük bir yenilgiye uğratıldı. Daha önce, 1858'de, Türkmenistan'ın güneybatısındaki Türkmenlere karşı gönderilen bir başka Kaçar ordusu da Teke Nur-Verdi Han komutasındaki Teke, Yomut ve Göklen adlı üç müttefik Türkmen boyu tarafından savaşta bozguna uğratıldı. O zamandan beri, yirmi yıldan fazla bir süredir, sınırlarını Horasan'ın kuzey kenarı boyunca, batıda Hazar Denizi'nden doğuda Merv'e, kuzeyde komşu Karakum Çölü ile birlikte çizebileceğimiz bütün bu alan bağımsız Türkmen

boylarının toprağıydı; onlar herhangi bir merkezî otoriteye veya ulu bir reise sahip değillerdi ve her klan veya klan grubu özerk bir topluluk oluşturuyordu. Türkmenler, yerleştikleri vahalarda oldukça karmaşık sulama sistemleri inşa ettiler ve hem tarım hem de hayvancılık yaptılar. Ayrıca onlar sık sık bugünkü İran topraklarına akınlar düzenlediler, köyleri yağmaladılar ve çoğunlukla Hive'nin köle pazarlarında satılan esirler aldılar; Horasan'daki Kaçar yetkilileri bu akınları önleyemediler ve ancak Rusların Türkmenistan'ı zaptından sonra bu iş sona erdi.

Rusya'nın Türkistan'ı Fethi

Türkistan'ın yerleşik devletleri ile Rusya arasında doğrudan temas, Korkunç İvan'ın Kazan (1552) ve Astarhan (1556) hanlıklarını zaptından sonra mümkün oldu. Rusya ile Türkistan Hanlıkları arasındaki diplomatik teatiler, 1558 yılında İngiliz Moskova Şirketi'nin bir temsilcisi olan Anthony Jenkinson'ın Moskova'dan Çin'e kara yolu bulmak için Hive ve Buhara'ya gitmesiyle başladı. Jenkinson, Çar'dan yerel yöneticilere resmî bir mesaj ulaştırdı ve ertesi yıl döndüğünde kendisine Hive, Buhara ve Belh'ten elçiler eşlik etti. Bu olay genellikle Rusya ile Türkistan Hanlıkları arasındaki düzenli diplomatik ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu teatiler öncelikle ticaret ile ilgili meselelerinin yanı sıra Rus sınırında Kazaklar ile Kalmuklar tarafından ve Hazar kıyılarında Türkmenler tarafından ele geçirilen ve Türkistan Hanlıklarına köle olarak satılan Rus tebaanın serbest bırakılmasıyla ilgiliydi. Rus Hükümeti sürekli olarak onların serbest bırakılmasını sağlamaya çalıştı; ancak çok fazla başarı elde edemedi. Güçlü emperyal emelleri olan, Türkistan'da bulunan altın yatakları ve hanlıklardaki iç kavgalar hakkında bilgi sahibi olan ve Türkistan'dan Hindistan'a ulaşan nehir yolları bulmayı ümit eden Büyük Petro, biri Astarhan'dan Hive'ye, Prens

Bekoviç-Çerkasski komutasında ve diğeri de Tobolsk'tan İrtiş Nehri'ne, Yarbay Buchholtz komutasında iki askerî sefer tertip etti. Bekoviç-Çerkasski komutasındaki ordu, 1717'de Hive'de tamamen yok edildi. Buchholtz komutasındaki ordu ise, 1716'da Kalmuklar tarafından ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü. Bu iki bozgun, Rus hükümetini, yüzlerce kilometrelik Kazak bozkırıyla Rusya topraklarından ayrılmış oldukları sürece Türkistan Hanlıklarına aktif olarak girme girişimlerini ertelemeye zorladı. Bu durum XIX. yüzyılın başlarında değişti: XVIII. yüzyılda Kazak cüzlerinin Rusya'ya sözde bağlılığı (bkz. 18. bölüm) gerçek bir tabilik halini aldı. Böylece hanlıklar daha erişilebilir hale geldi. Aynı zamanda, Rusya ile Türkistan arasındaki kervan ticareti hızla artarken, Rusya'nın hanlıkların ana ticaret ortağı olması ve bu ticaretin geliştirilmesi ve korunması Rus dış politikasında önemli bir mesele haline geldi. Rus hükümeti için özel bir endişe kaynağı, Hive Hanlığı ile ilişkilerdi: Küçük Cüz topraklarına yayılması, Rus otoritesini tanımayan bu cüzün Kazak gruplarına desteği ve Hive birlikleri veya Hive himayesi altındaki Kazaklar tarafından Rus ticaret kervanlarının yağmalanması. Hive'deki Rus köleleri hakkındaki açıklamalar da Rus hükümetini giderek daha fazla rahatsız etti. Birkaç yıl süren artan gerginlikten sonra, Orenburg Valisi Perovskiy komutasında Orenburg'dan Hive'ye gidecek bir ordu, 1839/40 kışında yola çıktı; ancak şiddetli kış nedeniyle ağır asker ve yük hayvanı kayıplarına maruz kalan Rus birlikleri, yarı yolda geri dönmek zorunda kaldı.

Bu seferin başarısızlığa uğramasından sonra, Rus hükümeti stratejisini değiştirdi ve önce Kazak bozkırındaki Rus mevkilerini güçlendirmeye ve onları Türkistan'ın yerleşik bölgelerine yakınlaştırmaya karar verdi. Bu, nihayet Kazakların teslim olmasını sağladı ve hanlıkların zaptı için bir sıçrayış yarattı. Kazak bozkırının büyük bir kısmı, güneyde Hokand Hanlığı ile sınırdı ve böylece bu hanlık Rusya'nın baş düşmanı oldu. Ruslar yavaş

yavaş Kazak bozkırının güney kısımlarına, eş zamanlı olarak batıdan, Seyhun boyunca ve doğudan Yedisu üzerinden ilerlemeye başladılar. 1847'de Raim Kalesi Seyhun Deltası yakınında ve Kopal adında bir kale de Yedisu'da inşa edildi. 1852'de Rus ve Hokand birlikleri Seyhun'da iki kez çarpıştı ve 1853'te Perovskiy komutasındaki Rus birlikleri, Seyhun'un aşağı mecrasındaki Hokand kalesi Ak Mescid'e hücum yaptı ve burayı ele geçirdi. Bu, Rusya ile Özbek Hanlıkları arasında doğrudan bir askerî çatışmanın başlangıcıydı. Hanlıkların sistematik işgali otuz yıl sürdü. Bu işgalde Rusya'nın saiklerinin hem politik hem de ekonomik nitelikte olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Rus endüstrisinin hızlı gelişimi, nüfusun satın alma kapasitesinin büyümesi ile paralel değildi; çünkü bu nüfusun büyük çoğunluğu 1861'e kadar serfti. Bu nedenle Rusya, sanayi malları için dış pazarlara ihtiyaç duyuyordu ve Rus ticaretinin genişleyeceği doğal yön, Rusya ile güçlü geleneksel ticarî bağlara sahip bir bölge olan Türkistan'dı. XIX. yüzyılın ortalarında Rus ticaret çevrelerinde hâkim olan görüş, Türkistan'ın siyasî koşulları altında ve İngiliz rekabeti tehdidi (genellikle Rus basınında abartılır) göz önüne alındığında, bu bölgedeki Rus ticarî çıkarlarını sağlamanın tek yolu orada Rus egemenliği kurmak ya da en azından siyasî kontrolü kuvvetlendirmekti. Bununla birlikte, Türkistan'daki Rus politikasını belirlemede Rusya'nın küresel siyasî çıkarları, özellikle de İngiliz-Rus rekabeti ile ilgili olarak, bazen eşit, hatta daha fazla önemli bir rol oynadı. Özbek Hanlıklarına gelince, Rus yayılmacılığına direnme konusunda askerî kapasitesi, Rusya'nın aşırı askerî üstünlüğüne karşı yetersizdi; yöneticileri yakın tehlikeyi kavrayamadılar ve direniş konusunda güçlerini birleştirmek için hiçbir girişimde bulunmadılar.

Rus hükümeti 1854'te Özbek Hanlıklarına karşı askerî harekât kararı almıştı, ancak Kırım Savaşı nedeniyle ertelendi.

Saldırıdan önce, 1858 ile 1863 yılları arasında, çoğunlukla İli'nin güneyinde bir dizi keşif seferleri yapıldı ve 1863'te, Kırgızların yaşadığı, Issık Köl'ün güneyindeki dağlık bölgenin büyük bir kısmı Rusya'ya eklemlendi. Aralık 1863'te Çar, Hokand Hanlığı ile yeni sınırın Suzak (Türkistan'ın kuzeydoğusu) ve Evliya-Ata üzerinden çizileceğini belirten bir ferman yayınladı. Seyhun boyunca ve İli'nin güneyinde Rus tahkimat hatları inşa edildi. Mayıs 1864'te Rus birlikleri Seyhun hattından ve Trans-İli bölgesinden yola çıkarak Türkistan ve Evliya-Ata'yı ele geçirdiler. Bundan sonra Seyhun ve İli hatları "Yeni Hokand" hattıyla birbirine bağlandı ve komutanlığına Tümgeneral M. G. Çerniaev atandı. Çerniaev harekata devam etti; ancak Temmuz 1864'te Hokandlı Molla Âlim-Kul tarafından savunulan Çimkent'ten kovuldu. Ancak kısa bir süre sonra Buhara ordusu Fergana Vadisi'ni işgal edince Âlim-Kul Çimkent'ten ayrılmak zorunda kaldı. Böylece eylül ayında Çerniaev tarafından şehir ele geçirilebildi. Bir hafta sonra Çerniaev Taşkent üzerine yürüdü; ancak Hokand garnizonu tarafından püskürtüldü. Bunu, kısa süreli de olsa, ele geçirilen yerlerde Rus hakimiyetini pekiştirme dönemi izledi. Ocak 1865'te Aral Gölü'nden Issık-Köl'e kadar ele geçirilen tüm Hokand Hanlığı toprakları bir Türkistan Oblastı'nda birleştirildi ve Çerniaev ilk askerî vali oldu. Buhara emirinin Hokand'a karşı düzenlediği yeni bir askerî seferinden ve bazı etkili tüccarların önderliğinde Rus yanlısı bir grubun kurulduğu Taşkent nüfusu içindeki muhalefetten yararlanarak, Çerniaev Taşkent'in ele geçirilmesi için hazırlıklara devam etti. Mayıs 1865'te Hokand birlikleri, Molla Âlim-Kul'un öldürüldüğü Taşkent yakınlarındaki bir savaşta yenildi. Çerniaev şehre saldırdı ve şehir 29 Haziran'da Ruslara teslim oldu. Bundan bir yıl sonra, Ağustos 1866'ya kadar resmen Rus İmparatorluğu'na ilhak edilene dek Rus hükümeti Taşkent'in geleceği hakkında ne yapması konusunda kesin bir karara varamadı.

Taşkent'in resmî ilhakından çok önce, Rusya ile Buhara Hanlığı arasında gerilim arttı. 1865 yazında Muzafferüddin'in Hüdayar Han'ı desteklemek için Fergana'yı istilası ve Hocend'i işgali, Buhara ve Hokand'ın Taşkent'teki Ruslara karşı olası ortak eylemi konusunda Rusya'yı şüphelendirdi. Emir, Rusların Taşkent'ten çekilmesini talep etti. Buna cevap olarak Türkistan Oblastı ile Orenburg Genel Valiliği topraklarındaki tüm Buharalı tacirler tutuklandı ve mallarına da el konuldu. 1865 sonbaharında Taşkent'in güneyinde Rus ve Buhara birlikleri arasında çatışmalar başladı. 1866 yılının Ocak-Şubat aylarında Çerniaev Seyhun'u geçti ve Buhara Emirliği'nin bir kasabası olan Cizak'ı ele geçirmeye çalıştı; ancak başarısız oldu; bunun üzerine St. Petersburg'a geri çağrıldı ve yerine General D. I. Romanovskiy getirildi. Mayıs 1866'da İrcar mevkiinde, bizzat emirin komutasındaki Buhara ordusu yenildi ve kaçtı. Bundan sonra Rus ordusu, Fergana Vadisi'nin anahtarı olan Hocend'i ele geçirdi; burası Taşkent ile birlikte 1866 Ağustosu'nda resmen Rusya'ya ilhak edildi, böylelikle Hokand Hanlığı Fergana Vadisi ile sınırlı kaldı. Ruslar, kasıtlı olarak kabul edilemez barış koşullarını Buhara'ya önerdiler ve emirin rıza göstermemesi üzerine Rus birlikleri, harekata devam ederek Ekim 1866'da Ura-Tübe ve Cizak'ı, Mayıs 1867'de Yeni-Kurgan'ı ele geçirdiler. Temmuz 1867'de Rus hükümeti, 1847'den bu yana Türkistan'da fethedilen tüm toprakları içeren ve merkezi Taşkent olan yeni bir Türkistan Genel Valiliği kurdu. Romanovskiy'in yerini alan ilk Türkistan genel valisi General A. P. von Kaufman'dı. Kendisine savaş açma, diplomatik müzakereler yapma ve komşu devletlerle kendi takdirine bağlı olarak sözleşme ve anlaşmalar düzenleme hakkı da dahil olmak üzere neredeyse sınırsız yetki verildi. Ocak 1868'de, Kaufman, Rus tüccarlara çeşitli ayrıcalıklar garanti eden ve Rusya ile hanlık arasındaki düşmanlıkların sona ermesini sembolize eden bir ticarî anlaşmayı

Hokand ile imzaladı (resmî bir barış anlaşması imzalanmadı). Nisan 1868'de Buhara ve Semarkand'ın savaşçı mollalarına teslim olan Emir Muzafferüddin, Rusya'ya karşı cihat ilan etti. 1 Mayıs'ta Kaufman, Semarkand yakınlarındaki Çopan-Ata tepelerinde Buhara ordusunu yendi ve ertesi gün Semarkand düştü. 2 Haziran'da Emir, Kattakurgan yakınlarındaki Zirabulak tepelerinde yine mağlup edildi ve ardından teslim oldu. 30 Haziran'da Kaufman'ın belirlediği barış şartlarını imzaladı. Hanlık, Rusların ele geçirdiği tüm toprakların kaybedildiğini ve savaş tazminatı ödemeyi kabul ettiği gibi ülkeyi Rus tüccarlarına da açtı. Emir'in düşman ile teslim sözleşmesi imzalaması, bağımsızlıklarını ilan eden Şehrisebz'deki Keneges Boyu'nun liderleri tarafından desteklenen emirin oğlu Abdülmelik'in isyanına neden oldu. İsyan, 1870'te Rus birlikleri tarafından bastırılsa da Şehrisebz emire iade edildi. Bundan sonra Zerefşan'ın üst kesimine bir sefer düzenlendi ve bu, Rusların o bölgedeki birkaç küçük dağ beyliğinin ilhakına neden oldu. 1869–70'te Emir Muzafferüddin (Semarkand'ı kaybettiği için emiri "telafi etmek" isteyen Rusların da yardımıyla) Hisar ve Kulab'ı fethetti ve 1876'da Hokand Hanlığı'nın tasfiyesinden sonra Karatekin'i ilhak etti. Doğuda yeni edinilen topraklar "Doğu Buhara" veya "Dağlık Buhara" olarak adlandırılmaya başlandı.

Buhara'nın yenilgisinden sonra, Rusya dikkatini Hive'ye odakladı. 1869'un sonunda Kafkasya'dan gelen Rus birlikleri, Hazar Denizi'nin doğu sahilindeki Krasnovodsk Körfezi'ne inşa edilen Krasnovodsk Limanı'na indiler. Sonraki üç yıl içinde, birkaç keşif seferi, çölleri batıdan ve doğudan Hive yönünde geçti. Hive Hanı II. Muhammed Rahim cüretkardı; Seyhun'un Hive'nin sınırı olduğunu iddia etti, Krasnovodsk'a Rusya'nın asker çıkarmasını protesto etti ve Mangışlak'taki Kazak isyanını destekledi. 1873 baharında Kaufman komutasındaki Rus birlikleri, Taşkent, Orenburg, Mangışlak ve Krasnovodsk'tan geçerek Hive

üzerine yürüdü (ikinci müfreze, sıcaklık nedeniyle yarı yolda geri dönmek zorunda kaldı). Çok az direnişle, o da Türkmenler, karşılaştılar; 10 Haziran'da Hive ele geçirildi ve Muhammed Rahim Han Ruslara teslim oldu. Temmuz ayı ortasında Kaufman, hanlığın batı kesimindeki Yomut Türkmenlerine karşı insanlarını ve hayvanlarını katleden cezai bir sefer başlattı. 12 Ağustos'ta Kaufman, han ile bir barış anlaşması imzaladı. Han kendisini Rus imparatorunun "sadık kulu" ilan etti ve bağımsız dış ilişkiler yürütme hakkından vazgeçti. Hanlık, Ceyhun'un sağ kıyısındaki tüm topraklarını böylelikle Rusya'ya terk etti ve yüklü bir savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı.

Hive ile barış antlaşmasının imzalanmasının ardından 28 Eylül 1873'te Buhara ile de Rusya'ya hanlıkta bazı ek ayrıcalıklar tanıyan yeni bir anlaşmaya varıldı. Ancak hanlık resmî egemenliğini korudu. Bunun aksine, Hokand Hanlığı kısa süre içinde ortadan kaldırıldı. Fergana Vadisi'nin ötesindeki tüm bölgelerin kaybedilmesiyle hanlık topraklarının küçültülmesi, devlet gelirlerinde ciddi bir düşüşle sonuçlanmıştı. Bunu telafi etmek için, Hüdayar Han vergileri artırdı ve bu da halk arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden oldu. 1875 yazında, Fergana'nın kuzeyindeki Kırgızlar ve Kıpçaklar, bir sahtekâr olan ve Âlim Han'ın torunu Pulad Han'ın adını alan Molla İshak idaresinde isyan başlattılar; Müsülman Kul'un oğlu Abdurrahman Aftabaçi komutasındaki Hokand birlikleri Pulad Han'a katıldı ve Hüdayar Han Hocend'e, Rusların yanına kaçtı (oradan Kaufman onu Orenburg'a sürdü). Pulad Han'ın destekçileri Ruslara karşı cihat ilan ettiler ve Hüdayar'ın oğlu Nasireddin'i tahta çıkardılar. Ancak M. D. Skobelev'in komutasındaki Rus birlikleri Fergana'ya çoktan girmiş ve Hokand, Margilan ve Oş'u hızla ele geçirmişti. 22 Eylül'de Nasireddin Han, Margilan'daki Kaufman'ın yanına geldi ve burada yeni bir anlaşma imzaladı. Buna göre hanlık, Seyhun'un kuzeyindeki Fergana'nın bir kısmını Rusya'ya

devretti ve savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Anlaşmanın hiçbir sonucu yoktu; çünkü Fergana'daki isyan devam etti. Ekim ayında Nasireddin Han, Hocend'deki Rusların yanına kaçtı ve Pulad Han, Hokand'da tahta çıktı. Ekim 1875'in sonundan Ocak 1876'nın sonuna kadar Skobelev komutasındaki Rus birlikleri, Kuzey Fergana'daki isyancılarla savaşarak onlara büyük kayıplar verdi. 20 Ocak'ta Abdurrahman Aftabaci ve diğer birkaç isyancı lider Skobelev'e teslim oldu; Pulad Han ise 19 Ocak 1876'da yakalandı ve idam edildi. 19 Şubat 1876'da çar, Hokand Hanlığı'nı ortadan kaldıran ve topraklarını Rusya'ya ilhak eden bir ferman yayınladı. Burası Türkistan Genel Valiliği'ne Fergana Oblastı ismiyle dahil edildi. Fergana'dan Skobelev, o bölgenin Kırgızlarını sakinleştirmek için Alay Vadisi'ne (Fergana'nın güneyinde) bir akın düzenledi.

Buhara, Hive ve Hokand'ın boyun eğdirilmesinden sonra Rus hükümeti Türkmenistan'a yöneldi. Mart 1874'e gelindiğinde, merkezi Krasnovodsk ve bir şekilde doğuda belirsiz sınırlar ile Kafkasya temsilcisine bağlanan bir "Trans-Hazar Askeri Bölge'sini (Zakaspiyskiy Voennıy Otdel) kurdu. Mayıs 1877'de Rus birlikleri Krasnovodsk'un 300 kilometre doğusundaki Kızılarvat'ı işgal etti. Rusların Türkmen topraklarına yavaş ilerlemesi başlangıçta Kıyı Yomutları tarafından dostça karşılandı, ancak kısa süre sonra Rus ordusu için çok sayıda deve, çadır ve yiyecek talepleri artan direnişe neden oldu. Ağustos 1879'da General A. A. Lomakin komutasındaki bir Rus kuvveti daha da doğuya hareket etti; ancak Teke Türkmenleri tarafından savunulan Gök-Tepe (modern Aşkabat'ın yakınında) kalesinden ağır kayıplarla püskürtüldü. Teke Boyu'na karşı yeni bir sefer 1880 baharında, üç haftalık bir kuşatmanın ardından Ocak 1881'de Gök Tepe'ye saldıran General Skobelev'in komutasında başladı. Yaklaşık 15.000 Teke Türkmeni öldürüldü ve direnişleri kırıldı. Ahal Vahası Rusya'ya ilhak edildi ve daha önce Trans-Hazar Askerî Bölgesi'nde

bulunan toprakla birlikte Kafkasya temsilcisine bağlı Trans-Hazar Oblastı'nı oluşturdu. 1883'ün sonunda bir Rus askerî müfrezesi Merv'e doğru hareket etti ve 1883'ün sonunda Merv Teke Türkmenleri Rus egemenliğini kabul etmeye karar verdi; Merv Mart 1884'te işgal edildi. Murgab Nehri yukarısındaki Yolotan ve Pende (Pencdeh) vahaları, aynı yıl işgal edildi.[19] Türkistan'daki son Rus edinimi, 1891'de Albay Yonov tarafından bu bölgeye yapılan seferi takiben Pamir yaylalarının ilhak edilmesiydi. Türkistan'daki Rus yayılmacılığının sonu, Pamirlerde sınırları belirleyen 1894'teki Rusya ile Çin ve de 1895'te Rusya ile İngiltere arasındaki anlaşmalardı.[20]

19 Rusya'nın Pencdeh'i işgalinin koşulları hakkında bkz. Davies, "Pandjdih (Pendjdeh)", *EI²*, VIII, s. 257–8.

20 Bkz. D. Balland, "Boundaries of Afghanistan", *Encylopedia Iranica*, IV, s. 406–10. Sınırlar Pamir beylikleri Ruşan, Şuğnan ve Wakhan'ın Buhara idaresine geçişi ile 1896 yılında yeniden değişti. (Bkz. Khalfin, 1975).

Bibliyografya

'Abd al-Razzāq al-Samarqandī. 1993. *Maṭla' sa'dayn wa-majma' baḥrayn*, haz. A. Nawā'ī. Tahran: Mu'assasa-i muṭāla'āt wa-taḥqīqāt-i farhangī, 1372/ 1993.

'Abdī Beg Shīrāzī. 1990. *Takmilat al-akhbār (Tārīkh-i Ṣafawīya az āghāz tā 978 Hijrī Qamarī)*, haz. Dr 'Abd al-Ḥusayn Nawā'ī. Tahran: Nashr-i Nay, 1369/ 1990.

Abdirov Murat. 1996. *Khan Kuchum: izvestnyi i neizvestnyi*. Alma Ata: Zhalyn.

Abdullin, Ia. vd. 1988. haz. *Istoriia Kazani* I. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Abduraimov, M. A. 1966-70. *Ocherki po istorii agrarnykh otnoshenii v Bukharskom khanstve v XVI pervoi polovine XIX v.* Taşkent: Fan. 2 Cilt.

Abel, Wilhelm. 1986. *Agrarian Fluctiations in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Centuries* çev. Olive Ordish, Joan Thirsk tarafından yapılan önsözle. London: Methuen & Co.

Abramowski, Waltraut. 1976. "Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük: Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-Shih.' *Zentralasiatische Studien* 10: 117-67.

–1979. 'Die chinesischen Annalen des Möngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih.' *Zentralasiatische Studien* 13: 7-71.

Abramzon, Saul M. 1971. *Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye sviazi*. Leningrad: Nauka.

Abu Ḥayyān (? Kuvvetle muhtemelen Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl b. Aybeg). *Al-Tuḥfat al-Zakiyya fī l-Lughat al-Turkiyya*, Atalay'a bakınız, 1945.

Abu-Lughod, Janet L. 1989. *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. New York ve Oxford: Oxford University Press.

Abu'l-Ghāzı Bahādur Khan. 1871-4. *Histoire des Mongols et des Tatars,* hazırlayan ve çeviren Peter I. Desmaisons. St. Petersburg; yeniden baskı: Amsterdam ve St. Leonards: Philo Press ve Ad Orientem Ltd., 1970.

–1958. *Shajara-yi Türk: Rodoslovnaia Turkmen. Sochinenie Abu-l-gazi khana khivinskogo,* hazırlayan ve çeviren Andrei N. Kononov. Moskova ve Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

–1996. *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)* by Ebulgazi Behadır Han, Türkçe çevirisi Z. Kargı Ölmez. Ankara: M. Ölmez.

Abuseitova, Meruert Kh. vd. 2001. *Istoriia Kazakhstana i Tsentral'noi Azii.* Alma Ata: Daik Press.

Adshead, S. A. M. 1988. *China in World History.* London: Macmillan.

–1993. *Central Asia in World History.* New York: St. Martin's Press.

Afshār. 1974. Anonymous, *Bayāḍ-i Tāj al-Dın Aḥmad Wazır*; haz. Irāj Afshār ve Murtaḍā Taymūrī. Isfahan: Dānishgāh-i Iṣfahān, 1353/1974.

Agadzhanov, Sergei A. 1991. *Gosudarstvo Sel'dzhukidov i Sredniaia Aziia v XI-XII vv.* Moskova: Nauka.

Ağat, N. 1976. *Altınordu (Cuçioğulları) Paraları Kataloğu 1250-1502. Ek olarak şecere ve tarih düzeltmeleri.* Istanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Aka, Ismail. 1991. *Timur ve devleti.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

–1994. *Mirza Şahruh ve zamanı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

–1996. "The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century", Bernardini, 1996'nın içerisinde: 9-21.

Äkhmätjanov, Marsel'. 1995. *Tatar shäjäräläre.* Kazan: Tatarstan Kitap Näshriyatï.

–2002. *Nughay urdasï.* Kazan: Mägarif.

Akhmedov, Buri A. 1965a. *Gosudarstvo kochevykh uzbekov.* Moskova: Nauka.

–1965b. "Ulugbek i politicheskaia zhizn' Maverannakhra XV v.", in *Iz istorii epokhi Ulugbeka,* haz. A. K. Arends. Taşkent: Nauka: 5-66.

–1982. *Istoriia Balkha (XVI- pervaia polovina XVII v.).* Taşkent: Fan.

–1985. *Istoriko-geograficheskaia literatura Srednei Azii XVI-XVIII vv., Pis'mennye pamiatniki.* Taşkent: Nauka.

Album, Stephen. 2001. *Sylloge of İslamic Coins in the Ashmolean, 9*; *Iran after the Mongol Invasion.* Oxford: Ashmolean Museum.

Alektorov, Aleksandr E. 1883. *Istoriia Orenburgskoi gubernii.* Orenburg: Breslin.

Alishan, L. M. 1893. *L'Armeno-Veneto: Compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani, Primo Periodo: secoli XIII-XIV*, I ve II Cilt. Venedik: Stab. Tip. Armeno, S. Lazzaro.

Alishev, S. Kh. 1984. "Sotsial'naia role' i évoliutsiia sluzhilykh tatar vo vtoroi polovine XVI-XVIII vekov', *Issledovaniia po istorii krest'ianstva Tatarii dooktiabr'skogo perioda* başlıklı çalışmanın içerisinde. Kazan: Akademiia Nauk SSSR Kazanskii Filial: 52-69.

Allen, Terry A. 1981. *A Catologue of Toponyms and Monuments of Timurid Herat.* Cambridge, Mass.: Massachusetts Instute of Technology.

–1983. *Timurid Heart.* Wiesbaden: Ludwig Reichart.

Allsen, Thomas T. 1981. "Mongol Census Taking in Rus", 1245-1275." *HUS* 51 I: 32-53.

–1983. "The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century", Morris Rossabi, 1983'ün içerisinde: 243-80.

–1985-7. "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the *Ulus* of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries." *AEMAe* 5: 5-40.

–1987. *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Khan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259.* Berkeley: University of California Press.

–1989. "Mongolian Princes and their Merchant Partners, 1200-1260." *Asia Major,* 3. seri, 2/2: 83-126.

–1991. "Changing Forms of Legitimation in Mongol Iran", Seaman and Marks 1991'in içerisinde: 223-41.

–1993. "'Maḥmūd Yalavač", 'Mas'ūd Beg", 'Alī Beg", 'Safaliq", 'Bujir'", de Rachewiltz vd 1993'ün içerisinde: 122-35.

–1994a. "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", *CHChina,* VI'nın içerisinde: 321-413.

–1994b. "Two Cultural Brokers of Medieval Eurasia: Bolad Aqa and Marco Polo", *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic* içerisinde, haz. Michael Gervers ve Wayne Schlepp. Toronto Studies in central and Inner Asia, I. Toronto: Joint Centre for Asia Pacific Studies: 63-78.

–1996. "Spiritual Geography and Political Legitimacy in the Eastern Steppe", *Ideology and the Formation of Early States içerisinde,* haz. Henri J. M. Claessen ve Jarich G. Oosten. Studies in Human Society, II. Leiden, New York ve Cologne: Brill: 116-35.

–1997a. "Ever Closer Encounters: The Appropriation of Culture and the Apportionment of Peoples in the Mongol Empire." *Journal of Early Modern History* I: 2-23.

–1997b. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles.* Cambridge: Cambridge University Press.

–2000. "The *Rasūlid Hexaglot,* in its Eurasian Cultural Context", *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot Fourteenth-Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol* içerisinde, haz. Peter B. Golden. Leiden: Brill: 25-49.

–2001a. *Culture and Conquest in Mongol Eurasia.* Cambridge: Cambridge University Press.

–2001b. "Sharing Out the Empire: Apportioned Lands under the Mongols", *Nomads in the Sedentary World* içerisinde, Haz. Anatoly M. Khazanov ve André Wink. Richmond Surrey: Curzon: 172-90.

–2001c. "Command Performances: Entertainers in the Mongolian Empire' *Russian History/ Histoire Russe* 28/ I-4: 37-46.

–2001d. "The Cultural Worlds of Marco Polo." *Journal of Interdisciplinary History* 31/ 3: 375-83.

–2002a. "The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire", *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* içerisinde, haz. Nicola Di Cosmo. Handbuch der Orientalistik, 8, 6. Leiden, Boston ve Cologne: Brill: 265-93.

–2002b. "Technician Transfers in the Mongolian Empire", The Central Eurasian Studies Lectures, no. 2; Department of Central Eurasian Studies, Indiana University.

–2006a. *The Royal Hunt in Eurasian History.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

–2006b. "Technologies of Governance in the Mongolian Empire: A Geographic Overview", *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth-Twentieth Centuries* içerisinde, haz. David Sneath. Bellingham, Wash.: Western Washington University: 117-40.

Altan Tobchi, için Lubsan Danzan, 1973'e bakınız.

Altaner, Berthold. 1924. *Die Dominikanermission des XIII. Jahrhunderts.* Habelschwerdt: Frankes Buchhandlung.

Amitai-Preiss, Reuven. 1995. *Mongols and Mamluks: The Mamluk İlkhānid War,* 1260-1281. Cambridge: Cambridge University Press.

–1996: 'Ghazan Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamlūk Sultanate." *BSOAS* 59: 1-10.

–2001. "The Conversion of the Ilkhan Tegüder Aḥmad to Islam." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25: 15-43.

Amitai-Preiss, Reuven ve David Morgan. 1999. hazırlayanlar. *The Mongol Empire and its Legacy.* Leiden. Brill.

Amitai-Preiss, Reuven ve Michal Biran. 2005. hazırlayanlar. *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World.* Leiden ve Boston: Brill.

al-Andalusī, Saīd. 1991. *Science in the Medieval World: Book of the Categories of Nations*, çev. Sema'an I. Salem and Alok Kumar. Austin, Tex.: University of Texas Press.

Ando, Shiro. 1992. *Timuridische Emire nach dem Müizz al-ansāb. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert.* Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

–1994. "The Shaykh al-Islām as a Timurid Office: A Preliminary Study." *Islamic Studies 33/ 2-3 (1415/1994): 253-80.*

–1996. "Zum timuridischen Staatswesen: eine Interpretation des Miniaturentwurfs in Diez A.Fol. 74", *Ẓafar nāme: Memorial Volume of Felix Tauer* içerisinde, haz. Rudolf Veselý ve Eduard Gombar. Prague: Enigma Corp.: 17-33.

Andreev, I. G. 1998. *Opisanie Srednei Ordy kirgiz-kaisakov.* Alma Ata: Ghylym.

Anonim, *Bayāḍ-i Tāj al-Dīn Aḥmad Wazīr*, Afshār, 1974'e bakınız.

Anonim, *Dede Korkut Kitabı*, Ergin, 1964'e bakınız.

Anonim, *Kitab-ı Mecmū-ı Tercüman-ı Türkī ve Acemī ve Mugalī*, Toparlı, 2000'e bakınız.

Anonim, *Müizz al-ansāb*, Paris, Bibliothèque Nationale, Elyazması A. F. Pers 67.

Anonim, *Secret History of the Mongols*, Künye için kısaltmalar listesinde *Secret History*'e bakınız.

Anonim, *Shajarat al-atrāk*, Harvard University, Elyazması Pers 6F.

Ao Tegen 2004. "Menggu shidai de Dunhuang Xining wang Sulaiman [Sulaiman, King of Xining in Dunhuang in the Yuan Dynasty] [bu şekilde yazılmış]. *Lanzhou daxue xuebao* 32/ 4: 35-41.

Apollova, N. G. 1960. *Ekonomicheskie i politicheskie sviazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII- nachale XIX v.* Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

al-Aqsarāyī. 1944. Kerimüddīn Mahmud, *Müsāmeret ül-ahbar: Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi,* haz. Osman Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Armstrong, Terence. 1974. *Yermak's Campaigns in Siberia.* Publications of the Hakluyt Society, 2. Seri, Numara. 146, London: The Hakluyt Society.

Arnold, Lauren. 1999. *Princely Gifts and Papal Treasures: The Franciscan Mission to China and its Influence on the Art of the West,* 1250-1350. San Francisco: Desiderata Press.

Arslanov, L. Sh. ve V.M. Viktorin. 1995. "Astrakhanskie tatary", *Materialy po istorii tatarskogo naroda.* Kazan: Akademiia Nauk Tatarstana: 336-50.

Asankanov, A. vd. 1996. hazırlayanlar. *Kyrgyzy. Etnogeneticheskie i etnokul'turnye protsessy v drevnosti i srednevekov'e v Tsentral'noi Azii.* Bişkek: Kırgızistan.

Asım, Ö. 1924-5. Haz. "Abdulghaffār Qırımī, *Umdet al-tevārīkh.* Istanbul, 1343/1924-5.

Asimov, Mukhamed S. ve C. Edmund Bosworth. 1998. hazırlayanlar. *History of Civilizations of Central Asia,* IV / I. *The Age of Achievements: 750* AD to *the End of the Fifteenth Century.* Paris: UNESCO.

Atalay, Besim. 1945. *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lūgat-it-Türkiyye.* Faksimile baskı hazırlayan ve Türkçeye tercüme eden, Istanbul: Yayınevi ibaresi yok.

Atlasi, Hadi. 1993. *Seber tarikhï, Söyenbikä, Qazan khanlïghï.* Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı.

Atwood, Christopher P. 2004. haz. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire.* New York: Facts on File.

Aubin, Jean. 1969. "L'ethnogénèse des Qaraunas." *Turcica* I: 65-94.

–1976. "Le khanat de Čağatai et le Khorassan (1334-1380)." *Turcica* 8/ 2: 16-60.

–1991. "Le *quriltai* de Sultân-Maydân." *Journal Asiatique* 279: 175-97.

Ayalon, David. 1963. "The European Asiatic Steppe: A Major Reservoir of Power for the Islamic World", *Proceedings of the 25th International Congress of Orientalists* içerisinde, Moskova, *1960,* haz. Babadzhan Gafurov vd. Moskova: Izdatel'stvo Vostochnoi Literatury, 2: 47-52.

Ayātī, 'Abd Āl Muḥammad. 1967. *Taḥrīr-i Tārikh-i Waṣṣāf.* Tahran: Chāpkhāna-i 'ilmī, 1346/ 1967.

al-'Aynī, Badr al-Dīn Maḥmūd b. 'Alī, *'Iqd alj-umān fī ta'rīkh ahl al-zamān.* Topkapi Sarayı, Elyazması Ahmet III 2912.

Azamatov, Danil D. 1996. "Russian Administration and Islam in Bashkiria (18th-19th centuries)", *Muslim Culture in Russia Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries* içerisinde, haz. Michael Kemper, Anke von Kügelgen ve Dmitriy Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz: I: 91-111.

Azimdzhanova, Sabokhat A. 1957. *K istorii Ferghany vtoroi poloviny XV v.* Taşkent: Nauka.

–1977. *Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii* Moskova: Nauka.

Babadjanov, Baxtiyor, Ashirbek Muminov ve Jµrgen Paul. 1997. *Schaibanidische Grabinscriften.* Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag.

Babadzhanov, Khadzhi Mukhammed- Salikh. 1861. "Zametka kirgiza o kirgizakh." *Severnaia pchela* (4), 5 Ocak, 13-16.

Babajanov, Bakhtiyar. 1999. "Monuments épigraphiques de l'ensemble de Fatḥābād à Boukhara." *Cahiers d'Asie Centrale* 7: 195-210.

Babajanov, Bakhtiyar ve Maria Szuppe. 2002. *Les Inscriptions persanes de Chār Bakr nécropole familiale des khwāja Jūybārī près de Boukhara,* Corpus Inscriptionum Iranicarum (Part IV Persian Inscriptions Down to the Early Safavid Period), 31: *Uzbekistan.* London: School of Oriental and African Studies.

Bābur, Ẓahīr al-Dīn Muḥammad. 1943. Reşit Rahmeti Arat, *Vekayi: Babur'un Hatiratı.* Ankara: Türk Tarih Basımevi.

–1958. *Babur-Name*, haz. Sabokhat A. Azimdzhanova. Taşkent: Akademiia Nauk.

–1969. *The Bābur-nāma in English*, çev. Annette Susanah Beveridge. London, 1922; şurada yeniden basıldı: London: Luzac.

–1980. *Le Livre de Babur*, çev. Jean-Louis Bacqué-Grammont. Paris: UNESCO.

–1993. *Baburnama. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation,* hazırlayan ve çeviren Wheeler M. Thackston. Cambridge, Mass.: Sources of Oriental Languages and Literatures, 18, Turkish Sources XVI, 3 Cilt.

–1995. *Bābur-Nāma (Vaqāyi')*, haz. Eiji Mano. Kyoto: Syokado.

–1996. *Bābur-Nāma (Vaqāyi')*, haz. Eiji Mano. II. Cilt: 'Concordance and Classified Indexes." Kyoto: Syokado.

Badr al-Dīn b. 'Abd al-Salām Kashmīrī. *Rawḍat al-riḍwān wa ḥadı qat al-ghilmān*, Taşkent, Institut Sharqshinasliq Uzbekiston, Elyazması Envanter Numara: 2094.

Ẓafarnāma, Duşanbe, IVAN, 779 numaralı elyazması.

Bailey, Sir Harold W. 1979. *A Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: Cambridge University Press.

–1985. *Indo-Scythian Studies, Being Khotanese Texts*, 8. Cambridge: Cambridge University Press.

Bākharzī, Abu'l-Mafāḫir Yaḥyā. 1966. *Awrād al-aḥbāb wa fuṣuṣ al-ādāb*, Haz. I. Afshār. Tahran: Intishārāt-i dānishgāh-i Tihrān.

Baktygulov, Dzh. 1996. "Formirovanie kyrgyzskogo naroda", Asankanov vd. 1996 içerisinde: 164-79.

Balazs, Etienne. 1964. *Chinese Civilization and Bureaucracy*. New Haven ve London: Yale University Press.

Balland, D. "Boundaries of Afghanistan", *Encyclopaedia Iranica*, 4: 406-10.

Bannāī (Bināī). 1997. "Kamal al-Din. Shaybānī-nāmah", *A Synthetical Study of Central Asian Culture in the Turco-Islamic Period içerisinde*, haz. Kazuyuki Kobo. Kyoto: 5-7.

Barbaro, Josafa, Lord Stanley of Aldershot, 1873'e bakınız.

Barfield, Thomas J. 1989. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires in China*. Oxford: Blackwell; 1992'de yeniden basıldı, Oxford: Wiley-Blackwell.

1990. "Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective", *Tribes and State Formation in the Middle East içerisinde*, haz. Philip S. Khoury e Joseph Kostiner. Berkeley: University of California Press: 153-82.

Barkmann, Udo. 1988. "Die manjurische Banneradministration in der Qalq-a Mongolei des 18.-19. Jarhunderts." *Archív Orientální* 56: 27-41.

Barthold, Vasilii V. (ayrıca bk: Barthold, Wilhelm, Bartol'd, Vasilii V.). 1956-62. *Four Studies of the History of Central Asia*, çev. Vladimir ve Tatiana Minorsky. Leiden: Brill. 3 Cilt.

–1977. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, çev. Tatiana Minorsky, haz. C. Edmund Bosworth. 4. basım., London: Luzac. Şu eserin çevirisi: *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia*, Bartol'd, 1900 and Rusça Bartol'd, *Sochineniia*, I'.

–'Abu'l-Khair, *EI1*: 95-6.

Barthold, Wilhelm. 1962. *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin, 1935; yeniden baskı: Hildesheim: Georg Olms, 1962. Onun *Dvenadtsat' lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii* başlıklı eserinin Almanca çevirisi. Bu eser için aşağıda Bartol'd ibaresine bakınız.

–Barthold, Wilhelm ve György Hazai, 'Ḳazaḳ", *EI2*, IV: 848-9.
–Bartholomaeus de Jano, *Epistola de crudelitate Turcorum*, Migne'nin, 1857-89, 158. Cildinin içerisinde: 1055-68.
–Bartol'd, Vasilii V. *Sochineniia*, Kısaltmalar listesine bakınız.
–'Ocherk istorii Semirech'ia", *Sochineniia*, II/ I: 23-106.
–*Istoriia kul't'urnoi zhizni Turkestana*, *Sochineniia*, II/ I içerisinde: 169-432.
–'Otets Edigeia", *Sochineniia*, II/ I içerisinde: 797-804.
–*Ulugbek i ego vremia*, *Sochineniia*, II/ 2 içerisinde: 22-196.
–*Dvenadtsat' lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii*, *Sochineniia*, V içerisinde: 17-192. Almanca tercümesi için bakınız Barthold, Wilhelm 1962.
–*Istoriia turetsko-mongol'skikh narodov*, *Sochineniia*, V içerisinde:195-229.
–'Obrazovanie imperii Chingiz-khana", *Sochineniia*, V içerisinde: 253-65.
–1900. *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia*. St. Petersburg: Tipografiia imperatorskoi akademii nauk.
1929. *Ocherk istorii turkmenskogo naroda*, *Sochineniia*, II/ 2 içerisinde: 547-623; İngilizce tercümesi Barthold, V. 1962, III içerisinde: 73-170.
–1964. "Tseremonial pri dvore uzbekskikh khanov v XVII veke", *Sochineniia*, II/ 2 içerisinde: 388-99.
Bashir, Shahzad. 2003. *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nūrbakhshīya Between Medieval and Modern Islam*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
Bawden, C. R. 1955. *The Mongol Chronicle AltanTobci: Text, Translation and Critical Notes*. Göttinger Asiatische Forschungen, 5. Wiesbaden: Harrassowitz.
–1968a. "The Mongol Rebellion of 1756-57." *Journal of Asian History* 2/ I: 1-31.
–1968b. *The Modern History of Mongolia*. London: Weidenfeld ve Nicolson.
Bayat, Fuzulī. 2006. *Oğuz Destan Dünyası*. Istanbul: Ötüken.
Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār, Rukh al-Dīn, *Zubdat al-fikra fī ta'rīkh al-hijra*. London, British Library, Elyazması Add. 23325.
Baypakov, Karl M. 2001. "Culture urbaine de Kazakhstan du sud et du Semiretchie à l'époque des Karakhanides." *Études Karakhanides* in Cahiers d'Asie Centale 9: 141-75.
Beazley, Charles Raymond. 1897-1906. *The Dawn of Modern Geography*. London: H. Frowde, [1897?-1906?].

Bell-Fialkoff, Andrew. 2000. haz. *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilisation vs. "Barbarian' and Nomad.* Houndmills: Macmillan.

Berend, Nora. 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and 'Pagans' in Medieval Hungary*, c. 1000.-c. 1300. Cambridge: Cambridge Universty Press.

Berezin, Il'ia N. 1854. *Jāmi' at-tavārīkh*, haz. Qadir 'Alī Jalāyir. Kazan, 1854. (Doğu Kaynakları Kütüphanesi, Cilt II. Kaynaklar toplaması. Tatar dilinde Türk-Moğol Tarihi)

Bergholz, Fred W. 1993. *The Partition of the Steppe: The Struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for Empire in Central Asia, 1619-1758. A Study in Power Politics.* New York: Peter Lang.

Bernardini, Michele. 1996. haz. *La Civiltà Timuride come fenomeno internazionale. Oriente Moderno.* Numero monografico; nuova serie, 15/ .1-2, 2. Cilt, Rome Istituto per l'Oriente.

Bertel's, Evgenii É. 1938. (F. B. Rostopchin için, haz.). *Iz arkhiva sheikhov Dzhuibari.* Moskova ve Leningrad: Akademiia Nauk SSSR.

–1965. *Izbrannye Trudy, Navoi i Dzhami.* Moskova: Nauka.

Binā'ī, Kamāl al-Dīn 'Alī. 1997. *Shaybānī-nāma*, haz. Kazuyuki Kubo, *A Synhetical Study of Central Asian Culture in the Turco-Islamic Period* içinde, haz. Eiji Mano. Kyoto: Ministry of Education.

Biran, Michal. 1997. *Qaiadu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia.* Richmond, Surrey: Curzon.

–2002a. "The Battle of Herat (1270): A Case of Inter-Mongol Warfare", Di Cosmo, 2002 içerisinde: 175-220.

–2002b. "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan." *JAOS* 122/4: 742-52.

–2004. "The Mongol Transformation: From the Steppe to Eurasian Empire", *Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries. Crystallizations, Divergences, Renaissances* içerisinde, haz. Johann P. Arnason ve Björn Wittrock. Medieval Encounters, 10. Leiden ve Boston: Brill: 339-61.

–2005. *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History.* Cambridge: Cambrige University Press.

2007. *Chinggis Khan: The Makers of the Islamic World.* Oxford: One World Publications.

Birge, Bettine. 1995. "Levirate Marriage and the Revival of Widow Chastity in Yüan China." *Asia Major,* Üçüncü seri, 8: 107-46.

Birtalan, Agnes. 2005. "The Mongolian Great Khans in Mongolian Mythology and Folklore' *AOH* 58/ 3: 299-311.

Blagova, G. F. 1970. "*Istoricheskie vzaimootnosheniia* slov *kazak i Kazakh*", *Etnomimy* içerisinde. Moskova: Nauka: 143-59.

Blake, Robert P. ve Richard N. Frye. 1949. "History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc, Hitherto Ascribed to Malak'ia the Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes." *HJAS* 12: 269-399.

Boccaccio, Giovanni. 1949. *The Decameron*, çev. Richard Aldington. New York: Garden City.

Bogatova, G. A. 1970. "Zolotaia Orda." *Russkaia rech'* 4/ I: 70-7.

Bold, Bat-Ochir. 2001. *Mongolian Nomadic Society: A Reconstruction of the 'Medieval' History of Mongolia.* New York: St. Martin's Press.

Borawski, Piotr ve Aleksander Dubiński. 1986. *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje.* Warsaw: Iskry.

Bosworth, C. Edmund. 1968. "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *CHIran*, V içerisinde: I-202.

–1977. *The Later Ghaznavids.* New York: Columbia University Press.

Boyle, John A. 1968. "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *CHIran*, V içerisinde: 303-421.

–1970. "The Posthumous Title of Batu Khan", *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Ravello, 26-30 September 1966* içerisinde. Naples: Istituto Universitario Orientale, Seminario di Turcologia: 67-70.

–1977. *The Mongol World-Empire 1206–1370.* London: Variorum Reprints.

Bratianu, George I. 1927. *Actes des notaires genois de Pera et de Caffa de la fin du treizieme siècle, 1281-1290.* Bucharest: Cultură Naţională.

1929. *Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au xiiie siècle.* Paris: P. Geuthner.

1969. *La mer Noire. Des origins à la conquête ottomane.* Acta Historica IX. Munich: Societas Academica Dacoromana.

Bregel, Yuri. 1961. *Khorezmskie turkmeny v XIX veke.* Moskova: Vostochnaia Literatura.

–1982. "Tribal Tradition and Ethnic History: The Early Rulers of the Qongrats According to Munis." *Asian and African Studies: Journal of the Israel Oriental Society* 16/3: 357-98.

–1983a. "Bukhara III: After the Mongol Invasion", *Encyclopaedia Iranica*, IV: 515-21.

–1983b. "Abu'l-Ḫayr Khan' *Encyclopaedia Iranica,* I: 331-2.
–1991. "Turko-Mongol Influences in Central Asia", Canfield, 1991a içerisinde: 53-77.
–1995. haz. *Bibliography of Islamic Central Asia.* Bloomington, Ind.: Research Instute for Inner Asian Studies. 3 Cilt.
–1996. *Notes on the Study of Central Asia: Papers on Inner Asia,* 28. Bloomington, Ind.: Research Instute for Inner Asian Studies.
–2000. *The Administration of Bukhara under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts: Papers on Inner Asia,* 34. Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies.
–2003. *An Historical Atlas of Central Asia.* Leiden: Brill.
–'Ersari", *EI2,* Ek: 281.
Brockelman, Carl. 1938. *Geschichte der arabischen Literatur.* Zweiter Supplementband. Leiden: Brill.
Brose, Michael C. 2002. "Central Asians in Mongol China." *Medieval History Journal* 5/2: 267-89.
Brosset, Marie-Félicité. 1850. çev. *Histoire de la Géorgie, ıre partie: Histoire ancienne, jusqu'en 1469JC.* St. Petersburg: Académie des sciences. Part of Brosse, Marii Ivanovich, 1849-58. çev. *Histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle, part 1.* St. Petersburg: Imprimerie de l'académie impériale des sciences. 5 Cilt.
Browne, Edward G. 1964. *A Literary History of Persia.* Camridge: Cambridge University Press, 1902-29, 1964'te yeni basım. 4 Cilt.
Brunnert, H. S. ve V. V. Hagelstrom. 1911. *Present-Day Political Organization of China.* Foochow; Taipei'de yeniden basım: Ch'en Wen, 1978.
Budge, E. A. Wallis. 1928. çev. *The Monks of Khubilai Khan: The History of Rabban Sawma.* London: The Religious Tract Society.
Buell, Paul D. 1977. "Tribe, *Qan* and *Ulus* in Early Mongol China: Some Prolegomena to Yüan History." Doktora tezi, The University of Washington.
–1979a. "The Role of the Sino-Mongolian Frontier Zone in the Rise of Chinggis-Qan", Studies on East Asia, 13: *Studies on Mongolia: Proeedings of the First North American Conference on Mongolian Studies* içerisinde, haz. Henry G. Schwarz. Bellingham, Wash.: Western Washington University: 63-76.
–1979b. "Sino-Khitan Administration in Mongol Bukhara." *Journal of Asian History* 13: 121-51.

–1992. "Early Mongol Expansion in Western Siberia and Turkestan (1207-1219): A Reconstruction." *Central Asiatic Journal* 36: 1-32.

2003. *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Historical Dictionaries of Ancient Civilization and Historical Eras, 8. Latham, Md., and Oxford: The Scarecrow Press Inc.

Buganov, Viktor I. 1976. *Krest'ianskie voiny v Rossii XVII-XVIII vekov.* Moskova: Nauka.

Bukanova, R. G. 1997. *Goroda-kreposti iugo-vostoka Rossii v XVIII veke.* Ufa: Kitap.

Buniiatov, Ziia M. 1986. *Gosudarstvo khorezmshakhov-anushteginidov 1097-1231.* Moskova: Nauka.

Burton, Audrey. 1997. *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702.* Richmond, Surrey: Curzon.

Caferoğlu, Ahmet. 1964-9. *Türk Dili Tarihi.* Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 2 Cilt.

Cai, Jiayi. 1982. "Shiba shiji zhongye Zhunga'er tong zhongyuan diqu de maoyi wanglai lueshu' in Zhongguo shehui kexueyuan lishi yanjiusuo Qingshi yanjiushi haz., *Qingshi luncong* 4: 241-55. Beijing: Zhonghua shuju.

Cai, Meibiao. 1986. haz. *Zhongguo lishi da cidian: Liao Xia Jin Yuan shi juan.* Shanghai: Shanghai cishu chubanshe.

Canfield, Robert L. 1991a. haz. *Turko-Persia in Historical Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press.

–1991b. "Introduction: The Turco-Persian Tradition", Canfield, 1991a içerisinde: 1-34.

Carpini, Giovanni del Pian di. 1989. *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*, haz. Enrico Menestò *et al.*, *Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli.* Spoleto: Centro italiano di studi Sull'alto medioevo. Çevirisi: Dawson, 1980 içerisinde: 1-72.

Castagné, Josephe. 1951. "Le culte des lieux saints de l'islam au Turkestan." *l'Ethnographie* Numara 46: 57-65.

Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, Fond I-323, no. 55/9.

Cerensodnom, Dalantai ve Manfred Taube. 1993. Bir araya getiren ve tercüme eden, *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung.* Berlin: Akademie Verlag.

Cessi, Roberto, P. Sambin ve M. Brunetti ile birlikte. 1960-61. *Le deliberazioni del Consiglio dei Rogati (Senato)*: Serie 'Mixtorum", Libri I-XIV, 2 Cilt. Venedik: a Spese della Deputazione.

Chan Hok-lam. 1991. "'Ta Chin" (Great Golden): The Origin and Changing Interpretations of the Jurchen State Name." Toung Pao 77/4-5: 253-99.

ChChina, VI, Kısaltmalar listesine bakınız.

CHEIA, Kısaltmalar listesine bakınız.

Chekhovich, Olga D. 1954. *Dokumenty k istorii agrarnykh otnoshenii v Bukharskoim khanstve XVII- XIX vv.* Cilt. I: *Akty feodal'noi sobstvennosti na zemliu XVII-XIX vv.* Taşkent: Izdatel'stvo Akademii nauk UzSSR.

–1965. *Bukharskie dokumenty XIV veka.* Taşkent: Nauka.

–1967. "Bukharskii vakf XIII veka." *Narody Azii i Afriki* 3: 74-82.

–1974. *Samarkandskie Dokumenty XV-XVI vv.* Moskova: Nauka.

1979. *Bukharskii vakf XIII v.* Moskova: Nauka.

Chekhovich, Olga D. ve A. B. Vil'danova. 1973. "Vakf Subkhan-kulikhana Bukharskogo 1693 g.", *Pis'mennye Pamiatniki Vostoka* içerisinde. Moskova: Nauka: 213-25.

Chen, Bangzhan. 1979. *Yuan shi jishi benmo.* Beijing: Zhonghua shuju.

Chen, Dezhi. 1985, 1987, 1990. "Yuan Lingbei xingsheng jianzhi kao'. *Yuan shi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 9: 31-44; II: 1-18; 12-13: 1-19.

Ch'en Yüan. 1966. *Western and Central Asians in China under the Mongols: Their Transformation into Chinese,* çev. Ch'ien Hsing-hai ve L. Carrington-Goodrich. Monumenta Serica Monographs, 15. Los Angeles: University of California Press.

Cherniavsky, Michael. 1959. "Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Thought." *Journal of the History of Ideas* 20: 459-76.

Chernov, Anatolii V. 1954. *Vooruzhennye sily russkogo gosudarstva v XV-XVII vekov. S obrazovaniia tsentralizovannogo gosudarstva do reform pri Petre I.* Moscow: Voennoe Izdatel'stvo.

Chia, Ning. 1993. "The Lifanyuan and the Inner Asian Rituals in the Early Qing (1644-1795)." *Late Imperial China* 14/ I: 60-92.

CHIran, kısaltmalar listesine bakınız.

Christian, David. 1998. *A History of Russia, Central Asia and Mongolia,* I: *From Prehistory to the Mongol Empire.* Oxford: Blackwell.

–2000. "Silk Roads or Steppe Roads?" *JWH* II/ I: I-26.

Churās, Shāh Maḥmūd. 1976. *Khronika,* Shāh Maḥmud ibn Mirza Fāḍil Churās *Tarikh* adlı Farsça eserinin O. F. Akimushkin tarafından yapılan Rusça çevirisi. Metin kritiği, izah ve üzerinde çalışan O. F. Akimushkin. Pamiatniki Pis'mennosti Vostoka, 45. Moskova: Nauka, Glavnaia Redaktsiia Vostochnoi Literatury.

[Churās, Shāh Maḥmūd] Shah Mähmut Joras. 1988. *Sä'idiyä Khandanliqi tarikhigha da'ir matiriyallar* [Sa'idiyya Hanlığı tarihi ile ilgili materyaller], O. F. Akimushkin'in edisyonundan Häbibulla Eli tarafından yapılmış Modern Uygur çevirisi, (Moskova, 1976), Girişi yazan Qurban Väli. Kaşgar: Qäshqär Uyghur Näshriyati.

Clark, Hugh R. 1995. "Muslims and Hindus in the Culture and Morphology of Quanzhou from the Tenth to the Thirteenth Century." *JWH 6/* I: 49-74.

Clark, Larry V. 1975. "On a Mongol Decree of Yisün Temür (1339)." *CAJ* II/ 3: 194-8.

Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Clavijo, bakınız: González de Clavijo, Ruy.

Cleaves, Francis W. 1949. "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu." *HJAS* 12: 1-133.

–1955. "The Historicity of the Baljuna Covenant." *HJAS* 18: 357-421.

–1956. "The Biography of Bayan of the Barin in the *Yuan Shih*." *HJAS* 19: 185-303.

–1959. "An Early Mongolian Version of the Alexander Romance." *HJAS* 22: I-99.

–1982. Çev. *The Secret History of the Mongols*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

–1992. "The Rescript of Qubilai Prohibiting the Slaughter of Animals by Slitting the Throat", *Richard Nelson Frye Festschrift I: Essays Presented to Richard Nelson Frye on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students içerisinde*, haz. Carolyn I. Cross. Cambridge, Mass.: Harvard University Press= *Journal of Turkish Studies* 16: 67-89.

CMCT, Kısaltmalar listesine bakınız.

Codex Cumanicus, Drimba, 2000 and Kuun, 1880'e bakınız.

Collins, David N. 1991. "Subjugation and Settlement Seventeenth and Eighteenth Century Siberia", *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution içerisinde*, haz. Alan Wood. London: Routledge: 37-56.

Conermann, Stephan ve Jan Kusber. 1997. hazırlayanlar. *Die Mongolen in Asien und Europa*. Kieler Werkstücke, Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte, 4. Frankfurt-am-Main: Peter Lang.

Contarini, Ambrogio, Lord Stanley of Aldershot, 1873'e bakınız.

Crews, Robert D. 2006. *For Prophet and Tsar*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Crummey, Robert O. 1987. *The Formation of Muscovy, 1304-1613*. London: Longman.

Csáki, Éva. 2006. *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Turcologica, 67 Wiesbaden: Harrassowitz.

Daftar-i Chingız nāma, Ivanics ve Usmanov, 2002'ye bakınız.

Dalai, Ch. 1983. *Mongoliia v XIII-XIV vekax*. Moskova: Nauka.

Dale, Stephen F. 1998. "The Legacy of the Timurids." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3. seri, 8/ I: 43-58.

–2004. *The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India 1483-1530*. Leiden ve Boston: Brill.

Dalizhabu. 2003. "'Menggu lüli' ji qi yu 'Lifanyuan zeli' de guanxi." *Qingshi yanjiu* 4: 1-10.

2005a. "Qingdai Chahaer zhasake qi kao." Lishi yanjiu 5: 47-59.

2005b. "'Haerha fagui' zhiding yuanyin ji shishi fanwei chu tan." *Zhongyang minzu daxue xuebao* I: 84-91.

Dang, Baotai. 2004. "Menggu Chahatai hanguo de yizhan jiaotong." *Xiyu yanjiu* 4: 15-22.

Dardess, John W. 1972-3. "From Mongol Empire to Yüan Dynasty: Changing Forms of Imperial Rule in Mongolia and Central Asia." *Monumenta Serica* 30: 117-65.

1973. *Conquerors and Confucians: Aspects of Political Change in Late Yüan China*. New York ve London: Columbia University Press.

Darley-Doran, R. E. 1999. "Timurids." 'Numismatics." *EI2*, V. 10, fasc. 177-78. Leiden: Brill: 525-7.

Dashkevich, Iaroslav R. 1988. "Codex Cumanicus- deistvitel'no li Cumanicus?" *Voprosy iazykoznaniia* 2: 62-74.

Daulbaev, V. D. 1881. "Razskazy o zhizni kirgiz Nikolaevskogo uezda Turgaiskoi oblasti s 1830 po 1880 god." *Zapiski Orenburgskogo Otdeleniia Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva* 4: 98-117.

Davidovich, Elena A. 1964. *Istoriia monetnogo dela Srednnei Azii XVII-XVIII vv*. Duşanbe: Izdatel'stvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSSR.

–1970a. "Denezhnoe khoziaistvo i chastichnoe vosstanovlenie torgovli v Srednei Azii posle mongol'skogo nashestviia." *Narody Azii i Afriki* 6: 57-67.

–1970b. *Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii.* Moskova: Nauka.
–1972. *Denezhnoe khoziaistvo Srednei Azii posle mongol'skogo zavoevaniia i reforma Maśūdbeka (XIII v.).* Moskova: Nauka.
–1983. *Istoriia denezhnogo obrashcheniia srednevekovoi Srednei Azii.* Moskova: Nauka.
–1992. *Korpus zolotykh i serebrianykh monet Sheibanidov XVI vek.* Moskova: Nauka.
–2001. "The Monetary Reforms of Muhammad Shībānī Khān in 913-914/1507-08", DeWeese, 2001 içerisinde: 129-85.
Davidovich, Elena A. ve A. H. Dani. 1998. "Coinage and the Monetary System", Asimov ve Bosworth, 1998 içerisinde: 391-419.
Davies C. C. "Pandjdih (Pendjdeh)." *EI2*, VIII: 257-8.
Davydov, A. D. "Imenie medrese Subkhan-kuli-khana v Balkhe (po vakfnoi gramote XVII v.)." *Kratkie soobshcheniia Instituta Vostokovedeniia* 37. Moskova: 82-128.
Dawson, Christopher. 1980. haz. *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* London ve New York: Sheed ve Ward, 1955; *Mission to Asia,* London ve New York: Sheed ve Ward'ın yeniden basımı.
De la Vaissière, Étienne. 2005. *Sogdian Traders: A History*, çev. J. Ward. Leiden: Brill.
De la Vaissière, Étienne ve Éric Trombert. 2005. haz. *Les Sogdiens en Chine.* Paris: École française d'Extrême-Orient.
Dede Korkut Kitabı, Ergin, 1964'e bakınız.
Deér, József. [1938]. *Pogány magyarság keresztény magyarság.* Budapeşte: A királyi magyar egyetem nyomda, Yıl yok.
Deng, Gang. 1997. *Chinese Maritime Activities and Socioeconomic Development, c. 2100. B.C.- 1900 A.D.* Westport, Conn.: Westview.
Desimoni, Cornelio. 1887. "Trattato dei Genovesi col chan dei 1380-1381 scritto in lingua volgare." *Archivio Storico Italiano*, 4. seri, 20: 162-5.
Deviatykh, Leonid. 2002. *Iz istorii Kazanskogo kupechestva.* Kazan: Titul.
DeWeese, Devin. 1988. "The Eclipse of the Kubravīyah in Central Asia." *Iranian Studies* 21: 45-83.
–1993. "An 'Uvaysı' Sufi in Timurid Mawarannahr: Notes on Hagiography and the Taxonomy of Sanctity in the Religious History of Central Asia." *Papers on Central Asia,* 22. Bloomigton, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies.

–1994a. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde.* University Park: Pennsylvania State University Press.

–1994b. "Bābā Kamāl Jandī and the Kubravī Tradition among the Turks of Central Asia." *Der Islam* 71: 58-94.

–1996a. "Yasavī shaykhs in the Timurid Era: Notes on the Social and Political Role of Communal Sufi Affiliations in the 14th and 15th Centuries", Bernardini, 1996'nın içerisinde: 173-88.

–1996b. "The *Mashāikh-i Turk* and the *Khojagān*: Rethinking the Links Between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions." *Journal of Islamic Studies* 7: 180-207.

–1999a. "Khojagānī Origins and the Critique of Sufism: The Rhetoric of Communal Uniqueness in the *Manāqib* of Khoja 'Alı 'Azīzān Rāmıtanı, *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics* içerisinde, haz. Frederick De Jong ve Bernd Radtke. Leiden: Brill: 492-519.

–1999b. "The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters." *International Journal of Middle East Studies* 31: 507-30.

–2000. "Sacred Places and 'Public' Narratives: The Shrine of Aḥmad Yasavı in Hagiographical Traditions of the Yasavī Ṣūfī Order, 16th-17th Centuries." *Muslim World* 90/ 3-4: 353-76.

–2001. haz. *Studies in Central Asian History in Honor of Yuri Bregel.* Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies.

al-Dhahabī, Shamsal-DīnMuḥammadb.Aḥmad. 1982-96. *Siyardlamal-nubald.* Beirut: Mu'assasat al-risāla. 25 Cilt.

1997-2004. *Tarıkh al-Islām*, haz. 'Umar 'Abd al-Salām Tadmūrī. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.

Di Cosmo, Nicola. 1998. "Qing Colonial Administration in Inner Asia." *The International History Review* 20/ 2: 287-309.

–1999. "State Formation and Periodization in Inner Asian History." *JWH* 10/ I: 1-40.

2002. "Military Aspects of the Manchu Wars Against the Čaqars", *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* içerisinde, haz. N. Di Cosmo. Leiden: Brill: 343-67.

–2007. "Marital Politics on the Manchu-Mongol Frontier in the Early Seventeenth Century", *The Chinese State at the Borders* içerisinde, haz. Diana Lary. Vancouver: University of British Columbia Press: 57-73.

Di Cosmo, Nicola ve Don J. Wyatt. 2003. hazırlayanlar. *Political Frontiers, Ethnic Boundaries and Human Geographies in Chinese History*. London ve New York: Routledge.

Dickson, Martin B. 1958. "Shah Tahmasb and the Uzbeks (The Duel for Khurasan with 'Ubayd Khan: 930-946/ 1524-1540)", Doktora tezi, Princeton University.

Dictionary of Ming Biography. 1976. haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press. 2 Cilt.

Dieten, Jan Louis van. 1973, 1979, 1988. Nikephoros Gregoras: *Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaike*. I-III: Bibliothek der Griechischen Literatur 4, 9, 24. Stuttgart: Anton Hiersemann.

Dihlawī, Amīr Khusraw. 1953. *Khazāin al-futūḥ*, haz. M. Waḥīd Mīrzā. Calcutta: Royal Society of Bengal.

Dmytryshyn, Basil. 1991. "The Administrative Apparatus of the Russian Colony in Siberia and Nothern Asia, 1581-1700", *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* içerisinde, haz. Alan Wood. London: Routledge: 17-36.

Dobrosmyslov, A. 1900. *Materialy po istorii Rossii* I. Orenburg: F. B. Sachkov.

Dobrovits, Mihály. 1994. "The Turko-Mongolian Tradition of Common Origin and Historiography in Fifteenth Century Central Asia." *AOH* 47/ 3: 269-77.

Dodkhudoeva, Larisa N. 1992. *Epigraficheskie pamiatniki Samarkanda XI-XIV vv*. I. Duşanbe: Donish.

Doerfer, Gerhard. 1963-75. *Türkische un mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 4 Cilt.

Dols, Michael. 1977. *The Black Death in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.

Donnelly, Alton S. 1968. *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740: A Case Study in Imperialism*. New Haven: Yale University Press.

Dörrie, Heinrich. 1956. "Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren." *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen phil.-hist. Klasse* 6: 125-202.

Dozy, Reinhart. 1968. *Supplement aux dictionnaires arabes*. Leiden: E. J. Brill 1881, yeniden basım: Beirut: Librairie du Liban. 2 Cilt.

Dreyer, E. L. 1976. "Toghus Temür", *Dictionary of Ming Biography*, 2: 1293-4.

Dreyer, E. L. ve H. L. Chan. 1976. "Ayushiridara", *Dictionary of Ming Biography*, I: 15-17.

Drimba, Vladimir. 2000. haz. *Codex Cumanicus: édition diplomatique avec fac-similés.* Bükreş: Editura Enciclopedică.

Drompp, Michael R. 1991. "Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Türks", Seaman e Marks, 1991 içinde: 92-115.

Dūghlāt/Ross, Haydar, Mirza'ya bakınız

Dūghlāt/Thackston, Kısaltma listesine bakınız.

Dūghlāt, Ḥaydar. 1996. *Tarikh-i Rashidi*, haz. ve çev. A. Urunbaev vd. Taşkent: Fan. Dughlāt'a da bak, Kısaltma listesinin içerisinde.

Dunlop, Douglas M. 1944. "The Karaits of Eastern Asia." *BSOAS* II/ 2: 276-91.

Dunnell, Ruth. 1992. "The Hsia Origins of the Yüan Instution of Imperial Preceptor." *Asia Major*, 3. Seri, 5/ I: 85-111.

–1994. "The Hsi Hsia", *CHChina*, VI içerisinde: 154-214.

–1996. *The Great State of White and High: Buddhism and State Formation in Eleventh Century Xia.* Honolulu: University of Hawai'i Press.

Dzhikiev, Ata. 1991. *Ocherki proiskhozhdeniia i formirovaniia turkmenskogo naroda v epokhu srednevekov'ia.* Aşkabad: Turkmenistan.

Dzhumagulov, Chetin. 1968. "Die syrisch-türkischen (nestorianischen) Denkmäler in Kirgisien." *Mitteilüngen des Institut für Orientforschung.* 14: 470-80.

Eberdhard, Wolfram. 1970. *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China.* Leiden: Brill.

Edel'man, Dzhoi I. 2000. "*Khorezmiiskii iazyk*", *in Iazyki mira. Iranskie iazyki*, III: *Vostochnoiranskie iazyki*, haz. N. V. Rogova vd., Moskova: Indrik: 95-105.

Edgar, Adrienne L. 2004. *Tribal Nations: The Making of Soviet Turkmenistan.* Princeton: Princeton University Press.

Egami, Namio. 1952. "Olon-sume et la découverte de l'église catholique romaine de Jean de Montecorvino." *Journal Asiatique* 240: 155-67.

Egani, A. A. ve O. D. Chekhovich. 1981-7. "Regesty sredneaziatskikh aktov", *Pis'mennye Pamiatniki Vostoka* 1975, 1976/7, 1978/9. Moskova: Nauka.

Egorov, Vadim. L. 1969. "Prichiny vozniknoveniia gorodov u mongolov v XII-XIV vv." *Istoriia SSSR* 4: 39-49.

–1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII-XIV vv.* Moskova: Nauka.

Elias, Jamal J. 1994. "The Sufi Lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi." *Iranian Studies* 27: 53-75.

Elverskog, Johan. 2006. *Our Great Qing: The Mongols, Buddhism and the State in Late Imperial China.* Honolulu: University of Hawai'i Press.

Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912). 1964. Haz. A. W. Hummel. Washington: US Government Printing Office, 1943-4; Yeniden basım Taipei, 1964.

Enyclopaedia Iranica, haz. Ihsan Yarshater. London ve Boston: Routledge, 1982-.

Enyclopaedia of Islam, 1. edisyon, Kısaltmalar listesinden bakınız *EI1*

Enyclopaedia of Islam, 2. edisyon, Kısaltmalar listesinden bakınız *EI2*

Endicott-West, Elizabeth. 1989a. *Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yüan Dynasty.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

–1989b. "Merchant Associations in Yuan China: The Ortoγ." *Asia Major*, Üçüncü seri, 2/2: 127-56.

Ercilasun, Ahmet B. 2004. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Ankara: Ak Çağ.

Erdal, Marcel. 1993. *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften.* Wiessbaden: Otto Harrassowitz.

Ergin, Muharrem. 1964. haz. *Dede Korkut Kitabı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ermolaev, I. P. 1982. *Srednee Povolzh'e vo vtoroi polovine XVI-XVII. vekov.* Kazan: Kazanskii Universitet.

Études Karakhanides, Cahiers d'Asie Centrale 9 içerisinde. 2001. Taşkent ve Aix-en-Provence: Editions EDISUD.

Faḍl Allāh b. Ruzbihān-i Īṣfahānī Khunjī. 1962. *Mihmān-nāma-i Bukhāra*, haz. Manochehr Sotoodeh, Tahran.

Fang, C. Y. 1964a. "Nurhaci", in *Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912),* haz. A. W. Hummel. Washington: US Government Printing Office, 1943-4; Yeniden basım Taipei: 594-9.

–1964b. "Abahai", in *Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912),*haz. A. W. Hummel. Washington: US Government Printing Office, 1943-4; Yeniden basım Taipei: 1-3.

–1964c. "Hsiao-tuan", *Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912)* içerisinde, haz. A. W. Hummel. Washington: US Government Printing Office, 1943-4; Yeniden baskı Taipei: 304-5.

Farqhuar, David M. 1968. "The Origins of the Manchus' Mongolian Policy", *The Chinese World Order*, haz. J. K. Fairbank. Cambridge, Mass.: Harvard University Press: 198-205.

–1990. *The Government of China under Mongolian Rule: A Reference Guide.* Münchener Ostasiatische Studien, 53. Stuttgart: F. Steiner.

Faṣīḥ Khwāf ī, Muḥammad b. Aḥmad. 1960-1. *Mujmal-i Fāsiḥī*, haz. Muḥammad Farrukh. Masshad: Kitābfurūshī-yi Bāstān, 1339/1960-I 3 Cilt.

Fäyezkhanov, Khösäyen. 2006. "Qasïym khanlïghï, *Khösäyen Fäyezkhanov: tarikhi dokumental' jïyïntïq* içerisinde, haz. Raif Märdanov. Kazan: Jïyïn.

Fedorov, Michael. 2000. "On the Attribution of the Anonymous Chaghatayid Coins Minted in 726-7 AH." *ONS Newsletter* 162: 9-11.

–2001. "On the Exact Date of Yesün Temür's Accession to the Throne, According to the Numismatic Data." *Iran* 39: 301-2.

–2002. "A Hoard of Fourteenth Century Chaghatayid Silver Coins from North Kirghizstan." *Numismatic Chronicle* 162: 404-19.

Fedorov-Davydov, German A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'iu zolotoordynskikh khanov*. Moskova: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.

–1968. "'Anonim Iskandera' i terminy 'Ak-Orda' i 'Kok-Orda'", in *Istoriia, arkheologiia i etnografiia Srednei Azii*, haz. A. V. Vinogradov vd. Moskova: Nauka: 224-30.

–1984. *The Culture of the Golden Horde Cities*, çev. H. Bartlett Wells. Oxford: B.A.R.

–1994. *Zolotoordynskie goroda Povplzh'ia.* Moskova: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.

–2004. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordy*. Moskova: Paleograf.

Fennell, J. L. I. 1961. *Ivan the Great of Moscow*. London: Macmillan.

Ferguson, R. Brian ve N. L. Whitehead. 1997. hazırlayanlar. *War in the Tribal Zone*. Santa Fe: School of American Research Press.

Fine, Jr., John V. A. 1987. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey From the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Firsov, Nikolai A. 1869. *Inorodcheskoe naselenie prezhnego. Kazanskogo tsarstva v novoi Rossi do 1762 goda i kolonizatsiia zemel' v éto vremia.* Kazan: Universitetskaia tipografiia.

Fisher, Alan W. 1967. "Enlightened Despotism and Islam under Catherine II." *SR* 27: 542-53.

–1970, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783.* Cambridge: Cambridge University Press.

–1978. *The Crimean Tatars.* Stanford, Calif.: Hoover Institution.

Fleischer, Cornell H. 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli.* Princeton: Princeton University Press.

Fletcher, Joseph. 1978a. "Ch'ing Inner Asia c. 1800", *The Cambridge History of China*, 10: *Late Ch'ing, 1800-1911,* I. Kısım içerisinde, haz. John King Fairbank. Cambridge: Cambridge University Press: 35- 106.

–1978b. "The Heyday of the Ch'ing Order in Mongolia, Sinkiang and Tibet,' *The Cambridge History of China*, 10: *Late Ch'ing*, 1800-1911, I. Kısım içerisinde, haz. John King Fairbank. Cambridge: Cambridge University Press: 351-408.

–1979-80.'Turko-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire." *Harvard Ukrainian Studies* 3-4/ I: 236-51; Yeniden basım Fletcher, 1995 içerisinde.

–1986. "The Mongols: Ecological and Social Perspectives." *HJAS* 46: 11-50; Yeniden basım Fletcher, 1995 içerisinde.

–1995. "The Naqshbandiyya in Northwest China", haz. Jonathan Lipman, Joseph F. Fletcher, *Studies on Chinese and Islamic Central Asia* içerisinde, haz. Beatrice Forbes Manz. Variorum Collected Studies Series. Aldershot, Hampshire: Variorum, XI: 1-4.

Foltz, Richard. 1996. "The Central Asian Naqshbandi Connections of the Mughal Emperors." *Journal of Islamic Studies* 7: 229-39.

–1998. *Mughal India and Central Asia.* New Delhi: Oxford University Press: 97-103.

Fraehn, Christian M. 1832 [2001], *Monety khanov Ulusa Dzhuchieva ili Zolotoi Ordy s monetami raznykh inykh mukhammedanskikh dinastii.* St. Peterburg; Yeniden basım: Nizhnii Novgorod, 2001.

Frank, Allen J. 1994. *The Siberian Chronicles and the Taybughid biys of Sibir", Papers on Inner Asia* içerisinde, 27. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asia Studies.

–1998. *Islamic Historiography* and *'Bulghar' Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia.* Leiden ve Boston: Brill.

–2001. *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910.* Leiden: Brill.

–2003. "Islamic Transformation on the Kazakh Steppe, 1742-1917: Toward an Islamic History of Kazakhstan under Russian Rule", *The Construction and Deconstruction of National Identities in Slavic Eurasia içerisinde*, haz. Hayashi Tadayuki. Sapporo: Slavic Research Center: 261-89.

Frank, Allen J. and Mirkasyim A. Usmanov. 2001. hazırlayanlar. *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Aḥmad-Walı al-Qazānī and Qurbān 'alī Khālidī*, ANOR II. Halle ve Berlin: Das Arabische Buch.

Frank, Andre Gunder. 1998. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age.* Berkeley, Los Angeles ve London: University of California Press.

Franke, Herbert. 1962. "Zur Datierung der mongolischen Schreiben aus Turfan." *Oriens* 15: 399-410.

–1968. "Ein weiteres mongolisches Reisebegleitschreiben aus Čaghatai (14. jh.)." *Zentralasiatische Studien* 2: 7-14.

–1975. "Ein mongolischer Freibrief aus dem Jahre 1369." *Ural-Altaische Jahrbücher* 47: 64-72.

–1976. "Toghon Temür", *Dictionary of Ming Biography*, haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. 2 Cilt. New York ve London: Columbia University Press: 2: 1290-3.

–1978. *From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty.* Bayerische Akademie d. Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang, Heft 2. Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

–1981. "Tibetans in Yuan China", *China under Mongol Rule* içerisinde, haz. John D. Langlois, Jr. Princeton: Princeton University Press: 296-328.

–1990. "The Forest Peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens", *CHEIA* içerisinde: 400-19.

–1994a. "The Chin Dynasty", *CHChina*, VI içerisinde: 215-320.

–1994b. *China Under Mongol Rule.* Aldershot: Variorum Reprints.

Franke, Wolfgang. 1945. "Yung-lo's Mongolei-Feldzüge." *Sinologische Arbeiten* 3: 1-54.

Freeze, Gregory L. 1986. "*The Soslovie* (Estate) Paradigm in Russian Social History." *American Historical Rewiew.* 91/ I: II-36.

Fried, Morton, 1967. *The Evolution of Political Society.* New York: Random House.

Frye, Richard N. 1975. *The Golden Age of Persia: The Arabs in the East.* London: Weidenfeld and Nicolson.

Fuchs, Walter. 1946. "Analecta zur mongolischen Übersetzungsliteratur der Yuan-Zeit." *Monumenta Serica* II: 33-64.

Fu-heng, vd. 1986. Bir araya getiren. *(Qinding) huangyu Xiyu tuzhi* 1782, Yeniden baskı. Guji shanben congshu, haz. Wu Fengpei. Beijing: Zhongyang minzu xueyuan tushuguan.

1990. haz. *(Qinding) pingding Zhungaer fanglue* 3 Cilt. (*qian, zheng, xu*), 1768. Yeniden baskı: Xizang Hanwen wenxian huike, 4 Cilt, Xizang shehui kexue yuan Xizangxue hanwen wenxian bianjishi ed. Beijing: Quanguo tushuguan wenxian suowei fuzhi zhongxin.

Galstian, A. G. 1962. *Armianskie istochniki o mongolakh.* Moskova: Izdatel'stvo Vostochnoi literatury.

Gates, Jean M. ve C. Y. Fang. 1964. "Hsiao-chuang Wên Huang-hou", *Eminent Chinese of the Ch'ing Period (1644-1912)*, haz. A. W. Hummel. Washington: US Government Printing Office, 1943-4; Yeniden baskı Taipei: 300-01.

Gaziz [Gubaidullin], G. S. 1994. *Istoriia tatar.* Moskova: Moskovskii Litsei.

Geley, Jean-Philippe. 1979. "L'ethnonyme mongol à l'époque pré-Činggisqanide (XIIe s.). Étude d'ethnologie politique du nomadisme." *Études Mongoles* 10: 59-89.

Genç, Reşit. 1981. *Karahanlı Devleti Teşkilatı.* Istanbul: Kültür Bakanlığı.

Geng, Shimin ve George Hamilton. 1981. "L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq Qut de Qočo." *Turcica* 13: 10-54.

Geraklitov, A. 1926. "Saratovskaia Mordva (K istorii mordovskoi kolonizatsii v Saratovskom krae)." *Izvestiia Kraevedcheskogo instituta izucheniia iuzhno-volzhskoi oblasti* 1: 135-55.

Ghaffārī. Aḥmad b. Muḥammad b. 'Abd al-Ghaffār. 1964. *Tārīkh-i jahān arā*, haz. Ḥ. Nirāqı. Tahran: Kitābfurūshī-i Ḥāfiẓ. 1343/1964.

Gilyazov, Iskander. 1996. "Die Islampolitik von Staat und Kirche im Wolga-Ural-Gebiet und der Batiršah-Aufstand von 1755", Kemper vd., 1996 içerisinde: 69-89.

Gökbel. Ahmet. 2000. *Kıpçak Türkleri.* Istanbul: Ötüken.

Golden, Peter B. 1982. "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Činggisid Nomads of Western Eurasia." *AEMAe* 2: 37-76; Yeniden baskı Golden, 2003 içerisinde.

–1987-91. "Nomads and their Sedentary Neighbors in pre-Činggisid Western Eurasia." *AEMAe* 7: 41-81.

–1990. "The Karakhanids and Early Islam", *CHEIA* içerisinde: 343-70.

–1991. "The Qıbčaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe", Seaman ve Marks, 1991 içerisinde: 132-57; Yeniden baskı Golden, 2003 içerisinde.

–1992a. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Turcologica, 9. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

1992b. "The *Codex Cumanicus*", *Monuments of Central Asia* içerisinde, haz. Hasan B. Paksoy. Istanbul: Isis Press: 33-63.

1995-7. "Cumanica IV: The Cumano-Qıbčaq Clans and Tribes." *AEMAe* 9: 99-122; Yeniden baskı Golden, 2003 içerisinde.

–2000. "' I Will Give the People unto Thee': The Činggisid Conquests and their Aftermath in the Turkic World' *JRAS*, 3. Seri, 10/ 1: 21-41.

–2001. *Ethnicity and State Formation in Pre-Činggisid Turkic Eurasia*, The Central Eurasian Studies Lectures, I. Bloomington, Ind.: Department of Central Eurasian Studies, Indiana University.

–2003. *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs*. Aldershot: Variorum Reprints.

–'Sibīr", *EI2*, IX: 531-3.

–'Tatar", *EI2*, X: 370-1.

Golombek, Lisa ve Maria Subtelny. 1992. hazırlayanlar. *Timurid Art and Culture*. Leiden: Brill.

Golombek, Lisa ve Donald Wilber. 1988. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. Princeton: Princeton University Press.

Gombos A. F. 1937-43. haz. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*, I-IV. Budapeşte: Szt. István Társulat.

Goncharov, E. Iu. 2003. "'...stradaet sil'noi netochnost'iu' (demonstratsiia nauchnykh fokusov s Posleduiushchim ikh razoblacheniem)." *Nizhnevolzhskii Arkheologicheskii Vestnik* 6: 318-28.

González de Clavijo, Ruy. 1928. *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev, Guy Le Strange. London: Routledge.

Graff, David A. 2002. *Medieval Chinese Warfare, 300-900*. London ve New York: Routledge.

Grekov, Boris D. ve Aleksandr Iu. Iakubovskii. 1950, 1998. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskova ve Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk; Farklı sayfalarla yeni bir baskı: Moskova: Bogorodskii Pechatnik.

Grigor of Akanc (Akner), Blake ve Frye, 1949'a bakınız.

Grigor'ev, Arkadii P. 1981. "Ofitsial'nyi iazyk Zolotoi Ordy XIII-XIV vv." *Tiurkologicheskii Sbornik 1977*. Moskova: Nauka: 81-9.

–1983. "Zolotoordynskie khany 60-70-kh godov XIV v.: khronologiia pravleniia." *Istoriografiia i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki* 7. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta: 9-54.

–2004. *Sbornik khanskikh iarlykov russkim mitropolitam*. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta.

–Grigor'ev, Arkadii P. ve Vadim P. Grigor'ev. 2002. *Kollektsiia zolotoordynskikh dokumentov XIV veka iz Venetsii*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt Peterburgskogo Universiteta.

Gross, Jo-Ann. 1988. "The Economic Status of a Sufi Shaykh: A Matter of Conflict and Perception." *Iranian Studies* 21/1-2: 84-104.

–2001. "Naqshbandī Appeals to the Herat Court: A Preliminary Study of Trade and Property Issues", DeWeese, 2001 içerisinde: 113-28.

Grupper, Samuel. 1984. "Manchu Patronage and Tibetan Buddhism During the First Half of the Ch'ing Dynasty: A Rewiew Article." *The Journal of the Tibet Society* 4: 47-75.

–1992-4. "A Barulas Family Narrative in the *Yuan Shih*: Some Neglected Prosopographical and Institutional Sources on Timurid Origins." *AEMAe* 8: 11-97.

Gulbadan, Begim. 1972. *The History of Humūyūn (Humāyūn Nāma)*, hazırlayan ve çeviren Annette S. Beveridge. Delhi: Idārah-i Adabiyat, Yenibaskı.

Haenisch, Erich. 1943. *Die Kulturpolitik des mongolischen Weltreichs*, Preussische Akademie der Wissenschaften, Vorträge und Schriften, 17. Berlin: Walter de Gruyter.

–1969. çev. *Zum Untergang zweier Reiche: Augenzeugen aus den Jahren 1232-33 und 1368-70*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 38/4. Wiesbaden: Franz Steiner.

Ḥāfiẓ-i Abrū. 1938. *Dhayl-i Jāmi' al-tawārīkh-i Rashīdī*. Tahran: Chāpkhānai 'ilmı, *1317/1938*.

–1970. *Jughrāfiyā-yi Ḥāfiẓ-i Abrū: qismat-i rub'i Khurāsān*, haz. Māyil Harāvī. Tehran: Bunyād-i Farhang-i Irān.

–1993. *Zubdat al-tawārīkh*, haz. Sayyid Kamāl Ḥājj Sayyid Jawādī. Tahran: Nashr-i Nay, 1372/ 1993. 2 Cilt.

1997-9. *Jughrāfiyā-i, Ḥāfiẓ-i Abrū,* haz. Ṣādiq Sajjādi. Tahran: Bunyād-i Daftar-i Nashri Mirāth-i Maktūb, 1375-8/1997-9. 3 Cilt.

Ḥāfiẓ-i Tanīsh. 1983, *Sharaf-nāma-i shāhī ('Abd Allāh-nāma)*, kısmi olarak hazırlayan ve çeviren M. A. Salakhetdinova, 2 Cilt. (dört cilt halinde planlanmış olanın), Moskova: Nauka; British Library (Hindistan Dairesi Kütüphanesi Koleksiyonu), Elyazması Numara 574.

Hagen, Arne. 2003. *The Establishment o National Republics in Soviet Central Asia*. Harlow, London ve New York: Longman.

Haider, Mansura. 1976. "The Sovereign in the Timurid State." *Turcica* 8/2: 61-82.

Halasi-Kun, Tibor. 1985 [1987]. Kipchak Philology X: The *At-Tuḥfah* and its Author." *AEMAe* 5: 167-78.

1986 [1988]. "Some Thoughts on the Hungarian-Turkish Affinity." *AEMAe* 6: 31-9.

Halman. Talât. 2006. haz. *Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. basım. Istanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

–2007. haz. *Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. baskı. Istanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 4 Cilt.

Halperin, Charles J. 1985. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

–1986. *The Tatar Yoke*. Columbus, OH: Slavica Publishers, Inc.

Hambis, Louis. 1945. *Le chapitre CVII du Yuan Che*. Supplement to *T'oung Pao,* 38. Leiden: Brill.

–1954. *Le chapitre CVIII du Yuan Che*. Leiden: Brill.

1970. "L'histoire des Mongols avant Gengis-khan d'après les sources chinoises et mongoles, et la documentation conservé par Rašīdu'd-Dīn." *CAJ* 14: 125-33.

von Hammer-Purgstall, Joseph. 1840, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland*. Peşt: C. A. Hartleben's Verlag.

Han, Rulin. 1985. haz. *Yuan shi*. Beijing: Zhongguo dabaike quanshu chubanshe.

1986. haz. *Yuan chao shi*. Beijing: Renmin chubanshe. 2 Cilt.

Hansen, Valerie. 2005. "The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800", *Les Sogdiens en Chine* içerisinde, haz. Étienne De la Vaissière. Paris: École française d'Extrême-Orient: 283-310.

Harawī, Sayf b. Muḥammad b. Ya'qūb. 1944. *Ta'rīkh-nāmah-i Harāt*, haz. Muḥammad Z. al Ṣiddiqī. Calcutta: The Baptist Mission Press and the Imperial Library.

Hauer, Erich (çeviren), 1926. *Huang-tsing k'ai-kuo fang-lüeh. Die Gründung des mandschurischen Kaiserreiches.* Berlin ve Leipzig Walter de Gruyter.

Haw, Stephen G. 2006. *Marco Polo's China: A Venetian in the Realm of Khubilai Khan.* London ve New York: Routledge.

Hawting, Gerald R. 2005. haz. *Muslims, Mongols and Crusaders.* London: Routledge Curzon.

Hayashi, Toshio. 1990. "The Development of a Nomadic Empire: The Case of the Ancient Turks (Tuque)." *Bulletin of the Ancient Orient Museum* (Tokyo) II: 164-84.

Haydar, Mirza. 1898. *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlāt; a history of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlāt. An English version edited, with commentary, notes and map by N. Elias. The translation by E. Denison Ross.* London: Curzon Press; Yeniden baskı New York: Barnes and Noble, 1972.

Hayton, Frère. 1906. *La Flor des estoires de la terre d'Orient*, Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens, II içerisinde. Paris: L'imprimerie nationale.

He, Tianming. 2003. "Shilun Yuan chao yu Chahetai, Wokuotai hanguo de guanxi." *Heilongjiang minzu congkan* 72: 83-8.

Heissig, Walter. 1953, 1954. *Neyici Toyin. Das Leben eines lamaistischen Mönches (1557-1653)*, Sinologica 3 (1953), 4 (1954).

–1976. "' Die Čaghadai 'Bilig' und ihre Historizitat'", *Tractata Altaica* içerisinde, haz. Walter Heissig vd.. Wiesbaden: Harrassowitz: 277-90.

–1979. *Die Zeit des letzten mongolischen Grosskhans Ligdan (1604-1634).* Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 235. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Heller, Michel. 1997. *Histoire de la Russie et de son Empire.* Par: Flammarion.

He-ning. 1966. haz. *Huijiang tongzhi* [Altışehr'in kapsamlı atlası], Orijinali 1804; Yenibaskısı Zhongguo bianjiang congshu, 67. Taipei: Wenhai chuban.

Henthorn, William Ellsworth 1963. *Korea: The Mongol invasions*. Leiden: Brill.

Het'um (Hayton/ Hetoum). 1906. "La Flor des estories de la Terre d'Orient, in *Receuil des historiens des Croisades: Documents Armeniens*. Paris: Imprimerie nationale, 2: 111-253.

Heuschert, Dorothea. 1998. "Legal Pluralism in the Qing Empire: Legislation for the Mongols." *International History Review* 20/2: 310-24.

Hevia, James. 1993. "Lamas, Emperors, and Rituals: Political Implications in Qing Imperial Ceremonies." *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 16/2: 243-78.

Holcombe, Charles. 2001. *The Genesis of East Asia, 221 B.C.-A.D. 907*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Honda, M. 1958. "On the Genealogy of the Early Northern Yüan." *Ural-altaische Jahrbücher* 30/ 3-4: 232-48.

Hong, Jun. 1990. *Yuan shi yiwen zhengbu jiaozhu*, haz. Tian Hu. Shijiazhuang: Hebei renmin chubanshe.

Hori, Sunao. 1997. "Jūhachi-nijū seiki uiguru joku jinkō shiron." *Shirin* 60/4: 111-28.

Hosking, Geoffrey. 1997. *Russia: People and Empire, 1552-1917*. London: Harper Collins.

Howorth, Henry H. 1880. *History of the Mongols, Part II The So-called Tartars of Russia and Central Asia, Division I*. London: Longman, Green & Co.

Hsiao Ch'i Ch'ing. 1978. *The Military Establishment of the Yüan Dynasty*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

–1993.'Bayan, de Rachewiltz vd. içerisinde: 564-607.

–1994. "Mid-Yuan Politics", *CHChina*, VI içerisinde: 490-560.

Hua Li. 1994. *Qingdai Xinjiang nongye kaifa shi*. Bianjiang shidi congshu, 5. Harbin: Heilong jian jiaoyu chubanshe.

Huang, H. T. 2000. "Fermentations and Food Sciences", *Science and Civilization in China, 6 içerisinde: Biology and Biological Technology*, haz. Joseph Needham vd. Cambridge: Cambridge University Press, 1954-.

Song Xian, haz. 2000. *Huihui yaofang kaoshi*. Zhongwai jiaotong shiji congkan, 17. Beijing: Zhonghua shuju. 2 Cilt.

Ḥudūd al-ʿālam. 1970. *The Regions of the World*, çev. Vladimir F. Minorsky. İkinci yenilenmiş edisyon hazırlayan C. Edmund Bosworth. E. J. W. Gibb Memorial New Series, II. London: Luzac.

Ḥudūd al-ʿālam. 1962. haz. Minūchihr Sutūdeh. Tehrān: Danishgāh-i Tahrān, 1340/ 1962.

Ḥusayn b. Amīrkhān. 1883. *Tawārīkh-i Būlgharīya.* Kazan: Viacheslav.

Huttenbach, Henry J. 1988. "Muscovy's Penetration of Siberia: The Colonization Process 1555-1689", *Russian Colonial Expansion to 1917*, haz. Michael Rywkin. London ve New York: Mansell: 70-102.

Hyer, Paul. 1982. "An Historical Sketch of Köke-Khota City." *Central Asiatic Journal* 26: 54-61.

Iakovlev, I. A. 1916, *Zasechnaia cherta Moskovskogo gosudarstva v XVII veke.* Moskova: Tipografiia I. Lisnera.

Ibn ʿArabshāh, Aḥmad. 1936. *Tamerlane or Timur, the Great Amir*, çev. J. H. Sanders. London: Luzac.

Ibn al-Athīr, Kısaltmalar listesine bakınız

Ibn Baṭṭūṭa, Kısaltmalar listesine bakınız

Ibn al-Dawādārī, Abū Bakr b. ʿAbdallāh. 1960-94. *Kanz al-durar wa-jamīʿ al ghurar. Die Chronik des Ibn ad-Dawādarī*, her bir cilde bakınız:

–1971. Cilt VIII: *al-Durra al-kanziyya fī akhbār al-dawla al-turkiyya [Der Bericht über die frühen Mamluken]*, haz. Ulrich Haarmann. Quellen zur Geschichte des islamischen Ägyptens. Freiburg and Cairo: Maṭba ʿat ʿIsā al-bābı.

–1960. Cilt IX: *al-Durr al-fākhir fī sīrat al-malik al nāṣir [Der Bericht über den Sultan al-Malik an Nāṣir Muḥammad ibn Qalāūn]*, haz. Hans R. Roemer. Freiburg ve Cairo: Maṭbaʿat ʿIsā al-bābī.

Ibn al-Furāt, Nāṣir al-Dın. 1942. *Tārīkh al-duwal wal-mulūk.* Cilt VII, haz. Costi K. Zurayk. Beyrut: al-Maṭbaʿa al-amīrikāniyya.

Ibn al-Fuwaṭī, Kamāl al-Dīn Abū'l-Faḍl. 1962-5. *Talkhīṣ majmaʿ al-ādāb f ı muʿjam al-alqāb*, haz. Muṣṭafā Jawwād. Damascus: Wizārat al-thaqāfa wa'l-irshād al-qawmī. 3 Cilt.

1995. *Majmaʿ al-ādāb fī muʿjam al-alqāb*, haz. Muḥammad al-Kāẓim. Tahran: Vizārat-i Farhang va Irshād-i Islamī, 1415/1374/1995.

Ibn Ḥajar al-ʿAsqālanī. 1966. *Al-Durar al-kāmina.* Kahire: Dār al-kutub al-ḥadītha.

Ibn Khaldūn, Kısaltmalar listesine bakınız.

Ibn Taghrıbirdı, Abu'l-Maḥāsin Yūsuf. 1929-72. *Al-Nujūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wal-Qāhira.* Cairo: al-Mu'asasaal-Miṣriyyaal-'Āmmalil-Ṭa'līfwa'l-Ṭibā'ah wa'l-Nashr. 16 Cilt (Ciltleri ile not edildi).

–1942. *Al-Nujūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wal-Qāhira* Cilt IX. Kahire: Dār al-kutub al-Miṣriyya.

Ibragimov. S. K. vd. 1969. eds. *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii),* S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pishchulina ve V. P. Iudin tarafından bir araya getirildi. Alma-Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR, Institut istorii, arkheologii i etnografii.

Inal, Günar. 1976. "Artistic Relationship between the Far and Near East as Reflected in the Miniatures of the *Jāmi' al-Tavārıkh.*" *Kunst des Orients* 10: 108-43.

Inalcik, H. 1979-80. "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I." *HUS* 3-4/ 1: 445-66.

Iṣfakhānī, Fazlallākh ibn Rūzbikhān. 1976. *Mikhmān-nāme-ii Bukhārā (Zapiski bukharskogo gostia),* çev. R. P. Dzhalilova. Moskova: Izdatel'stvo 'Nauka", Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury.

Isfizārī, Muīn al-Dīn, Muḥammad Zamchī. 1959-60. *Rauzāt al jannāt fi auṣāf madināt Harāt* 897-899 a.h. [1491-93], haz. Sayyid Muḥammad Kāzim Imām. Tahran: Tehran University. 2 Cilt.

Isin, A. 2004. *Kazakhskoe khanstvo i Nogaiskaia Orda vo vtoroi polovine V-XVI v.* Alma Ata, yıl yok.

Iskandar Beg Munshi. 1978-86. *Tārıkh-i 'ālam-ārā-yi 'Abbāsı,* haz. Īraj Afshār. [Tehran], yıl yok. 2 Cilt; çev. Roger M. Savory *History of Shah 'Abbas the Great* başlığı ile. Boulder, Colo.: Westview Press. 3 Cilt. Ayrı bir index cildi ile.

Iskhakov, D. M. 1997 *Seidy v pozdnezolotoordynskikh tatarskikh gosudarstvakh.* Kazan: Iman.

–2002. O rodoslovnoi khana Ulug-Mukhammeda", in *Tiurkologicheskii sbornik 2001: Zolotaia Orda i ee nasledie,* Moskova: Vostochnaia Literatura: 63-74.

–2004. *Tiurko-tatarskie gosudarstva XV-XVI vv.* Kazan: Institut Istorii imeni Merdzhani.

–2006. *Vvedenie v istoriiu Sibirskogo khanstva.* Kazan: Institut Istorii imeni Merdzhani.

Islam, Riazul. 1982. Haz. *Calendar of Documents on Indo-Persian Relations,* Cilt. II. Karçi: Institute of Central and West Asian Studies.

Istoriia Chuvashskoi ASSR. 1966. Cilt I: *S drevneishikh vremen do Velikoi Oktiabr'skoi sotsialisticheskoi revoliutsii.* Cheboksary: Chuvashskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Istoriia Kazakhstana III. 2000. Alma Ata: Ata-Mura.

Istoriia Chuvashskoi ASSR. 1981. Cilt I: *S drevneishikhv vremen do Velikoi Oktiabr'skoi sotsialisticheskoi revoliutsii.* Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Istoriia Sibiri s drevneishikh vremen do nashikh dnei. 1968. Cilt III: *Sibir' v sostave feodal'noi Rossii.* Leningrad: Nauka.

Istoriia Tatarskoi ASSR. 1955. Cilt. I. Kazan: Tatknigoizdat.

Iudin, Veniamin P. 1965. "O rodoplemennom sostave mogulov Mogulistana i Mogulii i ikh etnograficheskikh sviaziakh s kazakhskimi i drugimi sosednimi narodami." *Izvestiia Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, seriia obshchestvennykh nauk* 3: 52-65.

–1983. "Ordy: belaia, siniaia, seraia, zolotaia", *Kazakhstan, Sredniaia Aziia i Tsentral'naia Aziia v XVI-XVII vv.* içerisinde, haz. B. A. Tulepbaev. Alma Ata: Nauka: 106-65. Farklı şekilde sayfalandırılarak Iudin, Baranova ve Abuseitova, 1992'de yeniden basıldı: 14-56.

–2001a. *Tsentral'naia Aziia v XIV-XVIII vekakh glazami vostokoveda.* Alma Ata: Daik Press.

2001b. B. A. Akhmedov, *Gosudarstvo kochevykh uzbekov,* tanıtımı: Iudin, 2001a içerisinde: 261-70.

2001c. "Istoriograficheskaia kontseptsiia avtora 'Tarikh-i Rashidi'", Iudin, 2001a içerisinde: 179-221.

2001d. "K étimologii étnonima *kazakh (qazaq)*", Iudin, 2001a içerisinde: 137-66.

Iudin, Veniamin P., Iu. G. Baranova ve Meruart Kh. Abuseitova. 1992. Hazırlayanlar. *Utemish-hadzhi, Chingiz-name.* Alma Ata: Gylym.

Ivanics, Mária e Mirkasym A. Usmanov. 2002. *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä).* I. Szeged: Department of Altaic Studies, University of Szeged.

Ivanov, N. S. 1895. *Dzhanger Khan Vnutrennei Kirgizskoi Ordy.* Astrakhan: Rosliakov.

Ivanov, P. P. 1954. "Issledovanie", *Khoziaistvo Dzhuibarskikh Sheikhov* içerisinde. Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR: 7-83.

Ivanova, Margarita G. 1994. *Istoki udmurtskogo naroda.* Izhevsk: Udmurtiia.

Izmailov, Iskander. 1992. "Idegei", *Tatarstan* I: 51-9; 2: 63-71.

Jackson, Peter. 1975. "The Mongols and the Delhi Sultanate in the Reign of Muhammad Tughluq (1325-1351)." *CAJ* 19: 118-57.
–1978. "The Dissolution of the Mongol Empire." *CAJ* 22: 186-244.
–1992. "Chaghatayid Dynasty." *Encyclopedia Iranica* V: 343-7.
–1999a. *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*. Cambridge: Cambridge University Press.
–1999b. "From *Ulus* to Khanate: The Making of the Mongol States, c. 1220- c.1290", Amitai-Preiss ve Morgan, 1999 içerisinde: 12-38.
–2005a. *The Mongols and the West, 1221-1410*. Longman's Medieval World Series. Harlow London ve New York: Pearson, Longman Press.
–2005b. "The Mongols and the Faith of the Conquered", in Amitai-Preiss and Biran, 2005: 245-90.
2006. "World-conquest and Local Accommodation: Threat and Blandishment in Mongol Diplomacy", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* içerisinde, haz. Judith Pfeiffer ve Sholeh A. Quinn. Wiesbaden: Harrassowitz: 3-22.
Jagchid, Sechin. 1978. "Traditional Mongolian Attitudes and Values as Seen in the *Secret History of the Mongols* and the *Altan Tobchi*", *Aspects of Altaic Civilization içerisinde*, haz. D. Sinor II. Indiana University, Uralic and Altaic Series, 134. Bloomington, Ind.: Asian Studies Research Institute: 89-114; şurada yeniden basıldı: Jagchid, 1988: 52-66.
–1981. "The Kitans and their Cities." *CAJ*, 25/ 1-2: 70-88; şurada yeniden basıldı: Jagchid, 1988: 21-33.
–1988. *Essays in Mongolian Studies*. Provo, UT: Brigham Young University Press.
Jagchid, Sechin ve Charles R. Bawden. 1965. "Some Notes on the Horse Policy of the Yuan Dynasty'. *CAJ* IO: 247-68.
Jahn, Karl. 1956a. "Kamālashri - Rashīd al-Dīn's Life and Teaching of Buddha." *CAJ* 2: 81-128.
–1956b. "A Note on Kashmir and the Mongols." *CAJ* 2: 176-80.
–1970. "Some Ideas of Rashıd al-Dın on Chinese Culture." *CAJ* 14: 134-47.
Janhunen, Juha. 1996. *An Ethnic History of Manchuria*. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
–2003a. haz. *The Mongolic Languages*. London and New York: Routledge.
–2003b. "Para-Mongolic", Janhunen, 2003a içerisinde: 391-402.

Jansen, Johannes J. G. 1986. *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East.* New York: Macmillan.

Jaubert, Amédée M. 1833, haz. "Precis de l'histoire des khans de Crimée, depuis l'an 880 jusqu'àl'an 1198 de l'hégire." *Journal asiatique*, İkinci seri, 12: 341-80.

al-Jazarī, Shamsh al-Dīn Abū 'Ubaydallāh Muḥammad b. Ibrāhīm. 1998. *Tārīkh ḥawādith al-zamān wa-anbāihā wa-wafayāt al-akābir wal-a yān min abnāihā*, haz. 'Umar A. Tadmūrī. Beyrut ve Sayda: al-Maṭba'a al baṣariyya. 2 Cilt.

Jenkinson, Anthony. 1886. *Early Voyages to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, haz. E. Delmar Morgan ve C. H. Coote. London: Hakluyt Society.

Jing shi dadian, zhan chi. 1960. *Yongle da dian* içerisinde, kısımlar 19420-I, faksimile baskı. Beijing: Zhonghua shuju.

al-Juvainī, İngilizce tercümesi için kısaltmalar listesine bakınız.

Jūzjānī, Kısaltmalar listesine bakınız.

Kabuzan, Vladimir M. 1971. *Izmeneniia v razmeshchenii naseleniia Rossii v XVIII-pervoi polovine XIX v. po materialam revizii.* Moskova: Nauka.

Kadyrbaev, Aleksandr Sh. 1990. *Tiurki i irantsy v Kitae i Tsentral'noi Azii XIII-XIV vv.* Alma-Ata: Gylym.

–1993. *Ocherki istorii srednevekovykh uighurov, dzhalairov naimanov i kireitov.* Alma Ata: Rawan.

Kafalı, Mustafa. 1976. *Altın Orda Hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

–2002. "The Chagatay Khanate", *The Turks* içerisinde, Cilt II, haz. Hasan C. Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye: 805-15.

Kafesoglu, İbrahim. 1956. *Harezmşahlar Devleti Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kahar, Barat ve Yingsheng Liu. 1984. "Yiduhu Gaochang wang shixun bei Huihu bei wen zhi jiaokan yu yanjiu [Gaoçang Wang Idukkut'unun ailevi başarıları anıtının Uygurca yazıtı ile ilgili]', *Yuan shi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 8: 57-106.

Kakhovskii, Vasilii F. 2003. *Proiskhozhdenie chuvashskogo naroda.* Cheboksary: Chuvashskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

Kämpfer, Frank. 1969. *Die Eroberung von Kasan 1552 als Gegenstand der zeitgenössischen russischen Historiographie.* Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 14. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kantakuzenos, Johannes 1982, 1986. *Geschichte,* I-II, çev. G. Fatouros ve T. Krischer, Bibliothek der Griechischen Literatur 17 içerisinde, 21. Stuttgart: T. Anton Hiersemann.

Kappeler, Andreas. 1976. "L'éthnogénèse des peuples de la moyenne Volga (Tatars, Tchouvaches, Mordves, Maris, Oudmourtes) dans les recherches soviétiques." *Cahiers du monde russe et soviétique* 17/ 2-3: 311-34.

–1982. *Russlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert.* Cologne: Böhlau.

–1992. *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall.* Munich: Beck.

–2003. "Formirovanie Rossiiskoi imperii v 15-nachale 18 veka. Nasledstvo Rusi, Vizantii i Ordy", *Rossiiskaia imperiia v sravnitel'noi perspecktive* içerisinde. Moskova: Novoe izdatel'stvo: 94-112.

Karaev, Omurkul. 1995. *Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan.* Bişkek: Muras.

Karmysheva, B. Kh. 1976. *Ocherki etnicheskoi istorii iuzhnykh raionov Tadzhikistana i Uzbekistana (po étnograficheskim dannym).* Moskova: Nauka.

Karryev, A., V. G. Moshkova, A. N. Nasonov ve A. Iu. Iakubovskii. 1954. *Ocherki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.* Aşkabad: Akademiia nauk Turkmenskoi SSR, Institut istorii, arkheologii i etnografii.

Karypkulov, Amanbek K. *et al.* 1984-5. eds, *Istoriia Kirgizskoi SSR.* Frunze: Kyrgyzstan. 5 Cilt.

al-Kāšγarī, Maḥmūd, Kısaltmalar listesine bakınız.

Kasymbaev, Zh. K. 1990. *Goroda vostochnogo Kazakhstana v 1861-1917 gg.* Alma Ata: Nauka.

Kasymbaev, Zh. K. ve I. Agubaev. 1998. *Istoriia Akmoly.* Alma Ata: Zheti Zharghï.

Kataoka Kazutada. 1991. *Shinchō Shinkyō tōji kenkyū.* Tokyo: Yû San Kaku.

Kato, Kazuhide. 1991. "Kebek and Yasawur: The Establishment of the Chaghatai Khanate." *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 49: 97-118.

Kauz, Ralph. 2001. "Hormuz in Yuan and Ming Sources." *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* 88: 28-75.

–2005. *Politik und Handel zwischen Ming und Timuriden: China, Iran und Zentralasien im Spät-mittelalter.* Wiesbaden: Reichert.

Kazakov, B. A. 1987. *Dokumental'nye pamiatniki Srednei Azii.* Taşkent: 'Uzbekistan'.

Ke, Shaomin. 1979. *Xin Yuan shi* [The New Official History of the Yuan]. Beijing: Zhongguo shudian chufan.

Keenan, Edward L. 1967. "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy." *SR* 26/4: 548-58.

Keep, John. 1985. *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia,* 1472–1874. Oxford: Clarendon Press.

Kemper, Michael. 1998. *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889. Der islamische Diskurs unter russischer Herrschaft.* Berlin: Klaus Schwarz.

Kemper, Michael, Anke von Kügelgen and Dmitriy Yermakov. 1996. eds. *Muslim Culture in Russia and Central Asia From the 18th to the Early 20th Centuries,* Cilt I. Berlin: Klaus Schwarz.

Kempiners, Russell G. 1985. "The Struggle for Khurāsān: Aspects of Political, Military and Socio-economic Interaction in the Early 8th/14th Century", Doktora tezi, University of Chicago.

–1988. "Vaṣṣāf's *Tajziyat al-amṣār wa tazjiyat al- aṣār* as a Source for the History of the Chaghadayid Khanate." *Journal of Asian History* 22: 160-86.

Ken'ichi Isogai. 1997. "Yasa and Shari'a in Early 16th century Central Asia." *Cahiers d'Asie centrale 3-4* (L'Héritage timouride: Iran-Asie centrale Ince XVe-XVIIIe siècles): 91-103.

Keppen, Petr. 1869. *Khronologicheskii ukazatel materialov dlia istorii inorodtsev evropeiskoi Rossii.* St. Petersburg: Imperskaia akademiia nauk.

Kern, A. 1938. "Der 'Libellus de Notitia Orbis'." Archivum *Fratrum Praedicatorum* 8: 82-123.

Kervran, Monique. 2002. "Un monument baroque dans les steppes du Kazakhstan: Le tom beau d'Orkina Khatun, princesse Chaghatay?" *Ars Asiatique* 57: 5-32.

Khafizov, M. Z. 1998. *Nizhegorodskie tatary.* Nijniy Novgorod: Nizhpoligraf.

Khalfin, N. A. 1975. *Rossia i Bukharskii emirat na Zapadnom Pamire (konets XIX- nachalo XX v.).* Moscow: Nauka.

Khalidov, A. B. and Maria E. Subtelny. 1995. "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival Under Shāh-Rukh." *JAOS* 115/2: 210-36.

Khanykov, Ia. V. 1847. "Ocherk Vnutrennei kirgizskoi ordy v 1841 godu." *Zapiski Russkago Geograficheskago Obshchestva*: 27-60.

Khazanov, Anatolii (Anatoly) M. 1975. *Sotsial'naia istoriia skifov*. Moskova: Nauka.

–1983. "The Early State Among the Eurasian Nomads." *Oikumene* 4: 269-83.

1984, 1994. *Nomads and the Outside World*, çev. J. Crookenden. Cambridge: Cambridge University Press, 1984; 2. Baskı Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 1994.

–2003. "Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective", *Nomadic Pathways in Social Evolution içerisinde*, haz. N. N. Kradin vd. Moskova: Center for Civilizational and Regional Studies: 25-49.

Khodarkovsky, Michael. 1997. "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia", *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* içerisinde, haz. D. Brower ve E. Lazzerini. Bloomington, Ind.: Indiana University Press: 8-32.

–2002. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire 1500-1800*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

Khudiakov, M.G. 1991. *Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva*. 3. Baskı. Kazan, 1923, Yeniden baskı: Moskova: Insan.

Khunjī (Iṣfahānī), Fazlullāh ibn Rūzbihān. 1976. *Mihmān-nāma-i Bukhārā*, haz. Manuchihr Sutūdeh. Tahran: BTNK.

–1983. *Sulūk al-mulūk*. Tahran: Intishārāti Khwārazmī.

Khuzin. Faiaz Sh. 1997. *Volzhskaia Bulgariia domongol'skoe vremia (X-nachalo XIII vekov)*. Kazan': Fest.

Khvāndamīr, Ghiyāth al-Dīn b. Humām al-Dīn. 1954. *Ḥabib al-siyar fī akhbār afrād al-bashar*. Tahran: 4 Cilt.

Khwāfī, Faṣīḥ Khwāfī'ye bakınız.

Khwāja Samandar Termezi (Tirmidhī). 1971. *Dastūr al-mulūk (Nazidanie gosudariam)*, haz. M. A. Salakhetdinova, Moskova: Nauka.

Khwāndamīr, Ghiyāth al-Dīn. Basım Yılı yok. *Ḥabib al-siyar fī akhbār afrād al-bashar*. Tehran: Kitābkhāna-i Khayyām. 4 cilt içerisinde 3'ü.

Kim, Hodong. 1996. "Muslim Saints in the 14th to the 16th Centuries of Eastern Turkestan." *International Journal of Central Asian Studies* I: 285-322.

–1999. "The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chaghatai Khanate", Amitai-Preiss and Morgan, 1999 içerisinde: 290-318.

–2004. *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877.* Stanford: Stanford University Press.

Kirakos Ganjakec'i, *Patmutiun Hayoc'*. 1986. *Kirakos Ganjaketsi's History of the Armenians*, çev. Robert Bedrosian. New York: Sources of the Armenian Tradition.

Kireev, F. N. 1964-8. haz. *Kazakhsko-russkie otnosheniia* I-II. Alma Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR.

Kirmānī, Nāṣir al-Dīn Munshī. 1949-50. *Simṭ al-ʿulā lil-haḍra al-ʿulyā*, haz. Iqbal ʿAbbās. Tehran: AHS, 1328/1949-50.

Kiselev, S. V., vd. 1965. *Drevnemongolskie goroda*. Moskova: Nauka.

Kitapçı Zekeriya. 2004. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslāmiyet*. Konya: Yedi Kubbe.

Kljaštornyj, Sergei G. 1992. "Das Reich der Tataren in der Zeit vor Činggis Khan." *CAJ* 36/1-2: 72-83.

Kliashtornyi, Sergei G. ve Tursun I. Sultanov. 1992. *Kazakhstan. Letopis' trekh tysiacheletii*. Alma Ata: Rauan.

Kliashtornyi, Sergei G. ve Dmitrii G. Savinov. 2005. *Stepnye imperii drevnei Evrazii*, 2nd edn. St. Petersburg: Filologicheskii Fakul'tet Sankt Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Klein, Wassilios. 2000. *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.* Silk Road Studies, 3. Turnhout: Brepols.

Kluchevski, V. O. 1960. *A History of Russia* I. New York: Russell & Russell.

Kochekaev, B.-A. B. 1988. *Nogaisko-russkie otnosheniia v XV-XVIII vv.* Alma Ata: Nauka.

Kōdō, Tasaka. 1957. "An Aspect of Islam[ic] Culture Introduced into China." *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 16: 103-18.

Kolmaš, Josef. 1994. *The Ambans and Assistant Ambans of Tibet (A Chronological Study).* Archív orientální Supplementa 7. Prague: The Oriental Institute.

Komaroff, Linda. 1986. "The Epigraphy of Timurid Coinage: Some Preliminary Remarks." *American Numismatic Society: Museum Notes*, 31: 207-32.

Kononov, Andrei N., Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān'a bakınız.

Köpeev, Mäshhür Zhüsip. 2003-7. *Shïgharmalarï 1-10*. Pavlodar: Pavlodar memlekettik universiteti.

Kotchnev, Boris D. 2001 'La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique", *Études Karakhanides* in *Cahiers d'Asie Centrale* içerisinde 9: 49-75.

Kotwicz, Władysław. 1950. "Les Mogols promoteurs de l'idée de paix universelle au début du XIII siècle. *Rocznik Orientalistyczny* 16: 428-34.

Kozlov, S. Ia. ve L. V. Chizhova. 2003. Hazırlayanlar. *Tiurkskie narody Kryma*. Moskova: Nauka.

Kozlova, K. I. 1978. *Ocherki étnicheskoi istorii mariiskogo naroda*. Moskova: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.

Kradin, Nikolay 2002. "Nomadism and World Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development." *Journal of World Systems Research* 8/3: 368-88.

Kradin, Nikolay *et al.* 2003. haz. *Nomadic Pathways in Social Evolution*. Moskova: Center for Civilizational and Regional Studies.

Krause, F. E. A. 1922. *Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Krawulsky, Dorothea. 1989. *Mongolen und Ilkhâne – Ideologie und Geschichte. 5 Studien*. Beirut: Verlag für Islamische Studien.

Krippes, Karl. 1991. "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians." *CAJ* 35/1-2: 67-80.

Kroeber, A. L. 1952. "The Ancient Oikoumenê as a Historic Culture Aggregate", Onun *The Nature of Culture* başlıklı eserinin içerisinde. Chicago: University of Chicago Press: 383-93.

Kryczyński, S. 2000. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. 2. baskı. Gdańsk: Rada Centralna i Oddz. w Gdańsku Związku Tatarów Polskich; 1. Baskı: Warsaw: Rada Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1938.

von Kügelgen, A. 2002. *Die Legitimierung der mittelasiatischen Manggitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)*. Istanbul: Ergon Verlag Würzburg.

Kumekov, Bulat E. ve A. K. Muminov. 2005, hazırlayanlar. *Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh*, Cilt I. Almaty: Daiks Press. Tizengauzen, 1884'ün yeniden baskısını içerir.

Kusber, Jan. 1998. "Um das Erbe der goldenen Horde: Das Khanat von Kazan' zwischen Moskauer Staat und Krimtataren", *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag* içerisinde, haz. Eckhard Hübner vd. Stuttgart: Steiner: 293-312.

Kuun, Géza. 1880. haz. *Codex Cumanicus.* Budapest: Editio Scientiarum Academiae Hungaricae.

Kuzeev, Rail' G. 1960. *Bashkirskie shezhere.* Ufa: Bashkirskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

–1974. *Proiskhozhdenie bashkirskogo naroda.* Moskova: Nauka.

–1992. *Narody Srednego Povolzh'ia i Iuzhnogo Urala.* Moskova: Nauka.

Kuzeev, Rail' G. ve R. V. Ovchinnikov. 1975. hazırlayanlar. *Krest'ianskaia voina 1773-1775 gg. na territorii Bashkirii.* Ufa: Bashkirskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

Kychanov, Evgenii. I. 1968. *Ocherk istorii tangutskogo gosudarstva.* Moskova: Nauka.

–1980. "Mongoly v VI-pervoi polovine XII v." *Dal'nii Vostok i sosednie territorii v srednie veka.* Novosibirsk: Nauka, Sibirskoe Otdelenie: 136-48.

1997. *Kochevye gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov.* Moskova, Vostochnaia Literatura RAN.

Kyzlasov, Leonid R. 1984. *Istoriia iuzhnoi Sibiri v srednie veka.* Moskova: Vysshaia Shkola.

Lambton, Ann K. S. 1999. "*The Âthār wa aḥyā'* of Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh Hamadānī and His Contribution as an Agronomist, Arboriculturist and Horticulturalist", Amitai-Preiss ve Morgan, 1999 içerisinde: 126-54.

–'Tiyūl." *EI2*, X, Cilt, 171-2: 550-1.

Lane, Edward W. 1968. *An Arabic-English Lexicon.* London and Edinburgh: Norgate and Williams, 1863-93, Yeniden basım: Beirut Librairie du Liban.

Lane-Poole, Stanley. 1875-91. *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum: III, Coins of the Turkomans* [1877]; VI, *Coins of the Mongols [1881];* IX and X, *Additions to the Collections, 1876-1888* [1890-1]. London: British Museum.

Langlois, John D., Jr. 1981. *China Under Mongol Rule.* Princeton: Princeton University Press.

Lantzeff, George V. 1972. *Siberia in the Seventeenth Century: A Study of the Colonial Administration.* New York: Octagon Books.

Lantzeff, George V. ve Richard A. Pierce. 1973. *Eastward to Empire: Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier, to 1750,* Montreal: McGill-Queen's University Press.

Larner, John. 1999. *Marco Polo and the Discovery of the World.* New Haven ve London: Yale University Press.

Lattimore, Owen. 1934. *The Mongols of Manchuria.* New York: The John Day Company.

1940. *The Inner Asian Frontiers of China.* New York: American Geographical Society: reprint, Hong Kong: Oxford University Press, 1988.

Lăzărescu-Zobian, Maria. 1984. "Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia: Some Aspects of Kipchak-Rumanian Relations." *Journal of Turkish Studies* 8: 265-72.

Lebedev, Vladimir I. 1937. "Bashkirskoe vosstanie 1705-1711.' *Istoricheskie zapiski* I: 81-102.

Lemercier-Quelquejay, Chantal. 1967. "Les missions orthodoxes en pays musulmans de Moyenne et Basse Volga, 1552-1865." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 8: 369-403.

Lentz, Thomas W. 1996. "Memory and Ideology in the Timurid Garden", in *Mughal Gardens*, haz. James Wescoat, Jr., ve Joachim Wolschke-Bulmahn. Washington, DC: Dumbarton Oaks: 31-57.

Lentz, Thomas W. ve Glenn D. Lowrey. 1989. *Timur and the Princely Vision*. Washington, DC, ve Los Angeles: Arthur Sackler Gallery and The Los Angeles County Museum of Art.

Lessing, Ferdinand D. vd. 1982. *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington, Ind.: The Mongolia Society.

Levi, Scott. 1999. "India, Russia and the Eighteenth-Century Transformation of the Central Asian Caravan Trade." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42/4: 519-48.

Levshin, A. I. 1996. *Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei.* Alma Ata: Sanat.

Li Baowen. 1997. haz. *Arban doloduyar jayun-u emün-e qayas-tu qolbuydaqu Mongyol üsüg-ün bičig debter/ Shiqi shiji Menggu wen wenshu dang'an (1600-1650).* Dongliao: Neimenggu shaonian ertong chubanshe.

Li Wenqi. 2007. "Qingdai Lifanyuan zhineng de fazhan yu wanshan." *Wenjiao ziliao* 5: 130-1.

Li, Yixin. 1995, 1996. "Menggu san da hanguo yisilan jiaohua shulun shang." *Nanjing gaoshi xuebao* II/2: 43-8; İkinci kısım (xia) 12/2: 38-46.

–'Chahatai hanguo de Iselanhua." *Xibei minzu yanjiu* 23: 56-84.

Li Zhichang. 1983, *Chang Chun xi you ji* In *Wang Guowei yi shu*, haz. Wang Guowei. Shanghai: shanghai guji shudian, Cilt XIII (Waley'e bakınız).

Liao shi, Wittfogel ve Feng, 1949'a bakınız.

Ligeti, Louis [Lajos]. 1972. *Monuments préclassiques XIII et XIV siècles.* Budapeşte: Akadémiai Kiadó.

Lin Enxian. 1988. *Qingchao zai Xinjiang de Han Hui geli zhengce.* Taipei: Taiwan shangwu yinshu guan.

Lin Yongkuang and Wang Xi. 1991. *Qingdai xibei minzu maoyi shi.* Beijing: Zhongyang minzu xueyuan chubanshe.

Little, Donald P. 1970. *An Introduction to Mamluk Historiography.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Litvinskii, Boris A. 1992. haz. *Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e. Étnos, iazyki, religii.* Moskova: Nauka.

Liu Dan. 1978. "Lun Nuerhachi yu Mingchao de guanxi." *Liaoning daxue xuebao* 5: 56-66.

Liu Mau-tsai. 1958. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe).* Göttinger Asiatische Forschungen, IO. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 2 vols.

Liu, Mingzhong. *Zhong'an ji.* Yuan edn, Beijing tushuguan guji zhenben congkan, 92, facs. edn. Beijing: Shumu wenxian chubanshe, n.d.: 247-529.

Liu Weixin vd. 1995. *Xinjiang minzu zidian.* Urumchi: Xinjiang renmin chubanshe.

Liu, Yingsheng. 1984. "Ali Buge zhi luan yu Chahatai hanguo de fazhan' *Xinjiang daxue xuebao* 2: 29-37.

–1985a. "Yuan dai Menggu zhuhanguo de yuehe ji Wokuotai hanguo de miewang. *Xinjiang daxue xuebao* 2: 31-43.

–1985b. "Zhiyuan chu nian de Chahatai hanguo' *Yuan shi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 9: 45-56.

–1986. "Shiji's Wokuotai hanguo monian jishi buzheng." *Yuanshi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 10: 48-59.

–1992. "Lun Talasi." *Yuan shi lun cong* 4: 256-65.

–1993. "Chahatai Hanguo jiangyu yu lishi yange yanjiu' *Zhongguo bianjiang shidi yanjiu* 3: 30-44.

1995. "Meng-Yuan shidai Zhongya shehui jingji yanjiu,' *Zhongya xuekan* 4: 184-211.

2006. "*Chahatai hanguo shi yanjiu.* Shanghai: Shanghai guji chubanshe.

van Lohuizen-de Leeuw, J. E. 1970. "India and its Cultural Empire", *Orientalism and History* içerisinde, haz. Denis Sinor, 2. baskı, Bloomington, Ind.: Indiana University Press: 35-67.

Lopez, Robert S. ve Irving W. Raymond, 1955. *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents Translated with Introductions and Notes.* New York: Columbia University Press.

Lord Stanley of Aldershot. 1873. çev. *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini.* London: Hakluyt Society Publications.

Lü Wenli. 2007.'Qingdai dui Menggu diqu shixing de piaozhao zhidu falü fagui chu tan." *Lanzhou xuekan* 2: 172-5.

Lubsan, Danzan. 1973. *Altan Tobchi*, çev. Nina P. Shastina. Moskova: Nauka.

Luo Yunzhi. 1983. *Qing Gaozong tongzhi Xinjiang zhengce de tantao.* Taipei: Liren zhuju.

Lupprian, Karl E. 1981. *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels.* Vatican City: Biblioteca apostolica Vaticana.

Luavsandendev, A. ve Ts. Tsedendamba. 2001. *Bol'shoi akademicheskii mongol,'sko-russki slovar'.* Moskova: Academia. 4 Cilt.

Ma, Zuchang 1985. *Ma Shitian wenji*, haz. Wang Deyi, IV Taipei: Xin wenfeng chubanshe: 509-681.

Maḥmūd b. Amīr Valī. 1977. *More tayn otnositel'no doblestei blagorodnykh (geografiia)*, haz. ve çev. Buri A. Akhmedov. Taşkent Fan.

Maḥmūd b. Amīr Walī. *Baḥr al-asrār fī manāqib al-akhyār*, Cilt VI. 3. kısım, Taşkent, Institut Sharqshinasliq Uzbekistan (IVAN Uzbekistana), Elyazması Numara 1375; Cilt. VI, 4. Kısım, London, British Library (Hindistan Dairesi Kütüphanesi Koleksiyonu), Elyazması numara 575.

Makkai, L. 1936. *A milkói (kún) püspökség és népei.* Debrecen.

'Malīḥā", Muḥammad Badī Samarqandī. *Mudhakkir al-aṣḥāb*, Taşkent, Institut Sharqshinasliq Uzbekiston (IVAN Uzbekistana), Elyazması numara 4270, 58.

Mandeville, Sir John. 1983. *The Travels of Sir John Mandeville*, çev. S. W. R. D. Moseley. New York: Penguin.

Mano, Eiji. 1964. "Jûgo seiki shotô no Mogûrisutân." *Tōyōshi kenkyū* 23/1: 1-24

–1978. "Moghulistan." *Acta Asiatica of the Institute of Eastern Culture* 3-4: 47-53.

Manz, Beatrice F. 1978. "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532." *HUS* 2: 282-309.

–1983. "The Ulus Chaghatay Before and After Temür's Rise." *CAJ* 27: 79-100.

–1988. "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty. *Iranian Studies* 21/1-2: 105-22.

–1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press.

–1992. "The Development and Meaning of Čagatay Identity", *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change içerisinde*, haz. Jo-Ann Gross. Durham, NC: Duke University Press: 27-45.

–2001. "Mongol History Rewritten and Relived", *Figures Mythiques des mondes musulmans, special issue of Revue du monde musulman et de la Méditerranée içerisinde*: 129-49.

–2007a. *Power, Politics and Religion in Timurid Iran.* Cambridge: Cambridge University Press.

2007b. "Ulugh Beg, Transoxiana and Turco-Mongolian traditions", *Iran und iranisch geprägte Kulturen: Studien zu Ehren von Bert G. Fragner; überreicht an seinem 65. Geburtstag içerisinde*, haz. Birgitt Hoffmann, Ralph Kauz ve Markus Ritter. Beiträge zur Iranistik. Wiesbaden: Reichert.

–'Ulugh Beg", *El2*: 812-14.

al-Maqrīzī. 1934-73. *Kitāb al-sulūk li-ma'rifat duwal al-mulūk,* Cilt II. Kahire: Maṭba'at dār al-kutub.

Marjānī, Shihāb al-Dīn b. Bahā' al-Dīn. 1885-1900, *Mustafād al-akhbār fi aḥwāli Qazān wa Bulghār* I-II. Kazan: Karimov.

Markov, A. K. 1896. *Inventarnyi katalog musul'manskikh monet Ermitazha (i dopolneniia).* St. Petersburg: Basımevi ibaresi yok.

Martin, H. Desmond. 1950. *The Rise of Chingis Khan and his Conquest of North China.* Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press; Yeniden basım: New York: Octagon Books, 1971.

Martin, Janet. 1986. *Treasure of the Land of Darkness: The Fur- Trade and its Significance for Medieval Russia.* Cambridge: Cambridge University Press.

–1988. "Russian Expansion in the Far North, X to mid XVI Century", *Russian Colonial Expansion to 1917 içerisinde*, haz. Michael Rywkin. London ve New York: Mansell: 23-43.

Martinez, Arsenio P. 1984. "Regional Mint Outputs and the Dynamics of Bullion Flows Through the Il-Khanate." *Journal of Turkish Studies* 8: 121-73.

–1986 [1988a]. "The Third Portion of the History of Ghazan Khan in Rashidu 'd-Din's *Ta'rikh-e Mobarak-e Ghazani*... The Narrative Sections Concerning the Military Establishment Together with Ghazan Khan's Decree Conceding Cleruchies to the Mongol Army' *AEMAe* 6: 41-127.

–1986 (1988b). "Some Notes of Īl-Xānid Army' *AEMAe* 6: 129-42.

–1987-91. "Changes in Chancellery Languages and Language Changes in General in the Middle East, with Particular Reference to Iran in the Arab and Mongol Periods." *AEMAe* 7: 103-52.

Marvazī. 1942. *Sharaf al-Zamān Marvazī on China, the Turks and India*, çev. V. Minorsky. London: Royal Asiatic Society.

Mas Latrie, L. de. 1868. "Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak." *Bibliothèque de l'école des chartes* 29. 6. Seri, 4: 583-95.

Masaki, Horie. 1986. "On the Xuanwei Inscriptions and the Xuanwei Jun Fortress", *Papers Contributed to the Symposium for the History of the Yuan Dynasty-Abstracts içerisinde.* Nanjing: Basım yeri ibaresi yok: 68-74.

Masevich, M. G. 1960. haz. *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana* I. Alma Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR.

Maṣ'ūd b. 'Uthmān Kūhistānī, *Tārīkh-i Abu'l-Khayr Khāni*. St. Petersburg, Institute of Oriental Studies, MS C-480.

al-Mas'ūdī. 1861-77. *Murūj al-dhahab wa'lma'adin al-jawhar*, haz. ve çev. C. Barbier de Meynard. Paris: L'imprimerie nationale. 9 Cilt.

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov, see Ibragimow S. K. *et al.* 1969.

Matsui, Dai. 2005. "Taxation Systems as Seen in Uighur and Mongol Documents from Turfan: An Overview." *Transactions of the International Conference of Eastern Studies* 50: 67-82.

Mayer, Tobias. 1998. haz. *Sylloge Nummorum Arabicorum Tübingen: Nord und Ostzentralasien, XVb Mittelasien II.* Tubingen: Ernst Wasmuth Verlag.

McChesney, Robert D. 1983. "The Amīrs of Seventeenth-Century Muslim Central Asia." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26: 33-70.

–1991. *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889.* Princeton: Princeton University Press.

1993. The Conquest of Herat 995-6/1587-8: Sources for the Study of Ṣafavid/Qizilbāsh- Shibanid/Uzbek Relations", *Etudes safavides içerisinde*, haz. J. Calmard. Paris .and Tahran: Institut français de recherche en Iran: 69-107.

–1996a. *Central Asia: Foundations of Change*. Princeton: The Darwin Press: 109-14.

–1996b. "Shībānī Khān", *EI2*, IX: 426-8.

–1996c. "Shībānids", EI2, IX: 428-31.

–1999. "Bukhara's Suburban Villages: Juzmandun in the Sixteenth Century", *Bukhara: The Myth and the Architecture içerisinde*, haz. Attilio Petruccioli. Cambridge, Mass.: Aga Khan Program for Islamic Architecture: 93-119.

–2000. "Zamzam Water on a White Felt Carpet: Adapting Mongol Ways in Muslim Central Asia: 1550-1650", *Religion, Customary Law and Nomadic Technology: Papers Presented at the Central and Inner Asian Seminar, University of Toronto, 1 May 1998 and 23 April 1999 içerisinde*, haz. M. Gervers and W. Schlepp. Toronto: Joint Centre for Asia Pacific Studies: 63-80.

Mel'nikov, S. 1859. haz. *Akty istoricheskie i iuridicheskie i drevniia tsarskiia gramoty Kazanskoi i drugikh sosedstvennykh gubernii* I. Kazan: Dubrovin.

Melville, Charles. 1990. "*Pādshāh-i Islām*: The Conversion of Sultan Maḥmūd Ghāzān Khān." *Pembroke Papers* 1: 159-77.

–1999. *The Fall of Amir Chūpān and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*. Papers on Inner Asia, 30. Bloomington, Ind.: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.

2006. "The *Kesig* in Iran The Survival of the Royal Mongol Household", *Beyond the Legacy of Genghis Khan içerisinde*. haz. Linda Komaroff. Leiden: Brill: 135-64.

Meng Da beilu, Kısaltmalar listesine bakınız.

Meserve, Ruth. 1982. "The Inhospitable Land of the Barbarians." *Journal of Asian History* 16: 51-89.

Migne, (L'Abbe) Jacques-Paul. 1866. haz. *Michaelis Glyca, Opera Omnia, post Philippi Labbei, Johannis Lamii, Francisci Fontani, Joannis [sic] Leunclavii, C. Fr. Matthcii, Leonis Allatii, Angeli Mali curas in unum corpum nunc primum collecta, accedunt Josephi Constantinopolitani Patriarcae, Johannis Diaconi Adrianopolitani et aliorum Epistolae, Opuscula Historica, Fragmenta accurate et de novo recognoscente, in PatrologiaGraeca*, 158, Paris: J.-P. Migne, 1857-89.

Mikhaleva, G. A. 1982. *Torgovye i posol'skie sviazi Rossii s sredneaziatskimi khanstvami cherez Orenburg*. Taşkent: Fan.

Miller, Gerard F. 1937-40. *Istoriia Sibiri*. Ciltler I-II. Moskova: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Miller, Roy A. 1976. "Batu Möngke", *Dictionary of Ming Biography içerisinde*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press. I: 17-20.

Millward, James. 1998. *Beyond the Pass: Economy, Ethnicity and Empire in Qing Xinjiang, 1759-1864*. Stanford: Stanford University Press.

2004. "The Qing Formation, the Mongol Legacy, and the 'End of History' in Early Modern Central Eurasia", *The Qing Formation in World Historical Time* içerisinde, haz. L. A. Struve. Cambridge, Mass., and London: Harvard University Asia Center: 92-120.

–2007. *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. New York: Columbia University Press.

Millward, James ve Laura J. Newby. 2006. "The Qing and Islam on the Western Frontier", *Empire at the Margins: Culture, Ethnicity and Frontier in Early Modern China* içerisinde, haz. Pamela Crossley, Helen Siu ve Donald Sutton. Berkeley: University of California Press: 113-34.

Mingshi (Official Ming Dynasty History). 1996. Haz. Zhang Tingyu. Yeniden basım Changsha: Yuelu shushe: Hunan sheng xin hua shu dian.

Minorsky, Vladimir ve Mojtaba Minovi. 1964. "Nasiru'd- Din Tusi on Finance." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 10/3 (1940): 755-89; Iranica: Twenty Articles/ Bīst maqāla-yi Minorski*'de yeniden neşredildi, Publications of the University of Tehran no. 775: pp. 64-85 Hertford: J. Austin and Son, Ltd.

Mīrkhwānd, Mulḥammad b. Khwāndshāh. 1959-61. *Rawḍat al-ṣafā*. Tahran: Payrūz. 10 Cilt.

Mitroshkina, A. G. 1968. "Termin 'Zolotaia Orda'." *Trudy Irkutskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. Zhdanova* 65/4: 25-32.

Miyawaki, Junko. 1984. "The Qalqa Mongols and the Oyirad in the Seventeenth Century'. *Journal of Asian History* 18: 186-73.

–1995. *Saigo no Yūboku Teikoku: Jungaru bu no kōbō* [Son Göçer İmparatorluk: Cungar *Ulus*'un Yükselişi ve Düşüşü]. Tokyo: Kodansha.

–1997. "The Khoyd Chief Amursana in [bu şekilde] the Fall of the Dzungars: The Importance of the Oyirad Family Trees Discovered

Kazan", *Historical and Linguistic Interactions Between Inner-Asia and Europe* içerisinde, haz. Árpád Berta. Szeged: John Benjamins Publishing Company: 195-205.

1999. "The Legitimacy of Khanship Among the Oyirad (Kalmyk) Tribes in Relation to the Chinggisid Principle", *The Mongol Empire and Its Legacy* içerisinde, haz. Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan. Leiden: Brill: 319-31.

Morgan, David O. 1982.'Who Ran the Mongol Empire?" *JRAS* 2: 124-36.

–1986a. *The Mongols*. Oxford: Blackwell.

–1986b. "The Great *Yāsā* of Chingiz Khān' and Mongol Law in the İlkhānate." *BSOAS* 49/1: 163-76; Hawting, 2005'te yeniden basıldı: 198-211.

–1989. "The Mongols and the Eastern Mediterranean", *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204* içerisinde, haz. Benjamin Arbel, Aryeh Graboïs ve David Jacoby. London: Frank Cass= *Mediterranean Historical Review* 4/1: 198-211.

2005. "The 'Great *Yasa* of Chinggis Khan' Revisited", Amitai-Preiss ve Biran, 2005'te yeniden basıldı: 291-308.

Mote, F. W. ve L. Carrington Goodrich. 1976a. "Chu Ti", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press. 2: 1035-7.

–1976b. "Chu Ti", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press. I: 356.

Mouminov, Achirbek. 2001. "Le rôle et la place des jurists hanafites dans la vie urbaine de Boukhara et de Samarcande enttre le XIe et le début du XIIIe siècle." *Études Karakhanides*: 131-40.

Mufaḍḍal b. Abī al-Faḍāyil. 1919-28. *al-Nahj al-sadīd wa'l-durr al-farīd f īmā ba'da ibn al-'amīd (Histoire des sulatans mamlouks)*, haz. ve çev. Edgar Blochet. *Patrologia orientalis*, Ciltler XII, XIV, XX. Paris: Firmin-Didot.

–1973. *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaḍḍal b. Abī al-Faḍāyil*, haz. ve çev. Samira Kortantamer. Islamkundliche Untersuchungen, 23. Freiburg: Schwarz.

Muginov, A. M. 1958. "Persidskaia unikal'naia rukopis' Rashīd al-Dīna." *Uchenye zapiski Instituta vostokovedeniia* 16: 352-75.

Muḥammad Amīn b. Mīrzā Zamān Bukhārī. 1957. *Ubaidulla-name*, Rusça çev. A. A. Semenov. Taşkent: Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoi SSR.

Muḥammad Amīn b. Mīrzā Zamān Bukhārī Ṣufiyānī. *Muḥīṭ al-tawārīkh*, Paris, Bibliothèque Nationale, Elyazması numara 472.

Muḥammad Ṭālib b. Tāj al-Dīn Ḥasan Jūybārī. Maṭlab al-ṭālibīn, Taşkent, Institut Shargshinasliq Uzbekiston (IVAN Uzbekistana), Elyazması numara 80; Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Elyazması Or. oct. 1540.

Muḥammad Vafā Karmīnagī. *Tuḥfat al-khānī*, St. Petersburg, Institute of Oriental Studies, MS C-525.

Muḥammad Yūsuf Munshī. *Tārīkh-i Muqīm Khānī (or Tadhkira-i Muqīm Khānī)*, London, Royal Asiatic Society, Elyasması numara 160.

Mu'īn al-Fuqara', Aḥmad b. Muḥammad. 1960. *Kitāb-i Mullāzāda - Mazārāt-i Bukhārā*. Tehran: Kitābfurūshī-i Ibn Sīnā, 1339/1960.

Mu'izz al-ansāb fī shajarat al-ansāb. Paris, Bibliothèque Nationate, Elyasması numara 67.

Mukanov, M. S. 1974. *Étnicheskii sostav i rasselenie kazakkov Srednego Zhuza*. Alma Ata: Nauka.

Mukminova, R. G. 1976. *Ocherki po istorii remesla v Samarkandei Bukhare v XVI veke*. Taşkent: Fan.

–1966. *K istorii agrarnykh otnoshenii v Uzbekistane XVI v. Po materialam 'Vakf-name'*. Taşkent: Akademiia Nauk UzSSR.

Müller, Gerhard Friedrich. 2003. *Nachrichten über die Völker Sibiriens, 1736-1742*. Hamburg: Institut für Finnougristik der Universität Hamburg.

Mullie, E. P. J. 1964. *De mongoolse prins Nayan*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jaargang 26, 3. Brussels: Paleis der Academiën.

Muminov, Aşirbek. 1998 'Die Qožas: Arabischen Genealogien in Kasachstan", in *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*. Cilt II: *Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations*, haz. Anke von Kügelgen, Michael Kemper ve Allen J. Frank. Berlin: Klaus Schwarz: 193-210.

Müneccimbaşı, Ahmet ibn Lutfullah. 1868-9. *Ṣaḥā'if al-akhbār*, I-III. Istanbul, 1285/ 1868-9.

Munis, Shir Muhammad Mirab and Muhammad Riza Mirab Agahi. 1999. *Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm*, Çağatay Türkçesinden çeviren ve notlandıran Yuri Bregel. Leiden: Brill.

Munkuev, Nikolai Ts. 1977. "Zametki o drevnikh mongolakh", in Tikhvinskii, 1977: 377-408.

Muraoka, Rin. 1986. "Haidu yu Tu'ersitan: lun Talasi hulitai dahui", *Papers Contributed to the Symposium for the History of the Yuan Dynasty: Abstracts* içerisinde. Nanjing: s. n.: 189-92.

Murguliia, Melita P. ve Vladimir P. Shusharin. 1998. *Polovtsy, Gruzia, Rus' i Vengriia v XII-XII vekakh*. Moskova: Rossiiskaia Akademiia Nauk, Institut Slavianovedeniia i Balkanistiki.

Muslimov, Il'iaz B. 1996. haz. *Na styke kontinentovi tsivilizatsti... Iz opyta obrazovaniia i raspada imperii XV-XVI vv*. Moskova: Insan.

MWLD, Kısaltmalar listesine bakınız.

Nagel, Tilman. 1993. *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*. Munich: C.H. Beck.

Nalivkin, V. 1886. *Kratkaia istoriia Kokandskogo khanstva*. Kazan: Tipografiia Imperatorskago Universtiteta.

Namka, Midong. 2004. "Lun Menggu tongyi Xiyu de yingxiang'. *Nei Menggu daxue xuebao* 36/2: 115-20.

al-Nasafī, 'Umar b. Muḥammad. 1955. *Qandiyya (dar bayān-i mazārāt-i Samarqand)*, haz. Irāj Afshār. Tahran: Tahurī.

al-Nasawī, Kısaltmalar listesine bakınız

Naṭanzī, Mu'in al-Dīn. 1957. *Extraits du Muntakhab al-tavārīkh-i Mu'īnī (Anonym d'Iskandar)* haz. Jean Aubin. Tahran: Khayyām, sh. 1336/ 1957.

Navāī, 'Abd al-Ḥusayn. 1977. haz. *Asnād wa makātibāt-i tārīkhī-yi Īrān*. Tahran: Bungāh-i Tarjuma wa Nashr-i Kitāb.

Necef, Ekber N. 2005. *Karahanlılar*. Istanbul: Selenge Yayınları.

Neff, John U. 1987. "Mining and Metallurgy in Medieval Civilization", *Cambridge Economic History of Europe* içerisinde, haz. Michael Postan vd. 2. Baskı Cambridge: Cambridge University Press: II: 693-762.

Németh, Julius [Gyula]. 1952. "Wanderungen des mongolischen Wortes *Nökür* 'Genosse'." *AOH* 3: 1-23.

–1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapeşt, 1930; 2. Gözden geçirilmiş baskı. Budapeşte: Akadémiai Kiadó.

Newby, L. J. 1998. "The Begs of Xinjiang. Between Two Worlds." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 61/2: 278-97.

–2005. *The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand* c. *1760-1860*. Brill's Inner Asian Library, 16. Leiden ve Boston: Brill.

Niu, Ruji. 2007. "Xinjiang Alimali gucheng faxian de Xuliya wen jingjiao beiming yanjiu." *Xiyu yanjiu* I: 74-80.

Nizami, A. K. 1998. "The Ghurids", in Asimov and Bosworth, 1998: 170-90.

Noack, Christian, 2000. "Die sibirischen Bucharioten. Eine muslimische Minderheit unter russischer Herrschaft." *Cahiers du monde russe* 42/2-3: 263-78.

Nogmanov, Aida 2002. *Tatary Srednego Povolzh'ia i Priural'ia v rossiiskom zakonodatel'stve vtoroi poloviny XVI-XVIII vv.* Kazan: Fen.

Nolde, Boris. 1952-3. *La Formation de l'Empire Russe. Études, notes et documents*, 1-2. Paris: Institut d'Études Slaves.

Nolte, Hans-Heinrich. 1969. *Religiöse Toleranz in Russland, 1600-1725*. Göttingen: Musterschmidt.

Nongsang jiyao. 1965. Sibu beiyao haz. Taipei: Taiwan Zhonghua shuju.

al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad b. 'Abd al-Wahhāb. 1984. *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, Cilt XXVII, haz. F. 'Ashūr. Kahire: al Hay'a al-miṣriyya al-'āmma li-l'kitāb.

Obolensky, Dimitri. 2000. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453*. London: Phoenix Press.

Ocherki po istorii Bashkirskoi ASSR. 1956. Cilt I. Ufa: Institut Istorii, Iazyka i Literatury.

Okada, Hidehiro. 1966. "Life of Dayan Qaghan." *Acta Asiatica* II: 46-55.

O'Kane, Bernard. 2004. "Chaghatai Architecture and the Tomb of Tughlug Temür at Almaliq." *Muqarnas* 21: 277-87.

Olbricht, Peter. 1954. *Das Postwesen in China unter den mongolischen Herrschaft im 13. und 14. Jahrhundert*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Olschki, Leonardo. 1960. *Marco Polo's Asia*. Berkeley: University of California Press.

1969. *Guillaume Boucher. A French Artist at the Court of the Khans*. Baltimore, Md., 1946; Yendien baskı: New York: Greenwood Press.

Ostrogorski, Georgije. 1963. *Geschichte des Byzantinischen Staates.* Munich: C. H. Beck.

Ostrogorsky, George. 1969. *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey. Gözden geçirilmiş 3. Baskı. New Brunswick: Rutgers University Press; Ostrogorski'nin 1963'teki eserinin İngilizce çevirisi.

Ostrowski, Donald. 1998. *Muscovy and the Mongols: Cross-culrural Infuences on the Steppe Frontier, 1304-1589.* Cambridge University Press: Cambridge.

Ötemish Ḥajjī, *Chingīz nāma*, Iudin vd. 1992'ye bakınız.

Özyetgin, A. Melek. 1996. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına ait Yarlık ve Bitiklerin dil ve üslûp İncelemesi.* Ankara: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Pachymérès, Georges. 1984. *Relations historiques*, haz. Albert Failler, çev. V. Laurent, Corpus Fontium Historiae Byzantinae içerisinde, Parisiensis Serisi 24/ I, 2. Paris: Belles Lettres.

Paksoy, Hasan B. 1991. haz. *Central Asian Monuments.* Istanbul: Isis Press.

Pallavicino, Eleonora. 2001. haz. *I* Libri Jurium *della Repubblica di Genova,* 1/7, Ministero per i Beni e le Attivita Culturali: Pubblicazioni degli Archivi di Stato içerisinde: Fonti 35, Fonti per la Storia della Liguria, 15, Genoa.

Pamiatniki russkogo prava. haz. Aleksandr A. Zimin, Lev V. Cherepnin vd. 1952-63. Moskova: Gosudarstvennoe izdatel'stvo iuridicheskoi literatury. 8 Cilt.

Papas, Alexandre. 2005. *Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan: étude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan oriental.* Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Jean Maisonneuve successeur.

Pashuto, Vladimir T. 1966. "Poloveckoe epikopstvo", *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag* içerisinde, W. Steinitz, P. N. Berkov, B Suchodolski ve J. Dolansky. Berlin: Akademie-Verlag: 33-40.

Paul, Jürgen. 1990. "Seheiche nd Herrscher im Khanat Čagatay." *Der Islam* 67/2: 278-321.

–1991. *Die politische und soziale Bedeutung der Nagšbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert.* Berlin ve New York: W. De Gruyter.

1997. "La propriété foncière des cheikhs Juybari." *Cahiers d'Asie centrale* Numara. 3-4 (L'Héritage Timouride: Iran- Asie centrale XVe-XVIIIe siècles): 183-202.

–1998. *Doctrine and Organization: The Khwājagān/ Naqshbandīya in the First Generation after Bahā'uddīn.* ANOR I, Halle ve Berlin: Das Arabische Buch.

Paviot, Jacques. 2000. "England and the Mongols." *JRAS*, 3. Seri, 10: 305-18.

Pegolotti, Francesco Balducci. 1936. *La pratica della mercatura*, haz. Allan Evans. The Mediaeval Academy of America, Publication, 24. Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America.

Pelensky, Jaroslaw. 1974. *Russia and Kazan: Conquest and Ideology, 1438-1560s.* Paris: Mouton.

Pelliot, Paul. 1922-3. "Les Mongols et la papauté." *Revue de l'Orient Chrétien* 23: 3-30.

–1924. "Les Mongols et la papauté." *Revue de l'Orient Chrètien* 24: 225-335.

–1925. "Note sur Karakorum." *Journal Asiatique* 206: 372-5.

–1927. "Une ville musulmane dans Chine du Nord sous les Mongols." *Journal Asiatique* 211: 261-79.

–1932. "Les Mongols et la papauté." *Revue de l'Orient Chrétien* 28: 3-84.

–1949. *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or.* Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient. Adrien Maisonneuve.

–1959-73. *Notes on Marco Polo.* Paris: Imprimerie Nationale. 3 Cilt.

Pelliot, Paul and Louis Hambis. 1951. *Histoire des campagnes de Gengis Khan.* Leiden: Brill.

Peng, Daya ve Xu, Ting. 1937. *Heida shilüe* haz. Congshu jicheng Reprint: Changsha.

Perdue, Peter. 1996. "Military Mobilization in Seventeenth- and Eighteenth-Century China, Russia, and Mongolia." *Modern Asian Studies* 30/ 4: 757-93.

–2005. *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia.* Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.

Pershits, Abram I. and D. Traide. 1986. hazırlayanlar. *Svod étnograficheskikh poniatii i terminov. Sotsial'no-ékonomicheskie otnosheniia i sotsial'no-normativnaia kul'tura.* Moskova: Nauka.

Petech, Luciano. 1976a. "bSod-nams-rgya-mts", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt, haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press: Cilt I: 22-3.

–1976b. "Yon-tan-rgya-mts'o", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press: II: 1604-06.

–1983. "Tibetan Relations with Sung China and with the Mongols", Rossabi, 1983 içerisinde: 173-203.

–1990. *Central Tibet and the Mongols: The Yüan-Sa-skya Period of Tibetan History*. Serie Orientale Roma, 65. Rome: Istituto Italiano per Il Medio ed Estremo Oriente.

Petrukhin, Vladimir la. ve Dmitrii S. Raevskii. 2004. *Ocherki istorii narodov Rossii vdrevnosti i rannem srednevekov'e*. Moskova: Znak.

Petrushevski, Il'ia P. 1949. "K istorii instituta, soiiurgala", *Sovetskoe Vostokovedenie* içerisinde, haz. V. V. Struve *et al.* Moskova ve Leningrad: Akademiia Nauk: 227-46.

Pfeiffer, Judith. 1999. "Conversion Versions: Sultan Öljeytü's Conversion to Shi'ism (709/ 1309) in Muslim Narrative Sources." *Mongolian Studies* 22: 35-67.

–2003. "Conversion to Islam Among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder." Doktora Tezi, University of Chicago.

Pfeiffer, Nikolaus 1913. *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*. Zurich: Gebr. Leemann.

Phillips, Eustace D. 1969. *The Mongols*. Ancient Peoples and Places. London: Thames and Hudson.

Pikov, Gennadii G. 1989. *Zapadye kidani*. Novosibirsk: Izdatel'stvo Novosibirskogo universiteta.

Pishchulina, Klavdiia A. 1969. "Prisyrdar'inskie goroda i ikh znachenie v istorii kazakhskikh khanstv v XV-XVII vekakh", *Kazakhstan v XV-XVII vekakh* içerisinde. Alma Ata: Nauka: 5-49.

–1977. *Iugo-vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV-nachale XVI vekov*. Alma Ata: Nauka.

Pokotilov, D. 1949. *History of the Eastern Mongols During the Ming Dynasty from 1368-1634, Part II*, Ek ve doğru yanlış tablosu W. Franke. Studia Serica, Monographs, Seri A, Numara 3. Chengtu: Chinese Cultural Studies Research Intitute and West China Union University.

Polo, Marco. 1903. *The Book of Sir Marco Polo*, çev. ve haz. Henry Yule. London: John Murray, 2 Cilt.

–1931. *The Travels of Marco Polo. Translated into English from the Text of L. F. Benedetto* by Aldo Ricci. London: Routledge.

–1935-38. *The Description of the World*, çev. ve haz. Antoine C. Moule ve Paul Pelliot. London: George Routledge and Sons. 2 Cilt.

–1982. *Le divisament dou monde*, haz. Gabriella Ronchi, *Milione. Le divisament dou monde. Il Milione nelle redazioni toscana e franco-italiana.* Milan: A. Mondadori.

–1986. *Il Milione*, introduzione, edizione del testo toscano ('Ottimo') note illustrative, esegetiche, linguistiche repertori onomastici e lessicali a cura di Ruggero M. Ruggieri. Florence: L. S. Olschki.

Poluboiarinova, Marina D. 1978. *Russkie liudi v Zolotoi Orde.* Moskova: Nauka.

Portal, Roger. 1950. *L'Oural au 18e siècle, étude d'histoire économique et sociale.* Paris: Institut d'Études slaves.

Postan, M. M. and H.J. Habakkuk. 1966-89. eds. *The Cambridge Economic History of Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.

Potter, Lawrence G. 1994. "Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran." *Iranian Studies* 27: 77-102.

Predelli, Ricardo. 1876, 1878, 1883, 1896. *I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia: Regesti*, i-iv, Monumenti Storici publicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria içerisinde, I; Serie Prima, Documenti, I. Venice.

Pritsak, Omeljan. 1950. "Āl-i Burhān: *Der Islam* 30: 81-96; Pritsak, 1981'de yeniden basıldı.

–1952. "Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker." *Ural-Altaische Jahrbücher* 24/1-2: 49-104.

–1968. "Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th -IIth Centuries", *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists, New Delhi, 1964 içerisinde.* New Delhi: A. K. Ghosh: 2: 157-63; 1981'de yeniden basıldı, VI.

–1981. *Studies in Medieval Eurasian History.* London: Variorum Reprints.

1988. "The Distinctive Features of the Pax Nomadica", *Popoli de delle Steppe in XXXV Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* içerisinde. Spoleto: Pressa La Sede del Centro, 2: 747-98.

Privratsky, Bruce. 2001. *Muslim Turkistan.* Richmond, Surrey: Curzon.

Ptak, Roderich. 1995. "Images of Maritime Asia in Two Yuan Texts: *Daoyi zhilue and Yiyu zhi.*" *Journal of Sung-Yuan Studies* 25: 47-75.

al-Qalqashandī, Aḥmad b. "Alī. 1962. *Ṣubḥ al-aʿshā fī ṣināʿat al-inshā*. Kahire: al- Maṭbaʿa al amīriyya, 1913-19; yeniden baskı: Cairo: al-Muʾassasa al-Miṣriyya al-ʿĀmma lil-Taʾlīf wa-al-Tarjama wa-al-Ṭibāʿa wa-al-Nashr, 1383/1962. 14 Cilt.

Qārshī, Jamāl, *Mulkhaqāt al-ṣurāḥ*, Bartol'd, 1900'da: I: 128-52.

Qāshānī, Abu'l-Qāsim ʿAbdallāh b. ʿAlī. 1969. *Taʾrīkh-i Uljaytū*, haz. Mahin Hambly. Tehran: Bungāh-i tarjuma wa-nashr-i kitāb.

Qazwīnī, Ḥamdallāh b. Abī Bakr Mustawfī. 1913. *Taʾrīkh-i guzīda*, haz. Edward G. Browne. Leiden ve London: Brill ve Luzac.

–1915. *Nuzhat al-qulūb*, haz. Guy Le Strange. Leiden ve London: Brill ve Luzac.

Qidan guozhi: Istoriia gosudarstva kidanei (tsidan' gochzhi). Kısaltmalar listesine bakınız, QGZ/ Taskin.

Qi-shi-yi (Chunyuan). 1835. *Xiyu wenjian lu*, original 1777: Yeniden baskı Qingzhao tang congshu, 95.

Qozha, Mukhtar. 2000. *Iasï-Türkistan tarikhï-Istoriia Iasy-Turkestana*. Alma Ata: QAZaqparat.

QTZWHSL, Kısaltmalar listesine bakınız.

Quinn, Sheila A. 1989. "The Muʿizz al-Ansab and Shuʿābi Panjgānah as Sources for the Chaghatayid Period of History: A Comparative Analysis." *CAJ* 33: 229-53.

al-Qurashī, ʿAbd al-Qādir b. Muḥammad. 1993. *al-Jawāhir al-muḍiyya fī ṭabaqāt al-ḥanafiyya*, haz. ʿAbd al-Fattāḥ M. al-Ḥilw. Cairo: Hajar. 5 Cilt.

Qurbān ʿAlī Khālidī. 1910. *Tawārīkh-i khamsa-yi sharqī*. Kazan: Kazakov.

–2005. *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe: 1770-1912*, haz. A. Frank ve M. Usmanov. Leiden: Brill.

de Rachewiltz, Igor. 1962. çev. "The Hsi-yu lu by Yeh-lü Ch'u-ts'ai." *Monumenta Serica* 21: I-128.

–1966. Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9: 88-144.

–1971. *Papal Envoys to the Great Khans*. London: Faber.

–1971-81. çev. *The Secret History of the Mongols* bir seri halinde şırada basıldı: *Papers in Far Eastern History*.

–1973. "Some Remarks on the Ideological Foundations of Chingis Khan's Empire." *Papers on Far Eastern History* 7: 21-36.

–1983. "Turks in China Under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries", Rossabi, 1983 içerisinde: 281-310.

–1989. "The Title Činggis Qan/Qaγan Re-examined", *Gedanke und Wirkung: Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe* içerisinde, haz. Walther Heissig ve Klaus Sagaster. Asiatische Forschungen, 108. Wisbaden: Harrassowitz: 281-98.

–1993. "Some Reflections on Činggis Qan's *Jasay.*" *East Asian History* 6: 91-104.

Chan Hok-lam. Hsiao Ch'i-ch'ing ve Peter W. Geier 1993. hazırlayanlar. *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period.* Wiesbaden: Harrassowitz.

de Rachewiltz, Igor ve May Wang. 1988. *Repertory of Proper Names in Yuan Literary Sources.* Taipei: Oriental Book Store. 3 Cilt.

–2004. *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century.* Brill's Inner Asian Library, 7. Leiden: Brill. 2 Cilt.

Raeff, Marc. 1971. "Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities", *Soviet Nationality Problems* içerisinde, haz. Edward Allworth. New York: Columbia University Press: 23-42.

Rakhmatullin, U. Kh. 1988. *Naselenie Bashkirii v XVII-XVIII vv.: voprosy formirovaniia ne-bashkirskogo naseleniia.* Moskova: Nauka.

Rall, Jutta. 1960. "Zur persischen Übersetzung eines *Mo-chüeh*, eines chinesischen medizinischen Textes." *Oriens Extremus* 7: 152-57.

Rásonyi, László. 1981. *Hidak a Dunán.* Budapeşt: Magvető Kiadó.

Rashīd al-Dīn, Faḍlallāh Abu'l-Khayr, Kısaltmalar listesine ve aşağıya bakınız.

–Shu'āb-i panjgāna, Topkapi Sarayi Ahmet III, Elyazması numara 2937.

–1945. *Mukātabat-i Rashīdī, yanī rasāilī wazīr-i dānishmand, Khwāja Rashīdu 'd-Dīn Faḍlu 'llāh Tabīb bi pesarān wa'ummāl wa dūstān a digirān siwā i īshān niwishta wa Maulānā Muḥammad-i Abarqūhī an-rā jam' namūda*, haz. Muhammad Shāfi'. Lahore: Panjab University Oriental Publications.

–1971a. *Die Chinageschichte des Rašīd al-Dīn*, haz. ve çev. Karl Jahn. Vienna: Herman Böhlaus.

–1971b. *The Successors of Genghis Khan*, çev. John A. Boyle. New York: Columbia University Press.

–1972. *Tanksūq nāma yā ṭibb ahl-i Khitā*, haz. Mujtabā Minuvī. Tahran: University of Tehran.

1980. *Die Indiengeschichte des Rašid al-Dīn*, haz. ve çev. Karl Jahn. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

1989. *Āthār va Aḥyā*, haz. M. Sutūdah ve I. Afshār. Tahran: Tehran University Press.

Ratchnevsky, Paul. 1966. "Les Che-wei étaient-ils des Mongols?" *Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville* içerisinde, I. Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises, 20. Paris: Presses universitaires de France: 225-51.

–1966. "Zum Ausdruck 'Touhsia' in der Mongolenzeit", *Collectanea Mongolica. Festchrift fiir Professor Dr. Rintchen zum 60. Geburtstag* içerisinde, haz. Walther Heissig Asiatische Forschungen, 17. Wiesbaden: Harrassowitz: 173-91.

1970. "Rašid al-Din über die Mohammedaner-Verfolgungen in China unter Qubilai." *CAJ* 14: 163-80.

1992. *Genghis Khan: His Life and Legacy*, çev. Thomas Nivison Haining Oxford: Blackwell, 1991; Amerika Birleşik Devletleri baskısı 1992. İlk olarak Almanca *Činggis-Khan. Sein Leben und Wirken* başlığı ile neşredilmişti. Wiesbaden: Franz Steiner, 1983.

1993. "Jurisdiction, Penal Code, and Cultural Confrontation under Mongol-Yüan Law." *Asia Major*, 3. Seri, 6: 161-79.

Reichert, Folker E. 1992. *Begegnungen mit China. Die Entdeckung Ostasiens im Mittelalter*. Beiträge zur Geschichte un Quellenkunde des Mittelalters, 15. Sigmaringen: Jan Thorbecke.

Ren Chongyue. 1996. "Cong liang tong Yuan dai beiwen kan 'Haidu zhi luan' de xingzhi." *Zhongzhou Xuekan* 5: 115- 20.

Ren, Rongkang. 1990. "Yuan chu de Yuan-Yi lianmeng yu Zhongya jiaotong." *Zhongya xuekan*3: 184-93.

Richard, Jean. 1967. "La conversion de Berke et les débuts d'islamisation de la Horde d'Or." *Revue des études islamiques* 35: 173-84.

–1977. *La Papauté et les missions d'Orient au moyen age (XIIe-XVe siècles)*. Rome: Ecole Française de Rome.

1979. "Les causes des victoires mongoles d'après les historiens occidentaux du XIIIe siècle." *CAJ* 23: 104-17; Richard, 1983'de yeniden basıldı.

–1983. *Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin medieval*. London: Variorum Reprints.

Riḍā al-Dīn b. Fakhr al-Dīn. 1900-08. *Āsār* I-II. Ufa ve Orenburg: Karimov.

Roemer, Hans R. 1986. "The Successors of Timur", *CHIran*, VI'da: 98-146.

Roerich, George N. 1949-53. Çev. ve haz. *The Blue Annals*. Royal Asiatic Society of Bengal. Monograph series, 7. Calcutta: Royal Asiatic Society of Bengal. 2 Cilt.

Rogers, Greg S. 1996. "An Examination of Historians' Explanations for the Mongol Withdrawal from East Central Europe." *East European Quarterly* 30: 3-26.

Romaniello, Matthew P. 2000. "Controlling the Frontier: Monasteries and Infrastructure in the Volga Region, 1552-1682." *Central Asian Survey* 19: 429-43.

Rossabi, Morris. 1972. "Ming China and Turfan, 1406-1517',*CAJ* 16/3: 206-25.

–1976a. "Arughtai", *Dictionary of Ming Biography*, I: 12-15.

–1976b. "Mahmūd", *Dictionary of Ming Biography*, 2: 1035-7.

–1976c. "Esen", *Dictionary of Ming Biography*, I: 416-20.

–1976d. "İbrahim", *Dictionary of Ming Biography*, I: 683-5.

–1979. "Khubilai Khan and the Women in his Family", *Studia Sino-Mongolica: Festschrift für Herbert Franke* içerisinde, haz. Wolfgang Bauer. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 153-80.

–1981. "The Muslims in the Early Yuan Dynasty", Langlois, 1981'de: 257-95.

–1982. *The Jurchens in the Yüan and Ming*. Cornell University East Asia Papers, 27. Ithaca: Cornell University China-Japan Program.

–1983. haz. *China Among Equals*. Berkeley: University of California Press.

–1988. *Khubilai Khan: His Life and Times*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.

–1992. *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*. Tokyo ve New York: Kodansha.

Roux, Jean-Paul. 1997. *L'Asie Centrale: Histoire et civilizations*. Paris: Fayard.

Rubruck, William of, *Itinerarium*, Wyngaert, 1929 içerisinde: 145-332.

1990. *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, çev. Peter Jackson ve haz. Peter Jackson David Morgan ile birlikte. Hakluyt Society, 2. Seri, 173: London: Hakluyt Society.

Rūmlū, Hasan-i. 1978. *Aḥsan al-tawārīkh*, haz. 'Abd al-Ḥusayn Navāī. Tahran: Intishārāt-i Bābik.

Ruotsala, Antti, 2001. *Europeans in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other*. Helsinki: The Finnish Academy of Science and Letters.

Ryan, James D. 1998. "Preaching Christianity Along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar 'Middle Kingdom' in the Fourteenth Century." *Journal of Early Modern History* 2/4: 350-73.

Rywkin, Michael, 1988. "Russian Central Colonial Administration. From the Prikaz of Kazan to the XIX Century a Survey", *Russian Colonial Expansion to 1917* içerisinde, haz. Michael Rywkin. London ve New York: Mansell: 8-22.

al-Ṣafadī, Ṣalāḥ al-Dīn. Khalīl b. Aybak. 1981-2004. *Al-Wāfī bil-wafayāt*. Beyrut: Orient Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 31 Cilt.

1998. *A'yān al-'aṣr wa-a'wān al-naṣr*, haz. 'Alī b. Abū Zayd. Beirut and Damascus: Dār al-fikr. 6 Cilt.

Safargaliev, Magamet G. 1960. *Raspad Zolotoi Ordy*. Saransk: Mordovskoe Knizhnoe Izdatel'stvo; Farklı şekilde sayfalandırılarak Muslimov, 1996 içerisinde yeniden basıldı: 277-526.

Sagaster, K. 1976. *Die Weisse Geschichte. Eine mongolische Quelle zur Lehre von den beiden Ordnungen Religion und Staat in Tibet und der Mongolei*. Asiatische Forschungen, 41. Wiesbaden: Harrassowitz.

Saguchi Tōru. 1963. *18-19 saeki Higashi Torukisutan shakai shi kenkyû*. Tokyo: Yoshikawa Kōbunkan.

–1986. *Shinkyō minzoku shi kenkyū*. Tokyo: Yoshikawa Kōbunkan.

Sakhāwī, Muḥammad b, 'Abd al-Raḥmān. 1966. *Al-Daw' al-lāmi'li-ahl al-qarn al-tāsi'*. Beyrut: Dār maktabat al-ḥayāt. 12 Cilt.

Samarqandī, 'Abd al-Razzāq. 1941-9. *Maṭla' al-sa'dayn wa majma' al-baḥrayn*, haz. Muḥammad Shafī'. Lahore: Kitābkhāna-i Gīlānī, 1360-68/1941-9. 2 Cilt.

Sandag. Sh. 1977. "Obrazovanie edinogo mongol'skogo gosudarstva i Chingiskhan", in Tikhvinskii, 1977: 23-45.

Sanutus dictus Torsellus, Marinus. 1611. *Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, haz. Jacques Bongars, Hanau (Prelum Academicum Universitatis Torontonensi MCMLXXII).

Sapabekulï, S. 1996. "Türkistandaghï tarikhï ziyarat", *Yasawi taghïlïmï içerisinde*, Turkistan: Mura: 123-32.

Sato Tsugitaka. 2004. "Sugar in the Economic Life of Mamlūk Egypt." *Mamlūk Studies Review* 8/2: 87-107.

Saunders, Jay J. 1971. *The History of Mongol Conquests.* London ve New York: Routledge.

Savel'ev, P.S. 1858. *Monety dzhuchidskie, dzhagataiskie, dzhelairidskie i drugie, obrashchavshiesia v Zolotoi Orde v épokhu Tokhtamysha. Zapiski Imperatorskogo Arkheologicheskogo Obshchestva XII.* St. Petersburg.

Savinov, Dmitrii S. 1984. *Narody Iuzhnoi Sibiri v drevnetiurkskuiu épokhu.* Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.

Savory. Roger M. 1964. "The Struggle for Supremacy in Iran After the Death of Timur' *Der Islam* 40/I: 36-65.

Sayılı, Aydın. 1988. *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory.* 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sayyid-Muḥammad Riḍā. 1832. *As-sab' as-sayyār.* Kazan: Tipografiia Kazanskago Universiteta.

Sazonov, A. A. vd. 1992. hazırlayanlar. *Pod stiagom Rossii: Sbornik arkhivnykh dokumentov.* Moskova: Russkaia Kniga.

Schamiloglu, Uli. 1984. "The *Qaraçi* Beys of the later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire." *AEMAe* 4: 283-97.

1991. "*The Umdet ül-ahbar* and the Turkic Narrative Sources for the Golden Horde and the Later Golden Horde", Paksoy, 1991 içerisinde: 81-93.

Schamiloglu, Uli ve Timur Kocaoğlu. 2009. hazırlayanlar. *The Golden Horde and its Successors/Altın Orda ve Varisleri.* İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan Idil-Ural Vakfı Yayinlari (baskıda).

Schmidt, Isaac Jacob. 1961. *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses.* St. Petersburg ve Leipzig N. Gretsch, 1829: Yeniden baskı: The Hague: Europe Printing, 1961.

Schmieder, Felicitas. 1994. *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert.* Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

Schmieder, Felicitas ve Peter Schreiner. 2005. Hazırlayanlar. *Il Codice Cumanico e il suo Mundo.* Rome: Edizioni di storia e letteratura.

Schmitz, A. 1996. *Die Erzählung von Edige. Gehalt, Genese und Wirkung einer heroischen Tradition*. Turcologica, 27, Wiesbaden: Harrassowitz.

Schönig, Claus. 2005. "Türkische-Mongolische Sprachbeziehungen." *Ural-Altaische Jahr bücher*, N. F. 19: 131-66.

Schorkowitz, Dittmar, 1992. *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Schuh, Dieter. 1977. *Erlasse und Sendschreiben mongolischer Herrscher für tibetische Geistliche. Ein Beitrag zur Kenntnis der Urkunden des tibetischen Mittelalters und ihrer Diplomatik*, Monumenta Tibetica Historica Abtlg. Cilt III. I. St. Augustin: VGH Wissenschaftsverlag.

Schurmann, Herbert F. 1956a. "Mongolian Tributary Practices of the 13th Century' *HJAS* 19: 304-89.

1956b. *Economic Structure of the Yuan Dynasty*. Harvard-Yenching Institute Series, 16. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schwarz, Florian. 1999. "Bukhara and its Hinterland: The Oasis of Bukhara in the Sixteenth Century in the Light of the Juybari Codex", *Bukhara: The Myth and the Architecture*, haz. Attilio Petruccioli. Cambridge, Mass.: Aga Khan Program for Islamic Architecture: 79-92.

Schwarz, Henry G. 1976. "The Khwâjas of Eastern Turkestan." *Central Asiatic Journal 20/4: 266-96*.

Seaman, Gary ve Daniel Marks. 1991. hazırlayanlar. *Rulers From the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*. Ethnographics Monograph Series, 2. Los Angeles: Ethnographics Press.

Sebes, Joseph. 1962. *The Jesuits and the Sino-Russian Treaty of Nerchinsk (1689): The Diary of Thomas Pereira*, Rome: Institutum Historicum S. I.

Secret History, Kısaltmalar listesine bakınız.

Sela, Ron. 2003, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*. Papers on Inner Asia, 37. Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies.

Semenov, Aleksandr A. 1954a. "K voprosu o proiskhozdenii i sostave uzbekov Sheibanikhana", *Materialy po istorii tadzhikov i uzbekov Srednei Azii içerisinde*, Vypusk I. Stalinabad: Izdatel'stvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR: 3-37.

–1954b. "Pervye Sheibanidy i bor'ba Maverannakhr',in *Materialy po istorii tadzhikov i uzbekov Srednei Azii*, Sayı I, Stalinabad: Izdatel'stvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR: 109-50.

–1954c. "Sheibani-khan i zatoevanie im imperii Timuridov", *Materialy po istorii tadzhikov i uzbekov Srednei Azii*, Sayı I, Stalinabad: Izdatel'stvo Akademii Nauk Tadzhikskoi SSR: 39-83.

1978. "Ocherk kul'turnoi roli uigurov v mongol'skikh gosudarstvakh", in *Materialy po istorii i kul'ture uigurskogo naroda,* haz. Gozhakhmet S. Sadvakasov vd. Alma Ata: Nauka: 22-48.

Sen, Tansen. 2000. *Buddhism, Diplomacy and Trade: The Realignment of Sino-Indian Relations, 600-1400.* Honolulu: University of Hawai'i Press.

Serruys, Henry. 1955. *Sino-Jürčid Relations During the Yung-lo Period (1403-1424).* Göttinger Asiatische Forschungen, 4. Wiesbaden: Harrassowitz.

–1958. *Genealogical Tables of the Descendants of Dayan-Qan. 's-Gravenhage*: Mouton.

–1960. "Four Documents Relating to the Sino-Mongol Peace of 1570-1571'. *Monumenta Serica* 19: 1-66.

–1963. "Early Lamaism in Mongolia." *Oriens Extremus* IO: 181-216.

–1967. *Sino-Mongol Relations During the Ming II: The Tribute System and Diplomatic Missions (1400-1600).* Brussels: Institut Belge des Hautes Etudes Chinoises.

–1972. "A Manuscript Version of the Legend of the Mongol Ancestry of the Yung-lo Emperor", *Analecta Mongolica, Dedicated to the Seventieth Birthday of Professor Owen Lattimorre*, haz. John G. Hangin and Urgunge Onon The Mongolia Society Occasional Papers, 8. Bloomington, Ind.: Mongolia Society: 19-61.

–1975. "Two Remarkable Women in Mongolia: The Third Lady Erketü Qatun and Dayicing Beyiji", *Asia Major* 19.

–1976a. "Mar-körgis", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich and C.Y. Fang. New York ve London: Columbia University Pres: 2: 1054-6.

–1976b. "Altan-qaghan", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press: I: 6-9.

–1976c. "Qutughtai Secen-qung tayiji", 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York ve London: Columbia University Press: 2: 1128-3.

–1978. "The Čaqar Population during the Qing." *Journal of Asian History* 12: 58-79.

–1980. *The Mongols in China During the Hung-wu Period (1368-1398).* Brussels: Institut Belge des Hautes Etudes Chinoises.

Sevim, A. 1998. "The Origins of the Seljugs and the Establishment of Seljuk Power in the Islamic Lands up to 1055", Asimov ve Bosworth, 1998 içerisinde: 145-55.

Sevortian, Ervand V. 1966. "Krymsko-tatarskii iazyk", in *Iazyki narodov. SSSR.* Cilt II: *Tiurkskie iazyki.* haz. V. Vinogradov vd. Moskova: Nauka: 234-59.

Shabānkāraī, Muḥammad b. 'Alī. 1984. *Majma' al-ansāb*, haz. Mirhashim Muḥaddith. Tehran: Mu'asasat-i intishārāt-i amīr kabīr, 1363/ 1984.

Shāmī, Nizām al-Dīn, Kısaltmalar listesi.

Shāniyāzov, Karim. 2001. *O'zbek khalqining Shaklanish Jarayāni.* Taşkent: Sharq.

Shao, Yuanping 1968. *Yuanshi leibian.* Taipei: Gugangwen shuju.

Sharaf al-Dīn b. Nūr al-Dīn Andijānī. Tārīkh-i Mīr Sayyid Sharīf Rāqim (or Tārīkh-i Rāqimī), London, Royal Asiatic Society, Elyazması numara 163.

Sharifullina, Farida. 1991. *Kasimovskie tatary.* Kazan: Tatarskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

Shaw, Dennis J. B. 1983. "Southern Frontiers of Muscowy, 1550-1700", *Studies in Russian Historical Geography içerisinde*, haz. James H. Bater ve Richard A. French, Cilt I. London: Academic Press: 117-42.

Shaw, R. B. 1897. "The History of the Khojas of Eastern-Turkestan, summarised from the Tazkira-i khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari", giriş ve notlarla birlikte hazırlayan N. Elias. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*'e eki olarak neşredilmiştir, 66/I.

Shekin, V. P. 1985. "Kladserebrianykh dinarov i dirkhemov Chagataidov XIV v." *Épigrafika Vostoka* 23: 60-2.

Shengwu qinzheng lu (Sheng-wu ch'in cheng lu), Pelliot ve Hambis, 1951'e bakınız.

Shimo, Hirotoshi. 1977. "The Qaraunas in the Historical Materials of the Ilkhanate." *Memoirs of the Rescarch Department of the Toyo Bunko* 35: 131-81.

al-Shujā'ī, Shams al-Dīn. 1985. *Ta'rīkh al-malik al-nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn al-ṣāliḥī wa-awlādihi*, haz. Barbara Schäfer. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 2 Cilt.

Siddiqi, Iqtidar H. 1988. "Sultan Muhammad bin Tughluq's Foreign Policy: A Reappraisal." *Islamic Culture* 62/4: 1-22.

Sima Qian. 1993. *Records of the Grand Historian. Han dynasty,* çev. Burton Watson. Gözden geçirilmiş baskı. NewYork: Renditions-Columbia University Press. 2 Cilt.

Sinor, Denis. 1970. haz. *Orientalism and History,* 2. baskı. Bloomington: Indiana University Press.

–1972. "Horse and pasture in Inner Asian history." *Oriens Extremus* 19: 171-84. Sinor, 1977'de yeniden basıldı.

–1975. "On Mongol strategy", in Ch'en Chieh-hsien 1975. haz. *Proceedings of the Fourth East Asian Altaistic Conference* (Tainan, Taiwan: 238-49. Sinor, 1977'de yeniden basıldı.

–1977. *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe.* London: Variorum Reprints.

–1988. "Diplomatic practices in medieval Inner Asia", C. Edmund Bosworth, Charles Issawi, Roger Savory and Abraham L., Udovitch, haz. *Essays in honor of Bernard Lewis: The Islamic world from classical to modern times* içerisinde. Princeton, NJ: Darwin Press: 337-55. Sinor, 1977'dan yeniden baskı.

–1989. "Notes on Inner Asian Bibliography IV: History of the Mongols in the 13th Century", *Journal of Asian Studies, 25/1: 28-79.*

–1997. *Studies in Medieval Inner Asia.* Aldershot: Ashgate.

al-Sirhindī, Yaḥyā, *Ta'rikh-i Mubārak Shāhī.* 1931. haz. M. Hidayat Hosain [sic]. Bibliotheca Indica, Cilt 254. Calcutta: Asiatic Society of Bengal.

Slezkine, Yuri. 1994. "Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity", *Representations* 47: 170-95.

Smirnov, Nikolai A. 1946. *Rosiia i Turtsiia v XVI-XVII vv.* Cilt I-II (Uchenye Zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, Sayı 94). Moskova: MGU.

Smirnov, Vasilii D. 2005. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII veka,* Cilt 1-II (St. Petersburg: Tipografiia Suvorina, 1887, Yeniden baskı Moskova: Rubezhi XXI).

Smirnova, Ol'ga I. 1970. *Ocherki iz istorii Sogda.* Moskova: Nauka.

Smith, John Masson, Jr. 1970. "Mongol and nomadic taxation." *HJAS* 30: 46-85.

–1994. "The Mongols and world conquest." *Mongolica* 5: 206-14.

2000. "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire." *Journal of Asian History*. 34/I: 35-52.

Sneath, David. 2007. *The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia.* New York: Columbia University Press.

Soloviev, Sergei M. 1976ff. *History of Russia.* Gulf Breeze: Academic International Press.

Song, Lian. *Yuan shi*, Kısaltmalar içerisinde *YS* ibaresine bakınız.

Song-yun, Wang Tingkai, Qi Yunshi ve Xu Song, bir araya getiren. 1821. *(Qinding) Xinjiang zhilue* (Sincan İmparatorluk Komisyonu Atlası). Beijing: Wuying Dian.

Soucek, Priscilla. 1980. "The Role of Landscape in Irania Painting to the 15th Century", William Walson, haz., *Landscape Style in Asia içerisinde*, Percival David Foundation Colloquies in Art and Archaeology of Asia, London: 86-109.

Spuler, Bertold. 1965. *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Russland 1223-1502.* Leipzig: Otto Harrassowitz Verlag, 1943, 2. Baskı, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

–1972. *History of the Mongols based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. Berkeley.* University of California Press.

1985. *Die Mongolen in Iran,* 4. Baskı, Leiden: Brill.

Stary, Giovanni. 1974. *I primi rapporti tra Russia e Cina. Domumenti e Testimonianze.* Napoli: Guida.

Stary, Giovanni. 1984. "The Manchu Emperor 'Abahai': Analysis of an Historiographic Mistake." *CAJ* 28/3-4: 196-9.

Standen, Naomi. 2003. "Raiding and Frontier Society in the Five Dynasties", Nicola Di Cosmo ve D. J. Wyatt hazırlayanlar. 2003. *Political Frontiers, Ethnic Boundaries and Human Geographies in Chinese History* içerisinde. London ve New York: Routledge.

Steingass, Francis. 1970. *A Comprehensive Persian-English Dictionary.* London: Routledge & K. Paul, 1892, Yeniden baskı: Librairie du Liban.

Stevens, Carol B. *1995. Soldiers on the Steppe. Army Reform and Social Change in Early Modern Russia.* DeKalb, Illinois: Northern Illinois University.

Stoianov Valeri. 2006. *Kumanologiia. Opiti za rekonstruktsiia.* Sofia: Akademichno Isdatelstvo 'Prof. Marin Drinov'.

Su, Tianjue. 1916. *Zixi wen gao*. Shiyuan congshu ed.
–haz. 1936. *Yuan wen lei*, Guoxue jiben congshu haz. Shanghai: Shangwu yinshu guan.
1962. *Yuan chao ming chen shilüe*. Beijing: Zhonghua shuju.
Subtelny, Maria Eva. 1984. "Scenes from the Literary Life of Timurid Herat", Roger M. Savory ve Dionisius A. Agius hazırlayanlar., *Logos Islamikos: Studia Islamica in honorem Georgii Michaelis Wickens* içerisinde. Toronto, Canada: Pontifical Institute of Medieval Studies: 137-55.
1988. "Socioeconomic Basis of Patronage under the later Timurids." *International Journal of Middle East Studies* 20/ 4: 479-505.
1991. "The Vaqfīya of Mīr 'Alī Shīr Navāī as Apologia." *Journal of Turkish Studies 15: 9-19.*
1997. "Agriculture and the Timurid Chahār Bāgh: the Evidence from a Medieval Persian Agricultural Manual", Attilio Petruccioli haz., *Gardens in the Time of Great Muslim Empires* içerisinde*: 110-28.*
Su-er-de, vd. 1968. *Xinjiang Huibu zhi* (Sincan bölgesindeki Müslüman bölgesi atlası). Qianlong Period manuscript; Yeniden basım, Zhongguo fangzhi congshu, xibu difang, Numara. 10. Taipei: Chengwen.
Suleimenov, R. B. ve V. A. Moiseev. 1988. *Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i Vnutrennei politike Ablaia).* Alma Ata: Nauka.
Sultan, Izzat. 1985. *Kniga priznaniī Navoi*. Taşkent: Gafur Gulyam.
Sulṭān Muḥammad (al-)Aṣamm 'Muṭribī' Samarqandī, Nuskha-i zībā-yi Jahāngīrī, haz. Ismaīl Begjānūf ve Sayyid 'Alī Mūjānī, Tahran, 1377/ 1998. Bu çalışmanın hatimi, s.267-344'de A. M. Mirzoev tarafından as Khāṭirāt-i Muṭribī Samarqandī, (Karachi, 1977) olarak ayrıca basılmış ve Richard C. Foltz tarafından *Conversations with Emperor Jahangir* (Costa Mesa: Mazda, 1998) başlığı ile tercüme edilmiştir; Mirzoev aynı zamanda bundan kısımlar almış ve bunları *Tadhkirat al-shu'arā* (Karachi, 1976) başlığı altında neşretmiştir.
Sultanov, Tursun I. 1982. *Kochevye plemena Priaral'ia v XV-XVIl vv.* Moskova: Nauka.
2001. *Podniatye na beloi koshme. Potomki Chingiz-khana.* Alma Ata: Daik-Press.
2002. "Rod Shibana, syna Dzhuchi: mesto dinastii v politicheskoi istorii Evrazii." *Tiurkologicheskii Sbornik 2001 (Zolotaia Orda i ee nasledie).* Moskova: 11-27.

Sümer, Faruk. 1980. Oğuzlar. 3. Gözden geçirilmiş baskı, Istanbul: ANA Yayinlari.

Szentpétery, E. 1937-38. haz. *Sceriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I-II. Budapeşt.

Szuppe, Maria. 1992. *Entre Timourides, Uzbeks et Safavids*. Studia Iranica 12. Paris: Association pour l'advancement des études iraniennes.

Taagepera, Rein. 1978.'Size and Duration of Empires: Systematics of Size." *Social Science Research* 7: 108-27.

Tafel, G. L. Fr. ve G. M. Thomas. 1856-7. *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levant*, III (1256-1299) Fontes rerum Austriacarum, 2. Abt. Diplomataria et acta, 12-14 içerisinde, Vienna: Wien, Hof- und Staatsdruckerei.

Ṭāhir Muḥammad b. 'Imād al-Din Sabzawārī. *Rawḍat al-ṭāhirīn*, Cilt. II, Hyderabad, Salar Jung Library, Elyazması numara HIST. 291.

Tan, Qixiang. 1982. Haz. *Zhongguo lishi ditu ji*. Cilt. VII. Shanghai: Guji chubanshe.

Tanīsh, see-Ḥāfiẓ-i Tanīsh, 1983.

Tardy, Lajos. 1980. *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XII-XV. Században*. Budapeşt: Nauka.

Taskin, Vsevolod S. 1984. *Materialy po istorii drevnikh kochevykh narodov gruppy dunxu*. Moskova: Nauka.

Teng. S. Y. 1976. "Chu Yüan-chang", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang. New York e London: Columbia University Press: I: 381-92.

Tenishev, Edgem. R. 1997. haz. *Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov. Leksika*. Moskova: Nauka.

Tezcan, Semih. 2006. "*Oğuznameler*", Halman, 2006 içerisinde: 607-20.

al-Tha'ālibī. 1968. *The Book of Curious and Entertaining Information: The Latāif al-ma'ārif of Tha'ālibi, çev.* C. E. Bosworth. Edinburgh: The University Press.

Thackston, W. M. 1996. "Editor's Preface", *Mirza Haydar Dughlat's, Tarikh-i-Rashidi: A History of the Khans of Moghulistan* içerisinde, Persian text ed. W. M. Thackston, English trans. and annotation by W. M. Thackston. Sources of Oriental Languages and Literatures 37 and 38. Cambridge, Mass.: Harvard University, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations: vii-x.

Thirsk, Joan. 1967-2000. haz. *The Agrarian History of England and Wales*, H. P. R. Finberg, London: Cambridge University Press.

Thomas, Georg M. ve Riccardo Pedrelli. 1880, 1899. hazırlayanlar. *Diplomatarium Veneto-Levantinum, sive Acta et Diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia*, I-II. Venedik.

Tikhvinskii, Sergei L. *1977*. Haz. *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*. 2. Gözden geçirilmiş baskı. Moscow: Nauka.

Tizengauzen, Vladimir G. *1884, 1941, 2004*. *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy*. I: St. Petersburg, 1884; II, sobrannye V. G. Tizengauzenom i obrabotannye A. A. Romaskevichem i S.L. Volinym: Moskova and Leningrad, 1941. Orijinal Arapça ve Farsça metinler olmaksızın Rusça tercümelerin yeni baskısı: Moskova: Tsentr po izucheniiu voennoi i obshchei istorii, 2004. I. Cildin Arapça metin ile birlikte yeni baskısı için ayrıca Kumekov ve Muminov, 2005'e de bakınız.K

Togan, İsenbike. 1998. *Flexibility and Limitations in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*. Leiden, New York ve Cologne: Brill.

Togan, Zeki Velidi. 1958. "Timurs Osteuropapolitik'. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 108: 279-98.

–1959-60. "Kazan hanlığında islâm türk kültürü." *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 3/3-4: 179-204.

Tolybekov, S. E. 1971. *Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII-nachale XX veka*. Alma Ata: Nauka.

Tomilov, N. A. 1981. *Turkoiazychnoe naselenie Zapadno-Sibirskoi ravniny v kontse XVI-pervoi chetverti XIX vv*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo Universiteta.

Toparlı, Recep vd. 2000. haz. Anonymous, *Kitab-ı Mecmū-ı Tercüman-ı Türkī ve Acemī ve Mugalī*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tremblay, Xavier. 2001. *Pour une histoire de la Sérinde*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 690. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

–2007. "Kanjakî and Kšγarian Sakan." *CAJ* 51/I: 63-76.

Trepavlov, Vadim V. 1993. *Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii XIII v*. Moskova: Nauka.

–2001a. "Saraichuk: pereprava, nekropol", stolitsa, razvaliny", *Tiurkologicheskii sbornik 2001: Zolotaia Orda i ee nasledie.* Moskova: Vostochnaia Literatura: 225-44.

–2001b. *Istoriia Nogaiskoi Ordy.* Moscow: Vostochnaia literatura RAN.

Tu Fang, L. C. ve C. Y. Fang. 1976. "Chu Ch'i chen", *Dictionary of Ming Biography*, 2 Cilt., haz. L. Carrington Goodrich ve C. Y. Fang New York ve London: Columbia University Press: I: 289-94.

Tu, Ji. 1962. *Mengwuer shiji.* Taipei: Shijie shuju.

Tuimebaev, Zhanseit K. 2005. *Kazakhsko-mongol'skie leksicheskie paralleli. Materialy k etimologicheskomu slovariu kazakhskogo iazyka.* Moskova: Parad.

Tulepbaev, B. A. 1983. haz. *Kazakhstan, Sredniaia Aziia i Tsentral'naia Aziia v XVI-XVII vv.* Alma Ata: Nauka.

Tulibaeva, Zhyldyz M. 2001. *Kazakhstan i Bukharskoe khanstvo v XVIII-pervoi polovine XIX v.* Alma Ata: Daik Press.

Tumanovich, Nataliia N. 1989. *Gerat v XVI-XVII v.* Moskova: Nauka.

Tumanshin, K. M. 1961. "Osnovanie i razvitie goroda Petropavlovska i ego uezda vo vtoroi XVIII- pervoi polovine XIX vv." *Uchenye zapiski Kustanaiskogo Gosudarstvennogo Pedinstituta* 6: 39-84.

Turan Fikret. 2007. "Doğu Türk Yazı Dili Edebî Çevresi: Harezm-Kıpçak, Mısır-Suriye Çağatay Sahası", Halman, 2007 içerisinde: 1: 681-96.

Ṭūsī, Muḥammad ibn Muḥammad Nāṣir al-Dīn. 1969. *Tansūkh-nāma-yi Īl-Khānī*, haz. Mudarris Raḍawī. Tahran: Intishārāt-i Farhang-i Īrān, 1348/1969.

Twitchett, Dennis ve Herbert Franke. 1994. hazırlayanlar. Kısaltmalar listesine bakınız, *CHChina*, VI.

Tynyshpaev, Mukhamedzhan. 1998. *Istoriia kazakhskogo naroda.* Alma Ata: Sanat.

Ujitokto. 2004. "Jindai Menggu sifa shenpan zhidu de yanbian." *Zhongyang minzu daxue xuebao* 5: 68-74.

al- 'Umarī/India, Kısaltmalar listesine bakınız

–/Lech, Kısaltmalar listesine bakınız.

–1988. *al-Ta'rīf bil-muṣṭalaḥ al-sharīf.* Beyrut: Dār al-Kutub.

Usmanov, A. N. 1960. *Prisoedinenie Bashkirii k russkomu gosudarstvu.* Ufa: Bashkirskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.

Usmanov, Kh. F. 1996. haz. *Istoriia Bashkortostana s dremeishikh vremen do 60-kh gg. XIX veka.* Ufa: Kitap.

Usmanov, Mirkasym A. 1972. *Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIII vv*. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.

1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV-XVI vv*. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.

Ustiugov, Nikolai V. 1947. "Bashkirskoe vosstanie 1662-1664 gg." *Istoricheskie zapiski 24*: 30-112.

1950. *Bashkirskoe vosstanie 1737-1739 gg*. Moskova: Akademiia Nauk.

Valeev, Fuat T. ve Nikolai A. Tomilov. 1996. *Tatary Zapadnoi Sibiri. Istoriia i kul'tura*. Novosibirsk: Nauka.

Valikhanov, Chokan. 1985. *Sobranie sochinenii v piati tomakh* I-V. Alma Ata: Kazakhskaia Sovetskaia Entsiklopediia.

Vásáry, István. 1976. "The Golden Horde Term *daruġa* and its Survival in Russia." *AOH* 30: 187-97.

–1978. "The Origin of the Institution of *Basqaqs*." *AOH* 32: 201-6.

–1990. "History and Legend in Berke Khan's Conversion to Islam", *Aspects of Altaic Civilization III içerisinde*, haz. Denis Sinor. Bloomington, Ind.: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies: 230-52.

–2005. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge ve New York: Cambridge University Press.

–2007. "Immunity Charters of the Golden Horde Granted to the Italian Towns Caffa and Tana", István Vásáry. *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries* içerisinde (Variorum Collected Studies Series). Aldershot, Hampshire and Burlington, VT: Ashgate Publishing Ltd.: XII: 1-13.

2009. "The Beginnings of Coinage in the Blue Horde", U. Schamiloglu ve T. Kocaoğlu içerisinde.

Vasil'ev, A. V. 1898. *Materialy k kharakteristike vzaimnykh otnoshenii tatar i kirgizov s predvaritel'nym kratkim ocherkom etikh otnoshenii*. Orenburg: Zharinov.

Veinstein, Gilles. 1999. "À l'arrière-plan de la conquète de Sibir: Moscou et la Grande Horde nogaye", *Siberie. Histoire, cultures, literature içerisinde*, haz. B. Chichlo. Paris: Institut d'Études slaves: 49-58.

Veit, V. 1986a. "Die mongolischen Völkerschaften vom 15. Jahrhundert bis 1691", *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur* içerisinde, haz. M. Weiers. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft: 379-411.

1986b. "Qalqa 1691-1911", in *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur* haz. M. Weiers. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Vel'iaminov-Zernov, V. V. 1855. *Istorichekie izestiia o kirgiz-kaisakakh i snosheniiakh Rossii s Srednei Aziei* II. Ufa: Gubernskaia tipografiia.

–1859. "Monety bukharskie i khivinskie." *Trudy Vostochnogo otdeleniia Imp. Russkogo Arkheologicheskogo obshchestva* 4: 328-456.

–1864-8. *Izsledovanie a kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh* I-IV. St. Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.

Vernadskii, Georgii [Vernadsky, George]. 1927. "Zolotaja Orda, Egipet i Vizantiia v ikh vzaimootnosheniiakh v tsarstvovanie Mikhaila Paleologa." *Seminarium Kondakovianum* I: 73-84.

1953. *The Mongols and Russia.* New Haven: Yale University Press; Rusça tercüme: G. V. *Vernadskii, Mongoly i Rus'*. Tver' ve Moskova: LEAN-AGRAF, 1997.

Veselovskii, N. I. 1922. "Khan iz temnikov Zolotoi Ordy Nogai i ego vremia." *Zapiski Rossiiskoi Akademii Nauk po otdeleniiu istoricheskikh nauk i filologii* 13: 1-58.

Viatkin, M. P. 1939. "Zhurnal Orenburgskogo Muftiia." *Istoricheskii arkhiv* 2: 117-220.

–1940. haz. *Materialy po istorii Kazakhskoi* SSR IV. Moskova ve Leningrad: Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR.

–1947. *Batyr Srym.* Moskova ve Leningrad: Akademiia Nauk.

–1948. Haz. *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR* II. Alma Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR. 2. Kısım

Viktorova, Lidiia L. 1980. *Mongoly. Proiskhozhdenie naroda i istoki kul'tury.* Moskova: Nauka.

Vil'danova, A. B. 1970. "Podlinnik Bukharskogo traktata o chinakh i zvaniiakh", *Pis'mennye Pamiatniki Vostoka 1968.* Moskova: Nauka 40-67.

Vladimirtsov, Boris Ia. 1922. *Chingis-khan.* Berlin. Prag ve Moskova: Z. 1. Grzhebin, Yeniden sayfalandırılarak yeniden basımı onun Raboty, 2002'dadır: 141-207.

–1934. *Obshchestvennyi stroi mongolov. Mongol'skii kochevoi feodalizm.* Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR; Yeniden sayfalandırılarak yeniden basımı onun Raboty, 2002'dadır: 295-488.

–1948. *Le regime social des Mongols: Lefeodalisme nomad.* Paris: Publications du Musée Guimet, Bibliothèque d'Etudes. Onun *Obshchestvennyi stroi mongolov*'unun Fransızca tercümesi için, yukarıya bakınız.

–2002. *Raboty po istorii i etnografii mongol'skikh narodov.* Moskova: Vostochnaia Literatura.

Voegelin, Eric. 1941. "The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245-1255." *Byzantion 15: 378-413.*

Vogelsang, Willem. 2002. *The Afghans.* Oxford: Blackwell.

Voll, John Obert. 1992. Islam as a Special World System." *JWH* 5/2: 213-26.

Vorob'ev, N. I. ve G. M. Khismatullin. 1967. Hazırlayanlar. *Tatary Srednego Povolzh'ia i Priural'ia.* Moskova: Nauka.

Vorob'ev, Mikhail V. 1975. *Chzhurcheni i gosudarstvo tszin'.* Moskova: Nauka.

Vostrov, Veniamin V. ve Marat S..Mukanov. 1968. *Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazakhov.* Alma Ata: Nauka.

Waley, Arthur. 1931. *Çev. Travels of an Alchemist; the journey of the Taoist, Ch'ang-Ch'un, from China to the Hindukush at the summons of Chingiz Khan/ recorded by his disciple, Li Chih-Ch'ang.* London: G. Routledge & Sons.

Wang, Deyi *et al.* 1879-82. *Yuan ren zhuanji ziliao suoyin.* Taipei: Xin wenfeng tushu gongsi. 5 Cilt.

Wang, Puren vd. 1985. *Meng-Cang minzu guanxi shilüe.* Beijing Zhongguo shehui kexue chubanshe.

Wang Xiangyun. 2000. "The Qing Court's Tibet Connection: Lcang skya Rol pa'I rdo rje and the Qianlong Emperor.': *HJAS* 60/ 1: 125-63.

Wang Xilong 1990. *Qingdai Xibei tuntian yanjiu*: Lanzhou Daxue chubanshe.

Wang Zhonghan. 1956a. *Mingdai Nüzhen de fenbu.* s. l.: Zhongguo minzu wenti yanjiu jikan.

–1956b. *Manzu zai Nuerhachi shidai de shehui jingji xingtai*, s.l.: Zhongguo minzu went yanjiu jikan.

–1984. "Shilun Lifanyuan yu Menggu." *Qingshi yanjiuji* 3: 166-79. Chengdu: Sichuan renmin chubanshe.

Waṣṣāf, Kısaltmalar listesine bakınız.

Wāṣifī, Zayn al-Dīn. 1961. *Badāi al-waqāi*, haz. A. N. Boldyrev. Moskova: Nauka. 2 Cilt.

Watanabe, Hiroshi. "An Index of Embassies and Tribute Missions from Islamic Countries to Ming China (1368-1466) as Recorded in the Ming *Shih-lu* Classified According to Geographic Area." *The Memoirs of the Toyo Bunko* 33: 285-347.

Watt, James C. Y. ve Anne E. Wardell. 1997. eds. *When Silk Was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*. New York: Metropolitan Museum of Art in cooperation with the Cleveland Museum of Art.

Wei, Liangtao. 1994. *Yererqiang hanguo shigang*, Bianjiang shidi congshu. Harbin: Heilon-gjiang jiaoyu chubanshe.

–1996. "Dijiu bian: Mingdai ji Qingchu zhi Xiyu", Haz. Yu Taishan. Zhengzhou: Zhongzhou guji chubanshe.

Wei, Su. 1985. *Wei Taipu wen xu ji, in Yuan ren wenji zhenben congkan*, haz. Wang Deyi. Taipei: Xin wenfeng chubanshe, 7: 486-604.

Wei, Yuan. 1990. *Yuanshi xinbian*. Yangzhou: Yangzhou guji shudian.

Weiers, Michael. 1967. "Mongolische Reisebegleitschreiben aus Čaghatai." *Zentral-Asiatische Studien* 1: 1-53.

–1979a. "Die Kuang-ning Affäre, Beginn des Zetwürfnisses zwischen den Mongolischen Tsakhar und den Mandschuren." *Zentralasiatische Studien* 13: 73-91.

–1979b. "Mandschu-Mongolische Strafgesetze aus dem Jahre 1631 und deren Stellung in der Gesetzgebung der Mongolen." *Zentralasiatische Studien* 13: 137-90.

–1979c. Haz. *Die Verträge zwischen Russland und China*. 1689-1881. Bonn: Wehling.

–1983. "Der Mandschu-Khortsin-Bund von 1626", *Documenta Barbarorum: Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, haz. K. Sagaster ve M. Weiers. Societas Uralo-Altaica, 18. Wiesbaden: Harrassowitz: 412-35.

–1986a. "Die Mandschu-Mongolischen Strafgesetze vom 16. November 1632." *Zentralasiatische Studien* 19: 88-126.

–1986b. Haz. *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

–1987. "Die Vertragstexte des Mandschu-Khalkha-Bundes von 1619/20", *Aetas Manjurica* içerisinde, I. Wiesbaden: Harrassowitz: 119-65.

–1996. "Zum Mandschu-Kharatsin-Bund des Jahres 1628." *Zentralasiatische Studien* 26: 84-121.

–2001. "Die drei Amtshöfe des Schriftwesens im späten Aisin-Staat." *Zentralasiatische Studien* 31: 65-88.

–2002. *Die Siegel des Ayushiridara, die politischen Ideologien der Mongolen, und ihre Geschichtsschreibung*. Stipes Philologiae Asiae Maioris (S.P.A.M.). Contributions on Philology and History of Eastern Inner Asia, 4. www.zentralasienforschung.de/spam/spam042002.pdf.

–2003 'Moghol", Janhunen, 2003a içerisinde: 248-64.

–2004. *Geschichte der Mongolen,* Urban Taschenbücher, 586. Stuttgart: Kohlhammer.

Werth, Paul W. 1999. "Armed Defiance and Biblical Appropriation: Assimilation and the Transformation of Mordvin Resistance, 1740-1810." *Nationalities Papers* 27/2: 247-70.

–2002. *At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance and Confessional Policy in Russia's Volga-Kama Region,* 1827-1905. Ithaca ve London: Cornell University Press.

Wessels, C. 1924. *Early Jesuit Travellers in Central Asia, 1603-1721.* The Hague: Martinus Nijhoff.

William of Rubruck, Rubruck'a bakınız.

Wittfogel, Karl A. 1963. "Russia and the East: A Comparison and Contrast." *Slavic Review* 22/4: 627-43.

Wittfogel, Karl A. ve Feng Chia-sheng. 1949. *History of Chinese Society: The Liao (907-1125).* Philadelphia: American Philosophical Society.

Woods, John E. 1984. "Turco-Iranica II: Notes on a Timurid Decree of 1396/798." *Journal of Near Eastern Studies* 43/4: 331-7.

–1987. "The Rise of Tīmūrīd Historiography." *Journal of Near Eastern Studies* 46/2: 81-108.

–1990a. "Timur's Genealogy", *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson* içerisinde, haz. Michel M. Mazzaoui ve Vera B. Moreen. Salt Lake City: University of Utah Press: 85-126.

–1990b. *The Timurid Dynasty.* Papers on Inner Asia, 14. Bloomington, Ind.: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies.

Wylie, Turrel V. 1977 "The First Mongol Conquest of Tibet Reinterpreted." *HJAS* 37: 103-33.

Wyngaert, Anastasius van den. 1929. ed. *Sinica Franciscana I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII, et XIV.* Ad Claras Aquas. Quaracchi and Florence: Collegium S. Bonaventurae.

Xiao, Gongqin. 1981. "Lun Da Menggu guo de han wei jicheng weiji." *Yuan shi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 5: 48-59.

Xiao Jinsong 1977. "Qingdai zhu Zang dachen de zhiquan." *Bulletin of the Institute of China Border Area Studies* 8: 241-90.

Xu, Lili. 1998. "Chahetai hanguo yu Wokuotai hanguo guanxi shuping." *Xiyu yanjiu* 2: 29-37.

Yan, Fu. 1985. Haz. *Jing xuan ji,* in Wang Deyi, *Yuan ren wenji zhenben congkan.* Taibei: Xin wenfeng chubanshe 2: 541-70.

Yang Qiang 2006. "Qingdai dui Mengguzu fazhi gaige de yingxiang." *Tianshui xingzheng xueyuan xuebao* 5: 99-101.

Yang Qiang and Shi Yu. 2005. "Lun Qingdai dui Mengguzu de lifa.' *Liaoning jingzhuan xuebao* 3: 35-7.

Yao, Dali. 1983. "Naiyan zhi luan kao." *Yuan shi ji beifang minzu shi yanjiu jikan* 7: 74-82.

Yao, Jing'an. 1982. *Yuanshi ren ming suoyin.* Beijing: Zhonghua shuju.

Yao, Sui. 1919-36. *Mu'an ji*, Haz. Sibu Congkan. Dijital olarak da bulunmaktadır.

Yazdī, Sharaf al-Dīn 'Alī, Kısaltmalar listesine ve aşağıya bakınız.

1972. *Muqaddima-i Ẓafar nāmah,* haz. Asom Urunbaev. Taşkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR.

Ye Zhiru. 1986. "Cong maoyi aocha kan Qianlong qianqi dui Zhunga'er bu de minzu zhengce, *Xinjiang daxue xuebao* I: 62-71.

Yelü, Zhu. 1999. *Shuangxi zuiyin ji.* Siku quanshu dijital basım.

Yong-bao, 1990. *Zongtong Yili shiyi*, original *c.* 1975; repr. *Qingdai Xinjiang xijian shiliao huiji.* Zhongguo blanjiang shidi shiliao congkan, Xinjiang volume. Bejing: Quanguo tushuguan wenxian suowei fuzhi zhongxin: 125-76.

Yong-bao vd. 1950. *Wulumuqi shiyi*, original 1796; reprint Bianjiang congshu xubian, haz. Wu Fengpei, Numara. 6. Beijing: Basımevi ibaresi yok.

Yong-bao ve Xing-zhao. 1950. *Ta'erbahatai shiyi,* Orijinal hâli 1805; Yeni baskı Bianjiang congshu xubian, haz. Wu Fengpei, Numara. 4. Beijing n.p.

Yu, Ji. 1937. *Daoyuan xue gu lu*, haz. Wanyou wenku. Shanghai: Shangwu yinshu guan.

Yu Taishan. 1996. haz. *Xiyu tongshi.* Zhengzhou: Zhengzhou guji chubanshe.

Yuan, Jue. n.d. *Baizhu yuanshuai chushi shishi*, *Qingrong jushi ji* içerisinde, Yuan faksimile baskı 34. Kısım, Shanghai: Shangwu yinshuguan.

Yuan, Mingshan. 1968. *Qinghe ji in* Miao Quansun, haz. Ou xiang ling shi, Ciltler III-IV Taipei: Guangwen shuju.

Yuan Senpo. 1996. "Qingchao zhili Meng Zang fanglüe." *Zhonguo bianjiang shidi yanjiu* 4: 43-8, 108.

Yuan Shih, Abramowski, 1976, 1979'ya bakınız; Krause, 1922'ye bakınız ve Kısaltmalar listesinde *YS* ibaresine bakınız.

Yuanshi. 1978. Beijing: Zhonghua shuju.

Yücel, Bilal. 1995. *Babur Dīvānı*. Ankara: Atatürk Kultur Merkezi.

Yule, Henry 1863. çev. *The Wonders of the East by Friar Jordanus*. Works Issued by the Hakluyt Society, first series, 31. London: Hakluyt Society; Yeni baskısı New York: Burt Franklin, Basımevi ibaresi yok.

–1967, çev. ve haz. *Cathay and the Way Thither*, Kısaltmalar listesinde Yule/ *Cathay*'a bakınız.

Yule, Henry and A. C. Burnell. 1903. *Hobson-Jobson: A: Glossary of Anglo-Indian Words and Phrases*. London: John Murray.

Yunggui (Yong-gui), Gu Shiheng ve Se-er-de. 1968. *Huijiang zhi* [Müslüman sınırı Atlası], Orijinal hâli 1772; Yeniden baskı, Zhongguo fangzhi congshu, xibu defang, I. Taipei: Chengwen.

al-Yūnīnī, Quṭb al-Dīn Mūsā b. Muḥammad. 1954-61. *Dhayl mirʾat al-zamān fī tārīkh al-aʿyān*. Hyderabad ve Deccan: Dairat al-Maʿārif al-ʿUthmāniyya, 1374-80/1954-61. 4 Cilt.

Zagorovskii, Vladimir P. 1969. *Belgorodskaia cherta*. Voronezh: Gosudarstvennyi universitet.

–1980. *Iziumskaia cherta*. Voronezh: Gosudarstvennyi universitet.

Zahidullin, Ildus. 1997. "La conversion à l'orthodoxie des Tatars de la région volga-oural, aux XVII- XVIIIe siècles, et ses causes économiques et sociales", in *L'Islam de Russie. Conscience communautaire et autonomie politique chez les Tatars de la Volga et de l'Oural, depuis le XVIIIe siècle*, haz. Stéphane A. Dudoignon, Dämir Is'haqov and Räfyq Möhämmätshin. Paris: Maisonneuve et Larousse: 27-64.

Zaitsev, I. V 2002. "Istoriografiaia istorii otnoshenii posyordynskikh 'iurtov' s Rossiei i Osmanskoi imperiei", in *Istochnikovedenie istorii ulusa Dzhuchi (Zolotoi ordy) ot Kalki do Astrakhani, 1223-1556*. Kazan': Master Lain: 269-313.

–2004. *Astrakhanskoe khanstvo*. Moskova: Vostochnaia Literatura.

Zajączkowski, Ananiasz. 1966. haz. *La chronique des steppes Kiptchak, Tevārīkh-i dešt-i Qipčaq*. Varşova: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Zākānī, 'Ubaid-i, Niẓām al-Dīn. 1999. *Kulliyāt-i 'Ubaid Zākānī*, haz. Mohammad Jaʿfar Maḥjūb. New York ve Winona Lake, Ind.: Bibliotheca Persica Press.

Zakiev, Mirfatykh Z. 2003. *Proiskhozhdenie tiurkov i tatar*. Moskova: Insan.

Zakirov, Salikh. 1966. *Diplomaticheskie otnosheniia Egipta s Zolotoi Ordoi (XIII-XIV vv)*. Moskova: Nauka.

Zambaur, Eduard K. M. von. 1968. *Die Münzprägungen des Islams. I. Der Westen und Osten bis zum Indus mit Synoptischen Tabellen.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Zarcone, Thierry. 1995. "Sufism from Central Asia Among the Tibetans in the 16-17th Centuries." *The Tibet Journal* (Dharamsala, India) 20/3: 96-114.

1996. "Soufis d'Asie centrale au Tibet aux XVIe et XVIIe siècles", *Cahiers d'Asie Centrale içerisinde*, special issue on 'Inde-Asie centrale: Routes du commerce et des idées", Aixen-Provence: Ed. Edisud, 1-2: 325-44.

Zeng Wenwu. 1986. *Zhongguo jingying Xiyu shi.* Shanghai: Shangwu, 1936; reprint Xinjiang Weiwu'er zizhiqu zongbian shi.

Zettersteen, Karl V. 1919. *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der higra nach arabischen Handschriften.* Leiden: Brill.

Zhandarbek, Zikiriya. 2000. *Türkistan qïsqasha tarikhï.* Turkistan: Yasavi University.

Zhanaev, B. T. vd. 2002. eds. *Istoriia Bukeevskogo khanstva, 1801-1852 gg.* Alma Ata: Daik Press.

Zhang, Yan. 1996. "Alimali gucheng de lishi yanbian." *Xinjiang daxue xuebao*, 24/1: 68-72.

Zhang Yuxin. 1986, 1987. "Suzhou maoyi kaolue' parts 1-3. *Xinjiang daxue xuebao*, 1986, 3: 24-32; 1986, 4: 48-54; 1987, 1: 67-76.

Zhao Hong 1975. *Mengda beilu, in Menggu shiliao sizhong*, haz. Wang Guowei. Taipei: Zheng zhong shuju.

Zhao Yuntian. 1994. "Qingchao zhili Meng Zang diqu de jige wenti." *Zhongguo shekui kexue* 3: 175-92.

Zhou, Lingxiao. 1986. *Hubilie.* Jilin: Jiaoyu chubanshe.

Zhou, Qingshu. 2001. "Wanggubu tongzhi jiazu", *Yuan-Meng shizha içerisinde*, Hohhot: Nei Menggu daxue chubanshe: 48-88.

Zhou Yuanlian. 1979. "Guanyu 16 shiji 40-80 niandai chu jianzhou Nuzhen he zaoqi manzu de shehui xingzhi wenti." *Qingshi luncong* I: 158-76.

Zhouli. 1991. "Qiu Guan Sikou", *Shisan jing* içerisinde. Beijing: Yanshan chubanshe, Cilt I.

Zhu, Feng ve Wang, Lu. 1981. "Hubilie de dingxin gegu", *Menggu zu lishi renwu lunji içerisinde,* haz. Lu Minghui. Beijing: Zhongguo shehui kexue chubanshe: 57-67.

BİBLİYOGRAFYA

Zhu, Xinguang. 1997. "Dong Chahetai hanguo yu Tiemuer diguo zhi zhan ji yingxiang." *Zhongguo bianjiang shi di yanjiu* 3: 112-18.

Ziiaev, Kh. Z. 1983. *Ekonomicheskie sviazi Srednei Aziis Sibir'iuv XVI-XIX vv.* Taşkent: Fan.

Zlatkin, I. Ia. 1965. "The History of the Khanate of Dzhungaria." *Central Asian Review* 13/I: 17- 30.

–1983. *Istoria Dzhungarskogo khanstva, 1635-1758*, 2. Baskı, Moskova: Nauka.

İndeks

A

Abaday Han (Halka Hanı) 278

Abahay 257, Hung Taysi'ye bakınız

Abaka (Hülegü'nün oğlu) 107, 108, 111, 220, 273

Abbasi Halifeliği 45, 90, 210

Abdulkuddüs b. İskender (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 444, 445, 449

Abdullah b. İbrahim Sultan (Timurlu soyundan) 311, 314

Abdullah b. İskender (Ebu'l-Hayr soyundan bir han, idaresi: 1583-98) 422, 436

Abdullah b. Köçküncü (Ebu'l-Hayr soyundan bir han, idaresi: 1540) 431, 434

Abdullah b. Müslim (imam) 554

Abdullah b. Uluğ Bey (Timur soyundan) 303, 306, 308, 309, 310, 314, 319, 320, 348, 350, 402, 432, 434, 442

Abdullah Han 429, 434, 437, 446, 447, 448, 449, 450, 452, 537

Abdullah-ı Ensarî (Şeyh) 312

Abdurrahman Aftabaçi (Hokand önderi) 597

Abdurrahman Otuz-İmenî (din adamı) 568, 569

Abdurrahman Razzak Semerkandî (tarihçi) 349

Abdurreşid b. Said (Moğol Hanı) 405

Abdülaziz b. Nadir Muhammed (Toka Timurlu Hanı) 451, 452, 453

Abdülaziz Sultan b. Ubeydallah Han 431, 574

Abdülkerim 390, 393, 585

Abdülkerim (Astarhan Hanı, ö. 1514) 390

Abdülkerim b. Baltay (Sufi Şeyh, 1750'ler) 570

Abdülkerim Biy (Hokand'ın kurucusu, 1740'lar) 585

Abdülkerim (Moğol Hanı) 405

Abdüllatif b. İbrahim (Kazan Hanı) 381

Abdüllatif b. Köçküncü (Ebu'l-Hayr soyundan) 431

Abdüllatif b. Uluğ Bey (Timur soyundan) 314, 319

Abdülmümin b. Abdullah (Buharalı önder) 577

Abdülmümin b. Abdullah (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 448, 449

Abdüsselam b. Abdurrahim (dini önder) 554

Abişka (Çağatay soyundan) 99, 105

Abilay Han b. Vali Sultan (Kazak önder) 545, 546
Abunay (Çahar Hanı) 509
Abdülmümin b. Ebu'l Feyz (Buhara Hanı) 577
Adaklı (Hızır) (Türkmen boyu) 363, 364
Aday (Temüge soyundan) 266
Adshead, S.A.M 39, 49, 196, 242, 253, 602
Afak Hoca (ve takipçileri) 409, 413
Agalak (Kazan iddiacı) 386
Ağbarçi Cinong (Tokta Buka'nın kardeşi) 268
Ahaçu 499
Ahameniş İmparatorluğu 236
Ahmed Kasanî için Mahdum-ı Azam'a bakınız
Ahmet Celayir (Türk-Moğol önder) 297
Ahmet Hacı Bey Dilday 332
Ahmet Han (Cuçi soyundan) 349
Ahmet Han b. Kiçi Muhammed (Büyük Orda önderi) 388
Ahmet Tegüder (Hülegü'nün oğlu) 211, 212
Ahrarî ailesi 445
Aisin (Cürçen) Devleti 664
Ayşin Gioro (Aile) 497, 499, 503, 532
Akkoyunlu topluluğu 320, 321, 340
Ak Orda 112, 113, 154, 155, 199
Aksarayî (tarihçi) 164, 175
Alakuş (Tekin Kuri, Öngütlerin önderlerinden) 68, 69
Alan Goa (efsanevî karakter) 62, 63
Alan halkı 229, 240
Alaş (Kazakların atalarından) 539
Alâüddevle b. Baysungur (Timur soyundan) 306
Alban (vergi) 538
Albatu (vergilendirilebilir özel mülk) 174
Alcu Bolud (Dayan Han'ın soyundan) 270
Aldı Er (Orman Halklarından bir önder) 59
Algu (Çağatay'ın torunlarından) 99, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 124, 220
Alguy Temür (Asi bir asilzade) 94
Ali b. İbrahim (Kazan Hanı) 381
Alike Kükeltaş (Timurlu emir) 304
Ali Kuli Han (Kızılbaş idareci) 446, 447
Alim 232, 330, 438, 483, 486
Alim-Kul (Kırgız ve Hokand önderi) 587, 594
Alim "Zalim" (Hokand Hanı) 585
Ali Sultan b. Ürük Temür (Ögedey soyundan bir gasıp) 121
Alkol parası, üretimi, vergileri, üretimi/tüketimi 249, 310
Allah Yar (Kasım Hanı) 382, 395
Almalık 25, 52, 78, 101, 102, 105, 106, 108, 109, 119, 121, 124, 125, 130, 131
Çağatay Merkezi 293, 294, 295
Altan (Altın) Han, Altan Han'ın bir unvanı (Dayan Han'ın torunu) 36, 41, 46, 61, 62, 69, 73, 196, 198, 261, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 283, 284, 288, 504, 604, 629, 638, 655
Altay Dağları 522, 545
Altın Orda 40, 41, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 115, 117, 120, 121, 126, 131, 134, 135, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 163, 169, 171, 175, 178, 182, 183, 199, 200, 209, 214, 215, 216, 218, 224, 236, 239, 297, 298, 300, 348, 362, 367, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 378, 379, 383, 388, 391, 392, 394, 395, 422, 456, 457, 480, 481, 559, 561, 570

Avrupa güç mücadelesindeki önemi 150
Avrupa istilası 148
Çözülme 152, 157, 158
Diğer Moğol halklarıyla mücadeleler 216, 217, 220
Din 150
Ele geçirilmiş bölgelerin idaresi 105, 166
İsmi 199
Orta Asya ile alakası 215
Para ekonomisi 125, 126, 158, 302
Sınırların genişlemesi 148, 149, 297, 298
Ticaret ve gelirler 158, 178
Timur ile mücadele 157, 300
Yeniden bir araya gelme 159
Ambakay (Erken dönem Moğol önder) 63, 64, 65
Amursana (Hoyd şefi) 413, 522, 523, 642
Ananda (Kubilay'ın torunu) 93, 94
Andican 29, 126, 309, 451, 585
inşası 126
Anna Ivanovna, Çariçe 543
An Tong, Komutan 108, 109
Anuşa Han b. Ebu'l-Gazi (Harezm Hanı) 365, 453, 573, 574
Ara Bolud (Dayan Han'ın torunu) 270
Araplar 173, 233
Arapşah (Cuçi soyundan) 351
Arapşahlar soyu 351, 356, 364, 427, 574
Argun (boy) 61, 165, 181, 211, 221, 314, 440, 539
Argun Han (Hülegü'nün torunu) 165
Arık Böke (Tuluy'un oğlu) 91, 104, 105, 147, 398
Arsk (bir kent) 462, 463
Arsu Bolud (Dayan Han'ın soyundan) 270
Arugtay (Yuan sonrası bir idareci) 264, 265, 266, 283
Askeri strateji 196, 282, 283, 284, 412, 414, 470, 476, 480, 487, 492, 503, 505, 532, 535
Cengizliler 196, 251
Ruslar 470, 476, 480, 487, 492
Timurlular 299
Askeri teknoloji 39, 246, 248, 249, 250, 457, 475
Çinliler 246, 248, 249, 250
Ruslar 457, 475
Astarabad 349, 365, 366, 439, 441
Astarhan 29, 31, 33, 143, 144, 157, 159, 199, 367, 368, 369, 370, 371, 374, 375, 376, 378, 380, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 448, 459, 460, 475, 478, 480, 481, 486, 550, 557, 561, 564, 566, 570, 591
Anlaşmazlıklar 459
Hanlık 29, 368, 375, 380, 388, 389, 390, 459, 481
Rus seferi/idaresi 391, 481, 557
Astarhaniler 422, 578
Astronomi 128, 131, 232, 233, 246, 311, 330
Aşina (Göktürk hükümdar ailesi) 192
Ateşli silahlar (askeri) 250, 339, 340, 469, 475, 580
Atlar 235
Çin ekonomisindeki rolleri 288
Moğol hedef ve stratejisindeki rolleri 263
Atsız (Harezm hükümdarı) 53
Avrupa/Avrupa Güçleri 6, 7, 35, 40, 66, 80, 86, 92, 96, 97, 98, 133, 134, 135, 137, 150, 152, 157, 158, 159, 166, 179, 188, 235, 239, 252, 253, 328, 333, 337, 406, 414, 457, 468, 473, 476, 477, 484, 487, 493, 564, 572, 581

Cengizli İmparatorluğu ile ilişkiler 401, 432
Çin öğretisine saygı 275
Kültürel tesir 130
Marko Polo gibi çeşitli seyyahlar 97
Moğol istilaları 139, 199
Tıp 207, 234
Yeni Dünya fetihleri 40
Ay-Çuvak b. Ebu'l-Hayr Han (Kazak Hanı) 544
Aynu Calût muharebesi 90
Ayrıcalıklı tüccarlar 563
Ayuki (Kalmuk Hanı) 474, 479, 480
Ayuşiridara (Togan Temür'ün oğlu) 259, 260, 261, 282, 283
Azak (kale) 157, 479, 482
Azerbaycan 90, 146, 151, 156, 164, 168, 195, 205, 216, 229, 233, 297, 298, 301, 302, 304, 306
Azizleştirme, imparatorların ölümünden sonra 153, 322

B

Baba Kemal Cendî (Sufi önder) 131, 132
Baba Tükles, ermiş 4, 373
Bâbür, (Bâbür Sultanlığı) Sultanı (Zahireddin Muhammed) 318, 324, 326, 336, 337, 338, 339
Askeri teori 339
Ebu'l-Hayr soyu ile mücadele 313, 314
Edebi zevkler/teori 325
Hatıralar 325, 328, 336, 337
Tarihi şan 318, 336
Bağdad, ele geçirilmesi 90, 146, 175
Bahaeddin Nakşibend (Sufi önder) 122, 408
Bahçesaray, Rus idarî merkezi 393, 479, 482
Bahşi, memur, yönetici 339
Baki Muhammed b. Canı Muhammed (Özbek Hanı) 436
Balazs, Etienne 171, 607
Balcuna, Gölü/Yemini 75
balık, ticaret metası 74, 179, 186, 188
Banna (tarihçi) 435
Baraba (bozkırı) 387
Barak 99, 106, 107, 108, 220, 221, 309, 348, 371, 372, 374, 375, 431, 442, 536, 540, 542, 544
Barak (Çağatay Hanı) 536
Barak b. Suyuncuk (Ebu'l-Hayr soyundan) 431, 442
Barak (Oğlan) b. Kuyurçak (Altın Orda Hanı) 371, 372, 375
Barak Sultan b. Tursun (Kazak önder) 536, 540, 542, 544
Barfield, Thomas 191, 192, 197, 281, 607
Barlas boyu 400
Barsu Bolud (Dayan Han soyundan) 270, 273
Bartol'd, V.V 353, 359, 362, 578
Barut, bulunması/gelişimi 39, 42, 249, 250
Baskak, vergi görevlisi 85, 145, 178
Başkırt halkı/Başkırtya 29, 31, 33, 200, 205, 463, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 479, 485, 486, 489, 491, 493, 544, 549
Batır Şah (Rus karşıtı isyancı) 475, 491
Batu Möngke Dayan Han 269, 272, 284
Batu Möngke Dayan Han, Dayan Han ibaresine bakınız
Batur Hungtayici (Cungar önderi) 410
Batu, Sayın (Cuçi'nin oğlu) 79, 80, 95, 97, 103, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 154, 155, 169, 215, 217

Avrupa istilası 137, 138, 139, 140
Çağdaş ve sonraki dönemde şanı 147
Hanın belirlenmesindeki rolü 141
Bawden, C.R 261, 263, 264, 269, 275, 276, 278, 279, 608, 630
Bayan Kuli (Buhara Hanı) 130, 223
Bayan Möngke (Dayan Han'ın babası) 269
Bayaut halkı 53, 54
Baybars 136, 146, 149, 183, 608
Baybars (Kuman asıllı komutan) 139
Baybars, Memlûk Sultanı 146, 183
Baydar, (Tatar Komutan) 99, 105, 138
Bayezid (Osmanlı) Sultan 299
Baykal, gölü 25, 27, 33, 58, 61, 66, 72, 229, 469
Baysungur b. Şahruh (Timur'un torunu) 304, 305, 306, 307, 313, 314
Beazeley, Charles Raymond 608
Bedahşan 293
Bedrüddîn Maydânî 221
Bekoviç-Çerkasski, Prens 592
Bekrî 373
Bela, IV., Macar Kralı 169, 172
Belh, Hanlığı 24, 28, 29, 31, 292, 294, 308, 314, 323, 328, 329, 420, 421, 422, 426, 427, 428, 431, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 574, 575, 578, 579, 591
Benedict, XII. Papa 97
Berdibek Han (Canıbek'in oğlu) 151, 184
Berke Han 95, 145, 146, 147, 150, 183, 217
İslam'a geçişi 95, 145
Şahsiyeti ve kabiliyeti 95, 145
Tahta Çıkışı 145, 146
Beserabya 377, 378
Beveridge, Lord 188, 606, 624
Bîhzâd (minyatür üstadı) 335, 336
Bingke Dairesi (Çing idarî birimi) 527
Bingkı (Çing yönetim bölümü) 526
Bitikçi, kâtip 177
Bizans İmparatorluğu 45, 149, 182
Bodi Alag (Yuan sonrası) 272, 273
Bodonçar (efsanevî bir karakter) 63
Bolad Aga 39
Bozkır 36, 45, 83, 89, 193, 196, 197, 240, 245, 259, 281, 373, 421, 475, 476, 477, 493, 551, 555
Coğrafi karakteri 250, 251
Ticaret 240, 241
Yeni yerleşimler 491, 505
Ayrıca Kıpçak gibi özel isimlere de bakınız
Boz Orda 199
Böçek (Tuluy'un oğlu) 139
Börte (Cengiz Han'ın eşi) 74, 88, 133, 198
Bratianu, Georges 182, 184, 610
Breslau, kentinin yıkımı 138
Browne, E,G 333, 611, 649
Bucak Orda (Nogay Ordasının alt birimi) 377
Bucher, Guillaume 97
Buchholtz, Lt-Col 592
Budizm 41, 49, 67, 119, 129, 242, 272, 275, 277, 278, 279, 288, 290, 514, 517
Cungarların kabulü 513
İletişim kanalları 240
Misyonerler 278, 517
Moğollar arasında canlanması 41, 129, 517
Siyasi ideoloji 288
Buell, Paul 77, 82, 85, 89, 611
Buğday, ticaret metası olarak 66, 91, 125, 184, 186, 188, 551

Buhara bölgesi/Hanlığı 85, 364, 452, 453, 574, 579, 581, 587, 588, 589, 595
Dinî bir merkez olarak Buhara 55
Egemenlik mücadelesi 453, 579, 581
Ekonomi 588
Etnik kompozisyon 587
Rus egemenliği 441, 492, 581
Rusya ile diplomatik ilişkiler 581, 595
Sosyo-politik yapısı 587, 588
Buka Temür (Büri'nin torunu) 99, 108
Bulavin, Kondratii 477, 486
Bulgar 5, 24, 28, 88, 136, 142, 147, 149, 152, 199, 200, 201, 215, 368, 369, 370, 371, 379, 380, 383, 570, 571
Bulgar (İslami kimlik) 570, 571
Bulgar, kenti 88, 368, 379, 380, 570, 571
Bir İslamî merkez olarak 48
Bulgarlar 48, 79, 80, 168, 199, 200, 243
Dil 168
Moğol devleti çatısı altına alınma 80
Moğollarla mücadeleler 79, 80
Bulgarlar (Volga Bulgarları, halkı) 24, 48, 79, 80, 136, 142, 152, 157, 199, 200
Bulughan, Hatun, (Abaka'nın eşi) 94
Burhaneddin Ali Kılıç el-Mergînânî 326
Burhaneddin Hoca 413
Buri b. Mötügen (Cengiz Han'ın torunu) 108
Burni (Ligdan'ın torunu) 291, 509
Burunduk b. Kiray (Kazak Hanı) 356, 357, 375, 536
Buryatlar (halk) 77
Buyân Kuli 223
Buyan Tayici Seçen Han (Yuan sonrası idareci) 272
Buyruk (Nayman önder) 65, 67, 76
Buzan b. Döre Temür (Dua'nın torunu) 99, 120, 121
Bükey Han b. Nur-Ali Han (Kazak Hanı) 547
Bürge Sultan b. Yadigar (Cuçi neslinden) 356
Büyük Orda 367, 371, 372, 374, 386, 388, 389, 390, 456, 457, 478, 480, 586

C

Cabbar Berdi (Toktamış'ın oğlu) 370
Cakü, Emir (Timur'un destekçisi) 295
Câmî, Abdurrahman-ı 330, 333, 334, 335, 337
Camiler 208, 305, 334, 384, 393, 417, 464, 465, 491, 553, 554, 562, 565, 566
İnşa edilmeleri 417, 553, 554, 566
Yıkılmaları 464, 465, 491
Camuka (Cengiz Han'ın kankardeşi) 74, 75
Can Ali b. Allah Yar (Kazan Hanı) 382
Canıbek b. Barak (Kazak önder) 542, 543
Canıbek b. Hoca (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 426
Aileden kimseler, aile rakipleriyle sorunlar 426
Canıbek b. Mahmud (Astarhan hanı) 390
Canıbek Han (Özbek'in oğlu) 360, 361, 371, 375, 390, 536, 537, 542, 543
Canı Muhammed b. Yar Muhammed (Toga Timur soyundan bir Han) 450
Can-Töre b. Ay-Çuvak (Kazak Hanı) 544

Can Vefa (Şibani Han'ın yoldaşı) 437
Cao Modo, muharebesi 519
Casaktu Han (Halha unvanı) 514, 515, 516
Cebe, Komutan 76, 77, 78, 102
Celaleddin (Toktamış'ın oğlu) 78, 226, 367, 368, 369
Celâlüddîn Rûmî 226
Celayirî, Kadir Ali Bey (tarihçi) 386, 396, 570
Cemâl Karşî (Müslüman yazar) 221
Cemâlüddîn (gökbilimci) 232
Cemalüddin, Şeyh 400
Cemboyluk Ordası (Nogay altbirimi) 376
Cengiz Han 7, 36, 37, 51, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 133, 175, 192, 195, 196, 197, 198, 210, 222, 226, 229, 230, 233, 257, 262, 263, 264, 266, 270, 277, 278, 285, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 311, 312, 315, 338, 420, 421, 422, 423, 424, 427, 429, 430, 433, 434, 439, 504, 513, 585
  Askeri/Siyasî hedefler 71, 76, 81, 292
  Din 85, 210
  Evlilik 198
  Evlilik ilişkileri 198
  Fetihleri 71, 76, 292
  Gücün yükselişi 76, 77, 78, 79, 87, 88, 92, 197
  Mirası 94
  Oğullar, varis belirleme sürecinde mücadeleler 192, 374, 381
  Ölümü ve gömülmesi 72, 94, 192
  Saray protokolü 428, 429
  Siyasi manevralar 71, 84, 85
  Soyu 63, 292
  Soyundan indiği(ni iddia edilen) 312, 379, 381, 383
  Toprakların bahşedilmesi 89
  Vasiyet 204
  Yasa 82, 83, 175
Cengizli Hanedanı, Kazak Cengizlileri 35, 40, 42, 53, 89, 197, 202, 203, 232, 243, 245, 247, 381, 397, 398, 443
  İmparatorluğun idaresi ile ilgili olarak Çağataylılar, Altın Orda, İlhanlılar, Moğol İmparatorluğu, Ögedey soyu, Yuan hanedanlığı ibarelerine bakınız.
  Meşruiyet 91
  Moğol liderliğine dönüş 238, 285
Cenova 148, 182, 184, 185
Ceyhun (Harezm) bölgesi 363, 365, 420, 421, 427, 574, 580, 581, 582, 583
Cezalar 526
Chao Hung (Song hanedanı diplomatı) 72, 74
Cherniaev, M.G., Büyük Komutan 594
Cihangir 298, 301, 302, 303, 308, 434, 451, 538, 542, 549, 555
Cihangir b. Bükey (Kazak Hanı, ö. 1845) 549
Cihangir (Kazak Hanı) 538, 542, 549, 555
Cihangir (Timur'un oğlu) 298, 301, 302
Cihan Hoca 413
Cisoxania (Maveraünnehir ve Belh ibarelerine bakınız) 420
Clement 98
Coğrafya, inceleme/bilgi toplama 205, 220, 233, 239, 315, 319, 324, 397, 413, 420
Coleridge, Samuel Taylor, Xanadu 92

Cuçi 7, 59, 77, 79, 80, 88, 90, 91, 92, 103, 104, 111, 133, 134, 146, 148, 154, 155, 159, 163, 177, 178, 181, 192, 198, 199, 205, 206, 214, 215, 217, 218, 239, 296, 298, 305, 347, 349, 352, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 385, 420, 422, 427, 433, 449, 450
Askeri faaliyetleri 59, 77
Kendisine bahşedilen araziler 88
Ölümü 79
Soyundan gelenler 79, 80, 91
Cuçi hanedanı/toprakları 77, 79, 89, 91, 92, 134, 148, 154, 163, 168, 177, 189, 192, 205, 206, 215, 217, 298, 304, 372, 420, 422, 459, 450
Kontrol altına alma mücadelesi 104
Ayrıca Gök Orda, Altın Orda, Ak Orda ibarelerine de bakınız
Cuçi Kasar (Cengiz Han'ın kardeşi) 92
Cumaduk (Cuçi soyundan) 348
Cungar halkı 13, 42, 398, 407, 409, 410, 411, 413, 415, 504, 505, 512, 513, 515, 519, 520, 521, 522, 523
Çinglerle mücadele 411
Ekonomik/Sosyal yapı 410
İç Mücadeleler 398
Ticaret yollarını kontrol 409, 410, 412
Yıkım 522
Yükseliş 410
Cuybarî ailesi 445
Cûzcânî (tarihçi) 217
Cürçen halkı 38, 46, 70, 82, 275, 285, 286, 498, 499, 501, 505, 506
Güç kazanma/yeni bir ad takınma 586
İç sorunlar 285
Moğollarla ittifak 275
Müttefikleri/tâbi halkları 275
Sosyal yapı 499, 502
Cürçen hanedanı 72, 286
Moğollarla sorunlar 285
Cüveynî (tarihçi) 60, 83, 88, 177, 210, 212, 215
Cüz (Kazak boyları) 377, 519, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 553, 581, 584, 592

Ç

Çağan (tercüman) 230, 231
Çağatay (Cengiz'in oğlu) 7, 11, 79, 80, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 141, 142, 155, 177, 194, 201, 205, 209, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 236, 239, 259, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 303, 307, 309, 311, 314, 321, 337, 338, 341, 342, 348, 401, 403, 422, 536, 587, 643
Din 128, 129
Kardeşleriyle ilişkileri 79, 91
Ölümü 103, 141
Tâbi halklar üzerindeki baskısı 111
Çağatay Hanedanı/toprakları 104, 105, 115, 117, 130, 223
Ailenin diğer kolları ile mücadele 79, 80
Coğrafî yayılım 101
Çağatay Ulus (Maveraünnehr) 103, 104, 107, 108, 123, 132
Diller/etnik yapı 115
Din ve kültür 128, 129, 130, 131
Ebu'l-Hayr soyundan gelenlerle mücadele 113
İç ayrımlar 103, 115, 123
İmparatorluk içerisindeki askeri rolü 105
soy 113, 142
Yönetim 101

Çahar halkı 291, 498
Çing Hanedanı ile mücadele 509
Sancaklar 32, 507, 509
Çahundorci (Halha Hanı) 515
Çakri veya Cengiz Oğlan 370
Çakri veya Cengiz Oğlan (Altın Orda Hanı) 370
Çala-Kazaklar 562
Çangşi Han (Dua'nın torunu) 121, 129
Çapar (Kaydu'nun oğlu) 91, 113, 114, 115, 116, 221
Çeboksarı (kent) 463, 465
Çekilme, dinî, hâkimlere başvurma 277, 569
Çete, halkı 202, 293
Çimgi-Tura (kent) 385
Çimkent 546, 589, 594
Çin 6, 30, 35, 38, 39, 40, 41, 45, 49, 50, 51, 61, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 109, 116, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 143, 146, 147, 157, 164, 166, 167, 168, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 193, 194, 204, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 299, 301, 302, 303, 308, 327, 397, 398, 401, 405, 406, 407, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 422, 443, 480, 497, 498, 501, 502, 503, 504, 505, 509, 512, 517, 519, 522, 526, 529, 531, 534, 535, 542, 550, 585, 589, 591, 599
Alkollü içecek 249
Askerî teknoloji 246, 248
Dış ilişkiler/ticaret 290, 406, 407, 410
Diller 260
Doğal felaketler 532
Doğu Merkezî Asya'da idare 230, 231, 233
Ekonomi 258, 279, 281, 287
Entektüel ve eğitim faaliyetleri 233
Moğol idaresi 410
Moğol İmparatorluğundan bağımsızlığını kazanma 143
Moğolistan ile ilişkiler 67, 71
XII. yüzyıl siyaseti 51
Sanat 248, 251
Tıp 234
Ticaret yollarını (idare etme) 397, 406, 407
Timur ve Timurlularla ilişkiler 327
Ayrıca Ming Hanedanlığı ve Yuan hanedanlığı ibarelerine de bakınız.
Çingüncav (Halka asi önder) 523
Çin Seddi 30, 69, 258, 288
Korunması 68
Çobân (komutan) 165
Çok eşlilik 168
Çovdur (Türkmen boyu) 361, 365, 573
Çömlek, üretim 253
Çuvaş halkı ve dili 199, 380, 383, 490, 558, 560, 565

D

Dağıstan, İslami bir eğitim merkezi olarak 157, 378, 567
Dalay Lama 277, 278, 279, 409, 410, 411, 504, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521
Cungarlarla ilişkileri 409, 410
Siyasi rolü 516, 519, 520, 521

Yaradılışı/Kurumun doğası 377
Ayrıca görevlilerin isimlerine de bakınız
Daniil, Galiçya Knezi 146
Danyal Atalık (Buhara önderi) 577, 578
Danyal Bey Mangıt (Özbek Emiri) 454
Danyal b. Kasım (Kasım Hanı) 395
Da Qing Hanedanı 257
Darayisun (Yuan sonrası idareci) 272
Darphane 181
Davaçi (Cungar önder) 522
Dayan Han (Batu Möngke) 269, 270, 271, 272, 273, 274, 284, 287, 504
Soy 269
Tarihi Kıymeti 272
Dayçing Tayşi (Altan Han'ın torunu) 274
Dayisung Han için Tokta Buka'ya bakınız.
Dede Korkut 204, 605, 615, 618
Defter-i Çingiz Name 570
Değerli metaller 147, 165, 177, 179, 189, 410, 441, 473, 483, 488, 489, 500
Madenler 410, 441
Ticareti 473
Delbeg (Yuan sonrası) 262, 265
Delhi 5, 111, 114, 119, 120, 131, 181, 298, 337, 339, 340, 343, 452, 620, 624, 629, 648
Demiryolu, inşası 550
Dénes, Palatine 139
Destûr el-cumhûr 211
Destûr el-kâtib 210
Deşt-i Kıpçak 47, 134, 135, 142, 154, 155, 215, 310, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 360, 367, 369, 371, 373, 377, 385, 387, 391, 420, 541, 542, 545, 546, 575, 587
Devlet Berdi b. Mübarek Giray (Kazan Hanı) 392
Devlet Berdi b. Taş Timur (Kırım Hanı) 392
Devlet Şeyh Oğlan (Cuçi soyundan) 348, 439
De Weese, Devin 200, 207, 216, 347, 368
Dge-lugs-pa tarikatı 504
Dihlevî 333, 335
Heşt Bihişt (Sekiz Cennet) 335
Dilciler, yönetimde kullanımları/değerleri 337
Din 11, 95, 127, 133, 134, 135, 208, 364, 376, 404, 427, 449, 450, 484, 489, 490, 491, 554, 559, 570, 607, 618, 639, 641, 650, 659
Baskıcı politikalar 169, 176
Budizm, Hıristiyanlık ve İslam ibarelerine de bakınız
Hoşgörü politikası 129, 200, 208
Meşrulaştırıcı rolü 461
Moğol 38, 58, 228
Resmi görevliler 410, 461, 465, 471
Rus 559, 571
Rus Ortodoks Kilisesi 462, 489, 559
Timurlular 328
Yetenekli görevliler 39, 113, 145, 240, 244, 245, 252, 504
Din Ahmed b. İsmail (Nogay Hanı) 376
Dindarlık 326, 444, 578
Din Muhammed 364, 427, 449, 450
Din Muhammed Sultan (Özbek Önder, 1539) 364
Din Muhammed (Toga Timur Hanı, ö. 1598)
Dmitriy Ivanoviç, Knez (Dmitriy Donskoy) 153, 156, 460
Dobruca 378

Doğal felaketler 532
Çing yardım sistemi 532
Doğu Avrupa 6, 7, 35, 133, 134, 135, 150, 152, 158, 159, 235, 239, 457, 476, 477
Doğum oranı 167, 168
Dokuz Temür (Togan Temür'ün oğlu) 260, 261, 262, 282
Dominikan tarikatı 86, 135, 136,
Don, ırmağı 144, 148, 156, 157, 182, 377, 479
Dost Muhammed Han, Afganistan 581
Döre Temür (Dua'nın oğlu) 99, 120
Dua b. Barak (Çağatay Hanı) 99, 108, 109, 110, 11, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 126, 129
Duğlat halkı 293, 295, 389, 400, 402, 408, 432
Durmen halkı 429, 433, 436

E

Ebu Bekir (Halife) 218
Ebulek b. Yadigar (Cuçi soyundan) 356
Ebu'l Feyz (Buhara Hanı Ubeydallah'ın kardeşi) 577
Ebu'l Gazi 348, 349, 582
Ebu'l Gazi Bahadır Han (tarihçi) 347, 351, 353, 354, 360, 361, 363, 364
Ebu'l Gazi b. Arab Muhammed (Harezm Hanı) 453
Ebu'l Gazi b. İlbars (Hive Hanı) 364, 365
Ebu'l Gazi (Buharalı kukla Han) 576
Ebu'l Gazi Sultan (Arabşahi önder) 577
Ebu'l-Hayr Han (Özbek önder, ö. 1468) 305, 309, 314, 316, 320, 349, 368, 372, 385, 388, 434, 442, 542, 543, 544
Genişlemeci seferleri 320
Ölümü 354
Ebu'l-Hayr soyundan gelenler 309, 348, 351
Askeri taktikler 350, 351
İç anlaşmazlıklar 349, 354
Ebu'l Hayr Han (Kazak önder, ö. 1748) 355
Ebu'l-Kasım Bâbür h. Baysungur (Timur soyundan) 313, 314, 319, 321
Ebu'l Mambat Han (Kazak önder) 543, 545
Ebu Said 118, 151, 168, 181, 297, 305, 309, 314, 319, 320, 321, 322, 323, 328, 350, 351, 352, 353, 423, 425, 431
Ebu Said b. Köçküncü (Ebu'l-Hayr Hanı) 425
Ebu Said b. Muhammed Miranşahî (Timurlu idareci) 314
Ebu Said Karakoyunlu 305
Ebu Said (Son İlhanlı idarecisi) 151, 168, 297
Ebu Yezid Bistamî 211
Edigey (Ak Orda, Mangıt beyi) 347, 348, 349, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 455
Ekber (Bâbür Sultanlığı hükümdarı) 342, 434, 644
Elbeg (Yuan Sonrası) 262, 264, 266
Elçigidey (Dua'nın oğlu) 99, 119, 120, 129
Elçiler ve kabuller 241, 251, 266, 267, 268, 299, 324, 406, 428, 432, 447, 460, 528, 591
el-Kursavî, Ebunnasr (dini alim) 568
el-Ömerî 198, 222, 223
Emba (ırmağı) 372, 376, 377
Eminek b.Yadigar (Cuçi soyundan) 356
Emir Hüseyin (Kazagan'ın torunu) 294, 295
Emîr Hüsrev Dihlevî 333, 335
Emirler 118, 120, 124, 303, 314, 433, 436
Aralarındaki ilişkiler 314

Devletle ilişkileri 118, 120
Görevleri 124
Siyasi önemleri/faaliyetleri 123, 124, 303
Unvanların kullanımı 214
Engke Corigtu (Yuan Sonrası) 262
Engke Temür 264
Er-Ali b. Ebu'l-Hayr (Kazak Hanı) 544
Erdebil (Safevilerin atası ile ilişkili kent) 211
Erdeni Juu, tapınağı 278
Erke Honggor Ece b. Ligdan (Çahar Hanı) 509
Erketü Hatun (Altan Han'ın eşi) 284
Ersari (Türkmen ata) 361, 362
Erşedüddin, Şeyh 400
Esen Boğa (Dua'nın oğlu) 116, 117, 118
Esen Buka Han (Moğolistan) 321
Esen-eli (Türkmen boy grubu) 361, 362, 365
Esen Khan (Oyrat Önderi) 268, 284, 501, 504
et-Taftâzânî, Saadettin Mesud b. Umar b. Abdullah 312, 329
Euphrosyne (Bizans prensesi) 149
Evlilik hukuku/gelenekleri 47, 286, 290, 525, 532, 535,
Ayrıca çok eşlilik ibaresine de bakınız
Evrengzib (Bâbür Sultanlığı hükümdarı) 452
Evstratov, I.V. 144

F

Farmer, David L. 188
Fars (Timurlu kenti) 49, 50, 53, 55, 73, 83, 110, 154, 170, 175, 229, 252, 298, 306, 311, 317, 319, 321, 333, 335
Bir Kültürel Merkez olarak 334
Üzerinde anlaşmazlık 314
Farsça 55, 56, 57, 60, 128, 167, 177, 184, 191, 193, 214, 218, 229, 231, 234, 301, 311, 329, 338, 343, 361, 430, 446, 540, 560, 588
Edebiyat 128, 218, 337, 338, 343, 588
Fazıl Töre (Buharalı kukla han) 577
Fazlullah b. Ruzbihan İsfahanî (tarihçi) 355
I. Fedor, Çar 465, 469
Ferec (Memlûk Sultanı) 299
Fergana Vadisi 296, 309, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 336, 421, 440, 441, 443, 451, 552, 575, 584, 585, 589, 594, 595, 597
Bir ticaret merkezi olarak 440
Feridun Han, Gazi Han 366
Feyz-Han el-Kabilî (Sufî Şeyh) 570
Fin-Ugor halkları/dilleri 48, 200, 383
Firüzşah (Timurlu emiri) 304, 305, 306
Fiyanggu, General 519

G

Galdan 409, 410, 411, 413
Galdan (Cungar önderi, ö. 1697) 409, 410, 411, 413, 505, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520
Galdan Tsering (Cungar önder) 413
Gaozu (Han) İmparator 263
Gayib Han (Kazak önder) 581, 582
Gazan Han (Argun'un oğlu) 126, 171, 174, 176, 178
Ekonomik reformları 126, 176, 178
İhtida etmesi 126
Gazne 110, 111, 114, 118, 119, 131, 292
Gazneli Mahmud 340
Gazne, ve buranın kontrol altına alınması mücadelesi 111
Geresence (Dayan Han'ın oğlu) 270, 273, 275

Gevherşad (Şahruh'un karısı) 304, 306, 312
Gıyaseddin Pir Ahmed Hafî (Timurlu idareci) 305
Gıyaseddin Tarhan (Timurlu idareci) 304
Giano, Bartolomao di 187
Giray hanedanı 395
Goes, Bento de 407
Goncharov 144, 623
Gonzales de Clavijio 299
Gök Orda 153, 154, 155, 296, 309, 347, 369
  Timurlularla mücadeleler 347
Gömbodorci Han (Halhaların) 273, 278, 279
Grekov, Boris D. 137, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 200, 623
Guangning (Bir Çin kenti) 288
Gur hanedanı 54
Guriy (Grigoriy Rigotin), Kazan Başpiskoposu 465
Gülbeden Begim (Bâbür'ün kızının ismi) 339
Gün Bilig Mergen (Altan Han'ın erkek kardeşi) 271, 274, 275
Güng Temür (Yuan sonrası) 262, 264
Güüşi Han (Hoşuud önderi) 520
Güyük, Büyük Han (Ögedey'in oğlu) 79, 80, 97, 103, 104, 115, 141, 234
  Seçimi 80

H

Habeş (Arapçahların soyundan) 364
Hacı Beg Barlas 294
Hacı Giray b. Gıyaseddin (Kırım Hanı) 392
Hacı Muhammed Han 371, 374, 385
Hafız (şair) 436, 442, 444, 446
Hafızeddin el-Kebir (dinî bilgin) 131
Hafız-ı Ebru (tarihçi) 311, 324
Hâkim Ata, eren 384
Hak Nazar Han b. Kasım Han (Kazak önder) 537
Halha, boy karargahı 6, 411, 505, 506, 508, 512, 514, 515, 516, 518, 520, 522, 523, 531, 532
  Cungarlarla mücadele 411, 512, 520
  Çing hanedanı ile ilişkiler 505, 512
  Çing kanunnâmesi 531
  Çinglere boyun eğmeleri 523
  İç sorunlar 515
Halil Sultan b. Miranşah (Timur'un torunu) 302, 303
Halil Sultan b. Yasavur 121, 223
Hammer-Purgstall, Joseph von 148, 154, 625
Hanbalık (Cengizli merkezi) 27, 92, 93, 94, 97, 98
Hanefi 214
Han hanedanı 415, 543
Hanzâde (Timur'un gelini) 298, 302
Harezm devleti/toprakları 52, 53, 54, 56, 142, 198, 349, 364, 369, 453
  Buhara ile mücadele 582
  Dil 56
  İç karışıklıklar 574
  Moğollarla mücadele 78, 79
  Özbek saldırıları/idaresi 580
  Timur saldırısı/idaresi 156
  Türkmen göçleri 583, 584
  Ceyhun ibaresine de bakınız
Haritacılık 232, 233
Harizm, Harezm ibaresine bakınız
Haydar b. Şah Murad (Buharalı önder) 579, 580
Haydar, Mirza Muhammed (tarihçi) Mirza Muhammed Haydar Duğlat 339, 401, 403, 404, 415, 432
Hayşi hanedanı (Cürçenlerin bir kısmı) 498, 500

Hayton (Het'um), Ermeni Prensi 252, 625, 626
Hayvan ticareti 416
Hazar, İmparatorluk 5, 37
II. Henry, Silisya Dükü 138
Herat, Timurlu merkezi 107, 118, 223, 235, 296, 303, 304, 305, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 343, 350, 437, 441, 443, 446, 447, 448, 450, 602, 609, 623, 640, 658
  Bir kültür merkezi olarak 312, 327
  Kent üzerinde mücadele 223
  Mimari gelişim 312
He'tum, Hayton ibaresine bakınız.
Hıristiyanlar/Hıristiyanlık 169, 233, 234
  İdare zorlamaları 128
  İhtida 65, 491
  Misyonerlik 460, 464, 465
  Moğol idaresindeki bölgelerde yayılması 129, 130
  Ayrıca Rus Ortodoks Kilisesi ibaresine de bakınız.
Hızır Hoca (Çağatay Hanı) 401
Hindistan 40, 54, 110, 111, 114, 115, 116, 118, 123, 131, 132, 165, 177, 178, 179, 180, 182, 190, 242, 243, 248, 277, 327, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 400, 420, 426, 446, 569, 575, 591, 624, 638
  Dil 177
  Moğol saldırıları 110, 111, 114, 115
  Timurlu istilası 337, 340
Hive, Hanlığı 9, 33, 295, 421, 429, 441, 453, 542, 547, 573, 574, 575, 576, 580, 581, 582, 583, 584, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 596, 597, 598
  Buhara ile mücadele 441, 575, 576, 580
  Dil ve kültür 588, 589
  Ekonomi 573
  Rus fethi 591, 592
  Rusya ile diplomatik ilişkiler 592, 596
  Sosyo ekonomik yapı 589
Hocalar, seyyidler ibaresine bakınız
Hoca Tacüddin 408
Hondmir 324, 325, 334, 343
Hondmir, Gıyaseddin Muhammed 325
Hondmir (tarihçi) 324, 325, 334, 343
Hong Tayci (Çing İmparatoru) 497, 502, 503, 505, 506, 507, 509, 513, 529, 532
  Hung Tayci ibaresine de bakınız.
Hongwu İmparator (Zhu Yuanzhang/Ming Taizu) 261, 282, 283
Horasan 78, 103, 107, 110, 117, 118, 120, 122, 164, 205, 212, 219, 293, 294, 296, 298, 302, 303, 304, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 325, 326, 356, 359, 362, 264, 365, 366, 439, 445, 448, 449, 450, 573, 574, 576, 578, 583, 584, 590, 591
  Cengizli/Özbek idaresi 103, 110, 117, 122
  Timurlu idaresi/ekonomisi 294, 296, 326
  Türkmen göçleri 360, 365
  Üzerinde egemenlik mücadelesi 122
Horçin halkı 507, 528, 531, 532
Hoşuud boyu 411
Hoyd boyu 522, 523
Höelün (Cengiz'in annesi) 66, 74
Hsiung-nu halkı 35, 37, 60
Hudaydad, Duğlat, Emir 295, 303, 308, 401, 402
Huizong, Togan Temür ibaresine bakınız

Humayun, (Bâbür Sultanlığı hükümdarı) 338, 341
Hung Tayci, (Çing) İmparatoru 257, 275, 276, 285, 289, 290, 291
Ayrıca Hong Tayci ibaresine de bakınız.
Hurifî 305
Hüdayar b. Şir Ali 586, 587, 595, 597
Hülegü 90, 91, 99, 103, 104, 106, 146, 147, 151, 163, 164, 165, 175, 183, 198, 216, 217, 229, 233, 238, 239, 250
Abbasilerle mücadele 90
Aile içi rakiplerle mücadeleler 104, 146
Bilimsel merak 233
Hülegü hanedanı, İlhanlılar ibaresine bakınız.
Hüsameddin b. Şerefeddin el Bulgarî (dinî yazar) 571
Hüseyin Baykara 322, 323, 326, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 337, 339, 340, 353, 423, Sultan Hüseyin Baykara ibaresine de bakınız
Hüseyin b. Canıbek (Astarhan Hanı) 390

I

Iakubovskii, A. I. 200, 623, 631
Ibn Battuta (gezgin) 119
Ibn Haldun (tarihçi) 151
Innocentius IV. Papa 97
Îsâ Kelimeçi (Mütercim İsa) 234
Issık Köl, ve çevresi 121, 130, 307, 408, 586, 594
Hıristiyan topluluğu 121

İ

İbadullah b. İskender (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 444
İbak Han (Şiban soyundan) 374, 386, 389
İbn el-Alkamî 164
İbn el-Fuvatî (tarihçi) 210
İbn el-Nefîs (Mısırlı dilci) 226
İbrahim 212, 213, 271, 304, 306, 311, 314, 381, 385, 554, 575, 630, 651
İbrahim (Oyrat önder) 271
İbrahim b. Mahmud (Kazan Hanı) 381
İbrahim b. Muhammed-Tulak İmam 554
İbrahim Sultan b. Şahruh 304, 306
İbrahim Sultan b. Şahruh (Timur'un torunu) 304
İç Orda (Rusya'ya göç edenler) 547, 549, 551, 555, 556
İhtiyârüddin b. Gıyâseddin el-Hüseynî 329
İklim şartları, ekonomik tesirler 180, 240, 295, 432, 480
İlarslan (Harezm hükümdarı) 53
İlbars Han (Hive hanı, ö. 1740) 575, 576
İlçi Timur, Tayşi Oğlan ibaresine bakınız
İletişim sistemleri 239, 240, 241, 243, 250, 253
İlhanlılar 39, 107, 110, 116, 117, 118, 130, 146, 163, 165, 168, 173, 175, 176, 180, 181, 183, 198, 199, 205, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 220, 231, 232, 238, 239, 252, 296, 297, 304
Abbasilerle mücadeleler 238
Bilimsel/tıbbî merak 231
Çözülme 122, 205
Diğer Moğol devletleri ile mücadeleler 105, 107, 110, 111, 112, 236
Din 130, 210, 211, 214, 215
İsyancı gruplar 107, 110
Kurumsal gelişme 183
Ticaret/gelirler 176, 178
Timurlu talepleri 297, 312
İltüzer Han (Kongrat Hive Hanı) 580, 582

İmal mallar 174, 239, 249, 250, 425, 550, 551
ticarette 425
İmam Kuli b. Din Muhammed (Toka Timur soyundan bir han) 427, 450, 451
İnanç Bilge Bögü Han (Nayman önder) 67
İpek, ticareti, İpek yolu 35, 39, 45, 126, 327, 407, 412
İran 35, 38, 39, 47, 49, 50, 51, 55, 56, 78, 79, 90, 91, 101, 126, 142, 143, 146, 151, 173, 195, 202, 205, 209, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 239, 240, 242, 292, 298, 300, 301, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 329, 336, 340, 353, 366, 394, 399, 404, 429, 430, 431, 434, 435, 439, 441, 453, 454, 461, 479, 575, 576, 577, 583, 584
Boy içi ilişkiler 257
Moğol idaresi 209, 214, 237
Moğol İmparatorluğundan bağımsızlık 143
Moğol/Orta Asya sınırlarının ele geçirilmesi 229, 237
Ticaret 235, 242
Ayrıca İlhanlılar ibaresine de bakınız
İrbit 564
İrdana Biy (Hokand önderi) 585
İrtiş (ırmak) 24, 26, 33, 49, 67, 71, 76, 114, 133, 142, 154, 375, 376, 386, 439, 469, 536, 537, 542, 545, 592
İsen Buka (Moğol Hanı) 404
İsfendiyar Sultan (Arapşahî önder) 364
İskender b. Canıbek (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 425, 444, 445
İskender b. Ömer Şeyh (Timur'un torunu) 304
İskender Karakoyunlu 305, 306
İslam 35, 39, 40, 48, 50, 51, 54, 72, 81, 93, 120, 122, 128, 129, 145, 147, 150, 171, 172, 200, 201, 202, 207, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 232, 237, 238, 239, 242, 292, 298, 299, 310, 315, 317, 323, 330, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 342, 343, 359, 373, 381, 383, 388, 390, 395, 399, 400, 403, 404, 405, 406, 417, 421, 424, 425, 428, 430, 431, 463, 465, 486, 491, 525, 539, 552, 556, 562, 565, 567, 568, 570, 571, 579, 660
Avrupa'daki diaspora 242
Direniş 474, 492
Eğitim 439, 440, 452, 481, 541, 553, 555, 556, 559, 560, 562, 563, 566, 568
Fethedilmiş topraklarda ayakta kalma 84, 85, 87
geleneksel ilim 567
İhtida 54, 93, 120, 129, 131, 132, 145, 216, 217, 222, 224, 489, 571, 572
İnançsızlara karşı yaklaşım 171
Kölelik 201
Meşrulaştırıcı rol 36, 461
Moğol sınırlarında zorluk 110, 143
Moğolların ele geçirdiği topraklardaki öncül varlığı 567
Rus sınırlarında 380
Sindirme 317
Siyasi ideoloji 439
Siyasi tesir 465, 481
Sünni 214, 322, 329, 342, 343
Şii Sünni karşıtlığı 214
Timur İmparatorluğunda 224
Sufilik ibaresine de bakınız
İslam Giray b. Muhammed Giray (Kırım Hanı) 390

İsmail 270, 329, 376, 391, 409, 459
İsmail (Çağatay Hanı) 409
İsmail Bey b. Musa (Nogay Hanı) 376
İşim (Kazak Hanı, ö. 1628) 538, 542, 544
İşim Sultan (Kazak Hanı, ö. 1797) 544
İşterek Bey (Nogay önderi) 478
İtalya 142, 147, 184, 186, 187, 330, 340
Köle ticareti 186
Soyadları 138
İvan Kalita, Knez 151
III. İvan, Moskova Büyük Knezi 381, 388, 456, 460, 461
IV. İvan, Korkunç, Büyük Knez/Çar 457, 462, 469, 557, 563, 571
İzzüddîn Keykâvûs 175

J

Jagiello, Litvanya Büyük Knezi 153
Jebtsundamba Hutuktu (Budist yetkili) 516, 518
Jenkinson, Anthony 591, 630
Jianzhou Cürçen 30, 286, 498
Jin hanedanı 38, 46, 63, 64, 65, 69, 70, 79, 82, ayrıca Cürçen hanedanı ibaresine de bakınız.
John, Öngüt beyi 16, 21, 98, 610, 614, 619, 620, 621, 629, 632, 636, 638, 642, 644, 648, 650, 655, 657, 663, 665, 666
Julian, Kardeş 86, 87, 135, 136
Justinianus, Roma İmparatoru 171

K

Kabul Han (Erken dönem Moğol önderi) 63, 64
Kâbul-Şâh (Timurluların kukla hanı) 223
Kaçaklar 70, 77, 87, 527, 531
Kaçi'un (Cengiz'in kardeşi) 92
Kadaan (Ögedey'in oğlu) 138, 139, 140, 141
Kadir Berdi (Toktamış'ın oğlu) 370
Kafkas ötesi, Transkafkasya 45
Kağan 41, 89, 91, 94, 96, 97, 107, 112, 192, 198, 232, 260, 264
Tartışma/tanımama 310
kalânât angaryası, şahsi yükümlülük 175
Kalmuklar için Oyrat ibaresine bakınız
Kama (ırmağı) 199, 375, 379, 380, 382, 384, 459, 466, 471, 472, 474, 477, 488, 561, 572, 665
Kamareddin, Emir 295, 296, 297
Kangşi, Çing İmparatoru 290
Karacu avam sınıf 174
Karaçar Barlas (Timurluların atası) 312
Karaçin halkı 273, 289, 291, 508
Karadeniz 24, 26, 35, 180, 182, 183, 184, 186, 215, 377, 378, 392, 393, 394, 482, 565
Karahanlılar 46, 48, 50, 51, 202, 415, 644
Karahıtay 48, 49, 50, 52, 53, 54, 66, 70, 71, 77, 81, 101, 102, 133
Egemenlik/vasallık 49, 58, 78
Hükmün sınırları 50
Komşularla münasebet 49, 52, 53, 71
Moğollarla anlaşma 51, 102
Ortaya çıkışı 48
Tesir 49, 50, 53
Kara Hülegü (Çağatay'ın torunu) 99, 103, 104
Karakalpaklar 215, 479, 540
Kara Koço (Uygur merkezi) 117
Karakorum (Moğol başkenti) 25, 27, 67, 84, 87, 94, 97, 101, 109, 145, 147, 241, 259, 260, 261, 275, 276, 278, 646
Cengizlilerin idaresinde 84

Cengizlilerin yeniden kurulmasından sonra 260
Egemenlik mücadelesi 241
İlişkiler ağının bir merkezi olarak 241
Karakoyunlu halkı, Timurla mücadele 304, 315, 320, 321
Karamanlı halkı 204
Kara Ölüm 40, 167
Karaunas 120, 122, 293, 295
Kara Yusuf, Akkoyunlu 304, 305, 306
Kasım 40, 152, 159, 288, 299, 304, 314, 315, 319, 321, 355, 356, 357, 367, 375, 380, 381, 382, 394, 395, 396, 441, 448, 457, 458, 484, 488, 536, 537, 557
Kasım, kent/Hanlık 381
Kasım b. Uluğ Muhammed (Kasım hanı) 380, 395
Kasım Han b. Canıbek (Kazak önder) 375, 536
Kaşgarlı Mahmut (bilim adamı, sözlük bilimci) 56, 57
Kaşgarya 397, 400, 403, 405, 524
II. Katerina, Rusya Çariçesi 394, 468, 547, 554
Kaufman, A. P., von general 595, 596, 597
Kayalık 25, 52, 78, 88, 102, 105, 130, 219
Kaydu Han 91, 92, 93, 94, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 123, 124, 126, 127, 129, 138, 220, 221
Avrupa istilası 138
Dini hoşgörü 111
İsyan 108
Kubilay ile mücadele 106, 107
Para dolaşımı 124
Yönetim 123
Kayşan (Wuzong) Yuan İmparatoru (Temür'ün yeğeni ve veliahtı) 94, 112, 114, 119
Kazak halkı ve Hanlığı 367, 371, 374, 375, 376, 536, 537, 538, 540, 541, 542, 543, 545, 546, 553, 554, 555
Atalar/sosyal hiyerarşi 371, 540
Boy grupları 538
Din 541
İsimlendirme 536
Nogay ordası ile mücadele 375, 537
Oyratlar/Cungarlarla mücadele 411, 412
Özbeklerden ayrılma 536
Rusya ile ilişkiler ve entegrasyon 367
Rusya ile ticaret 541
Rusya'nın idaresi 546
Rusya'ya göç 541
Yeni yerleşim alanları 505
Kazan 99, 122, 159, 199, 293, 367, 368, 370, 372, 374, 375, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 394, 395, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 471, 473, 474, 478, 481, 484, 487, 488, 489, 491, 492, 493, 540, 550, 551, 556, 557, 559, 563, 564, 566, 567, 570, 591, 601, 602, 605, 608, 615, 618, 619, 620, 626, 628, 632, 633, 635, 639, 640, 642, 644, 645, 646, 649, 652, 653, 655, 660, 661, 667
Kazan (kent) 379, 455
Kazan b. Yasavur (Çağatay hanı) 122
Kazan Hanlığı 199, 370, 372, 374, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 387, 392, 393, 394, 395, 457, 461, 488, 489, 559, 570
Coğrafi durum 378, 379, 380

İç mücadeleler 293, 375
Rus devleti içerisine dâhil edilmesi 455, 456, 488
Rus rolüne direniş 382
Rusların fethi /idaresi 379, 455
Sınır uzunluğu 379
Sosyal yapı 382, 384, 559, 570
Yönetim (Moskova'dan) 489
Kazgan Han 122, 223, 292, 293, 294
Kebek 99, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 221, 370, 631
Kebek Han (Dua'nın oğlu) 115, 221
Kebek (Toktamış'ın oğlu) 118
Kefe (ticarî merkez) 24, 147, 148, 155, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 481
Kel-Ahmed (Kazan önderi) 383
Keldibek (Altın Orda Hanı) 152
Keneges 433, 574, 575, 577, 580, 596
Keneges, boyu 433, 437, 574, 575, 577, 580, 596
Kerey b. Barak (Kazak önder) 351, 352, 353, 355, 356, 374
Kereyit, halkı 64, 66, 83, 202, 205, 433
Moğollarla ittifak ve mücadele 66
Kerim Berdi (Toktamış'ın oğlu) 368, 370
Keş (Timurlu merkezi) 307
Khudiakov, M.G 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 457, 458, 459, 633
Kımız (İçecek) 428, 430
Kıpçak bozkırı ve halkı 47, 87, 157, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 351, 377, 420, 442, 545, 580, 586, 588
Altın Orda'nın bölgeyi ele geçirmesi 200
Dil 588
Göçebe 588
Moğollarla mücadele 80, 197, 198
Özbek kontrolü ve çekişmeler 586
Kırgız 58, 59, 68, 88, 203, 433, 505, 524, 547, 587, 589
Kırgız devleti ve halkı 50, 101, 122, 194, 201, 203, 205, 397, 420
Kırım 8, 9, 40, 97, 137, 142, 147, 148, 150, 153, 155, 159, 182, 184, 200, 205, 215, 218, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 377, 378, 380, 381, 382, 384, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 455, 457, 459, 460, 461, 466, 468, 474, 475, 477, 478, 480, 481, 482, 492, 493, 565, 593, 645
Kırım (kenti) 148
Kırım Hanlığı 375, 381, 384, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 457, 468, 477, 478, 480, 481, 492
Komşu Hanlıklar üzerindeki tesiri 370, 372, 457, 492
Osmanlı Kontrolü 375, 391, 392, 393, 394, 478
Rusya ile ilişkiler 369, 375, 377, 381, 390, 478
Sosyo-politik yapı 200, 205, 390, 480
Kırım Savaşı (1853-1856) 593
Kıyafet, din, ev, prestij 207, 213, 239, 245, 274, 568
Ayrıca tekstil endüstrisine de bakınız.
Kızılbaş boyları 435, 446, 450, 576, 578
Kianlong, İmparator 413, 414, 417
Kiçi Muhammed b. Timur Han (Büyük Orda'nın kurucusu) 371, 378, 382
Kiev, Moğolların eline geçişi 137, 152, 158, 460, 490
Kim, Ho-dong 59, 129, 132, 194, 202, 293, 294, 295, 303, 400, 409, 413, 418, 419, 633
Çing hanedanı ve İmparatoru 9, 10, 32, 33, 42, 398, 399, 411, 412, 413, 414, 415, 497, 498, 509, 510, 512, 514, 517, 523, 524, 525, 529, 534
Askeri organizasyon 398, 411
Başarının nedenleri 398, 415
Ceza kanunları 419, 531, 570

Cungarlarla mücadele 42, 410, 412, 522
Çalışmalar 415
Dinin devlet tarafından kontrol edilmesi 417, 418
Ekonomi/gelirler 419
Evlilik bazlı ittifaklar 507
Hukuk sistemi 529, 530
İç Asyalıların yayılması 414, 497, 504
İsyanlar 418, 521
Kültürel/dini siyaset 412, 518
Posta sistemi 534
Rusya ile anlaşmalar 42
Sınır stratejisi 411, 414, 505, 506, 512
Siyasi vesayet 413, 523, 570
Yönetim 413, 415, 417, 498, 510, 525, 530
Kitan hanedanı 49, 59, 61, 70, 82
Devrilmeleri 82
Moğollarla ittifak 82
Kitay (Özbek boyu) 49
Kolonileşme (Rus) 487
Kongirat 152, 539, 581, 582, 583, 584
Kongirat (hanedanı) 582
Kongirat (Özbek boyu) 63, 74, 152, 349, 351, 356, 429, 433, 582, 583
Konstantinopolis, Haçlıların eline düşmesi 24, 182, 184, 187, 340
Koşila (Kayşan'ın oğlu) 119
Kozak 545
Diğer komşu devletlere akınları 545
Sibiryayı fetihleri 545
Yerleşim yerleri 545
Ayrıca Kazak halkına da bakınız.
Köçküncü (Ebu'l-Hayr soyundan Şibani hanı) 425, 426, 431, 434, 435, 439, 441, 442, 443, 449
Köle kısmı 502
Köleler/kölelik 47, 97, 132, 165, 168, 175, 178, 186, 187, 189, 201, 433, 502, 576, 591, 592
Avrupalı 97
Modern isimler üzerindeki etkisi 178
Moğol toplumundaki rolü 132, 147
Ticareti 165, 168, 591
Köncek (Dua'nın oğlu) 99, 115, 121
Körgüz 98, 103, 112
Körgüz (George) Öngüt beyi 98
Körgüz (Temür Han'ın oğlu) 103, 112
Köten (Kuman beyi) 139, 140
Kubak (Toktamış'ın oğlu) 369
Kubçur, *kobçûr*, vergi 85
Kubilay Han 266, 270, Kubilay Kağan ibaresine bakınız
Kubilay Kağan 41, 90, 96, 168, 170, 177, 220, 232, 234, 259, 262, 263, 264, 266, 270, 276, 291, 398
Bilimsel/teknolojik alaka 232, 234
Çin'e yerleşme 177
Dinî uygulama, yasa 276
İmparatorluk sonrası soyundan gelenler 220, 259, 262, 263
Rakip hak iddiacılarla mücadele 220
Kul Baba Kökeltaş (Özbek Emir) 437, 448
Kul-Şerif (Kazanlı önder) 384
Kuman halkı/Kumanya 136, 137, 138, 139, 140
Kurcaguz (Kirakos) Buyruk Han 65
Kurultay 141, 145, 192, 216, 294, 299, 385
Kuruluştaki Meşruiyet çalışmaları 40, 41, 100, 172, 207, 224, 318, 373, 385, 388, 504, 512
Moğol 40, 172
Timurlu 224, 318
Kutluk Hoca (Dua'nın oğlu) 99, 111
Kutluk Nigar Hanım (Bâbür'ün annesi) 400

Kutuktay Seçen Hung Taysi (Altab Han'ın büyük yeğeni) 275
Kutuka Beki (Oyrat önder) 68
Kutula Han (Erken dönem Moğol önderlerinden) 64
Kübreviyye (Sufi tarikat) 313
Küçlük (Karahıtay Hanı) 51, 67, 76, 77, 81, 87, 102
Küçük Cüz 377, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 553, 581, 584, 592
Küçüm (Sibirya hanı) 385, 386, 387, 388, 439, 468, 469, 472
Kültürel Alışveriş 68, 238, 243
  Aracılık 244
  Benimseme 212, 213, 214
  Bilim/Teknoloji 234, 249
  Güzel Sanatlar 330, 331, 335, 336
  Kaynaklar 236, 237, 253
  Küresel/tarihi önem 113, 253
  Yönelim 132, 467
Kürk, ticaret metası 179, 188, 243, 387, 456, 468, 470

L

Lamaizm 172, 275
Lazhang Han (Hoşut önderi) 520
Liao halkı 46, 48, 49, 61, 70, 197
Liegnitz muharebesi 138
Lifan Yüan (Çing hanedanı kurumu) 505, 510, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532, 534
Ligdan (Çahar hanı) 272, 287, 288, 290, 291, 498, 503, 504, 506, 509, 512, 513, 625
Litvanya 152, 153, 157, 158, 159, 172, 369, 370, 392, 456, 457, 466, 476, 478
Liu Ping-Çung 263
Livonya savaşları 96, 466, 469
Lobzang Tayci (Halha Hanı) 515
Lokman b. Tagay Timur (Timurlu kukla han) 296
Lomakin, A.A., Genaral 598
Lu Jia 263
Luşün (Ceza) 526
Luxun dairesi (Çing yönetim bölümü) 526

M

Macaristan 6, 26, 45, 79, 96, 97, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 201, 394
  Din 96, 97
  Moğol istilası 138
Maffeo Polo 97
Mahbubî sadrları 131
Mahdum-ı Azam (Nakşibendi önderi) 408
Mahmud b. Emir Vali 428, 429, 432, 450
Mahmud b. Emir Vali (Tarihçi) 428
Mahmud Bey Katagan (Özbek Emiri) 454
Mahmud b. Kiçi Muhammed (Astarhan Han) 389
Mahmud b. Uluğ Muhammed (Kazan hanı) 380, 381
Mahmud (Çağataylı hanı, ö. 1402) 312
Mahmud Hoca Han (Cuçi soylusu) 349
Mahmud Mirza (Timur soyundan) 323
Mahmud (Oyrat önderi) 265
Mahmud Sultan (Şibani Han'ın kardeşi) 435
Mahmutak (İbak'ın kardeşi) 386
Mahmut Hıdır (Altın Orda) 152
Mahmut Tarabî (Buharalı asi önder) 103
Mahmut Yalavaç (Moğol devlet görevlisi) 85, 103
Makata, prenses 291

Mallar, dolaşımı 281, 327, 405, 412
Mamat (Taybuga'nın soyundan) 386
Mamay, Emir (Altın Orda) 153, 155, 158, 390, 461
Mamiç-Berdey (Tatar önder) 462, 463
Mamuk (Kazan Hanı) 382, 386
Mançu hanedanı 289, 290, 398
  Moğollarla mücadeleler 289, 290
Mançurya 10, 30, 35, 45, 61, 70, 82, 92, 93, 109, 243, 282, 283, 285, 498, 499, 500, 501
Mandugul (Yuan sonrası hanlardan) 268, 269
Mandukhay Seçen Hatun 269
Mandulay Agulhu (Ordoslu önder) 271
Mangghala (Kubilay'ın oğlu) 93
Mangışlak (yarımadası) 360, 361, 363, 365, 449, 573, 584, 596
Mangıt boyu 347
Mangıt hanedanı 579
Mann, Thomas 331
  Buddenbrooklar 331
Mano, Eiji 203, 337, 606, 609, 638
Mansur 373, 403, 405, 407, 408
Mansur (Edigey'in oğlu) 373
Mansur (Moğol hanı) 403, 405, 407, 408
Marco Polo 72, 92, 97, 180, 184, 240, 248, 603, 604, 625, 636, 645, 646, 648
Mari (Çeremiş) 206, 462, 490, 558, 560, 565
Marignolli, Giovanni 97
Mar-körgüs (Yuan sonrası Han) 268
Masume Sultan Hanım 449
Maveraünnehir 50, 52, 54, 58, 78, 81, 85, 102, 103, 104, 106, 107, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 155, 177, 194, 202, 216, 220, 223, 292, 294, 297, 301, 303, 305, 307, 309, 313, 315, 316, 317, 322, 325, 327, 336, 341, 350, 356, 398, 402, 404, 412, 422, 431, 436, 439, 441, 444, 449, 454, 573, 576, 579, 583, 585, 588
  Coğrafî durumu 50, 104, 199, 317, 412
  Dil 341
  Din 202, 219, 313, 329
  Egemenlik sağlama mücadelesi 85, 102, 122, 124, 294, 431
  Özbek 200, 305, 320, 331, 350
  Timurlu fethi, yeniden gelişimi 132, 155, 200, 292, 315, 317
Maydiribala (Ayuşiridara'nın oğlu) 261
McKnight, Brian 172
II. Mehmed (Osmanlı Sultanı) 389, 392, 393
Memlûk 110, 146, 181, 198, 203, 212, 216, 297, 299
  Altın Orda ile ilişkiler 110
  Avrupalı güçlerle ticaret 182
  Timur ile mücadele 297
Mengli Giray (Kırım Hanı) 382, 390, 393, 395
Mengü Timur (Batu'nun torunu) 107, 111, 147, 148, 150
Menzelinsk 471, 477
Mergit halkı 66, 68, 195
  Moğollarla mücadele 66
Merkezî Hanlık, Moğolistan ibaresine bakınız
Merv, egemenlik için mücadeleler 229, 364, 441, 578, 580, 583, 584, 590, 599
Mervezî, Şerif ez-zaman 252
Mesut Yalavaç (Mesut Bey) 105, 107, 108, 131, 132

Metinler, geçişleri 231
Mısır, Memlûklara bakınız.
Michael Palaeologos 182, 183
Mihrican Hanım (Abdullah'ın eşi) 449
Millward, James 123, 409, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 504, 524, 641
Ming 98, 167, 234, 250, 251, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 271, 274, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 324, 398, 401, 406, 407, 433, 452, 453, 454, 497, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 512, 574, 584, 585, 616, 617, 621, 631, 632, 641, 642, 647, 651, 655, 659, 660, 663
Ming (Özbek boyu) 453
Ming hanedanı 258, 265, 279, 282, 287, 398, 407, 499, 504
  Çöküş 258, 407
  Dış ilişkiler ve ticaret 279
  Haraç sistemi 280, 287, 288, 406
  Moğollarla ittifak ve uzlaşılar 258, 261, 284
  Moğollarla savaş 164, 271, 499
  Sınır siyaseti 258
Ming Taizu, İmparator 261, 262
Mir Ali Şir (şair) 331, 334, 335
Miranşah (Timur'un oğlu) 296, 298, 301, 302, 304, 314, 319
Mirhand (tarihçi) 353
Mir Hüseyin, Emir Hüseyin ibaresine de bakınız
Mirza Muhammed Haydar Duğlat (tarihçi) 224
Moğol 6, 7, 8, 10, 11, 26, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 50, 52, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 109, 112, 113, 114, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 155, 156, 158, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 183, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 308, 309, 310, 311, 315, 319, 322, 325, 326, 328, 329, 330, 333, 335, 339, 340, 342, 343, 360, 379, 381, 391, 397, 398, 399, 400, 403, 406, 410, 411, 415, 424, 428, 432, 433, 435, 446, 469, 478, 479, 498, 499, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 541, 582, 608
Moğol halkı 46, 68
  Anavatana dönüş 61, 96, 259
  Boy ayrımı 63
  Çing idaresi 497, 498, 504, 506
  Dil 61
  Göçer yaşam tarzı 58
  İç mücadeleler 219
  "Karanlık" devir 257
  Kökenler 58, 61

Sosyal organizasyon 36
Sosyal yapı 68, 81, 207, 219
Şecere 210
Timur'un ordusunda 340
Timurlularla mücadele 326, 329, 340
Yeniden bir olma (ümidi) 303
Hanedan ve halk adlarına da bakınız
Moğol hanlığı 129, 132, 293
Çin ile diplomatik ve ticari ilişkiler 41, 266
Küçük görülen komşu ırklar 202
Kültürel uyuşmamazlık 263
Siyasi istikrarsızlık 271
Siyasi önem 293
Moğol İmparatorluğu 8, 10, 26, 35, 37, 40, 41, 42, 69, 84, 88, 91, 96, 198, 204, 207, 219, 228, 232, 236, 249, 250, 253, 264, 292, 295, 391, 398, 399
Askerî kaynaklar/nakil 96
Atlaslar 233, 354
Başarının nedenleri 35, 69
Coğrafî yayılım 253, 397
Dahilî güçler arasında çatışma 398
Diller ve etnik yapı 61
Dünya tarihine katılım 92, 228
Ekonomi 281, 287, 301
Entelektüel bir araya toplanma 246
Gelirler 110, 124
Hiyerarşi (askeri ve siyasi) 264
İletişim 238, 239
İsyancılar 106, 109
Kökenler 37
Kültürel etkileşim 207, 239
Kültürel kaynaklar 236
Memurlar: düzenleme/yer değiştirme 145, 526
Memurların ve halkın yeniden yerleştirilmeleri için bu konudaki müstakil başlıklara bakınız
Merkez 206
Meşruiyet 373, 388
Ortaya çıkış 37, 38
Ödemeler 401
Parçalanma 91
Seremonik gelenekler 241
Siyasi miras 198, 295, 513
Ticari düzenlemeler 86, 280
Unvanlar 144, 147, 148
Veraset 198, 295, 513
Yasal system 96, 338
Yayılma 35, 399, 504
Yeni boyların ortaya çıkışı 363
Yönetim 38, 166
Ayrıca Çağataylılar, Altın Orda, İlhanlılar, Ögedeyliler, Yuan hanedanı ibarelerine de bakınız
Moğolistan 10, 30, 32, 33, 37, 39, 41, 45, 49, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 78, 79, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 109, 110, 114, 119, 122, 123, 127, 129, 174, 176, 194, 195, 201, 202, 203, 234, 241, 263, 266, 274, 275, 276, 278, 279, 282, 283, 284, 292, 293, 294, 295, 308, 319, 398, 410, 411, 413, 415, 497, 498, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 523, 525, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 545, 550
Cengiz sonrası tarih 428
Çing idaresi 510
Ekonomi 281, 287, 301
İç savaş 91, 92, 169, 444
Mücadeleler 402, 411
Sosyal yapı 68, 81, 207, 219
Yuan'ın dönüşü 282
Moğolların Gizli Tarihçesi (*Monggol'un niucha tobcha'an*) 62, 73, 74

Moğulistan 352, 397, 400, 401, 403, 404, 405, 408, 538
Coğrafî yayılım 397
Moldova, Moğol istilası 393
Molon (Yuan sonrası han) 268
Montecorvino, Giovanni 97, 98, 618
Mordvin halkı 80, 137
Morgan, David 5, 50, 83, 84, 85, 87, 96, 122, 196, 197, 202, 604, 629, 630, 633, 635, 642, 652
Moskova 20, 28, 29, 31, 33, 40, 136, 151, 153, 156, 298, 352, 367, 369, 376, 378, 380, 381, 382, 387, 388, 389, 395, 406, 410, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 489, 492, 493, 537, 557, 559, 591, 602, 605, 606, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 618, 619, 622, 623, 624, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 637, 638, 641, 644, 646, 647, 648, 650, 653, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 667, 668
Egemenlik mücadelesi 456
Etnik yapısı 462, 467
Hanlıklarla mücadele 367, 389
Moğolların ele geçirmesi 378
Siyasi ve ekonomik yükseliş 456
Möngke 4, 79, 80, 89, 90, 91, 97, 99, 104, 105, 125, 131, 132, 134, 141, 145, 146, 147, 170, 198, 216, 232, 239, 269, 270, 272, 284, 499, 601, 603, 641, 652
Möngke, Büyük Han (Tuluy'un oğlu) 79, 80, 89, 90, 91, 97
Karısı, dini bağışlar 132
Ölümü 198, 239
Rakip taht iddiacılarla çatışma 80
Seçimi 80
Möngke Timur (Nurhaci'nin atası) 499
Mugal için Mugal İmparatorluğu ibarelerine bakınız
Mugal İmparatorluğu 193, 194, 198, 202, 352, 354, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 415, 536, 537
Adın kökeni 193, 194
Edebi ve kültürel patronaj 403
Etnik-dinî yapı 194
Kuruluş 397, 399, 400
Tok Timurlularla mücadele 352, 354
Muhammed Amin İnak (Kongirat önder) 582
Muhammed b. Pulad b. Köncek b. Dua 121
Muhammed b. Tuğluk (Delhi Sultanı) 131
Muhammed-Can el-Hüseyin (dini önder) 554
Muhammed Cihangir b. Muhammed Sultan (Timur'un büyük torunu) 302, 308
Muhammed Cuki b. Şahruh (Timur'un torunu) 306, 309
Muhammed Cuki Mirza (Uluğ Bey'in torunu) 351
Muhammed el-Cezerî (Dinî bilgin) 312
Muhammed Emin b. İbrahim (Kazan hanı) 381
Muhammed Emin b. Muhammed Rahim (Kongirat hanı) 582
Muhammed Giray b. Mengli Giray (Kırım hanı) 390
Muhammed Hakim (Biy Mangıt) Atalık (Buhara önderi) 575
Muhammed Han (Moğol hanı) 308, 371, 374, 385, 406, 407, 408, 428, 452, 581
Muhammed Harezmşah 52
Muhammed Nûrbahş (Dini önder) 305

Muhammed, peygamber 384, 432, 438, 540, 570
Soyundan geldiğini iddia edenler 540
Muhammed Rahim 576, 577, 579, 582, 583, 596, 597
Muhammed Rahim b. Muhammed Hakim (Buhara hanı) 576, 577, 579, 582, 583
Muhammed Rahim, II, (Hive Hanı) 596, 597
Muhammed Rahim (Kongirat hanı) 576
Muhammed Salih Babacanov 556
Muhammed Sultan b. Cihangir (Timur'un torunu) 298, 301
Muhammed Şah-Baht 356 /Muhammed Şibani için Şibani Han, Şeybani Han, Şiban Han ibarelerine bakınız
Muhammed Timur b. Şibani Han (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 442
Muhi Muharebesi (1241) 138
Muhsinüddîn Muhammed Türkistânî (Sufi) 221
Muineddin Natanzi (tarihçi) 154
Mukali 76, 78, 82
Mukan (Göktürk kağanı) 192
Mukmikova R.G 347
Mumahhed Dost (Moğol hanı) 403
Munis (tarihçi) 4, 351, 353, 356, 364, 365, 366, 574, 575, 580, 582, 610, 643
Murguz (Erken dönem Moğol önder) 65
Murid (Altın Orda hanı) 152
Musa Bey b. Vakkas (Nogay Orda önderi) 351
Mustafa Âli (Tarihçi) 330
Mustafa Han (Cuçi neslinden) 348, 349, 350
Mutribî (Sultan Muhammed Semerkandî) (Şair) 434, 438, 444, 445, 448, 449
Muzafferüddin b. Nasrullah, Emir (Buharalı önder) 596
Mübarek Hoca (Gök Orda hanı) 155
Mübarek Şah (Hülegü'nün oğlu) 104, 220, 221
Müsülman Kul (Kıpçak önder) 597
Mütügen (Cengiz'in torunu) 103, 108

N

Nadir Muhammed b. Din Muhammed (Toka Timur soyundan han) 450, 451, 452
Nadir Şah, İran (Nadir Şah Afşar) 366, 454, 575, 576, 577, 578, 581
Nagyvarad, yıkımı 138
Nakşibendiyye (Sufi tarikat) 313
Dahili mücadeleler 313
Naligu (Çağataylı) 221
Nalikoa (Naliku) 99, 115
Narbuta Biy (Hokand önderi) 545, 585, 586
Nasîrüddîn Tûsî (bilge) 164, 175
Nasrullah b. Haydar, "Kasap", Emir (Buharalı önder) 580
Nayan (Temüge neslinden) 92, 93, 94, 109, 643
Nayman halkı 51, 67, 75, 76, 84, 102
Moğollarla mücadele 75, 76
Necmeddin Kubra 131, 220
Negübey b. Sarban (Çağatay neslinden bir han) 107
Negüder 110, Karaunas ibaresine bakınız
Nerçinsk, anlaşması 517
Nesturîler 49, 52, 65, 67-8, 95, 98, 130, 202, 230, Hıristiyanlık ibaresine bakınız
Nevaî, Ali Şir (şair) 326, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337
Nevruz 110, 111, 348, 431, 442
Nevruz Ahmed 431, 442, Barak (Suyuncuk neslinden han) ibaresine bakınız
Nevruz, (Emir, İlhanlı yöneticisi) 211, 212
Nevruz, (komutan) 110, 111

Neyci Toyin (Budist misyoner) 278
Niccolo Polo 97
Nijniy Novgorod 380, 464, 466, 564, 632
Nikon kroniği 369
Nimetullahî (Sufi tarikat) 313
Niyaz-Kul et-Türkmenî (Sufi Şeyh) 570
Nogay (Altın Orda) 11, 41, 111, 147, 148, 149, 158, 159, 200, 217, 347, 358, 367, 368, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 389, 390, 391, 393, 394, 458, 459, 466, 469, 471, 478, 536, 537, 538, 539, 561
Nogay Orda 41, 200, 373, 375, 376, 377, 394, 478, 536, 561
  Çalışmalar 200, 373
  İç mücadeleler 375
  Komşu Hanlıklar üzerinde tesir 41
  Mangıt ibarelerine de bakınız
  Parçalanma 376, 377, 394
  Rusya ile ilişkiler 381, 389, 561
  Sınır yayılımı 372
Nomukan (Kubilay'ın oğlu) 94, 108, 109
Nöküd (İmparatorun yoldaşı) 36
Nur-Ali b. Ebu'l-Hayr (Kazak hanı) 544, 547
Nur Devlet b. Hacı Giray (Kasım hanı) 395
Nureddin (Edige'nin oğlu) 303, 373, 375
Nurhaci, Mançu İmparator 285, 286, 287, 288, 289, 290, 619
  Moğollarla mücadele 286
  Yükselişi 285

O

Ob Ugri 387
Ocir Bolud (Dayan Han nesli) 270
Ogur ağzı 199
Oğuz boyları 205, 359, 361
Oğuz Kağan (Mitolojik figür) 217, 359
Okuryazarlık, başlangıç/yayılma 541
Oleg, Ryazan Knezi 153
Omsk 546, 547
Ong Han, (Tuğrul) (Cengiz'in müttefiki) 65, 66, 67, 74, 85
Orda (Cuçi'nin oğlu) 111, 134
Ordos (Moğolistan'da bölge) 68, 258, 262, 270, 271, 273, 274, 290, 508, 513
Ordu Melik (Altın Orda hanı) 152
Orenburg (kale) 474, 493, 543, 544, 545, 546, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 555, 556, 563, 565, 566, 569, 570, 571, 592, 595, 596, 597, 602, 617, 641, 651, 661
  İslamî bir merkez olarak 554
Orgina (Yesü Möngke'nin eşi) 99, 104, 105, 106
Orman Halkları 58, 59
Orta Asya 7, 10, 28, 29, 31, 33, 38, 41, 70, 85, 91, 93, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 132, 142, 159, 178, 181, 191, 194, 206, 215, 219, 266, 277, 280, 282, 290, 311, 327, 338, 341, 342, 354, 397, 403, 420, 536, 541, 542, 544, 550, 551, 552
  Cengizlilerin idareyi ele almaları 41, 85
  Coğrafi durum 342, 380
  Rus fethi 382, 492
  Siyasi/stratejik önem 251, 383
  Tâbi halklara muamele 94, 493
  Bölge ve hanedan isimleri ibarelerine de bakınız
Orta Cüz 519, 538, 539, 542, 543, 545, 546, 547
Ortak (tüccar ortak) 146, 174, 191, 199, 200, 561
Orus (Kaydu'nun oğlu) 113, 114

Osmanlı İmparatorluğu 173, 205, 299, 324, 330, 340, 375, 377, 378, 389, 391, 392, 393, 394, 416, 459, 460, 474, 476, 479, 481, 482
Askerî strateji ve teknoloji 340, 478
Cengizli vasalları 395
Fetih 340, 392
Kırım Hanlığı üzerindeki tesir 375, 391, 392, 393, 481
Rusya ile ilişkiler 375, 378, 394, 459, 474
Tarihler 330
Timur ile mücadele 299, 324
Yönetim 377, 378
Yükseliş 392
Otçigin için Temüge Otçigin ibaresine bakınız
Oyrat (Kalmuk) halkı 68, 77, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 283, 408, 409, 410, 411, 413, 433, 478, 501, 512, 515, 522, 523
Çing hanedanı ile ilişkiler 522
Halha ile anlaşma 515
Kazaklarla mücadele 397
Ming hanedanı ile ilişkiler 523, 524
Moğolistan'ı kontrol altına alma 275
Moğollarla mücadele 229, 264, 266, 351, 408, 512, 514
Özbeklerle mücadele 351
Rusya ile ilişkiler 514

Ö

Ögedey 7, 79, 80, 81, 84, 88, 89, 90, 91, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 123, 133, 139, 141, 142, 177, 205, 239, 245, 263, 295
Ögedey, Büyük Han (Cengiz'in oğlu) 77, 78, 79, 80, 81, 139, 141
Kağanlık tahtına yerleşmesi 78
Ölümü 141
Toprakların bahşedilmesi 104
Ögedey hanedanı 113, 114, 216
Ailenin diğer kolları ile çatışma 79, 102, 103
Öklid 232
Ölcey Temür (Yuan sonrası han) 262, 264, 265
Ölceytü Han (Argun'un oğlu) 117, 118, 184, 211, 214
İhtidaları 214
Ömer Han, "Zalim", (Hokand hanı) 585
Ömer Şeyh 296, 298, 301, 302, 304, 323, 327
Öngüt halkı 68, 69, 72, 84, 95, 97
Dinleri 98
Örebek Digin (Orman halklarından bir lider) 59
Örüg Temür b. Ananda (Kubilay'ın soyundan) 94
Ötegü boğol (veya bo'ol) (vasal) 73, 197
Ötemiş-Giray 382
Özbek halkı 347
Adlandırma 587, 596
Bağımsızlığın yükselişi/sınır bağlılığı 435
Boy içi ilişkiler 576
Boy kompozisyonu 587
Buhara ile mücadele 355, 364, 431
Cuci soyundan gelenlerle mücadele 352, 422
İç bölümler 447
Oyratlarla mücadele 351
Timurlularla mücadele 320, 322, 331
Türkmenlerle ilişkiler 320, 587
Özbekler 200, 204, 205, 220, 305, 317, 320, 347, 348, 351, 356, 360, 363, 397, 428, 433, 434, 587, 588, 589

Özbek Han 150, 218, 347, 348
Din 347
Özboy (Türkmen boyu) 150, 204, 218, 347, 348, 373

P

Panipat, muharebesi 339, 340
Papalık 98, 183
Doğu Avrupa ticareti üzerindeki yasakları 183
Moğol devletleri ile temaslar 98
Para arzı 418
Kağıt 125, 166
Timurlular 312
Patlayıcılar, barut ibaresine bakınız.
Pax Mongolica 228
Pegolotti, Francesco Balducci 175, 184, 188, 646
Pekin 20, 23, 46, 76, 230, 235, 258, 266, 267, 271, 276, 278, 282, 283, 406, 407, 416, 498, 521, 585
Perovskiy, İdareci 592, 593
Peşt 625
yıkımı 625
I. Petro, Büyük 484
Petropavlovsk 545, 546, 550, 551, 553, 554, 566, 567
Phags-pa Lama 41, 128
Pir Muhammed b. Canıbek (Ebu'l-Hayr soyundan bir han) 431
Pir Muhammed b. Cihangir (Timur'un torunu) 303
Plano Carpinili Johannes 97, 135, 141, 144
Polonya 79, 137, 138, 140, 159, 166, 172, 394, 456, 457, 466, 476, 478, 565
Moğol istilası 138
Tatar yerleşmeleri 137
Polonya-Litvanya 172, 456, 457, 466, 476, 478
Altın Orda ile ittifak 457
Rusya ile mücadele 466, 476
Yıkım 478
Porto Pisano 182
Posta sistemi 84, 127, 165, 174, 241
Giriş 165, 241
Sınırlı geçiş 165
Pozdneev 257
Pulad Han (Hokand önderi) 597, 598
Pulat (Şadi Bek'in oğlu) 368, 369

R

Rabban Sauma 98, 652
Rabia Sultan Begüm 350, 439
Rabia Sultan Begüm (Uluğ Bey'in kızı) 350, 439
Rahim Kulu b. Muhammed Rahim (Kongirat hanı) 576
Rahip John 98
Razin, Stepan 472, 477, 486
Reşidüddin 39, 59, 60, 62, 65, 66, 73, 84, 90, 134, 135, 165, 171, 177, 193, 210, 212, 214, 231, 233, 234, 247, 311
Rıza Kulu Mirza b. Nadir Şah 575
Riasanovsky, Nicholas V. 171
Ricci, Matteo 98, 648
Robert, Estergon Başpiskoposu 136, 609, 611, 614, 633, 638, 640
Rogerius (tarihçi) 138
Roma hukuku 35, 171
Romanovskiy, D.I. Genaral 595
Rouyüen, dairesi (Çing yönetim birimi) 526, 527
Rubruklu, Willem 97
Rudakov, V.G 144
Rus Ortodoks kilisesi 150, 462, 489, 559
Rusya 6, 9, 38, 40, 45, 78, 136, 137, 139, 148, 151, 169, 170, 172, 173, 176, 178, 179, 239, 358, 375, 37 378, 380, 381, 383, 386, 387, 388,

389, 394, 396, 410, 411, 412, 414, 457, 467, 468, 473, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 491, 492, 514, 515, 517, 519, 523, 524, 535, 536, 541, 542, 543, 545, 546, 548, 550, 551, 552, 554, 555, 556, 557, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 571, 581, 584, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599
Askeri organizasyon/strateji 282, 283
Dış ilişkiler/ticaret 462, 597
Dil 11, 134, 169, 184, 241, 371
Ele geçirilmiş toprakların demografyası 473, 487, 488
İdaresi 549
Kalelerin inşa edilmesi ve korunması 458, 462, 466
Komşu hanlılarla siyasi/askeri münasebet 491
Kültürel kaynaklar 240
Moğol istilaları 138
Orta Asya'ya yayılma 555, 599
Rüknüddîn Kılıç Arslan, IV 175
Ryazan, Moğolların ele geçirmesi 136, 153

S

Saadettin et-Taftâzânî 312
Sadî (Fars şair) 335
Gülistan 335
Sadrüddîn İbrâhîm Hammûyî 212
Safevi, Şah İsmail 329
Safevi hanedanı/İmparatorluğu 211, 321, 329, 336, 362, 426, 427, 435, 441, 442, 446, 450, 451, 452, 459
Safîyüddîn, Şeyh 211
Sagang Seçen (Ordoslu asilzade) 513
Sahip Giray b. Mengli Giray (Kazan hanı) 382, 393, 394
Salgın 39, 121, 130
Sosyal/ekonomik tesirleri 121
Yayılması 39
Salor (Türkmen boy grubu) 361, 363, 364, 365, 366
Samagar (Moğol komutanı) 165
Samsun 183
Samur, Prenses 266
Sanat 636, 661
Sanatçı 107, 251, 252, 535
Yer değiştirme 107
Sancaklar (Çing askerî/idarî birimleri) 32, 286, 505, 508, 518, 530, 533
Ayrıca Sekiz Sancaklar ibaresine bakınız
Saray (Altın Orda başkenti) 24, 144, 147, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 169, 199, 231, 295, 298, 370, 378, 388, 429
Egemenlik mücadelesi 298
Saraycık 370, 374, 375, 376, 377
Saray Melik (Timur'un eşi) 295
Sarık Han (Erken dönem Moğol önderi) 65
Sart, Orta Asya Müslümanlarından 587
Halk 587
Sartak (Batu'nun oğlu) 95, 145
Satuk Buğra Han (erken dönem Müslümanlığa geçenlerden) 217
Sayram 537, 541
Sbod-nams rgyamtsho, Dalay Lama 277
Seçen Han (Halha unvanı) 272, 273, 277, 513, 516, 517
Sefa Giray b. Fatih Giray (Kazan hanı) 457
Seitovskiy Posad, İslami merkez ve bir ticari alan olarak 563, 566, 570
Sekiz Ak Otağ 270, 290
Sekiz Sancaklar 502, 506, 507, 509
Selçuklu Devleti 45, 49, 51, 52, 53, 54, 173, 175, 183, 359
Karahıtaylarla mücadele 52
II. Selim, Osmanlı Sultanı 394

Semenov, A. A. 22, 347, 643, 654
Semerkand 28, 29, 31, 33, 229, 230, 295, 299, 302, 303, 307, 309, 310, 311, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 332, 333, 336, 337, 341, 350, 402, 407, 421, 422, 425, 426, 431, 434, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 450, 451, 452, 575, 587
  Egemenlik mücadelesi 302
  Rusların ele geçirmesi 575
  Timurluların merkezi olarak 307, 318
  Toka Timurluların merkezi olarak 440
Semipalatinsk 545, 550, 551, 553, 566, 567, 571, 621
Semireçye 102, 124, 127, 130, 133, 536
Sengge b. Batur (Cungar önder) 514, 515, 517
Sergey, Radonejli 153
Serruys, Henry 262, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 499, 500, 509, 654
Seyahatler ve bilginin akışı 250, 251
Seyfeddin Ahmed (dini alim) 329
Seyfeddin Baharzî (Sufi önder) 131
Seyhun vadisi 350, 356, 359, 369, 372
Seyyid Ahmed b. Ahmed Han (Altın Orda önderi) 388
Seyyid Ali Curcânî (dini alim) 312
Seyyid Ali Hamedanî (Sufi önder) 313
Seyyidler (Peygamberin soyundan gelenler) 293, 384, 388, 438, 562, 568
Seyyid Muhammed Rıza (tarihçi) 391
Sığınak 24, 28, 48, 131, 154, 155, 307, 309, 350, 351, 369
Sibir Hanlığı 354, 371, 372, 374, 384, 385, 386, 387, 472
  Rus zaptı ve idaresi 473
  Yeniden ayağa kaldırma teşebbüsü 472
Sigüsün, yiyecek ve kımız üzerine konmuş vergi 175
Sikaga, mahkemeye katılım yükümlülüğü 175
Sincan 6, 9, 45, 49, 52, 100, 101, 122, 275, 397, 398, 406, 407, 409, 410, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 505, 523, 657, 658
  Adlandırma 397, 414
  Coğrafî vaziyeti 100, 122
  Cungar idaresi 407, 413
  Çing zaptı/idaresi 407, 413, 414, 415, 418
  Moğul idaresi 397
Siniye Vodı, muharebesi 152
Skobelev, M. D. General 598
Soğdca (dil) 55, 57, 60
Solov'ev 158
Song hanedanı 72
Sonraki Jin (Cürçen) hanedanı 46
Sorkaktani (Tuluy'un eşi) 89
Söyüncük b. Ebu'l-Hayr (Şibani Han soyundan) 442
Spuler, Bertold 137, 138, 146, 151, 152, 154, 198, 200, 205, 657
Subadi Han (Halka) 273
Subhan Kulu b. Nadir Muhammed (Toka Timur neslinden han) 452, 453
Sufi Allah-Yar (dini yazar) 568
Sufilik 129, 569, 131, 132, 211, 328, 335, 569
  Siyasi/askeri tesiri 129
  Nakşibendiyye ibaresine de bakınız
Sufi Oğlan (Cuçi neslinden) 348
Sufyan Han (Özbek önder) 363, 364
Suğdak, Sudak, Soldaia 182, 183, 184, 185
Sultan Ahmed b. Ebu Said (Timur soyundan) 323, 332
Sultan Ali Meşhedî (yazı üstadı) 332
Sultan Ali Tarhan (Emir) 440

Sultan Ebu Said b. Muhammed Miran Şah (Timur soyundan idareci) 320, 323, 328, 423
Sultan Hüseyin Baykara (Timurlu idareci) 322, 323, 330, 331, 332, 333, 335, 353, 423
Kültürel hâmiliği 323, 330
Sultan Mahmud (Çağatay Hanı, id. 1488) 440
Sultan Melik Kaşgarî 332
Sultan Muhammed b. Mutrubi Samarkandî (şair) 434
Sultanov, T. İ. 134, 155, 196, 199, 200, 352, 357, 433, 537, 538, 539, 634, 658
Sultan Said (Moğul hanı) 405
suyurgal (yarı otonom askeri ihsan) 325, 326
Suyurgatmış b. Şahruh (Timur'un torunu) 294, 295, 306
Suzdal (kenti) 136, 137, 145, 380, 557
Sübötei, Komutan 78, 135, 139
Sviyajsk, Rus idari merkezi 458, 463, 465, 487, 490

Ş

Şadi Bek b. Küçük (Timur Kutluk'un yeğeni) 368
Şah Abbas (Safevi önderi) 451
Şah Ali b. Allah Yar (Kazan hanı) 382
Şah Budak b. Ebu'l-Hayr 426, 431, 442, 443, 444
Şah Cihan (Bâbür Sultanı) 452
Şah Mansur (Moğul hanı) 403, 405
Şah Murad b. Danyal Biy Emir (Buharalı lider) 578, 579
Şâh Oğul (Kaydu'nun oğlu) 221
Şahruh 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 330, 331, 349, 350, 369, 404, 585, 602
Başarılar 302, 304, 305
Şahruh (Timur'un oğlu) 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306
Şahruh Biy Ming (Özbek önder) 585
Şamanizm 95
Şangdu (Moğol merkezi) 25, 27, 92, 93
Şeker, mal 248
Şemsü'l-eimme Kerderî (dini bilgin) 131
Şerefüddin Ali Yezdî 404
Şeriat (İslami kanun) 437
Yasak ile uygunluk 315, 424
Şeybak Han için Muhammed Şah-Baht, Muhammed Şibani, Şibani Han, Şeybanî Han ibarelerine bakınız
Şeyh Haydar 354, 355, 388
Şeyh Haydar (Ebu'l-Hayr'ın oğlu) 354
Şeyh Nureddin, Emir 303
Şiban (Cuçi'nin oğlu) 134, 347, 348, 385, 439
Şibani Han (Ebu'l-Hayr'ın torunu) 431, 435, 437
Şibani kolu 422
Orta Asya'da idare 422
Şigi Kutuku (Cengiz Han'ın oğulluğu) 83
Şigü 69
Şir Ali (Hokand hanı) 586
Şir Gazi b. Ay Çuvak Han 366, 544, 548, 574, 575
Şir Gazi Han (Türkmen önder) 366, 574, 575
Şirin (boy) 370, 392
Şir Muhammed Han (Çağataylı önder) 308
Şoloy Han (Halka) 273

T

Tâbi halklar 39, 81, 94, 95, 110
Baskı ve cezalandırıcı önlemler 265, 463
Dini gelenekleri sindirme 463
Moğolların tutumu 94
Yağmanın dağıtılması 377

Taceddin b. Yalçıgul el-Başkurdî (dini yazar) 569
Tagaçar (komutan) 165
Tagar, ticaret malları üzerinden bağış 177
Tahir Han (Hive hanı, ö. 1740) 537
Tahta çıkış seremonisi 441
Tamga, ticarî ürünler üzerinden alınan vergi 67, 86, 147, 148, 326
Tana, bir ticaret merkezi adı 148, 184, 185, 187, 638, 661
Tang hanedanı 415
Tangut halkı 45, 108, 195
Tarım 71, 102, 108, 109, 127, 177, 219, 264, 266, 387, 397, 398, 400, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 419, 498, 524
  El kitapları 210, 232
  Hasadın yapılamaması 180
  Kolonilerin/uzmanların yeniden konumlanması 473, 487
  Tarıma uygun olmayan topraklar 397
  Vergi 583
Tarım havzası 108
Tarmaşirin (Dua'nın oğlu) 99, 118, 119, 120, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 222, 223, 292, 399
  Din 126
Taşkent 24, 28, 29, 31, 33, 51, 115, 218, 325, 328, 347, 404, 411, 413, 421, 426, 431, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 450, 451, 537, 542, 546, 579, 585, 586, 587, 588, 590, 594, 595, 596, 601, 602, 606, 612, 617, 618, 632, 638, 641, 643, 655, 658, 666, 668
Taş Timur (Altın Orda hanı) 392
Tatar halkı 60, 61, 63, 64, 69, 72, 74, 75, 95, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 200, 205, 379, 456, 457, 458, 459, 463, 470, 473
  Adlarının yaygınlaşması 193
  Avrupa istilası /idaresi 138
  Diğer halklarla mücadele 462
  Din 481, 560
  Moğollarla mücadele 64
  Rusya'nın ele geçirilmesi/idaresi 143, 151, 460
  Ticarî faaliyetleri 461
Tatar Tonga (Uygur katip/öğretmen) 67
Tavke (Kazak hanı) 538, 542, 543
Tayang (Nayman hükümdarı) 67
Taybuga/Taybugalılar 385, 386
Taydula Hatun (Özbek Han'ın eşi) 185
Tayşi Oğlan 299
Teke (Türkmen boyu) 366, 573, 584, 590, 598, 599
Tekiş (Harezm hükümdarı) 53, 77
Teknoloji 38, 39, 246, 248, 249, 250, 475
  Askerî 246
Tekstil endüstrisi/ticareti 127
Temüge Otçigin (Cengiz'in kardeşi) 92
Temür Hoca (Altın Orda hanı) 152
Tengri, kültü 247
Terken Hatun (Tekiş'in eşi) 53
Tevekkül b. Şigay (Kazak hanı) 537
Thomas, Spalato Başdiyakozu 4, 138, 140, 148, 182, 185, 603, 607, 636, 650, 654, 659
Tıp 234
Tibet 41, 42, 45, 71, 92, 109, 129, 233, 242, 243, 253, 275, 276, 277, 278, 279, 410, 411, 412, 497, 498, 505, 510, 513, 514, 515, 519, 520, 521, 525, 527, 528, 535, 620, 624, 634, 646, 647, 652, 663, 665, 667
Ticaret 8, 163, 178, 279
  Mallar 177, 595
  Merkezler 474, 545, 550, 563
  Moğol iktisadının önemi 231
  Posta sistemi ile ilişkisi 127
  Ticaret yolları 409, 410

Timuçin, Cengiz Han ibaresine bakınız
Timur, Emir (Timurlenk) 111, 123, 132, 155, 156, 157, 158, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 306, 307, 310, 311, 312, 318, 350, 351, 352, 368, 369, 388, 392, 400, 401, 423, 442
Başarısındaki 157, 400, 401
Edebî tanımlama 330, 331
İslamlaştırma politikası 157, 307
Kültürel/dini siyaset 307, 311, 312
Mirası 301
Mücadeleler 299
Ölümü 302, 318
Unvan 400, 423
Veraset koşulları 303
Yönetim 206
Yükselişi 297
Timurlu İmparatorluğu ibaresine de bakınız
Timur Gazi Sultan (Toka Timur soyundan) 582
Timur Han 224, 294, 369, 371, 378, 382, 392, 395
Timur Han, (Chengzong) İmparator (Kubilay'ın torunu) 112
Timur Han b. Timur Kutluk 369, 371
Timur Kutluk Han (Altın Orda) 368, 369, 371
Timurlenk için Timur ibaresine bakınız
Timurlu İmparatorluğu 318, 341, 342, 343
Askerî, strateji, teknoloji 282
Cengizlilerle mücadele 264
Din, dini siyaset 307, 311, 312
Ekonomi 324, 325
Miras 301
Miras hakkı iddiası 428, 433
Moğol geleneklerinin devamlılığı 226
Unvanlar 423
Yönetim 206
Ayrıca Şahruh ve Timur ibarelerine de bakınız
Timur Şah (Afganistan) 578
Tiumen, Tümen (kenti) 159
Tobolsk 31, 33, 386, 469, 471, 546, 547, 550, 592
Togan (Oyrat önder) 62, 64, 65, 94, 97, 197, 205, 259, 261, 265, 266, 299, 384, 660
Togan Temür, (Huizong), Yuan İmparatoru (1333-1370) 94, 97, 259, 261
Toğ Temür (Wenzong), Yuan İmparaotru, (1328-1332) 170
Toharca (dil) 57
Toka-Timur ailesi 134, 155
Horasan'ın kontrol altına alınması 448
İç çatışmalar 356
Toka Timur, Toka-Timur (Cuçi'nin oğlu) 352
Tokta (Altın Orda Hanı) 99, 112, 148, 149, 217, 266
Tokta Buka (Dayisung Han) 266
Toktamış 154, 155, 156, 157, 158, 159, 169, 185, 203, 296, 297, 298, 347, 348, 367, 368, 369, 370, 371
Edgü ile mücadele 159
Ölümü 367
Timur ile mücadele 155, 156, 158, 296, 297
Tokto'a (Temüge Otçigin'in soyundan) 66, 93, 149
Toktoa Beki (Merkit önderi) 76, 77
Tola Buga (Altın Orda hanı) 148
Tomsk (kenti) 469, 660
Töregene 103, 141
Töregene (Ögedey'in eşi) 103, 141
Töröltü (Dayan Han'ın kızı) 270
Törü (Yasa uygulamalarının bütünü) 270
Törü bolud (Dayan Han'ın oğlu) 270

Transilvanya 138, 139, 140
Trepavlov, Vadim V. 158, 192, 198, 200, 349, 355, 356, 367, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 386, 390, 537, 660
Tsewang Rabdan (Cungar önder) 409
Tsong kha pa, Lama 277
Tuda Mengü (Altın Orda hanı) 148
Tuga Temür için Toğ Temür ibaresine bakınız
Tuğluk Temür Han 122, 129, 131, 201
İhtidası 129, 131
Tuğrul için Ong Han ibaresine bakınız
Tuluy (Cengiz Han'ın oğlu) 79, 80, 88, 89, 104, 108, 121, 133, 139, 141, 163, 198, 291
Tuluy hanedanı için İlhanlılar ve Yuan ibarelerine bakınız
Tura 385, 386, 469
Tura (kenti) 386
Tura (nehri) 385, 469
Tümen 31, 59, 119, 124, 159, 272, 273, 274, 348, 354, 368, 380, 385, 469, 471, 542
Tümen, iktisadî birim 124
Tümen hanlığı 348, 354, 380
Tümen Yasaktu (Yuan sonrası han) 272, 274
Türkçe (dil) 5, 6, 11, 47, 49, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 65, 68, 83, 95, 128, 133, 145, 168, 173, 178, 191, 193, 194, 195, 201, 202, 205, 206, 218, 300, 311, 332, 335, 383, 387, 430, 433, 446, 560, 581, 587, 588, 602
Edebiyat 132, 195, 560
Moğol etkisi 206
Soybilim 62
Türk halkları ve toplulukları 59, 142, 196, 198, 206, 215
Batıya doğru göç 194, 296
Gruplar 203, 359, 557
İsyancı unsurlar 479, 577
Kahramanlık ethosu 204
Moğol unsurların asimilasyonu 485, 529
Moğolistan'da 11, 37, 60
Timur'un ordusu ve idare sınıfında 150
Türk İmparatorluğu, Göktürk 36, 58, 415
Moğol devletleri 415
Türkistan 51, 93, 103, 105, 219, 230, 235, 238, 357, 359, 360, 384, 388, 406, 407, 412, 415, 420, 421, 422, 425, 430, 433, 454, 474, 475, 476, 505, 510, 511, 527, 540, 541, 545, 561, 562, 563, 564, 568, 569, 570, 573, 580, 590, 591, 592, 593, 594, 599
Çing istilası 414
Etnik-lingüistik karakteristiği 359
Moğol istilası 138
Türkistan (kent) 31, 538
Türkmen halkı 204, 347, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 582, 583
Göçler 359
Özbeklerle münasebet 364, 365
Sosyal yapı 205, 347, 540
Timurlularla mücadele 317
Yerleşim birimlerini tarumar etme 590
Tüsiyetü Han (Halha unvanı) 273, 278

U

Ubaşi (Kalmuk naibi) 480
Ubeyd-i Zâkâni (hicivci) 176
Ubeydullah Han (Buhara'nın, ö. 1711) 364, 423
Udmurt (Votyak topluluğu) 560
Ufa (kenti) 466, 469, 471, 565, 611, 635, 645, 651, 661, 662
Ulakçı (Batu'nun oğlu) 145

Ulan Budung, muharebesi (1690) 517
Ulema (dini önder) 51, 189, 328, 438, 566, 567, 568, 569, 570, 572
Uluğ Bey b. Şahruh (Timur'un torunu) 306, 308, 309, 310, 311, 313, 314
Başarıları 308, 434
Kültürel ve dini alakaları 311
Uluğ Bey Kabilî, (Timur soylusu) 323
Uluğ Muhammed (Kazan Hanı) 371, 372, 378, 379, 380, 381, 382, 392, 395
Ulus (ülüş, devlet, halk) 63, 88, 134, 135, 154, 199, 201, 205, 271, 293, 294, 296, 300, 310, 400, 603, 611, 629, 638, 642
Ulus Bolud (Dayan Han'ın oğlu) 271
Ural (ırmağı) 9, 35, 47, 58, 136, 154, 199, 200, 206, 347, 372, 375, 376, 380, 387, 471, 536, 537, 541, 544, 547, 551, 552, 553, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 617, 621, 622, 626, 648, 653
Uran Temür (Möngke Timur'un akrabası) 182
Ura-Tübe (kenti) 580, 595
Uraz Bey Ming 454
Urus Han (Altın Orda'dan) 155, 158, 348, 352, 371
Uygur devleti/halkı 25, 36, 37, 57, 58, 64, 67, 77, 78, 84, 87, 71, 91, 101, 102, 106, 108, 110, 126, 127, 130, 131, 136, 205, 418, 419
Dil 57, 136
Din 418
Halk 57, 58, 59, 418
Moğol devletleri 57
Sınırları üzerinde sonraki mücadeleler 58, 101
Uz Timur Tayşi (Oyrat önderi) 350
Uzun Hasan, Akkoyunlu 321, 323

Ü

Üç El (Türkmen boy grubu) 363, 364
Ükek 157
Ülüş sistemi 424
Ürgenç 29, 85, 152, 156, 157, 296, 297, 349, 369, 422, 441, 581
Yıkımı 156
Ürük Temür (Ögedey soyundan bir han) 99, 121

V

Vahalar, sosyo-politik önemi 293, 360, 363, 366, 397, 407, 413
Vaisov, Bahaeddin 569
Vakkas Bey (Edigey'in torunu) 348, 349
Valaçya, Moğol istilası 139
Vali b. Abilay Han (Kazak önder) 545, 546
Valikhanov, Çokan 545, 556, 661
Vali Muhammed b. Canı Muhammed (Özbek Emir) 427
Varis atanması, görevi/unvanı 134, 145, 303
II. Vasiliy, Moskova Büyük Knezi 378, 380
III. Vasiliy, Moskova Büyük Knezi 382, 395
Vasallık, sistemi 48, 170, 173, 175, 177, 202, 375, 395, 406, 415, 505
Velid-Muhammed-Emin el-Kargalı (Sufi şeyh) 570
Venedik 148, 182, 184, 185, 187, 602, 612, 659
Moğollarla ticaret ilişkileri 182
Vergilendirme 174, 326
Felaket yardımı 532
Muafiyet 150, 465
Vitautas (Witold, Vitovk, Litvanya Büyük Knezi) 158, 159

Vladimir (kenti, knezliği) 136, 137, 145, 150, 557, 607, 617, 626, 630, 636, 641, 644, 646, 647, 659, 666
Vladimirtsov, Boris la. 62, 63, 64, 65, 66, 67, 175, 192, 196, 197, 662
Volga bölgesi 132, 136, 198, 199, 372, 555
Dil/kültür 198, 199
Rus zaptı /kontrolü 243

W
Wang Anshi 165
Wang Chonggu 274
Wanli, İmparator (Zhu Yijun) 500
Wenzong 170, İmparator Toğ Temür ibaresine bakınız
Wuzong, İmparator, Kayşan ibaresine bakınız

X
Xiaozhuang Wen Huanghou, İmparatoriçe 290
Xixia, Şişia İmparatorluğu 195

Y
Yadigar Bey (Taybuga soyundan bir önder) 386
Yadigar b. Kasım Han (Kazan hanı) 382
Yadigâr Muhammed (Timur soyundan) 331, 332
Yadigâr Sultan b. Timur Şeyh (Cuçi neslinden) 351
Yakutlar (halk) 488
Yam (posta teşkilatı) 84, 125, 241, 533
Yamgurci Bey (Nogay Orda önderi) 389
Yançiçar (Kaydu'nun oğlu) 116
Yargı, atama/fonksiyonu 83, 172, 314, 417, 428, 437, 510, 525, 528, 530, 535, 571
Yarkend Hanlığı 405, 407
Yarlık, belge 645
Yar Muhammed (Toka-Timurlu soyundan han) 437, 449, 450
Yasa 203, 632, 642
Yasak, Moğol kanunnâmesi 83, 102, 128, 463, 469, 472, 476, 558
İslam'la bağdaşma 558
Yasavur (Cengizli soyundan) 99, 117, 118, 121, 122, 221, 223
Yayık (ırmak) 8, 9, 144, 347, 367, 369, 370, 372, 374, 376, 383, 455, 468, 469, 471, 472, 474, 475, 478, 536, 537, 543, 544, 547, 548
Yayık ırmağı için Ural ibaresine bakınız
Yazır boyu 360
Yedi İnal (Orman halklarından önder) 59
Yedisan Ordası (Nogayların alt birimi) 377
Yedişkul Ordası (Nogayların alt birimi) 377
Yehe halkı 287
Yelü Ahai (Kitan önder) 85
Yelü Cucay (Cengizli idareci) 82
Yelü Daşi (Karahıtayların kurucusu) 49
Yelü Liuge (Kitan önderlerinden) 82
Yelü Mian-sige (Kitan önderlerinden) 85
Yelü Zilugu (Karahıtayların önderlerinden) 51
Yemelyalı Pugaçev 475
Yenisey, ırmağı 25, 27, 33, 58, 59, 67, 72, 77, 94, 109, 112, 203, 264, 469, 488
Yermak Timofeev (Kozak önder) 468
Yeseviyye 313, 569
Yesi için Türkistan kenti ibaresine bakınız
Yesügey, Ba'atur, (Cengiz'in babası) 64, 65, 73, 74
Ölümü 74

Yesü Möngke (Çağatay'ın oğlu) 99, 104
Yesün Temür (Dua'nın torunu) 99, 121, 129, 619
Yetenekli görevliler 39, 113, 145, 240, 243, 244, 245, 252, 504
Önderler arasında değiş tokuş 243
Kimliklendirme/Muhafaza 378, 557, 561
Yeniden tahsis etme 170
Yezdî için Şerefüddin Ali Yezdî ibaresine bakınız
Yiyecek, içecek, seremonide kullanımı 241, 274, 533
Yomut (Türkmen boyu) 573, 581, 582, 590, 597, 598
Yong-cıng, İmparator 520, 522, 533
Yongle, İmparator (Zhu Di) 262, 264, 265, 266, 282, 283, 308, 630
Yon-tan rgya-mts'o, Dalay Lama 278
Yuan hanedanı 92, 113, 114, 118, 275
Akıbet 116
Bilimsel/akademik alakalar 233
Orta Asya ile mücadele 112
Yunus Han (Moğulistan'ın) 352, 404
Yuri Vsevolodoviç, Büyük Knez 136
Yurt, (Merkez kent) 428, 430
Yusuf Bey b. Musa (Nogay hanı) 375
Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig 46
Yüz, (Özbek boyu) 151, 433, 452, 453, 574, 577, 584

Z

Zahireddin Muhammed Bâbür için Bâbür ibaresine bakınız
Zaitsev 389, 390, 460, 667
Zaya Pandita (Budist rahip) 410
Zhaozong için Ayuşiridara ibaresine bakınız
Zhengtong, İmparator 267, 268, 284
Zhu Di, İmparator için Yongle ibaresine bakınız
Zhu Yuanzhang, İmparator için Hongwu ibaresine bakınız

Moğol İmparatorluğu

TIMOTHY MAY

ÇEVİREN: ÜLKE EVRİM UYSAL

Moğollara dair çok sayıda kitap ve makale kaleme alıp alana yeni bir soluk getiren Timothy May'in bu çalışması bütüncül bir Moğol İmparatorluğu Tarihi'dir. İmparatorluk öncesi Moğolistan'ın vaziyetiyle başlayan çalışma; Cengiz Han'ın yükselişiyle birlikte Moğolistan'ın birleşmesini, Moğolların Moğolistan'dan çıkışını, imparatorluğun kurumlarını, Ödegey'in ve Güyük'ün saltanatını, Möngke ve Tuluyoğulları devrimini, Yuan İmparatorluğu'nu, İlhanlıları, Çağatay uluslarını, Altın Orda devletini, Moğolların Müslüman dünyada oluşturduğu kaygıyı ve onlarla olan ilişkilerini derinlemesine inceliyor.

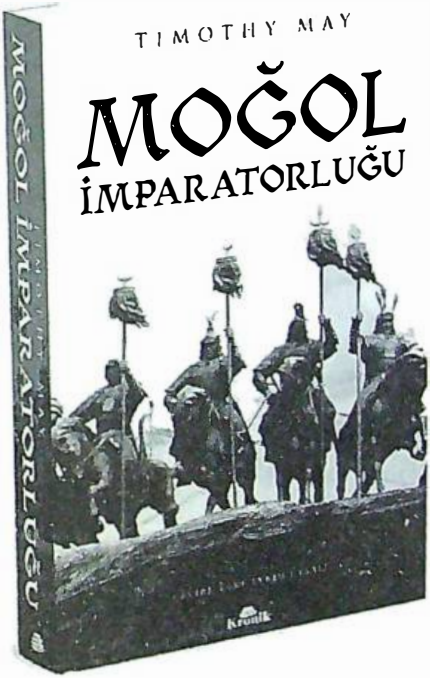

Timurlular

İSMAİL AKA

Timurlular devri için savaş, mücadele ve kaos ön planda olsa da kendilerinden sonra vücut bulan birçok imparatorluğa devlet teşkilâtı, ticari faaliyetleri ve imar anlayışıyla ilham vermişlerdir. Timurlular hem kolay okunmasıyla hem de sunduğu detaylı bilgilerle alanın en önemli kaynaklarından...

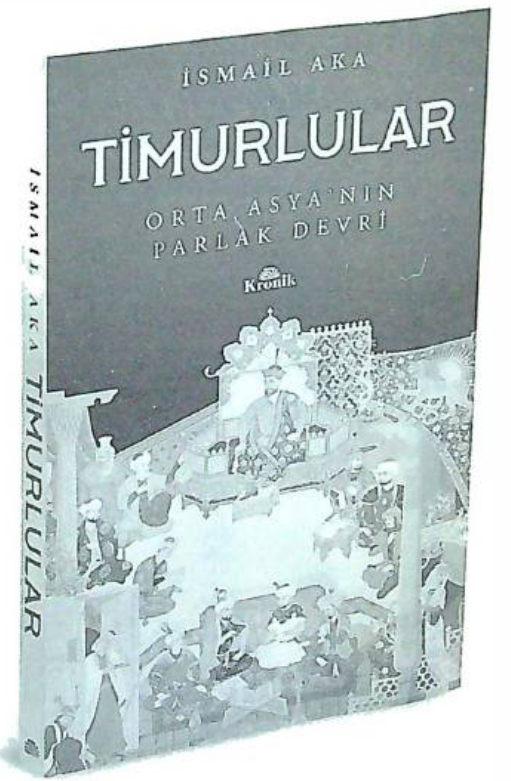

Doğuda Mançurya ormanlarından batıda Karadeniz'e, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Hint altkıtasına doğru uzanan bozkırlar yüzyıllar boyunca dünya tarihinin en önemli devletlerine yurt olmuş İç Asya bölgesinin sınırlarını oluşturuyor. *İç Asya Tarihi* bu engin topraklar üzerinde 13. yüzyılda kurulan Moğol Cihan İmparatorluğu'nun modern dünya üzerindeki tesirlerini de içerecek şekilde 19. yüzyılda bölgeye Çin ve Rus hegemonyasının kurulmasına değin uzanan tarihini ve mirasını konu ediniyor.

Cambridge Üniversitesi Yayınları bünyesinde, her biri alanının önde gelen ismi olan çok sayıda bilim insanının katkılarıyla hazırlanan *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, Moğol İmparatorluğu'nun siyasî ve kültürel tarihini, Cengizli halef devletlerini ve bu canlanış sırasında İç Asya'ya egemen olmak üzere gelen diğer hanedanları ele alıyor.

Cengizliler çağı, dünya tarihinde Asya ile Avrupa'nın entegrasyonuna giden süreçte büyük bir adımdı ve Avrupa, Küçük Asya Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'daki dünya bilincini Moğol kontrolündeki sahalara yaydı. Kore, Çin, Hindistan, Rusya ve Kırım'dan Yemen ve Mısır'a kadarki Cengizli idarelerinde çok dilli sözlükler ve gramer kitapları hazırlandı. Birçok açıdan Moğol İmparatorluğu modern dönem öncesindeki dünya sistemlerinin bir doruk noktasını teşkil etmişti. Sistem, Timurlu döneminde parçalanmaya başladığındaysa Avrupa; Asya'nın güneydoğusu, güneyi ve doğusu ile daha başka bağlantılar kurmak üzere "keşif yolculukları" yapmak teşebbüsüyle gemilerine atladı ki bu, Modern Dünya Sistemi'ni haber veriyordu.

Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank ve Peter B. Golden editörlüğünde hazırlanan *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı* bu coğrafya üzerinde kurulmuş en parlak yönetim olan Cengizli İmparatorluğu'nun oluşum sürecini, fetihlerini, Cengiz Han'ın bıraktığı miras doğrultusunda kurulan yeni devlet ve rejimlerin dünya tarihindeki önemini ortaya koymak adına yeni araştırma yöntemleri ve yaklaşımları ortaya koyuyor. *İç Asya Tarihi*, bugünkü yazgısı Rusya ve Çin tarafından gölgelenmiş bölgenin önemini gözler önüne seren bir başucu eseri.

THG 0478416 TRT

Kronik

kronikkitap.com kronikkitap

ISBN: 978-625-8431-30-8

9 786258 431308